

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΕΤΗΡΙΣ ΘΕΟΛΟΓΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΑΡ. 22 ΤΟΥ 20ου ΤΟΜΟΥ

ΝΙΚΟΛΑΟΥ Α. ΜΑΤΣΟΥΚΑ
ΥΦΗΓΗΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΟΥ ΚΑΚΟΥ
ΔΟΚΙΜΙΟΝ ΠΑΤΕΡΙΚΗΣ ΘΕΟΛΟΓΙΑΣ

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ
1976

Παπαῖς Καϊτζίδης
Ορεκλιανή - 24/11/80

ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΟΥ ΚΑΚΟΥ

ΔΟΚΙΜΙΟΝ ΠΑΤΕΡΙΚΗΣ ΘΕΟΛΟΓΙΑΣ

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΕΤΗΡΙΣ ΘΕΟΛΟΓΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΑΡ. 22 ΤΟΥ 20ου ΤΟΜΟΥ

ΝΙΚΟΛΑΟΥ Α. ΜΑΤΣΟΥΚΑ
ΓΦΗΓΗΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΟΥ ΚΑΚΟΥ

ΔΟΚΙΜΙΟΝ ΠΑΤΕΡΙΚΗΣ ΘΕΟΛΟΓΙΑΣ

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ
1976

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ἡ παρούσα ἔρευνα εἶναι θεολογικὸν δοκίμιον, τὸ ὁποῖον ἀναλύει ἐρμηνευτικῶς, ὡς πρὸς τὸ πρόβλημα τοῦ κακοῦ, τὴν οὐσίαν τοῦ ἀγιογραφικοῦ καὶ τοῦ πατερικοῦ πνεύματος· ἀποτελεῖ ἐρμηνείαν αὐτοῦ καὶ εἰς πολλὰ σημεῖα ἴσως μίαν προέκτασιν. Ἡ ἐξέτασις τοῦ προβλήματος τοῦ κακοῦ δὲν εἶναι δυνατόν νὰ γίνῃ ἀπομεμονωμένως εἰς μίαν περιοχὴν τῆς δογματικῆς διδασκαλίας καὶ εἰς ἓνα τομέα τῆς φιλοσοφίας. Τὸ θέμα αὐτὸ εἶναι κεντρικὸν καὶ πολύπλευρον, εἰς δὲ τὴν θεολογικὴν σκέψιν ποτὲ δὲν ἠμπορεῖ νὰ ἀποσπασθῇ ἀπὸ τὴν σύνολον δογματικὴν διδασκαλίαν τῆς Ἐκκλησίας. Διὰ τοῦτο, ἐνῶ ἡ διαπραγματεύσις ἐπιχειρεῖ νὰ στηριχθῇ ἐπὶ ἐπιστημονικῶν καὶ φιλοσοφικῶν δεδομένων καὶ μεθόδων, ἡ βάσις τῆς μελέτης παραμένει θεολογική, στηριζομένη ἐπὶ τοῦ πατερικοῦ πνεύματος, ὅπου ὑφίσταται βεβαίως κοινὴ εὐθυγράμμισις τῶν ἀπόψεων. Ἀλλὰ ἡ ἔρευνα ἐνδιαφέρεται ἐπίσης καὶ διὰ τὴν ἐρμηνείαν καὶ τὴν προέκτασιν αὐτῆς καὶ ὄχι διὰ τὴν εἰς πλάτος διερεύνησιν καὶ ἀποσαφήνισιν ἐπὶ μέρους προβλημάτων καὶ λεπτομερειῶν. Πρὸς τοῦτο ἐγένετο αὐστηρὰ ἐπιλογὴ εἰδικῆς καὶ γενικῆς βιβλιογραφίας, κατὰ τὴν κρίσιν τοῦ γράφοντος, καὶ κατεβλήθη προσπάθεια νὰ ἀποδοθῇ τὸ πνεῦμα καὶ ἡ πεμπτοσύνα τοῦ περιεχομένου τῶν πηγῶν. Ἔτσι αἱ παραπομπαὶ εἰς αὐτὰς εἶναι ἀπλῶς ἐνδεικτικαὶ τῆς ἐρμηνευτικῆς αὐτῆς προσπάθειας καὶ ὄχι καθοριστικαὶ ἐξ ὁλοκλήρου τῆς ἀναπτύξεως τῶν θέσεων τοῦ δοκίμιου. Ἀλλωστε ἡ ἐρμηνεία τοῦ πνεύματος τῶν πατερικῶν κειμένων δὲν ἠμπορεῖ νὰ γίνῃ μὲ μεμονωμένας παραπομπὰς κατὰ τὰ πρότυπα τοῦ ἑλικοῦ τῶν ἱστορικῶν πληροφοριῶν. Ἡ θεολογικὴ ἐρμηνεία τῶν κειμένων δουλεῖ περισσότερο εἰς τὸ πνεῦμα καὶ ὀλιγώτερον εἰς τὸ γράμμα.

Πέραν αὐτῶν τὸ πρόβλημα, ποὺ ἐξετάζεται εἰς τὸ παρὸν δοκίμιον, ἔχει καταφανῶς πολὺπλευρον χαρακτῆρα καὶ ἀπὸ γενικωτέραν ἄποψιν. Μία δὲ ἐνδεχομένως ἐπιτυχὴς ἀντιμετώπισις τοῦ προβλήματος αὐτοῦ, ὑπὸ τὸ ἀνωτέρω πρίσμα, ἠμπορεῖ νὰ χρησιμεύσῃ καὶ ὡς ἀφετηρία διὰ τὴν ἐκτίμησιν καὶ ἐρμηνείαν καὶ ἄλλων τομέων τῆς πνευματικῆς ζωῆς τῆς συγχρόνου οἰκουμενικῆς δραστηριότητος. Ἡ θεολογικὴ ἐξέτασις τοῦ κακοῦ ἀναποτρέπτως ἐπισημαίνει τὸν προορισμὸν καὶ τὴν θέσιν τῆς καθολικότητος καὶ τῆς οἰκουμενικότητος τοῦ Χριστιανισμοῦ. Δὲν ἠμποροῦν νὰ νοηθοῦν κινήσεις οἰκουμενικῶν ἐπαφῶν καὶ ἄλλων δραστηριοτήτων μεταξὺ τῶν Ἐκκλησιῶν χωρὶς θεολογικὴν ὑποδομὴν. Ἡ δὲ ὑποδομὴ αὐτὴ πρέπει νὰ προϋποθέτῃ ἔντονον καὶ ἄκρως ζωντανὴν ἀνησυ-

χίαν τοῦ θεολογικοῦ κόσμου ἐνώπιον τῆς δραματικότητος τῆς ἱστορίας. Ἡ πολυμορφία τοῦ κακοῦ, εἰς τὴν διάσπασιν τοῦ κόσμου καὶ τῆς Χριστιανοσύνης εἰδικώτερον, διενεργεῖται εἰς τὰς διαστάσεις τοῦ μυστηρίου τῆς ἀνομίας. Ἡ παρουσία τοῦ Χριστιανισμοῦ νοεῖται κατὰ ταῦτα μόνον ὡς ἀλήθεια καὶ ζωή, καταλυτικαὶ τῶν δυνάμεων τοῦ μηδενισμοῦ.

N. M.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1. Ἡ ἐμπειρία τῆς ζωῆς προσφέρει τὸ πρῶτον κριτήριον πρὸς διάκρισιν τοῦ καλοῦ ἀπὸ τοῦ κακόν¹. Ἡ ἐμπειρία αὕτη προσδιορίζεται κυρίως ἀπὸ τὴν πρωτόγονον ἀντίληψιν πού εἶναι ἄμεσος καὶ σαφής· καλὸν εἶναι ὅ,τι διατηρεῖ, ἀναπτύσσει καὶ προάγει τὴν ζωὴν, ἐνῶ τὸ κακὸν εἶναι ὅ,τι καταστρέφει ἢ ἀνὰ πᾶσαν στιγμὴν ἀπειλεῖ νὰ καταστρέψῃ τὴν διατήρησιν, τὴν ἀνάπτυξιν καὶ τὴν προαγωγὴν τῆς ζωῆς. Τὰ πλαίσια τῶν πρωτόγονων στοιχείων ἐντοπίζονται μὲ μεγάλην εὐχέρειαν ἐπὶ τῆς αἰσθητῆς καὶ ζωικῆς περιοχῆς, ἀλλὰ ὅπωςδήποτε ἀποτελοῦν καὶ ἀφετηρίαν πρὸς περαιτέρω θεώρησιν καὶ ἀντιμετώπισιν τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ, ἐντὸς τῶν ἀνεπτυγμένων μορφῶν τῆς κοινωνικῆς ζωῆς. Ἐτσι τὰ πρωτόγονα στοιχεῖα παραμένουν ἀκόμη καὶ εἰς αὐτὰς τὰς ὑψηλὰς κοινωνικὰς ἐκδηλώσεις. Διότι σύνολος ἡ πραγματικότης ἀποτελεῖ ἀδιαμφισβήτητον ἐνότητα. Ἡ ὕλική δομὴ τῆς πραγματικότητος, ἡ βιολογικὴ σφαῖρα, ἡ ὀρθολογικὴ ὀργάνωσις τῆς κοινωνικῆς ζωῆς μὲ τὰ τεχνικὰ ἐπιτεύγματα, καὶ αἱ λεγόμενα πνευματικὰ ἐκδηλώσεις νοοῦνται πάντοτε ἐντὸς ἐνὸς πλέγματος. Ἡ πραγματικότης δηλ. χαρακτηρίζεται ἀπὸ δύο γνωρίσματα· 1) τὸ πολὺπλοκον τῆς ὀργανώσεώς της καὶ 2) τὴν ἐξελικτικὴν δομὴν ἐνὸς γίνεσθαι. Εἰς τὴν ἐξελικτικὴν πορείαν κανένα στάδιον τῆς πραγματικότητος δὲν ἤμπορεῖ νὰ ἀγνοηθῇ οὔτε ἐπίσης καὶ νὰ ἐξισωθῇ τὸ ἓνα μὲ τὸ ἄλλο. Ἡ ἐμπειρικὴ λοιπὸν θεώρησις τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ δὲν παραμερίζει τὰ πρωτόγονα στοιχεῖα καὶ συνάμα δὲν ἤμπορεῖ νὰ ἀγνοήσῃ τὴν πολὺπλοκον καὶ ἐξελικτικὴν δομὴν τῆς πραγματικότητος. Ἐτσι μόνον κατανοοῦνται καὶ αἱ πολλὰ ἑρμηνεῖαι, αἱ ὁποῖαι δίδονται περὶ τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ, καὶ αἱ γινόμεναι ποικίλαι ἀξιολογήσεις αὐτῶν ὑπὸ τῆς φιλοσοφικῆς σκέψεως.

Εἰς τὴν ὕλικὴν καὶ τὴν βιολογικὴν σφαῖραν τὸ καλὸν καὶ τὸ κακὸν ἔχουν ἀπτάς καὶ συγκεκριμένας ἐκφάνσεις. Ἡ ἁρμονία καὶ ἡ καταστροφὴ αὐτῆς εἰς τὴν ὕλικὴν περιοχὴν καὶ ἡ ἰσορροπία τῶν λειτουργιῶν καὶ ἡ διασάλευσις αὐτῶν εἰς τὴν βιολογικὴν σφαῖραν ἀποτελοῦν τὰς συγκεκριμένας αὐτὰς ἐκφάνσεις. Τὸ καλὸν ἐλκύει καὶ ἐπιζητεῖται, ἐνῶ τὸ κακὸν ἀπωθεῖ καὶ ἀποκρούεται. Εἰς τὴν

1. Πρβλ. Ἐβρ. 5, 14· «Τελείων δὲ ἐστὶν ἡ στερεὰ τροφή, τῶν διὰ τὴν ἔξιν τὰ αἰσθητῆρια γεγυμνασμένα ἔχόντων πρὸς διάκρισιν καλοῦ τε καὶ κακοῦ».

κοινωνικήν καὶ τὴν πνευματικὴν δομὴν τῆς πραγματικότητος τὰ πράγματα γίνονται δυσκολώτερα, ὡς πρὸς τὴν ἀντιμετώπισιν καὶ τὴν ἀξιολόγησιν τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ. Ἔτσι ἐμφανίζονται καὶ αἱ πλέον χαρακτηριστικαὶ ἀντιθέσεις εἰς τὴν ζωὴν καὶ τὴν φιλοσοφίαν τῶν ἀνθρώπων. Εἰς τὴν ἠθικὴν συμπεριφορὰν καὶ τὴν ἐν γένει πνευματικὴν ζωὴν διαμορφώνεται ποικιλία ἀντιλήψεων καὶ τρόπων ζωῆς. Ἐναντι τοῦ προσκυνοῦντος καὶ ἐπιδιώκοντος τὴν ἀπεριόριστον δύναμιν, λόγου χάριν, προβάλλεται ὁ καρτερικὸς καὶ ὀλιγαρκὴς ἄνθρωπος· ἔναντι τῆς ἀπληστίας καὶ τῆς ἀρπακτικότητος ἐντυπωσιάζει ἡ ἀθόρυβος ἀγάπη ἀφανῶν ἡρώων· ἔναντι τῶν ἀρνούμενων τὴν ὑπαρξίν τοῦ Θεοῦ, διότι τὸν θέλουν ἐντὸς τοῦ ὀδυνωμένου κόσμου ὡς ἓνα ἐπιδέξιον ἱατρὸν καὶ δίκαιον εἰσαγγελέα, ὀρθώνεται ἡ μερὶς τῶν πιστῶν, οἱ ὅποιοι ὅλως ἀντιθέτως δέχονται τὸν Θεὸν ὡς καταλυτὴν τῶν μηδενιστικῶν δυνάμεων τῆς ζωῆς. Ἐν προκειμένῳ ἡ ποικιλία ἀπόψεων καὶ τρόπων συμπεριφορᾶς ἀποδεικνύει ὅτι τὸ ἐξελικτικὸν γίγνεσθαι ἐκφεύγει πλέον τῶν ὁρίων τῆς νομοτελείας τῶν πρωτογόνων στοιχείων. Ἐνῶ δὲ τὸ ἐν λόγῳ γίγνεσθαι ἐκφεύγει τῶν ὁρίων αὐτῶν, δὲν ἡμπορεῖ νὰ νοηθῇ ἐκτὸς τῶν στρωμάτων τῆς ὑλικῆς καὶ τῆς βιολογικῆς πραγματικότητος.

Πάντως, ὡς ἂν ἔχη τὸ πρᾶγμα, ἡ παρουσία τοῦ κακοῦ εἰς τὸν κόσμον καὶ τὴν ζωὴν πείθει περὶ τῆς ὑπάρξεως προβλήματος, ἐνῶ τὸ καλὸν ἐκ πρώτης ὀψεως τοῦλάχιστον δὲν θέτει κανένα πρόβλημα. Μολονότι τὸ καλὸν φαίνεται ὡς ἡ μοναδικὴ πραγματικότης καὶ ὡς ὁ μοναδικὸς στόχος τοῦ ἀνθρώπου, τὸ καλὸν δημιουργεῖ θόρυβον καὶ ἐπιβάλλεται κυριαρχικῶς καὶ καταθλιπτικῶς. Ἐξ ἄλλου τὸ καλὸν ποτὲ δὲ εἶναι αὐτονόητον οὔτε καὶ τελείως ἀνεξάρτητον· πάντοτε ἐνεδρεῖ ὁ κίνδυνος τῆς ἐκπτώσεως καὶ τῆς ἀπωλείας, ἐνῶ ἡ ὑπαρξίς, ἡ κατάκτησις καὶ ἡ διατήρησις τοῦ καλοῦ δίδει τὴν ἐντύπωσιν ἐνὸς ἀποτελέσματος κατόπιν πάλης καὶ θριάμβου κατὰ τῶν καταστροφικῶν δυνάμεων τοῦ κακοῦ. Ἔτσι εἰς τὴν σκέψιν τῶν περισσοτέρων εἶναι εὐκόλος ἡ παραδοχὴ δύο στρατοπέδων ποὺ ἐμπλέκονται εἰς ἀνηλεῆ πόλεμον. Ἐν τούτοις ἡ ἐξέτασις αὐτῶν τῶν δύο στρατοπέδων θίγει πολλὰ προβλήματα καὶ κλονίζει τὴν αὐτονόητον αὐτὴν ὑπαρξίν τῶν δύο κόσμων. Πῶς ὑπάρχει ἡ κακὴ πραγματικότης καθ' ἑαυτήν, ἀφοῦ πάντοτε αὐτὴ εἶναι διασάλευσις καὶ καταστροφή τῆς ἀρμονίας τοῦ καλοῦ; Ἡ ζωὴ, λόγου χάριν, εἶναι καλὸν καὶ ὁ θάνατος κακόν. Τὸ κριτήριον τῆς ἐμπειρίας δίδει ἀκλόνητον πεποίθησιν ἐπὶ τοῦ προκειμένου. Τίθεται λοιπὸν τὸ ἐρώτημα· εἶναι ὁ θάνατος καὶ ἄρα τὸ κακὸν μία πραγματικότης; Ποῦ εὐρίσκεται καὶ τί εἶναι ὅμως ὁ θάνατος; Ἡ ἰδίᾳ ἡ ζωὴ μᾶς πείθει περὶ τοῦ ὅτι ἀποτελεῖ πραγματικότητα, ἐνῶ ὁ θάνατος φαίνεται ἀνυπόστατος. Πλὴν ὅμως κανεὶς δὲν ἡμπορεῖ νὰ ἀμφισβητήσῃ τὴν καταστροφικὴν δύναμιν τοῦ θανάτου καὶ ἄρα τοῦ κακοῦ. Πῶς λοιπὸν ὁ ἀνυπόστατος ἐν προκειμένῳ θάνατος ἔχει τοιαύτην καταστροφικὴν δύναμιν; Πόθεν ἡ πηγὴ τῆς δυνάμεως αὐτῆς; Ἔτσι διαπιστώνει κανεὶς εὐκόλως ὅτι τὸ μὲν καλὸν ἐπιβάλλεται ὡς πραγματικότης,

ἐνῶ τὸ κακὸν ὡς πρόβλημα. Ἡ ὅλη προσπάθεια τοῦ ἀνθρώπου νὰ ζήσῃ τὸ καλὸν καὶ νὰ ἐπιτελέσῃ αὐτὸ δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ μία διαρκὴς ἀντιμετώπισις τοῦ κακοῦ.

Ἔτσι κατανοεῖται εὐκόλως τὸ κακὸν ὡς πρόβλημα, τὸ ὁποῖον ἀντιμετωπίζεται πάντοτε ἐν σχέσει πρὸς τὸ καλόν. Ἐν τούτοις καὶ τὸ καλὸν ὡς πραγματικότης καὶ τὸ κακὸν ὡς πρόβλημα νοοῦνται ἐντὸς ἐνὸς πλέγματος. Τὸ κακὸν κατ' ἀρχὴν δὲν ἡμπορεῖ νὰ ἐντοπισθῇ ὡς πραγματικότης καθ' ἑαυτήν, ἀλλὰ ὡς παραμορφωμένη πραγματικότης· πάντοτε δὲ τὸ καλόν, ἀπὸ τὴν αἰσθητὴν ἕως τὴν πλέον ἐκλεπτυσμένην πραγματικότητα, ἀποτελεῖ θρίαμβον κατὰ τῶν μηδενιστικῶν δυνάμεων τοῦ κακοῦ. Ἐνα κακὸς σχῆμον σῶμα, μία ἀθλία ζωὴ καὶ μία ἐλεεινὴ συμπεριφορὰ, λόγου χάριν, δὲν εἶναι πράγματα ποὺ νοοῦνται ἀνεξάρτητα, ἀλλὰ παρουσιάζονται ὡς παραμορφώσεις μιᾶς ἐπιθυμητῆς πραγματικότητος. Ἐξ ἄλλου ἓνα ὡραῖον σῶμα, μία ὑψηλὴ πνευματικὴ ζωὴ καὶ μία ἀνωτέρα ἠθικὴ συμπεριφορὰ, ἐνῶ εἶναι πραγματικότητες, καθ' ἑαυτὰς ὑφιστάμεναι, ἀποτελοῦν συνεχῇ νίκην κατὰ τῶν μηδενιστικῶν καὶ παραμορφωτικῶν δυνάμεων τῆς ζωῆς, αἱ ὁποῖαι ἐν προκειμένῳ ἀποτελοῦν τὸ κακόν. Μὲ ἄλλα λόγια τὸ κακὸν πούθεν δὲν ἐντοπίζεται ὡς αὐτοτελὴς πραγματικότης, ἀλλ' ὡς μηδενιστικὴ δύναμις κάθε πραγματικότητος. Τὸ πρόβλημα συνίσταται εἰς τὴν ἐπισήμνησιν τῆς πηγῆς μιᾶς τοιαύτης καταστροφικῆς δυνάμεως. Ἐπὶ τοῦ σημείου αὐτοῦ ἀναφύονται αἱ ποικίλαι καὶ ἐν πολλοῖς ἀλληλοσυγκρουόμεναι ἐρμηνεῖαι περὶ τῆς φύσεως καὶ τῆς προελεύσεως τοῦ κακοῦ.

Εἰς τὴν ζωὴν τοῦ ὁ ἀνθρώπου, ἐνῶ ἐλκύεται ἀπὸ τὸ καλόν, διαρκῶς προβληματίζεται διὰ τὴν ὑπαρξίν τοῦ κακοῦ. Συχνὰ καὶ αὐτὸ τὸ κακὸν προβάλλει ἓνα προσωπεῖον πολὺ ἐλκυστικόν, διότι ὑπόσχεται εἰς τὸν ἄνθρωπον κατακτήσεις, κυριαρχίαν, ἀναγνώρισιν καὶ γενικῶς ἀνώψωσιν τῆς προσωπικότητός του. Εἰς τὴν ποίησιν καὶ γενικώτερον τὴν λογοτεχνίαν σπανίως τίθεται εἰς τὸ κέντρον ἡ εὐτυχία· πάντοτε ὁ μηδενισμὸς τῆς εὐτυχίας καὶ τῆς ζωῆς ἀποτελεῖ τὸ κύριον θέμα. Ὁ θρίαμβος τῆς ζωῆς εἶναι μία συνεχὴς διάβασις ἀπὸ σκοτεινὰ περάσματα· τὸ τραγικὸν ἀδιέξοδον συγκλονίζει καὶ καθαίρει τὸν ἄνθρωπον ἀπὸ τὴν πλαδαρότητα τῆς ζωῆς. Τὸ αἰσθητικῶς ὡραῖον εἰς τὴν τέχνην, ἀνεξαρτήτως σχολῆς καὶ τεχνοτροπίας, ἀποτελεῖ ὑπέρβασιν τῆς ἀσυμμετρίας τῶν ἀπροσώπων στοιχείων καὶ τῆς ἀποσπασματικότητος τοῦ περιβάλλοντος. Τὸ κακὸν ὡς μηδενισμὸς τῆς ζωῆς καὶ ὡς διάσπασις τοῦ κόσμου εἶναι ἡ ἀπειλητικὴ δύναμις ποὺ στρέφεται ἐναντίον τῆς πραγματικότητος τοῦ καλοῦ. Ἡ τέχνη δὲν πείθει μὲ τὴν παρουσίαν τοῦ καλοῦ, ἀλλὰ μὲ τὴν ἐρμηνείαν τῶν μηδενιστικῶν αὐτῶν δυνάμεων, ἐναντίον τῶν ὁποίων μάχεται ἡ ὡραιότης τῆς ζωῆς. Διὰ τοῦτο ἡ τέχνη δὲν ἡμπορεῖ νὰ διαδραματίσῃ ρόλον ἠθικολόγου· ἐκφράζει καὶ ἐρμηνεύει τὴν πραγματικότητα τοῦ κόσμου καὶ τῆς ζωῆς.

Ἐξ ἄλλου οὔτε ἡ μεταφυσικὴ φιλοσοφία εἶναι ἐφικτὴ χωρὶς τὴν παρουσίαν τοῦ κακοῦ. Ἡ ἐρμηνεία τῆς πραγματικότητος ὡς μεταφυσικὴ ἀναφέρε-

28 cm
10 cm
4
mθινωδῶς

ται κατὰ κύριον λόγον εἰς τὰς μηδενιστικὰς δυνάμεις τῆς ζωῆς. Ἡ πρώτη ἀρχὴ ἢ αἱ ὑψίσται ἀξίαι στηρίζουν τὸν κόσμον καὶ τὴν ζωὴν ἀπὸ τὴν ἐπιρροὴν τοῦ μηδενισμοῦ. Ὁ Θεὸς ἢ οἰαδήποτε ἄλλη ἀρχὴ τῆς πραγματικότητος ἀποτελεῖ τὴν πηγὴν τοῦ καλοῦ, ἀλλὰ τοῦτο δὲν νοεῖται χωρὶς τὴν πάλιν πρὸς τὸ κακόν. Κάθε ἐρμηνεία τοῦ κακοῦ εἶναι μεταφυσική, διότι ὑπερβαίνει τὰ κοινὰ καὶ φυσικὰ μέτρα, ὡς καθορίζουσα τὴν σημασίαν ποὺ ἔχει τὸ κακὸν εἰς τὴν συνολικὴν πραγματικότητά. Ἀκόμη καὶ κάθε φυσικοκρατικὴ ἐρμηνεία τοῦ κακοῦ καθορίζει μίαν σημασίαν, ποὺ ὅπωςδήποτε δὲν ἔμπορεῖ νὰ ἐκτιμηθῇ καὶ νὰ μετρηθῇ με ἀντικειμενικὰ καὶ ποσοτικὰ κριτήρια καὶ ἔτσι ἐκφεύγει τῶν φυσικῶν ὁρίων. Καὶ ἡ ἀρνήσις ἐν προκειμένῳ τοῦ Θεοῦ, ἐξ αἰτίας τοῦ σκανδάλου ἐκ τῆς ὑπάρξεως τοῦ κακοῦ, ἀποτελεῖ μεταφυσικὴν. Πῶς ἔμπορεῖ νὰ νοηθῇ ὁ Θεός, ἂν δὲν εἶναι ὁ καταλυτὴς τοῦ κακοῦ; Καὶ πῶς θὰ ἦτο νοητὴ ἡ βάσις τῆς φιλοσοφίας ἐκείνης, ποὺ ἀρνεῖται τὸν Θεὸν ἐξ αἰτίας τοῦ κακοῦ, ἂν δὲν ὑπῆρχεν αὐτὸ εἰς τὸν κόσμον; Μία τοιαύτη λοιπὸν ἀρνήσις ἀποτελεῖ μεταφυσικὴν φιλοσοφίαν, ἔχουσαν ὡς βάσιν καὶ ἀφετηρίαν τὴν θεώρησιν τοῦ ὑφισταμένου κακοῦ.

2. Ἀποτελεῖ κοινὴν γνῶσιν ἡ διάκρισις τοῦ κακοῦ εἰς φυσικὸν καὶ ἠθικόν. Ὡς φυσικὸν κακὸν ἐκλαμβάνονται γενικῶς αἱ ἀτέλειαι καὶ αἱ καταστροφικαὶ δυνάμεις τῆς φυσικῆς πραγματικότητος. Καὶ ὁ θάνατος ἐκλαμβάνεται ὡς φυσικὸν κακόν. Κοινὴ εἶναι ἐν προκειμένῳ ἡ ἀντίληψις ὅτι ὁ ἄνθρωπος παλαίει ἐναντίον ἐνὸς ἐχθρικοῦ καὶ ἀφιλοξένου περιβάλλοντος· ἐρριμμένος εἰς τὸ περιβάλλον αὐτό, ὑφίσταται συνεχεῖς ἀπειλὰς ἐκμηδενισμοῦ τῆς ζωῆς του. Ἐτσι πιστεύει ὅτι ἐκτὸς αὐτοῦ καὶ ἀντικειμενικῶς ὑπάρχει τὸ κακόν, τὸ ὁποῖον ἀποκαλεῖ φυσικόν. Τὸ ἠθικὸν κακὸν ἐντοπίζεται εἰς τὴν βούλησιν καὶ τὰς πράξεις τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ἠθικὴ καὶ ἡ κοινωνικὴ συμπεριφορὰ τῶν ἀνθρώπων ἔμποροῦν νὰ καταλήξουν ἀπὸ τὰς μικρὰς καὶ ἐπιπολαίας διασχαλεύσεις τῆς ἰσορροπίας τῶν ἀνθρωπίνων σχέσεων ἕως τὴν πλέον ἀνήκουστον ἀγριότητα. Ἡ βία, τὴν ὁποίαν ἔμποροῦν νὰ ἀσκήσουν ἄτομα ἢ ομάδες ἐπὶ ἄλλων ἀτόμων ἢ ομάδων, συχνὰ ἐγγίζει τὰ ὅρια ἐνὸς δαιμονισμοῦ ποὺ ὁδηγεῖ εἰς ἀνηλεῆ ἀφηνισμὸν ὑπάρξεων. Τὸ ἠθικὸν κακόν, κατὰ τὴν κοινὴν γνῶσιν καὶ ἀντίληψιν, ἐδράζεται εἰς τὴν ἐλευθέραν βούλησιν τοῦ ἀνθρώπου. Ἐτσι τὸ πρόβλημα τοῦ κακοῦ ἔχει στενὴν συνάφειαν πρὸς τὴν ἀνθρωπίνην ἐλευθερίαν.

Ἐκ πρώτης ἐντυπώσεως ἡ ἐν λόγῳ διάκρισις εἰς φυσικὸν καὶ ἠθικόν κακὸν φαίνεται ἀρκούντως ἀληθὴς καὶ ἐν πολλοῖς αὐτονόητος. Ἀλλωστε στηρίζεται ἐπὶ τῆς διακρίσεως μεταξὺ φυσικοῦ καὶ ἠθικοῦ καλοῦ. Ὑπάρχουν φυσικὰ ἀγαθὰ καὶ ἠθικὰ καὶ πνευματικὰ ἀγαθὰ. Τὸ κακόν, ὡς ἐκμηδενισμὸς ἢ ἀπειλὴ ἐκμηδενισμοῦ τῶν ἀγαθῶν αὐτῶν, διακρίνεται ἀντιστοίχως εἰς φυσικὸν καὶ ἠθικόν. Ἐτονίσθη ἐξ ἀρχῆς ὅτι κριτήριον πρὸς διάκρισιν τοῦ καλοῦ ἀπὸ τοῦ κακοῦ εἶναι πρωτίστως ἡ ἐμπειρία. Ἐτσι εἶναι δυνατὴ ἡ περιχάραξις τῆς φυσικῆς καὶ τῆς ἠθικῆς περιοχῆς, ὅπου ἐκφαίνονται αἱ μορφαὶ τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κα-

κοῦ. Εἰς τὴν φυσικὴν ἁρμονίαν, τὴν εὐτυχισμένην ζωὴν, τὴν ἡδονὴν, τὴν ἀφοβίαν, καὶ τὴν ὠραιότητα ἀντιστοιχοῦν ἡ καταστροφή, ἡ θανάσιμος κακοδαίμονία, ἡ ὁδύνη, ὁ φόβος καὶ ἡ ἀσχημία. Γενικῶς δὲ εἰς τὴν ζωὴν ἀντιστοιχεῖ ὁ θάνατος. Ἐξ ἄλλου εἰς τὴν ἠθικὴν ἀνωτερότητα καὶ τὰς ὑψηλὰς μορφὰς ζωῆς ἀντιστοιχοῦν ἡ ἠθικὴ διαστροφή καὶ αἱ δαιμονικαὶ ἐκδηλώσεις τοῦ ἀνθρώπου.

Παρ' ὅλα αὐτὰ ἡ ἐν λόγῳ διάκρισις τοῦ κακοῦ εἰς φυσικὸν καὶ ἠθικόν κρινόμενη προσεκτικώτερον παρουσιάζεται σχηματικὴ, φαινομενικὴ καὶ προφανῶς ἐξυπηρετοῦσα μόνον τὴν ἐρευναν μεθοδικῶς. Ἡ πρώτη σταθερὰ ἐντύπωσις, περὶ τῆς ὑπάρξεως μιᾶς τοιαύτης διακρίσεως, ἐξαφανίζεται ἡ καθίσταται προβληματικὴ, ὅταν ἀρχίσῃ ἡ βάσανος καὶ ὁ ἐλεγχος τῆς πραγματικότητος. Τίθεται δηλ. τὸ ἐρώτημα· ἡ βούλησις τοῦ ἀνθρώπου καὶ αἱ πράξεις αὐτοῦ εἶναι δυνατόν νὰ θεωρηθοῦν διαφορετικαὶ ἢ ἀποκεχωρισμέναι ἀπὸ τὴν φυσικὴν πραγματικότητα τοῦ σώματος καὶ τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος; Βεβαίως, μία ὀξεῖα διάκρισις μεταξὺ σώματος καὶ ψυχῆς ἢ πνεύματος, ἀνθρώπου καὶ φυσικοῦ περιβάλλοντος, εὐνοεῖ καὶ τὴν διάκρισιν μεταξὺ φυσικῆς καὶ ἠθικῆς περιοχῆς. Ἀλλὰ αἱ προϋποθέσεις αὐταί, ἂν καὶ ἀποτελοῦν τὴν βάσιν πολλῶν φιλοσοφικῶν ἀντιλήψεων, εἶναι συζητήσιμοι καὶ ἐν πάσῃ περιπτώσει ἐπιδέχονται διαφόρους ἐρμηνείας. Ὁ ἄνθρωπος ἀποτελεῖ ψυχοσωματικὴν ἐνότητα ἀφ' ἐνὸς καὶ ποτὲ δὲν ἔμπορεῖ νὰ νοηθῇ ἀποκεκομμένος τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος ἀφ' ἐτέρου. Τὸ δὲ φυσικὸν περιβάλλον ἔμπορεῖ νὰ θεωρηθῇ ὡς τὸ δεύτερον σῶμα τοῦ ἀνθρώπου ἢ ὡς προέκτασις τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος. Κατὰ συνέπειαν ἡ ἐνότης αὐτὴ μεταξὺ τοῦ ἠθικοῦ στοιχείου τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς καὶ τῆς φυσικῆς πραγματικότητος δυσχεραίνει τὰ μέγιστα τὴν ἐντόπισιν κατὰ ἀκρίβειαν τοῦ φυσικοῦ κακοῦ ἀφ' ἐνὸς καὶ τοῦ ἠθικοῦ ἀφ' ἐτέρου. Ἐν προκειμένῳ ὑφίσταται τοῦλάχιστον μία στενὴ καὶ ὀργανικὴ ἐξάρτησις αὐτῶν. Πῶς εἶναι δυνατὴ ἡ ἀξιολόγησις ἐνὸς φυσικοῦ φαινομένου ὡς κακοῦ (μιᾶς θεομηνίας, ἐνὸς σεισμοῦ, μιᾶς πλημμύρας κ. ἄ.), ὅταν δὲν ὑφίσταται ἀνθρωπίνη ζωὴ ἢ πᾶσα ἄλλη ζωὴ; Αἱ γεωλογικαὶ καὶ ἄλλαι ἀνακατατάξεις ἐντὸς τοῦ σύμπαντος κόσμου, ποὺ ἔγιναν πρὶν ἀπὸ ἑκατομμύρια ἢ δισεκατομμύρια χρόνια, ἔμποροῦν νὰ χαρακτηρισθοῦν ὡς βλαπτικαὶ καθ' ἑαυτάς; Ὁ θάνατος τοῦ ἀνθρώπου, ὡς φυσικὸν κακόν, ἔμπορεῖ, φυσικῶς τῷ λόγῳ, νὰ ἐπηρεάσῃ τὴν ἠθικὴν βούλησιν πρὸς τὸ κακόν, ἀλλὰ καὶ ἡ ἠθικὴ βούλησις ἔμπορεῖ νὰ διαδραματίσῃ τοιαύτην ἐπιρροήν, ὥστε νὰ προκαλέσῃ τὴν ἐκδήλωσιν ὅλων τῶν καταστροφικῶν δυνάμεων τοῦ θανάτου. Ἀς μὴ λησμονηθῇ ἐπίσης ὅτι, κατὰ τὴν χριστιανικὴν διδασκαλίαν, ἡ φθορὰ καὶ ὁ θάνατος δὲν ἔχουν ἄλλην πηγὴν καὶ προέλευσιν παρὰ μόνον τὴν πνευματικὴν διαστροφήν, ποὺ συνίσταται εἰς τὴν διάσπασιν τῶν σχέσεων μεταξὺ τοῦ ζωοδότου Θεοῦ καὶ τοῦ δημιουργήματος, τὸ ὁποῖον ἔχει τρεπτὴν καὶ ἀλλοιωτὴν φύσιν λόγῳ τῆς προελεύσεώς του ἐκ τοῦ μηδενός. Τὸ λεγόμενον ἠθικὸν καὶ φυσικὸν κακόν εἶναι σύμπτωμα τῆς διαστροφῆς τοῦ πνεύματος, τῆς συνολικῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς. Ἀλλως, ἂν ἡ φθορὰ καὶ

ὁ θάνατος εἶναι καταστάσεις ἀνεξάρτητοι τῆς πνευματικῆς δομῆς τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς, τότε θὰ ὑπῆρχε διαρχία φύσεως καὶ πνεύματος, πρᾶγμα ποῦ ἀπορίπτει ἡ χριστιανικὴ διδασκαλία. Ἀλλοτε πάλιν δὲν εἶναι δυνατὴ ἡ ἐντόπισις τῶν ὁρίων τοῦ φυσικοῦ καὶ τοῦ ἠθικοῦ κακοῦ εἰς τὴν ὁδύνην καὶ τὸν φόβον λόγου χάριν, ποῦ δοκιμάζει ὁ ἄνθρωπος ἐναντι ἐπερχομένων φυσικῶν καταστροφῶν.

Τὸ κακὸν ἄλλωστε, ὡς ἐτονίσθη κατ' ἀρχάς, ἐντοπίζεται ὅχι εἰς μίαν στατικὴν περιοχὴν ἀλλὰ εἰς ἓνα δυναμικὸν καὶ δραματικὸν γίνεσθαι τῆς ζωῆς. Εἰς τὸ γίνεσθαι τοῦτο περιέχονται, εἰς συνεχεῖς ἀλληλεξαρτωμένας συμπλοκάς, ὅλα τὰ στάδια τῆς πορείας, ἀπὸ τὴν ὑλικὴν σφαῖραν ἕως τὰς πλέον ἀνεπτυγμένας μορφὰς πνευματικῆς ζωῆς. Εἰς τὴν ἀρραγῇ ἐνότητι τῆς φυσικῆς καὶ τῆς πνευματικῆς πραγματικότητος νοεῖται τὸ καλὸν καὶ κατ' ἀναπόδραστον συνέπειαν καὶ τὸ κακόν. Ἐνῶ λοιπόν, ὑπὸ τὸ γενικὸν πρίσμα οἰασθήποτε φιλοσοφικῆς θεωρήσεως, ἡ διάκρισις τοῦ κακοῦ εἰς φυσικὸν καὶ ἠθικὸν παρουσιάζεται οὐκ ὀλίγον προβληματικὴ, ὑπὸ τὸ πρίσμα τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας, οὕτως ἢ ἄλλως ἀπαράδεκτος. Διότι, ἐφ' ὅσον ἡ ἐν λόγῳ διάκρισις δὲν εἶναι ἀπλῶς σχηματικὴ καὶ μεθοδική, τότε ὁδηγεῖ εἰς τὴν παραδοχὴν διαρχίας μεταξὺ φυσικοῦ κακοῦ καὶ πνευματικῆς ἐλευθερίας. Ἄν δηλ. καὶ τὸ ὑποτιθέμενον φυσικὸν κακόν, κατὰ τὴν χριστιανικὴν διδασκαλίαν πάντοτε, δὲν ἔχῃ ὡς πηγὴν καὶ αἰτίαν τὴν πνευματικὴν διαστροφὴν τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς, τότε ὑφίσταται καὶ ἄλλη πηγὴ κακοῦ, ὡς ἐκμηδενισμοῦ τῆς πραγματικότητος. Τὸ φυσικὸν κακὸν ὑφίσταται ἢ προκαλεῖται ἀπὸ τὴν ἀδυναμίαν τοῦ ἀνθρώπου νὰ προσαρμοσθῇ πρὸς τὴν ἐν γένει φυσικὴν πραγματικότητα². Ἡ δὲ αἰτία δὲν εὐρίσκεται εἰς τὴν φύσιν, ἀλλὰ εἰς τὴν ἐλευθερίαν τοῦ πνεύματος, ἡ ὁποία πρέπει νὰ ἐξετασθῇ λεπτομερῶς καὶ ὑπὸ τὸ πρίσμα τῆς πατερικῆς θεολογίας, διὰ

2. Εἰς τὰ ὅρια τῆς Εἰσαγωγῆς αὐτῆς δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἀναπτυχθῶν αἱ περαιτέρω ἀπόψεις, αἱ ὁποῖαι ἀποτελοῦν τὸν κεντρικὸν ἄξονα τῆς ἐρεύνης καὶ συνάμα διευκρινίζουν ἐπαρκῶς τὸ πραγματικὸν περιεχόμενον τοῦ λεγομένου φυσικοῦ κακοῦ. Πρέπει μόνον νὰ ἀναφερθῇ προκαταβολικῶς ὅτι ἡ χριστιανικὴ διδασκαλία περὶ τῆς δημιουργίας ἐκ τοῦ μηδενὸς ἐξηγεῖ τὴν γένεσιν τοῦ φυσικοῦ κακοῦ ὡς ἀποτελέσματος τῆς τρεπτῆς καὶ ἀλλοιωτῆς φύσεως τῶν κτισμάτων, καθ' ὅσον προῆλθον ἐκ τοῦ μηδενὸς καὶ δὲν ἔχουν αὐτογενῆ προέλευσιν. Ἡ παραμόρφωσις δηλ. τῆς κτιστῆς πραγματικότητος προέρχεται κατ' ἀρχὴν ἀπὸ τὰς ρίζας τοῦ μηδενός. Ἡ τροπὴ καὶ ἡ ἀλλοίωσις τῶν κτισμάτων δὲν ἀποτελοῦν ἀπλῶς ἀλλαγὰς καὶ μετασχηματισμούς, ἀλλὰ πορεύονται πρὸς τὸ μηδέν. Τὸ κακὸν ὅμως αὐτὸ γνωρίζεται ἢ γίνεται ἀντικείμενον ἐμπειρίας μόνον μετὰ τὴν προσωπικὴν ζωὴν. Ὁ ἄνθρωπος, λόγου χάριν, προσεγγίζει, γνωρίζει καὶ γεύεται τὸ κακόν, ὡς τροπὴν καὶ μηδενιστικὴν ἀλλοίωσιν τῆς κτιστῆς πραγματικότητος, ἐνῶ ἕνας λίθος δὲν ἔχει τοιαύτην αἴσθησιν τοῦ κακοῦ. Κατὰ συνέπειαν ἡ δημιουργία καὶ ἡ γνῶσις τοῦ κακοῦ καὶ μετὰ ταῦτα ἡ ἐπίδρασις αὐτοῦ ἐπὶ τοῦ ἀνθρώπου ἔχει σχέση μετὰ τὴν προσωπικὴν ζωὴν καὶ τὴν ὁργανικῶς καὶ φυσικῶς συνδεδεμένην πρὸς αὐτὴν ἐλευθερίαν. Ἔτσι καὶ ἡ θεογνωσία ἀποτελεῖ τελείωσιν τῆς ζωῆς καὶ συντριβὴν τοῦ μηδενισμοῦ.

νὰ εἶναι δυνατὴ ἡ ἐξαγωγή συμπερασμάτων ὡς πρὸς τὴν οὐσίαν καὶ τὴν θέσιν αὐτῆς εἰς τὴν ἀνθρωπίνην ζωὴν. Συγκεχυμένοι ἢ ἀόριστοι ἀντιλήψεις περὶ τῆς ἐν λόγῳ ἐλευθερίας ἔχουν προσδώσει εἰς τὴν χριστιανικὴν περὶ ἀνθρώπου διδασκαλίαν ἓνα χαρακτῆρα κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον ἀναμιμνῶν. Ἀλλὰ ἡ περὶ ἐλευθερίας ἀποψις δὲν ἡμπορεῖ νὰ ἀναπτυχθῇ ἐδῶ καὶ εἰς τὰ πλαίσια μιᾶς Εἰσαγωγῆς.

Μόνον γενικῶς καὶ κατ' ἀρχὴν πρέπει νὰ τονισθῇ ὅτι τὸ φυσικὸν κακὸν προκύπτει ἀπὸ τὴν προέκτασιν τοῦ λεγομένου ἠθικοῦ κακοῦ εἰς τὴν φυσικὴν πραγματικότητα. Ἡ πνευματικὴ διατάραξις ἐπιφέρει καὶ τὴν φυσικὴν διατάραξιν, δοθέντος ὅτι ὁ κόσμος καὶ ἡ ζωὴ νοοῦνται ὑπὸ μίαν αὐστηράν καὶ ἀρραγῇ ἐνότητα. Ἀλλωστε, κατὰ τὴν χριστιανικὴν διδασκαλίαν, ἡ ἠθικὴ ζωὴ, ποῦ διανύεται εἰς τὴν πνευματικὴν σφαῖραν, ἡ ἀγιότης καὶ γενικῶς ἡ ἀνύψωσις τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸ καθ' ὁμοίωσιν Θεοῦ ἐπιφέρουν καὶ τὴν συμφιλίωσιν τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς πρὸς τὴν φυσικὴν πραγματικότητα. Ἡ ἐκχυσίς τῆς ἀγάπης τῶν ἁγίων ἀνδρῶν πρὸς τὴν φύσιν καθόλου, ἡ καρτερικότης ἐναντι τῶν δεινῶν, ἡ ἀντιμετώπισις τοῦ ἐν γένει κακοῦ μετὰ πνεῦμα ἀσκήσεως καὶ μετὰ ἀγαθὰ ἀποτελέσματα, ὅλα αὐτὰ πείθουν ὅτι ἡ ἐστία τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ πρέπει νὰ ἐντοπισθῇ εἰς τὴν πνευματικὴν δομὴν τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς.

Ἀλλὰ καὶ πέραν τῆς χριστιανικῆς ἀπόψεως, τὸ ἰδανικὸν πολλῶν φιλοσοφικῶν ἀντιλήψεων, Δύσεως καὶ Ἀνατολῆς, εἶναι ἡ ἐξαρσις τοῦ λογικοῦ καὶ ἠθικοῦ παράγοντος τῆς ζωῆς, εἰς τρόπον ὥστε νὰ ἐκμηδενισθῇ τὸ κακόν. Ἡ ἀφοβία καὶ ἡ ἀλυπία τῶν στωϊκῶν, λόγου χάριν, ἀντιμετώπιζαν τὸ πρόβλημα τοῦ κακοῦ ὑπὸ τὸ ἐν λόγῳ πρίσμα. Αἱ ἀρεταὶ αὐταί, ποῦ καλλιεργοῦνται εἰς τὴν ψυχικὴν σφαῖραν, καθιστοῦν τὸν ἄνθρωπον ἀπρόσβλητον καὶ καρτερικὸν ἐναντι τῶν ἐξωτερικῶν δεινῶν. Ὁ δὲ φόβος καὶ ἡ λύπη ἐπιφέρουν τὴν κατάρρευσιν τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς καὶ ἀποτελοῦν ἀνασταλτικοὺς παράγοντας εἰς τὴν προσπάθειαν προσαρμογῆς τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὴν φυσικὴν καὶ ἐξωτερικὴν πραγματικότητα. Βεβαίως, εἰς τὰς ἐν λόγῳ φιλοσοφικὰς ἀντιλήψεις δὲν ὑπάρχουν προϋποθέσεις χριστιανικῆς διδασκαλίας, ἀλλὰ παρουσιάζεται μόνον ὁ ἠθικὸς παράγων, ὡς διαδραματίζων βασικὸν ρόλον, διότι ἡ ἐστία τοῦ κακοῦ ἐντοπίζεται εἰς τὴν πολλότητα τῆς φυσικῆς πραγματικότητος, ἡ δὲ προσπάθεια τοῦ ἀνθρώπου συνίσταται εἰς τὴν αὐτονόμησιν τοῦ πνεύματος ἐναντι φυσικῶν ἐπιρροῶν. Ἀντιθέτως, ἡ χριστιανικὴ ἀποψις ἐντοπίζει τὴν ἐστίαν τοῦ κακοῦ εἰς αὐτὴν τὴν διαστροφὴν καὶ διατάραξιν τοῦ πνεύματος. Θὰ ἦτο δυνατόν νὰ εἴπη κανεὶς ὅτι ἡ ἀνωτέρω φιλοσοφικὴ ἀποψις δέχεται μόνον φυσικὸν κακὸν ποῦ ἐπηρεάζει τὴν ἠθικὴν συμπεριφορὰν τοῦ ἀνθρώπου, ἐνῶ ἡ χριστιανικὴ διδασκαλία μόνον ἠθικὸν κακόν, ὡς διαστροφὴν τοῦ πνεύματος. Τὸ πνεῦμα ὅμως ποτὲ δὲν νοεῖται ὡς τελείως ἀνεξάρτητον καὶ ἐχθρικὸν πρὸς τὴν ὕλην στοιχεῖον.

3. Κατὰ τὰς ἐπιστημονικὰς ἐξηγήσεις, ἡ αἰτία τοῦ κακοῦ ἐντοπίζεται εἰς μίαν ἰδιόμορφον λειτουργίαν φυσικῶν, ἠθικῶν καὶ κοινωνικῶν σχέσεων. Ἡ ἐπιστημονικὴ σκέψις κινεῖται ἀνέτως καὶ μεθοδικῶς εἰς μίαν διάκρισιν τοῦ κακοῦ εἰς φυσικὸν καὶ ἠθικόν, χωρὶς ἐν τούτοις νὰ ἐνδιαφέρεται διὰ θέματα μεταφυσικῆς, ἥτοι σημασιολογήσεως τοῦ κακοῦ. Τὸ ἐνδιαφέρον αὐτῆς περιορίζεται περισσότερον εἰς τὴν διαίρεσιν αὐτὴν διὰ λόγους μεθοδολογίας. Βεβαίως, ἡ ἔρευνα τῶν φαινομένων τοῦ κακοῦ κατ' ἀνάγκην θίγει συχνὰ μεταφυσικὰ προβλήματα ἢ ἐκ προθέσεως λαμβάνει ἐνίοτε ἀρνητικὴν στάσιν ἐναντι κάθε μεταφυσικῆς. Πάντως καὶ κάθε μεταφυσικὴ δὲν ἔμπορεῖ μὲ τὴν σειρὰν τῆς νὰ ἀγνοήσῃ τὰ πορίσματα τῆς ἐπιστημονικῆς ἐρεύνης. Ἀλλὰ καὶ ὡς μεταφυσικὴ θὰ ἀναζητήσῃ τὴν σημασίαν αὐτῶν καὶ δὲν θὰ ἐξισωθῇ μὲ τὰ ὅρια τοῦ ἐπιστητοῦ καὶ τῶν μεθόδων τῆς ἐπιστήμης.

Ἐν πρώτοις ἡ ἐπιστημονικὴ ἀποψὶς περιορίζεται εἰς μίαν φυσιολογίαν τοῦ κακοῦ. Ὑπάρχει ἡ κατὰ φύσιν καὶ ἡ παρὰ φύσιν πραγματικότητα. Αἱ δύο αὗται καταστάσεις ἐπισημαίνονται μᾶλλον εὐκόλως κατόπιν παρατηρήσεων. Ἡ ἀρμονία καὶ ἡ δυσαρμονία εἰς τὴν φύσιν, ἡ ἰσορροπία καὶ ἡ διασάλευσις αὐτῆς εἰς τὰς λειτουργίας καὶ τὰς σχέσεις τῆς βιολογικῆς καὶ τῆς κοινωνικῆς ζωῆς παρέχουν τὰ κριτήρια πρὸς ἐπισήμανσιν τῶν νόμων μιᾶς λειτουργικῆς φυσιολογίας καὶ μιᾶς παθολογίας τῆς ἐν λόγῳ πραγματικότητος. Ὁ ἄνθρωπος, ὡς βιολογικὸν καὶ συνάμα ὡς κοινωνικὸν ὄν, ἐκλαμβάνεται κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον ὑπὸ πρίσμα φυσιοκρατικόν. Ἀκόμη καὶ εἰς τὰς κοινωνικὰς σχέσεις ἐπισημαίνεται μία «νομοτέλεια». Μὲ τὴν παρατήρησιν διαπιστώνεται ποία εἶναι ἡ κατὰ φύσιν ἀνάπτυξις τῶν λειτουργιῶν καὶ τῶν σχέσεων καὶ ποία εἶναι ἡ διασάλευσις ἢ ἡ παρὰ φύσιν κατάστασις αὐτῶν. Τὸ κακὸν ἐντοπίζεται πάντοτε εἰς ἐξωτερικὰ ἢ ἐσωτερικὰ αἷτια ποὺ διασαλεύουν τὴν εὐστάθειαν καὶ τὴν ἰσορροπίαν τῶν ἐν λόγῳ λειτουργιῶν καὶ σχέσεων.

Ἐν προκειμένῳ ἡ ὅλη διαδικασία συνίσταται εἰς διάγνωσιν καὶ εἰς θεραπείαν τοῦ κακοῦ κάθε μορφῆς. Τὰ μέσα ἀντλοῦνται κατὰ κανόνα ἀπὸ τὴν φυσικὴν περιοχὴν καὶ ἀναλόγως τῶν ἀποτελεσμάτων διαμορφώνεται ἡ αἰσιοδοξία ἢ ἡ ἀπαισιοδοξία τῶν ἀνθρώπων. Ἐπισημαίνονται αἱ ἐκτροπαὶ ἐκ τῆς νομοτελείας καὶ ἐπιζητεῖται ἡ συμμόρφωσις πρὸς αὐτήν. Ὅλοι γνωρίζουν ἢ ἔμπορουν νὰ μάθουν ποία εἶναι ἡ ἀρμονικὴ ἀνάπτυξις τοῦ σώματος, ποῖοι οἱ ὅροι τῆς υγείας καὶ ποῖα ἐν πολλοῖς τὰ αἷτια ποὺ ἔμπορουν νὰ διασαλεύσουν τὴν ἀρμονίαν. Τὸ κακόν, ὡς διασάλευσις τῆς ἀρμονίας αὐτῆς, ἐπισημαίνεται καὶ καταπολεμεῖται εἶναι μία φυσικὴ παραμορφωμένη πραγματικότητα. Ἡ μάχη αὐτῆς τῆς ζωῆς κατὰ τῶν παραμορφωτικῶν δυνάμεων ἄλλοτε κερδίζεται καὶ ἄλλοτε χάνεται καὶ τοῦτο, κατὰ τινες, ἀποτελεῖ μίαν φυσικὴν πραγματικότητα. Εἰς τὴν κοινωνικὴν ζωὴν καταβάλλεται προσπάθεια νὰ διαπιστωθῇ ἡ νομοτέλεια εἰς τὰς πράξεις καὶ τὰς σχέσεις μεταξὺ ἀτόμων καὶ ομάδων. Ἐτσι καθορίζεται ἡ φυσιολογία τοῦ κοινωνικοῦ σώματος καὶ ἡ παθολογία του. Ἡ οἰκονομικὴ καὶ ἡ πο-

λιτικὴ ζωὴ ἔχουν τὴν ὑγίαν καὶ τὴν παθολογικὴν ἐκδήλωσιν. Βασικὸν κριτήριον εἶναι ἡ ἐμπειρία ποὺ ἀποκτᾶται ἀπὸ τὴν παρατήρησιν καὶ τὴν σπουδὴν τῶν φάσεων τῆς κοινωνικῆς ζωῆς. Ἡμποροῦμεν νὰ γνωρίζωμεν τὰ αἷτια τῆς εὐδαιμονίας καὶ τῆς κακοδαιμονίας καὶ ὀφείλομεν νὰ βαδίζωμεν τὸν δρόμον ποὺ ὁδηγεῖ εἰς τὴν εὐδαιμονίαν.

Ἡ φυσιολογία καὶ ἡ παθολογία τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς συχνὰ ἐκλαμβάνονται, εἰς τὴν πρακτικὴν ἢ τὴν θεωρητικὴν περιοχὴν, ὡς σύνολον ἀπαρασάλευτων φυσικῶν καὶ ἠθικῶν κανόνων. Εἰς τὰς περιπτώσεις αὐτὰς ἐνεδρεῖται πάντοτε ὁ κίνδυνος τῆς ἀπονεκρώσεως τῆς δημιουργικῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀνθρώπου. Παράλληλως δημιουργοῦνται καὶ προβάλλονται ἰδεώδη καὶ ἀρχαὶ ποὺ ρυθμίζουν τὴν ἠθικὴν ζωὴν τῶν ἰσχυρῶν καὶ τῶν ἀδυνάτων συμφώνως πρὸς μίαν μηχανικὴν διαδικασίαν. Τότε ἀναφύονται εὐκόλως ἡ ἠθικὴ ἀναλγησία, οἱ τύποι τῆς ἀμοραλιστικῆς ζωῆς καὶ γενικώτερον ἡ τάσις πρὸς ἀπόκτησιν ἀπειρορίστου δυνάμεως διὰ μίαν καλυτέραν ζωὴν ἢ διὰ μίαν ἐξασφάλισιν ὄρων καὶ προϋποθέσεων ποὺ ἀποτελοῦν ἀδιάσειστα βάρη μιᾶς φυσιολογικῆς κατὰ πάντα κοινωνικῆς ζωῆς, μακρὰν παθολογικῶν ἐπιρροῶν. Ἐν τούτοις δὲν παρατηρεῖται πάντοτε τὸ φαινόμενον αὐτὸ οὔτε ὅλοι οἱ ἐπιστημονικῶς σκεπτόμενοι κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἀποξενώνονται ἀπὸ τὴν δημιουργικὴν ἐλευθερίαν. Ἡ φυσιολογία καὶ ἡ παθολογία τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς οὕτως ἢ ἄλλως ἀποτελοῦν μίαν ἀδιαμφισβήτητον πραγματικότητα· κανεὶς ὅμως δὲν γνωρίζει σαφῶς τὰ ὅρια τῆς πραγματικότητος αὐτῆς οὔτε καὶ τὴν σημασίαν τῆς βάσει τῶν ἐπιστημονικῶν πορισμάτων. Ἡ ζωὴ πάντοτε παρουσιάζει περιθώρια, διευρυνόμενα ἢ συστέλλόμενα, τὰ ὅποια καὶ οἱ πλέον ἄκρατοι ἐπιστήμονες θεωροῦν ὡς μίαν ἀνεξετάστον ἢ μυστικὴν περιοχὴν.

Ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰῶνος μας προβάλλονται μὲ πολλὴν ἐπιμονὴν ἀπόψεις προερχόμεναι ἀπὸ τὸν χώρον τῆς Κοινωνιολογίας, βάσει τῶν ὁποίων ἐπιχειρεῖται νὰ θεωρηθῇ τὸ κακόν ὡς ἔχον τὴν κυρίαν ἐστίαν εἰς τὰς κοινωνικὰς σχέσεις. Αἱ ἀπόψεις αὗται, βασιζόμεναι κυρίως εἰς τὴν κοινωνικὴν φιλοσοφίαν τοῦ Κ. Μάρξ (†1883), προβάλλουν κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον ἐξηγήσεις μὲ ἐπιστημονικὰς βάσεις, ἀλλὰ δὲν ἐλλείπουν καὶ αἱ ἐρμηνευτικαὶ προϋποθέσεις ὡς πρὸς τὴν ἀνατομίαν τοῦ κακοῦ. Γενικῶς κατὰ τὰς θέσεις αὐτὰς τὸ κακόν δὲν ἐξηγεῖται κατόπιν θεωρήσεως τῆς ἐσωτερικῆς δομῆς τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς, ἀλλὰ κατόπιν ἀξιολογήσεως τῶν ἐξωτερικῶν κοινωνικῶν σχέσεων. Οἱ δυστυχισμένοι, οἱ ἀσθενεῖς κατὰ τὸ σῶμα καὶ τὸν νοῦν, οἱ καταπιεζόμενοι καὶ οἱ ἐγκληματικοὶ ὑφίστανται ὑπὸ τὰς γνωστὰς ἀπαισίας συνθήκας λόγῳ τῆς ἀνισότητος τῶν κοινωνικῶν δυνάμεων. Ἡ ἀνισότης αὐτῆς, ποὺ καθορίζει καὶ διαμορφώνει ἄλλωστε τὴν πάλιν τῶν τάξεων εἰς τὸ κοινωνικὸν γίγνεσθαι, προσδιορίζει τὰς συνθήκας ὑπὸ τὰς ὁποίας ὀξύνεται ἡ κοινωνικὴ ἀθλιότης. Τὸ ὅλον πρόβλημα τοῦ κακοῦ εἶναι πρόβλημα μιᾶς καλῆς ἱατρικῆς, μιᾶς ὀρθῆς παιδείας καὶ μιᾶς κοινωνικῆς δικαιοσύνης μὲ τὴν ἰσορροπίαν τῶν κοινωνικῶν δυνά-

μεων. "Ετσι αἱ ἀσθένειαι τοῦ σώματος καὶ τῆς ψυχῆς, ἡ πνευματικὴ καθυστέρησις, ἡ κακοδαίμονία, ἡ κοινωνικὴ καταπίεσις καὶ ὁ πόλεμος θὰ παύσουν νὰ ἀσχοῦν τὴν τρομακτικὴν καὶ ἐξουθενωτικὴν ἐπιρροήν. "Όταν ἀναπτύσσονται οἱ ἄνθρωποι σωματικῶς, διανοητικῶς καὶ κοινωνικῶς μέ ἴσους ὅρους, τότε ἐξαλείφεται ἡ ἀπαισία μορφή τοῦ κοινωνικοῦ κακοῦ καὶ καταπολεμεῖται μὲ πλήρη αἰσιοδοξίαν τὸ φυσικὸν κακόν.

Οἱ ἐκπρόσωποι τῶν τάσεων αὐτῶν υἰοθετοῦν ἀνέτως τὰς ἀπόψεις τῆς μερίδος τῶν αἰσιοδόξων ἐπιστημόνων ποὺ ἀναμένουν τὴν συντριπτικὴν νίκην τῆς ἐπιστήμης κατὰ πασῶν τῶν μορφῶν τοῦ κακοῦ. Ἐν τούτοις οἱ ὁπαδοὶ τῶν κοινωνικῶν αὐτῶν θεωριῶν ρίπτουν τὸ περισσότερον βάρος εἰς τὴν ἀνάγκην ἐξισορροπήσεως τῶν κοινωνικῶν δυνάμεων, ὥστε νὰ σταματήσῃ ἡ βία, ἡ ἀρπακτικότης καὶ ἡ κυριαρχία τῶν ἰσχυρῶν ἐπὶ τῶν ἀδυνάτων. Ἄλλως ἡ ἐπιστήμη καὶ ἡ μελέτη τῆς φυσιολογίας τοῦ κοινωνικοῦ σώματος δὲν ἔμπορουν νὰ προσφέρουν τίποτε τὸ ἀξιόλογον εἰς τὸν ἄνθρωπον. Ἐκ τῶν τάξεων τῶν ὁπαδῶν αὐτῶν ἀναδεικνύονται οἱ θιασῶται καὶ ὑποστηρικταὶ τῆς κοινωνικῆς δικαιοσύνης. Τὸ λυπηρὸν ἐν προκειμένῳ εἶναι ἡ καταδυνάστευσις εἰς πολλὰς περιπτώσεις τοῦ ἔργου τῶν ἀνθρώπων αὐτῶν ἀπὸ βιαιότητας καὶ δογματικὰς πολιτικὰς δυνάμεις. Πρέπει δὲ νὰ σημειωθῇ ὅτι κάθε μαχητὴς τῆς ὑποστηρικτικῆς τῆς κοινωνικῆς δικαιοσύνης δὲν εἶναι ἀπαραίτητον νὰ ἀνήκῃ καὶ εἰς μίαν ἀνάλογον κοινωνικὴν ἢ πολιτικὴν ἰδεολογίαν. Ἡ σύγχυσις, ποὺ ἐπικρατεῖ ὡς πρὸς τὰ ἀνωτέρω ἐντὸς τῆς τεταμένης ἀτμοσφαίρας τῶν κοινωνικῶν καὶ πολιτικῶν σχέσεων, ἀποτελεῖ ἄλλο πρόβλημα.

Πάντως τὰ κοινωνικὰ αὐτὰ ρεύματα ἀσχοῦν μεγίστην ἐπίδρασιν εἰς ὅλας τὰς ἐκδηλώσεις τῆς ζωῆς. Ἐτσι βλέπει κανεὶς ἐπιστήμονας, διανοουμένους, καλλιτέχνας, φιλοσόφους, κληρικούς νὰ ἀσχολοῦνται μὲ τὰς ἀπόψεις αὐτάς, ἕκαστος πάντοτε ὑπὸ ἰδιαίτεραν ὀπτικὴν γωνίαν. Διὰ τοῦτο εἰς ἀρκετὰς περιπτώσεις παρατηρεῖται οὐκ ὀλίγη σύγχυσις ὡς πρὸς τὴν ἐρμηνείαν τῶν ἀνωτέρω θέσεων. Ἀλλὰ οἱ γνήσιοι ἐκπρόσωποι τῶν κοινωνικῶν αὐτῶν θεωριῶν συχνὰ ἐπισημαίνουν τὸν κίνδυνον παραχαράξεως τῶν βασικῶν τους ἀπόψεων. Σὺν τοῖς ἄλλοις δὲ ἐνίοτε ἐκδηλώνεται μία ἐχθρότης ἐναντίον κάθε μεταφυσικῆς φιλοσοφίας. Οἱ ἐκπρόσωποι αὐτοὶ φοβοῦνται μήπως κλονισθῇ ἡ βασικὴ τους ἀποψὶς περὶ τοῦ κακοῦ, ὡς ἀποτελέσματος ἐξωτερικῶν ἐπιδράσεων· κάθε ἄλλη ἀποψὶς, ποὺ ἀναφέρεται καὶ εἰς τὴν ἐσωτερικὴν δομὴν τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς ἢ ἐπισημαίνει ρίζας τοῦ κακοῦ εἰς τὴν δομὴν αὐτήν, θεωρεῖται ἀπαράδεκτος καὶ ἀπόβλητος. Ἐν τούτοις ὁ δογματισμὸς τῶν ὁπαδῶν αὐτῶν ὑφίσταται κλονισμὸν καὶ αἱ θετικαὶ του πλευραὶ θὰ περισωθοῦν μόνον μὲ τὴν ἀναχώνευσιν αὐτῶν ἐντὸς τῆς συνόλου πραγματικότητος. Πάντως, ὡς ἂν ἔχη τὸ πρᾶγμα, εἶναι θλιβερόν γεγρονὸς ἡ παγίδευσις ὠρισμένων ἀπολογητῶν τοῦ Χριστιανισμοῦ, οἱ ὅποιοι ἐμμέσως καταδικάζουν τὰς κινήσεις αὐτάς καὶ ἀφήνουν τὸ μονοπώλιον τῆς κοινωνικῆς δικαιοσύνης εἰς ἄλλας χεῖρας.

Παραλλήλως πρὸς τὰ κοινωνικὰ αὐτὰ ρεύματα ἡνδρώθησαν κινήσεις ποὺ στηρίζονται ἐπὶ τῶν πορισμάτων τῆς ψυχολογίας τοῦ βάρους καὶ λαμβάνουν ἐκ διαμέτρου ἀντίθετον θέσιν πρὸς τὰς ἀπόψεις τῆς κοινωνικῆς φιλοσοφίας. Τὸ κοινωνικὸν κακόν ὑπὸ ὅλας τοὺς μορφὰς δὲν εἶναι ἀποτέλεσμα ἐξωτερικῶν ἐπιδράσεων, ποὺ πηγάζουν ἀπὸ τὴν ἀνισότητά τῶν κοινωνικῶν δυνάμεων, ἀλλὰ ἐσωτερικῶν παρορμήσεων ποὺ ὁδηγοῦν εἰς τὴν ἐπιθετικότητα καὶ τὴν ἀρπακτικότητα. Ἀδικίαι, ἐγκλήματα, πόλεμοι, βασανισμοὶ προέρχονται ἐκ τῆς ἀρρωστημένης ψυχῆς καὶ ὄχι ἐκ τῆς ἀρρωστημένης κοινωνικότητος. Τὴν ἀποψὶν αὐτὴν εἰσηγήθη κυρίως ὁ πατὴρ τῆς ψυχολογίας τοῦ βάρους S. Freud (†1939). Δύο ἰσχυρὰ καὶ ἀλληλοπολεμούμενα ἐνστικτὰ τοῦ ἀνθρώπου καθορίζουν τὴν ζωὴν καὶ τὴν ἱστορίαν· τὸ ἐνστικτον τοῦ ἔρωτος καὶ τὸ ἐνστικτον τοῦ θανάτου. Ἐρως καὶ θάνατος εἰς τὸ ἄτομον καὶ τὴν ὁμάδα ἀποτελοῦν τὰς καθοριστικὰς δυνάμεις ποὺ διαμορφώνουν τὰς σχέσεις τῶν ἀνθρώπων ὑπὸ μίαν μορφήν ἀπηνόως πάλης καὶ ἐντάσεως. Ἡ ἐρωτικὴ ὁρμὴ ἐπιζητεῖ ἀπεριόριστον στηριγμὸν εἰς τὴν ζωὴν, ἐνῶ τὸ ἐνστικτον τοῦ θανάτου ἀναπτύσσει συνεχῆ ἐπιθετικότητα καὶ τάσιν καταστροφῆς διὰ τὴν διασφάλισιν τῆς ζωῆς. Αἱ δυνάμεις αὐταὶ εἶναι τόσον ἰσχυραὶ, ὥστε ἐκτρέπονται εἰς καταστροφικὰς ἐκδηλώσεις καὶ ἔτσι αὐτομάτως περιορίζονται ὑπὸ τῆς ὁμάδος, ἡ ὁποία ἀμύνεται διὰ τὴν ἐπιβίωσίν της καὶ τὴν ἀποφυγὴν τῆς αὐτοκαταστροφῆς.

Τὰς ἀπόψεις αὐτάς ὁ Freud ἐσυνόψισε κατὰ χαρακτηριστικὸν τρόπον εἰς ἐπιστολὴν ποὺ ἀπηύθυνε πρὸς τὸν φυσικομαθηματικὸν A. Einstein, ὀλίγον πρὸ τοῦ δευτέρου παγκοσμίου πολέμου. Ἡ ἐπιστολὴ αὕτη ἦτο ἀπάντησις εἰς ἐκκλησίαν τοῦ Einstein πρὸς τὰς κυβερνήσεις τῶν κρατῶν, διὰ νὰ σταματήσουν τὸν πόλεμον· συνάμα ὁ Einstein ἐξέφραζεν ἀπόψεις αἰσιοδόξους περὶ τοῦ δυνατοῦ ἀποτροπῆς τῶν πολέμων. Ὁ Freud ἐν προκειμένῳ ἀνέπτυξε τὰς ἰδικὰς του ἀπόψεις, συμφώνως πρὸς τὰς ὁποίας ὁ πόλεμος ἔχει τὴν πηγὴν του εἰς τὴν ἐπιθετικότητα καὶ τὴν ἀρπακτικότητα τοῦ ἀνθρώπου, προερχομένης ἐκ τῆς ἐπιρροῆς τοῦ ἐνστικτοῦ τοῦ θανάτου. Ὁ πολιτισμὸς καὶ εἰδικώτερον ἡ ἀνάπτυξις πλήρους πνευματικῆς ζωῆς ἀποτελοῦν, κατὰ τὸν Freud πάντοτε, μίαν σχετικὴν ἐλπίδα νὰ ὁδηγηθῇ ἡ ἀνθρωπότης εἰς κατάστασιν ἡρεμίας καὶ εἰρήνης. Τὴν θεραπείαν τῶν ψυχικῶν τραυμάτων καὶ τῶν κοινωνικῶν πληγῶν θεωρεῖ ὁ Freud δυνατὴν βάσει μιᾶς μηχανικῆς διαδικασίας ψυχανάλυσεως καὶ ἀγωγῆς. Αἱ θέσεις τῆς φροϋδικῆς ψυχολογίας ἡνώχλησαν οὐκ ὀλίγον τοὺς ἠθικολόγους καὶ τοὺς ἐν γένει ἀνθρώπους τῆς ἀφόγου καὶ ἐντίμου συμπεριφορᾶς. Εἶναι ὅμως ἀληθὲς ὅτι, ὡς πρὸς τὸν σκοτεινὸν κόσμον ποὺ ἡνοίξεν ἐνώπιον τοῦ ἀνθρώπου ὁ Freud, ἔπρεπε νὰ εἶχε τύχει μιᾶς συμπαθείας ἐκ μέρους τῶν ἀπολογητῶν τοῦ Χριστιανισμοῦ. Δυστυχῶς καὶ παραδόξως ἐπεκράτησαν αἱ ἀπόψεις τῶν πουριτανῶν καὶ ἡ ἐρμηνεία τῆς θεωρίας του, ποὺ ἐγένεν ἀπὸ αὐτοὺς, ἡδίκησε κατὰ πολὺ τὰς ἐπιστημονικὰς του ἐρεῦνας. Οἱ πουριτανοὶ καὶ οἱ ἠθικολόγοι ἦσαν καὶ εἶναι ἐπηρεασμένοι ἀσυναίσθητως ἀπὸ τὴν ἰδεώδη εἰ-

κόνα του καλού ανθρώπου, που είχε επιβάλει ο Διαφωτισμός, ή προσεδέθησαν άμετακινήτως εις τὸ προτεσταντικὸν ἰδεῶδες περὶ τοῦ άμετακλήτως εις σωτηρίαν προωρισμένου πιστοῦ εις τρόπον, ὥστε νά ἐνοχλοῦνται καί νά τρομάζουν ἐνώπιον τῆς κακομόρφου εἰκόνας τοῦ ἀνθρώπου, τήν ὁποίαν ἐπρόβαλεν ἡ φροῦδική ψυχολογία τοῦ βάρους.

Κατὰ τὰς θέσεις λοιπὸν τῶν ἐκπροσώπων τῆς ψυχολογίας αὐτῆς, αἱ ἀτιθάσσευτοι παρορμήσεις τοῦ ἐσωτερικοῦ κόσμου καί ὁ βίαιος περιορισμὸς αὐτῶν δημιουργοῦν τὸ δρᾶμα τῆς ἀνθρωπότητος. Ἡ πάλη αὕτη μεταξὺ ἐκδηλώσεως τῶν παρορμήσεων καί περιορισμοῦ αὐτῶν καταλήγει εις αἶσιον ἀποτέλεσμα μετὴν ὀρθολογικὴν ἐξισορρόπησην εις τρόπον, ὥστε νά ἐξαφανίζεται ἡ νά ἀμβλύνεται ἡ ἀνισότης τῶν δυνάμεων ποὺ συγκρούονται εις τὸν ἐσωτερικὸν χώρον τοῦ ἀνθρώπου. Ἔτσι ἀπὸ τὸν ἐξωτερικὸν κοινωνικὸν χώρον τῆς πάλης τῶν τάξεων καί τῶν ὀδυνηρῶν ἱστορικῶν δραμάτων τὸ σκηρικὸν μετετέθη εις τὰς ἀβυσσαλέας διαστάσεις τῆς ψυχικῆς δομῆς τοῦ ἀνθρώπου. Παλαιότερον καί σήμερον ἄρκετοὶ διανοούμενοι τείνουν νά παρουσιάσουν θεωρίας ποὺ ἀποτελοῦν κρᾶμα ἀπόψεων τῆς ἐν λόγῳ κοινωνικῆς φιλοσοφίας καί τῆς ψυχολογίας τοῦ βάρους³. Οἱ διανοούμενοι αὗτοι προέρχονται ἀπὸ τοὺς ρεβιζιονιστὰς τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας.

Πάντως πρέπει νά τονισθῇ ὅτι αἱ ἀπόψεις τῆς ψυχολογίας τοῦ βάρους, ἥτοι αἱ δι' αὐτῶν παραστάσεις τῆς ἀβύσσου τῶν δαιμονικῶν ἐκδηλώσεων τῆς ψυχῆς, ποὺ τυραννεῖται ἀπὸ τὰ ἐνστικτὰ τοῦ ἔρωτος καί τοῦ θανάτου, εἶχαν προβληθῇ καί ὑποστηρικθῇ πολὺ ἐνωρίτερον τοῦ Freud ἀπὸ μεγαλοφυεῖς φιλοσόφους καί λογοτέχνες. Τρεῖς κυρίως μεγαλοφυεῖς ἄνδρες προσβλήθησαν καί κατετάραξαν τὸν πνευματικὸν κόσμον τοῦ αἰῶνος μας μετὴν ἀνγλητῆ καταδίκην τοῦ συμβατικοῦ καί ὑποκριτικοῦ τρόπου ζωῆς. Προηγῆθη ὁ φιλόσοφος S. Kierkegaard (†1855), ὁ ὁποῖος μετὰ ταῦτα ἀπετέλεσε μίαν ἰσχυρὰν βάσιν τοῦ ἀθεϊστικοῦ καί χριστιανικοῦ ὑπαρξισμοῦ. Ἡ στενὴ ἐξάρτησις τῶν κατοπινῶν φιλοσόφων ὑπαρξιστῶν ἐκ τοῦ Kierkegaard εἶναι πλέον ἢ ἐμφανής. Ἡκολούθησεν ὁ συγκλονιστικὸς κατὰ πάντα μυθιστοριογράφος Ντοστογιέφσκι (†1881), τοῦ ὁποῖου ἡ ἄκρως πειστικὴ καί ἐπιβλητικὴ ἀνατομία τῆς ψυχῆς, μετὰ τὰς δαιμονικὰς καί ἀγγελικὰς ἐκρήξεις ποὺ καταπλήσσουν καί τρομάζουν τὸν ἄνθρωπον, ἐτροφοδότησε πλουσίως τὸν πνευματικὸν κόσμον τῆς Δύσεως. Ἐπειτα ὁ F. Kafka (†1924) εις τὰς ἀρχὰς τοῦ αἰῶνος μας παρουσίασε τὸν ἄνθρωπον νά συνθλίβεται ἀπὸ τὰς δυνάμεις τοῦ διωγμοῦ καί τῆς ἐνο-

χῆς μιᾶς σκοτεινῆς καί ὀργανωμένης κυριαρχίας. Αἱ διέξοδοι ἐκλείσαν καί αἱ ἐλπίδες ἐνεκρώθησαν.

Ἐπὶ τοῦ σημείου αὐτοῦ ἐπιβάλλεται νά γίνη μία κατὰ παρέκβασιν ἴσως παρατήρησις. Συχνὰ μερικοὶ διανοούμενοι, διαποτισμένοι ἴσως μετὰ δημοσιογραφικὸν πνεῦμα, ἐπισημαίνουν μετὰ ἐπιμονὴν τὴν ἀποψιν περὶ τοῦ ὅτι οἱ τρεῖς ἐν λόγῳ συγγραφεῖς ἢ καί ἄλλοι παρόμοιοι δὲν ἤμπορουν νά ἐκφράζουν ἀληθεῖς καί ἀντικειμενικὰς ἀπόψεις, διότι ὑπῆρξαν ψυχικῶς ἄρρωστοι. Ἀλλὰ μετὰ ποῖαν λογικὴν οἱ κατὰ τὰ φυσικὰ μέτρα ὑγιεῖς ἐκφράζουν τὴν ἀλήθειαν καί ὅχι οἱ ἄρρωστοι; Μήπως κάθε ἀσθένεια δὲν ὑποβόσκει καί δὲν ὑφίσταται δυνάμει πάντοτε εις τὸν ἀνθρώπινον καί τὸν κοινωνικὸν ὀργανισμόν; Εἶναι δὲ ἀποδεδειγμένον ὅτι ἡ ἀσθένεια εις τὰς περιπτώσεις, λόγου χάριν, τῶν τριῶν ἐν λόγῳ συγγραφέων ὥξυνε τὴν δημιουργικότητά των εις τὸν χώρον τῆς πνευματικῆς ζωῆς καί τὸ κυριώτερον ἀπῆλλαξεν αὐτοὺς ἐκ τοῦ ὑποκριτικοῦ τρόπου ζωῆς, εις τὸν ὁποῖον ὑπόκεινται κατὰ τὸ μᾶλλον καί ἥττον οἱ ὑγιεῖς καί οἱ ζῶντες εις τὴν ἀσφάλειαν ἄνθρωποι. Ἀλλωστε οὔτε αὐτὸς ὁ Kafka ἠρνήθη τὴν καλὴν πραγματικότητά, ὑπῆρξε δὲ ὁ πλέον φλογερὸς νοσταλγὸς τῆς. Οὔτε προέβη εις θέσπισιν κανόνων ἢ εις ὀριστικὰς διαγνώσεις· ἐπεσήμανε τὴν κακὴν καί ἐκρηκτικὴν ἐκείνην ἐστίαν ποὺ ἀπειλεῖ τὴν ἀνθρωπότητα. Μήπως, ἀντιθέτως πρὸς ὅ,τι ὑποστηρίζεται, οἱ ὑγιεῖς μετὰ τὴν ἐπικίνδυνον αἰσιοδοξίαν τους ἢ τὴν ὑποκριτικὴν συμπεριφορὰν καί τὴν φυσικὴν σκληρότητα εἶναι ὀλιγώτερον ἀντικειμενικοὶ⁴; Πάντως δὲν ἤμποροῦμεν νά δώσωμεν θετικὴν ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἐρωτήματος ἀπάντησιν.

4. Πέραν τῶν νεωτέρων ἐπιστημονικῶν ἀπόψεων περὶ τῶν αἰτίων τοῦ κακοῦ, ἡ ἀνθρωπίνη ψυχοτροπία, ἡ θρησκευτικότης καί ὁ φιλοσοφικὸς στοχασμὸς ἔχουν πάντοτε τὴν πρώτην θέσιν εις τὴν θεώρησιν τοῦ κακοῦ ἀκόμη καί ἐντὸς τοῦ κόσμου τῶν ἐπιστημονικῶν κατακτήσεων. Ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τῆς θρησκευτικῆς ζωῆς καί τῶν ὑποτυπωδῶν τρόπων τοῦ φιλοσοφικῶς σκέπτεσθαι μέχρι σήμερον τὸ κακὸν ἀντιμετωπίζεται καί ἀξιολογεῖται συμφώνως πρὸς τὰς ἀντιλήψεις περὶ τοῦ κοσμοειδώλου καί τῆς δομῆς τῆς ἀνθρωπίνης υπάρξεως. Ἡ θεώρησις δηλ. τοῦ κακοῦ δὲν εἶναι δυνατὴ χωρὶς τὴν συνάρτησιν τῆς πρὸς τὴν κοσμολογίαν καί τὴν ἀνθρωπολογίαν.

Ἡ μαγεία εἶναι φαινόμενον τῆς ψυχοτροπίας ποὺ ἐπιζητεῖ τὴν ἄμεσον καί ἐνστιγμιατικὴν ἐρμηνείαν καί ἀντιμετώπισιν τοῦ κακοῦ. Αἱ ρίζαι αὐτῆς καί ἡ ἀκμὴ τῆς, φυσικῶς τῷ λόγῳ, συμπίπτουν πρὸς τὰ ἀρχέγονα καί πρωτόγονα

3. Ἐδῶ θὰ ὑπομνησθοῦν ὁρισμέναι σχετικαὶ μελέται τῶν Herbert Marcuse καί Erich Fromm, μεταφρασμέναι εις τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν καί δημοσιευμέναι ἀπὸ τὰς Ἐκδόσεις Μπουκουμάνη, Ἀθῆνα 1971 καί 1974. Herbert Marcuse, *Eros and Civilisation*. Erich Fromm, *The Fear of Freedom. Psychoanalysis and Religion. The Art of loving. The Dogma of Christ and other Essays on Religion, Psychology and Culture*.

4. Ἀλλωστε πολλοὶ εὐχίσθητοι καί δημιουργικοὶ τύποι ὀδηγοῦνται εις ἀδιέξοδον καί νεύρωσιν διὰ λόγους ἀρχῶν καί ἀρνήσεως προσαρμογῆς εις ὑποκριτικὸν περιβάλλον. Πρβλ. Erich Fromm, *Psychoanalysis and Religion* (κατὰ ἑλληνικὴν μετάφρασιν), Ἀθῆνα 1974, σ. 93 - 94.

στάδια της κοινωνικής ζωής. Πάντως είναι σφάλμα να πιστεύωμεν ότι η μαγεία δεν έχει θέσιν ή δεν ήμπορεί να ακμάσῃ ἐντὸς ἐνὸς κόσμου, ὅπως εἶναι ὁ ἰδικὸς μας, ὅπου ἐπικρατεῖ κυριαρχικῶς ἡ τεχνολογία. Ἄλλωστε τὰ σύγχρονα παραδείγματα καὶ οἱ σύγχρονοι τρόποι ἀναβιώσεως μαγικῶν φαινομένων ἀποτελοῦν ἱκανὰ τεκμήρια.

Βασικὴ προϋπόθεσις τῆς μαγείας εἶναι ἡ ἀντίληψις περὶ τοῦ ἐνιαίου τῆς πραγματικότητος, ὑλικῆς συστάσεως καὶ ὕψους. Ἡ ἀντίληψις αὕτη εἶναι καθαρὸς ὑλιστικὸς μονισμός, ὅχι μὲ τὴν ἐπιστημονικὴν ἔννοιαν. Ἡ ἐνιαία δομὴ τῆς πραγματικότητος εἶναι ἀνεξιχνίαστος εἰς πολλὰ σημεία, ἀλλὰ ἐπικρατεῖ ἡ πεποίθησις ὅτι τὰ πάντα λειτουργοῦν μὲ μηχανικὴν διαδικασίαν. Τὸ δὲ ἐξόχως χαρακτηριστικὸν τοῦ ὑλιστικοῦ αὐτοῦ μονισμοῦ εἶναι ἡ ἀπουσία προσωπικῆς αὐτονομίας. Καὶ ὁ ἄνθρωπος μὲ τὰς συνολικὰς του ἐκδηλώσεις ἀποτελεῖ ἐξάρτημα τῆς πολυπλόκου μηχανικῆς διαδικασίας τῆς ἐνιαίας πραγματικότητος τοῦ κόσμου καὶ τῆς ζωῆς. Ἐλεύθερον πρόσωπον, αὐτονομία αὐτοῦ καὶ γενικώτερον ἐλευθερία τοῦ πνεύματος δὲν ήμποροῦν νὰ νοηθοῦν παρὰ ὡς λειτουργία τῆς μιᾶς πολυπλόκου ὕψους τῆς πραγματικότητος. Ἡ ἔννοια τῆς ψυχῆς ἢ τοῦ πνεύματος δὲν εἶναι ἄγνωστος, ἀλλὰ ἡ ψυχικὴ ἢ πνευματικὴ πραγματικότης συνυφαίνεται ἀρρήτως μὲ τὸν σύνολον κόσμον, ζωοποιούσα καὶ κινούσα αὐτόν. Μὲ ἄλλα λόγια, ὁ κόσμος τῆς μαγείας τρέφεται καὶ ἀνδρώνεται ἐντὸς τοῦ κλίματος τοῦ ἀνιμισμοῦ.

Τὸ καλὸν καὶ τὸ κακὸν ἐπιζητοῦνται μὲ μαγικὰς πράξεις. Διὰ τῶν πράξεων αὐτῶν ἐπιδιώκεται ἡ ἐκμαίεσις εὐνοϊκῶν δυνάμεων, ἡ καταστροφή τῶν κακῶν καὶ ἡ ἔνταξις τοῦ ἀνθρώπου κατὰ θετικὴν φορὰν εἰς τὸν λειτουργικὸν μηχανισμόν τῆς ἐνιαίας πραγματικότητος. Ἡ μαγεία ἐπιτελεῖ τὰς πράξεις αὐτὰς μὲ μηχανικὰς διαδικασίας καὶ μὲ τὴν μέμησιν κυρίως φυσικῶν φαινομένων. Ὁ μάγος γνωρίζει τὴν φυσικὴν νομοτέλειαν, τὰ μυστικὰ τῆς πραγματικότητος καὶ διὰ τῶν μηχανικῶν καὶ σκηνοθετουμένων πράξεων ἐπιτυγχάνει τὴν ἐκμαίωσιν τῶν εὐνοϊκῶν προϋποθέσεων καὶ δυνάμεων. Ἐτσι καίονται ὁμοιώματα τοῦ ἐχθροῦ, σκηνοθετεῖται ἡ ἦττα τῶν ἀντιπάλων, ρίπτεται νερὸ ἀπὸ ὑψηλὰ δένδρα διὰ τὴν πρόκλησιν βροχῆς καὶ γενικῶς ἐπιδιώκεται νὰ προκύψῃ ἀποτέλεσμα διὰ μέσου τῆς δημιουργίας ἐνὸς «ὁμοιώματος».

Εἶναι δὲ ἀληθὲς ὅτι ἡ μαγικὴ ψυχοτροπία ἐπιβιώνει καὶ εἰς ἀνωτέρας μορφὰς ζωῆς τῶν προηγμένων τρόπων κοινωνικῆς συμπεριφορᾶς μαζί μὲ ἄλλας πρωτογόνους συνηθείας. Βεβαίως, ἡ μαγεία εἶναι πολὺπλοκον καὶ σκοτεινὸν φαινόμενον μὲ πολλὰς πτυχὰς ἐκδηλώσεώς του ἀκόμη καὶ εἰς τὴν σημερινὴν ἐποχὴν. Ἐκεῖνο δὲ ποὺ ἔχει βασικὴν σημασίαν εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ μαγικὴ ψυχοτροπία ἐκλαμβάνει τὸ καλὸν καὶ τὸ κακὸν ὡς ἐνιαῖον σύνολον ἐντὸς τῆς ἐνιαίας πραγματικότητος. Καλαὶ καὶ κακαὶ δυνάμεις, δημιουργικαὶ καὶ καταστροφικαὶ ὁρμαὶ ἀποτελοῦν ἓνα πλέγμα, εἰς τὸ ὁποῖον ἐπιδιώκεται ἡ προσαρμογὴ καὶ ἡ ἔνταξις τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ μαγεία δηλ. δὲν ἀναγνωρίζει διαρχίαν

καλοῦ καὶ κακοῦ μὲ αὐτονομίαν τῶν δύο περιοχῶν καὶ μὲ σαφῆ ὅρια διακρίσεως αὐτῶν. Πρόκειται διὰ τὴν ἔνταξιν τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς ζωῆς ἐντὸς ἐνὸς ἐνιαίου χώρου ποὺ κινεῖται μηχανικῶς καὶ μᾶλλον κατὰ κυκλικὴν φορὰν. Πάντως τὰ πρωτόγονα στοιχεῖα τῆς μαγείας χαρακτηρίζονται ἀπὸ τὰ ἔντονα γνωρίσματα ἐνὸς ὑλιστικοῦ μονισμοῦ, αἱ δὲ παραστάσεις περὶ ψυχῆς ἢ πνεύματος εἶναι χονδροειδεῖς καὶ ἄρκετὰ παχυλαί.

Πρέπει ὅμως νὰ σημειωθῇ ὅτι ὁ ἀπέραντος μόνος τῆς μαγείας διευρύνεται, ἐξελλίσσεται καὶ ἐκπνευματώνεται. Πολλὰ σύγχρονα συστήματα, ὅπως εἶναι, λόγου χάριν, ἡ θεοσοφία καὶ πολλαὶ μεταψυχικαὶ δοξασίαι, χωρὶς νὰ εἶναι μαγικὰ μὲ τὴν πρωτόγονον σημασίαν, ἔχουν νὰ παρουσιάσουν προηγμένας καὶ προκεχωρημένας μαγικὰς ἀντιλήψεις. Βεβαίως, τὰ ἐν λόγῳ συστήματα εἶναι διαποτισμένα ἀπὸ φιλοσοφικὰς δοξασίας καὶ κυρίως τοῦ κόσμου τῆς Ἀνατολῆς. Ἀλλὰ εἰς πολλὰ σημεία ὁμοιάζουν μὲ τὸν κόσμον τῆς μαγείας ἢ καλύτερον συμφωνοῦν πρὸς τὰς βασικὰς προϋποθέσεις αὐτῆς. Ἐτσι τὰ μεταψυχικὰ φαινόμενα ἐξηγοῦνται πάντοτε βάσει τοῦ ἐνιαίου τῆς πραγματικότητος καὶ τῶν διαφορῶν στρωμάτων αὐτῆς, τὰ ὅποια ἐντάσσονται εἰς μίαν μηχανικὴν λειτουργικὴν δομὴν. Κατὰ τὰς ἀντιλήψεις αὐτὰς, τὰ προϋπάρχοντα πνεύματα διανύουν μίαν πορείαν κατὰ μηχανικὴν καὶ φυσικὴν νομοτέλειαν. Ἡ προϋπάρχουσα ζωὴ αὐτῶν ἔχει σχέσιν μὲ τὴν ἐνσώματον κατάστασιν, ἡ δὲ ἐπικοινωνία αἰσθητῆς καὶ ὑπεραίσθητῆς πραγματικότητος νοεῖται ἐντὸς μιᾶς ὁργανικῶς ἐκδηλουμένης σχέσεως καὶ δομῆς εἰς τὸ σύνολον τῶν στρωμάτων τῆς ὑλικῆς καὶ τῆς πνευματικῆς πραγματικότητος. Διὰ τοῦτο μία πρόγνωσις, λόγου χάριν, ἐνὸς συμβάντος εἰς τὴν ζωὴν ἐνὸς ἀνθρώπου στηρίζεται εἰς τὴν δυνατότητα «ἀναγνώσεως» τοῦ συμβάντος αὐτοῦ εἰς προηγηθεῖσαν φάσιν τῆς ζωῆς τοῦ ἐν λόγῳ ἀνθρώπου ἐντὸς τῆς πνευματικῆς σφαίρας ἢ τῶν πνευματικῶν δέλτων τῆς ἀνθρωπότητος. Ἐξ ἄλλου ἡ πρόγνωσις ήμπορεῖ νὰ στηριχθῇ καὶ ἐπὶ παρατηρήσεων ποὺ γίνονται εἰς φυσικὰ στοιχεῖα ἢ φαινόμενα, ὅπου ἀποτυπώνεται τρόπον τινὰ ἡ ἐξέλιξις δραματικῶν ἢ εὐτυχισμένων γεγονότων τῆς ζωῆς ἐνὸς ἀτόμου ἢ ὁμάδων.

Ἄλλα ἰδεώδη ζωῆς, ποὺ διαμορφώνονται μὲ τὴν ἐπίδρασιν ἀντιλήψεων τῆς ἰνδικῆς κυρίως φιλοσοφίας, ἐπισημαίνουν τὸν πρωταρχικὸν ρόλον ποὺ ἔχει νὰ διαδραματίσῃ ὁ ἄνθρωπος εἰς τὴν ζωὴν του, διότι ἐγκρύπτει ἐντὸς του τὴν οὐσίαν ὁλοκλήρου τοῦ κόσμου καὶ τῆς ζωῆς. Ἡ ἀνάπτυξις τῶν ἐκρηκτικῶν του δυνατοτήτων ἐπιτυγχάνεται μὲ τὴν συστηματικὴν ἄσκησιν τοῦ σώματος καὶ τῆς ψυχῆς. Μὲ τὴν ἐπιτυχῆ αὐτὴν ἐκμετάλλευσιν ὅλων τῶν δυνατοτήτων τοῦ ἀνθρώπου τιθασσεύονται τὸ καλὸν καὶ τὸ κακὸν εἰς τὸν χώρον τῆς ἰδίας αὐτοῦ ὑπάρξεως. Ἀπὸ τὴν συνολικὴν ὕψην τοῦ σώματος καὶ τῆς ψυχῆς ἐκδηλώνονται δημιουργικαὶ καὶ καταστροφικαὶ δυνάμεις ποὺ ἀξιοποιοῦνται μὲ τὴν συνειδητοποίησιν καὶ τὴν ἐνεργητικότητα κάθε ἀνθρώπου. Θεϊκαὶ καὶ διαβολικαὶ δυνάμεις ἐγκρύπτονται εἰς τὸν κάθε ἄνθρωπον καὶ νοοῦνται ἐντὸς μιᾶς ἐνιαίας ὁ-

φῆς πού ἀναπτύσσεται συμφώνως πρὸς τοὺς νόμους τῆς συνόλου ζωῆς. Ὁ ἄνθρωπος πρέπει νὰ γνωρίσῃ τὴν θέσιν του εἰς τὸ ἐξελικτικὸν γίγνεσθαι καὶ νὰ βαδίσῃ τὸν δρόμον πού ὑπαγορεύει ἡ νομοτέλεια. Ὅλα αὐτὰ, ἐνῶ εἶναι διαποτισμένα μὲ μαγικὰς δοξασίας, ὁπωσδήποτε ἀποτελοῦν ριζικὴν ἐξέλιξιν τοῦ μαγικοῦ τρόπου σκέψεως καὶ ζωῆς.

Ὁ μυστικισμὸς ἀποτελεῖ μίαν ἄλλην μορφήν ζωῆς πού ἐπιδιώκει τὴν ἀντιμετώπισιν τῶν μηδενιστικῶν δυνάμεων τοῦ κακοῦ. Ἡ μαγεία δὲν ἔχει φανερὰς καὶ γνησίας τάσεις πρὸς τὴν μυστικὴν ζωὴν. Διότι ὁ μυστικισμὸς, ὡς ζωὴ καὶ στοχασμὸς ἐνίοτε, ἐκδηλώνεται εἰς διαρχικὰ καὶ εἰς μονιστικὰ συστήματα. Ὅταν δὲ ὑφίσταται μονισμὸς, δὲν ἐπικρατεῖ ὁ ὕλιστικὸς χαρακτήρ ἀλλὰ ὁ πνευματικὸς. Ὁ μυστικισμὸς ἀποτελεῖ κατ' ἀρχὴν ἄρσιν μιᾶς ἀποστάσεως καὶ ταύτισιν ἢ ἔνωσιν ἐνὸς προσώπου μὲ ἓνα ἀπόλυτον προσωπικὸν ἢ ἀπρόσωπον πνεῦμα. Ἡ ἄρσις αὐτὴ καὶ ἡ ταύτισις ἢ ἡ ἔνωσις ἀποτελοῦν τὰ βασικὰ χαρακτηρηστικὰ τῆς μυστικῆς ζωῆς. Μὲ τὴν κίνησιν αὐτὴν καταπολεμεῖται τὸ κακὸν ὡς μηδενιστικὴ δύναμις. Ἐτσι τὸ πρόσωπον δὲν ἀπειλεῖται ἢ δὲν τυραννεῖται ἀπὸ τὸν ἐκμηδενισμόν, διότι εὐρίσκει τὴν πηγὴν του, εἰς τὴν ὁποῖαν ἐπιστρέφει μὲ πολλὴν ἀγαλλίασιν.

Ὑπάρχουν πολλαὶ μορφαὶ μυστικισμοῦ, ἐνῶ κατὰ βάσιν ὅλοι διανύουν τὸν δρόμον αὐτὸν τῆς ἄρσεως τῶν ἀποστάσεων ἢ τῶν ἐμποδίων καὶ τῆς ταυτίσεως ἢ ἔνώσεως τοῦ προσώπου πρὸς τὸ ἀπόλυτον πνεῦμα. Ἀναλόγως τῆς κοσμολογίας καὶ τῆς ἀνθρωπολογίας παρατηρεῖται διαφορὰ εἰς τὰς ἀντιλήψεις περὶ τοῦ περιεχομένου τῆς μυστικῆς ζωῆς. Διὰ τοῦτο διαφέρουν μεταξὺ τους ὁ πλατωνικὸς, ὁ νεοπλατωνικὸς, ὁ χριστιανικὸς καὶ ὁ Ἰνδικὸς μυστικισμός. Δὲν εἶναι ὀρθὴ ἡ ἄποψις, κατὰ τὴν ὁποῖαν ὁ μυστικισμὸς ἀναφύεται μόνον εἰς τὰ μονιστικὰ συστήματα, ἐνῶ ἐξαφανίζεται ὅπου ἐπικρατεῖ ἡ διαρχία. Θὰ ἡδύνατο μάλιστα νὰ ἰσχυρισθῇ κανεὶς ὅτι ὁ μυστικισμὸς προϋποθέτει μίαν διαρχίαν, ὅχι βεβαίως ἀπαραιτήτως ὄντολογικὴν, ἀλλὰ ἠθικὴν. Καὶ ἐντὸς μιᾶς ἐνιαίας πραγματικότητος, πρέπει κατ' ἀρχὴν νὰ ὑφίσταται ἡ ἀπόστασις μεταξὺ τοῦ ἀτομικοῦ καὶ τοῦ ἀπολύτου πνεύματος. Εἰς τὸν Βραχμανισμόν καὶ τὸν Βουδδισμόν, λόγου χάριν, ὅπου ἐπικρατεῖ ὁ μονισμός, ἡ διδασκαλία περὶ ἔνώσεως ἢ ἐξαφανίσεως τοῦ ἀτομικοῦ στοιχείου εἰς τὴν ἐνιαίαν θάλασσαν τοῦ ὄντος ἢ τῆς πραγματικότητος λαμβάνει ὑπ' ὄψιν τῆς ὡς βάσιν τὴν διάκρισιν ἀτομικοῦ καὶ γενικοῦ μὲ ἠθικὴν ἔννοιαν, φυσικῶ τῷ λόγῳ. Ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν ὄντολογικὴν διαρχίαν ὕλης καὶ πνεύματος εἰς τὸν Πλατωνισμόν, λόγου χάριν, δὲν ἐξαφανίζονται αἱ προϋποθέσεις μυστικῆς ζωῆς, αἱ ὁποῖαι διακρίνονται καταφανέστατα ἀργότερον εἰς τὸν νεοπλατωνισμόν. Βασικὴ προϋπόθεσις τοῦ μυστικισμοῦ, εἴτε εἰς τὰ διαρχικὰ εἴτε εἰς τὰ μονιστικὰ συστήματα, εἶναι ἡ αὐτονομία τοῦ προσώπου ἐναντι τοῦ ἀπολύτου πνεύματος, ἡ ὁποία βεβαίως πρέπει νὰ εἶναι σχετικὴ καὶ ὅχι ἀπόλυτος. Εἰς τὸν Πλατωνισμόν, λόγου χάριν, ἡ αὐτονομία τῆς ψυχῆς φαίνεται ἀπόλυτος, ἀλλὰ ἡ συγγένειά της πρὸς τὸν κόσμον

τῶν ἰδεῶν εἶναι τόσοσ ὀργανικὴ, ὥστε ἡ ἑλξὶς πού ἀσκοῦν αἱ ἰδέαι ἐπ' αὐτῆς νὰ δημιουργῇ μεγάλην ἐξάρτησιν καὶ τελικῶς ἡ ἀπόλυτος αὐτονομία νὰ καθίσταται κατὰ τινα τρόπον σχετικὴ. Τοῦτο, ὡς ἐσημειώθη, κατεδείχθη εἰς τὸν νεοπλατωνισμόν, ὁ ὁποῖος ἔχει μᾶλλον μονιστικὸν χαρακτήρα. Ἡ σχετικὴ αὐτὴ αὐτονομία, μετὰ τὴν ἄρσιν τῶν ἀποστάσεων καὶ τῶν ἐμποδίων καὶ τὴν ἔνωσιν πρὸς τὸ ἀπόλυτον πνεῦμα, ἡ διατηρεῖται (ἡ περίπτωσις τοῦ χριστιανικοῦ μυστικισμοῦ) ἢ ἐξαφνίζεται τελείως (ἡ περίπτωσις τοῦ Νιρβάνα τῆς βουδδιστικῆς φιλοσοφίας).

Ἐκεῖνο πού προέχει ἐν προκειμένῳ εἶναι ἡ διαφοροποίησις τῶν ἀντιλήψεων περὶ τῆς ἐστίως καὶ τῆς φύσεως τοῦ κακοῦ, ὡς προβάλλεται αὐτὴ εἰς ἑκαστον σύστημα. Ἡ ἐντόπισις τοῦ κακοῦ εἰς τὴν ὕλην κατὰ τὸν Πλατωνισμόν, λόγου χάριν, σημαίνει διαρχίαν, ἐνῶ ἡ ἐντόπισις τοῦ κακοῦ εἰς τὴν διαστροφήν τοῦ πνεύματος κατὰ τὸν Χριστιανισμόν σημαίνει μονισμόν. Ἐτσι ἔχομεν διαφορετικὴν κοσμολογίαν καὶ ἀνθρωπολογίαν εἰς τὰς δύο περιοχὰς καὶ διὰ τοῦτο διαφορετικὴν ἀντίληψιν περὶ ἀπολυτρώσεως ἐκ τοῦ κακοῦ καὶ περὶ τῆς μυστικῆς ζωῆς τοῦ προσώπου κατὰ τὴν ἔνωσιν του πρὸς τὸ ἀπόλυτον πνεῦμα. Καὶ ὁ βουδδιστικὸς μυστικισμὸς ὅμως παρ' ὅλον ὅτι προϋποθέτει μονιστικὸν σύστημα, εἶναι διάφορος τοῦ χριστιανικοῦ, διότι ἡ κοσμολογία καὶ ἡ ἀνθρωπολογία εἰς αὐτὸν ἐπιβάλλουν διαφορετικὴν ἀντίληψιν περὶ κακοῦ· τοῦτο νοεῖται ὡς ἀπόσπασις τοῦ ἀτομικοῦ στοιχείου ἀπὸ τὸ ἀπόλυτον μὲ τὴν ἐπιθυμίαν τῆς ζωῆς. Διὰ τῆς μυστικῆς ὅμως ζωῆς ἐξαφανίζεται ἡ σβῆνει τὸ ἀτομικὸν τοῦτο στοιχεῖον εἰς τὴν θάλασσαν τῆς ἐνιαίας πραγματικότητος ὡς μία σταγὼν νεροῦ.

Πάντως ἡ μυστικὴ ζωὴ ἀμβλύνεται ἢ ἐξαφανίζεται, ὅπου αὐτονομεῖται καὶ ἐξαίρεται κυριαρχικῶς ὁ ἀνθρώπινος λόγος, ἐνῶ συνάμα ἀπαραιτήτως ἡ κοσμολογία καὶ ἡ ἀνθρωπολογία δὲν ἐπιβάλλουν ἀποστάσεις καὶ ἐμπόδια μεταξὺ τοῦ προσώπου καὶ μιᾶς ἄλλης ἀπολύτου πραγματικότητος. Τὸ κακὸν πλεον ἐντοπίζεται εἰς περιωρισμένα φυσικὰ καὶ ἠθικὰ πλαίσια. Δὲν ὑφίσταται καμμία ἀπόστασις τοῦ προσώπου ἐν σχέσει πρὸς ὑπερβατικὴν πραγματικότητα, ἡ ὁποία εἶναι δυνατόν καὶ νὰ ἀπορρίπτεται. Ἐν πάσῃ περιπτώσει πρέπει νὰ τοινοσθῇ ὅτι ἡ αὐτονομία τοῦ λόγου ἢ τοῦ προσώπου ἀποτελεῖ σπουδαίαν κατάκτησιν τοῦ ἐλληνικοῦ τρόπου σκέψεως καὶ γενικώτερον κατάκτησιν τῆς ζωῆς. Οὐτε ὁ Χριστιανισμὸς ἀρνεῖται τὴν κατάκτησιν αὐτὴν. Ἀλλὰ εἰς τὸν Χριστιανισμόν πολὺ περισσότερον ἀπὸ ὅ,τι συνέβαινεν εἰς ὠρισμένας τάσεις τοῦ Ἑλληνισμοῦ περιορίζεται ἡ αὐτονομία αὐτὴ καὶ μάλιστα ὅσον ἐπιβάλλει ἡ ἐξάρτησις τοῦ δημιουργήματος ἐκ τοῦ Δημιουργοῦ. Ἐν τούτοις ἡ ἔννοια τοῦ δημιουργήματος, πού εἶναι μόνον χριστιανικὴ, προικίζει τὸ ἀνθρώπινον πρόσωπον μὲ μεγαλεῖον, μὲ ἐλευθερίαν καὶ μὲ ὑψηλὴν δημιουργικὴν δύναμιν. Ἡ ἔννοια τοῦ δημιουργήματος ἀποκλείει πᾶσαν ἔννοιαν ἀνάγκης, δουλικῆς ἐξαρτήσεως καὶ ὀλοσχεροῦς ἐκμηδενισμοῦ. Ἐτσι ὁ μυστικισμὸς εἰς τὸν Χριστιανισμόν δὲν κυριαρ-

χει καταθλιπτικῶς, ἀλλὰ ἀποτελεῖ ἐνίσχυσιν εἰς τὴν δραματικὴν πορείαν τοῦ ἀνθρώπου. Δὲν ἔμπορεῖ νὰ νοηθῇ ὁ ἄνθρωπος χωρὶς τὴν αὐτονομίαν αὐτὴν τοῦ προσώπου οὔτε καὶ νὰ ἀντιμετωπίσῃ τὸ κακὸν ἀποτελεσματικῶς, μὲ κύριον στόχον δηλ. τὴν περιφρούρησιν τῆς προσωπικῆς αὐτονομίας καὶ δημιουργικότητος. Διὰ τοῦτο ὁ πολὺς μυστικισμὸς ἔμπορεῖ νὰ νοθεύσῃ τὸ χριστιανικὸν πνεῦμα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α'

ΤΟ ΜΗΔΕΝ

1. Δημιουργία καὶ μηδέν

Ἡ συσχέτισις δημιουργίας καὶ μηδενός, ἐξ ὧν γνωρίζομεν, ἀπαντᾷ μόνον εἰς τὴν χριστιανικὴν κοσμολογίαν. Εἶναι ἀρκετὰ γνωστὴ ἡ πρότασις πίστεως τῆς σχολαστικῆς Δογματικῆς, κατὰ τὴν ὁποίαν τὰ πάντα ἐδημιουργήθησαν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ ἐκ τοῦ μηδενός. Μία τοιαύτη παράστασις ἐλλείπει ἀπὸ τὴν μυθολογίαν, τὴν διδασκαλίαν τῶν μὴ χριστιανικῶν θρησκειῶν καὶ τὴν φιλοσοφίαν ἐκείνην ποὺ ἀντιμετωπίζει παρομοίας φύσεως προβλήματα. Ἡ ἐννοια τῆς δημιουργίας δηλ. εἰς τὰς ἀνωτέρω ἀντιλήψεις δὲν ταυτίζεται πρὸς τὴν ἀντίστοιχον ἐννοίαν, τὴν ὁποίαν ἔχει ὡς βάσιν ἡ χριστιανικὴ διδασκαλία. Ἀλλὰ ἡ σχολαστικὴ Δογματικὴ δὲν δίδει τὴν ἐνδεδειγμένην σπουδαιότητα εἰς τὸ βάθος καὶ τὰς συνεπείας τῆς διδασκαλίας περὶ τῆς δημιουργίας τοῦ κόσμου καὶ τοῦ ἀνθρώπου ὑπὸ τοῦ Θεοῦ ἐκ τοῦ μηδενός. Ἐν προκειμένῳ ἐπισημαίνονται μόνον δύο τινά: 1) ἡ παντοδυναμία τοῦ Θεοῦ εἰς ἀπόλυτον βαθμὸν καὶ 2) ἡ ἀνάδυσις τοῦ κόσμου καὶ τῆς ζωῆς ἐκ τῆς ἀνυπαρξίας εἰς τὴν ὑπαρξιν διὰ τῆς παντοδυνάμου βουλήσεως τοῦ Θεοῦ. Τὸ μηδέν εἶναι ἡ ἀνυπαρξία, ἐνῶ ὁ Θεὸς ἡ πηγὴ κάθε πραγματικότητος καὶ κάθε δυνάμεως. Ἐν τούτοις πουθενὰ δὲν ἐπισημαίνεται ὑπὸ τῆς σχολαστικῆς Δογματικῆς μία ἐρμηνεία τῆς ἐννοίας τοῦ μηδενός. Ἀπὸ τὰς ἀπλοῦς παραστάσεις μέχρι τῶν πλέον ἐκτετυσμένων δογματικῶν προτάσεων τὸ μηδέν ἀποτελεῖ ἀπλῶς τὴν ἀφετηρίαν, εἰς τὴν ὁποίαν δὲν ὑπάρχει «τίποτε» ἄλλο παρὰ μόνον ἡ παρουσία τῆς ζωογόνου καὶ παντοδυνάμου βουλῆσεως τοῦ δημιουργοῦντος τὰ πάντα Θεοῦ. Ὁλόκληρος ἡ δημιουργία ἔχει αἰτίαν, ἡ ὁποία εἶναι ὁ Θεός. Τοῦτο συμφωνεῖ πρὸς τὴν ἐκδήλωσιν κάθε ἀνθρωπίνης δημιουργίας ποὺ γίνεται διὰ μέσου μιᾶς αἰτίας, ἀλλὰ τὸ ριζικῶς νέον στοιχεῖον εἰς τὴν δημιουργίαν τοῦ Θεοῦ εἶναι ἡ ἀπουσία προὑπαρχούσης ὕλης.

Εἰς τὴν Ἀγίαν Γραφὴν δὲν γίνεται εἰδικὸς καὶ ἐκτενὴς λόγος περὶ τῆς δημιουργίας ἐκ τοῦ μηδενός οὔτε ὑπάρχει τοιαύτη πρόθεσις πρὸς θεωρητικὴν ἀνάπτυξιν τοῦ ἐν λόγῳ θέματος. Εἶναι δὲ προφανὲς ἡ δυσχέρεια, τὴν ὁποίαν ἀντιμετωπίζουν οἱ σχολαστικοὶ δογματολόγοι, ἀναζητοῦντες δύο ἢ τρία χαρακτη-

ριστικά χωρία ἐκ τῆς Ἀγίας Γραφῆς πρὸς στήριξιν τῆς διδασκαλίας αὐτῆς¹. Ἀλλὰ ἡ δογματικὴ διδασκαλία τῆς ὀρθοδόξου παραδόσεως ἐστηρίχθη περισσότερον ἐπὶ τοῦ πνεύματος τῆς Ἀγίας Γραφῆς. Τὸ δὲ πνεῦμα αὐτῆς εἶναι πλεον ἢ πειστικόν. Ἡ Ἀγία Γραφή μᾶς εἰσάγει εἰς ἕνα κόσμον ριζικῶς διάφορον ἀπὸ τὰς συνήθεις ἐμπειρίας καὶ ἀντιλήψεις μας. Ὑπάρχει ἀπόλυτος ἐξάρτησις ὁλοκλήρου τῆς δημιουργίας ἀπὸ τὸν δημιουργὸν καὶ ζωοδότην Θεόν. Ὁλόκληρος ὁ κόσμος, ἡ ζωὴ καὶ οἱ φυσικοὶ νόμοι εὐρίσκονται εἰς τὰ χέρια τοῦ Θεοῦ. Ἡ περιγραφή ἑνὸς θαύματος, λόγου χάριν, γίνεται κατὰ τρόπον, μὲ τὸν ὅποιον ἕνας ἱστορικὸς περιγράφει μίαν μάχην ἢ ἕνα πολιτικὸν συμβάν. Ὁ Θεὸς διὰ τῆς παρουσίας του ζωογονεῖ τὰ πάντα καὶ καταξιώνει («τὰ μὴ ὄντα ὡς ὄντα»²). Βασικῶς ἡ δημιουργία καὶ ἡ ἀπολύτρωσις ἐξαρτῶνται ἀπολύτως ἐκ τῶν ἐνεργειῶν τοῦ κυριάρχου Θεοῦ. Ἡ θνητότης, ἡ καταστροφή καὶ τὸ σκότος ἀποτελοῦν τὸν κόσμον τῆς φαντασίας καὶ τῶν εἰδώλων, ὁ ὁποῖος εὐρίσκεται μακρὰν τῆς ζωογόνου παρουσίας τοῦ Θεοῦ. Ἡ ζωὴ, ἡ ἁρμονία καὶ τὸ φῶς εἶναι ὁ κόσμος τοῦ Θεοῦ. Ὁ δὲ δημιουργηθεὶς κόσμος κινδυνεύει νὰ ἐκμηδενισθῇ καὶ μόνον ἡ παρουσία τοῦ ζωοδότου Θεοῦ ἔμπορεῖ νὰ τὸν καταστήσῃ ἄφθαρτον. Αἱ παραστάσεις λοιπὸν αὐταὶ θεμελιώνουν τὴν διδασκαλίαν περὶ τῆς δημιουργίας ἐκ τοῦ μηδενός. Ἡ δὲ διδασκαλία αὕτη ἀποτελεῖ ἐπίσης τὴν θεμελιώδη προϋπόθεσιν πρὸς ὀρθὴν θεώρησιν τοῦ προβλήματος τοῦ κακοῦ ὑπὸ τὸ πρίσμα τοῦ Χριστιανισμοῦ.

Ἐφ' ὅσον τὸ κακὸν πλήττει κυρίως τὸν ἄνθρωπον καὶ τὰ λοιπὰ δημιουργήματα, εἶναι φανερόν ὅτι σχετίζεται πρὸς τὴν φύσιν τῆς δημιουργίας. Ἡ θεία ζωὴ εἶναι ὁ παράγων τῆς καταστροφῆς τοῦ κακοῦ, τῆς ἐξαλείψεως τῆς θνητότητος, τῆς παροχῆς ζωοποιῶν ἐνεργειῶν εἰς ὁλόκληρον τὴν κτίσιν· εἶναι ἡ πηγὴ τοῦ φωτός ποὺ διαλύει τὸ σκότος. Ἡ Ἀγία Γραφή καὶ ἡ πατερικὴ θεολογία ἐν προκειμένῳ ἔχουν νὰ μᾶς προβάλουν πολλὰς παραστάσεις, αἱ ὁποῖαι τονίζουν χαρακτηριστικῶς τὴν ἀλήθειαν αὐτήν. Ὁ Θεὸς, ἡ αἰτία τῆς δημιουργίας, δὲν εἶναι τὸ κακόν, ἀλλὰ ἡ πηγὴ κάθε πράγματος καὶ ὑπάρξεως. Τὸ κακὸν εἶναι ὁ ἐκμηδενισμὸς ἢ καλύτερον ὁ κίνδυνος ἐκμηδενισμοῦ κάθε πραγματικότητος. Κακὸν καὶ δημιουργικὴ ἐνέργεια ἀποτελοῦν δύο σαφῶς ἀντιτιθέμενα στοιχεῖα. Ἡ δημιουργικὴ ἐνέργεια παράγει καὶ πλουτίζει κάθε πραγμα-

1. Β' Μακ. 7, 28. Τὸ βιβλίον αὐτὸ τῆς Π. Διαθήκης ἐγγράφη, ὡς γνωστόν, ὑπὸ ἑλλήνου τοῦ Ἰουδαίου. Ἐστὶ ἡ φράσις «ἐξ οὐκ ὄντων», προσηρμοσμένη εἰς τὸν ἐννοιολογικὸν κόσμον τοῦ ἑλληνικοῦ σκέπτεσθαι, ἀντικαθιστὰ τὸν συνήθη βιβλικὸν τρόπον ἐκφράσεως μὲ εἰκόνας καὶ παραβολάς.

2. Ρωμ. 4, 17. Ἀλλωστε καὶ τὸ θαῦμα ὑπὸ τὸ χριστιανικὸν πρίσμα δὲν θεωρεῖται ἀπλῶς ὡς ὑπερφυσικὸν γεγονός (μία τοιαύτη ἀπόψις ἀπαντᾷ καὶ εἰς τὸν εἰδωλολατρικὸν κόσμον), ἀλλὰ ὡς μεταμόρφωσις καὶ ἀνακαίνισις τῆς δημιουργίας ὑπὸ τοῦ ζωογονοῦντος ὅλα τὰ ἐκ τοῦ μηδενός προελθόντα κτίσματα Θεοῦ.

τικότητα, ἐνῶ τὸ κακὸν ἀποτελεῖ τὴν συνεχῆ ἀπειλὴν ἐκμηδενισμοῦ αὐτῆς. Διὰ τοῦτο ὁ Θεὸς, ὡς αἰτία τοῦ κακοῦ, ἀποκλείεται ἐξ ὁλοκλήρου. Ἀπομένει ἡ διερεύνησις τῆς φύσεως τῆς δημιουργίας, τῆς ὁποίας βασικὸν χαρακτηριστικὸν εἶναι ἡ ἐκ τοῦ μηδενός προέλευσις. Πρέπει λοιπὸν νὰ διευκρινισθῇ ἡ ἐννοια τοῦ μηδενός διὰ μιᾶς ὁλοκληρωμένης ἐρμηνείας. Ἀλλωστε ὡς κακὸν ἐννοεῖται ἡ τάσις τῆς δημιουργηθείσης πραγματικότητος πρὸς τὸν ἐκμηδενισμόν της. Τὸ κακὸν δηλ. δὲν ἔμπορεῖ νὰ ἐρμηνευθῇ μόνον μὲ ἠθικὰς κατηγορίας, συμφῶνως πρὸς τὰς ὁποίας μία ἐλευθέρᾳ κίνησις ἐπιλέγει πότε τὸν ἕνα καὶ πότε τὸν ἄλλον στόχον. Πρόκειται διὰ τὴν δημιουργηθεῖσαν πραγματικότητα ἢ ὁποία ἔχει ἐντὸς της τὰ σπέρματα τοῦ αὐτοεκμηδενισμοῦ. Ἡ αὐτοζωὴ εἶναι ἀποκλειστικὸν προσὸν τοῦ Θεοῦ, ἐνῶ ὁ αὐτοεκμηδενισμὸς τὸ κύριον χαρακτηριστικὸν τῆς δημιουργίας. Ὑπὸ τὸ πρίσμα λοιπὸν τοῦ Χριστιανισμοῦ τὸ θέμα τῆς ἐλευθερίας δὲν ἔμπορεῖ νὰ ἐξετασθῇ ἀπομεμονωμένον, ἀλλὰ ἐν σχέσει πρὸς τὴν δημιουργίαν τοῦ κόσμου καὶ τῆς ζωῆς ἐκ τοῦ μηδενός.

Ἐξ ἄλλου ἡ ἐρμηνεία τοῦ μηδενός ὑπὸ τὸ πρίσμα τῆς Ἀγίας Γραφῆς καὶ τῆς πατερικῆς θεολογίας ἀντιμετωπίζει ἀναποφεύκτως τὰς λοιπὰς θρησκευτικὰς καὶ φιλοσοφικὰς ἀπόψεις. Ἡ σύγκρισις ἢ ἡ σύγκρουσις τῶν ἀπόψεων αὐτῶν δὲν πρέπει νὰ γίνεται διὰ λόγους ἀπολογητικούς, ἀλλὰ διὰ τὸν λόγον ὅτι ἡ χριστιανικὴ διδασκαλία καὶ αἱ λοιπαὶ ἀντιλήψεις τοῦ θρησκευτικοῦ καὶ τοῦ φιλοσοφικοῦ περιβάλλοντος δὲν νοοῦνται ἐντὸς στεγανῶν περιοχῶν. Ἡ σύγκρουσις συντελεῖται τὸ πρῶτον εἰς τὴν ζωὴν. Ἐστὶ μόνον μία ὁλοκληρωμένη ἐξέτασις τοῦ προβλήματος ἔμπορεῖ νὰ παράσῃ καὶ ἱκανοποιητικὴν ἐρμηνείαν ὑπὸ τὸ πρίσμα τοῦ Χριστιανισμοῦ.

Ἡ συνήθης ἐμπειρία, διαμορφωμένη ἀπὸ τὰ ἀριθμητικὰ δεδομένα, ὡς μηδὲν θεωρεῖ τὴν ἀπουσίαν πράγματος ἢ πραγμάτων. Ἡ παράστασις αὕτη εἶναι ἀρκετὰ σαφὴς καὶ δὲν δημιουργεῖ καμμίαν προβληματικήν. Ἡ δημιουργία ὅμως ἐκ τοῦ μηδενός, κατὰ τὴν χριστιανικὴν κοσμολογίαν, δὲν πρέπει νὰ ἐκληφθῇ καὶ νὰ ἐρμηνευθῇ, κατὰ τὰς παραστάσεις τῆς ἀριθμητικῆς, ἀφελῶς ὡς ἐνέργεια τοῦ Θεοῦ, ἡ ὁποία ἔφερεν εἰς τὴν ὑπαρξιν πράγματα ποὺ προηγουμένως ἀπουσίαζαν. Ὁ περιορισμὸς μιᾶς τοιαύτης ἐρμηνείας μόνον εἰς τὴν ἀπλοϊκὴν αὐτὴν παράστασιν στενεύει τὸ χριστιανικὸν πνεῦμα καὶ δημιουργεῖ δυσκαμψίαν εἰς τὴν περαιτέρω θεολογικὴν ἐπεξεργασίαν τῆς διδασκαλίας περὶ τῆς δημιουργίας ἐκ τοῦ μηδενός. Διότι τὸ μηδὲν ἀποτελεῖ τὴν κεντρικὴν καὶ βασικὴν προϋπόθεσιν τῆς χριστιανικῆς κοσμολογίας. Ἡ δὲ ὀρθὴ ἐρμηνεία τῆς προϋποθέσεως αὐτῆς, ἐξαντλοῦσα τὸ βάθος καὶ τὰς προεκτάσεις τοῦ προβλήματος, ἔμπορεῖ νὰ παράσῃ σταθεράν βάσιν διὰ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς δογματικῆς διδασκαλίας περὶ τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς σωτηρίας του.

Ἐκτὸς τῆς κοινῆς ἀντιλήψεως περὶ τοῦ μηδενός, ὡς ἀπουσίας πράγματος ἢ πραγμάτων, κάθε ἐπιστημονικὴ ἢ φιλοσοφικὴ σκέψις ἀδυνατεῖ νὰ συλλάβῃ τὸ μηδὲν καὶ τὴν πραγματικότητα ὡς συνυπαρχούσας διαστάσεις, ὅπου ἐκ τοῦ

μηδενός ἡμπορεῖ νὰ δημιουργηθῇ πραγματικότης καὶ ἐκ τῆς πραγματικότητος νὰ προκύψῃ τὸ μηδέν, ἥτοι ὁ ἐκμηδενισμός της. Κατὰ τὴν ἐλληνικὴν φιλοσοφίαν, λόγου χάριν, ἡ συνύπαρξις μηδενός καὶ πραγματικότητος, ὑπὸ τὴν ἀνωτέρω ἔννοιαν, εἶναι ἀδιανόητος κατὰ πάντα. Τίποτε δὲν ἡμπορεῖ νὰ προέλθῃ ἀπὸ τὸ μηδέν καὶ καμμία πραγματικότης δὲν ἡμπορεῖ νὰ καταλήξῃ εἰς τὸ μηδέν³. Ἡ ἱεραρχία, ὁ μονισμός καὶ ἡ διαρχία εἰς τὴν θρησκευτικὴν καὶ τὴν φιλοσοφικὴν σκέψιν τῶν Ἑλλήνων ἐρμηνεύονται ὁρθῶς μόνον βάσει τῆς προϋποθέσεως αὐτῆς περὶ τοῦ ἀδυνάτου συνυπάρξεως μηδενός καὶ πραγματικότητος. Ἐν προκειμένῳ διαφαίνεται σαφῶς ἡ ἄρνησις τῆς δημιουργίας ἐκ τοῦ μηδενός⁴. Ἡ σύνολος πραγματικότης συλλαμβάνεται καὶ κατανοεῖται ὑπὸ τὸ

3. Μία βαθύτερα ἐρμηνεία τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας εἰς ὅλους τοὺς ἐκπροσώπους της, ἐπιχειρουμένη ὑπὸ τῶν ὑπαρξιστῶν φιλοσόφων, δίδει τὴν ἐντύπωσιν ὅτι ὁ ἐλληνικὸς λόγος θέτει τὸ πρόβλημα τοῦ ὄντος ἐν σχέσει πρὸς τὸ μηδέν. Τοῦτο εἶναι ἀληθές εἰς ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν ὑπαρξιακὴν διάστασιν αὐτοῦ τοῦ λόγου. Ἐν τούτοις τὸ ὄν δὲν παρουσιάζεται ὡς ἀντίθετον τοῦ μηδενός, ἀλλὰ ὡς φανέρωσις καὶ νίκη κατὰ τῆς ἀφανείας καὶ τοῦ σκότους. Παρ' ὅλα αὐτὰ δὲν πρέπει νὰ λησμονῇ κανεὶς ὅτι ἡ ἐρμηνεία τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας, τὴν ὅποιαν ἐπιχειροῦν οἱ ὑπαρξισταὶ φιλόσοφοι, συντελεῖται ὁπωσδήποτε μὲ χριστιανικὰς παραστάσεις. Ὁ Heidegger, λόγου χάριν, δὲν θὰ ἐδέχετο μίαν τοιαύτην ἀποψιν, ἀλλὰ ἡ φιλοσοφία του κατανοεῖται περισσότερο μὲ χριστιανικὰς καὶ ὄχι τόσο μὲ ἐλληνικὰς προϋποθέσεις. Πρβλ. Χρήστου Μαλεβίτη, *Ἡ φιλοσοφία τοῦ Χάιντεγκερ*, Ἀθήνα 1974, σ. 37 - 38.

4. Ὁ Τίμαιος τοῦ Πλάτωνος, ὁ ὁποῖος κατὰ τινὰ τρόπον ἀποτελεῖ ἐγκυκλοπαίδειαν ὅλων τῶν γνώσεων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, εἶναι χαρακτηριστικὸς διὰ τὴν διήγησίν του περὶ τῆς δημιουργίας τοῦ κόσμου. Ὁ κόσμος συνστήθη ἀπὸ τὴν ἀνάγκην καὶ τὸν νοῦν. Τὰ τέσσαρα στοιχεῖα, ἥτοι τὸ πῦρ, τὸ ὕδωρ, ὁ ἀήρ καὶ ἡ γῆ (τὰ ριζώματα κατὰ τὴν φιλοσοφίαν τοῦ Ἐμπεδοκλέους), δὲν ἔχουν ἱστορίαν γενέσεως, ὑφίστανται δὲ ἐξ ἐαυτῶν ὡς ἀρχαί. Ὁ νοητὸς κόσμος εἶναι ἀγέννητος, ἀνώλεθρος, ἀμετάβλητος καὶ ἀκίνητος, ἐνῶ ὁ αἰσθητὸς εἶναι γεννητός, φθαρτός, μεταβλητός καὶ κινητός. Τὸ γεννητὸν δὲν εἶναι ὅ,τι γίνεται ἐκ τοῦ μηδενός, ἀλλὰ ὅ,τι κινεῖται. Ἐκ τῆς μίξεως νοητοῦ καὶ αἰσθητοῦ κόσμου εἰς τὸν χῶρον, ὁ ὁποῖος νοεῖται ὡς τροφός, ἐδ δημιουργήθη ὁ παρὼν κόσμος. Πουθενὰ δὲν γίνεται λόγος περὶ κτισμάτων προελθόντων ἐκ τοῦ μηδενός ἀπὸ τὴν ζωογόνοισιν καὶ συνεκτικὴν δύναμιν ἐνὸς ἐλευθεροῦ δημιουργοῦ, ὡς παρουσιάζει τὸ πρᾶγμα ἡ Ἀγία Γραφή. Βλ. ἐνδεικτικῶς ὠρισμέναν περιγραφὴν τοῦ ἐν λόγῳ πλατωνικοῦ ἔργου. *Τίμ.* 48a: «Μεμιγμένη γὰρ οὖν ἡ τοῦδε τοῦ κόσμου γένεσις ἐξ ἀνάγκης τε καὶ νοῦ συστάσεως ἐγεννήθη». 48bc: «Νῦν γὰρ οὐδεὶς πῶς γένεσιν αὐτῶν μεμνήμενος, ἀλλ' ὡς εἰδός, πῦρ δ' οὐ τί ποτε ἔστι καὶ ἕκαστον αὐτῶν, λέγομεν ἀρχὰς αὐτὰ τιθέμενοι, στοιχεῖα τοῦ παντός, προσήκον αὐτοῖς οὐδ' ἂν ὡς ἐν συλλαβῇ εἰδεῖαι μόνον εἰκότως ὑπὸ τοῦ καὶ βραχὺ φρονούντος ἀπεικασθῆναι· νῦν δὲ οὖν τό γε παρ' ἡμῶν ὥδε ἔχεται· τὴν μὲν περὶ πάντων εἶτε ἀρχὴν εἶτε ἀρχὰς εἶτε ὅλην δοκεῖ τούτων περὶ τὸ νῦν οὐ ρητέον, δι' ἄλλο μὲν οὐδὲν, διὰ δὲ τὸ χαλεπὸν εἶναι κατὰ τὸν παρόντα τρόπον τῆς διεξόδου δηλῶσαι τὰ δοκοῦντα, μήτ' οὖν ὑμεῖς οἴεσθε δεῖν ἐμὲ λέγειν, οὐτ' αὐτὸς αὐτὸν πείθειν ἐμαυτὸν εἶην ἂν δυνατός, ὡς ὁρθῶς ἐγχειροῦμαι ἂν τοσοῦτον ἐπιβαλλόμενος ἔργον». 52ab: «Τούτων δὲ οὕτως ἐχόντων ὁμολογητέον ἐν μὲν εἶναι τὸ κατὰ ταῦτά εἶδος ἔχον, ἀγέννητον καὶ ἀνώλεθρον, οὔτε εἰς ἑαυτὸ εἰσδεχόμενον ἄλλο ἄλλοθεν οὔτε αὐτὸ εἰς ἄλλο ποιόν, ἀόρατον δὲ καὶ ἄλλως ἀναίσθητον, τοῦτο δ' ἐν νόησιν εἶληχεν ἐπισκοπεῖν· τὸ δ' ὁμώνυμον ὁμοῖον τε ἐκείνῳ δεύτερον, αἰσθη-

πρίσμα τῆς ἱεραρχίας ἢ τοῦ μονισμοῦ ἢ τῆς διαρχίας.

Κατὰ τὴν πρώτην ἢ σύνολος πραγματικότης τοῦ κόσμου καὶ τῆς ζωῆς εἶναι μία ἄκαμptos καὶ διηρθρωμένη κατὰ αὐστηρά καὶ ἀμετακίνητα περιγράμματα ἱεράρχησις ὄντων, δυνάμεων καὶ ἐξουσιῶν. Κάθε ὑπέρβασις τῶν ὁρίων καὶ τῶν περιγραμμάτων τῆς ἱεραρχημένης αὐτῆς πραγματικότητος ἀποτελεῖ παράβασιν νόμου καὶ ἐπιφέρει δυσαρμονίαν. Τὸ κακὸν ἐν προκειμένῳ ἐντοπίζεται εἰς τὴν δυσαρμονίαν αὐτήν. Ἡ ἔννοια τῆς «ὑβρεως» εἰς τὴν ἐλληνικὴν τραγωδίαν ἔχει τὴν προέλευσιν ἀπὸ τὴν ἀντίληψιν αὐτὴν περὶ τῆς ἱεραρχημένης πραγματικότητος. Θεοί, ἡμίθεοι, ἥρωες, ἐκλεκτοὶ τῆς μοίρας, κοινοὶ ἄνθρωποι, ἄνδρες, γυναῖκες καὶ δοῦλοι εὐρίσκονται ἐντὸς ὁρίων καὶ ἱεραρχημένων περιγραμμάτων. Κάθε ἀπόπειρα ἀνταρσίας καὶ διασαλεύσεως τῶν ὁρίων αὐτῶν προξενεῖ τὰ δεινὰ εἰς τὴν ἀνθρωπότητα ποὺ σημαίνουν τὴν καταστροφὴν τῆς ζωῆς καὶ τῆς εὐτυχίας τῶν ἀνθρώπων. Ποτὲ δὲν τίθεται τὸ ἐρώτημα περὶ τῆς προελεύσεως αὐτῆς τῆς ἱεραρχίας, ἀλλὰ μόνον ἐπισημαίνεται καὶ ἐξετάζεται αὐτὴ ὡς πρὸς τὴν δομὴν καὶ τοὺς νόμους της. Ἡ ἐξέτασις τῆς λειτουργικῆς τῆς διαρθρώσεως ἀρκεῖ διὰ τὴν ἐρμηνείαν τοῦ περιεχομένου τῆς ζωῆς. Εἶναι ἀδύνατος ἡ ἐξέτασις τοῦ ἐρωτήματος περὶ τῆς προελεύσεως τῆς ἱεραρχίας αὐτῆς, διότι ἡ σκέψις ἀδυνατεῖ νὰ συλλάβῃ δημιουργίαν ἐκ τοῦ μηδενός. Ἡ πραγματικότης εἶναι «ἀδημιούργητος» καὶ ὑπόκειται εἰς μίαν ἄκαμpton καὶ ἀφ' ἐαυτῆς ὑπάρχουσαν νομοτέλειαν. Ἡ κατανόησις τῆς πραγματικότητος διαμορφώνει ἀναλόγως καὶ τὴν ἡρωϊκὴν ἢ ἀξιοπρεπῆ στάσιν καὶ συμπεριφορὰν τοῦ ἀνθρώπου.

τόν, γεννητόν, πεφορημένον αἰεὶ, γιγνόμενόν τε ἐν τινὶ τόπῳ καὶ πάλιν ἐκείθεν ἀπολλύμενον, δόξῃ μετ' αἰσθήσεως περιληπτόν· τρίτον δὲ αὐτὸ γένος ὃν τὸ τῆς χώρας αἰεὶ, φθορὰν οὐ προσδεχόμενον, ἔδραν δὲ παρέχον ὅσα ἔχει γένεσιν πᾶσιν, αὐτὸ δὲ μετ' ἀναίσθησις ἀπτόν λογισμῷ τινὶ νόθῳ, μόγις πιστόν, πρὸς ὃ δὴ καὶ ὀνειροπολοῦμεν βλέποντες καὶ φημεν ἀναγκαῖον εἶναι πού τὸ ὄν ἅπαν ἐν τινὶ τόπῳ καὶ κατέχον χώραν τινά, τὸ δὲ μήτ' ἐν γῇ μήτε πού κατ' οὐρανὸν οὐδὲν εἶναι». 53b: «Καὶ τὸ μὲν δὴ πρὸ τούτου πάντα ταῦτ' ἔχειν ἀλόγως καὶ ἀμέτρως· ὅτε δ' ἐπεχειρεῖτο κοσμεῖσθαι τὸ πᾶν, πῦρ πρῶτον καὶ ὕδωρ καὶ γῆν καὶ ἀέρα, ἔχον μὲν ἔχοντα αὐτῶν ἅττα, παντάπασιν γε μὴν διακείμενα ὥσπερ εἰκὸς ἔχειν ἅπαν, ὅταν ἀπῇ τινὸς Θεός, οὕτω δὴ τότε πεφυκότα ταῦτα πρῶτον διεσχηματίσαστο εἰδεῖν τε καὶ ἀριθμοῖς». Πρβλ. Χρήστου Ἀνδρούτσου, *Ἡ ἀρχὴ τοῦ κακοῦ κατὰ Πλάτωνα*, Ἀθήναι 1899, σ. 22 κ. ἑ. Ἐξ ἄλλου ἤδη πρὸ τοῦ Πλάτωνος ἡ φιλοσοφία τῶν Προσωκρατικῶν εἶχεν ἀποκλείσει τὴν ὑπαρξιν καὶ τὴν ἔννοιαν τοῦ μηδενός. Τὸ δὲ ἀπείρον νοεῖται ὡς κάθε πραγματικότης, ἡ ὅποια δὲν ἔχει οὔτε ἀρχὴν οὔτε τέλος. Βλ. H. Diels, *Παρομένης* IB 8: «Πολλὰ μάλ' ὡς ἀγέννητον ἔον καὶ ἀνώλεθρόν ἐστιν, ἔστι γὰρ οὐλομελές τε καὶ ἀτρεμές ἢ δ' ἀτέλεστον». B6: «Ἔστι γὰρ εἶναι, μηδὲν δ' οὐκ ἔστιν». Ἐμπεδοκλῆς IB 14: «Τοῦ παντός δ' οὐδὲν κενόν· πόθεν οὖν τί κ' ἐπέλθοι;» Μέλισσος IB 1: «Ἀεὶ ἦν ὅ,τι ἦν καὶ αἰεὶ ἔσται. Εἰ γὰρ ἐγένετο, ἀναγκαῖον ἐστὶ πρὶν γενέσθαι εἶναι μηδέν· εἰ τοίνυν μηδὲν ἦν οὐδαμὰ ἂν γένοιτο οὐδὲν ἐκ μηδενός». Δημόκριτος ΙΑ 39: «Δημόκριτος ὑπεστήσατο τὸ πᾶν ἄπειρον διὰ τὸ μηδαμῶς ὑπὸ τινος αὐτὸ δεδημιουργεῖσθαι». Βλ. Νικολάου Ματσούκα, *Μαθήματα φιλοσοφίας* (κατὰ τὰς πανεπιστημιακὰς παραδόσεις), Θεσσαλονίκη 1973, σ. 56 - 69.

Κατὰ τὸν μονισμόν ἡ σύνολος πραγματικότης εἶναι ἓνα ἐνιαῖον γίνεσθαι ὑπὸ ἀντιθετικῆς καὶ κυκλικῆς περιφοράς. Ζωὴ καὶ θάνατος, χαρὰ καὶ ὀδύνη, φῶς καὶ σκότος ἀποτελοῦν μίαν καὶ τὴν αὐτὴν πραγματικότητα ὑπὸ διαφορετικὰς φάσεις, αἱ ὁποῖαι ἐκτυλίσσονται ὑπὸ τὴν ἐπιρροὴν ἀδερῆτου νομοτελείας. Ἐκ τῆς ζωῆς ὁ θάνατος καὶ ἐκ τοῦ θανάτου ἡ ζωὴ ὑπάρχει μία ἀένναος κυκλικὴ ἐπανάληψις μιᾶς ἀνωλήθρου οὐσίας πού συγκροτεῖ ὁλόκληρον τὴν πραγματικότητα. Οἱ Προσωκρατικοὶ φιλόσοφοι ὥρισαν ὥρισμένα στοιχεῖα, τὰ «ριζώματα» κατὰ τὸν Ἐμπεδοκλῆ, τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν τὴν βασικὴν ὑποδομὴν τῆς ἐν λόγῳ ἀνακυκλήσεως τῶν φαινομένων. Πουθενὰ δὲν ὑπάρχει μηδὲν ἢ δημιουργία ἐκ τοῦ μηδενός. Ἡ κίνησις τῶν στοιχείων ἡμπορεῖ νὰ νοῆται ἐντὸς κενοῦ χώρου, ὡς δέχονται οἱ ἀτομικοὶ φιλόσοφοι Λεύκιππος καὶ Δημόκριτος, ἀλλὰ ὁ χώρος οὗτος δὲν εἶναι γενεσιουργὸς αἰτία οὔτε ἀφετηρία πρὸς δημιουργίαν μιᾶς ὥρισμένης πραγματικότητος. Τὰ «ἀγέννητα» καὶ «ἀνώλεθρα» στοιχεῖα ποτὲ δὲν ἡμποροῦν νὰ ἐκμηδενισθοῦν. Τὸ κακόν, ἀπὸ τὴν ἄποψιν τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς, εἶναι ἢ μὴ συμμόρφωσις εἰς τοὺς νόμους καὶ τὰς μεταστοιχειώσεις τοῦ ἐνιαίου τούτου γίνεσθαι. Ἐξ ἄλλου κατὰ τὸν μονισμόν τῆς στωικῆς φιλοσοφίας ὁ ἄνθρωπος ἐντάσσεται ὡς τμήμα ἐντὸς τῆς συνόλου ἐνιαίας πραγματικότητος. Ἡ μὴ συμμόρφωσις τοῦ ἀτομικοῦ λόγου πρὸς τὸν παγκόσμιον λόγον, πού συγκροτεῖ καὶ συνέχει τὴν πραγματικότητα, ἀποτελεῖ τὴν μεγίστην δυσαρμονίαν εἰς τὴν ἀνθρωπίνην ζωὴν. Ἡ ἀπομάκρυνσις λοιπὸν τοῦ ἀτομικοῦ λόγου ἀπὸ τὴν ἐνιαίαν ὕψην τῆς πραγματικότητος ὁδηγεῖ εἰς τὴν παρὰ φύσιν κατάστασιν, ὅπου ἡ ζωὴ καθίσταται θλιβερά, πλήρης παθῶν καὶ πολλῶν ὀδυνῶν. Μὲ ἄλλα λόγια, ἐπέρχεται δυσαρμονία εἰς τὴν μηχανικὴν ἐνότητα ὅλων τῶν ἐξαρτημάτων τοῦ φυσικοῦ καὶ τοῦ λογικοῦ στρώματος τῆς πραγματικότητος⁵. Ἡ ἀτομικότης καθ' ἑαυτὴν δὲν ἐπιφέρει τὸ κακόν, ἀλλὰ ἢ μὴ ἀρμονικὴ σχέσις αὐτῆς πρὸς τὸν παγκόσμιον λόγον. Ἀλλωστε κάθε τάσις τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας ἐξαίρει ζωηρῶς τὴν αὐτονομίαν τοῦ ἀτομικοῦ λόγου. Καὶ ἡ Ἰνδικὴ φιλοσοφία σχεδὸν εἰς τὸ σύνολόν της δέχεται τὸν μονισμόν, ἀλλὰ εἰς αὐτὴν πουθενὰ δὲν διακρίνεται ἡ αὐτονομία καὶ ἡ μορφοποιὸς δυνάμις τοῦ λόγου, ὡς τοῦτο συμβαίνει εἰς ὅλας τὰς σχολὰς τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας. Ἡ ἀτομικότης, κατὰ τὴν Ἰνδικὴν φιλοσοφίαν, χάνεται ἐντὸς τῆς θαλάσσης τῆς ἐνιαίας πραγματικότητος⁶. Κατὰ τὸν μονισμόν δὲ αὐτὸν ἢ ἀνάδυσις κάθε ἀτομικότη-

τος δημιουργεῖ τὸ πρόβλημα τοῦ κακοῦ. Οὐδεμία ἄλλη πηγὴ τοῦ κακοῦ ὑφίσταται. Ἡ κατὰ τὸν ἕκτον αἰῶνα, λόγου χάριν, διαμορφωθείσα φιλοσοφία τοῦ Sāṃkhya (= ἀριθμός) ἐπισημαίνει μίαν ἄρρητον ἐνότητα τῶν αἰώνιων καὶ ἀθανάτων ψυχῶν πρὸς τὰ διάφορα ὕλικά στρώματα τῆς πραγματικότητος⁷. Ἡ περιφορὰ κάθε ψυχῆς διὰ μέσου τῶν στρωμάτων αὐτῶν συντελεῖ εἰς τὴν τελείωσιν αὐτῆς. Ἡ ὕλη δὲν εἶναι κακὸν οὔτε καὶ ἡ ψυχὴ. Τὸ κακὸν ἐκδηλώνεται ὡς ἀποτυχημένη κίνησις τῆς ψυχῆς ἐντὸς τῶν ὕλικῶν στρωμάτων τῆς πραγματικότητος. Καὶ κατὰ τὰ συστήματα τοῦ μονισμοῦ λοιπὸν ὑπάρχει μία «ἀδημιούργητος» καὶ ἀνώλεθρος πραγματικότης πού μεταστοιχειώνεται, συμφώνως πρὸς τὰς κινήσεις ἐνὸς παιχνιδιοῦ, εἰς συνεχεῖς καὶ ἀπαύστους μορφάς. Πουθενὰ δὲν διαφαίνεται ἴχνος ἀπὸ ἀντιλήψεις περὶ δημιουργίας ἐκ τοῦ μηδενός ὑπὸ τὸ πρίσμα τοῦ Χριστιανισμοῦ. Τὸ κακὸν ἐντοπίζεται εἰς τὰς ἀποτυχημένας κινήσεις αὐτοῦ τοῦ παιχνιδιοῦ.

Κατὰ τὴν διαρχίαν δίδεται διαφορετικὴ ἐρμηνεία τοῦ κακοῦ. Δύο διαφορετικαὶ ἢ καὶ ἀντίθετοι κατὰ πάντα πραγματικότητες ὑφίστανται ἀφ' ἑαυτῶν. Ἡ μία, ἡ ὁποία ἐντοπίζεται εἰς τὸν ὕλικόν ἢ τὸν αἰσθητὸν χώρον εἶναι ἢ κατὰ τινα τρόπον κατωτέρα ἢ χαμηλῆς ποιότητος πραγματικότης, κινουμένη καὶ ἄμορφος. Οἱ πλατωνικοὶ καὶ κυρίως οἱ νεοπλατωνικοὶ φιλόσοφοι τὴν ἀποκαλοῦν «μὴ ὄν», ἀλλὰ ἡ ἐννοία αὐτῆς τοῦ μὴ ὄντος δὲν ἔχει καμμίαν ὁμοιότητα πρὸς τὴν ἐννοίαν τοῦ μηδενός ὑπὸ τὸ πρίσμα τοῦ Χριστιανισμοῦ. Τὸ μὴ ὄν τοῦτο εἶναι «ἀδημιούργητος» καὶ διακρίνεται ἀπὸ τὸ ὄν, πού εἶναι ἢ ἄλλη πραγματικότης, πνευματικὴ, νοητὴ, ὑψηλῆς ποιότητος, ἀκίνητος καὶ ὡραία, ἔχουσα τὴν δυνατότητα μορφοποιήσεως κάθε ὕλικῆς πραγματικότητος. Ἔτσι διακρίνεται ἡ ὕλη ἀπὸ τὸ πνεῦμα, τὸ σκότος ἀπὸ τὸ φῶς, τὸ μεταβλητὸν ἀπὸ τὸ αἰώνιον, τὸ γενητὸν ἀπὸ τὸ ἀγέννητον⁸. Τὸ σχῆμα τοῦτο τῶν ἀντιθέσεων παρουσιάζεται βασικῶς τὸ αὐτὸ εἰς ὅλα τὰ διαρχικὰ συστήματα, εἰς τὴν κοσμολογίαν καὶ τὴν ἀνθρωπολογίαν, ὑπὸ ποικιλίαν ὅμως μορφῶν καὶ θεωρήσεων. Διὰ τοῦτο ἄλλη εἶναι ἡ σκοτεινὴ διαρχία τοῦ Παρσιτισμοῦ καὶ ἄλλη ἡ «ραφιναρισμένη» μετὰ τὸν ἐλληνικὸν λόγον διαρχία τῆς πλατωνικῆς φιλοσοφίας.

ἡ γνώσις τοῦ ἐνιαίου τῆς πραγματικότητος. Κάθε ψυχὴ ἐρωτᾶται, μόλις ἀφικθῇ εἰς τὴν σελήνην «Ποῖος εἶσαι;» Ἡ ὁρθὴ ἀπάντησις εἶναι «Εἰμαι σύ». Ὁ γνωρίζων τὴν ἀπάντησιν ἡμπορεῖ ἀνέτως νὰ διέλθῃ ἀπὸ τὴν σελήνην εἰς τὸν οὐρανόν. Ἄλλως μετὰ τὴν βροχὴν κατέρχεται εἰς τὴν γῆν. Ἐδῶ εὐρίσκεται ὑποτυπωδῶς καὶ ὑπὸ μυθικὴν μορφήν ἡ περίφημος διδασκαλία τοῦ Βραχμανισμοῦ περὶ τοῦ tat twam asi (= τοῦτο εἶσαι σύ), ἥτοι περὶ τῆς ἐνώσεως τῆς ἀτομικῆς πρὸς τὴν παγκόσμιον ψυχὴν. Ἔτσι ὁ ἄνθρωπος εὐρίσκεται ἐντεταγμένος εἰς κάθε πραγματικότητά τοῦ σύμπαντος, ὕλικήν, φυτικὴν, ζωικὴν καὶ πνευματικὴν.

7. A. Schweitzer, *Les grands penseurs*, μνημ. ἔργ., σ. 63.

8. Ἐν προκειμένῳ ὡς δημιουργία νοεῖται ἡ διαμόρφωσις τοῦ σύμπαντος ἐκ τῶν τεσσάρων στοιχείων, ἡ ὁποία συντελεῖται μετὰ τὴν κίνησιν. Πᾶν τὸ κινούμενον εἶναι καὶ γινόμενον.

5. Νικολάου Ματσούκα, *Μαθήματα φιλοσοφίας*, μνημ. ἔργ., σ. 103 - 107.

6. A. Schweitzer, *Les grands penseurs de l'Inde*, Paris 1952, σ. 36 - 47. Συμφώνως πρὸς ἓνα ἀρχαῖον Ἰνδικὸν μῦθον αἱ ψυχαὶ ἐγκαταλείπουσι τὴν γῆν μεταβαίνουσαι εἰς τὴν σελήνην, τὴν θύραν τοῦ οὐρανοῦ. Ἐκεῖ παραμένουν ὀλίγον χρόνον. Ἄλλαι μεταβαίνουσαι κατόπιν εἰς τὸν οὐρανὸν καὶ ἄλλαι μετὰ τὴν βροχὴν κατέρχονται εἰς τὴν γῆν, μετενσαρκούμεναι ἀναλόγως τῶν πράξεων καὶ τῶν γνώσεων. Ἐκ τῆς κινήσεως αὐτῆς τῶν ψυχῶν παρατηρεῖται ἡ αὐξομειώσις τοῦ μεγέθους τῆς σελήνης. Ἐν προκειμένῳ ἀποφασιστικὴν σημασίαν ἔχει

Ἐν προκειμένῳ τὸ κακὸν ἐντοπίζεται πάντοτε εἰς τὴν σχέσιν τοῦ γενητοῦ πρὸς τὸ ἀγέννητον, τοῦ σκοτεινοῦ πρὸς τὸ φωτεινόν. Καὶ τὰ δύο στοιχεῖα εἶναι «ἀδημιούργητα», ἀλλὰ πέραν τοῦ χαρακτηριστικοῦ αὐτοῦ, ποὺ εἶναι ἴδιον καὶ τοῦ μονισμοῦ, ὑφίσταται μεταξὺ αὐτῶν τῶν δύο στοιχείων τεταμένη ἡ ἀσυμβίβαστος ἢ ἐχθρική σχέση. Εἰς τὴν ἐχθρικήν δὲ αὐτὴν σχέσιν προξενούνται αἱ δυσαρμονίαι καὶ αἱ μορφαὶ τοῦ κακοῦ. Ἀλλὰ λόγῳ τοῦ «ἀδημιουργήτου» τῶν στοιχείων αὐτῶν ἡ ψυχὴ ἢ ὁ νοῦς ἢ τὸ πνεῦμα, ποὺ ἀνήκει εἰς τὸν φωτεινὸν κόσμον, πρέπει ἀναγκαστικῶς νὰ προϋπάρχῃ καὶ νὰ κινῆται ἀενάως εἰς τὴν φορὰν τῶν ὑλικῶν στρωμάτων τῆς πραγματικότητος ἢ νὰ ἐπιδιώκῃ τὴν ἑνωσιν μὲ τὸν φωτεινόν, καθαρὸν καὶ ἀκίνητον κόσμον τῆς αἰωνιότητος. Ἡ πίστις εἰς τὴν μετεμψύχωσιν ἢ τὴν μετενσάρκωσιν διαμορφώνεται ἀπὸ μίαν διδασκαλίαν, ἡ ὁποία ἀπορρέει ἀναγκαστικῶς καὶ ἀβιάστως ἀπὸ τὴν ἀντίληψιν περὶ τοῦ «ἀδημιουργήτου» τῆς ὕλης καὶ τοῦ πνεύματος⁹. Ὁ Χριστιανισμὸς ἀρνεῖται κατηγορηματικῶς κάθε διδασκαλίαν περὶ προϋπάρξεως τῶν ψυχῶν ἢ περὶ μετεμψύχωσης, διότι θεμελιώνεται ἐπὶ τῆς διδασκαλίας περὶ τῆς δημιουργίας τοῦ κόσμου καὶ τῆς ζωῆς ἐκ τοῦ μηδενός¹⁰.

Τὰ συστήματα λοιπὸν τῆς ἱεραρχίας, τοῦ μονισμοῦ καὶ τῆς διαρχίας, ξένα πρὸς τὴν ἔννοιαν τῆς δημιουργίας καὶ τοῦ μηδενός, ἐπισημαίνουν τὸ κακὸν 1) εἰς μίαν δυσαρμονίαν κατὰ τὰς σχέσεις τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὴν διηρθρωμένην τάξιν τοῦ κόσμου, 2) εἰς τὰς μεταβολὰς τοῦ ἐνιαίου γίνεσθαι καὶ 3) εἰς τὴν ἐχθρικήν σύγκρουσιν ὕλης καὶ πνεύματος. Παρ' ὅλας τὰς διαφοροποιήσεις, τὰ κοινὰ των χαρακτηριστικὰ εἶναι τὸ κλειστὸν περίγραμμα τῆς πραγματικότητος καὶ ἡ κίνησις ἐνὸς αἰωνίου καὶ ἀκαταπαύστου γίνεσθαι ὑπὸ μορφὴν ἐνὸς παιχνιδιοῦ. Ἀποκλείεται κάθε ἀπειρος διάστασις ὑπὸ τὸ χριστιανικὸν πρίσμα. Τὰ πάντα εἶναι κλειστὰ καὶ σχηματοποιημένα. Δὲν πρόκειται μόνον διὰ τὸ κλειστὸν καὶ τὸ μυθικὸν κοσμοεἶδωλον τῆς ἀρχαιότητος, ἀλλὰ καὶ διὰ τὸν φωτεινὸν κόσμον τῆς θεότητος ἢ τῶν θεοτήτων. Τὸ θεῖον εἶναι ἀκίνητον, ἐντὸς περιγραμμάτων. Εἰς πᾶν σύστημα ἡ κίνησις καὶ ἡ μεταβολὴ εἶναι δεῖγμα φθορᾶς καὶ κατωτέρας ζωῆς, ἐνῶ ἡ ἡρεμία καὶ ἡ ἀκίνησις ἀποτελοῦν τὰ βασικὰ γνωρίσματα τοῦ κόσμου τῆς τελειότητος¹¹.

9. Πάντως ἡ ἀντίληψις περὶ τῆς μετεμψύχωσης ἢ τῆς μετενσάρκωσης ἀπαντᾷ εἰς μονιστικὰ καὶ εἰς διαρχικὰ συστήματα, διότι ἡ προϋπόθεσις τῆς ἐν λόγῳ ἀντίληψως ἐξαρτᾶται μόνον ἀπὸ τὴν ἀδυναμίαν συλλήψεως διδασκαλίας περὶ δημιουργίας ἐκ τοῦ μηδενός.

10. Ἡ ἔννοια τοῦ μηδενός δὲν συλλαμβάνεται θετικῶς, ἀλλὰ μόνον κατὰ τὴν ἀποφατικὴν ὁδὸν τῆς πατερικῆς θεολογίας. Ὅταν γίνεται λόγος περὶ τοῦ μηδενός, πρωτίστως ἐξαίρεται ὁ Θεὸς ὡς δημιουργός, ζωοδότης καὶ κύριος ἐπὶ πάσης κτιστῆς πραγματικότητος, ἡ ὁποία δὲν ἔχει καμμίαν οὐσιαστικὴν συγγένειαν πρὸς τὴν θεῖαν αὐτοζωήν.

11. Πλάτωνος, *Τίμη.* 57e - 58a: «Οὕτω δὲ στάσιν μὲν ἐν ὁμαλότητι, κίνησιν δὲ εἰς ἀνωμαλότητα ἀεὶ τιθώμεν· αἰτία δὲ ἀνισότης τῆς ἀνωμάλου φύσεως». Ἀριστοτέλους, *Μεταφ.*

Ἡ Ἀγία Γραφή καὶ ἡ πατερικὴ θεολογία παρουσιάζουν τελείως διαφορετικὴν ἀποψιν περὶ κακοῦ ἐν σχέσει πρὸς τὸν κόσμον καὶ τὸν ἄνθρωπον. Εἰς τὴν Ἀγίαν Γραφήν ἡμπορεῖ κανεὶς νὰ ἐντοπίσῃ ἀνέτως ὅλα τὰ μυθικὰ καὶ θρησκευτικὰ ἀρχέτυπα τῆς ἀρχαιότητος, ἀλλὰ ἐντὸς τῶν σχημάτων αὐτῶν (ποὺ συγκροτοῦν κατὰ ἀναπότρεπτον ἀναγκαιότητα τὴν γλῶσσαν τοῦ ἀνθρώπου) διακρίνεται ἐμφανῶς καὶ ἐπιβλητικῶς ἡ κυριαρχία μιᾶς ἀπείρου διαστάσεως, μὲ ἐπίκεντρον τὰς ἐνεργείας τοῦ Θεοῦ, ἡ ὁποία θραύει τὰ ὅρια καὶ τὰ περιγράμματα τοῦ κλειστοῦ καὶ μυθικοῦ κοσμοεἰδώλου. Ὁ κόσμος καὶ ἡ ζωὴ, ἐνῶ γίνεται δεκτὸν ὅτι εὐρίσκονται ὑπὸ τὴν ἄκαμπτον νομοτέλειαν, ἀποτελοῦν συνάμα μέλη αὐτῆς τῆς κυριάρχου διαστάσεως ποὺ νοεῖται ὡς ἕνας ζωντανὸς ὁργανισμός. Φυσικὰ φαινόμενα, ἱστορικὰ συμβάντα, ἀθλιότητες καὶ ἀγριότητες τῆς ζωῆς, ἱεραρχία δυνάμεων καὶ ἐξουσιῶν, καταχρήσεις αὐτῶν, ἀπανθρωπίαι καὶ πράξεις ἀγάπης, ἀνθρωποθυσίαι, ζωοθυσίαι, καὶ γενικῶς ὅλα τὰ μυθικὰ σχήματα αἰωροῦνται καὶ φαίνονται διαλυόμενα ἢ ἀπορροφώμενα ἀπὸ τὸν κόσμον τοῦ κυριάρχου Θεοῦ καὶ τῆς βασιλείας τῆς ἀγάπης. Τὰ πάντα ἡμποροῦν νὰ ἐκμηδενισθοῦν καὶ ἄς φαίνωνται στηριγμένα ἐπὶ μιᾶς νομοτελείας καὶ ἀσφαλείας. Τελικῶς τὰ πάντα ἐξαρτῶνται ἐκ τοῦ ἀπείρου κόσμου τοῦ Θεοῦ. Τὸ μυθικὸν κοσμοεἶδωλον φαίνεται νὰ τείνῃ πρὸς αὐτοδιάλυσιν καὶ νὰ κυριαρχῇ ὁ ἀπρόσιτος εἰς τὴν δόξαν καὶ τὴν λαμπρότητα Θεὸς τῆς ἀγάπης. Τὸ ὅτι ὑπῆρξαν καὶ θὰ ὑπάρχουν χιλιάδες ἄνθρωποι, ἄπλοῖ καὶ διανοούμενοι, οἱ ὁποῖοι παγιδευόμενοι εἰς τὸν μυθικὸν καὶ κλειστὸν κόσμον, ποὺ τελικῶς εἶναι ὁ καταθλιπτικὸς κόσμος τῶν εἰδώλων, ἐκλαμβάνουν τὸ περιεχόμενον τῆς Ἀγίας Γραφῆς ὅμοιον κατ' οὐσίαν πρὸς τὰ μυθικὰ καὶ θρησκευτικὰ ἀρχέτυπα τῆς ἀρχαιότητος, εἶναι γεγονὸς ποὺ ἀποτελεῖ ἄλλο θέμα. Πάντως εἰς τοὺς πατέρας τῆς Ἐκκλησίας ἀνήκει τὸ μέγα ἐπίτευγμα τῆς ἐρμηνείας τοῦ περιεχομένου τῆς Ἀγίας Γραφῆς συμφώνως πρὸς τὸ πνεῦμα τοῦ περιβάλλοντός των. Εἰς τὴν πατερικὴν θεολογίαν διακρίνεται ἐμφανέστερον ἢ πορεία τῆς χριστιανικῆς ζωῆς, ἡ ὁποία, μολονότι ἀσφυκτιᾷ φυλακισμένη ἐντὸς τοῦ κλειστοῦ καὶ μυθικοῦ κοσμοεἰδώλου, θραύει τὰ ὅρια καὶ τὰ περιγράμματα τοῦ εἰδωλολατρικοῦ κόσμου μὲ δραματικὰς προόδους. Ἡ χριστιανικὴ ζωὴ καὶ ἡ ὀρθὴ θεώρησις αὐτῆς ἐκδηλώνονται μὲ ἐκρηκτικὰς δυνάμεις.

Ποία εἶναι ἡ πηγὴ τῶν ἐκρηκτικῶν αὐτῶν δυνάμεων; Ὁ δημιουργὸς Θεὸς καὶ συνάμα ἡ ἰδίᾳ ἢ ἐκ τοῦ μηδενός προελθοῦσα δημιουργία. Ἡ σύνολος πραγματικότης δὲν εἶναι «ἀδημιούργητος» καὶ ἔτσι δὲν ἐξηγεῖται μὲ τὰς φάσεις μιᾶς αἰωνίας ἀνακυκλήσεως καὶ μεταστοιχειώσεως. Προέρχεται ἐκ τοῦ

Λ, 1073a: «Ἡ μὲν γὰρ ἀρχὴ καὶ τὸ πρῶτον τῶν ὄντων ἀκίνητον καὶ καθ' αὐτὸ καὶ κατὰ συμβεβηκός, κινεῖται δὲ τὴν πρώτην ἀτίδον καὶ μίαν κίνησιν· ἐπεὶ δὲ τὸ κινούμενον ἀνάγκη ὑπὸ τινος κινεῖσθαι, καὶ τὸ πρῶτον κινεῖται ἀκίνητον εἶναι καθ' αὐτό...».

μηδενός και τείνει ή προς τὸ μηδὲν ή προς τὴν συνεχῆ συγκράτησιν και ἀνοδον με τὴν ἀναζήτησιν τῆς πηγῆς τῆς ζωῆς. Διανοίγεται μία διάστασις μεταξὺ τῆς ἀνεξιχνιάστου ἀβύσσου τοῦ μηδενός και τοῦ ἀπροσίτου Θεοῦ. Ἡ κίνησις πλέον καθίσταται προσοδευτικὴ φορὰ προς τὸν ἀπειρον δημιουργὸν και συνάμα παλινδρομικὴ προς τὴν ἄβυσσον τοῦ μηδενός. Διότι τὸ μηδὲν δὲν εἶναι ἀδιανόητον και ἀσύλληπτον. Βιώνεται τραγικῶς εἰς τὴν αὐτοεκμηδενιζομένην προσωπικὴν ζωὴν. Ἐκ τοῦ μηδενός ή δημιουργία και ἐκ τῆς δημιουργίας τὸ μηδέν. Τὸ ὅτι εἰς τὴν τραγωδίαν τῆς προσωπικῆς ζωῆς βιώνεται ὁ κίνδυνος τοῦ ἐκμηδενισμού εἶναι γεγονὸς ποὺ ἀποτελεῖ τὸ αἷτιον τῆς ἀναζητήσεως ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου τοῦ ζωοδότου Θεοῦ και συνάμα προβάλλει τὴν ἀλήθειαν περὶ τοῦ Θεοῦ, ὡς δημιουργοῦ τῶν πάντων ἐκ τοῦ μηδενός, ὡς καταλυτοῦ τῆς φθορᾶς και ὡς δωρητοῦ τῆς ζωῆς. Ἔτσι δὲν ἀπαντᾷ πουθενά ή ἀποψις περὶ τοῦ κακοῦ ὡς μιᾶς μορφῆς νομοτελείας ή μιᾶς ἐλαττωματικῆς λειτουργίας ἐνός ἐξαρτήματος μιᾶς μηχανικῆς διαδικασίας ἐνός γίνεσθαι. Οὔτε τὸ κακὸν ἐντοπίζεται εἰς τὴν ὕλην, ὡς μὴ ὄν, κατόπιν τῆς ἀσυμβιβάστου ή ἐχθρικῆς σχέσεως τοῦ ὄντος προς τὴν αἰσθητὴν πραγματικότητά. Τὸ κακὸν εἶναι ὁ αὐτοεκμηδενισμὸς ή ὁ κίνδυνος αὐτοεκμηδενισμού κάθε πραγματικότητος, διότι αὐτὴ προήλθεν ἐκ τοῦ μηδενός¹². Ἐνώπιον δὲ τῆς αὐτοεκμηδενιζομένης αὐτῆς πραγματικότητος ὁ Θε-

12. Βλ. ἐνδεικτικῶς ὠρισμένas περικοπᾶς ἐκ πατερικῶν κειμένων· Μ. Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν* 1, 20, PG 26, 53A· «Τὰ μὲν γὰρ ἄλλα οἷα ἐστὶ τὰ γενητὰ οὐδὲν ὅμοιον κατ' οὐσίαν ἔχει προς τὸν πεποιητότα· ἄλλ' ἔξωθεν αὐτοῦ ἐστὶ χάριτι και βουλήσει αὐτοῦ τῷ Λόγῳ γινόμενα, ὥστε πάλιν δύνασθαι και παύεσθαι ποτε, εἰ θελήσειεν ὁ ποιήσας· ταύτης γὰρ ἐστὶ φύσεως τὰ γενητὰ». Κατὰ Ἑλλήνων 41, PG 25, 81C· «Τῶν μὲν γὰρ γενητῶν ή φύσις, ἅτε δὴ ἐξ οὐκ ὄντων ὑποστᾶσα, βευστὴ τις και ἀσθενὴς και θνητὴ καθ' ἑαυτὴν συγκρινόμενη τυγχάνει». Κατὰ Ἀρειανῶν 1, 51, PG 26, 117B· «Ἐπειδὴ γὰρ τῶν γενητῶν ή φύσις ἐστὶ τρεπτὴ και οἱ μὲν παρέβησαν, οἱ δὲ παρήκουσαν, ὥσπερ εἴρηται, ή τε πρᾶξις αὐτῶν οὐκ ἐστὶ βεβαία, ἀλλὰ πολλάκις ἐνδέχεται τὸ νῦν ἀγαθὸν μετα ταῦτα τρέπεσθαι και ἕτερον γίνεσθαι». Κατὰ Ἀρειανῶν 1, 7, PG 26, 25A· «Τὸν γὰρ ὄντα τοῦ Θεοῦ Λόγον ἀποστραφέντες, πλάσαντες δὲ ἑαυτοῖς τὸν οὐκ ὄντα, εἰς τὸ μηδὲν πεπτώκασι». Μ. Βασιλείου, *Κατ' Εὐνομίου* 3, 2, PG 29, 660C· «Οὐ γὰρ ἂν ἐξέπεσεν Ἐωσφόρος ὁ πρῶτὸς ἀνατέλλων, οὔτε συνετρίβη ἐπὶ τῆς γῆς, εἰ φύσει ὑπῆρχε τοῦ χειρόνος ἀνεπίδεκτος». Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ κατασκευῆς ἀνθρώπου*, PG 44, 184C· «Συνομολογεῖται γὰρ πάντῃ τε και πάντως τὴν μὲν ἀκτιστον φύσιν και ἀτρεπτον εἶναι, και αἰεὶ ὡσαύτως ἔχειν, τὴν δὲ κτιστὴν ἀδύνατον ἄνευ ἀλλοιώσεως συστῆναι. Αὐτὴ γὰρ ή ἐκ τοῦ μὴ ὄντος εἰς τὸ εἶναι πάροδος κινήσεως τίς ἐστὶ και ἀλλοίωσις τοῦ μὴ ὄντος εἰς τὸ εἶναι, κατὰ τὸ θεῖον βούλημα μεθισταμένη». Ἱ. Δαμασκηνοῦ, κατὰ *Μανιχαίων διάλογος*, PG 94, 1537C· «Ἐκ γὰρ τοῦ ἀγαθοῦ οὐκ ἐγχεῖται κακὰ γίνεσθαι· ὅμως δὲ τρεπτὰ, ἐπειδὴ ἐκ τοῦ μὴ ὄντος εἰς τὸ εἶναι παράγει. Τὰ οὖν λογικά, δεκτικά ἐστὶ τροπῆς, διὰ τὴν ἐκ τοῦ μὴ ὄντος εἰς τὸ εἶναι παραγωγὴν, ἀλλ' αὐτεξούσια διὰ τὸ λογικὰ εἶναι». Βλ. και Νικολάου Μαρτσούκα, «Θεολογία και ἀνθρωπολογία κατὰ τὸν Μέγαν Ἀθανάσιον», ἐν *Τόμος ἐόρτιος χιλιοστῆς ἐξακοστῆς ἐπετείου Μεγάλου Ἀθανασίου Θεσσαλονίκης* 1974, σ. 58-59. Ἱ. Δαμασκηνοῦ, «Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὁρθοδόξου πίστεως 1,

ὅς εἶναι ὁ προνοῶν και ὁ καταλύων τὴν φθορὰν και τὸν ἀφανισμόν, ὡς δημιουργὸς τῶν πάντων. Αἶρονται ὡς ἐκ τούτου τὰ κλειστὰ ὅρια. Ἡ κίνησις τοῦ δημιουργήματος εἶναι ἄπαυστος κλίσις και πάλῃ προς τὴν ἄβυσσον τοῦ μηδενός και συνεχῆς ἀναζήτησις και πορεία προσεγγίσεως τοῦ ἀπειρου Θεοῦ. Τὸ ἀπειρον δὲν εἶναι πλέον τὸ μὴ ἔχον ἀρχὴν και τέλος ή τὸ μὴ ὑποκείμενον εἰς κίνησιν και μεταβολὴν, ὡς ἐδέχοντο τοῦτο οἱ Ἕλληνες φιλόσοφοι, ἀλλὰ ὁ κόσμος τοῦ ἀπροσίτου και ἀκαταλήπτου Θεοῦ, ὁ ὁποῖος διὰ τῶν ἐνεργειῶν του ἐδημιούργησε, προνοεῖ και ἀπολυτρώνει τὸν κόσμον. Καταργεῖται ή ἀντίληψις περὶ ἐνός γίνεσθαι ἐντός νομοτελῶν και ἀντιθετικῶν κινήσεων· δὲν ὑφίσταται ὁ πόλεμος τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου προς τὸν νοητόν· δὲν εἶναι ἀδιανόητον τὸ μηδέν. Ὁ ἀνθρώπος κινεῖται προς δύο ἀντιθέτους φοράς, ἀλλὰ ἐπὶ τῆς ἰδίᾳ γραμμῆς, ὅπου κινεῖται ὁ ἴδιος ὁ Θεὸς ὡς δημιουργὸς ἐκ τοῦ μηδενός και συνάμα ὡς ἀκατάπαυστος καταλυτὴς τοῦ μηδενισμού. Διὰ τοῦτο ὁ ἀνθρώπος, κινούμενος εἰς τὸν δρόμον τῶν δημιουργικῶν ἐπιτευγμάτων, γίνεται συνδημιουργὸς και συνεργάτης τοῦ Θεοῦ. Ἡ πτώσις του εἰς τὴν ἄβυσσον τοῦ μηδενός τὸν ἀπομακρύνει ἀπὸ τὸν δρόμον τῆς δημιουργίας.

Κατὰ ταῦτα ὁ ἀνθρώπος δὲν ἀποτελεῖ τμήμα ή ἐξάρτημα (μὲ μικρὰς ή μεγάλας δυνατότητας ἐλευθερίας και πρωτοβουλίας) ἐνός μηχανικῶς ἐξελισσόμενου γίνεσθαι· δὲν εἶναι ἀτομικότης ποὺ ἀναδύεται, ὡς προσωρινὸς σπινθήρ, ἐκ τοῦ ἐνιαίου ὅλου τῆς πραγματικότητος, οὔτε συντίθεται ἀπὸ δύο ἀντίθετα και ἐχθρικῶς διακείμενα στοιχεῖα. Ἀλλὰ ὁ ἀνθρώπος, ὡς δημιούργημα ἐκ τοῦ μηδενός κατ' εἰκόνα και καθ' ὁμοίωσιν τοῦ δημιουργοῦ του, εἶναι ριζικῶς διάφορος τοῦ Θεοῦ, ὡς προς τὴν οὐσίαν και τὰς δυνατότητας κινήσεως και δράσεως· ὑπόκειται εἰς τροπὴν και φθορὰν και συνάμα τελειώνεται και ἀφθα-

3 PG 94, 796AB· «Πάντα τὰ ὄντα ή κτιστά ἐστὶν ή ἀκτιστά. Εἰ μὲν οὖν κτιστά, πάντως και τρεπτὰ· ὦν γὰρ τὸ εἶναι ἀπὸ τροπῆς ἤρξατο, ταῦτα τῇ τροπῇ ὑποκίσταται πάντως ή φθειρόμενα ή κατὰ προαίρεσιν ἀλλοιούμενα. Εἰ δὲ ἀκτιστά, κατὰ τὸν τῆς ἀκολουθίας λόγον πάντως και ἀτρεπτα· ὦν γὰρ τὸ εἶναι ἐναντίον, τούτων και ὁ τοῦ πῶς εἶναι λόγος ἐναντίος ἡγουν αἱ ιδιότητες. Τίς οὖν οὐ συνθήσεται πάντα τὰ ὄντα, ὅσα ὑπὸ τὴν ἡμετέραν αἰσθησιν, ἀλλὰ μὴν και ἀγγέλους τρέπεσθαι και ἀλλοιῶσθαι και πολυτρόπως κινεῖσθαι και μεταβάλλεσθαι; Τὰ μὲν νοητά, ἀγγέλους φημί και ψυχὰς και δαίμονας, κατὰ προαίρεσιν τὴν τε ἐν τῷ καλῷ προκοπὴν και τὴν ἐκ τοῦ καλοῦ ἀποφοίτησιν, ἐπιτενωμένην τε και ὑφιεμένην, τὰ δὲ λοιπὰ κατὰ τε γένεσιν και φθορὰν, αὐξησίν τε και μείωσιν και τὴν κατὰ ποιότητα μεταβολὴν και τὴν τοπικὴν κίνησιν. Τρεπτὰ τοίνυν ὄντα πάντως και κτιστά. Κτιστά δὲ ὄντα πάντως ὑπὸ τίνος ἐδημιουργήθησαν». 1,8, PG 94, 812BC· «Ἡ γὰρ κτίσις, εἰ και μετὰ ταῦτα γέγονεν, ἀλλ' οὐκ ἐκ τῆς τοῦ Θεοῦ οὐσίας, ἐκ δὲ τοῦ μὴ ὄντος εἰς τὸ εἶναι βουλήσει και δυνάμει αὐτοῦ παρήχθη, και οὐχ ἀπτεται τροπῇ τῆς τοῦ Θεοῦ φύσεως. Γέννησις μὲν γὰρ ἐστὶ τὸ ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ γεννώντος προάγεσθαι τὸ γεννώμενον ὅμοιον κατ' οὐσίαν, κτίσις δὲ και ποίησις τὸ ἔξωθεν και οὐκ ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ κτίζοντος και ποιούντος γίνεσθαι τὸ κτιζόμενον και ποιούμενον ἀνόμιον παντελῶς».

τοποιεῖται μετὰ τὴν μετοχὴν τοῦ εἰς τὰς ζωοποιούς ἐνεργείας τοῦ Θεοῦ. Τὸ δρᾶμα τοῦ κακοῦ καὶ τῆς ἀνυψώσεως τοῦ ἀνθρώπου ἐκτυλίσσεται εἰς τὴν πορείαν μεταξὺ τῆς κινήσεως αὐτοῦ ἀπ' ἑνὸς μὲν πρὸς τὸ μηδέν, ἀπ' ἑτέρου δὲ πρὸς τὴν δημιουργικὴν ἄνοδον.

Ἐν προκειμένῳ ἡ πατερικὴ θεολογία, ἔχουσα ὡς βάσιν τὸ πνεῦμα τῆς Ἁγίας Γραφῆς καὶ ἐκφραζομένη μετὰ τὴν δομὴν τοῦ ἑλληνικοῦ σκέπτεσθαι, ἐτροποποίησεν εὐστόχως τὰς ἀντιλήψεις τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας περὶ ἀνωλέθρου οὐσίας, πού μεταστοιχειώνεται ἀενάως. Συνάμα ἀνέτρεψεν ἐξ ὁλοκλήρου τὴν ἀντίληψιν περὶ αἰδίου καὶ ἀκινήτου θείας οὐσίας. Ἡ κίνησις, κατὰ τὴν πατερικὴν θεολογίαν, δὲν εἶναι ἀποκλειστικὸν γνῶρισμα μόνον ἀτελῶν ὄντων καὶ τῆς αἰσθητῆς πραγματικότητος, ἀλλὰ καὶ τοῦ τριαδικοῦ Θεοῦ. Ἡ κίνησις ὁμοῦς ἐντὸς τοῦ Θεοῦ εἶναι ἀπειρος καὶ κοινωνική. Τὸ ἀπειρον, κατὰ τὴν πατερικὴν θεολογίαν, συλλαμβάνεται ὡς ἀναρχος καὶ ἀκατάπαυστος κίνησις¹³. Ὑπάρχει κίνησις ἐντὸς τῆς Ἁγίας Τριάδος καὶ δημιουργικὴ κίνησις ἐκτὸς αὐτῆς, ἡ ὁποία ὡς ἐνέργεια τῶν τριῶν προσώπων εἶναι ἄκτιστος καὶ διακρίνεται τῆς θείας οὐσίας. Ἔτσι ἡ δημιουργία ἐκ τοῦ μηδενὸς σημαίνει δημιουργίαν ἢ καλύτερον προέλευσιν τοῦ κόσμου ὅχι ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ ἐκ τῶν ἐνεργειῶν αὐτοῦ. Τὸ μηδέν συλλαμβάνεται ὡς ἀπουσία τῆς θείας οὐσίας καὶ ἄρα ὡς ἐναρξίς μιᾶς νέας πραγματικότητος διὰ τῶν ἐνεργειῶν τοῦ Θεοῦ. Ἔτσι ἡ νέα αὐτὴ πραγματικότης δὲν ἔχει φυσικὴν προέλευσιν ἐκ τῆς θείας οὐσίας. Αἴρεται τὸ ἀκατάπαυστον καὶ φυσιοκρατικὸν γίγνεσθαι τοῦ μονισμοῦ, τοῦ ὁποίου αἱ ἐκφάνσεις προέρχονται ἐκ τῆς αὐτῆς ὑφῆς τῆς μιᾶς ἐνιαίας πραγματικότητος· δὲν ἔχει θέσιν ἐπίσης ἢ διαρχία, ὡς προαιώνιος ὑπαρξίς δύο αὐτοτελῶν καὶ ἐχθρικῶς διακειμένων κόσμων. Ὑπάρχει σχέσις δημιουργοῦ καὶ δημιουργήματος, τὸ ὁποῖον, ὡς μὴ προερχόμενον ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ δημιουργοῦ, εἶναι πεπερασμένον, μετὰ τὴν ἐννοιαν ὅτι δὲν κέκτηται τὴν ἀπειρον καὶ ἀκατάπαυστον κίνησιν, ἀλλὰ τὴν κίνησιν ἐκ τοῦ μηδενὸς πρὸς τὴν δημιουργικὴν πορείαν τῆς ζωῆς. Κατὰ συνέπειαν, ἡ ἄρνησις τῆς διακρίσεως μεταξὺ θείας οὐσίας καὶ ἀκτίστων ἐνεργειῶν αὐτῆς σημαίνει (ἀνεξαρτήτως τοῦ ὅτι τοῦτο δὲν συνειδητοποιεῖται πάντοτε) ἄρνησιν τῆς δημιουργίας ἐκ τοῦ μηδενός. Διότι εἰς τὴν περίπτωση αὐτὴν τὰ δημιουργήματα ἐξισώνονται κατὰ τινὰ τρόπον πρὸς τὴν θείαν οὐσίαν. Αἱ δὲ ἐνέργειαι τοῦ Θεοῦ, κατὰ τὴν πατερικὴν θεολογίαν, εἶναι ἄκτιστοι καὶ ὅχι κτισταί, διότι κατ' ἀρχὴν προέρχονται ἐκ τοῦ ἐνεργοῦντος ἀκτί-

13. Γρηγορίου Θεολόγου, *Θεολογικὸς* 3, 2, PG 36, 76B· J Barbel, σ. 130. «Μονὰς ἀπ' ἀρχῆς εἰς δυάδα κινήθεισα, μέχρι τριάδος ἔστι». Ἐπίσης κατὰ τὴν πατερικὴν θεολογίαν τὸ κακὸν δὲν ταυτίζεται πρὸς τὴν κίνησιν. Βλ. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Κατὰ Μανιχαίων διάλογος*, PG 94, 1549C· «Εἰ ἀκίνητον ἐξ ἀρχῆς τὸ κακόν, καλὸν ἢ κίνησις καὶ ἡ ἀκίνησις κακόν».

στοῦ Θεοῦ, εἰς ἀντίθετον δὲ περίπτωσιν ὁ Θεὸς θὰ ἤρχετο εἰς σχέσιν πρὸς τὴν κτιστὴν δημιουργίαν μετὰ κτιστὰ μέσα. Τοῦτο θὰ ἐσήμαινε ὅτι ὑφίσταται φυσικὴ σχέσις δημιουργίας καὶ Θεοῦ, διότι ἡ σχέσις αὐτὴ θὰ ἐγίνετο ἐπὶ ἴσοις ὅροις καὶ ἀπὸ τὰ δύο μέρη. (Κτιστὴ ἡ δημιουργία, κτισταὶ καὶ αἱ ἐνέργειαι τοῦ Θεοῦ. Ἡ δημιουργία ὁμοῦς ἐκ τοῦ μηδενός διανοίγει τὴν διάστασιν μιᾶς πορείας τῶν ὄντων, πού ὑπάρχουν καὶ τελειώνονται μόνον ἐν σχέσει πρὸς τὴν ριζικῶς διάφορον ἀπὸ τὴν κτίσιν πραγματικότητα τῶν ἀκτίστων θείων ἐνεργειῶν. Ριζικῶς δὲ διάφορος πραγματικότης ποτὲ δὲν ἔμπορεῖ νὰ νοηθῇ μία κτιστὴ θεία ἐνέργεια, ὡς συμπίπτουσα μετὰ τὴν ποιότητα τῶν ἐνεργειῶν τῶν κτιστῶν ὄντων. Ἔτσι καὶ οἱ μὴ δεχόμενοι τὰς δημιουργικὰς ἐνεργείας τοῦ Θεοῦ ὡς ἀκτίστους ἀρνοῦνται κατὰ βάσιν τὴν δημιουργίαν ἐκ τοῦ μηδενός. Ἡ ἐπιχειρηματολογία αὐτὴ ἔχει ὡς μοναδικὸν σκοπὸν νὰ ἐρμηνεύσῃ ὀρθῶς τὴν χριστιανικὴν κοσμολογίαν καὶ ἀνθρωπολογίαν. Ἔτσι τὸ κακὸν θεωρεῖται πλέον ὡς ἀποτέλεσμα τῆς τάσεως πρὸς τροπὴν καὶ ἐκμηδενισμόν τῆς κτιστῆς δημιουργίας, ὡς προερχομένης ἐκ τοῦ μηδενός, ἥτοι ἐκ τῶν δημιουργικῶν ἀκτίστων ἐνεργειῶν καὶ ὅχι ἐκ τῆς θείας οὐσίας. Ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφία ἐπραγματοποίησε ρωμαλέαν σύλληψιν, διαισθητικῶς τὴν ἀποψιν περὶ τοῦ ἀγενήτου τῆς οὐσίας. Τοῦτο εἶναι ἀληθές, κατὰ τὴν πατερικὴν θεολογίαν, ἀλλὰ ἰσχύει μόνον διὰ τὸν δημιουργὸν Θεόν¹⁴. Ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφία, ὡς καὶ κάθε ἄλλη παρομοία πρὸς τὰς ἀντιστοιχοῦς θέσεις αὐτῆς ἀντίληψις, ἀδυνατεῖ νὰ κάμῃ τὴν διάκρισιν μεταξὺ θείας οὐσίας καὶ ἀκτίστων ἐνεργειῶν αὐτῆς καὶ ἔτσι ἀρνεῖται τὴν δημιουργίαν ἐκ τοῦ μηδενός, δεχομένη συνάμα καὶ διάφορον ἀποψιν ἀπὸ τὴν χριστιανικὴν καὶ περὶ τῆς φύσεως καὶ τῆς προελεύσεως τοῦ κακοῦ.

Ἡ διάκρισις λοιπὸν θείας οὐσίας καὶ ἀκτίστων ἐνεργειῶν, ἡ ὁποία ἐγίνε συμφώνως πρὸς τὴν δομὴν τοῦ σκέπτεσθαι τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, εἶναι μία διδασκαλία πού νοεῖται μόνον εἰς τὰ πλαίσια τοῦ ἔργου τοῦ τριαδικοῦ Θεοῦ καὶ διευκρινίζει πλήρως τὴν διδασκαλίαν περὶ τῆς δημιουργίας ἐκ τοῦ μηδενός. Ὁ τριαδικὸς Θεός, κατὰ τὴν αἰδίον σχέσιν τῶν τριῶν προσώπων, εἶναι κινήτικος καὶ κοινωνικός. Ἡ ἡρεμία καὶ ἡ ἀκίνησις, ὡς γνωρίσματα τῆς ἀπολύτου τελειότητος, ἀπορρίπτονται. Ὁ τριαδικὸς Θεός, ἀνεξαρτήτως τῆς φα-

14. Ἡ διάκρισις θείας οὐσίας καὶ ἐνεργειῶν, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ τὴν πεμπτοσύνην τῆς πατερικῆς θεολογίας μετὰ ἀποκορύφωσιν τὴν φωτισμένην σκέψιν τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ, εἶναι ὁπωσδήποτε ἀδιανόητος ἐκτὸς τῆς ἑλληνικῆς πραγματικότητος. Ἡ Ἁγία Γραφὴ τὴν αὐτὴν ἀλήθειαν παρουσιάζει μετὰ εἰκόνας καὶ διηγήσεις, ἐνῶ οἱ πατέρες σκεπτόμενοι, θεολογοῦντες καὶ γράφοντες ἐντὸς τοῦ ἑλληνικοῦ πνευματικοῦ κλίματος χρησιμοποιοῦν γλῶσσαν μεταφυσικῆς φιλοσοφίας καὶ συνάμα μετὰ τὴν προσαρμοστικὴν τῶν δεινότητων διορθῶνουν βασικῶς τὴν φιλοσοφικὴν ἀποψιν περὶ δημιουργίας, κτίσεως, κινήσεως καὶ θεώσεως. Ἡ διάκρισις λοιπὸν αὐτὴ θείας οὐσίας καὶ ἐνεργειῶν ἔχει ὡς ἀντίκρουσμα τὸν φιλοσοφικὸν τρόπον τοῦ σκέπτεσθαι. Ἄλλως εἶναι ἀδύνατος ἡ θεολογικὴ κατανόησις αὐτῆς.

νερώσεώς του εἰς τὴν δημιουργικὴν ἐνέργειαν καὶ τὸ δημιουργικὸν ἔργον αὐτοῦ, ἔχει ἐσωτερικὴν ζωὴν, ἀπρόσιτον εἰς τὴν δημιουργίαν καὶ ἀποτελοῦσαν τὸ ὕψιστον μυστήριον. Ἡ κοινότης τῆς οὐσίας εἰς τὴν Τριάδα καὶ ἡ ὑπαρξίς τῶν ὑποστατικῶν προσόντων τῶν προσώπων αὐτῆς (ἡ ἀρχὴ καὶ ἡ ἀγεννησία τοῦ Πατρὸς, τὸ γεννητὸν τοῦ Υἱοῦ καὶ τὸ ἐκπορευτὸν τοῦ Ἁγίου Πνεύματος), ὡς ἐπισημαίνει πάντα ταῦτα ἡ πατερικὴ θεολογία, προβάλλουν τὸ μυστήριον τοῦ τριαδικοῦ Θεοῦ καθ' ἑαυτὸν καὶ ὡς τριαδικῆς κοινωνίας. Ἡ δημιουργία δὲν ἔχει οὐσιαστικὴν ἢ φυσικὴν συγγένειαν πρὸς τὴν τριαδικὴν κοινωνίαν, ὡς προερχομένη διὰ τῶν ἀκτίστων δημιουργικῶν ἐνεργειῶν καὶ ὅχι ἐκ τῆς θείας οὐσίας τοῦ τριαδικοῦ Θεοῦ. Ὁ τριαδικὸς Θεὸς λοιπὸν οἰκονομεῖ τὸ ἔργον τῆς δημιουργίας καὶ τῆς ἀπολυτρώσεως ἀνεξαρτήτως τῆς ἐσωτερικῆς αἰδίου ζωῆς αὐτοῦ. Ἡ κοινότης τῆς οὐσίας ἀναφέρεται εἰς τὴν αἰδιον Τριάδα, ἐνῶ ἡ κοινότης τῆς ἐνεργείας εἰς τὴν οἰκονομικήν¹⁵. Κατὰ συνέπειαν, ἡ διάκρισις αἰδίου καὶ οἰκονομικῆς Τριάδος τοποθετεῖ τὴν δημιουργίαν εἰς ὁρθὴν θέσιν, ἐξαίρουσα συνάμα τὸ μυστήριον τοῦ τριαδικοῦ Θεοῦ. Χωρὶς τὴν διάκρισιν αὐτὴν καθίσταται ἀδιανόητος ἡ διάκρισις οὐσίας καὶ ἀκτίστων ἐνεργειῶν τοῦ τριαδικοῦ Θεοῦ μετὰ τὰ γνωστὰ ἀποτελέσματα ὡς πρὸς τὴν θεώρησιν τῆς φύσεως τῆς δημιουργίας. Ἡ πατερικὴ θεολογία ὅμως, μετὰ τὴν προβολὴν τῆς διδασκαλίας αὐτῆς περὶ Ἁγίας Τριάδος, αἶρει ὅλα τὰ μυθικὰ σχήματα καὶ τὰ θρησκευτικὰ ἀρχέτυπα, τὰ ὅποια, ἐκ πρώτης ἐντυπώσεως, φαίνονται νὰ ἔχουν οὐσιαστικὴν σχέσιν πρὸς τὴν χριστιανικὴν ἀλήθειαν περὶ τοῦ τριαδικοῦ Θεοῦ. Ἡ κτιστὴ δημιουργία δὲν μετέχει ἐπὶ ἴσοις ὅροις εἰς τὴν ἐσωτερικὴν κοινωνίαν τῆς Ἁγίας Τριάδος. Ὑφίσταται, ζωογονεῖται καὶ ἀπολυτρώνεται μετὰ τὴν μετοχὴν εἰς τὰς ἀκτίστους

15. Ἡ πατερικὴ αὐτὴ διδασκαλία περὶ τῆς Ἁγίας Τριάδος ἐρμηνεύει ὁρθῶς τὴν κοσμολογίαν, τὴν ἀνθρωπολογίαν καὶ τὴν σωτηριολογίαν. Ἔτσι μόνον ἡμπορεῖ νὰ διατυπωθῇ ὁρθῶς ἡ περὶ κακοῦ ἀποψίς καὶ ἡ περὶ θεώσεως διδασκαλία τῆς πατερικῆς θεολογίας. Ἡ γενετή, ρευστή καὶ ἀλλοιωτὴ κτίσις δημιουργεῖται καὶ συνέχεται ἀπὸ τὴν ζωοποιὸν παρουσίαν τῆς θείας χάριτος. Ὁ Θεὸς εἶναι πανταχοῦ παρὼν ὡς ζωοδότης, ἡ δὲ πανταχοῦ παρουσία συντελεῖται κατ' ἐνέργειαν καὶ ὅχι κατ' οὐσίαν. Διάφορος ἀποψίς ἡμπορεῖ νὰ περιπλέξῃ τὰ πραγματὰ ὡς πρὸς τὴν ὁρθὴν θεώρησιν τῆς ἀπολυτρώσεως. Ἡ σχολαστικὴ ἢ ἡ σχολαστικίζουσα θεολογία πολλάκις ἐδημιουργεῖ τοιοῦτους κινδύνους ἀφ' ἐνὸς καὶ ἐδίδασκεν ἀπόψεις ἀντιθέτους πρὸς τὴν ὁρθόδοξον πατερικὴν θεολογίαν ἀφ' ἐτέρου. Ὁ X. Ἀνδρούτσος, λόγου χάριν, λέγει τὰ ἐξῆς ὡς πρὸς τὴν πανταχοῦ παρουσίαν τοῦ Θεοῦ (*Δογματική*, Ἀθήναι 1956², σ. 55) «Πᾶσα ἐκδοχὴ μεταφέρουσα τὸν Θεὸν ἐκτὸς τοῦ σύμπαντος καὶ μόνον τὴν δυνάμει παρουσίαν αὐτοῦ δεχομένη ἐν αὐτῷ ὑποτάσσει αὐτὸν εἰς τὸν χώρον καὶ αἶρει τὸ ἀπόλυτον αὐτοῦ.... Ἀλλ' ἡ δόξα αὕτη εἶναι ἀσύστατος καὶ ἄλλως καὶ ὡς χωρίζουσα οὐσίαν καὶ ἐνέργειαν, τὰ ἀχωρίστως ἐν τῷ Θεῷ ἡνωμένα». Ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ σημείου ἰδοὺ τί γράφει ὁ M. Ἀθανάσιος, *Περὶ τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Λόγου* 17, PG 25, 125AB: «..... ἐκτὸς μὲν ἐστὶ τοῦ παντός κατ' οὐσίαν, ἐν πᾶσι δὲ ἐστὶ ταῖς ἐκ αὐτοῦ δυνάμεσι, τὰ πάντα διακοσμῶν καὶ εἰς πάντα ἐν πᾶσι τὴν ἐκ αὐτοῦ πρόνοιαν ἐφαπλῶν, καὶ ἕκαστον καὶ πάντα ὁμοῦ ζωοποιῶν».

ἐνεργείας αὐτῆς. Τὰ μυθικὰ στοιχεῖα ἐξισώνουν δημιουργίαν καὶ θεότητα, ἐνῶ ἡ πατερικὴ θεολογία διαχωρίζει τὸ βασίλειον τοῦ Θεοῦ ἀπὸ τὴν κτιστὴν δημιουργίαν. Ἡ κοσμολογία αὐτῇ, ποὺ εἶναι ἀπόρροια τῆς τριαδικῆς θεολογίας, ἀνιχνεύει τὸ κακὸν μόνον εἰς τὴν ὕφην καὶ τὴν κίνησιν τῆς γενετῆς καὶ ρευστῆς πραγματικότητος. Ὁ μονισμὸς τῆς χριστιανικῆς κοσμολογίας ἔχει ὡς βάσιν καὶ πυρῆνα τὴν τριαδικὴν κοινωνίαν. Ἔτσι καὶ ἡ λογικὴ δημιουργία κατ' ἐξοχὴν εἶναι μία πεπερασμένη κοινωνία, κατ' εἰκόνα καὶ καθ' ὁμοίωσιν τῆς ἀπείρου τριαδικῆς κοινωνίας. Εἰς τὴν σχέσιν ἀκτίστου καὶ κτιστοῦ ἐντοπίζεται ὁ δεσμὸς τῶν δύο κοινωνιῶν. Ὁ μονισμὸς λοιπὸν αὐτὸς δὲν εἶναι ἓνα ἐνιαῖον καὶ νομοτελὲς γίνεσθαι τῆς αὐτῆς ὕψους. Πρόκειται περὶ μιᾶς ἀγενήτου καὶ ἀκτίστου κοινωνίας, ἡ ὁποία δημιουργεῖ καὶ συνέχει τὴν γενετὴν καὶ κτιστὴν κοινωνίαν. Ἐξ ἐπόψεως διατυπώσεως ἡ πατερικὴ θεολογία, στηριχθεῖσα εἰς τὴν δομὴν τοῦ σκέπτεσθαι τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας, κατώρθωσεν εἰς τὴν φιλοσοφικὴν ὁρολογίαν (οὐσία, ἐνέργεια, πρόσωπον, ὑπόστασις, ἄκτιστον, κτιστόν, ἀγέννητον, γενητὸν κ.ἄ.) νὰ ἐγκεντρίσῃ νέον περιεχόμενον καὶ νὰ διαπλάσῃ προσδευτικῶς τὴν γλῶσσαν. Εἰς τὴν ζωὴν καὶ τὴν γλῶσσαν ἡ πατερικὴ θεολογία ὑπῆρξεν ὁ θρίαμβος τοῦ πνεύματος κατὰ τῶν ἀπροσώπων καὶ στατικῶν στοιχείων τοῦ περιβάλλοντος. Αὕτη εἶναι ἡ κατ' ἐξοχὴν λειτουργία τοῦ θεολογεῖν καὶ ἡ πνευματικὴ κληρονομία τῶν πατέρων.

Κατὰ ταῦτα μετὰ τὴν μεταμόρφωσιν τῆς γλώσσης ἡ πατερικὴ θεολογία κατώρθωσεν εἰς τὴν ζωὴν καὶ τὴν σκέψιν νὰ παρουσιάσῃ ἐκτύπως καὶ τὴν μεταμόρφωσιν τῶν στοιχείων τῆς φυσικῆς πραγματικότητος. Ἡ νέα διδασκαλία περὶ Θεοῦ καὶ δημιουργίας προεβλήθη ὡς ἀποτέλεσμα μιᾶς ἐμπειρίας, ἡ ὁποία κυοφορεῖται εἰς τὴν διάστασιν τῶν πραγμάτων καὶ τῆς ἱστορίας. Ἡ ζωὴ καὶ ἡ σκέψις, εἰς ἀρραγὴ ἐνότητα ἐκδηλώσεως, ἤλλαξαν τὴν εἰκόνα περὶ κόσμου καὶ φυσικῆς πραγματικότητος. Ὁ φυσικὸς καὶ ὁ μεταφυσικὸς κόσμος ἔπαυσαν νὰ διαχωρίζονται ἐχθρικῶς ἢ νὰ συναίρουσιν εἰς ἓνα κλειστὸν γίνεσθαι τῆς αὐτῆς ὕψους. Ἐπεσημάνθη ἡ δυναμικὴ ἐνότης φυσικοῦ καὶ μεταφυσικοῦ κόσμου, αἰσθητῆς καὶ νοητῆς διαστάσεως, ἐκφραζομένη ὡς σχέσις μετὰ τὸ ἀκτίστου καὶ κτιστῆς κοινωνίας. Ἡ κτιστὴ κοινωνία, ὡς προερχομένη ἐκ τοῦ μηδενός, ἀδυνατεῖ νὰ ἀνελιχθῇ εἰς πλαίσια αὐτονομίας. Τὸ μυστήριον τοῦ τριαδικοῦ Θεοῦ καὶ τῆς δημιουργίας ἐπιβάλλει τὴν ἐνότητα ἱστορίας καὶ αἰωνιότητος, φυσικῆς καὶ μεταφυσικῆς διαστάσεως. Ἔτσι δὲν διαχωρίζεται ἡ φυσικὴ ἀπὸ τὴν ὑπερφυσικὴν ἀποκάλυψιν, οὔτε εἶναι δύο στρώματα ἀνεξάρτητα ἢ τεχνητῶς συγκεκολλημένα¹⁶. Ὑπάρχει μία δυναμικὴ καὶ ἐξελικτικὴ σχέσις

16. Ἡ τελευταία αὕτη ἀποψίς περὶ τῆς σχέσεως φυσικῆς καὶ ὑπερφυσικῆς ἀποκαλύψεως φαίνεται νὰ κυριαρχῇ εἰς τὴν σχολαστικὴν θεολογίαν τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας.

μεταξύ φυσικής και υπερφυσικής διαστάσεως εις μίαν ενιαίαν πορείαν. Ἡ φυσική ανέλιξις τοῦ ἀνθρώπου γίνεται εἰς τὴν πρώτην διάστασιν καὶ ἡ αὐξήσις τῆς προκοπῆς του μετὰ τὰ πνευματικὰ δῶρα τῆς θείας χάριτος συντελεῖται εἰς τὴν δευτέραν. Ἀλλὰ ποτὲ ἡ μία ἐκ τῶν δύο προόδων δὲν νοεῖται ἀπομεμονωμένη. Ἡ δὲ ἀπώλεια τῆς κοινωνίας μετὰ τὸν Θεὸν σημαίνει ἐκτροπὴν ἐκ τῆς φυσικῆς καὶ τῆς μεταφυσικῆς διαστάσεως, ἐνῶ ἡ αὐξήσις τῆς κοινωνίας μετὰ τὸν Θεὸν μεταμορφώνει τὴν ζωὴν τοῦ ἀνθρώπου, ποὺ διανύεται ἐντὸς τῆς φυσικῆς καὶ τῆς μεταφυσικῆς διαστάσεως. Ἡ φυσική διάστασις δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ ἡ κτιστὴ δημιουργία, ἡ ὁποία ἔχει τὰς ρίζας της εἰς τὰς ἀκτίστους ἐνεργείας τῆς τριαδικῆς κοινωνίας. Ποτὲ δὲν χάνει τὸν θεμελιώδη χαρακτήρα της, οὔτε εἰς τὴν κατάστασιν τῆς ἐξαχρειώσεως λόγῳ τῆς ἀπομακρύνσεως ἀπὸ τὴν τριαδικὴν κοινωνίαν οὔτε εἰς τὴν κατάστασιν τῆς ἀφθαρτοποιήσεως μετὰ τὴν μετοχὴν εἰς τὰς ζωοποιὺς ἐνεργείας τῆς τριαδικῆς κοινωνίας. Ἡ φυσική ἢ κτιστὴ ὑπόδομή διατηρεῖται εἰς κάθε κατάστασιν, ἐνῶ ἡ γνῶσις ἢ ἡ ἐμπειρία τῆς ζωογόνου παρουσίας τοῦ Θεοῦ ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου ἄλλοτε ἀμβλύνεται καὶ ἄλλοτε αὐξάνεται καὶ ἀναδεικνύεται. Ἀλλὰ ἡ φυσική ὑπόδομή τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὰ πνευματικὰ δῶρα τῆς θείας χάριτος νοοῦνται πάντοτε εἰς μίαν ἀρραγὴ καὶ δυναμικὴν ἐνότητα.

Ἔτσι, μετὰ τὴν νέαν δημιουργίαν τοῦ ἀπολυτρωτικοῦ ἔργου τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ, ἡ σχέσις τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὴν τριαδικὴν κοινωνίαν εἶναι σχέσις ἐφόρτιος καὶ πραγματώνεται διὰ μέσου τῆς φυσικῆς πραγματικότητος. Ὅλα τὰ φυσικὰ στοιχεῖα μεταμορφώνονται καὶ ἐκλαμπρύνονται εἰς τὴν ἁκτιστον δόξαν τοῦ Θεοῦ. Οἱ Χριστιανοὶ μετέχουν ἐορταστικῶς εἰς μίαν πανήγυριν. Ἐορτὴ καὶ πανήγυρις δὲν ἔμπορεῖ νὰ νοηθῇ χωρὶς τὴν σχέσιν καὶ τὴν μετοχὴν εἰς τὰ φυσικὰ ἀγαθὰ. Ὁλόκληρος ἡ κτιστὴ δημιουργία δὲν εἶναι ἀντικείμενον θεάματος, ἀλλὰ μεθέξεως εἰς τὴν θείαν χάριν. Τὸ θέαμα δημιουργεῖ τὴν εἰδωλολατρικὴν τάσιν, τὴν στατικὴν θεοποίησιν, ἐνῶ ἡ μέθεξις τῆς δημιουργίας εἰς τὴν θείαν χάριν, τὴν ἐφόρτιον καὶ πανηγυρικὴν σχέσιν Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου. Φυσικὴ πραγματικότης καὶ μεταφυσικὸς κόσμος ἀποτελοῦν δύο μέλη ἐνὸς ζωντανοῦ ὁργανισμοῦ. Οἱ Χριστιανοὶ εἰς μίαν τοιαύτην σχέσιν δοξάζουν καὶ εὐχαριστοῦν τὸν δοτῆρα τῆς ζωῆς καὶ τὸν καταλυτὴν τῶν μηδενιστικῶν δυνάμεων. Ἐκτὸς τῆς φυσικῆς καὶ τῆς υπερφυσικῆς ἀποκαλύψεως ὁ ἄνθρωπος χάνει τὴν ἐφόρτιον αὐτὴν σχέσιν, εἰδωλοποιεῖ τὴν δημιουργίαν, συσπειρώνεται εἰς τὸν ἐαυτὸν του καὶ θεᾶται τὴν φυσικὴν πραγματικότητα ὡς ἀντικείμενον πάθους καὶ πλεονεξίας. Ἡ διαστροφή τοῦ πνεύματος, ἡ ὁποία εἶναι μία διαρκὴς δουλεία εἰς τὰς δυνάμεις τοῦ μηδενός, διαστρέφει τὴν ἐφόρτιον σχέσιν δημιουργίας καὶ Θεοῦ καὶ καθιστᾷ τὴν δημιουργίαν ἀγαθὸν πρὸς ἰδιοποίησιν, δοθέντος ὅτι καταστρέφεται ἡ ἀγαπητικὴ κοινωνία. Ὅταν ὁ ἄνθρωπος χάνῃ τὴν κοινωνίαν αὐτὴν, δὲν ἔμπορεῖ νὰ ἐορτάσῃ καὶ νὰ ὑμνήσῃ τὸν δημιουργόν του. Δὲν ὑπάρχει καμμία ἐορτὴ καὶ καμμία ἐφόρτιος σχέσις ἐκτὸς τῆς σχέσεως τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὴν

τριαδικὴν κοινωνίαν¹⁷. Ἐν τούτοις κάθε προσπάθεια τοῦ ἀνθρώπου νὰ νικήσῃ τὰς δυνάμεις τοῦ μηδενισμοῦ, νὰ συναδελφώσῃ τὰ ἀλληλοσπαρασσόμενα μέλη τῆς ἀνθρωπότητος καὶ νὰ προστατεύσῃ τὴν δημιουργίαν ἀπὸ τὴν καταστροφὴν καθίσταται ἔργον, ἔστω καὶ ἀτελές, ποὺ συνεχίζει τὸ δημιουργικὸν ἔργον τοῦ τριαδικοῦ Θεοῦ. Ἡ δημιουργία εἶναι μία συνεχὴς ἀνοδος καὶ αὐξήσις μετὰ τὴν νίκην κατὰ τῶν δυνάμεων τοῦ μηδενός.

2. Τὸ γίνεσθαι τῆς ἐλευθερίας

Ἡ δημιουργικὴ κίνησις καὶ ἡ νίκη κατὰ τοῦ μηδενός δὲν ἔμπορουν νὰ ἐρμηνευθοῦν ἐπιτυχῶς χωρὶς τὴν ἐξέτασιν τοῦ πολυπλόκου προβλήματος τῆς ἀνθρωπίνης ἐλευθερίας. Ἀλλωστε καὶ κατὰ τὴν στοιχειώδη ἐμπειρίαν μας τὸ πρόβλημα τῆς ἐλευθερίας φαίνεται νὰ ἀποτελῇ τὸν πυρῆνα τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου. Τὸ δὲ χαρακτηριστικὸν διὰ τὴν ἐποχὴν μας γινώρισμα τῆς πνευματικῆς ζωῆς ἐντοπίζεται εἰς τὸν συνεχῆ ἀγῶνα καὶ τὰς ἀτελευτήτους συζητήσεις περὶ τοῦ ἀγαθοῦ τῆς ἐλευθερίας. Δημιουργεῖται ἡ ἐντύπωσις ὅτι ὁ ἄνθρωπος, ὡς τὸ σύνολον τῶν ἐκδηλώσεών του, ταυτίζεται πρὸς τὴν ἐλευθερίαν. Ἐν τούτοις αἱ σχετικαὶ πρὸς τὸ ἐν λόγω θέμα ἀπόψεις ἀλληλοσυγκρούονται σκληρῶς ἢ συνήθως παρουσιάζονται ὡς γυμναὶ καὶ ἀναιμικαὶ ἰδεολογίαι χωρὶς πραγματικὸν ἀντίκρουσμα εἰς τὴν ζωὴν τοῦ συγχρόνου πολιτισμοῦ. Κατὰ συνέπειαν τίθεται τὸ ἐρώτημα ὑπάρχει σχέσις μετὰ τῶν συγχρόνων περὶ ἐλευθερίας ἀντιλήψεων καὶ τῶν ἀπόψεων τοῦ Χριστιανισμοῦ, ὅπως αὐταὶ αἱ τελευταῖαι διατυπώνονται εἰς τὴν θεολογικὴν παράδοσιν; Ὅπως δὲ ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἐρωτήματος δὲν ἔμπορεῖ νὰ δοθῇ ἀπλῶς μία μονολεκτικὴ ἀπάντησις καὶ μάλιστα χωρὶς τὴν προσεκτικὴν ἐξέτασιν τοῦ θέματος.

Ἐν πρώτοις πρέπει νὰ τονισθῇ ὅτι ἡ ἐλευθερία ἐξετάζεται ὑπὸ τὸ πρίσμα πολλῶν ἀπόψεων, ἐκ τῶν ὁποίων ἄλλαι ἀντιτίθενται μετὰ τῶν καὶ ἄλλαι παρουσιάζουν κάποιαν συνάρτησιν ἢ συγγένειαν. Δεσπόζουσιν θέσιν κατέχουν σήμερον αἱ ἀπόψεις τῶν νομικῶν, τῶν ψυχολόγων, τῶν κοινωνιολόγων, τῶν πολιτικῶν καὶ ἄλλων σχετικῶν πρὸς αὐτοὺς ἐκπροσώπων τῆς πνευματικῆς ζωῆς. Αἱ ἀπόψεις αὐταί, ὡς εἶναι εὐνόητον, χρωματίζονται πάντοτε ἀπὸ τὰς κρατούσας ἐπὶ τοῦ προκειμένου φιλοσοφικὰς ἀντιλήψεις. Καὶ ἡ πλέον ἐπιστημονικὴ ἐξέτασις τοῦ προβλήματος τῆς ἐλευθερίας δὲν ἔμπορεῖ νὰ ἐκφύγῃ τῆς ἐπιρροῆς ἀπὸ τὴν φιλοσοφικὴν ἐρμηνείαν τῆς πραγματικότητος. Ἐν προκειμένῳ ἡ περισσότερον συγκεκριμένη καὶ εἰς στενὰ πλαίσια κινουμένη εἶναι ἡ νο-

17. Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ ψυχῆς καὶ ἀναστάσεως*, PG 46, 136A: «ἐορτὴ ἐστὶν ἡ τοῦ ὄντως ὄντος ὁμολογία τε καὶ ἐπίκλησις».

μική άποψις περί έλευθερίας, ή όποία έπισημαίνει την έλευθερίαν του ανθρώπου ως την δυνατότητα συνειδητοποιήσεως και σταθμίσεως ύπ' αυτού των συνεπειών μιās πράξεως που άντιτίθεται πρὸς τὸν νόμον. 'Η έν λόγω άποψις κυριαρχεί εις άρκετάς εκφάνσεις τής οργανωμένης θρησκευτικής και ήθικής ζωής. 'Η θρησκεία και ή ήθική, ένῶ κατ' άρχήν δέν στηρίζονται επί του νόμου, ίσως είναι πολύ δύσκολον νά άπαλλαχούν του νομικού πνεύματος τής ζωής των πολιτειών. Πάντως ή άποψις του νομικού πνεύματος προϋποθέτει όπωσδήποτε ώρισμένα όρια ανεξαρτησίας εις τήν δρᾶσιν του ανθρώπου.

Τό πρόβλημα τής ανθρωπίνης έλευθερίας, ως ανεξαρτησίας από ποικίλας καταπιέσεις που προέρχονται από φυσικούς, ψυχολογικούς και κοινωνικούς παράγοντας, εξετάζεται έπισταμένως υπό των ψυχολόγων, κοινωνιολόγων, πολιτικών και άλλων συγγενών πρὸς αυτούς εκπροσώπων τής πνευματικής ζωής. 'Η έλευθερία θεωρείται ως αγαθόν, που αναπτύσσει και καταξιώνει τὸ ανθρώπινον πρόσωπον, μόνον αν είναι κατάστασις και συνάμα δυνατότης ανεξαρτησίας από την δουλείαν των καταπιέσεων. Τά όρια τής ανεξαρτησίας αὐτῆς νοοῦνται ως συνεχῶς πιεζόμενα ή διευρυνόμενα αναλόγως των ύφισταμένων δυσμενῶν ή εὐμενῶν έξωτερικῶν έπιρροῶν. Διά τοῦτο ή έλευθερία δέν ήμπορεῖ νά έντοπισθῇ εις όλους ανεξαίρετως τοὺς ανθρώπους ως έχουσα τὰ αὐτὰ όρια δράσεως και τὰς αὐτάς δυνατότητας αναπτύξεως. Λαμβάνονται σοβαρῶς ύπ' όψιν πάντοτε οί κληρονομικοί παράγοντες τής σωματικής και ψυχικῆς υγείας, τὸ εὐμενές ή δυσμενές κοινωνικόν περιβάλλον, ή μορφή τής πολιτιστικῆς και οικονομικῆς ζωῆς και γενικῶς ή θέσις του κάθε ανθρώπου ή μιᾶς ομάδος ανθρώπων έντός των έξωτερικῶν όρων ζωῆς. Συνήθως γίνονται διακρίσεις ως πρὸς τὰ εἶδη τής έλευθερίας. "Ετσι γίνεται λόγος περί οικονομικῆς, πολιτικῆς, πνευματικῆς και έξωτερικῆς έλευθερίας. 'Αλλά εις κάθε περίπτωσιν πρόκειται διά τὸν έλεύθερον άνθρωπον που δρᾷ και κινεῖται δημιουργικῶς έντός συγκεκριμένων όρίων δράσεως και κινήσεως. 'Η διευρυνσις των εκάστοτε όρίων δράσεως σημαίνει και απόκτησιν μεγαλυτέρας ανεξαρτησίας. 'Η έλευθερία λοιπόν κατ' άρχήν είναι μία ανεξαρτησία που καθορίζεται από τὰ έξωτερικά κίνητρα του ανθρώπου και από την σκληράν ή ήπιάν αντίστασιν των έξωτερικῶν πιέσεων. Ποτέ δέν ήμπορεῖ νά νοηθῇ υπό μίαν στατικὴν και όμοιόμορφον εκδήλωσιν· είναι συνεχῆς πάλη και αδιάκοπος κατάκτησις ή άπώλεια δημιουργικῆς ανεξαρτησίας. 'Η έλευθερία δέν είναι δεδομένον, αλλά κάτι που διαρκῶς γίνεται. Διά τοῦτο και οί μαρξισταί φιλόσοφοι ως ένα εἶδος ή μίαν εκφανσιν έλευθερίας έννοοῦν την συνειδητοποίησιν τής κοινωνικῆς πορείας κατά την πάλην των τάξεων. 'Ολόκληρος ή κοινωνική ζωή του ανθρώπου χαρακτηρίζεται από την έλευθερίαν που όδεύει πρὸς νέας μορφάς δημιουργικότητας ή ματαιώνει τὸν δημιουργικόν άγῶνα. "Ετσι ή κίνησις τής έλευθερίας δέν είναι όμοιόμορφος και νομοτελής, αλλά προοδευτική και παλινδρομική. Τά όρια τής κινήσεως αὐτῆς ταυτίζονται πρὸς τὰ όρια τής ανεξαρτησίας που νοεῖται ως άπαλλα-

γή από τὰς έξωτερικάς και έξωτερικάς καταπιέσεις.

Πέραν τής ανεξαρτησίας, ή έλευθερία χαρακτηρίζεται από την δυνατότητα εκλογῆς τρόπου δράσεως υπό του ανθρώπου μεταξὺ δύο ή περισσοτέρων στόχων. Τὸ εἶδος τής εκλογῆς προσδιορίζει την προοδευτικότητα ή την στασιμότητα τής ανθρωπίνης ζωῆς. 'Ο άνθρωπος όμως δέν διαλέγει τὰς προϋποθέσεις τής ζωῆς του· δέν διαλέγει δηλαδή την γέννησιν τής υπάρξεως του, τὸν τόπον γεννήσεως, την γλώσσαν, την θρησκείαν, τὸ στενόν και εὐρὺ περιβάλλον τής πολιτιστικῆς ζωῆς και γενικῶς τὰ όρια κινήσεως και δράσεως. 'Η έλευθερία έν προκειμένῳ είναι ύστερογενής λειτουργία έντός δεδομένων προϋποθέσεων και όρίων, όπου εκδηλώνεται ως κατάκτησις τής ανεξαρτησίας και ως δυνατότης εκλογῆς τρόπου δράσεως μεταξὺ στόχων που καθορίζουν την δημιουργικὴν άνοδον ή την συντριβὴν τής ανθρωπίνης ζωῆς. Διά τοῦτο οί ψυχολόγοι και οί κοινωνιολόγοι έντοπίζουν την έλευθερίαν εις τὸν χῶρον των όρίων της. 'Η έρμηνεία αὐτῆς αναφέρεται εις τὸν τρόπον εκδηλώσεως του ανθρώπου κατὰ την αντιμετώπισιν των κληρονομικῶν του καταβολῶν και τὸν άγῶνα ύπερνικήσεως των ψυχολογικῶν και κοινωνικῶν καταπιέσεων. "Ετσι προβάλλεται και ή δεοντολογία τής πολιτικῆς που αποβλέπει εις την εξασφάλισιν εὐνοϊκῶν όρων αναπτύξεως του κάθε ανθρώπου. Τοῦτο υπαγορεύεται εκ των δικαιωμάτων τής ανθρωπίνης ζωῆς που συγκροτοῦν και στηρίζουν επιτυχῶς την προσπάθειαν τής όρθολογικῆς οργανώσεως κάθε μορφῆς κοινωνικῆς ζωῆς. Τὸ αἶτημα δημιουργίας μιᾶς εὐτυχημένης ανθρωπότητας υπό ίσους και εὐνοϊκοὺς όρους προόδου και αναπτύξεως θίγει την καρδίαν του προβλήματος τής έλευθερίας.

Οί εκπρόσωποι τής φροῦδικῆς ψυχολογίας, λόγου χάριν, έπισημαίνουν τὸν δραματικόν άγῶνα του ανθρώπου κατὰ την σύγκρουσιν των έξωτερικῶν του παρορμήσεων πρὸς τὸ αντικειμενικόν «ύπέρτατον εγώ» τής οργανωμένης κοινωνίας. 'Η όλη πορεία τής συγκρούσεως έχει την αρχέγονον ρίζαν εις την έρωτικὴν σφαῖραν. 'Η άναμέτρησις, εις τὸν χῶρον του άσυνειδήτου, τής πατρικῆς κυριαρχικότητας πρὸς την υϊκὴν αντίστασιν ή ύποταγήν καθορίζει πολυπλόκως την θέσιν έξουσιαζόντων και έξουσιαζομένων εις όλας τὰς εκφάνσεις τής κοινωνικῆς ζωῆς. 'Η έλευθερία, ως δρᾶσις εις τὸν χῶρον τής συγκρούσεως αὐτῆς, είναι κατάκτησις σχετικῆς ανεξαρτησίας και απόκτησις περισσοτέρων κατὰ τὸ δυνατόν δυνατοτήτων εκλογῆς τρόπων δράσεως που άμβλύνουν την έντασιν μεταξὺ πατρικοῦ και υϊκοῦ ανταγωνισμοῦ. Τὸ σύνθημα κάθε κοινωνικῆς δεοντολογίας έν προκειμένῳ αναφέρεται εις την άμβλυνσιν τής καταπιέσεως του έρωτικοῦ ένστίκτου και κατὰ μίαν συνέπειαν εις την έξομάλυνσιν των κοινωνικῶν ανισοτήτων. "Αλλοι όμως έπιμένουν νά τονίζουν μόνον τοὺς παράγοντας εκείνους, που άσχοῦν μίαν δουλείαν εις τοὺς εξηρημένους από τοὺς οικονομικῶς και κοινωνικῶς ισχυροὺς. "Ετσι εις τὸν χῶρον στενῶν εξαρτήσεων και άκάμπτων κοινωνικῶν καταπιέσεων δέν ήμπορεῖ νά γίνεται σοβαρὸς λόγος

περί ἐλευθερίας. Ἡ ἀνθρωπίνη φύσις ἐκλαμβάνεται συνήθως ὡς δεκτικὴ ἐλευθερίας κινήσεως καὶ ἀναπτύξεως, ἀλλὰ τοῦτο καθίσταται ἀνέφικτον χωρὶς τὴν ἀνεξαρτησίαν καὶ τὴν δυνατότητα ἐπιλογῆς τρόπου δράσεως μεταξὺ στόχων. Πάντως ἡ ἐλευθερία αὐτή, πού πρέπει νὰ νοηθῇ εἰς ὅλοὺν συρρικνούμενα ἢ διευρυνόμενα ὅρια, εἶναι μία κίνησις πού ἔχει τὴν ρίζαν τῆς εἰς τὰς καταβολὰς τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς. Ἔτσι, ἀναλόγως τῆς εὐρύτητος τῶν ὁρίων ἡ ἐλευθερία ἡμπορεῖ ἀφ' ἑνὸς μὲν νὰ ἀποδίδῃ τὸ μέγιστον δυνατόν τῆς ἀναπτύξεώς τῆς, ἀφ' ἑτέρου δὲ νὰ κινδυνεύῃ νὰ ἀφανισθῇ, ὅταν τὰ ὅρια αὐτὰ τείνουν νὰ συμπίεσθουν καὶ νὰ συμπνίξουν τελείως τὴν ὑπαρξίν πού δρᾷ καὶ κινεῖται.

Ὅλοι αὐταὶ αἱ ἀπόψεις κρινόμεναι ὑπὸ τὸ θεολογικὸν πρίσμα ἡμποροῦν νὰ χαρακτηρισθῶν ὡς ἐρμηνεύουσαι μόνον τὰς συνεπειὰς ἐνὸς δραματικοῦ καὶ ἐξελικτικοῦ γίγνεσθαι τῆς ζωῆς. Ἡ θεολογικὴ ἀποψὶς δὲν υἱοθετεῖ πλήρως τὰς ἐν λόγῳ ἀντιλήψεις περί ἐλευθερίας ὅχι διότι δὲν εἶναι ὀρθαὶ καθ' ἑαυτὰς ἢ συγκρούονται πρὸς αὐτήν, ἀλλὰ διότι δὲν θίγουν τὴν πραγματικότητα καθ' ἑαυτήν· ἐρμηνεύουν ἢ περιγράφουν τὰ συμπτώματα ἢ τὰς ἐκδηλώσεις ἐνὸς γίγνεσθαι καὶ ὅχι τὴν ἀρχὴν καὶ τὰς καταβολὰς αὐτοῦ τοῦ γίγνεσθαι. Ἡ ἐλευθερία, ἀπὸ ἀποψίν θεολογικὴν κρινομένη, ἐξετάζεται εἰς τὰ πλαίσια τοῦ ἐνιαίου χώρου τῆς φυσικῆς καὶ μεταφυσικῆς διαστάσεως. Ἐν πρώτοις ἡ ἐλευθερία εἶναι μία κίνησις, ἡ ὁποία προσιδιάζει μόνον εἰς ὄντα πού ἔχουν προσωπικὴν ζωὴν. Ἡ κίνησις αὐτὴ εἶναι φορὰ πρὸς τὴν καταστροφὴν καὶ συνεχῆς ἀντίδρασις πρὸς αὐτήν μετὰ τὴν δύναμιν τῆς ἀνόδου καὶ τῆς δημιουργικότητος. Ἡ συνείδησις καθ' ἑαυτὴν προσώπου συλλαμβάνει δύο δυνατότητας κατευθύνσεων καὶ συνάμα βιώνει δύο καταστάσεις ζωῆς· ἀφ' ἑνὸς διαβλέπει τὸν κίνδυνον τοῦ ἐκμηδενισμοῦ, ὅπου τείνει καὶ κινεῖται, καὶ ἀφ' ἑτέρου παρορμᾶται ἀπὸ τὴν δύναμιν ὑπερνικήσεως τοῦ κινδύνου καὶ τὴν τάσιν πραγματώσεως ὑψηλῆς δημιουργικῆς ἀνόδου. Ἡ ἐλευθερία ὑπάρχει, διότι ἡ συνείδησις τῆς ὑπάρξεως ἀναδύεται ἀπὸ τὴν ἄβυσσον τοῦ μηδενὸς καὶ κινεῖται πρὸς ὑπερνίκησιν αὐτοῦ μετὰ τὴν δημιουργικὴν πορείαν. Ἡ στασιμότης ἢ καλύτερον ἢ ἄρνησις τῆς δημιουργικῆς πορείας ὠθεῖ τὴν προσωπικὴν ζωὴν εἰς τὸν κίνδυνον τοῦ ἐκμηδενισμοῦ. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἓνας δημιουργὸς πού δρᾷ συνεχῶς μετὰ τὸ ὀδυνηρὸν ἐνδεχόμενον ἀνὰ πᾶσαν στιγμὴν νὰ ἀποτυγχάνῃ. Ἡ δημιουργικὴ πορεία δὲν εἶναι κίνησις πού συντελεῖται νομοτελῶς καὶ κατὰ μίαν φορὰν· εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα πού προκύπτει ὕστερα ἀπὸ ἕνα θρίαμβον κατὰ τῶν μηδενιστικῶν δυνάμεων. Κατὰ συνέπειαν, ὁλόκληρος ἡ προσωπικὴ ζωὴ εἶναι μία πάλη, μία ἐκλογὴ μεταξὺ δύο κατευθύνσεων καὶ μία συνεχῆς νικητήριος ἀνόδος ἢ μία συνεχῆς καταστροφικὴ φορὰ πρὸς τὸν ἐκμηδενισμόν. Κάθε ἀνθρωπίνη δημιουργία συντελεῖται μετὰ ἀκριβὰ τιμήματα. Δὲν εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα ἀπὸ μίαν φυσικὴν ἢ μηχανικὴν κίνησιν πού κατευθύνεται ὁμοιομόρφως πάντοτε πρὸς ἓνα σημεῖον.

Ὅταν ὁ ἄνθρωπος ἀνέρχεται δημιουργικῶς, μιμεῖται τὸν Δημιουργόν του πού ἐκ τοῦ μηδενὸς τὸν ἔφερεν εἰς τὴν ὑπαρξίν. Ἀλλωστε ὁ ἄνθρωπος, ὡς κατ'

εἰκόνα καὶ καθ' ὁμοίωσιν τοῦ Θεοῦ δημιουργήμα, ἔχει ὡς μοναδικὸν καὶ ὑψίστον προνόμιον νὰ εἶναι συνδημιουργός. Ἄν ἀπομακρυνθῇ ἀπὸ τὸ δημιουργικὸν ἔργον ὡς ὑπερνίκησιν τοῦ μηδενὸς, τότε ὁδηγεῖται εἰς τὴν στασιμότητα καὶ τὸν ἀφανισμόν. Ἡ δημιουργικὴ κίνησις ὅμως τοῦ Θεοῦ εἶναι τελείως διάφορος τῆς παρομοίας κινήσεως τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ Θεὸς εἶναι ἡ πηγὴ κάθε πραγματικότητος καὶ ζωῆς καὶ κατὰ συνέπειαν εἶναι ἡ πηγὴ κάθε δημιουργίας. Ἡ ἐλευθερία κινήσεως τοῦ Θεοῦ δὲν ἡμπορεῖ νὰ ὁδηγῇ εἰς τὸ μηδέν, διότι ὁ Θεὸς εἶναι αὐτοζωή. Ἡ ἐλευθερία τοῦ Θεοῦ εἶναι κίνησις πού δὲν ἡμπορεῖ νὰ κατανοηθῇ ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου οὔτε καὶ νὰ παραλληλισθῇ πρὸς τὴν ἀνθρωπίνην ἐλευθερίαν. Ὁ ἄνθρωπος τὴν ἐλευθερίαν δημιουργικὴν κίνησιν ἔχει ὡς δῶρον καὶ δὲν δημιουργεῖ μόνον κατόπιν τῆς ὑπερνικήσεως τοῦ μηδενὸς, ἀλλὰ καὶ κινδυνεύει νὰ ὁδηγηθῇ εἰς τὴν ἀνεξιχνίαστον ἐπιρροήν του. Ἐκ τοῦ μηδενὸς ἀναδύεται καὶ ἔπειτα καταξιώνει τὴν ἀνοδὸν του μετὰ τὴν ὑπερνίκησιν αὐτοῦ τοῦ μηδενὸς. Ἡ ἐλευθερία, ὡς κίνησις μεταξὺ μηδενὸς καὶ δημιουργικῆς ζωῆς, εἶναι τὸ οὐσιῶδες συστατικὸν τῆς ὑπάρξεως τοῦ ἀνθρώπου. Κατὰ συνέπειαν ἡ ἐλευθερία ὡς ἀνεξαρτησία ἀπὸ καταπιέσεις καὶ ὡς δυνατότης ἐκλογῆς μεταξὺ προβαλλομένων στόχων δὲν ἀποτελεῖ τὴν οὐσιαστικὴν ἔκφασιν τῆς ἀνθρωπίνης ὑπάρξεως, ἀλλὰ ἓνα ἐπιφανιζόμενον πού προέρχεται ἀπὸ τὴν κίνησιν τοῦ ἀνθρώπου μεταξὺ ἀναδύσεως ἐκ τοῦ μηδενὸς καὶ πορείας πρὸς ἄρσιν τῶν μηδενιστικῶν δυνάμεων, ἥτοι πρὸς ἐπιτέλεσιν τῆς δημιουργικῆς ζωῆς. Ἀνθρωπος χωρὶς τὴν κίνησιν αὐτὴν εἶναι ἀδιανόητος. Ἡ ἐλευθερία αὐτὴ ταυτίζεται μετὰ αὐτὸν τὸν ἄνθρωπον, ὡς πρόσωπον. Ἄν δὲν ὑπάρχῃ μία τοιαύτη κίνησις, δὲν ὑφίσταται καμμία ἐλευθερία καὶ ὡς ἐκ τούτου δὲν ὑπάρχει ἄνθρωπος. Διότι μία κίνησις πού συντελεῖται κατὰ φυσιοκρατικὴν ἐξέλιξιν δὲν εἶναι δημιουργικὴ οὔτε ἔχει τὸν χαρακτῆρα τῆς προσωπικῆς ζωῆς. Μία φυσιοκρατικὴ ἢ ἀναγκαστικὴ ὀρίμανσις τοῦ ἀνθρώπου θὰ ἐσήμαινεν ὅτι δὲν ὑπάρχει πρόσωπον οὔτε ἐλευθερία. Ἡ ἀνθρωπίνη ἐλευθερία ὅμως δὲν εἶναι θεία, ἀλλὰ μία δυνατότης μιμήσεως τῆς δημιουργικῆς ἐλευθερίας τοῦ Θεοῦ. Ἡ μίμησις αὐτὴ, ὡς ἐλευθερία δημιουργικὴ κίνησις, δὲν συντελεῖται εἰς τὸ ἐπίπεδον τῆς θείας ζωῆς. Ἔτσι διαδραματίζεται ὅχι μόνον εἰς ἓνα πραγματικὸν ὄντος, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν περιοχὴν μιᾶς «φαντασματικῆς» ζωῆς, ὅπου ἐκτυλίσσονται αἱ μηδενιστικαὶ δυνάμεις, φθείρουσαι τὴν πραγματικότητα καὶ τὴν προσωπικὴν ζωὴν. Ἄν δὲ ἡ ἀνθρωπίνη ἐλευθερία δὲν ἔτινε πρὸς τὴν «φαντασματικὴν» καὶ «ἀνυπόσταστον» ζωὴν, δὲν θὰ ἦτο κίνησις δημιουργικὴ, ἀλλὰ μία ὁμοιόμορφος φυσιοκρατικὴ ἐξέλιξις. Θὰ ὑπῆρχον λίθοι, φυτὰ, ζῶα, μηχαναί, ἀλλὰ κανεὶς ἄνθρωπος. Μόνον ὁ Θεὸς ἢ οἱ λίθοι, τὰ φυτὰ, τὰ ζῶα καὶ αἱ μηχαναὶ δὲν ἔχουν τὴν ἐλευθερίαν τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ πρῶτος εἶναι ἡ πηγὴ τῆς δημιουργίας καὶ τὰ δευτέρα δὲν ἔχουν κανένα προνόμιον δημιουργίας. Κάθε δημιουργικὸν ἔργον τοῦ ἀνθρώπου ἀποτελεῖ μίαν νίκην κατὰ τῶν δυνάμεων τοῦ μηδενὸς καὶ ἄρα κατὰ τῆς «φαντασματικῆς» ζωῆς. Ὁ περιορισμὸς καὶ ἡ καταδυνάστευσις πλήττουν τὴν

οὐσίαν τῆς ἀνθρωπίνης υπάρξεως. Ἐκ τῆς ἐμπειρίας ἄλλωστε εἶναι γνωστὸν ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἀντιδρᾷ βιαίως εἰς κάθε δύναμιν ποῦ ἀποσκοπεῖ νὰ τὸν καταστήσῃ ἐξάρτημα μιᾶς μηχανῆς¹⁸.

Ἡ ἐλευθερία λοιπὸν τοῦ ἀνθρώπου ἔχει ἀρχέγονον ρίζαν εἰς τὴν πνευματικὴν καὶ τὴν ἐν γένει συνολικὴν ζωὴν κάθε υπάρξεως. Ἡ κίνησις τῆς ἐλευθερίας εἶναι αὐτὴ ἡ διαδικασία τῆς δημιουργίας, ποῦ ἐκκινεῖ ἀπὸ τὸ μηδὲν, ὁρθώνεται εἰς μίαν πραγματικότητα, τελειώνεται εἰς τὸ πρόσωπον καὶ τὴν κοινωνίαν, κινδυνεύει νὰ παλινδρομήσῃ εἰς τὸ μηδὲν καὶ διαρκῶς πορεύεται πρὸς τὴν συνέχισιν τῆς δημιουργικῆς ὁλοκληρώσεως. Πρόκειται διὰ μίαν ἀρχέγονον κίνησιν μεταξὺ τῆς ἀποτυχίας καὶ τῆς δημιουργικῆς τελειώσεως. Ὡστε κατὰ τὴν πορείαν αὐτὴν διαγράφεται ὁλόκληρος ἡ δραματικὴ ζωὴ εἰς τὰ προσωπικὰ καὶ τὰ κοινωνικὰ πλαίσια. Αἱ δύο αὐταὶ κινήσεις τῆς ἐλευθερίας εἶναι τόσον συνυφασμένα καὶ ὁργανικῶς ἐκδηλούμενα, ὥστε μὲ τὴν ὑποτιθεμένην κατάργησιν τῆς μιᾶς ἢ τῆς ἄλλης νὰ ἐξαφανίζεται ὁ ἄνθρωπος καὶ νὰ καθίσταται (κατὰ τὴν ὑπόθεσιν) ἡ Θεὸς ἢ λίθος, φυτὸν, ζῶον καὶ μηχανή. Ἐκ τοῦ γεγονότος αὐτοῦ κατανοεῖται ὁ ἀρκοῦντως ἀληθὴς ἰσχυρισμὸς περὶ τοῦ ὅτι τὸ καλόν, ὡς τὸ γνωρίζει ἀκριβῶς ὁ ἄνθρωπος μὲ τὴν ἐμπειρίαν του, εἶναι ἀδιανόητον χωρὶς τὸ πέρασμα ἀπὸ τὸ κακόν, ἥτοι ἀπὸ τὴν ἀντίθεσίν του. Ὁ παράδοξος αὐτὸς ἰσχυρισμὸς καθίσταται περισσότερον κατανοητός, ὅταν σκεφθῇ κανεὶς ὅτι ἡ ἐλευθερία, ποῦ μὲ τὴν δημιουργίαν πραγματώνει τὸ κάθε μορφῆς καλόν, δὲν νοεῖται χωρὶς τὸ πέρασμα ἀπὸ τὸ μηδὲν καὶ ἄρα ἀπὸ τὴν νίκην κατὰ τοῦ μηδενός. Τὸ καλόν, ὡς ἔργον καὶ ὡς μέθεξις εἰς αὐτό, δὲν εἶναι οὔτε δεδομένον οὔτε ἀποτέλεσμα μιᾶς φυσιοκρατικῆς ἐξελιξεως· εἶναι θρίαμβος κατὰ τοῦ κακοῦ, τῶν παραμορφωτικῶν δυνάμεων καὶ τελικῶς κατὰ τοῦ ἰδίου τοῦ μηδενός.

18. Αἱ ἀντιθέσεις καὶ αἱ διαφωναίαι μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων, ὅσον ὀδυνηραὶ καὶ ἂν ἀποβαίνουν πολλάκις, ἀποτελοῦν δείγματα τῆς προσωπικῆς ἐλευθερίας. Ἄλλως οἱ ἄνθρωποι ἔπρεπε νὰ ἦσαν ἢ νὰ ἐλειτουργοῦν κατὰ τὴν ὁμοίμορφον κίνησιν τῶν μηχανῶν. Ὁ Aldous Huxley (*Brave New World*, 1932) τὸν μελλοντικὸν ἄνθρωπον καὶ τὴν ζωὴν του φαντάζεται ἐντὸς μηχανικῶν πλαισίων καὶ ὄχι μὲ τὴν κίνησιν τῆς ἐλευθερίας, ἡ ὁποία κατ' αὐτόν, θὰ καταστῇ γνώρισμα τῶν ἀγρίων ἀνθρώπων. Ὁ χριστιανικὸς περσοναλισμὸς ὅμως μὲ τὴν διδασκαλίαν περὶ ποιικιλίας τῶν χαρισμάτων καταξιώνει τὴν χριστιανικὴν κοινωνίαν καὶ συνάμα περισώζει τὴν προσωπικὴν ἐλευθερίαν. Γενικῶς ἡ φιλοσοφικὴ σκέψις καὶ ἡ αἰσθητικὴ λειτουργία τῆς τέχνης ἐξαίρουν τὴν προσωπικὴν δημιουργικότητα εἰς τὸν ὅλον τῆς ἐλευθερίας. Διὰ τοῦτο ἀπαντοῦν εἰς τὰς περιπτώσεις αὐτάς πολλαὶ διαφοραὶ γνώμων καὶ προτιμήσεων. Διαφόρως κατὰ πάντα τὸ καθαρὸν ἐπιστημονικὸν πνεῦμα μὲ τὴν ὁμοιομορφίαν του ἀπειλεῖ νὰ μηχανοποιήσῃ τὸν ἄνθρωπον. Ἔτσι κατανοεῖ κανεὶς τὴν ἀνάγκην ἀναβαπτισμοῦ τῆς καθαρᾶς ἐπιστήμης εἰς τὴν προσωπικὴν ζωὴν πνευματικῶν λειτουργιῶν, ὡς αὐταὶ ἐκφράζονται εἰς τὴν τέχνην, τὴν φιλοσοφίαν καὶ τὴν θρησκείαν. Περὶ τῆς καταξιώσεως τῆς ἀνθρωπίνης ἐλευθερίας διὰ μέσου τοῦ ἀπολυτρωτικοῦ ἔργου τοῦ Χριστοῦ βλ. τὴν μελέτην τοῦ Βασιλείου Στογιάννου, *Ἐλευθερία*, Θεσσαλονίκη 1970, σ. 189 κ.ε.

Ἔτσι κατανοεῖται ἡ βασικὴ χριστιανικὴ ἀποψὶς περὶ τοῦ ὅτι τὸ κακόν εἶναι μέσον διαπαιδαγωγήσεως τοῦ ἀνθρώπου, ἀνυψώσεώς του πρὸς τὸ καλόν καὶ ἀσκήσεως τοῦ χαρακτῆρος του¹⁹. Διὰ τοῦτο αἱ ἀρνητικαὶ πλευραὶ καὶ τὰ πάθη εἰς τὴν ζωὴν τοῦ ἀνθρώπου, ὅταν μάλιστα εὐρίσκονται εἰς τὴν μεγίστην τῶν ἐντασιν, ἡμποροῦν νὰ γίνουν προϋποθέσεις διὰ μίαν ἀνωτέραν ἠθικὴν καὶ πνευματικὴν ζωὴν. Ἀπὸ τὸν μεγάλον φόβον, τὴν ἐλεεινὴν ματαιοδοξίαν καὶ τὴν τάσιν κυριαρχίας ἡμποροῦν νὰ ἀναδυθοῦν χαρακτῆρες μὲ ἀπαράμιλλον θάρρος, γενναιοψυχίαν, ἀγάπην καὶ θαυμαστὴν δημιουργικότητα. Ἀπὸ ἀνθρώπους μὲ μέτρια πάθη καὶ χλιαρὰς ἀρετὰς συνήθως οὐδὲν συγκλονιστικὸν ἀναμένεται,

19. Μ. Βασιλείου, *Ὅτι οὐκ ἔστιν αἴτιος τῶν κακῶν ὁ Θεός* 5, PG 31, 337 CD· «Διὰ ταῦτα νόσοι πόλεων καὶ ἐθνῶν, ἀέρων αὖχμοι καὶ ἀφορίαι γῆς καὶ αἱ κατὰ τὸν βίον ἐκάστω τραχύτεραι περιπτώσεις, τῆς κακίας τὴν αὔξησιν περικλύπτουσαι. Ὡστε τὰ τοιαῦτα κακὰ παρὰ Θεοῦ γίνεται, τῶν ἀληθινῶν κακῶν τὴν γένεσιν ἐξαίρουντα. Ἀναίρει τοίνυν τὸ κακόν ὁ Θεός· οὐχὶ δὲ τὸ κακόν ἐκ τοῦ Θεοῦ· ἐπεὶ καὶ ὁ ἱατρὸς ἐξαίρει τὴν νόσον, ἀλλ' οὐχὶ νόσον ἐμβάλλει τῷ σώματι». Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Κατὰ Μανιχαίων διάλογος* PG 94, 1549A· «Οἶδεν ὁ Θεὸς τὸ κακόν ὡς ἀγαθόν· ὥσπερ τὴν πορνείαν οἶδεν, ὡς ἔφeson καὶ φίλιν καὶ ἔνωσιν. Καὶ παρ' αὐτῷ καὶ αἱ αἰτίαι τῶν κακῶν δυνάμεις ἀγαθοποιοί· πολλάκις γάρ ἐκ πορνείας γεγέννηται σκευὴ ἐκλογῆς». Ἡ ἀποψὶς αὕτη ἀπαντᾷ σχεδὸν εἰς ὅλην τὴν πατερικὴν γραμμὴν. Ἡ θέλησις τοῦ ἀνθρώπου ἡμπορεῖ ἐκ τοῦ κακοῦ νὰ ἐξέλθῃ ἡσκημένη καὶ ὑγιής, ἀλλὰ εἶναι δυνατὴ καὶ ἡ σκλήρυνσις καὶ ἡ κατάρσις αὐτῆς. Ὅλη ἡ βαρύτης εὐρίσκεται εἰς τὸν τρόπον χρήσεως τοῦ αὐτεξουσίου. Ἔτσι δὲ ἐξηγεῖται τὸ γεγονός πῶς ὁ Σωτὴρ μὲ τὴν ἐλευσίαν του δὲν κρίνει τὸν κόσμον καὶ συνάμα γίνεται κατὰκριμα εἰς τοὺς πολεμοῦντας ἢ μὴ δεχομένους τὴν παροχὴν τῆς χάριτος. Τὴν καταστροφὴν τοὺς προξενεῖ ἡ «ἐθελόκακος γνώμη» αὐτῶν, κατὰ τὴν εὐστοχον ρῆσιν τοῦ Μεγάλου Φωτίου. Βλ. Κλήμεντος Ἀλεξανδρείας, *Στρωματεῖς* 7,7, 42· «Ἀμέλει συμπλακεῖσα τῇ μακαρίᾳ προνοίᾳ ἡ τοῦ γνωστικοῦ ὁσιότης κατὰ τὴν ἐκούσιον ὁμολογίαν τελείαν τὴν εὐεργεσίαν ἐπιδείκνυσιν τοῦ Θεοῦ, οἶονε γὰρ ἀντεπιστροφὴ τίς ἐστι τῆς προνοίας ἡ τοῦ γνωστικοῦ ὁσιότης καὶ ἀντίστροφος εὐνοία τοῦ φίλου τοῦ Θεοῦ. Οὔτε γὰρ ὁ Θεὸς ἄκων ἀγαθὸς ἐν τρόπῳ τὸ πῦρ θερμαντικόν (ἐκούσιος δὲ ἡ τῶν ἀγαθῶν μετάδοσις αὐτῷ, καὶν προλαμβάνῃ τὴν αἴτησιν) οὔτε μὴν ἄκων σωθήσεται ὁ σωζόμενος». Γρηγορίου Νύσσης, *Κατὰ Μανιχαίων λόγος*, PG 46, 541 A· «Εἴ τι ἂν κακὸν κολαστέον· οὐδὲν δὲ κολαζόμενον ἄφθαρτον. Οὐδὲν ἄρα κακὸν ἄφθαρτον». Μεθοδίου, *Περὶ τοῦ αὐτεξουσίου*, PG 18, 264A· «Ὅτι γὰρ ἐνεργῶν, οὐ κατὰ τὸν τῆς οὐσίας λόγον ὑπάρχει κακία, ἀλλὰ κατ' αὐτὸ τὸ ἐνεργεῖν τὸ κακόν ἤδη δέδεικται. Ὅτι τῇ φύσει κακὸν οὐδὲν ἔστιν, ἀλλὰ τῇ χρήσει γίνεται κακὰ τὰ κακὰ». Μ. Φωτίου, τὰ *Ἀμφιλόχεια*, PG 101, 121D - 124A· «Εἰς κρίμα οὖν ἐλήλυθεν ὁ Σωτὴρ εἰς τὸν κόσμον, τουτέστιν εἰς κατὰκριμα γεγονός ἐκείνοις ὅσοι μὴ διαβλέψαι πρὸς τὴν ἐαυτῶν ἠθέλησαν λυσιστέλειαν, μηδὲ σύνεσιν παρέσχον ἐπιγινώσκειν τὴν ἐαυτῶν ἀπολύτρωσιν· τούτοις οὖν εἰς κρίμα γέγονεν ὁ κοινὸς ἡμῶν Σωτὴρ· οὐκ αὐτὸς αἴτιος τοῦ δίκην ὀφείλειν αὐτοὺς γεγονῶς, ἀλλὰ ἐκείνων τὸ σωτήριον εἰς ὀλέθριον ἐαυτοῖς μετασκευασσάμενον φάρμακον». Πρβλ. Ἰω. 9,39 καὶ 12, 47-48. Ὅπου δὲ γίνεται λόγος εἰς τὴν Ἁγίαν Γραφὴν ὅτι ὁ Θεὸς κτίζει κακὰ (Ἦσ. 45,7. Σειράχ 39,29), δίδεται ἡ ἐρμηνεία ὅτι μὲ τὰς ρήσεις αὐτάς ἀποκρούεται κάθε εἶδος μανιχαϊκῆς διαρχίας. Βλ. Μ. Βασιλείου, *Ὅτι οὐκ ἔστιν αἴτιος τῶν κακῶν ὁ Θεός* 4, PG 31, 336.

ἐκτὸς ἐὰν διέλθουν ἀπὸ συγκλονιστικὰς φάσεις ζωῆς²⁰. Ὁ ἄνθρωπος εἰς τὴν προσωπικὴν καὶ τὴν κοινωνικὴν ζωὴν πρωτίστως καὶ πρωταρχικῶς εἶναι κίνησις ἐλευθερίας. Ἔτσι εἰς τὴν ἀνέλιξιν τῆς ὑπάρξεώς του δὲν ἔμπορεῖ νὰ ἀποφύγῃ τὸ καλὸν καὶ τὸ κακόν, τὰς καταστροφικὰς καὶ δημιουργικὰς δυνάμεις, τὸν δαιμονισμόν καὶ τὴν ἀγιότητα. Ὡς ὃν ἐκ τοῦ μηδενὸς τοιαύτην μόνον ἐλευθερίαν διαθέτει καὶ ὄχι θεϊκὴν²¹. Κατὰ συνέπειαν ἡ διαρχία καλοῦ καὶ κακοῦ, ἀγαθοῦ Θεοῦ καὶ κακοῦ Θεοῦ, τὴν ὁποίαν θρησκευτικοὶ μύσται καὶ φιλόσοφοι ἀνήγαγον εἰς μεταφυσικὴν διάστασιν, ἔμπορεῖ νὰ ἐξηγηθῇ ὑπὸ τὸ χριστιανικὸν πρίσμα μόνον μὲ ἀνθρωπολογικὰ κριτήρια. Οἱ ἀναγκάγοντες τὴν διαρχίαν εἰς κοσμολογικὰς καὶ μεταφυσικὰς διαστάσεις ἐστεροῦντο, φυσικῶ τῷ λόγῳ, τοῦ αἰσθητηρίου τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας. Δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ ὑπάρχῃ ἀγαθὸς Θεὸς καὶ κακὸς Θεός, ἥτοι ἡ ὄντολογικὴ διαρχία καλοῦ καὶ κακοῦ διὰ νὰ ἐξηγηθῇ ἡ σύγκρουσις θετικῶν καὶ ἀρνητικῶν δυνάμεων εἰς τὴν ζωὴν τοῦ ἀνθρώπου. Διότι ἡ διαρχία αὐτὴ μὲ τὴν ἡθικὴν μορφήν ὑφίσταται εἰς τὴν διάστασιν τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς, ποὺ κινεῖται μὲ τὴν ἐλευθερίαν, εἰς τὰ προσωπικὰ καὶ τὰ κοινωνικὰ πλαίσια, μεταξὺ μηδενὸς καὶ δημιουργίας, δαιμονισμοῦ καὶ ἀνυψώσεως εἰς τὴν θεϊκὴν πραγματικότητα, τὴν πηγὴν τῆς ζωῆς. Αἱ ἀντιθέσεις δηλ. εἰς τὴν ἡθικὴν καὶ τὴν ἐν γένει πνευματικὴν ζωὴν τοῦ ἀνθρώπου ἔμπορουν νὰ ἐξηγηθοῦν ἀβιάστως καὶ ἱκανοποιητικῶς μὲ τὰ ἀνωτέρω ἀνθρωπολογικὰ κριτήρια²².

Κατὰ ταῦτα ἡ διδασκαλία τῶν πατέρων περὶ τοῦ αὐτεξουσίου, ὡς τῆς δυνάμεως καὶ τῆς δυνατότητος ἐκλογῆς μεταξὺ καλοῦ καὶ κακοῦ, ἐρμηνεύεται ὀρθῶς μόνον ἂν ἐνταχθῇ εἰς τὴν σημασίαν τῆς ἐλευθερίας, ὡς καθωρίσθη ἀνωτέρω. Τὸ αὐτεξούσιον εἶναι μία ἐπὶ μέρους ἐκφανσις τῆς ἐλευθερίας, ὡς κινήσεως μεταξὺ μηδενὸς καὶ δημιουργίας. Ὡς ἐκ τούτου τὸ αὐτεξούσιον ποτὲ δὲν ἔμπορεῖ νὰ νοηθῇ ὡς ἐξαντλοῦν τὸ βάθος τῆς προσωπικῆς καὶ τῆς κοινωνικῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου. Ἔτσι κατανοεῖται εὐκόλως ὅτι μόνον ὑπὸ τὸ πρίσμα τῆς πατερικῆς θεολογίας ἔμπορεῖ νὰ γίνῃ ἡ τοιαύτη ἐξέτασις τῆς ἐλευθερίας καὶ ἡ μετὰ ταῦτα ὀρθὴ ἀξιολόγησις τοῦ αὐτεξουσίου. Διότι ἡ θεώρησις τῆς ἐλευθερίας ὑπὸ τὸ ἀνωτέρω πρίσμα εἶναι ἀδιανόητος χωρὶς τὴν διδασκαλίαν περὶ

20. Πρβλ. Ἀποκ. 3, 15 - 16.

21. Πρβλ. P. Evdokimov, *La femme et le salut du monde*, Paris 1958 (κατὰ μετάφρασιν Ν. Μαρτσούκα), Θεσσαλονίκη, σ. 77.

22. Ἀρνήσις τῆς ἐκ τοῦ μηδενὸς δημιουργίας ἡ ἀδυναμία κατανοήσεώς της ὁδηγεῖ εἰς τὴν παραδοχὴν διαρχίας ἢ μονισμοῦ ὑπὸ τὴν νομοτελεῖ λειτουργικὴν δομὴν. Τὰ μονιστικὰ συστήματα, λόγου χάριν, τῆς Ἀνατολῆς κινοῦνται ἐπὶ τῆς γραμμῆς αὐτῆς ἔτσι γίνονται δεκτὰ καὶ ἀπὸ πολλοὺς ἐκπροσώπους τοῦ πνεύματος τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης. Εἰς τὸ λογοτεχνικὸν ἔργον τοῦ H. Hesse (*Demian, Der Steppenwolf* κ. ἄ.) εἶναι ἐκδηλὸς ἡ ἐπίδρασις τοῦ μονιστικοῦ αὐτοῦ πνεύματος τῆς Ἀνατολῆς.

τῆς δημιουργίας ἐκ τοῦ μηδενὸς καὶ τῆς δημιουργίας τοῦ ἀνθρώπου κατ' εἰκόνα καὶ καθ' ὁμοίωσιν τοῦ Θεοῦ. Ἡ ἀποψὶς αὐτῆς ἐξηγεῖ ἱκανοποιητικῶς τὴν διδασκαλίαν περὶ τοῦ αὐτεξουσίου, διότι εἶναι θέσις κλειδὶ διὰ τὴν κατανόησιν τοῦ προορισμοῦ τοῦ ἀνθρώπου ὑπὸ τὸ χριστιανικὸν πρίσμα. Ὁ ἄνθρωπος δηλ. δὲν ρίπτεται ἀπλῶς εἰς τὸν κόσμον μὲ μίαν ἐλευθερίαν διὰ νὰ δοκιμασθῇ καὶ ἀκολούθως νὰ ἀμειφθῇ ἢ νὰ τιμωρηθῇ, ἀλλὰ ἀποκόπτεται καὶ αὐτονομεῖται ἀπὸ τὸ φυσικὸν περιβάλλον μὲ μίαν ἐλευθερίαν, ποὺ τὸν καλεῖ νὰ γίνῃ συνδημιουργός. Ἔτσι ἡ ἐλευθερία αὐτῆς εἶναι μία ἐκρηκτικὴ δυνατότης μὲ ἀπεριορίστους δημιουργικὰς ἱκανότητας καὶ συνάμα μὲ ἱκανότητας ποὺ διαμορφώνονται δυναμικῶς διὰ τῆς ὑπερνικήσεως τοῦ μηδενός. Μόνον ἔτσι ὁ ἄνθρωπος πορεύεται ἀπὸ τὸ κατ' εἰκόνα πρὸς τὸ καθ' ὁμοίωσιν. Ἀλλῶς δὲν ὑπάρχει καμμία δημιουργικὴ κίνησις. Ἡ δημιουργία εἶναι μία νίκη κατὰ τοῦ μηδενός καὶ ἡ ἀποτυχία ἀποτελεῖ τὴν τραγικὴν ἐκπτώσιν τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὸν δημιουργικὸν του προορισμόν.

Ἡ θέλησις πρὸς ζωὴν εἶναι ἡ φυσικὴ συνέπεια τῆς ἀναδύσεως τῶν ὄντων ἐκ τοῦ μηδενός. Πῶς εἶναι δυνατόν νὰ φαντασθῇ κανεὶς τὸν Θεόν, τὴν πηγὴν τῆς ζωῆς, νὰ διψᾷ τὴν ζωὴν καὶ νὰ ἔχῃ τὴν θέλησιν πρὸς αὐτήν, ἐκ τοῦ φόβου μήπως ἀπολέσῃ τὴν ζωὴν του; Ἡ αὐτοζωὴ δὲν ἔχει τοιαῦτα γνωρίσματα, ποὺ χαρακτηρίζουν τὴν ζωὴν τῶν ἐκ τοῦ μὴ ὄντος δημιουργηθέντων πλασμάτων. Ἡ ζωὴ αὐτῶν ἔχει ἐντὸς τῆς τὰ σπέρματα ἢ τὴν τάσιν τῆς φθορᾶς καὶ τοῦ ἐκ-μηδενισμοῦ. Διὰ τοῦτο ἀκριβῶς ὁ ἄνθρωπος, ἀλλὰ καὶ κάθε ἄλλος ζωντανὸς ὁργανισμός, ἐπιζητεῖ μὲ δίψαν τὴν στερέωσιν καὶ τὴν ἐξασφάλισιν τῆς ζωῆς του. Ἡ θέλησις πρὸς ζωὴν εἶναι νόμος ἰσχυρός, ποὺ ἐν τούτοις αἴρεται μόνον μὲ τὴν ἐλευθερίαν τοῦ ἀνθρώπου, ἡ ὁποία ὅμως ἔμπορεῖ νὰ τὸν ὁδηγήσῃ καὶ εἰς τὴν αὐτοκαταστροφὴν. Ἔτσι ἀκριβῶς ἐρμηνεύει τὴν ζωὴν ἡ Ἀγία Γραφή καὶ ἡ πατερικὴ θεολογία. Ἡ ζωὴ εἶναι ρευστὴ, θνητὴ καὶ κινδυνεύει νὰ ἀπολεσθῇ, ἂν δὲν ἔχῃ σχέσιν πρὸς τὴν πηγὴν τῆς ἀφθορίας καὶ τῆς ἀθανασίας. Ἔτσι μόνον ἐξηγεῖται ἡ πρόνοια τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ ἀπολυτρωτικὴ ἐνέργεια Αὐτοῦ διὰ τὸν κόσμον.

Κατὰ ταῦτα ἡ θέλησις πρὸς ζωὴν, κατὰ τὸ πνεῦμα τοῦ Χριστιανισμοῦ, ὄχι μόνον δὲν εἶναι ἡ αἰτία τῆς γενέσεως τῶν ὁδυνῶν καὶ αὐτῆς τῆς ὑπάρξεως, ἀλλὰ ἡ μοναδικὴ καὶ θετικὴ φορὰ ποὺ ἐπιζητεῖ τὴν ὑπερνίκησιν τοῦ μηδενός καὶ τὴν ἐπίτευξιν ἐνὸς ὑψηλοῦ δημιουργικοῦ ρόλου, καθ' ὁμοίωσιν τοῦ Θεοῦ. Ὁ δημιουργικὸς αὐτὸς ρόλος εἶναι ἡ τελείωσις τοῦ ἀνθρώπου, ποὺ νοεῖται ὡς μεταμόρφωσις του εἰς ἕνα καλλιτέχνημα. Ἔτσι ὁ βαθύτερος προορισμός τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἡ ἐπίτευξις μιᾶς τοιαύτης τελειώσεως. Ἀλλῶστε εἰς κάθε δημιουργικὸν του ἔργον εὐρίσκεται ἡ ἀφθορία καὶ ποιοτικῶς ἀνωτέρα χαρά. Ἡ ἀποτυχία τοῦ ἀνθρώπου τὸν ὁδηγεῖ, διὰ τὴν πλήρωσιν τῆς θελήσεως πρὸς ζωὴν, εἰς τὴν πάσῃ θυσίᾳ ἐπιζήτησιν τῆς εὐτυχίας. Ἔτσι τὸ δρᾶμα τοῦ ἀνθρώπου καθορίζεται ἀπὸ τὴν σύγκρουσιν μεταξὺ εὐτυχίας καὶ τελειώσεως. Ἡ πρώτη

μηδενός²⁶, ἐνῶ, κατὰ τὰ ἐν λόγῳ φιλοσοφικὰ συστήματα, ὁ μηδενισμὸς τῶν ἀντιθέσεων τῆς πολλότητος τοῦ φαινομένου τῆς ζωῆς εἶναι τὸ κατ' ἐξοχὴν ἔργον καὶ τὸ ἀποκορύφωμα μιᾶς θεϊκῆς τελειώσεως.

Ἔτσι κατανοεῖται εὐκόλως ὅτι τὸ γίνεσθαι τῆς ἐλευθερίας, ὡς ἐπισημαίνεται τοῦτο κατὰ τὴν χριστιανικὴν διδασκαλίαν, ἀποτελεῖ τὴν θέσιν κλειδί διὰ τὴν ἐρμηνείαν τοῦ «μύθου» τῆς πτώσεως τοῦ ἀνθρώπου, καὶ τοῦ προπατορικοῦ ἁμαρτήματος. Συνήθως θεολόγοι, ψυχολόγοι καὶ κοινωνιολόγοι ἐρμηνεύουν τὸν ἐν λόγῳ «μῦθον» μὲ κριτήρια στατικά καὶ νομικά. Ἔτσι ἀδυνατοῦν νὰ ἐρμηνεύσουν τὸ βάθος τῆς ἀπαρμιλλοῦ βιβλικῆς διηγῆσεως περὶ τῆς πτώσεως τῶν πρωτοπλάστων. Ἡ ἀνυπακοὴ εἰς τὴν ἐντολὴν τοῦ Θεοῦ κρίνεται ὡς ἁμάρτημα ὑπὸ τὸ στατικὸν καὶ νομικὸν σχῆμα ἀμοιβῆ - τιμωρία. Οἱ πρωτόπλαστοι, προικισμένοι μὲ τὴν ἐλευθερίαν ἐκλογῆς μεταξὺ ὑπακοῆς καὶ ἀνυπακοῆς, παραβαίνουν τὴν ἐντολὴν καὶ μετὰ ταῦτα ὑφίστανται τὰς ἐκ τῆς νομικῆς τάξεως ἀπορροεῦσας κυρώσεις. Ἐξ ἄλλου οἱ ψυχολογικῶς ἐξετάζοντες τὴν πτώσιν τῶν πρωτοπλάστων πιστεύουν ὅτι ἡ ἀνυπακοὴ συνίσταται ἀπλῶς εἰς τὴν αὐτονόμησιν καὶ τὴν ἀπόκτησιν ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου τῆς συνειδήσεως, ἡ ὁποία τὸν ἀποκόπτει καὶ τὸν ἀπομονώνει ἀπὸ τὸ ὑπόλοιπον φυσικὸν περιβάλλον. Ἡ ἀποκοπὴ καὶ ἡ ἀπομόνωσις προκαλοῦν ἐν προκειμένῳ τὸν φόβον καὶ τὸ βάρος τῆς εὐθύνης τοῦ ἀνθρώπου, ὁ ὁποῖος μόνος του πρέπει νὰ παλαίσῃ διὰ τὴν καταξίωσιν τῆς ὑπάρξεώς του. Ἐκ τῆς καταστάσεως αὐτῆς προέρχονται ὅλα τὰ δεινὰ εἰς τὴν ἀνθρωπότητα. Ἡ ὑπαρξίς δηλ. ἐκδηλώνεται κατὰ τρόπον ἀντιφατικόν· ἐνῶ ἐπιδιώκει τὴν αὐτονομίαν τοῦ ἐγώ, συνάμα ἐπιζητεῖ τὴν ἐπιστροφὴν τῆς εἰς μίαν κοινότητα ζωῆς καὶ περιβάλλοντος. Ὅπως δὴ ποτε ἡ ψυχολογικὴ ἐρμηνεία ἔχει ἀρκετὰ κοινὰ σημεῖα μὲ τὴν θεολογικὴν ἀποψιν.

Ποίαν θέσιν ὁμως ἔχει εἰς τὴν θεολογικὴν σκέψιν τὸ στατικὸν καὶ νομικὸν σχῆμα ἀμοιβῆ - τιμωρία; Εὐθύς ἐξ ἀρχῆς πρέπει νὰ τονισθῇ ὅτι τὸ πνεῦμα τῆς Ἀγίας Γραφῆς καὶ τῆς πατερικῆς θεολογίας εἶναι ἀντίθετον κατὰ πάντα πρὸς τὸ ἐν λόγῳ σχῆμα, παρ' ὅλον ὅτι τὸ παρουσιάζει καὶ τὸ ἐρμηνεύει. Ἡ καλύτερον, τὸ σχῆμα αὐτὸ παρουσιάζεται καὶ ἀναφέρεται πολλάκις, διότι ὑπερβαίνεται. Ὁ «μῦθος» τῆς πτώσεως τῶν πρωτοπλάστων συγγενεῖται (τυπικῶς) πρὸς ὅλα τὰ ἀνάλογα θρησκευτικὰ ἀρχέτυπα. Ἡ ἀντίθεσίς του πρὸς αὐτὰ συνίσταται εἰς τὴν ὑπέρβασιν τοῦ τύπου τοῦ μύθου τῆς πτώσεως. Ἐπειδὴ ὑπερβαίνεται καὶ ἀναιρεῖται, διὰ τοῦτο καὶ διαρκῶς παρουσιάζεται. Ἡ πατερικὴ θεολογία συνέδεσεν ὀργανικῶς τὴν ἀνυπακοὴν τῶν πρωτοπλάστων μὲ τὴν σχέσιν τοῦ

26. Ἔτσι ὁ ἄνθρωπος, ὡς μονάς καὶ ὡς ὁμάς, δὲν ἔμπορεῖ νὰ ζήσῃ μίαν ζωὴν ἐξόχως αἰθερίαν καὶ πνευματικὴν. Ἀκόμη καὶ αἱ ὑψηλαί του κατακτήσεις περνοῦν πολλάκις ἀπὸ αἰμάτων, σκληρὸν καὶ ἐνίοτε βρωμερὸν ἀγῶνα.

κατ' εἰκόνα πρὸς τὸ καθ' ὁμοίωσιν. Ἡ σύνδεσις αὐτὴ ἀποτελεῖ τὴν ὑπέρβασιν τοῦ στατικοῦ καὶ νομικοῦ σχήματος ἀμοιβῆ - τιμωρία. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι δημιουργήμα κατ' εἰκόνα τοῦ Θεοῦ. Ἡ στάσις του, μετὰ τὴν δημιουργίαν, πρὸς τὸν Θεὸν δὲν εἶναι παθητικὴ· ἡ ἐλευθερία, ποὺ καθορίζεται ἀπὸ τὴν κίνησιν²⁷ μεταξὺ μηδενὸς καὶ δημιουργικῆς τελειώσεως, τὸν ὠθεῖ πρὸς τὸ καθ' ὁμοίωσιν, ἐνῶ συνάμα ὑφίσταται δι' αὐτὸν καὶ ὁ κίνδυνος παλινδρομήσεως πρὸς τὸ μηδέν, ἀπὸ τὸ ὁποῖον προῆλθε. Κατὰ συνέπειαν, ἡ σχέσις μεταξὺ τοῦ κατ' εἰκόνα καὶ τοῦ καθ' ὁμοίωσιν εἶναι δυνάμικη καὶ ὄχι στατική. Ἐπειτα ἡ κίνησις αὐτὴ, ἐνῶ εἶναι δῶρον καὶ προνόμιον καθαρῶς ἀνθρώπινον, συνάμα καθορίζεται ἀπὸ τὴν συνεχῆ θεῖαν ἀρωγὴν καὶ ζωοποίησιν. Ἡ διατάραξις λοιπὸν τῆς σχέσεως μεταξὺ Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου συνεπάγεται ἀποτυχίαν εἰς τὴν προσπάθειαν δημιουργικῆς τελειώσεως, ἥτοι ἐπιτεύξεως τοῦ καθ' ὁμοίωσιν. Τὸ σχῆμα τοῦτο, κατ' εἰκόνα καὶ καθ' ὁμοίωσιν, ὑπερβαίνει τὸ στατικὸν καὶ νομικὸν σχῆμα ἀμοιβῆ - τιμωρία. Ἡ ἀνυπακοὴ εἶναι ἡ διατάραξις τῆς σχέσεως Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου καὶ ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα τὴν γνῶσιν τοῦ μηδενός, ἥτοι τοῦ θανάτου. Τὸ προπατορικὸν ἁμάρτημα συνεπῶς προέρχεται ἀπὸ μίαν ἀνταρσίαν τοῦ ἀνθρώπου, ὁ ὁποῖος ἀρνεῖται νὰ ὀδεύσῃ πρὸς τὸ καθ' ὁμοίωσιν, ἐπιδιώκων τὴν ἐγωκεντρικὴν προβολήν. Ἡ ἀνταρσία αὐτὴ ὀδηγεῖ εἰς τὴν ἀποτυχίαν, ἥτοι τὴν γεῦσιν τοῦ θανάτου. Κατὰ ταῦτα, τὸ προπατορικὸν ἁμάρτημα δὲν εἶναι ἡ αὐτονόμησις τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἡ αὐτοσυνειδησία αὐτοῦ, διότι πάντα ταῦτα εἶναι ἐκφάνσεις τῆς ἐλευθερίας ποὺ προκύπτει ἢ δίδεται εἰς τὸν ἄνθρωπον αὐτομάτως καὶ κατὰ φυσικὴν συνέπειαν μετὰ τὴν δημιουργίαν του ἐκ τοῦ μηδενός, κατ' εἰκόνα καὶ καθ' ὁμοίωσιν τοῦ Θεοῦ. Ἀν λείπῃ τὸ κατ' εἰκόνα καὶ τὸ καθ' ὁμοίωσιν, ἀπουσιάζει καὶ ἡ δυνάμικη πορεία μεταξὺ μηδενός καὶ δημιου-

27. Πρβλ. Γρηγορίου Θεολόγου, *Εἰς τὸ Ἅγιον Πάσχα*, PG36, 628C: «Αἰὼν γὰρ οὔτε χρόνος οὔτε χρόνου τε μέρος· οὐδὲ γὰρ μετρητὸν (μετρεῖται γὰρ τὸ διεσπασμένον) ἀλλ' ὅπερ ἡμῖν ὁ χρόνος, ἡλίου φορὰ μετρούμενος, τοῦτο τοῖς αἰδίοις αἰῶνι, τὸ συμπαρεκτεινόμενον τοῖς οἰσιν, οἷόν τι χρονικὸν κίνημα καὶ διάστημα». Ἡ δημιουργικὴ αὐτὴ κίνησις ταυτίζεται μὲ τὸν ὑπαρξιακὸν χρόνον τῶν λογικῶν δημιουργημάτων εἰς κάθε φάσιν τῆς ζωῆς των, τῆς προσκαίρου καὶ τῆς αἰωνίας. Ὁ χρόνος μόνον μὲ τὴν δημιουργικὴν αὐτὴν ἀνέλιξιν ὁλοκληρώνεται καὶ ὑπερβαίνει τὴν διάσπασίν του εἰς παρελθόν, παρὸν καὶ μέλλον. Ὁ χρόνος αὐτὸς τῆς αἰωνιότητος νοεῖται ὡς συνεχὴς αὐξήσις τῆς προκοπῆς καὶ ὀριμότητος κατὰ μετοχὴν εἰς τὴν ἀκτιστον θεῖαν χάριν. Καὶ εἰς ἄλλο σημεῖον ἐτονίσθη ὅτι ἡ ἀκίνησις καὶ ἡ ἡρεμία, κατὰ τὴν σαφῆ ἀριστοτελικὴν θέσιν, λόγου χάριν, ἀποτελεῖ γενικῶς διὰ τὴν ἐλληνικὴν φιλοσοφίαν τὸ τέλειον. Ὁ Θεὸς εἶναι ἀκίνητος. Ἡ κίνησις εἶναι γένεσις καὶ δὲν χαρακτηρίζεται τὰ τέλεια ὄντα. Ὁ Πλάτων ἐν τούτοις εἰς μίαν θαυμασίαν περικοπὴν τοῦ Φαίδρου θεμελιώνει τὴν ἀφθαρσίαν καὶ ἀθανασίαν τῆς ψυχῆς ἐπὶ τοῦ γεγονότος ὅτι εἶναι ἀκίνητος. Τὸ κινεῖν εἶναι ἀφθαρτόν, ἐνῶ τὸ κινούμενον φθαρτόν. Ἡ χαρακτηριστικὴ αὐτὴ ἀποψὶς ὁμως δὲν ἀναφέρεται εἰς τὴν θεότητα καθ' ἑαυτὴν καὶ ὅπως δὴ ποτε θέλει νὰ ἐπισημάνῃ δύο τινά· 1) τὸ ἀφθαρτόν τῆς ψυχῆς καὶ 2) τὸν τρόπον κινήσεώς της εἰς τὰς μορφὰς τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου, τὸν

γικής τελειώσεως²⁸. Τὸ κέντρον βάρους ἐν προκειμένῳ πίπτει ἐπὶ τῆς δημιουργικής τελειώσεως, καὶ μετὰ τὴν ἀποτυχίαν ἐπιτεύξεως αὐτῆς πίπτει ἐπὶ τῆς ἀλλοτριώσεως τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς καταστάσεως αὐτοῦ ὑπὸ τὴν ἐπιρροὴν τοῦ μηδενός. Διὰ τοῦτο κυριαρχοῦν σχῆμα εἰς τὴν Ἀγίαν Γραφὴν καὶ τὴν πατερικὴν θεολογίαν, τὸ ὁποῖον ὑπερβαίνει τὸ σχῆμα ἀμοιβῆς - τιμωρία, καλὸν - κακόν, εἶναι ζωὴ - θάνατος, ἀφθαρσία - φθορά, ἀθανασία - θνητότης²⁹. Ἔτσι αἰρῶνται αἱ στατικάί, νομικαὶ καὶ ἠθικαὶ κατηγορίαι, εἰς τρόπον ὥστε ἡ Ἀγία Γραφή καὶ ἡ πατερικὴ θεολογία νὰ ὑπερβαίνουν τὰ καθιερωμένα μυθικὰ σχήματα. Ἡ ἐκδίωξις τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὸν παράδεισον δὲν σημαίνει μόνον τὴν ἀπώλειαν ἐνὸς παρελθόντος ἀγαθοῦ, ἀλλὰ κυρίως καὶ κατ' ἐξοχὴν τὴν ἀπώλειαν τῆς μελλοντικῆς τελειώσεως, τὴν ματαίωσιν τοῦ καθ' ὁμοίωσιν. Ἡ μυθολογία ἀναφέρεται εἰς ἓνα παράδεισον πού ἦτο εἰς τὸ παρελθόν καὶ ἐχάθη. Ἡ Ἀγία Γραφή ὁμιλεῖ κυρίως δ' ἓνα μελλοντικὸν παράδεισον, τὸν ὁποῖον ὁ ἄνθρωπος ἀπώλεσε πρὶν προλάβῃ νὰ τὸν ἀποκτήσῃ ὁλοκληρωτικῶς.

Κατόπιν τῶν ἀνωτέρω κατανοεῖται εὐκόλως ὅτι ἡ ἐλευθερία, ὡς κίνησις μεταξὺ μηδενός καὶ δημιουργικῆς τελειώσεως, δὲν εἶναι ἀπλῶς μία πρᾶξις ἐκλογῆς οὔτε μία ἀπόκτησις ἀνεξαρτησίας ἀπὸ ἐξωτερικὰς ἐξαρτήσεις τοῦ φυσικοῦ καὶ τοῦ κοινωνικοῦ περιβάλλοντος, ἀλλὰ κυρίως μία κίνησις πού ἔχει ποιοτικὸν χαρακτήρα, συνυφασμένον μὲ τὴν προσωπικὴν καὶ κοινωνικὴν διάστασιν. Πρόκειται διὰ μίαν ἀπόκτησιν ἀνεξαρτησίας καὶ συνάμα διὰ μίαν δυνατότητα δημιουργικῆς ἀνυψώσεως. Ἡ ἀποτυχία σημαίνει ἀπώλειαν τῆς ἐλευθερίας. Δὲν θὰ ἦτο δὲ ἡ κίνησις αὐτὴ ἐλευθέρω, ἂν δὲν εἶχε καὶ τὴν φορὰν πρὸς τὴν ἀποτυχίαν. Τὸ δῶρον τῆς ἐλευθερίας εἶναι τὸ μοναδικὸν δῶρον πού δὲν ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν χορήγησιν ἀλλὰ ἀπὸ τὴν κατάκτησιν. Πρόκειται δι' ἓνα δῶρον πού πληρώνεται μὲ πολὺ ἀκριβὰ τιμήματα. Καὶ ἐπειδὴ τὰ τιμήματα αὐτὰ εἶναι πολὺ ἀκριβὰ, ἡ ἀξιοποίησις τοῦ δώρου ἀποκορυφώνει τὸ ἀνθρώπινον μεγαλεῖον. Ἡ τιμωρία τῶν πρωτοπλάστων, κρινόμενη μὲ τὸ στατικὸν καὶ νομικὸν σχῆμα ἀ-

ὁποῖον κινεῖ καὶ μορφοποιεῖ. Ἐν προκειμένῳ δὲν ἐπισημαίνεται αἰδιος κίνησις τῆς θεότητος, ὡς οὐσιαστικῆς ἐκφράσεως αὐτῆς. Βλ. Πλάτωνος, *Φαῖδρον* 245cd: «Ψυχὴ πᾶσα ἀθάνατος· τὸ δ' ἄλλο κινεῖται καὶ ὑπ' ἄλλου κινούμενον, παῦλαν ἔχων κινήσεως, παῦλαν ἔχει ζωῆς· μόνον δὲ τὸ αὐτὸ κινεῖται ἅτε οὐκ ἀπολείπειν ἑαυτό, οὐ ποτε λήγει κινούμενον, ἀλλὰ καὶ τοῖς ἄλλοις ὅσα κινεῖται τοῦτο πηγὴ καὶ ἀρχὴ κινήσεως. Ἀρχὴ δὲ ἀγέννητον. Ἐξ ἀρχῆς γὰρ ἀνάγκη πᾶν τὸ γινόμενον γίνεσθαι, αὐτὴν δὲ μὴδ' ἐξ ἐνός». Ἀναλυτικὰς ἀπόψεις περὶ χρόνου καὶ κινήσεως βλ. εἰς τὴν μελέτην τοῦ Δημητρίου Τσάμη, *Ἡ πρωτολογία τοῦ Μεγάλου Βασιλείου*, Θεσσαλονίκη 1970, σ. 28-63.

28. Πρβλ. Ἰωάννου Κορνάρου, *Φιλοκαλικά θέματα*, Θεσσαλονίκη 1975, σ. 89 - 90.

29. Οἱ πατέρες πουθενὰ ἄλλου δὲν βλέπουν δυνατότητα ἀφθαρσίας καὶ προσωπικῆς ἀθανασίας παρὰ μόνον εἰς τὸν Θεόν. Ἀλλωστε, ὡς γνωρίζομεν, κάθε μορφῆς κτιστὴ ζωὴ διὰ νὰ ἐπιβιώσῃ πρέπει νὰ καταστρέφῃ ἄλλην ζωὴν.

μοιβῆς - τιμωρία, παρουσιάζει τὸν Θεὸν κατὰ πολὺ σκληρότερον τοῦ ἀνθρώπου. Ἐνας πατέρας, λόγου χάριν, ποτὲ δὲν θὰ τιμωρήσῃ τὰ παιδιὰ του μὲ τόσον σκληρὰν τιμωρίαν ἐξ αἰτίας μιᾶς ἀνυπακοῆς εἰς μίαν ἐντολὴν του. Βεβαίως, τὸ ἐν λόγῳ στατικὸν καὶ νομικὸν σχῆμα παρουσιάζει τὸ θρησκευτικὸν παράδοξον, ἀλλὰ τοῦτο κατανοεῖται μόνον ἀφοῦ ἐνταχθῇ εἰς τὴν δυναμικὴν καὶ δημιουργικὴν ἐλευθερίαν τοῦ ἀνθρώπου. Τότε ὁ Θεὸς δὲν εἶναι ὁ σκληρὸς καὶ σαδιστὴς πατέρας, ἀλλὰ ὁ Δημιουργὸς πού καθιστᾷ τοὺς ἀνθρώπους συνδημιουργούς. Ἔτσι τὸ κριτήριον κάθε ἀνθρωπίνης πράξεως εἶναι ἡ ἐπίτευξις τῆς δημιουργικῆς τελειώσεως ἢ ἡ ἀποτυχία ἐκπληρώσεως αὐτοῦ τοῦ σκοποῦ. Κατὰ συνέπειαν δὲν ὑπάρχουν ἀδιάφοροι πράξεις ἢ πράξεις πού ἡμποροῦν νὰ λογιζῶνται ὡς καλαὶ καὶ συνάμα κακαὶ³⁰. Ἡ ἀγάπη, ἡ αὐξήσις τῆς κοινωνικότητος, ἡ εἰρήνη, ἡ δικαιοσύνη ἀποτελοῦν ἐκφάνσεις τῆς δημιουργικῆς ἀνυψώσεως τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ φόβος, ὁ φθόνος, ἡ ὀδύνη καὶ ἡ καταστροφή ἀποτελοῦν ἐκφάνσεις τῆς ἀποτυχίας τοῦ ἀνθρώπου, ὁ ὁποῖος ὁσάκις χάνει τὴν δημιουργικὴν ἀνύψωσιν βυθίζεται εἰς τὴν ἄβυσσον τοῦ μηδενός³¹.

Ἡ δημιουργικὴ λοιπὸν ἐλευθερία εἴτε ἀξιοποιεῖται ὑπὸ ἐνὸς ταλαντούχου εἴτε ἀθορύβως κυοφορεῖται εἰς τὰς ἀπλᾶς πράξεις ἐνὸς ἀπλοῦ ἀνθρώπου εἶναι μέγα προνόμιον καὶ συνάμα δῶρον μεγίστης εὐθύνης. Τὸ δῶρον αὐτό, ὡς μᾶς διδάσκει ἡ ἐμπειρία, καθίσταται ἀνυπόφορον εἰς τὸν ἄνθρωπον. Εἶναι ὑψηλὸν τὸ χρέος καὶ δύσκολος ἡ ἀποστολή, ὥστε οἱ ἄνθρωποι πολλάκις τείνουν νὰ ἐξαχρεώσουν τὴν δύναμιν αὐτὴν, ἢ ὁποῖα ἄλλωστε μὲ τὸ προπατορικὸν ἁμάρτημα ἡμαυρώθη, καὶ νὰ ὑποταγοῦν εἰς μίαν δουλείαν, ἐσωτερικὴν ἢ ἐξωτερικὴν. Ἔτσι ἀντὶ νὰ ἀνέλθουν εἰς τὰς σφαῖρας τῆς δημιουργικότητος, ἀναδεικνύοντες τὴν προσωπικὴν καὶ τὴν κοινωνικὴν ζωὴν, περιορίζονται εἰς τὴν ἐγωκεντρικὴν συσπείρωσιν, ὑποτάσσονται εἰς τὴν μοῖραν, εἰς ἐσωτερικὰς δεσμεύσεις καὶ τελικῶς ἀναγνωρίζουν ὡς αὐθέντην μίαν ἐξωτερικὴν τυραννικὴν δύναμιν. Πρόκειται διὰ τὴν ὀδυνηρὰν ἀποτυχίαν τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὸ γίγνεσθαι τῆς δημιουργικῆς ἐλευθερίας. Ἔτσι μόνον πρέπει νὰ κατανοηθῶν αἱ ὀδυνηραὶ συνέπειαι τοῦ προπατορικοῦ ἁμαρτήματος καὶ ἡ ἀπώλεια τοῦ παραδείσου. Τὸ ἀπολυτρωτικὸν ἔργον τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ ἐν προκειμένῳ ἐρμηνεύεται καὶ αὐτὸ ὁρθῶς, ὅταν ἐνταχθῇ εἰς τὸ ὑψηλὸν ἔργον τῆς δημιουργικῆς τελειώσεως, τῆς ζωοποιήσεως τοῦ ἀνθρώπου, τῆς συντριβῆς τοῦ θανάτου καὶ τῆς ἀποφασιστι-

30. Ἄλλως αἱ πράξεις τοῦ Hitler καὶ τοῦ Schweitzer, λόγου χάριν, δὲν ἔχουν κανένα νόημα, ἀρνητικὸν ἢ θετικόν, ἢ εἶναι ἐντελῶς τυχαῖα. Βλ. Albert Camus, *L'homme révolté*, Paris 1958, Εἰσαγωγή.

31. N. Berdjajew, *Die Weltanschauung Dostojewski* (κατὰ μετάφρασιν Ν. Μαρτσούκου), Θεσσαλονίκη 1972, σ. 199 κ. ἐ. Πρβλ. καὶ P. Evdokimoff, *Dostojewsky et le problème du mal*, Lyon, σ. 112 κ. ἐ.

κῆς ἐνισχύσεως τοῦ ἀγῶνος ποῦ διεξάγει ὁ ἄνθρωπος διὰ τὴν πραγμάτων τοῦ προορισμοῦ του.

Κατὰ ταῦτα οἱ ψυχολόγοι καὶ οἱ κοινωνιολόγοι ἔμπορουν μὲ τὰς ἐξονυχιστικὰς τῶν ἐρευνῶν νὰ ἐρμηνεύουν ὀρθῶς ἢ μὴ ὀρθῶς τὰς ἐκδηλώσεις τῆς ἀνθρωπίνης ἐλευθερίας, οὐδέποτε ὅμως ἔμπορουν νὰ ἐξαντλήσουν τὸ πρόβλημα, ὡς τὸ θέτει ἡ Ἀγία Γραφή καὶ ἡ πατερικὴ θεολογία. Πολλὰ ἀπόψεις εἶναι ὀρθαὶ καὶ σύμφωνα πρὸς τὸ πνεῦμα τῆς θεολογίας, ἀλλὰ ἀναφέρονται εἰς τὴν ἐρμηνείαν συμπτωμάτων τῆς ἐλευθερίας καὶ ὅχι εἰς τὸ μεταφυσικὸν βάθος αὐτῆς, ὅπου οὕτως ἢ ἄλλως μὲ τὰς μεθόδους τῆς ψυχολογίας καὶ τῆς κοινωνιολογίας κανεὶς δὲν ἔμπορεῖ νὰ ὑπεισέλθῃ³². Λέγουν, λόγου χάριν, ὅτι οἱ ἄνθρωποι μιᾶς Α ἢ Β ἐποχῆς, διὰ τὴν Α ἢ Β αἰτίαν, ἐκδηλώνουν καταστροφικὰς ἢ δημιουργικὰς τάσεις διὰ νὰ ὑπερνικήσουν τὴν ἀπομόνωσιν καὶ τὸν φόβον τῆς μοναξιάς. Πόθεν ὅμως ἡ ἀπομόνωσις καὶ διατί χρήζει ὑπερνικήσεως; Μὲ τὰ ἐρωτήματα αὐτὰ μόνον μία μεταφυσικὴ θεώρησις ἔμπορεῖ νὰ ἀσχοληθῇ καὶ ὅχι μία ἐπιστημονικὴ ἐρευνα, ἡ ὁποία πρωτίστως εἶναι ἐμπειρικὴ καὶ ἔπειτα ἐρμηνευτικὴ. Διὰ τοῦτο οἰαδήποτε καὶ ἂν εἶναι τὰ πορίσματα μιᾶς τοιαύτης ἐρέυνας οὔτε στηρίζουν οὔτε κλονίζουν τὴν μεταφυσικὴν βάσιν τῆς Ἀγίας Γραφῆς καὶ τῆς πατερικῆς θεολογίας. Ἐν τούτοις ἡ θεολογία ἔμπορεῖ νὰ ἐπωφεληθῇ ἀπὸ τὰ πορίσματα αὐτὰ διὰ τὴν καλυτέραν διατύπωσιν τῶν ἐρμηνευτικῶν τῆς ἀπόψεως, ποτὲ ὅμως δὲν ἐπιτρέπεται νὰ θορυβῇ ἀπὸ ὑποτιθέμενα δυσμενῆ πορίσματα οὔτε νὰ κάμῃ κακὴν ἀπολογητικὴν μὲ δῆθεν εὐμενῆ πορίσματα. Ἀπὸ τῆς πλευρᾶς τῶν πάλιν οἱ ψυχολόγοι καὶ οἱ κοινωνιολόγοι πρέπει νὰ συνειδητοποιήσουν ὅτι ἡ ἐπιστημονικὴ τῶν ἐρευνῶν δὲν ἔμπορεῖ μὲ τὰς ἐρμηνευτικὰς τῆς ἀπόψεως νὰ ἀπορρίψῃ μεταφυσικὰς ἀληθείας, αἱ ὁποῖαι στηρίζονται ἢ κλονίζονται, ἐπιδοκιμάζονται ἢ ἀποδοκιμάζονται μὲ κριτήρια ἀνεξάρτητα ἀπὸ ἐπιστημονικὰ πορίσματα.

Τὸ γίνεσθαι τῆς ἐλευθερίας, κατὰ τὴν χριστιανικὴν διδασκαλίαν, ἔχει τὸ βάθος καὶ τὴν ἐπιφάνειαν. Εἰς τὸ πρῶτον ἐντοπίζονται αἱ καταβολαὶ τῆς κινήσεως τῶν ὄντων, τὰ ὁποῖα ἀναδύνονται ἐκ τοῦ μηδενὸς καὶ τείνουν εἰς τὴν καταξίωσιν τοὺς μὲ τὴν δημιουργικὴν τελείωσιν. Εἰς τὴν δευτέραν ἐντοπίζονται τὰ συμπτώματα τῆς κινήσεως αὐτῆς μὲ τὰς ἀποτυχίας καὶ τὰς ἐπιτυχίας. Αἱ πολύπλοκοι καὶ ἐν πολλοῖς δαιδαλώδεις σχηματισμοί, ποὺ παρουσιάζονται εἰς τὰς σχέσεις τῶν ἀνθρώπων, ἐρμηνεύονται ποικιλοτρόπως, διότι αἱ συγκρούσεις καὶ αἱ διασπάσεις δημιουργοῦν ἕνα «κομματισμένον» ἐπιστητόν. Ἡ μεταφυσικὴ θεώρησις, ἡ ὁποία ἔμπορεῖ νὰ στηρίζεται εἰς θεῖαν ἀποκάλυψιν, ἀ-

32. Ὅσκις δὲ μία ἰδέα τρέφει καὶ στηρίζει πόθους καὶ ἐλπίδας τοῦ ἀνθρώπου ἢ τὸν κρατῶναι εἰς τοὺς φόβους καὶ τὰς καταπιέσεις κάθε μορφῆς δὲν σημαίνει ὅτι ἀναγκαστικῶς πρέπει νὰ εἶναι ψευδὴς καὶ νὰ μὴ ἔχῃ κανένα ἀντίκρουμα.

νικνεύει τὸ βάθος, χωρὶς ἐν τούτοις νὰ θεωρῇ τὴν ἐπιφάνειαν ὡς μὴ ἔχουσαν καμμίαν σχέσιν πρὸς αὐτό. Τελικῶς ἡ τραγικὴ ἐρμηνεία τῆς πραγματικότητος, τοῦ γίνεσθαι τοῦτου τῆς ἐλευθερίας, ἀποκτᾷ ἀληθοφάνειαν καὶ πειστικότητα ἀκαταγώνιστον. Ἡ δὲ ἐρμηνεία αὐτῆς εἶναι ἐφικτὴ μόνον ὅταν γίνῃ ἡ ὀργανικὴ σύνδεσις τοῦ βάθους καὶ τῆς ἐπιφάνειας. Ἀλλως εἶναι δυνατὴ ἡ ἐξαγωγή πολλῶν συμπερασμάτων, ἡ διαμόρφωσις πολλῶν ἰδανικῶν, ἡ ἠθικὴ ἢ ἡ πολιτικὴ ρύθμισις τῆς ἀνθρωπίνης συμπεριφορᾶς κατὰ ποικίλους τρόπους, ποτὲ ὅμως δὲν προσεγγίζονται αἱ ρίζαι τοῦ κόσμου καὶ τῆς ζωῆς.

3. Μορφαὶ δαιμονισμοῦ

Δαιμονισμὸς εἶναι ἄρνησις τῆς ζωῆς ἢ καλύτερον ἄρνησις τῆς δημιουργικῆς τελειώσεως. Διὰ τοῦτο ἀπαντᾷ μόνον εἰς τὴν ἐλευθέραν καὶ προσωπικὴν ζωὴν. Οἱ λίθοι, τὰ φυτὰ καὶ τὰ ζῶα δὲν ἔμπορουν νὰ γίνουν δαιμονισμένα. Ὁ δαιμονισμὸς ἀρνεῖται τὴν ζωὴν καὶ συνάμα ἐπιζητεῖ τὴν καταστροφὴν τῆς ἢ τὴν ἐπάνοδον τῆς ζωῆς εἰς τὸ μηδέν. Ἡ δὲ ἐπάνοδος αὐτῆς δὲν συντελεῖται μὲ νομοτελῆ ἢ φυσιοκρατικὴν κίνησιν, ἀλλὰ μὲ ἐλευθέραν ἀνταρσίαν. Ἡ ἀποτυχία τῆς δημιουργικῆς τελειώσεως ἀνοίγει τὴν θύραν πρὸς τὸν δαιμονισμόν, χωρὶς ἡ ἰδίᾳ καθ' ἑαυτὴν νὰ εἶναι ὁ δαιμονισμὸς. Ἐν τούτοις ἡ ἀποτυχία αὐτῆς καθιστᾷ τὸν ἄνθρωπον εὐάλωτον, διότι χάνει τὰς ρίζας του· πλανᾶται εἰς τὸν κόσμον τῆς ἀνίας καὶ τῆς στασιμότητος· ὀρθώνεται ὁ «φαντασματικὸς» κόσμος τῆς ἀπειλῆς καὶ τῆς ἀπομονώσεως. Τότε πρέπει νὰ εὐρεθοῦν ὑποκατάστατα. Καὶ ὅταν τοῦτο δὲν ἐπιτευχθῇ, ἡ κίνησις τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὴν καταστροφὴν κάθε ζωῆς προδιαγράφεται ἐπικινδύνως. Ὁ ἄνθρωπος, λόγου χάριν, ποῦ κινεῖται εἰς τὸν δρόμον τῆς δημιουργικῆς τελειώσεως, συντρίβων τὸ μηδέν ὅπως ὁ Δημιουργὸς του, εἶναι κατὰ πολὺ ἀπηλλαγμένος ἀπὸ τὴν φθοροποιὸν ἐπίδρασιν τοῦ φθόνου καὶ τοῦ μίσους. Ὁ ἄνθρωπος φθονεῖ ἢ μισεῖ, ὅταν χάσῃ τὸν δημιουργικόν του ρόλον. Τότε χάνεται ἢ ματαιώνεται τὸ καθ' ὁμοίωσιν Θεοῦ.

Ἡ Ἀγία Γραφή καὶ ἡ πατερικὴ θεολογία ἐντοπίζουν τὸν δαιμονισμόν εἰς τὴν ἀνταρσίαν τοῦ Ἐωσφόρου καὶ τῶν ὁπαδῶν του³³. Πρόκειται διὰ μίαν

33. Ἡ πτώσις τοῦ Ἐωσφόρου καὶ τῶν ἀγγέλων παρουσιάζεται εἰς τὴν Ἀγίαν Γραφήν μὲ ζωηρὰ καὶ δραματικὰ εἰκόνας. Ἦσ. 14, 12· «Πῶς ἐξέπεσεν ἐκ τοῦ οὐρανοῦ ὁ Ἐωσφόρος ὁ πρῶτος ἀνατέλλων; Συντρίβη εἰς τὴν γῆν ὁ ἀποστέλλων πρὸς πάντα τὰ ἔθνη». Λουκ. 10, 18· «Ἐθεώρουν τὸν Σατανᾶν ὡς ἀστραπὴν ἐκ τοῦ οὐρανοῦ πεσόντα». Β' Πέτρ. 2, 4· «Εἰ γὰρ ὁ Θεὸς ἀγγέλων ἀμαρτησάντων οὐκ ἐφείσατο, ἀλλὰ σιροῖς ζόφου ταρταρώσας παρέδωκεν εἰς κρίσιν τηρουμένους...» Ἰούδα 6· «... ἀγγέλους τε τοὺς μὴ τηρήσαντας τὴν ἑαυτῶν ἀρχὴν ἀλλὰ ἀπολιπόντας τὸ ἴδιον οἰκητήριον εἰς κρίσιν μεγάλης ἡμέρας δεσμοῖς αἰδαῖς ὑπὸ ζόφον τετήρηκε». Οἱ ἄγγελοι καλοῦνται «λειτουργικὰ πνεύματα εἰς διακονίαν ἀποστελλόμε-

ἄρνησιν τῆς αὐτοζωῆς καὶ συνάμα διὰ μίαν ἀποτυχίαν εἰς τὴν δημιουργικὴν κίνησιν. Ἐκτοτε ὁ Διάβολος εἶναι ὁ πατέρας τοῦ ψεύδους, ὁ ἀντιστρατεύμενος τὴν ζωὴν καὶ ὁ ἐπιδιώκων τὴν καταστροφὴν τῆς. Τὸ ψεῦδος καὶ ἡ ἀλήθεια ἐν προκειμένῳ ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὸν δαιμονισμόν καὶ τὴν ζωὴν. Εἶναι θρησκευτικαὶ καὶ ὄχι ἠθικαὶ ἢ γνωσιολογικαὶ κατηγορίαι. "Ὅ,τι εἶναι ζωὴ καὶ προάγει τὴν ζωὴν ἀποτελεῖ τὴν ἀλήθειαν καὶ ὅ,τι ἐκμηδενίζει τὴν ζωὴν εἶναι τὸ ψεῦδος³⁴. Αἱ δαιμονικαὶ ρίζαι εὐρίσκονται εἰς τὸν «φαντασματικόν» κόσμον τοῦ μηδενός καὶ μόνον ὅταν ὑπερνηκθῶν ἀνοίγει ὁ δρόμος πρὸς τὸ καθ' ὁμοίωσιν Θεοῦ, ἥτοι πρὸς τὴν δημιουργικὴν τελείωσιν. Τὰ ἐλεύθερα λοιπὸν ὄντα, ὡς προσερχόμενα ἐκ τοῦ μηδενός, πρέπει νὰ φροντίσουν τὰ ἴδια νὰ ὑπερβῶν τὸ «εἰδωλον» τῆς ὑπάρξεώς των, τὸ ὁποῖον μὲ τρόπον ἀντικρίζον εἰς τὴν περιοχὴν τῆς μηδενιστικῆς φαντασίας. Ἡ ἐλευθερία εἶναι εὐθύνη καὶ τὸ καθ' ὁμοίωσιν Θεοῦ μία πορεία δημιουργικῇ. Τὰ μὴ ἐλεύθερα δημιουργήματα ὑφίστανται, διότι τὸ θέλει ὁ Δημιουργός τους· δὲν ἔχουν εὐθύνην καταξιώσεως οὔτε καὶ εἶναι κατ' εἰκόνα καὶ καθ' ὁμοίωσιν τοῦ Δημιουργοῦ πλάσματα. Δὲν ὑπάρχει δι' αὐτὰ ἡ γνῶσις τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ, τῆς ἀληθείας καὶ τοῦ ψεύδους, τῆς ζωῆς καὶ τοῦ δαιμονισμοῦ, διότι μόνον ἐδημιουργήθησαν καὶ δὲν δημιουργοῦν τίποτε ἄφ' ἑαυτῶν. Ὁ δαιμονισμός λοιπὸν ὡς κίνησις πρὸς τὴν καταστροφὴν τῆς ζωῆς εἶναι ἡ φορὰ πρὸς τὸ μηδέν, ἐνῶ ἡ νίκη κατὰ τοῦ μηδενός ἀποτελεῖ τὴν δημιουργικὴν τελείωσιν πού ἐκφράζεται μὲ τὴν ἀγάπην, τὴν κοινωνικότητα, τὴν εἰρήνην, τὸν σεβασμὸν τῆς ζωῆς, τὰς πνευματικὰς κατακτήσεις καὶ

μενα διὰ τοὺς μέλλοντας κληρονομεῖν σωτηρίαν» (Ἐβρ. 1, 14). "Ἐτσι, θὰ ἔλεγε κανεὶς, δαίμονες εἶναι καταστροφικὰ πνεύματα ἀντιστρατεύμενα τὸ ἔργον τῆς σωτηρίας. Τὸ κακὸν λοιπὸν ὡς μηδενιστικὴ ἀλλοίωσις τῆς κτιστῆς πραγματικότητος λαμβάνει τὸν πλεόν ἔντονον καὶ δραματικὸν χαρακτήρα, ὅταν συγκρούεται ἡ προσωπικὴ ἐλευθερία τῶν ὄντων πρὸς τὸν ἀγαθὸν Δημιουργόν. Ἡ αὐτομηδενιζομένη ἐλευθερία τοῦ προσώπου ἀναπτύσσει δαιμονικὰς ἐκδηλώσεις. "Ἐτσι ὑφίσταται πραγματικὸς πόλεμος μεταξὺ λογικῶν ὄντων καὶ Θεοῦ. Ἐπὶ τοῦ σημείου αὐτοῦ ὑπάρχει βασικὴ διαφορὰ μεταξὺ τῆς περὶ κακοῦ ἀντιλήψεως τοῦ νεοπλατωνισμοῦ, λόγου χάριν, καὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ. Καὶ κατὰ τὸν Πρόκλον τὸ κακὸν εἶναι παρυπόστασις (ὅπως τὸ ἀποκαλεῖ ὁ συγγραφεὺς τῶν ἀρεοπαγιτικῶν συγγραμμάτων) καὶ μὴ ὄν, ἀλλὰ αὐτὸ τὸ μὴ ὄν εἶναι ἀπλῶς ἡ στέρησις τοῦ καλοῦ καὶ ἡ μὴ ὠρίμανσις τῆς ψυχῆς, ἡ ὁποία πορεύεται εἰς τὸν θεϊκὸν κόσμον χωρὶς σύγκρουσιν πρὸς τὸν Θεόν. Τὸ κακὸν ὅμως, κατὰ τὴν χριστιανικὴν ἀποψιν, πού ἐκπροσωπεῖται χαρακτηριστικῶς ὑπὸ τῆς πλειονότητος τῶν πατέρων, 1) εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς μηδενιστικῆς ἀλλοιωμένης κτιστῆς πραγματικότητος καὶ 2) ἀναπτύσσει δυνάμεις ἐχθρικὰς πρὸς προάσπισιν τῶν προσωπικῶν ὄντων ἀπὸ τὸν ἀφανισμόν. Ἡ δὲ μηδενιζομένη πραγματικότης ἐξηγεῖται κατὰ τὴ θεώρησιν τῶν θεμελίων τῆς ἐκ τοῦ μηδενός δημιουργίας. Πρβλ. E. Mühlenberg, «Das Verständnis des Bösen in neuplatonischer und frühchristlicher Sicht», ἐν *Kerygma und Dogma* 15 (1969), σ. 233 - 38.

34. Ὑπὸ τὴν ἔννοιαν αὐτὴν ὁ Χριστὸς εἶναι ἡ ὁδός, ἡ ἀλήθεια καὶ ἡ ζωή.

τελικῶς τὴν εὑρεσιν τῆς θείας ζωῆς. Ἡ ἀπώλεια τῆς θείας ζωῆς ὅμως ὁδηγεῖ εἰς τὸν δαιμονισμόν, ὁ ὁποῖος ἐκφράζεται μὲ πολλὰς ἐκδηλώσεις, πού ἔμπορουν εἰς τὰς κυρίας ἐκφάνσεις νὰ ἐντοπισθοῦν ὡς ἑξῆς:

α) Ἡ αὐτοκαταστροφή. Ὁ ἄνθρωπος ἔμπορεῖ νὰ δαιμονοποιηθῇ, ἥτοι νὰ ὁδηγηθῇ εἰς τὴν αὐτοκαταστροφὴν τοῦ. Ἡ δυνατότης τῆς αὐτοκαταστροφῆς εἶναι ὁ ἀρνητικὸς πόλος τῆς αὐτοδημιουργίας. Οἱ δύο αὐτοὶ πόλοι εἰς τὴν κίνησιν τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς εἶναι οἱ καθοριστικοὶ παράγοντες τῆς ἐλευθερίας. Ὁ ἄνθρωπος αὐτοδημιουργεῖται ἢ αὐτοκαταστρέφεται. Διὰ τοῦτο εἶναι μεγάλη ἡ χαρὰ τῆς δημιουργίας καὶ βαθὺς ὁ πόνος τῆς αὐτοκαταστροφῆς. Δὲν πρόκειται δι' ἓνα συναισθηματισμόν, ἀλλὰ διὰ βιώματα πού καθορίζουν τὴν πορείαν τῆς ὑπάρξεως καὶ ἐντάσσονται εἰς τὴν μεταφυσικὴν σφαῖραν. Τοῦτο καθίσταται φανερόν, δοθέντος ὅτι ἡ δημιουργία ἐκ τοῦ μηδενός καὶ αἱ συνέπειαι αὐτῆς ὡς πρὸς τὴν κίνησιν τῆς ἐλευθερίας ἔμπορουν νὰ ἐντοπισθοῦν μόνον εἰς τὴν μεταφυσικὴν διάστασιν. Κάθε ἄλλη ἐμπειρία ἐπιστημονικῆς φύσεως ἀπλῶς θίγει καὶ ἐξετάζει τὰ συμπτώματα ἢ τὰς δευτερευούσας ἐκφάνσεις τῆς ἐν λόγῳ ἀληθείας καὶ ὄχι τὰς ρίζας τοῦ κόσμου καὶ τῆς ὑπάρξεως. Ἡ αὐτοκαταστροφή εἶναι κίνησις πρὸς ἐπάνοδον εἰς τὸ μηδέν, ἐνῶ ἡ αὐτοδημιουργία ἀποτελεῖ κίνησιν πρὸς μίμησιν τοῦ δημιουργικοῦ θείου ἔργου.

"Ἐτσι μόνον ἔμπορεῖ νὰ ἀνιχνεύσῃ κανεὶς, κατὰ τὸ ἐφικτόν, τὸ μυστήριον τῆς ἀνθρωπίνης ἐλευθερίας ἐντὸς τῆς τραγικῆς σφαίρας. Εἶναι τόσον μεγάλη ἡ ὁδὴν ἀπὸ τὴν ὑψηλὴν αὐτὴν εὐθύνην τῆς ἐλευθερίας, ὥστε ὁ ἄνθρωπος τείνει κάθε τόσον νὰ τὴν ἀποβάλλῃ ὡς ἐνοχλητικὸν βάρος. Ἡ ἄρνησις ὅμως τῆς μεγάλης αὐτῆς ὁδύνης σημαίνει καὶ ἄρνησιν τῆς ἐλευθερίας. "Ἐτσι ὁ ἄνθρωπος εὐκόλως εὐρίσκει πολλὰς μορφὰς δουλείας, εἰς τὰς ὁποίας ἐγκλωβίζεται καὶ κυρίως ἀπαλλάσσεται, μὲ τὴν τάσιν καὶ τὴν καλλιέργειαν τῆς αὐτοκαταστροφῆς. Τὸ ὅτι συχνὰ δημιουργεῖ μόνον τὰς προϋποθέσεις μιᾶς αὐτοκαταστροφῆς ἢ ζῇ συνεχῶς μόνον ὑπὸ τὸ βάρος αὐτῶν, τοῦτο δὲν σημαίνει ὅτι δὲν δουλεύει εἰς τὰς δυνάμεις τῆς δαιμονοποιήσεως. Ἡ δύναμις τῆς αὐτοκαταστροφῆς ἐμφωλεύει καὶ γιγαντώνεται εἰς τὰ πρόσωπα ἢ τὰς ομάδας ἐκείνας, ὅπου ἐλλείπει ἡ δημιουργικὴ ἐπιτέλεσις ἔργων. Προοδευτικῶς ὁ ἄνθρωπος ἐπιζητεῖ ὑποκατάστατα, μὲ τὰ ὁποῖα πιστεύει ὅτι θὰ ἀποφύγῃ τὸν ἐκμηδενισμόν τοῦ. "Ἐτσι δημιουργεῖται μία τερατώδης ὀργανωμένη μηχανὴ ἰδανικῶν καὶ ἐπιδιώξεων. Ἡ ἀποτυχία φαίνεται νὰ καλύπτεται ἐπιτυχῶς. Οἱ στόχοι καὶ οἱ σκοποὶ, ἔστω καὶ ἀκαθόριστοι ἢ ἀντιφατικοί, ἀσχοῦν τοιαύτην ἐπιρροήν, ὥστε ὁ κάθε ἄνθρωπος νὰ λησμονῇ τὴν ἑλλειψιν δημιουργικῶν ἔργων· ἀρκεῖται εἰς τὴν δουλείαν τοῦ ψεύδους, ἥτοι αὐτῆς τῆς δυνάμεως πού φθείρει τὴν ἀλήθειαν, δηλ. αὐτὴν τὴν ζωὴν. Ὅσάκις ὅμως κλονίζεται τὸ ἐπικάλυμμα αὐτὸ ἢ κάποιος κατορθώνει νὰ ἐκφύγῃ ἀπὸ τὴν τυραννίαν καὶ νὰ ψηλαφήσῃ τὴν ἀλήθειαν, τότε ἐπέρχεται πανικός. Ἡ αὐτάρεσκος ζωὴ κλονίζεται καὶ συνειδητῶς ἢ ἀσυνειδητῶς προετοιμάζονται αἱ δυνάμεις τῆς αὐτοκαταστροφῆς διὰ νὰ ὁδηγήσῃ τὸ

ὀργανωμένον ψεῦδος εἰς τὸ «πῦρ τὸ ἐξώτερον». Ἡ ἀνάνηψις ἀπὸ τὸν λήθαργον ἢμπορεῖ νὰ ὀδηγήσῃ εἰς ἀφύπνισιν πρὸς τὸν δρόμον τῆς δημιουργικότητος, ἀλλὰ καὶ αἱ συνέπειαι μιᾶς αὐτοκαταστροφῆς δὲν πρέπει νὰ ἀποκλείωνται.

Ἡ δύναμις τῆς αὐτοκαταστροφῆς πολλάκις δρᾷ ἀφανῶς καὶ ὀδηγεῖ ὁμάδας εἰς τὸν ἀφανισμόν. Ἡ τραγικότης ὅμως παρουσιάζεται ἐκδηλῶς εἰς τὸ σύνθημα φαινόμενον τῆς αὐτοκτονίας, ἡ ὁποία πολλάκις ἢμπορεῖ νὰ εἶναι ἔμμεσος καὶ κατὰ στάδια πραγματοποιούμενη. Ἡ δυνατότης πρὸς αὐτοκτονίαν θίγει ἓνα μεταφυσικὸν πρόβλημα³⁵. Εἰς τὴν αὐτοκτονίαν ὁ φόβος τοῦ θανάτου, ποῦ ὁπωσδήποτε κατ' ἀρχὴν εἶναι ἡ ὀρθὴ ἀντίδρασις πρὸς διάσωσιν τῆς ζωῆς, ἀμβλύνεται καὶ μετατρέπεται εἰς φόβον τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ὑπάρξεως. Ὁ αὐτοκτονῶν συνειδητῶς ἢ ἀσυνειδητῶς φοβεῖται τὴν ζωὴν καὶ τὸ βάρος τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς εὐθύνης. Βεβαίως ὁ φόβος τοῦ θανάτου ἀποτελεῖ τὴν πρωταρχικὴν αἰτίαν μιᾶς τοιαύτης ἐξελιξέως. Διότι ἡ ἀδυναμία ὑπερνήκσεως αὐτοῦ ἢ εὐρέσεως ὑποκαταστάτων πρὸς στηριγμὸν τῆς ὑπάρξεως ὀδηγεῖ εἰς τὸν φόβον τῆς ζωῆς. Μὲ τὴν αὐτοκτονίαν ὁ ἄνθρωπος ἐγγίζει τὸ βάθος τοῦ μυστηρίου τῆς ζωῆς καὶ θέτει τὸν δάκτυλον εἰς τοὺς τύπους τῶν ἡλῶν τῆς δημιουργίας· ἀνακαλύπτει τὸ μὴδέν, ἐκ τοῦ ὁποίου προῆλθε καὶ ζητεῖ τὴν ἐπάνοδον εἰς αὐτὸ κατόπιν τῆς ἀφορήτου ἀπελπισίας ἐξ αἰτίας τῆς στερήσεως μιᾶς δημιουργικῆς ζωῆς. Ἡ ἀνακάλυψις τοῦ ἀδιεξόδου αὐτοῦ εἶναι περισσότερον ἀσυνείδητος παρά ἐνσυνείδητος. Ἡ κίνησις αὕτη ἀποτελεῖ τὸν ἀντίθετον πόλον τῆς δημιουργικῆς ἐλευθερίας. Ὁ αὐτοκτονῶν χάνει τὸ παιγνίδι τῆς ζωῆς ὡς ἀντάρτης ἀντιστρατεύεται αὐτὴν καὶ ἐπιδιώκει νὰ διαμαρτυρηθῇ διὰ τὴν ἀποτυχίαν του³⁶. Ὁ Κυρίλλος εἰς τοὺς Δαιμονισμένους τοῦ Ντοστογιέφσκι μὲ τὴν αὐτοκτονίαν θέλει νὰ ἀποδείξῃ τὴν ἀπόλυτον ἐλευθερίαν του, τὴν δυνατότητα νὰ συντρίψῃ τὸν φόβον τοῦ θανάτου καὶ τοῦ Θεοῦ. Ἐτσι δολοφονεῖ τὴν ἰδέαν ἢ τὴν πίστιν εἰς τὸν Θεὸν καὶ ἐλευθέρως θέλει νὰ ἐπανέλθῃ εἰς τὸ μὴδέν. Ἡ ὑπ' αὐτοῦ μεταφυσικὴ θεμελίωσις τῆς αὐτοκτονίας ἀποτελεῖ τὴν διακήρυξιν τῆς ἀρνήσεως τοῦ Θεοῦ καὶ τὴν ἀποθέωσιν τοῦ μηδενισμοῦ. Ὁ Κυρίλλος ὁμολογουμένως ἐγγίζει τὰ ἀπύθμενα βάθη τῆς ἀβύσσου τοῦ μηδενός³⁷.

35. Οἱ ἐρευνῶντες κοινωνιολογικῶς καὶ ψυχολογικῶς τὸ φαινόμενον τῆς αὐτοκτονίας καὶ οἱ ὑποστηρίζοντες τὸ ἀκαταλόγηστον τῶν αὐτοκτονούντων περιγράφουν ἀπλῶς τὰς διαδικασίας ἐκδηλώσεως καὶ τὰ συμπτώματα τοῦ φαινομένου αὐτοῦ. Ὅσον δὲ καὶ ἂν διαφωτίζουν τοὺς μηχανισμούς τῆς τραγικῆς αὐτῆς πράξεως, δὲν ἢμποροῦν νὰ ὑπεσέλθουν εἰς τὴν μεταφυσικὴν πλευρὰν τοῦ θέματος.

36. Πολλοὶ ἄνθρωποι εἰς στιγμὰς ἀπογνώσεως, ἐνῶ δὲν φθάνουν εἰς τὸ τραγικὸν ἀδιεξὸδον οὔτε αὐτοκτονοῦν, μὲ τὴν ὅλην συμπεριφορὰν τοὺς διαμαρτύρονται ἐναντι τῆς ἀποτυχίας καὶ τοῦ μὴ νοήματος τῆς ζωῆς ὡς νὰ ὀδεύουν πρὸς τὴν αὐτοκτονίαν.

37. N. Berdjajew, *Die Weltanschauung Dostojewski*, μνημ. ἔργ., σ. 82, 91 κ. ἐ. Ρ. Evdokimoff, *Dostojewsky et le problème du mal*, μνημ. ἔργ., σ. 150.

Ὅλως ἀντιθέτως ὁ σπανίως παρατηρούμενος ἄθλος τῆς αὐτοθυσίας δὲν εἶναι μία ὑπερνήκσις τοῦ θανάτου μὲ τὸν φόβον τῆς ζωῆς, ἀλλὰ προέρχεται ἀπὸ ἓνα δημιουργικὸν προσανατολισμόν, ποῦ καθορίζεται ἀπὸ ἀπεριόριστον ἀγάπην καὶ ὑψηλὸν σεβασμὸν τῆς ζωῆς. Ὁ αὐτοκτονῶν χάνει τὴν κοινωνικότητα, φοβεῖται τὴν ζωὴν καὶ συσπειρώνεται εἰς τὴν ἐγωκεντρικὴν τοῦ ἐστίαν· ὁ αὐτοθυσιαζόμενος ταυτίζεται μὲ τὴν κοινωνικὴν διάστασιν, σέβεται ἀπεριόριστως τὴν ζωὴν εἰς τὸ σύνολόν της καὶ ἀφήνει τὴν ἀγάπην του νὰ ἐκχυθῇ πλουσίως εἰς τὸν περιβάλλοντα αὐτὸν κόσμον. Ἡ αὐτοκτονία ἀποτελεῖ ἐπάνοδον εἰς τὸ μὴδέν, ἐνῶ ἡ αὐτοθυσία σημαίνει προσέγγισιν τῶν κορυφῶν τῆς δημιουργικῆς τελειώσεως. Συχνότερα εἶναι ἡ αὐτοκτονία ἀπὸ τὴν αὐτοθυσίαν. Ἡ μὲν πρώτη δουλεῖ εἰς τὰς δυνάμεις τῆς ἀλλοτριώσεως καὶ τῆς αὐτοκαταστροφῆς, ἡ δὲ δευτέρα ἀποκορυφώνει τὴν τελειότητα τῆς αὐτοδημιουργίας. Πάντως τόσον ἡ αὐτοκτονία ὅσον καὶ ἡ αὐτοθυσία ἀποτελοῦν τὴν δυνατότητα τῆς ἀνθρωπίνης ἐλευθερίας, ποῦ αὐτονομεῖται ἐναντι τῆς νομοτελείας καὶ προσπαθεῖ νὰ τὴν καταργήσῃ. Ὁ αὐτοκτονῶν καὶ ὁ αὐτοθυσιαζόμενος καταλύουν τοὺς φυσικοὺς νόμους τῆς ζωῆς, κινούμενοι εἰς τὴν μεταφυσικὴν διάστασιν. Ὁ μὲν πρῶτος ψαύει τὰ βάθη τῆς ἀβύσσου τοῦ μηδενός, ὁ δὲ δεύτερος ἐγγίζει τὴν κορυφὴν τῆς δημιουργικῆς τελειώσεως. Πρόκειται διὰ τὴν δυνάμιν τῆς τραγικότητος. Ἡ αὐτοκτονία καὶ ἡ αὐτοθυσία ἀποτελοῦν δηλ. τὰς τραγικὰς μορφὰς ζωῆς ποῦ συγκλονίζουν καὶ πείθουν μὲ τὸ μεταφυσικὸν των βάθος. Καὶ εἰς τὰς δύο περιπτώσεις εἶναι καταφανὴς ἡ ἀντίθεσις πρὸς τὴν νομοτέλειαν καὶ συνάμα ἡ συγκλονιστικὴ συντριβὴ τοῦ αὐτοκτονούντος ἢ τοῦ αὐτοθυσιαζομένου. Ἐτσι προκαλεῖται ὁ θαυμασμός καὶ τὸ δέος· ὁ παρατηρητὴς τῆς τραγωδίας ἐκφεύγει τῆς συνηθισμένης φυσικῆς διαστάσεως. Ἡ τραγωδία τὸν μεταφέρει εἰς περιοχὰς ξένας καὶ κατὰ τινὰ τρόπον ἀπροσίτους. Ἐμπροσθέν του διανοίγεται ἓνας ἄγνωστος δρόμος τῆς ὑπάρξεως, ποῦ ὀδηγεῖ εἰς τὰς ρίζας τοῦ κόσμου καὶ τῆς ζωῆς. Τὰ φυσικὰ κριτήρια εἶναι πτωχὰ καὶ ἀδυνατοῦν νὰ ἐρμηνεύσουν τὸ βάθος τῆς τραγικῆς ζωῆς τοῦ αὐτοκτονούντος ἢ τοῦ αὐτοθυσιαζομένου. Ὁ τρόμος καὶ ἡ κατάπληξις ἐμπροσθεν τῆς αὐτοκτονίας καὶ τῆς αὐτοθυσίας μεταθέτουν τὸν ἄνθρωπον ἀπὸ τὴν φυσικὴν εἰς τὴν μεταφυσικὴν διάστασιν, ἀνεξαρτήτως τοῦ ὅτι τοῦτο δὲν συνειδητοποιεῖται πάντοτε. Καὶ αἱ δύο πράξεις ἐγγίζουν τὰ ἀκρότατα ὅρια τῆς γνώσεως τοῦ μυστηρίου τῆς ζωῆς.

Ἐν προκειμένῳ ὁ δαιμονισμός, ὡς αὐτοκαταστροφή, κινεῖται εἰς τὰ ἴδια τὰ θεμέλια τῆς ζωῆς, ἀπειλῶν νὰ τὰ κονιορτοποιήσῃ. Ἡ πρᾶξις καὶ ἡ γνῶσις τοῦ δαιμονισμοῦ προκαλοῦν τὸν συγκλονισμόν κάθε ὑπάρξεως. Τὸ μυστήριον τῆς ζωῆς ἐγκρούπεται εἰς τὰ σπλάγχνα τοῦ μηδενός καὶ τὰς κορυφὰς τῆς δημιουργικῆς τελειώσεως. Ἡ προσέγγισις τῶν ὁρίων αὐτῶν δίδει τὴν δυνατότητα ἀνακαλύψεως τῶν πτυχῶν τοῦ μυστηρίου τῆς ζωῆς. Οἱ δαίμονες, ὡς παρουσιάζονται εἰς τὴν Ἀγίαν Γραφήν, γνωρίζουν καλῶς τὴν θέσιν των καὶ ἀναγνωρί-

ζουν τὴν ὑπαρξιν καὶ τὸ μεγαλεῖον τοῦ Θεοῦ³⁸. Ὁ δρόμος, ὁ ὁποῖος δὲν ὁδηγεῖ οὔτε εἰς τὸ μηδὲν οὔτε εἰς τὴν κορυφὴν τῆς δημιουργικῆς τελειώσεως, εἶναι δρόμος ἀγνοίας καὶ ἀδιεξόδου. Ἡ ζωὴ εἰς τὴν πορείαν αὐτὴν δὲν φανερώνει τὰς πραγματικὰς τῆς ρίζας, γίνεται ἐπιφανειακὴ καὶ ἀναιμική. Δὲν χαρακτηρίζεται ἀπὸ κανένα συγκλονισμόν. Ἡ ἐλευθερία ἀδρανεῖ καὶ παραμένουσα στάσιμος ὁδηγεῖται εἰς φρικτὸν εὐνουχισμόν. Ὁ αὐτοκτονῶν διαμαρτύρεται, ἡ δὲ διαμαρτυρία αὐτὴ ἀποτελεῖ καὶ πρᾶξιν ἀπογνώσεως πρὸς λύσιν τοῦ μυστηρίου τῆς ζωῆς. Ἡ δύναμις τῆς αὐτοκαταστροφῆς ἀποτελεῖ ἐνεργοποίησιν τῆς ἐλευθερίας, ἡ ὁποία χαρακτηρίζει τὰ ἐκ τοῦ μηδενὸς δημιουργηθέντα ὄντα. Βεβαίως, ἡ ἐνεργοποίησις αὐτὴ κινεῖται εἰς τὴν σκοτεινὴν ἀφετηρίαν τοῦ μηδενός, ἥτοι τὴν ἀφετηρίαν τῶν σκοτεινῶν ριζῶν τῆς ζωῆς. Ἀλλὰ ὅπωςδήποτε εἶναι μία κίνησις καὶ μία ἐξέλιξις. Ὅταν λείπη αὕτη, ὡς καὶ ἡ κίνησις πρὸς τὴν δημιουργικὴν τελείωσιν, ἡ ἀνθρωπίνη ζωὴ κινδυνεύει νὰ ἀφανισθῇ εἰς μίαν στασιμότητα καὶ εἰς μίαν ἀποσυνθετικὴν πλαδαρότητα ἀργῆς μορφῆς. Πρόκειται διὰ τὴν ἀτροφίαν τῆς προσωπικῆς καὶ κοινωνικῆς ζωῆς, ἡ ὁποία συχνὰ παρατηρεῖται ἐντὸς τοῦ ὀργανισμοῦ τῶν ἐπιτευγμάτων κάθε πολιτισμοῦ. Ἡ ἀπώθησις τῆς δημιουργικῆς τελειώσεως καὶ τῶν δυνάμεων τῆς αὐτοκαταστροφῆς συντελεῖ εἰς τὴν ἐδραίωσιν τῆς εἰδωλολατρίας καὶ τῆς ὑποκρισίας.

β) Ἡ εἰδωλολατρία. Ἡ ἐκπτώσις ἀπὸ τὴν δημιουργικὴν τελείωσιν ὁδηγεῖ τὸν ἄνθρωπον εἰς τὴν συνειδητὴν ἢ ἀσυνειδητὸν ἀνάγκην ἀντιμετωπίσεως τοῦ μηδενός. Ἡ ἀποτυχία αὐτὴ τοῦ ἀνθρώπου τὸν εἰσάγει εἰς ἓνα χῶρον, ὅπου ἡ ζωὴ τοῦ εἰς τὴν προσωπικὴν καὶ κοινωνικὴν διάστασιν ἀρχίζει νὰ χάνῃ κάθε στερεότητα καὶ βεβαιότητα. Τὸ σκοτεινὸν στόμα τοῦ μηδενός, ὡς μία χαίνουσα ἄβυσσος, ἀπειλεῖ νὰ ἐκμηδενίσῃ ἀνὰ πᾶσαν στιγμὴν κάθε νόημα καὶ εὐτυχίαν τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς. Τότε ἀκριβῶς αἱ διαπροσωπικαὶ καὶ κοινωνικαὶ σχέσεις ὁλοῦν καὶ ἀτροφοῦν μέχρι κινδύνου πλήρους εὐνουχισμοῦ. Ὁ τρόμος τῆς ἀπομονώσεως προκαλεῖ πανικὸν καὶ ἐχθρικὰς διαθέσεις, αἱ ὁποῖαι ἡμποροῦν νὰ ὁδηγήσουν εἰς σκληρότητα καὶ εἰς τάσεις αὐτοκαταστροφῆς. Ὁ ἄνθρωπος τὴν ἀτέλειαν αὐτὴν, ὡς πρὸς τὴν ἐπιτυχὴ καλλιέργειαν τῶν διαπροσωπικῶν καὶ κοινωνικῶν σχέσεων, θεωρεῖ συνήθως ὡς μίαν βαθμίδα μιᾶς ἀναγκαίας ἐξελίξεως· προσδοκᾷ ἀνὰ πᾶσαν στιγμὴν νὰ ὑπερβῇ τὸ ἀτελὲς στάδιον καὶ νὰ φθάσῃ εἰς ὑψηλὰς δημιουργικὰς ἐπιδόσεις. Διὰ τὴν κατανόησιν δὲ τῆς τραγικῆς τοῦ καταστάσεως ἀπαιτεῖται μεταφυσικὸς καὶ θρησκευτικὸς προσανατολισμὸς τῆς ὑπάρξεως. Ἀλλως δὲν εἶναι δυνατόν ἡ εἰς βάθος ἐρμηνεία τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς καὶ τοῦ προορισμοῦ αὐτῆς. Ὁ ἀφυπνιζόμενος ἄνθρωπος ὅμως καθρεπτίζεται εἰς τὴν «φωτασματορικὴν» περιοχὴν τοῦ μηδενός καὶ διαίσθανεται ὅτι ἀποτελεῖ ἓνα ἐκμηδενιζόμενον ὄν· ἢ ἓνα εἶδωλον! Ὁ δουλεύων δηλ. εἰς τὴν

ἀπομονωτικὴν ζωὴν, ἀπομαρτύνει τὸν ἑαυτὸν ἀπὸ τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς καὶ τῆς κοινωνίας. Ὁ δὲ δουλεύων εἰς τὴν κοινωνικὴν ζωὴν, ἀπομαρτύνει τὸν ἑαυτὸν ἀπὸ τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς καὶ τῆς κοινωνίας. Ὁ δὲ δουλεύων εἰς τὴν ἀνθρωπίνην ζωὴν, ἀπομαρτύνει τὸν ἑαυτὸν ἀπὸ τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς καὶ τῆς κοινωνίας.

38. 1ακ. 2, 19. Ματθ. 8, 29. Πράξ. 19, 15.

δύναμιν τοῦ μηδενός καὶ τῆς ἀπογνώσεως εἶναι ἄνθρωπος ἀφυπνισμένος, ἂν καὶ δὲν πορεύεται τὴν δημιουργικὴν ὁδόν. Ἡ ἀφυπνισίς τοῦ ἔχει ὅπωςδήποτε θρησκευτικὸν καὶ τραγικὸν βάθος. Ἄν δὲν εὑρεθῇ τρόπος ἀντιδράσεως, ὁ κίνδυνος τῆς δαιμονικῆς αὐτοκαταστροφῆς εἶναι δύναμις ἀκαταγώνιστος. Εἰς τὴν δύσκολον αὐτὴν καμπὴν ὁ ἄνθρωπος ἀντιδρᾷ μὲ προσωρινὴν ἐπιτυχίαν, καλύπτων τὸ φάσμα τοῦ μηδενός καὶ δημιουργῶν τὰ σωτήρια δι' αὐτὸν εἰδῶλα. Πάντοτε αἰσθάνεται ὅτι ἀπειλεῖται ἀπὸ ἐχθρικὰς δυνάμεις, ἀλλὰ προσπαθεῖ νὰ τὰς ἀντιμετωπίσῃ μὲ τὴν ἐπίνοιαν αὐτὴν τῶν εἰδώλων³⁹.

Ἡ πρώτη ἀτυχὴς καὶ κακὴ προσαρμογὴ γίνεται εἰς τὴν ἐντόπισιν τῶν ἐχθρικῶν δυνάμεων. Ἐνῶ ὁ κίνδυνος εὐρίσκεται εἰς τὴν ἐκμηδενιζομένην ἐσωτερικότητα τοῦ ἀνθρώπου καὶ ὡς ἐκ τούτου εἰς τὰς προσωπικὰς καὶ κοινωνικὰς σχέσεις, ἐντοπίζεται εἰς τὸ ἐξωτερικὸν περιβάλλον, τὸ φυσικὸν καὶ τὸ κοινωνικόν, νοούμενον εἰς τὴν ἀντικειμενικὴν του διάστασιν. Ἡ ἀτυχὴς αὕτη ἐντόπισις δὲν γίνεται μόνον ἀπὸ τὴν ἀπλὴν καὶ πρωτόγονον ἀντίληψιν, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ συγχρόνους σοβαρὰς φιλοσοφικὰς καὶ ἐπιστημονικὰς θεωρίας. Ἀλλωστε τοῦτο εἶναι λίαν εὐεξήγητον, δοθέντος ὅτι ἡ ἐν λόγῳ ἐντόπισις, ὡς πρὸς τὴν ἐπιφανειακὴν θεώρησιν τῶν συμπτωμάτων τῆς ἀνθρωπίνης τραγωδίας, εἶναι κατὰ πάντα ὀρθή· ἐλλείπει ὅμως ἡ θεώρησις τοῦ βάθους. Ἡ δουλεία εἰς τὸ φυσικὸν καὶ τὸ κοινωνικὸν περιβάλλον, ὅπου ἐμφωλεύουν τόσαι ἐχθρικαὶ δυνάμεις, ὀφείλεται εἰς τὴν ἀδυναμίαν προσαρμογῆς τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὸ περιβάλλον τοῦ καὶ ὅχι εἰς ἐνδεχομένην ἐχθρικὴν φύσιν αὐτοῦ τοῦ περιβάλλοντος. Τὸ ἐχθρικὸν εἶδωλον τῆς ὑπάρξεως, ποὺ χαίνει ἀπειλητικὸν εἰς τὴν ἐσωτερικότητα, μεταφέρεται εἰς τὸν ἐξωτερικὸν χῶρον. Τὸ περιβάλλον καθίσταται ἀφιλόξενον καὶ ἀπειλητικόν. Ἐτσι ὁ ἄνθρωπος προσπαθεῖ νὰ ἀπαλλαγῇ ἀπὸ τὰς δυσμενεῖς δυνάμεις τοῦ περιβάλλοντός του, ἐκμαιεύων τὰς εὐμενεῖς κατὰ τὴν κρίσιν τοῦ δυνάμεις. Ἡ διαστροφή τοῦ πνεύματός του, ἥτοι τῆς δυναμικῶς ἀναπτυσσομένης ἐσωτερικότητός του, συντελεῖ εἰς τὴν ἀδυναμίαν προσαρμογῆς εἰς τὸ

39. Ὁ Μ. Ἀθανάσιος εἰς τὸ Κατὰ Ἑλλήνων ἔργον τοῦ μετὰ σπανίαν θεολογικὴν διεισδυτικότητα ἀναλύει τὴν εἰδωλολατρίαν ὡς σύμπτωμα τῆς ἀπωλείας τῆς ζωογόνου θείας χάριτος. Τὰ κτιστὰ ὄντα τρέπονται εἰς τὴν πτώσιν καὶ τὸν μηδενισμόν τῶν εἰδώλων. Γενικῶς δὲ οἱ πατέρες, ἀκολουθοῦντες πιστῶς τὸ ἀγιογραφικὸν πνεῦμα, καταδικάζουν δριμύτατα τὸν κόσμον τῆς εἰδωλολατρίας, εἰς τὴν ὁποίαν κατατάσσουσιν καὶ τὴν πορνείαν. Χαρακτηριστικῶς ὁ ἐκ τῆς Δύσεως Τερτυλλιανὸς δὲν εὕρισκε καμμίαν δυνατότητα παραμονῆς εἰδωλολατρῶν εἰς τοὺς κόλπους τῆς Ἐκκλησίας, ἡ ὁποία, κατὰ τὴν προτύπωσιν τῆς κιβωτοῦ τοῦ Νῶε μετὰ τὰ εἶδη τῶν κακῶν ζώων, ἀνέχεσθαι τὴν παραμονὴν Χριστιανῶν ἀκόμη καὶ μετὰ βαρὲς ἠθικὰ ἐλαττώματα. Βλ. Τερτυλλιανῶν, *De idololatria* 24, PL 4, 274A. «Viderimus enim si secundum arcae typum et corvus et milvus et lupus et canis et serpens in ecclesia erit, certe idololatrias in arcae typo non habetur. Nullum animal in idololatrem figuratum est: quod in arca non fuit, in ecclesia non sit».

ἡ δὲ δουλεύων εἰς τὴν ἀνθρωπίνην ζωὴν, ἀπομαρτύνει τὸν ἑαυτὸν ἀπὸ τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς καὶ τῆς κοινωνίας.

κάθε φύσεως περιβάλλον, που κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον καθίσταται ἀφιλόξενον καὶ ἐχθρικόν. Ἡ ἐσωτερικὴ διαστροφή εἶναι ἡ τραχικὴ κίνησις τῆς ἐλευθερίας μεταξὺ μηδενὸς καὶ αὐτοδημιουργίας, μεταξὺ αὐτοκαταστροφῆς καὶ πραγματώσεως τῆς πορείας ἀπὸ τὸ κατ' εἰκόνα πρὸς τὸ καθ' ὁμοίωσιν. Ὄταν ὁ ἄνθρωπος καθρεπτίζεται εἰς τὴν θεϊαν πραγματικότητα, τότε καταξιώνει καὶ ὑποστασιοποιεῖ δημιουργικῶς τὴν ὑπαρξίν του ἐντὸς τῆς ζωοποιῦ θείας χάριτος· ἐπιτυγχάνει τὸ καθ' ὁμοίωσιν. Ὄταν ὅμως καθρεπτίζεται εἰς τὸ μηδέν, τότε μὲ συνειδητὸν ἢ ἀσυνειδητὸν τρόπον ἀνακαλύπτει ὅτι εἶναι εἰδωλον, ἕνα νεφέλωμα που χάνεται. Ὁ πόθος διὰ τὴν ζωὴν καὶ αἱ ἐλπίδες του διαλύονται ἢ κινδυνεύουν νὰ διαλυθῶν εἰς αὐτὸ τὸ εἰδωλον τῆς ὑπάρξεώς του. Κατὰ συνέπειαν τὸ περιβάλλον, φυσικὸν καὶ κοινωνικόν, εἰς τὸ ὁποῖον δρᾷ καὶ κινεῖται, θεωρούμενον κατὰ τινὰ τρόπον ὡς τὸ δεύτερον σῶμα του, καθίσταται ἐχθρικόν καὶ ἀφιλόξενον, πλήρες δυσκολιῶν καὶ ὀδυνῶν. Ἔτσι τὸ εἰδωλον τῆς ὑπάρξεως, τὸ ὁποῖον εἶναι ἡ πηγὴ τοῦ τρόμου καὶ τῆς ἀπειλῆς, εἰδωλοποιεῖ τὴν κτίσιν καὶ τὴν ἀνθρωπίνην κοινωνίαν.

Κατὰ ταῦτα ἡ κτίσις καὶ ἡ κοινωνία δὲν εἶναι πλέον τὸ δεύτερον σῶμα τοῦ ἀνθρώπου οὔτε ἀποτελοῦν τὴν πηγὴν τῆς χαρᾶς καὶ τῆς δημιουργικῆς προόδου. Καθίστανται ὁ ἐχθρὸς που πρέπει νὰ δαμασθῇ. Ἐν σχέσει πρὸς τὰ ζῶα, που ἐπιλύουν ὁμοιομόρφως καὶ ἐπιτυχῶς τὰ προβλήματα προσαρμογῆς πρὸς τὴν φυσικὴν πραγματικότητα, μόνον ὁ ἄνθρωπος τείνει νὰ βιάσῃ καὶ νὰ καταστρέψῃ τὸ φυσικὸν καὶ τὸ κοινωνικὸν περιβάλλον. Κατὰ τὰ πρῶτα στάδια ἀναπτύξεως ὑποτυπώδους πολιτισμοῦ καὶ μετὰ ταῦτα ὁ ἄνθρωπος ἐθεώρει τὸν κόσμον πλήρη δαιμονίων καὶ παντοίων ἄλλων ἐχθρικῶν δυνάμεων. Ἡσθάνετο περιδεῆς ἐναντὶ ἐνὸς κλοιοῦ μιᾶς σιδηρᾶς ἀπειλῆς. Ὁ κόσμος ἦτο κλειστός καὶ σχηματοποιημένος, συνάμα καθίστατο ἕνας ἀμείλικτος ἀντίπαλος. Ἐν τούτοις ἡ ἐλπίς διασώσεως τοῦ εἰδώλου τῆς ὑπάρξεώς του τὸν ἐπειθε ὅτι ὑφίστανται δυνατότητες ἀντιμετωπίσεως τοῦ ἐχθρικοῦ τούτου κόσμου. Ἔτσι τὸ φυσικὸν καὶ τὸ κοινωνικὸν περιβάλλον καθίσταντο ἡ πηγὴ τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ. Ἡ λατρεία καὶ ὁ φόβος τῆς κτίσεως εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ὑποταγῆς τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὴν φυσικὴν καὶ τὴν κοινωνικὴν δουλείαν, ἐξ αἰτίας τῆς κακῆς προσαρμογῆς πρὸς τὸ περιβάλλον του. Ἔτσι ἤρχισεν ἡ λατρεία καὶ ἡ ἀποθέωσις τῆς κτίσεως καὶ τῶν κοινωνικῶν θεσμῶν ἀφ' ἐνός καὶ ὁ ἀπηνῆς πόλεμος κατὰ τῆς κτίσεως καὶ τοῦ πλησίου ἀφ' ἑτέρου. Τὸ δὲ ἐνδιαφέρον τοῦ ἀνθρώπου, κατὰ τὰ πρῶτα βήματα τῆς ὀργανωμένης του ζωῆς, στρέφεται περισσότερον πρὸς τὰ ἔξω. Ἡ κτίσις θεοποιεῖται καὶ συνάμα καθίσταται ὁ φοβερὸς δυνάστης. Κατὰ συνέπειαν ἡ εἰδωλολατρεία εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ὑποδουλώσεως τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὸ φυσικὸν καὶ τὸ κοινωνικὸν περιβάλλον, κατόπιν ματαιώσεως τοῦ καθ' ὁμοίωσιν Θεοῦ.

Ἡ πρόοδος τῆς ἀνθρωπίνης γνώσεως καὶ ἡ κατ' ἀκολουθίαν δημιουργία νέων ἀντιλήψεων καὶ τρόπων ζωῆς παρέχει τὴν ἐντύπωσιν ὅτι ὁ σύγχρονος ἄν-

θρωπος ἔχει ἀπαλλαγῇ ἀπὸ τὸν φόβον τῆς θεοποιημένης κτίσεως καὶ τῶν θεοποιημένων κοινωνικῶν θεσμῶν. Τοῦτο εἶναι ἀληθὲς μόνον ὡς πρὸς τὴν μορφολογίαν τῆς λατρείας καὶ τῆς θεοποιήσεως. Διότι καὶ ὁ σύγχρονος ἄνθρωπος ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι ὑπόδουλος εἰς τὴν φυσικὴν καὶ τὴν κοινωνικὴν πραγματικότητα, μολονότι ἐντυπωσιάζουν κατὰ πολὺ αἱ κατακτήσεις του ἐπὶ τῆς φύσεως καὶ τῶν κοινωνικῶν τρόπων ζωῆς. Ἴσως πρόκειται διὰ μίαν τραγωδίαν, τῆς ὁποίας ἀγνοεῖ τὸ βάθος καὶ τὰς διαστάσεις, ἐνῶ ζῇ ὅλας τὰς συνεπείας τῆς. Αἱ κατακτήσεις τοῦ ἀνθρώπου ἐπὶ τῆς φύσεως προκαλοῦν τὸν θαυμασμόν εἰς αὐτὸν τὸν κατακτητὴν καὶ συνάμα τοῦ παρέχουν ἀνέσεις ζωῆς καὶ αὐτοπεποίθησιν. Τὴν ἰδίαν ὅμως στιγμὴν ὁ βιασμὸς τῆς φύσεως ἐκδικεῖται καὶ ἐπισωρεῖ ἀναριθμήτους δυνάμεις αὐτοκαταστροφῆς. Κατηργήθησαν ἀπληρχαίμενοι θεσμοὶ κοινωνικῆς καὶ πολιτικῆς φύσεως (ὡς λόγου χάριν εἶναι ἡ δουλεία καὶ τὰ θεοκρατικὰ καθεστῶτα), ἐνῶ κατερρακώθησαν ἀναλγῆτως ἀνθρώπινα δικαιώματα καὶ ἐδημιουργήθησαν τάξεις ὁλόκληροι ὑποκείμεναι εἰς τὴν αὐθαίρεσιν σκληρᾶς οικονομικῆς, πολιτικῆς καὶ γραφειοκρατικῆς ἐξουσίας. Βεβαίως, ὁ ἄνθρωπος ἔπαυσε νὰ πιστεύῃ ὅτι τείνει ἐξ ὁλοκλήρου νὰ μὴ πιστεύῃ εἰς τὴν θεοποιημένην κτίσιν ἢ εἰς θεοποιημένους θεσμούς, ἀλλὰ ἡ λατρεία καὶ ὁ φόβος ἐναντὶ τῆς κτίσεως καὶ τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητος δὲν ἔπαυσεν οὔτε στιγμὴν. Πῶς θὰ ἐξηγεῖτο ἄλλως, λόγου χάριν, τὸ χαρακτηριστικὸν φαινόμενον τῆς προσωπολατρίας εἰς τὸ πολιτικὸν καὶ κοινωνικὸν πλαίσιον τοῦ πολιτισμοῦ τοῦ 20οῦ αἰῶνος; Μόνον μὲ τὰ κριτήρια ἀναλύσεως τοῦ φαινομένου τῆς εἰδωλολατρίας. Ἐχει ἀλλάξῃ ἐν προκειμένῳ ἡ μορφολογία τῆς εἰδωλολατρίας, ἀλλὰ ὁ ἄνθρωπος οὐδόλως ἡλευθερώθη. Εἶναι πιθανώτερον ὅτι ἡ δουλεία, κατὰ τὴν ἐξέλιξιν, ἐγένετο πολυπλοκώτερα καὶ ὀδυνηροτέρα.

Ἀλλὰ πέραν τούτων ἡ εἰδωλολατρεία δὲν ἔχει μόνον τὴν ὄψιν αὐτὴν, που συνήθως γνωρίζομεν. Δὲν εἶναι μόνον ἡ λατρεία καὶ ὁ φόβος τοῦ ἐξωτερικοῦ περιβάλλοντος. Ἡ εἰδωλολατρεία κυρίως εἶναι ἡ ἐσωτερικὴ ἐγωκεντρικὴ συσπείρωσις τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὸν ἑαυτὸν του, ἐκ τοῦ φόβου καὶ μόνον νὰ μὴ διαλυθῇ τὸ εἰδωλον τῆς ὑπάρξεώς του, τὸ ὁποῖον βλέπει καθρεπτιζόμενος εἰς τὸ μηδέν. Ἡ πρώτη ἀντίδρασις πρὸς τὴν ἀπόγνωσιν ἐκδηλώνεται μὲ τὴν ἐγωκεντρικὴν συσπείρωσιν, ἡ ὁποία μετὰ ταῦτα ἔχει ὡς συνέπειαν τὴν λατρείαν, τὸν φόβον καὶ τὴν θεοποίησιν τῆς κτίσεως καὶ τῶν κοινωνικῶν θεσμῶν. Ἔτσι σήμερον ὁ ἄνθρωπος δουλεῖ βαρύτερον εἰς τὴν δύναμιν τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ εἰδώλου, ἀπομονώνεται περισσότερον, φοβεῖται συχνότερον καὶ ἡ ἐντόπισις τοῦ κινδύνου εἰς τὸ περιβάλλον, κατὰ πεπλανημένην ἐκτίμησιν, γίνεται μὲ δραματικώτερον τρόπον. Σήμερον, λέγουν πολλοί, περισσότερον ἀπὸ κάθε ἄλλην φορὰν ὁ ἄνθρωπος φοβεῖται περισσότερον καὶ ἔτσι ἀγαπᾷ ὀλιγώτερον. Κατ' ἀκολουθίαν εἶναι περισσότερον εἰδωλολάτρης ἀπὸ κάθε ἄλλην φορὰν. Ὄταν ὁ ἄνθρωπος ἀδυνατεῖ νὰ ἀγαπᾷ, διότι συσπειρώνεται εἰς τὸν ἑαυτὸν του καὶ φοβεῖται τὸν ἔξω κόσμον ὡς ἐχθρικόν, τότε ἡ ἀρσένωσίς του εἰς τὰ ἐσωτερικὰ

και εξωτερικά είδωλα γίνεται έντονωτέρα, προς λύσιν του προβλήματος του άπελπισμού του και προς άποφυγήν της αυτοκαταστροφής. Είς την σημερινήν κατάστασιν ο άνθρωπος, παρ' όλην την έπιδεικνυμένην έξωστρέφειαν, φαίνεται να στρέφεται περισσότερο προς τα έξω προς το έγικεντρικόν του είδωλον, παρὰ προς τα έξω. Κατά συνέπειαν ή σημερινή είδωλολατρία παρουσιάζει μίαν ύπετροφίαν είς τόν έσωτερικόν χώρον, ένω είς τόν έξωτερικόν ήλλαξε μόνον τó μυθικόν ένδυμα και άντικατεστάθη με τó ιδεολογικόν και τó έπιστημονικόν. 'Ο παρατηρητής και ό έρευνητής του φαινομένου της είδωλολατρίας δυσχεραίνονται σήμερα να αναλύσουν την λατρείαν των είδωλολατρικών άντικειμένων, διότι ή είδωλολατρία κατέστη έκλεπτυσμένη κατά πάντα. Πάντως ό είδωλολάτρης ποτέ δέν πιστεύει ότι υπόκειται είς μίαν τυραννίαν, διότι ή άφοσίωσίς του είς τα είδωλα είναι δι' αυτόν αυτόνόητος, ως ή ιδία ή ζωή του. Συνάμα ή άφοσίωσις αυτή του παρέχει την ασφάλειαν που έπιθυμεί. 'Η άρνησις της είδωλολατρίας δέν γίνεται ούτε με προτροπάς ούτε με έξωτερικήν συμμόρφωσιν προς μίαν θρησκευτικήν διδασκαλίαν· γίνεται μόνον με την έναρξιν της δημιουργικής πορείας προς τó καθ' όμοίωσιν Θεού.

γ) 'Η ύποκρισία. Παράλληλος ή και συμπληρωματική προς την είδωλολατρίαν κατάστασις, ή οποία σώζει προσωρινώς τόν άνθρωπον από τόν άπελπισμόν και την δύναμιν αυτοκαταστροφής, είναι ό ύποκριτικός τρόπος ζωής. Πρέπει να θεωρηθί ή αλήθες ότι ή ύποκρισία, ένω άποτελεί την μεγίστην πληγήν της προσωπικής και της κοινωνικής ζωής, πολύ όλίγον έγένετο άντικείμενον εξετάσεως υπό πρίσμα φιλοσοφικόν και θεολογικόν. Συνήθως την καταδικάζομεν άπλως ως έλαττωματικήν ήθικήν συμπεριφοράν, χωρίς να έπισημαίνωμεν την σοβαρότητα και τó βάθος του έλαττώματος αυτού. 'Αναγινώσκοντες τὰ Ευαγγέλια, εύθως έξ αρχής δέν ήμπορούμεν να αντιπαρέλθωμεν τó έντυπωσιακόν γεγονός της πάλης του Χριστού έναντίον του κόσμου των δαιμόνων και του κράτους της ύποκρισίας. Είς ώρισμένους δέ περιπτώσεις ή πάλη αυτή παρουσιάζεται διεξαγομένη συγχρόνως και κατά των δύο τούτων καρκινωμάτων της προσωπικής και της κοινωνικής ζωής⁴⁰. 'Η δέ στάσις του Χριστού προς τούς βασανιζομένους εκ των τραυμάτων της άμαρτίας είναι πλήρης αγάπης και παραμυθίας, ένω ή στάσις του προς τὰ δαιμόνια και τούς ύποκριτάς είναι μαχητική και επιθετική. Κατά συνέπειαν ή ύποκρισία πρέπει να θεωρηθί ως μία σοβαρά μορφή δαιμονισμού ή ως ή άμαρτία που εύρίσκεται είς την πλέον ύψηλήν έξαρσιν. "Αλλωστε οι βλασφημοῦντες ή οι άντιστεκόμενοι κατά του 'Αγίου Πνεύματος φαίνονται να προέρχονται εκ της τάξεως των ύποκριτών⁴¹. 'Επίσης δέν πρέπει να λησμονούμεν ότι ή παραβολή της μελλού-

σης κρίσεως έχει έντονον άντιφαρισαϊκόν χαρακτήρα⁴².

'Ο ύποκριτικός τρόπος ζωής δέν είναι άπλως έλαττωματική ήθική συμπεριφορά ή προσποίησης μιᾶς έναρέτου ζωής. Πρόκειται δι' ένα βαθύτερον σύμπτωμα της δαιμονισμένης ζωής. 'Η ύποκρισία άφ' ενός μεν πλαστογραφεί την δημιουργικότητα, παρουσιάζομένη ως ύψηλή και ήθική ζωή, άφ' έτέρου δέ άποτελεί άκλόνητον, λαβυρινθώδη και τερατώδη άντικειμενικήν τάξιν, είς την οποίαν εγκλωβίζονται και ζοῦν χωρίς δημιουργικότητα άναρίθμητοι άνθρωποι. Πρόκειται διὰ την άπαισίαν και παγεράν όργάνωσιν της συμβατικής ζωής με τὰς πολλές έξαρτήσεις, αί όποιαι άσκοῦν την πλέον καταθλιπτικήν τυραννίαν επί της ζωής των ανθρώπων. Είς τόν χώρον αυτόν των συμβατικοτήτων διεξάγεται σκληρός άγών προς διατήρησιν συμφερόντων και δικαιωμάτων. 'Ο ύποκριτικός τρόπος ζωής βασανίζει τούς ύποκρινομένους είς τὰ όρια μιᾶς κενής και μη δημιουργικής ζωής είς τρόπον, ώστε να μισοῦν τó κακόν, διότι άδυνατοῦν να τó διαπράξουν. "Αλλοι πάλιν ύποστηρίζουν τόν τρόπον αυτόν της ζωής, διότι έξυπηρετεί ώρισμένα «ιδανικά», τὰ όποια με την σειράν των έξυπηρετοῦν άμέσως τούς ύποκρινομένους. Γενικώς πρόκειται περι μιᾶς άτέγκτου όργανωμένης ζωής, δίκην γραφειοκρατίας, την οποίαν πολὺ εύκόλως οι άνθρωποι θεωροῦν ως λύσιν και πανάκειαν, διότι εύρίσκουν τραχύν τόν δρόμον της έλευθεράς δημιουργικής τελειώσεως. "Ετσι ή ύποκρισία, ως τρόπος ζωής, καθίσταται, ήμπορούμεν να είπωμεν, μεῖζον του κακοῦ· πρόκειται όχι δι' αυτό τó κακόν, αλλά διὰ την δύναμιν αυτοπροστασίας του. Πράγματι, οι ύποκρινομένοι άφ' ενός μεν μένουν στάσιμοι και χωρίς δημιουργικήν πνοήν, άφ' έτέρου δέ έμποδίζουν και τούς άλλους να πραγματοποιήσουν την δημιουργικήν τελείωσιν⁴³. Εύλογος και δικαία ή όργή του Χριστού κατά της όργανωμένης ύποκρισίας.

Κατά ταῦτα ό ύποκριτικός τρόπος ζωής, ως όργανωμένος και άντικειμενικός, καταβροχθίζει κάθε νέον μέλος που εισέρχεται είς την κοινωνικήν ζωήν. 'Η αντίδρασις είναι δύσκολος και συχνά δημιουργεί όδυνηράς συνεπείας είς τόν άντιδρώντα. Είς μίαν τοιαύτην ζωήν ό άνθρωπος ανά πᾶσαν στιγμήν κινδυνεύει να άπολέση την ταυτότητα της προσωπικότητός του, πρᾶγμα που σημαίνει ότι κινδυνεύει να άτροφήση είς την δημιουργικήν του προσπάθειαν. 'Ο σημερινός κόσμος εύνοεί όχι μόνον την έκλεπτυσμένην είδωλολατρίαν, αλλά και την έκλεπτυσμένην και αδιόρατον ύποκρισίαν. Οι πάντες γνωρίζουν τὰ πάντα και έχουν ποικίλας γνώμας, χωρίς αυτά να είναι ιδιαιτελών. 'Ημπορεί να είναι όρθαι—τοῦτο είναι αδιάφορον—άλλά δέν πηγάζουν από μίαν δημιουργικήν προσπάθειαν και άφομοίωσιν. "Ετσι ό άνθρωπος ήμπορεί να άσπασθῇ

40. Ματθ. 12, 22 - 31.

41. Ματθ. 12, 32.

42. Ματθ. 24, 51· 25, 31 - 46.

43. Ματθ. 23, 13 - 14.

και ύψηλās ιδέας, χωρίς νά τās έχη άφομοιώσει ή νά τās έχη ζήσει δημιουργι-
γικώς. Συχνά, κατά περίεργον τρόπον, ήμπορεί νά θυσιασθῇ και χάριν τών Ι-
δεών αὐτών, διότι έτσι τό επιτάσσει ή έξωτερική επιβολή. Αὐτή ή άπώλεια τῆς
γνησιότητος και τῆς αὐθεντικότητος τοῦ προσώπου σημαίνει στασιμότητα ως
πρός τήν δημιουργικήν πορείαν, αντίδρασιν κατά τῆς δυνάμεως αὐτοκαταστρο-
φῆς και άρα άποτέλεσμα τῆς ματαιώσεως τοῦ καθ' όμοίωσιν Θεοῦ. Εἶναι πο-
λὺ όδυνηρόν εἰς τόν άνθρωπον νά πιστεύῃ ὅτι διαμορφώνει τήν προσωπικότη-
τά του, ἐνῶ αὐτή διαμορφώνεται ἀπό τόν συμβατικόν και ύποκριτικόν τρόπον
ζωῆς. Πρόκειται διὰ τόν εὐνουχισμόν τῆς ἐλευθερίας ἐντός τών πλέον ἐκθαμ-
βωτικῶν κηρυγμάτων και διακηρύξεων περί τῆς ἐλευθερίας τοῦ ανθρώπου. Τό
καρκίνωμα τῆς ύποκριτικῆς ζωῆς ήμπορεί νά εἰσχωρήσῃ εἰς πᾶσαν ἐκδήλωσιν
τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, κατά μείζονα δέ λόγον τῆς θρησκευτικῆς. Ἐν προκει-
μένῳ όλόκληρον τό σιωπηλόν τοῦτο δράμα τῆς ἀνθρωπότητος ἐκφράζεται μέ
τήν πεμπτουςίαν τοῦ θεατρικοῦ ἔργου τοῦ L. Pirandello: «Εἶμαι ὅπως μέ
ἐδημιουργήσατε». Αἱ πολλαὶ ἀλήθειαι, αἱ ὁποῖαι, κατά τόν σύγχρονον ἄνθρω-
πον, σημαίνουν ὅτι εἶναι ἀδύνατος ή εὔρεσις τῆς ἀληθείας, ἀποτελοῦν τό βασι-
κόν σύμπτωμα τῆς ύποκριτικῆς ζωῆς, ή ὁποία διὰ τών πολλῶν ἀληθειῶν ἀπο-
κρύπτει τήν μίαν, ἥτοι τήν δημιουργικήν πορείαν τοῦ ανθρώπου. Ἡ δημιουρ-
γική αὐτή πορεία τοῦ ανθρώπου έχει βεβαίως ποικίλιαν ἐκφάνσεων και στό-
χων, ποτε ὅμως ποικίλιαν ἀληθειῶν, ή ὁποία εἶναι καθαρὸν γνῶρισμα τῆς ὡρ-
γανωμένης ύποκρισίας.

Οἱ ύποκρινόμενοι ἄνθρωποι δέν ἐπιθυμοῦν νά χάσουν τήν ἡσυχίαν των και
νά ἀντιδράσουν πρὸς τόν κλοιόν τῆς ύποκριτικῆς ζωῆς οὔτε νά ἀναλάβουν μέ
θάρρος τήν εὐθύνην τών πράξεων των. Ἴσως εὐρίσκουν μίαν τοιαύτην ἀντίδρα-
σιν ὡς ματαίαν και ἀτελέσφορον. Μία ἄλλη τάξις ἀνθρώπων, κυρίως κατά τόν
σημερινόν μας πολιτισμόν, ἀναπτύσσει εἰς τό ἔπακρον τό αἶσθημα τῆς περιφρο-
νήσεως τοῦ κόσμου, πού κατ' ἀρχήν προέρχεται ἀπό ἔντονον αἶσθημα αὐτοπε-
ριφρονήσεως. Πρόκειται ὡπωςδῆποτε διὰ μίαν ἀφύπνισιν, ή ὁποία συντελεῖ-
ται εἰς τὰ βάθη τῆς ὑπάρξεώς των. Ἡ ἀφύπνισις αὐτή, παρ' ὅλον ὅτι ἐξωτε-
ρικῶς εἶναι δυνατόν νά παρουσιάσῃ ὠρισμένα συγκεκριμένα συμπτώματα τῆς
Α ἢ τῆς Β ψυχικῆς ἀσθενείας, εἶναι πρόδρομος μιᾶς δημιουργικῆς πορείας εἰς
τόν χῶρον τῆς ὑπάρξεως, ἐφ' ὅσον ή ἀπόγνωσις δέν θά ὀδηγήσῃ τόν ἀφύπνιζό-
μενον εἰς τήν αὐτοκαταστροφήν του. Συχνά οἱ περιφρονοῦντες τόν κόσμον, λό-
γω ἐνός αἰσθήματος αὐτοπεριφρονήσεως, εἶναι περισσότερον κοινωνικοὶ ἀπό
τούς ύποκρινόμενους δραστηριότητα και κοινωνικά ἔργα. Ἐν τούτοις μία ἐ-
σφαλμένη πορεία τοῦ ἀφύπνιζομένου και μία ἐμμονή του εἰς τό αἶσθημα αὐ-
τοπεριφρονήσεως ἀποτελοῦν ἐμπλοκὴν εἰς τόν δαίδαλον τῆς ύποκριτικῆς ζωῆς
και στεῖραν ἀντίδρασιν κατ' αὐτῆς. Ἐν τελευταία ἀναλύσει ὁ μέγας ἐχθρὸς
τῆς ζωῆς, εἰς τās δημιουργικὰς διαπροσωπικὰς και κοινωνικὰς σχέσεις, πα-
ραμένει ή ύποκρισία. Πρόκειται διὰ μίαν σοβαράν μορφήν δαιμονισμοῦ. Ὡς τό

δαιμόνιον κυριαρχεῖ εἰς τόν δαιμονιζόμενον και ὑποκλέπτει τήν προσωπικό-
τητα και τήν ἐλευθέραν ζωὴν τοῦ θύματος, έτσι ή ύποκριτική ζωή εὐνουχίζει
ἀμειλίχτως τήν ἐλευθερίαν τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ δὲ ἐλευθερία εἶναι αὐτὸς ὁ ἄνθρω-
πος.

Ἐτσι συχνά ήμποροῦμεν νά κατανοήσωμεν τό πάθος τῆς ἀνταρσίας ἐναν-
τίον τών ὡργανωμένων μορφῶν ζωῆς. Πρόκειται δι' ἄνθρώπους, νεαροὺς ὡς
ἐπὶ τό πλεῖστον ἡλικίας, οἱ ὁποῖοι ἐκ τῆς ἐλλείψεως δημιουργικῶν ἐκδηλώσε-
ων, πραγματικῆς ἀγάπης και εἰρήνης, καταδικάζουν συλλήβδην και ἀκραίως
όλόκληρον τήν ὡργανωμένην κοινωνίαν. Ἡ ἀνταρσία αὐτή παρέχει μίαν ἰσχυ-
ράν και περίεργον ἡδονὴν εἰς τοὺς ἀντιδρώντας, ή ὁποία ὅμως ὅσον ἐλκυστι-
κή εἶναι τόσον, ὡς πρὸς τήν διάρκειάν της, παραμένει ἀπελπιστικῶς προσω-
ρινή μέ τὰ πλέον ὀδυνηρά ἐπακόλουθα. Ἐν προκειμένῳ μόνον ή ἀφύπνισις, πού
νικᾷ τό μηδὲν δημιουργικῶς, ήμπορεί και τήν ὡργανωμένην κοινωνίαν νά σε-
βασθῇ και τήν συμβατικότητα νά ὑπερβῇ. Ἡ διαμαρτυρία κατά τών συμβατι-
κοτήτων παρουσιάζει μίαν ἐπικίνδυνον ἀλήθειαν διὰ τήν ύποκριτικὴν ζωήν. Οἱ
ύποκρινόμενοι ἀντιδρῶν, ἐνίοτε μέ λυσσαλέαν διάθεσιν, διότι αἰσθάνονται τόν
κόσμον, ὅπου πατοῦν, νά συμπαρασύρεται εἰς κατάρρευσιν. Ἡ δημιουργική ὁ-
μως ἀφύπνισις, ἐνῶ σέβεται και ἀνέχεται τήν ὡργανωμένην κοινωνίαν, κρη-
μνίζει θεσμούς και ἰδανικά, μεταμορφώνουσα τήν ζωὴν και παρέχουσα τό ἄλλας
τῆς γῆς.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β'

Ο ΘΑΝΑΤΟΣ

1. Ὁ κίνδυνος τοῦ προσωπικοῦ ἐκμηδενισμοῦ

Ἡ χριστιανικὴ διδασκαλία δίδει τὴν πλέον χαρακτηριστικὴν καὶ ἰδιάζουσαν ἐρμηνείαν εἰς τὸ νόημα τοῦ θανάτου. Οὗτος, ἐνῶ ἀποτελεῖ τὴν πηγὴν ἢ τὸ ἀποκορύφωμα τοῦ κακοῦ εἰς τὸν κόσμον, διαδραματίζει πολλοὺς ρόλους εἰς τὴν δημιουργικὴν προσπάθειαν τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ θάνατος, κατὰ παράδοξον τρόπον, εἶναι ὁ «σκοτεινὸς» καθρέπτης τῆς ἀνθρωπίνης ὑπάρξεως. Εἰς αὐτὸν καθρεπτίζεται καὶ γνωρίζει ποία εἶναι. Τὸ σκότος τοῦ θανάτου εἶναι τὸ πέραςμα πρὸς τὴν ζωὴν καὶ τὸ νόημά της. Ἡ πατερικὴ θεολογία, στηριζομένη ἀποκλειστικῶς ἐπὶ τοῦ πνεύματος τῆς Ἀγίας Γραφῆς, μὲ ἐμμέσους καὶ κυρίως ἀμέσους ἀναφορὰς πρὸς τὸν θάνατον θέλει νὰ ὑποστηρίξῃ ὅτι εἶναι ἀδύνατος κάθε μεταφυσικὴ καὶ κάθε διδασκαλία περὶ Θεοῦ, χωρὶς τὴν ἐντόπισιν τοῦ βάρους καὶ τῆς σημασίας τοῦ θανάτου. Ὁ Θεός, κατὰ τὴν Ἀγίαν Γραφὴν καὶ τὴν πατερικὴν θεολογίαν, ἔχει ἓνα μοναδικὸν κατηγόρημα, πού δεσπόζει ὅλων τῶν ἄλλων ἢ καλύτερον πού ἀφομοιώνει καὶ συναίρει ὅλα τὰ ἄλλα. Ὁ Θεὸς εἶναι ἡ ζωὴ¹. Πουθενὰ ἄλλοῦ δὲν ὑπάρχει ζωὴ οὔτε εἶναι παραδεκτὴ καμμία ὑπόνοια δυνατότητος εὐρέσεως μιᾶς ἄλλης πηγῆς ζωῆς. Ἐπὶ τῆς παραστάσεως αὐτῆς ἄλλωστε στηρίζεται ἡ συγκλονιστικὴ διδασκαλία περὶ δημιουργίας ἐκ τοῦ μηδενὸς κάθε ζωῆς καὶ περὶ συντηρήσεως καὶ ζωοποιήσεως αὐτῆς ὑπὸ τοῦ δημιουργοῦ Θεοῦ. Ἔτσι ὁ θάνατος, ὡς ἀσυμβίβαστος πρὸς τὴν ζωὴν,

1. Ἡ σχολαστικὴ θεολογία, πέραν τῶν ὑποστατικῶν προσόντων τῶν προσώπων τῆς Ἀγίας Τριάδος τὰ ὅποια ἐπιστημαίνει, ἀσχολεῖται καὶ μὲ τὸν προσδιορισμὸν τῶν ἰδιοτήτων τοῦ Θεοῦ γενικῶς, τὰς ὁποίας διαίρει εἰς φυσικὰς, λογικὰς καὶ ἠθικὰς. Εἶναι καταφανὲς ἡ καταθλιπτικὴ ἐπίδρασις τῆς καταφατικῆς θεολογίας, μακρὰν τῆς ἀποφατικῆς ὁδοῦ. Ἔτσι δημιουργοῦνται ποικίλαι δυσχέρειαι, διότι ὁ Θεὸς ἐξισώνεται κατὰ τινὰ τρόπον μὲ τὴν φυσικὴν, λογικὴν καὶ ἠθικὴν διάστασιν. Αἱ ἰδιότητες τοῦ Θεοῦ πρέπει νὰ συζητοῦνται μόνον μὲ ἐπιτυχῇ συνδυασμὸν καταφατικῆς καὶ ἀποφατικῆς θεολογίας. Ὑπὸ τὴν προϋπόθεσιν αὐτὴν δὲν θὰ παραμεληθῇ ὁ τוניσμὸς κατηγορημάτων βασικῶν, ὡς εἶναι τὸ κατηγόρημα τῆς ζωῆς, ὡς αὐτοζωῆς.

ἀποτελεῖ διὰ τὸν ἄνθρωπον τὸ πρῶτον βῆμα νὰ συλλάβῃ κατ' ἀρχὴν ἀρνητικῶς τὸ περιεχόμενον τῆς θείας πραγματικότητος. Εὐρισκόμενος ὁ ἄνθρωπος εἰς τὸν θάνατον καὶ κυρίως πολεμῶν αὐτὸν σκληρῶς διὰ νὰ τὸν ὑπερβῇ, καταλήγει εἰς τὴν παραδοχὴν τοῦ Θεοῦ ὡς ζωῆς. Ἡ ζωὴ εἰς τὸν ἄνθρωπον γίνεται πόθος καὶ δίψα καὶ ὁ θάνατος στέρησις τῆς ζωῆς². Ἀνὰ πᾶσαν στιγμὴν συνειδητῶς

2. Μ. Βασιλείου, "Ὅτι οὐκ ἔστιν αἴτιος τῶν κακῶν ὁ Θεός 7, PG 31, 345A· «Ὅσον γὰρ ἀφίστατο τῆς ζωῆς, τοσοῦτον προσήγγιζε τῷ θανάτῳ. Ζωὴ γὰρ ὁ Θεός, στέρησις δὲ τῆς ζωῆς θάνατος». Αὐτὴ ἀκριβῶς εἶναι ἡ ἀντίληψις περὶ τοῦ κακοῦ γενικῶς. Τὸ κακὸν ὡς προερχόμενον ἐκ τῆς ἀλλοιώσεως τῆς τρεπτῆς φύσεως τῶν κτισμάτων καὶ τῆς ἐλευθέρως κινήσεως πρὸς τὸ μὴδὲν εἶναι παραμόρφωσις τῆς ζωῆς, στέρησις αὐτῆς, χωρὶς ἰδίαν ὑπόστασιν. Δὲν ὑπάρχει αὐτόνομος πηγὴ τοῦ κακοῦ ὡς δὲν ὑφίσταται πηγὴ τοῦ σκότους, τὸ ὅποion κυριαρχεῖ ὅπου ἀπουσιάζει τὸ φῶς. Βλ. ἐπίσης Μ. Βασιλείου, "Ὅτι οὐκ ἔστιν αἴτιος τῶν κακῶν ὁ Θεός 5, PG 31, 341B· «Ὅπως δὲ μήτε Θεὸν αἴτιον ἡγοῦ τῆς ὑπάρξεως τοῦ κακοῦ μήτε ἰδίαν ὑπόστασιν τοῦ κακοῦ εἶναι φαντάζου. Οὐ γὰρ ἐστὶ ὑφ' ἑστέως, ὥσπερ τι ζῶν ἢ πονηρία. Οὔτε οὐσίαν αὐτῆς ἐνυπόστατον παραστήσαι ἔχομεν. Στέρησις γὰρ ἀγαθοῦ ἐστὶ τὸ κακόν... Οὔτε γὰρ ἀγέννητόν ἐστιν, ὡς τῶν ἀσεβῶν λόγος, ὁμότιμον ποιούντων τῇ ἀγαθῇ φύσει τὴν πονηράν, εἴπερ ἀμφοτέρω ἀναρχα καὶ γενέσεως ἐστὶν ἀνώτερα· οὔτε μὴν γεννητόν. Εἰ γὰρ πάντα ἐκ τοῦ Θεοῦ, πῶς τὸ κακόν ἐκ τοῦ ἀγαθοῦ; Οὐδὲ γὰρ τὸ αἰσχρὸν ἀπὸ τοῦ καλοῦ οὔτε ἡ κακία ἀπὸ τῆς ἀρετῆς». Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου, *Περὶ θείων ὀνομάτων* 4, 20, PG 3, 72CD· «ὥστε καὶ τὸ γίνεσθαι ἐκ φθορᾶς γένεσιν οὐκ ἔστι κακοῦ δύναμις, ἀλλ' ἡττονος ἀγαθοῦ παρουσίας, καθ' ὅσον καὶ νόσος ἑλλειψίς ἐστι τάξεως, οὐ πάσης... Τὸ γὰρ πάντῃ ἡμῶν τοῦ ἀγαθοῦ οὔτε ἐν οὔτε ἐν τοῖς οὐσί». 4, 24, PG 3, 728A· «Οὐκ ἄρα οὔτε ἐν δαίμοσιν οὔτε ἐν ἡμῖν τὸ κακόν, ὡς ἐν κακόν, ἀλλ' ὡς ἑλλειψίς καὶ ἐρημία τῆς τῶν οἰκειῶν ἀγαθῶν τελειότητος». 4, 31 PG 3, 732C· «Διὸ οὔτε ὑπόστασιν ἔχει τὸ κακόν ἀλλὰ παρυπόστασιν, τοῦ ἀγαθοῦ ἐνεκα καὶ οὐχ ἐκυτοῦ γινόμενον». Πρβλ. Πρόκλου, *Εἰς τὸν Τίμαιον* (ἐκδ. E. Diehl), τόμ. Α', Λειψία 1903, 114b. Πρβλ. Ἰωάννου Καλογῆρου, «Χριστολογία καὶ σωτηριολογία ἐν τῷ συνδέσμῳ τῶν κατὰ τὸν Μέγαν Ἀθανάσιον», ἐν *Τόμος ἐορτῆς χιλιετηρῆς ἐξακοσιοστῆς ἐπετείου Μ. Ἀθανασίου*, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 242 κ. ἐ. Κατὰ συνέπειαν τὸ κακόν δὲν γίνεται οὔτε κτίζεται οὔτε δημιουργεῖται ἀπὸ τὸ μὴδὲν. Ἀποτελεῖ τροπὴν καὶ ἀλλοίωσιν τῶν γενητῶν καὶ κτιστῶν δημιουργημάτων. Ἔτσι κατὰ τὸν Μάξιμον Ὁμολογητὴν ὁ ἄνθρωπος οὔτε τὴν τελείωσιν καὶ τὴν θέωσιν κατορθώνει μὲ ἰδικὰς του δημιουργικὰς δυνάμεις οὔτε κέκτηται «φυσικὴν δύναμιν πρὸς γένεσιν τῆς κακίας» ἢ τῆς προϋποθέσεως τοῦ μηδενός. Τὸ κακὸν δηλ. εἶναι ἀποτελεσματὶς τῆς ἀποτυχίας του εἰς τὸν δρόμον τῆς τελειώσεως. Ἡ θέωσις καὶ ἡ κακία εἶναι πάθος, χωρὶς νὰ ἀποκλείεται ἡ ἐλευθερία. Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, *Περὶ διαφορῶν ἀπόρων*, PG 90, 324AB· «Ὡς γὰρ τοῦ ὑπερόντος φυσικὴν οὐκ ἔχομεν δύναμιν, οὕτως οὔτε τοῦ μὴ ὄντος ἔχομεν φύσει τὴν δύναμιν. Πάσχομεν οὖν ὡς ὑπὲρ φύσιν οὐσαν κατὰ χάριν, ἀλλ' οὐ ποιοῦμεν τὴν θέωσιν. Οὐ γὰρ ἔχομεν δεκτικὴν φύσει τῆς θεώσεως δύναμιν καὶ πάσχομεν πάλιν, ὡς παρὰ φύσιν γνώμη κατὰ σύμβασιν τὴν κακίαν. Οὐ γὰρ ἔχομεν πρὸς γένεσιν κακίας φυσικὴν δύναμιν». Ἔτσι οὔτε ὁ ἄνθρωπος οὔτε ἄλλο ἐν ἀποτελεῖ πηγὴν τοῦ κακοῦ. Ἡ κακία εἶναι παραμόρφωσις τῶν δημιουργημάτων καὶ τίποτε περισσώτερον ἢ ὀλιγώτερον. Ἡ χριστιανικὴ διδασκαλία περὶ Θεοῦ, κόσμου καὶ ἀνθρώπου ἐμμένει σταθερῶς ἐπὶ ἐνὸς ἰδιάζοντος κατὰ πάντα μονισμού. Πολλοὶ δὲ πατέρες ἐπολέμησαν μὲ δριμύτητα τὴν μανιχαϊκὴν καὶ κάθε ἄλλην διαρχίαν. Ὁ Ἰωάννης Δαμασκηνὸς ρητῶς ἀποκρούει κάθε δυνατότητα μίξεως ἀγαθῶν καὶ πονηρῶν στοιχείων, ὥστε νὰ ἀποτελεσθῇ ὁ ἄνθρωπος. Τὸ κακόν δὲν ἐ-

ἢ ἀσυνειδήτως ὁ ἄνθρωπος γνωρίζει δύο τινά: 1) ὅτι στερεῖται τῆς ζωῆς, τὴν ὁποῖαν ποθεῖ ἰσχυρῶς αἰσθανόμενος αὐτὴν νὰ χάνεται καὶ 2) ὅτι δὲν εἶναι πηγή καὶ κυρίαρχος τῆς ζωῆς. Τὰ ὅρια αὐτὰ τοποθετοῦν τὴν ἀνθρωπίνην γνῶσιν καὶ τὰ βιώματα τῆς ἀνθρωπίνης καρδίας ἐνώπιον ἐνὸς ἀνοικτοῦ δρόμου, πού ἔμπορουν νὰ ὁδηγήσουν τὸν ἄνθρωπον εἰς τὴν μεταφυσικὴν. Ἡ χριστιανικὴ ὁμῶς μεταφυσικὴ κινεῖται σταθερῶς ἐπὶ τῆς ἐξῆς βάσεως: ὁ Θεὸς εἶναι ζῶν καὶ ὁ ἄνθρωπος εἶναι θνήσκων. Οἱ δύο αὐτοὶ πόλοι, ζωῆς καὶ θνητότητος, ἀποτελοῦν τὸν κορμὸν τῆς χριστιανικῆς μεταφυσικῆς. Ἡ θνητότης ἐν προκειμένῳ εἶναι τὸ δεσπὸζον κατηγόρημα τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ γνῶσις τοῦ θανάτου εἶναι τὸ πικρὸν μεγαλεῖον του. Αὐτὴ τὸν ὠθεῖ εἰς τὴν θεογνωσίαν.

Ἀλλὰ ποῖος εἶναι ὁ θάνατος διὰ τὸν ἄνθρωπον καὶ ποῖον τὸ βάθος τοῦ μεγαλυτέρου τούτου κακοῦ εἰς τὸν κόσμον; Ἡ συνήθης καὶ μάλιστα ἡ ἀδιαμφισβητήτως ἄλλωστε κρατοῦσα ἐπιστημονικὴ ἀποψὶς θεωρεῖ τὸν θάνατον τοῦ ἀνθρώπου ὡς ἀμετακίνητον βιολογικὸν νόμον, παραπλήσιον πρὸς τὴν διακοπὴν τῶν βιολογικῶν λειτουργιῶν κάθε ἄλλου ζωντανοῦ ὁργανισμοῦ ἐπὶ τῆς γῆς. Μία ἐν προκειμένῳ σύγκρουσις τῆς ἐν λόγῳ ἀντίληψως πρὸς τὴν χριστιανικὴν ἀποψὶν ὁδηγεῖ μοιραίως καὶ ἀναποτρέπτως εἰς ἀδιέξοδον. Αἱ προσπάθειαι συμβιβασμοῦ τῶν δύο ἀπόψεων φέρουν ὅπως δὴποτε ἀμφίβολα καὶ πενιχρὰ ἀποτελέσματα. Ἐτσι εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς πρέπει νὰ τονισθῇ ὅτι μία τοιαύτη σύγκρουσις εἶναι φαινομενικὴ, διότι ὁ θάνατος ὑπὸ τὴν χριστιανικὴν ἀποψὶν οὐδεμίαν σχέσιν ἔχει πρὸς τὸ βιολογικὸν τέρμα τῶν ἄλλων ζωντανῶν ὁργανισμῶν καὶ αὐτοῦ τοῦ ἀνθρώπου ἀκόμη. Ἡ σύγκρουσις αὐτὴ διαδραματίζεται εἰς τὸ θεωρητικὸν πεδῖον συγχύσεως. Βεβαίως, ὁ θάνατος κάθε ζωντανοῦ ὁργανισμοῦ σημαίνει ὅτι κάθε ζωὴ καθ' ἑαυτὴν δὲν εἶναι αὐτάρκης. Τὸ αὐτὸ ἐξάγεται καὶ ἀπὸ τὸ βιολογικὸν τέρμα τοῦ ἀνθρώπου. Ἀλλὰ ὁ ἄνθρωπος δὲν ἔχει μόνον βιολογικὸν στρῶμα. Ἐτσι ὁ θάνατός του εἶναι κάτι εὐρύτερον κατ' ἀρχὴν ἢ δὲ ἦτο δυνατόν νὰ τὸν ἀποφύγῃ ἢ νὰ μὴ τὸν γευθῇ ποτέ, τότε καὶ τὸ βιο-

χει πηγήν. Αἱ ἀντιθέσεις καλοῦ καὶ κακοῦ, θά ἔλεγε κανεὶς, εἶναι πραγματικαὶ ἀλλὰ ἀναφέρονται εἰς τὸ μηδὲν καὶ τὴν δημιουργικὴν ἀνύψωσιν καὶ τελείωσιν. Κάθε κτιστὴ πραγματικότης εἶναι καλὴ καὶ συνάμα τείνει εἰς παραμόρφωσιν, ἐξ αἰτίας τῆς δυνάμεως τοῦ μηδενός. Βλ. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Κατὰ Μαριχάιον διάλογος*, PG 94, 1525 CD: «Εἰ γὰρ ἐν νυκτὶ καὶ λύχον ἀνάψωμεν, ὁ μὲν περὶ τὸν λύχον τόπος φωτεινότερος ἔσται, κατὰ μικρὸν δὲ διάστημα ἔσται σκοτεινότερος, μέχρις ἂν τελείως ἐκλείπῃ τὸ φῶς, καὶ καθαρὸν σκότος γένηται, φωτὸς ἀνεπίμικτον. Εἰ οὖν φύσει ἀκοινώνητα τὸ φῶς καὶ τὸ σκότος, πῶς ἐκοινώνησε μετὰ ταῦτα; Πῶς ἐξ ἀγαθοῦ καὶ πονηροῦ ἐν ζῶν ἀποτελέσθαι, ὁ ἄνθρωπος;» Βλ. καὶ Μαξιμίου Ὁμολογητοῦ, *Περὶ διαφορῶν ἀπόρων*, PG 90, 253ABC: «Τὸ κακὸν οὔτε ἦν οὔτε ἔσται κατ' οἰκειὰν φύσιν ὑφεστώς· οὔτε γὰρ ἔχει καθ' ὅτι οὐσίαν ἢ φύσιν ἢ ὑπόστασιν ἢ δύναμιν ἢ ἐνέργειαν ἐν τοῖς οὐσιν· οὔτε ποιότης ἐστὶν οὔτε ποσότης οὔτε σχέσις οὔτε τόπος οὔτε χρόνος οὔτε θέσις οὔτε ποιήσις οὔτε κίνησις οὔτε ἔξις οὔτε πάθος, φυσικῶς τινι τῶν ὄντων ἐνθεωρούμενον, οὔτε μὴν ἐν τούτοις πᾶσιν τὸ παράπαν κατ' οἰκειώσιν φυσικὴν ὑφέστηκεν».

λογικὸν τέρμα θὰ ἦτο ἀδιανόητον, διότι τοῦτο δὲν εἶναι ἀνεξάρτητον τοῦ ὅλου ἀνθρώπου. Κατὰ συνέπειαν, δὲν εἶναι δυνατὴ ἡ ἐξέτασις τοῦ βάθους καὶ τῆς σημασίας τοῦ θανάτου εἰς τὸν ἄνθρωπον, ἂν ἐντοπίζεται ὁ θάνατος μόνον εἰς τὴν βιολογικὴν σφαῖραν. Τὸ βιολογικὸν στρῶμα τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ὁργανικῶς καὶ ἀρρήκτως προσδεδεμένον πρὸς τὸ κοινωνικὸν καὶ τὸ προσωπικόν. Ὁ ἄνθρωπος δὲν νοεῖται μόνον ὡς μία καθαρὰ βιολογικὴ ἐξέλιξις, ἀλλὰ συνάμα καὶ ὡς ὃν πού ἐνσωματώνεται εἰς κοινωνικὰ καὶ προσωπικὰ πλαίσια. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι πρόσωπον, τὸ ὁποῖον βεβαίως εἶναι ἀδιανόητον ὡς μία ἀφαίρεσις, διότι ὑπάρχει μόνον ὡς συνδεδεμένον πρὸς τὴν βιολογικὴν καὶ τὴν κοινωνικὴν πραγματικότητα. Κάτι ἀνάλογον εἰς τοὺς λοιποὺς ζωντανοὺς ὁργανισμούς, πρὸς τὸ παρὸν τοῦλάχιστον, δὲν ἔμπορουν νὰ τὸ διαπιστώσωμεν. Καὶ ἂν μάλιστα διεπιστώνετο τοῦτο, τότε θὰ ἐπρόκειτο πλέον περὶ ἀνθρώπων καὶ ὄχι περὶ ἄλλων ὁργανισμῶν. Ἡ βιολογικὴ ὑποδομὴ θὰ ἐνσωματώνετο ὁργανικῶς καὶ ἀρρήκτως πρὸς τὴν προσωπικὴν καὶ τὴν κοινωνικὴν πραγματικότητα.

Κατὰ ταῦτα ὁ θάνατος καὶ ἡ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου κινεῖται εἰς πλαίσια εὐρύτερα τῶν βιολογικῶν καὶ ὅπως δὴποτε ὄχι ἐκτὸς τῶν πλαισίων αὐτῶν. Ἡ ἐπιπολαία καὶ ἐν πολλοῖς ἀφελῆς ἀντίληψις θεωρεῖ ὅτι ὁ θάνατος τοῦ ἀνθρώπου πλήττει τὸ εἶδος, ὡς συμβαίνει εἰς τοὺς ἄλλους ζωντανοὺς ὁργανισμούς. Μία τοιαύτη ὁμῶς ἀντίληψις δὲν ἀπορρίπτεται μόνον βάσει τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας, ἀλλὰ βάσει καὶ αὐτῆς τῆς ἀπλῆς ἐμπειρίας. Ὁ θάνατος ποτὲ δὲν ἔμπορεῖ νὰ πλήξῃ τὸ εἶδος, οὔτε εἰς τοὺς ἀνθρώπους οὔτε εἰς τοὺς ἄλλους ζωντανοὺς ὁργανισμούς. Ἡ ζωὴ, ὑπὸ τὴν βιολογικὴν ἐννοίαν, θριαμβεῖ κατὰ τοῦ θανάτου καὶ εἶναι πάντοτε πρωτοπόρος. Ἡ ἄμυνα κάθε ζωντανοῦ ὁργανισμοῦ, καὶ αὐτοῦ ἀκόμη τοῦ ἀνθρώπου, κατὰ τῶν κινδύνων, πού ἀπειλοῦν τὴν βιολογικὴν ὑπόστασιν του, συντελεῖται ὄχι διὰ νὰ ὑπερνηκθῇ ὁ θάνατος καθ' ἑαυτόν, ἀλλὰ διὰ νὰ διανυθῇ ἐπιτυχῶς καὶ πρὸς ὅλας τὰς φάσεις ἡ ζωὴ τοῦ εἶδους. Ὁ θάνατος ὁμῶς, ὡς βιολογικὸν τέρμα, εἶναι ἀνέκκλητος καὶ ἀνίκητος. Κάθε ζωντανὸς ὁργανισμὸς ἀμύνεται κατὰ τῶν κινδύνων πρὸς ἐπιτυχῇ πορείαν τῆς βιολογικῆς του ἀναπτύξεως καὶ ὄχι πρὸς ἀποτροπὴν τοῦ βιολογικοῦ τέρματος. Διὰ τοῦτο εἰς τὴν ἄμυναν αὐτὴν δὲν ὑπάρχει καμμία γνῶσις οὔτε συνειδητοποίησις τοῦ γεγονότος· συντελεῖται αὐτομάτως καὶ κατὰ νομοτέλειαν.

Ὁ θάνατος τοῦ ἀνθρώπου ὁμῶς συνδέεται μὲ τὴν γνῶσιν. Ὁ ἄνθρωπος πεθαίνει ἀπὸ τὴν στιγμὴν πού ἔμαθε ὅτι πεθαίνει³. Πρόκειται κατὰ συνέπειαν ὄχι μόνον διὰ τὸ βιολογικὸν τέρμα (τὸ γεγονὸς αὐτὸ καθ' ἑαυτό, εἶναι ἀμελητέον), ἀλλὰ διὰ τὴν στέρησιν τῆς ζωῆς καθ' ἑαυτὴν, ἥτοι διὰ τὴν ἀπώλειαν τοῦ προσώπου ἢ τὸν κίνδυνον ἀπωλείας αὐτοῦ. Ὁ ἄνθρωπος βεβαίως, καὶ ὡς βιολογικὸν ὄν, ἀμύνεται αὐτομάτως διὰ τὴν ἐπιτυχῇ διάνυσιν τῆς ζωῆς, τὴν

3. Γέν. 2, 17.

ἀπόκρουσιν τῶν κινδύνων καὶ τὴν σωτηρίαν τοῦ εἵδους. Τοῦτο ὅμως δὲν ἔχει καμμίαν οὐσιαστικὴν σχέσιν πρὸς τὸ πρόσωπόν του. Ὁ ἴδιος θέλει νὰ μὴ πεθάνῃ ποτέ, νὰ ἀποκτήσῃ ἀπεριόριστον ἀσφάλειαν καὶ δύναμιν, νὰ ἀναγνωρισθῇ ὡς παντοδύναμος, νὰ ἀγαπηθῇ, νὰ ἀγαπήσῃ καὶ τελικῶς νὰ εἶναι ἀθάνατος. Τὸν θάνατον τὸν συσχετίζει συνειδητῶς ἢ ἀσυνειδητῶς ὅχι πρὸς τὴν καταστροφὴν τῆς βιολογικῆς του ὑποστάσεως ἢ πρὸς τὸν ἀφανισμόν τοῦ εἵδους, ἀλλὰ πρὸς τὴν ἀπώλειαν τοῦ προσώπου του, πρὸς τὸν ἐκμηδενισμόν τῆς προσωπικῆς του ζωῆς. Ἔτσι καὶ τὴν ζωὴν δὲν ἡμπορεῖ νὰ τὴν συλλάβῃ μόνον εἰς βιολογικὰ πλαίσια, ἀλλὰ εἰς διάστασιν προσωπικὴν καὶ εἰς διάρκειαν ἀτελείτητον. Βεβαίως, ὁ φόβος ἀπώλειας τῆς βιολογικῆς του ὑποστάσεως εἶναι ὁ πρῶτος πού χρωματίζει τὴν ἀνθρωπίνην ζωὴν, ἀλλὰ τοῦτο συμβαίνει, διότι μὲ τὴν ἀπώλειαν αὐτὴν ἐκμηδενίζεται ἡ προσωπικὴ του ζωὴ. Ἔτσι ἡ πηγὴ τοῦ φόβου εἶναι ἡ γνῶσις τοῦ θανάτου, ὡς ἀφανισμοῦ ἢ κινδύνου ἀφανισμοῦ τοῦ προσώπου. Ὁ ἀνεπτυγμένος ἄλλωστε ἄνθρωπος προτιμᾷ, ἔστω καὶ μὲ πολλὴν ὀδύνην, νὰ ἀπολέσῃ τὴν βιολογικὴν του ζωὴν, παρὰ νὰ ἀμαυρωθῇ τὸ ὄνομά του. Πολλὰκις θυσιάζει τὴν ζωὴν του μὲ ἀμέσους ἢ ἐμμέσους ἐνεργείας πρὸς ἐξασφάλισιν τῆς φήμης του καὶ ἐνὸς ἡρωικοῦ ὀνόματος. Ἡ ἀδυναμία αὐτῇ, ἐνῶ γίνεται ἀντικείμενον μιᾶς ἀγρίας καὶ ἀθεμίτου ἐκμεταλλεύσεως ἀπὸ τοὺς καπῆλους τῶν ἰδανικῶν, παραμένει μία ἐπιβεβαίωσις τῆς βαθείας σημασίας πού ἔχει ὁ θάνατος, ὡς ἐκμηδενισμὸς τῆς προσωπικῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου.

Κατὰ ταῦτα ὁ βιολογικὸς θάνατος σημαίνει ἀπλῶς μίαν διαδικασίαν τῆς πορείας τοῦ εἵδους, ἐνῶ ὁ θάνατος, ὡς προσωπικὸς ἐκμηδενισμὸς, θέτει τὸ ἐρώτημα περὶ τῆς ζωῆς καθόλου. Διότι ὁ θάνατος, ἀπειλῶν μὲ ἐκμηδενισμόν τὴν προσωπικὴν ζωὴν, καθίσταται ἐχθρὸς τῆς, πού διαψεύδει τὴν ἐλπίδα καὶ τὸν πόθον τῆς ζωῆς. Ὁ βιολογικὸς θάνατος δὲν πλήττει τὸ εἶδος, διότι τοῦτο θριαμβεῖ διὰ τῆς συνεχίσεως τῆς ζωῆς. Ὁ ἐκμηδενισμὸς ὅμως τῆς προσωπικῆς ζωῆς ἔρχεται εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τὸν ἄσβεστον πόθον διατηρήσεως καὶ ἀνόδου τοῦ προσώπου. Ἀμέσως τίθεται τὸ ἐρώτημα περὶ τοῦ ποῖος ἔχει τὴν πηγὴν τῆς ζωῆς αὐτῆς καὶ πόθεν ὁ θάνατος, ὡς στέρησις τῆς ζωῆς. Ὁ κίνδυνος λοιπὸν τοῦ προσωπικοῦ ἐκμηδενισμοῦ θέτει σοβαρῶς τὸ θέμα τῆς μεταφυσικῆς, διότι ἐκφεύγει τῆς νομοτελείας καὶ τῶν διαφορῶν ἐρμηνειῶν βάσει φυσικῶν δεδομένων. Ὁ βιολογικὸς ὀργανισμὸς ὑποτάσσεται εἰς τὴν νομοτέλειαν τοῦ θανάτου καὶ τοῦτο εἶναι λίαν εὐεξήγητον βάσει τῶν φυσικῶν δεδομένων. Ἡ ὑποταγὴ αὐτῇ οὐδὲν ἐρώτημα περὶ μεταφυσικῆς θέτει, ἐνῶ ἡ ὑποταγὴ εἰς τὸν κίνδυνον τοῦ προσωπικοῦ ἐκμηδενισμοῦ διαψεύδει τὸν πόθον καὶ τὴν πρωταρχικὴν ἐπιδίωξιν τοῦ ἀνθρώπου νὰ παρκαμίνῃ εἰς τὴν ζωὴν καὶ νὰ ἀναδειχθῇ δημιουργικῶς ὡς πρόσωπον. Ὁ βιολογικὸς δηλ. θάνατος δὲν ἔρχεται εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τὴν ζωὴν τοῦ εἵδους, τὸναντίον ἀποτελεῖ βασικὴν προϋπόθεσιν συνεχίσεώς της. Ὁ προσωπικὸς ἐκμηδενισμὸς ὅμως ἔρχεται ἀμέσως εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τὴν ζωὴν καὶ ἔτσι ἐγγίζει τὰ ὅρια τῆς μεταφυσικῆς, τὰ δρασκε-

λίζει καὶ θέτει τὸ ἐρώτημα τί εἶναι ἡ ζωὴ καὶ τί ὁ θάνατος. Μὲ τὸν κίνδυνον τοῦ προσωπικοῦ ἐκμηδενισμοῦ ἀνοίγει ὁ δρόμος πού ὀδηγεῖ εἰς τὴν γεῦσιν αὐτῆς τῆς ζωῆς. Ἡ γνῶσις τοῦ θανάτου ἐνέχει τὴν γνῶσιν καὶ τὸν πόθον τῆς ζωῆς.

Ὁ θάνατος λοιπὸν τοῦ ἀνθρώπου ἐνέχει τὸ βαθύτατον τραγικὸν στοιχεῖον τῆς ζωῆς. Ἡ ζωὴ συσχετίζεται ἀμέσως πρὸς τὸν θάνατον. Τὰ ζῶα δὲν ἔχουν καμμίαν τραγικότητα. Εἶναι ἀδιανόητον μὲ τὰ κριτήρια, πού ἔχομεν, νὰ ἀποδῶσωμεν τραγικότητα εἰς τὸν «θάνατον» τῶν ζώων, παρ' ὅλην τὴν ὀδύνην πού μᾶς προξενεῖ δικαιοδογημένως καὶ ἡ ἀπώλεια αὐτῶν. Ἡ ἀπώλειά των ὅμως ὅχι μόνον διευκολύνει τὴν συνέχισιν τῆς ζωῆς τοῦ εἵδους, ἀλλὰ τὴν καθιστᾷ καὶ δυνατὴν. Ὁ ἄνθρωπος πρὸς παρηγορίαν τοῦ πολλάκις συσχετίζει τὸν θάνατόν του πρὸς τὸν βιολογικὸν τοῦτον νόμον, ἀλλὰ τὸ πρόβλημα δὲν λύεται οὔτε θεωρητικῶς οὔτε πρακτικῶς. Διότι ὁ θάνατος τοῦ ἀνθρώπου ἐκφεύγει τῆς φυσικῆς νομοτελείας, ἐνῶ κινεῖται βεβαίως εἰς τὴν βιολογικὴν περιοχὴν καὶ καθίσταται βαθύτατα τραγικὸς· ἔρχεται νὰ ἀπειλήσῃ τὴν ἰδίαν τὴν ζωὴν καθ' ἑαυτήν, νὰ ἀφανίσῃ τὸ νόημά της, νὰ τὴν ἐκμηδενίσῃ. Οἱ ἐξαιρετικῶς τραγικοὶ ἥρωες ἐντάσσονται καὶ ἐρμηνεύονται μόνον ἐντὸς τῆς τραγωδίας τοῦ θανάτου. Εἰς αὐτὴν συγκρούεται ἡ ζωὴ πρὸς τὸν θάνατον. Μόνον ὁ ἄνθρωπος γνωρίζει ὅτι ἡ ζωὴ πεθαίνει, ὅτι ἐκμηδενίζεται ἡ καλύτερον ὅτι κινδυνεύει νὰ ἐκμηδενισθῇ. Ἐκτὸς τῆς προσωπικῆς ζωῆς, εἶναι ἀδιανόητον νὰ δεχθῇ κανεὶς ὅτι ἡ ζωὴ χάνεται. Διότι ὁ βιολογικὸς θάνατος εἶναι μία φάσις συνεχίσεως τῆς ζωῆς, ἐνῶ ἡ γνῶσις τοῦ κινδύνου τῆς ἀπώλειας τοῦ προσώπου εἶναι ἡ γεῦσις τοῦ ἰδίου τοῦ ἐκμηδενισμοῦ. Ὁ ζῶν ἄνθρωπος γεύεται τὸν θάνατον καὶ εἶναι τὸ ὄν πού γνωρίζει τί εἶναι ἡ ζωὴ καὶ τί ὁ θάνατος. Κατὰ συνέπειαν μόνον ὑπὸ τὴν προοπτικὴν αὐτὴν ἡμποροῦμεν νὰ κατανοήσωμεν τὴν βάσιν τῆς πατερικῆς ἀνθρωπολογίας καὶ θεολογίας, πού ἐξαίρουν τὸ κατ' εἰκόνα καὶ καθ' ὁμοίωσιν Θεοῦ εἰς τὸν ἄνθρωπον. Μόνον τὸ δῶρον τοῦ κατ' εἰκόνα καὶ τοῦ καθ' ὁμοίωσιν Θεοῦ καθιστᾷ τὸ δημιουργημὰ τοῦτο ἐλεύθερον καὶ ἄρα δυνάμενον νὰ ὁμοιωθῇ πρὸς τὸν Θεὸν μὲ τὸ πέρασμα ἀπὸ τὸ μηδέν. Ἔτσι γεύεται τὸν θάνατον διὰ νὰ πορευθῇ εἰς τὴν ζωὴν. Ὁ θάνατος τοῦ ἀνθρώπου πλέον εἶναι ἡ ἀπώλεια τοῦ πνεύματος τοῦ Θεοῦ, τῆς ζωοποιήσεώς του· εἶναι ἡ ἀπώλεια τοῦ καθ' ὁμοίωσιν Θεοῦ καὶ κατὰ συνέπειαν ὁ κίνδυνος τοῦ προσωπικοῦ ἐκμηδενισμοῦ. Μόνον ἡ μετοχὴ εἰς τὴν θείαν ζωὴν παρέχει τὴν δυνατότητα γεύσεως τῆς προσωπικῆς ζωῆς καὶ μόνον ἡ ἀπομάκρυνσις ἀπὸ τὴν θείαν ζωὴν συντελεῖ εἰς τὴν γεῦσιν τοῦ θανάτου, ἥτοι τῆς στερήσεως τῆς ζωῆς. Τόσον ἡ ζωὴ ὅσον καὶ ὁ θάνατος εἶναι διαστάσεις, πού νοοῦνται εἰς τὴν σχέσιν τοῦ κατ' εἰκόνα πρὸς τὸ καθ' ὁμοίωσιν. Κανένα δημιουργημὰ δὲν ἡμπορεῖ νὰ γεύθῃ τὴν ζωὴν καὶ τὸν θάνατον, ἂν δὲν εἶναι κατ' εἰκόνα καὶ καθ' ὁμοίωσιν Θεοῦ. Ἡ δημιουργία αὐτῇ εἶναι ἡ ὑψηλὴ ἔκφρασις τῆς θείας ἀγάπης. Βεβαίως καὶ ἡ ζωὴ, χωρὶς τὴν προσωπικὴν καὶ κοινωνικὴν διάστασιν, εἶναι θείας προελεύσεως καὶ κατὰ συνέ-

πειαν κέκτηται την βαθεΐαν ιερότητα και τον χαρακτήρα του μυστηρίου. 'Αλλά όσον ή ζωή αυτή στερείται της προσωπικής και κοινωνικής διαστάσεως δεν έχει τας προϋποθέσεις να γευθῇ τον θάνατον και να ένταχθῇ εις την σχέσιν του κατ' εικόνα προς το καθ' όμοίωσιν Θεού. 'Εν τούτοις παραμένει μία ύψηλή δημιουργία, διότι έχει, ως είπωμεν, μετοχήν εις το μυστήριον της ζωής γενικώς. 'Υπάρχει μία συγγένεια αυτής προς την ανθρωπίνην ζωήν, ή οποία δένει περισσότερο τον άνθρωπον προς αυτήν παρά προς την στερουμένην της ζωής ύλην.

'Ο θάνατος λοιπόν του ανθρώπου δεν έρχεται εις αντίθεσιν μόνον προς την βιολογικήν του υπόστασιν, αλλά κυρίως προς την ζωήν καθ' έαυτήν και άρα προς την αιώνιον ζωήν⁴. 'Η ζωή αυτή, που καλείται αιώνιος, αποτελεί το κεντρικόν και το μοναδικόν κατηγόρημα του ανθρώπου, υπό την διευκρίνησιν ότι ή γνώσις αυτής διέρχεται διά μέσου της γνώσεως του θανάτου. 'Ετσι το κατηγόρημα αυτό δεν είναι μόνον ή ζωή, αλλά και ό θάνατος. 'Η γνώσις της ζωής και του θανάτου αποτελεί την έξελικτικήν διαδικασίαν αποκτήσεως υπό του ανθρώπου της ζωής, κατόπιν της άποτυχίας του και της μετά ταύτα πορείας αυτού προς την άρσιν του θανάτου και προς εύρεσιν της πηγής της ζωής. 'Ο θάνατος κατὰ ταύτα είναι μία γνώσις της άποτυχίας και μία δουλεία εις την περαιτέρω ζωήν του ανθρώπου. Είναι ή κληρονομία του προπατορικού άμαρτήματος, το όποιον συνίσταται εις την άνταρσίαν κατὰ του Θεού, την απομάκρυνσιν εκ της ζωοποιού σχέσεως ανθρώπου και Θεού και την αίχμαλωσίαν εις την μηδενι-

4. 'Η όρφικη και πλατωνική άποψις περί του θανάτου δεν είναι τίποτε άλλο παρά λύσις σώματος και ψυχής, ως το πρᾶγμα παριστάνεται άριστα εις τον *Φαίδωνα* του Πλάτωνος. 'Εκεί διατυπώνεται δριμύτατον κατηγορητήριον κατὰ του σώματος. Οι φιλοσώματοι δεν ήμπορούν να λέγωνται φιλόσοφοι, ή δε ψυχή των βυθίζεται εις ζόφος άγνοίας και σκότους. Βλ. *Φαίδ.* 67d: «Λύειν δέ γε αυτήν, ως φαμεν, προθυμούνται άει μάλιστα και μόνοι οι φιλοσοφούντες όρθως, και το μελέτημα αυτό τουτό έστι των φιλοσόφων, λύσις και χωρισμός ψυχής από σώματος». 68bc: «Ούκοῦν Ικαόν σοι τεκμήριον, έφη, τουτο άνδρός, όν άν ιδης άγανακτούντα μέλλοντα άποθανεΐσθαι, ότι ούκ άρ' ήν φιλόσοφος, αλλά τις φιλοσώματος; 'Ο αυτός δέ που ούτος τυγχάνει όν και φιλοχρήματος και φιλότιμος». Πρβλ. Πρόκλου, *Εις τον Τίμαιον* (έκδ. E. Diehl), τόμ. Α', Λειψία 1903, 64b. 'Η χριστιανική άποψις περί κακού δεν ήμπορεί να έναρμονισθῇ με τας άνωτέρω άντιλήψεις. Χριστιανοί άσκηται φαίνονται ύποτιμώντες το σώμα, αλλά δεν τό θεωρούν ως πηγήν του κακού, το όποιον πάντοτε έντοπίζεται εις την τρεπτότητα της κτιστής φύσεως και το αύτεξούσιον. 'Ο Κέλσος από μιας άπόψεως είχε κατανοήσει την ριζικώς έν προκειμένω διάφορον θέσιν του Χριστιανισμού και διά τουτο απέκάλυψε τους Χριστιανούς περιφρονητικώς δειλόν και φιλοσώματον γένος. Βλ. 'Ωριγένους, *Κατά Κέλσου*, 7, 36: «'Ομως δ' οὖν άκουσάτωσαν, ει τι και επαΐειν δύνανται ως δειλόν και φιλοσώματον γένος» εάν αισθῇσι μύσαντες αναβλέψητε νῦν και σαρκός αποστραφέντες ψυχής όφθαλμούς έγείρητε, μόνως οὕτως τον Θεόν ύψεσθε». 5, 14: «Ποία γάρ άνθρωπου ψυχή ποθήσειεν έτι σώμα σεσηπός, ποιόν γάρ σώμα πάντη διαφθαρέν οϊόν τε έπανελθείν εις την εξ άρχής φύσιν;» Πρβλ. Χρήστου 'Ανδρούτσου, *Το κακόν παρά Πλάτωνα*, 'Αθήναι 1896, σ. 30 - 31.

στικήν έξουσίαν του θανάτου. Μετά το προπατορικόν άμάρτημα, ήτοι την ύποδούλωσιν του ανθρώπου εις την δουλείαν του θανάτου, αρχίζει ή ανθρωπίνη τραγωδία, ή οποία συνάμα αποτελεί και ύψιστον προνόμιον. Χωρίς την γεῦσιν του θανάτου, ως προσωπικού έκμηδενισμού, δεν καθίσταται έφικτή ή γεῦσις της ζωής και άντιστρόφως. Μόνον ό Θεός είναι αποκλειστικώς ή ζωή, ήτοι ή αυτοζωή.

Πάντως ή πλέον έντονος και ή πλέον πείσμων διαμαρτυρία του ανθρώπου είναι αυτή που άπευθύνεται κατὰ του θανάτου. Παρ' όλας τας φιλοσοφικάς λύσεις, που έρμηνεύουν τον θάνατον ως άθῶν γεγονός και ως φίλον ένίοτε, ή διαμαρτυρία κατ' αυτού ποτέ δεν έπαυσε να λαμβάνη διαφόρους μορφάς. 'Ο θάνατος έθεωρήθη ως μία φοβερά άποτυχία εις το σχέδιον του Θεού· στοχασται και άπλοι άνθρωποι εξέφρασαν πικρίαν, παράπονον και ένίοτε άγανάκτησιν διά τον φοβερόν τουτον έχθρόν που καθιστά την ζωήν πυροτέχνημα. 'Η διαμαρτυρία αυτή όπωσδήποτε έχει μίαν σοβαράν θεμελίωσιν. 'Αποδεικνύει ότι ό άνθρωπος αξιολογεί την ζωήν του όχι ως φαινόμενον παροδικόν και κατὰ τινα τρόπον όχι ως μίαν φυσικήν νομοτέλειαν. Διαμαρτύρεται άκριβώς ένάντιον της ιδέας που έκλαμβάνει τον θάνατον ως φυσικόν νόμον. 'Η ζωή είναι ύψιστον και ανεπανάληπτον γεγονός· φυσικῶ τῷ λόγω πρόκειται διά την προσωπικήν ζωήν. Με κανένα τρόπον δεν θα ήθελεν ό άνθρωπος να παραδεχθῇ ότι είναι φυσικόν δίκαιον και άνεκτόν ή ανεπανάληπτος αυτή ζωή να γίνεται πυροτέχνημα και να καταβροχθίζεται από το άκόρεστον στόμα του θανάτου. 'Η συνέχισις της ζωής του είδους δεν ήμπορεί να τον παρηγορήσῃ αποτελεσματικώς, διότι έδῶ πρόκειται διά την προσωπικήν ζωήν που χάνεται ή κινδυνεύει να έκμηδενισθῇ. 'Η διαμαρτυρία λοιπόν αυτή κατὰ του θανάτου και κατὰ του Θεού έχει μίαν θεολογικήν βάσιν. 'Οχι μόνον δεν πρέπει ή δεν είναι δίκαιον να εξαφανίζεται ή προσωπική ζωή, αλλά δεν είναι έφικτόν να δοθῇ άπάντησις κατὰ πόσον είναι δυνατή μία τοιαύτη άπώλεια. 'Υπάρχει έν προκειμένω ήθικόν και λογικόν άδιέξοδον που ένίοτε οδηγεί εις την άρνησιν και αυτού του Θεού. 'Αλλά μία τοιαύτη άρνησις αποτελεί καταφύγιον άδιεξόδου και άπογνώσεως και όχι λύσιν. 'Αλλωστε ή άρνησις του Θεού δεν είναι μία στάσις που ύπαγορεύεται από ήθικά και λογικά κριτήρια, αλλά είναι μία πρωταρχική άνταρσία ή απομάκρυνσις από την έστίαν της ζωής και κατ' ακολουθίαν είναι μία λήθη του Θεού και μία γεῦσις του θανάτου. 'Ετσι ή διαμαρτυρία κατὰ του Θεού και του θανάτου δεν ήμπορεί να εύρη την λύσιν, άν ό άνθρωπος δεν επανέλθῃ ή καλύτερον δεν ήναμνησθῇ την ζωοποιόν αγάπην του Θεού. 'Η άρνησις αυτή αποτελεί διαπίστωσιν ενός δημιουργηθέντος άδιεξόδου και όχι ανακάλυψιν μιᾶς αληθείας, ως προς την προέλευσιν και τον προορισμόν του ανθρώπου. Διά τουτο εις την συντριβήν του ανθρώπου ένώπιον των όρίων του θανάτου και εις την άρνησιν του Θεού έντοπίζεται ή τραγικότης της ανθρωπίνης ύπάρξεως. Το βάθος αυτής της τραγικότητος πείθει κάθε άνθρωπον διά το πρόβλημα του θανάτου, άν-

εξαρτήτως του ότι πολλάκις οὗτος τείνει νὰ τὸ ἀγνοήσῃ ἢ νὰ τὸ ὑποκαταστήσῃ μὲ ἄλλα προβλήματα. Πάντως ὁ θάνατος κατὰ τὴν χριστιανικὴν διδασκαλίαν γενικῶς ἀποτελεῖ ἀφ' ἐνὸς μὲν τὸν φοβερώτερον ἐχθρὸν τοῦ ἀνθρώπου, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὰ ὅρια, διὰ τῶν ὁποίων οὗτος εἰσέρχεται εἰς τὸ μυστήριον τῆς ἀφθαρσίας καὶ τῆς ἀθανασίας τῆς προσωπικῆς ζωῆς, ἥτοι εἰς τὴν θεῖαν βασιλείαν τῆς ζωῆς καὶ τῆς ἀγάπης.

Λύσιν τοῦ προβλήματος παρέχουν πλεῖσται ὅσαι φιλοσοφικαὶ καὶ θρησκευτικαὶ ἀντιλήψεις. Τόσον ἡ λαϊκὴ θρησκεία τῶν Ἑλλήνων, ὅσον καὶ ὁ Πλατωνισμός, ποὺ προϋποθέτει τὰς ἀντιλήψεις τοῦ Ὀρφισμοῦ καὶ τῶν Πυθαγορείων, παρέχουν κατὰ βάσιν τὴν λύσιν τῆς φυγῆς. Ἡ μὲν λαϊκὴ θρησκεία, παραλλήλως πρὸς τὸ κλασσικὸν ἰδεῶδες περὶ τῆς ζωῆς, θεωροῦσα βεβαίως τὸν θάνατον ὡς μίαν τραγικὴν παρένθεσιν εἰς τὴν ροὴν τῆς εὐδαίμονος ζωῆς, τείνει νὰ τὸν ἀπωθήσῃ καὶ νὰ τὸν ἀντιμετωπίσῃ μὲ τὴν ἥρωικὴν στάσιν διὰ τῆς ἐξάρσεως τῆς χαρᾶς τῆς ζωῆς, τοῦ μοναδικοῦ τούτου ἀγαθοῦ· ὁ δὲ Πλατωνισμός θεωρεῖ τὸν θάνατον φίλον καὶ γέφυραν, ὁδηγοῦσαν ἐκ τοῦ φθαρτοῦ καὶ σκοτεινοῦ κόσμου εἰς τὴν αἰώνιαν πατρίδα. Ὁ θάνατος δηλ. δὲν ἔχει σχέσιν μὲ τὴν ζωὴν οὔτε ἡμπορεῖ νὰ τὴν πληῇ· ἀποτελεῖ διαδικασίαν φυσικῶν σχέσεων καὶ λύσιν τῆς ψυχῆς ἀπὸ τοῦ σώματος. Ἡ τύχη τῆς ψυχῆς ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸν τρόπον τοῦ βίου τῆς ἐντὸς τοῦ σώματος καὶ ἀκόμη ἐκ τῆς πορείας τῆς κατὰ προηγούμενον χρόνον εἰς ἄλλους κόσμους. Ὁ θάνατος εἶναι ἀπλῶς θύρα καὶ ἐξόδος διὰ μίαν νέαν πορείαν. Ἡ τύχη τῆς ψυχῆς δὲν καθορίζεται οὔτε κατ' ἐλάχιστον ἀπὸ τὴν φυσικὴν αὐτὴν διαδικασίαν τοῦ θανάτου.

Πέραν αὐτῶν τῶν ἀντιλήψεων, ἡ πρώτη ἐλληνικὴ φιλοσοφία, ἡ τῶν Προσωκρατικῶν καὶ ἡ μετασωκρατικὴ, ἡ τῆς Στοᾶς καὶ τοῦ Κήπου, ἔδωσαν κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον ἀναλόγους πρὸς τὰ ἀνωτέρω λύσεις. Ἐν τούτοις εἰς τὰς ἐν λόγῳ λύσεις ἐδέσποσε παραλλήλως πρὸς τὸ ἥρωικόν πνεῦμα καὶ ἡ λογικὴ θεώρησις τοῦ προβλήματος. Ὁ θάνατος καὶ ὑπὸ τῶν δύο ἀνωτέρω μετασωκρατικῶν Σχολῶν ἐθεωρήθη κατὰ τινα τρόπον ὡς νόμος φυσικός, ἀλλὰ ὄχι ὑπὸ τὴν σημερινὴν ἐπιστημονικὴν καὶ φυσιοκρατικὴν ἐννοίαν. Ἡ λύσις τοῦ προβλήματος ἐνετοπίζετο εἰς τὸν λόγον καὶ τὸν προορισμὸν του. Ἡ ὑποταγὴ τοῦ ἀτομικοῦ λόγου εἰς τὸν παγκόσμιον, κατὰ τοὺς στοικούς λόγου χάριν, ἐσήμαινεν ὅτι ὁ θάνατος, ὡς φυσικὴ διαδικασία, δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ἔχῃ ἐνδιαφέρον ἢ νὰ ἀποτελῇ πρόβλημα. Ἐφ' ὅσον ἐπετυγχάνετο ἡ ἀνακάλυψις καὶ ἡ γνῶσις τοῦ ἐσωτερικοῦ κόσμου καὶ ἐγίνετο ἡ ἀξιολόγησις πρὸς τὸν παγκόσμιον λόγον, ἐπραγματώνετο καὶ ὁ ὑψιστος σκοπὸς τῆς ἀνθρωπίνης εὐδαιμονίας. Ὁ Ἐπίκουρος ἐξ ἄλλου διὰ λογικῶν ἐπιχειρημάτων προσεπάθησε νὰ λύσῃ τὸ πρόβλημα τοῦ θανάτου, τὸν ὁποῖον ὅμως ἐθεώρει ὡς «τὸ φρικωδέστατον τῶν κακῶν»⁵. Τὸ κύριον μέλημα

τοῦ Ἐπικούρου συνίσταται εἰς τὴν ἐκρίζωσιν τοῦ φόβου τοῦ θανάτου ἀπὸ τὰς ψυχὰς τῶν ἀνθρώπων. Ἡ ἐπιτυχὴς ἐκρίζωσις αὐτοῦ τοῦ φόβου θὰ ἐπιφέρῃ τὴν γαλήνην καὶ τὴν ἀφοβίαν, διότι δὲν ὑφίσταται πρόβλημα τοῦ θανάτου καθ' ἑαυτό. Τὸ αὐτὸ περίπου ἐπιχειροῦν νὰ ἐπιβάλουν νεώτεροι ἐπιστημονικαὶ ἀντιλήψεις, κατὰ τὰς ὁποίας ὁ θάνατος ἀποτελεῖ φυσικὸν νόμον καὶ ἡ ὑποταγὴ του εἰς αὐτόν, ἡ ὁποία οὕτως ἢ ἄλλως εἶναι ἡ μόνη τελικὴ ἐκλογὴ καὶ κατάληξις, μὲ μίαν ἀνεπτυγμένην ὀριμότητα θὰ ἀπαλλάξῃ τὸν ἄνθρωπον ἀπὸ τὴν πρόσθετον ταλαιπωρίαν τοῦ φόβου καὶ τῆς ὀδύνης.

Ὅλαι αἱ προταθεῖσαι καὶ προτεινόμεναι λύσεις καὶ ὁλόκληρος ἡ φιλοσοφία τοῦ θανάτου δὲν εἶναι ἀπόψεις ξέναι ἢ καὶ ἀντίθετοι κατὰ πάντα πρὸς τὴν ἀντίστοιχον χριστιανικὴν διδασκαλίαν. Βεβαίως ἡ χριστιανικὴ ἀποψὶς ἔχει ἄλλην βάσιν θεωρήσεως τοῦ προβλήματος, ὑπεισέρχεται εἰς βάθος, ποὺ εἶναι ἀδιανόητον διὰ τὰς θύραθεν ἀπόψεις, ἀλλὰ τὸ πρόβλημα καθ' ἑαυτό εἶναι πολὺπλοκον καὶ ἀκανθῶδες, δι' ὅλας τὰς ἀπόψεις, παρ' ὅλην τὴν ἀπλούστευσιν ποὺ παρατηρεῖται ἐνίοτε. Ἐπειτα ἀμέσως ἢ ἐμμέσως γίνεται ἀπὸ ὅλους ἀποδεκτὸν ὅτι ὁ θάνατος εἶναι ὅριον ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἡ ἀνθρωπίνη ὑπαρξὶς μετρεῖ τὰς δυνάμεις τῆς, προσανατολίζει τὴν δρᾶσιν τῆς, καθορίζει τὴν ἀνάπτυξιν τῆς καὶ ἀνυψώνεται ἢ συντρίβεται. Τὸ κεντρικὸν καὶ ἐνδιαφέρον σημεῖον ἐν προκειμένῳ εἶναι ὁ τονισμὸς τῆς θετικῆς πλευρᾶς τοῦ θανάτου, ὡς μέσου πορείας καὶ προσανατολισμοῦ τῆς ζωῆς. Καὶ αὕτη ἀκόμη ἡ ἐπικουρείος λογικὴ ἀντιμετώπισις τοῦ θανάτου καὶ ἡ δι' αὐτῆς προσπάθεια ἐκρίζώσεως τοῦ φόβου τελικῶς προσπορίζει θετικὸν νόημα εἰς τὴν ζωὴν καὶ τῆς παρέχει τὸν ἐνδεδειγμένον τρόπον πρὸς ἐπιτυχῇ διάνυσιν τῆς πορείας τῆς. Ὁ θάνατος ἐκτρέφει ταπεινάς καὶ ἐλεεινάς πράξεις ἀφ' ἐνὸς καὶ ὑψηλὰς καὶ ἥρωικὰς ἀφ' ἑτέρου. Καθίσταται πάντοτε τὸ σημεῖον ἀφειρησίας καὶ νοσηματοδοτήσεως τοῦ κόσμου καὶ τῆς ζωῆς. Χωρὶς τὸν θάνατον, κατὰ μίαν ὑπόθεσιν, ἡ ἀνθρωπίνη ζωὴ θὰ κατέληγεν εἰς τὸ ἔσχατον ἐπίπεδον καταπτώσεως καὶ θὰ ἐστερεῖτο παντὸς νοήματος. Ἡ ἀποψὶς αὕτη καθίσταται παράδοξος, ἂν ἀναλογισθῇ κανεὶς ὅτι ὁ ἴδιος ὁ θάνατος εἶναι ἡ πηγὴ κάθε καταστροφικῆς καὶ ἐπιθετικῆς ὁρμῆς εἰς τὸν ἄνθρωπον. Ἀλλά, περιττὸν ἴσως νὰ ὑπομνησθῇ, ὅτι ὁ θάνατος ἐν προκειμένῳ νοεῖται ὡς ὁ προσωπικὸς ἐκμηδενισμὸς⁶. Ἡ ἀνωτέρω λοιπὸν ὑπόθεσις εἶναι κατὰ τι αὐθαίρετος, διότι θέλει ἀπουσίαν αὐτοῦ τοῦ θανάτου καὶ συνάμα μίαν ζωὴν καθοριζομένην ἀπὸ τὰ ἐπιθετικὰ ἐνστικτα, ποὺ πηγάζουν ἀπὸ τὴν γνῶσιν

rényi, «Das Problem des Bösen in der Mythologie», ἐν *Studien aus dem C. G. Jung - Institut Zurich* 13, Zürich und Stuttgart 1961, σ. 23 - 24.

6. Εἰς τὴν πατερικὴν θεολογίαν ἀπαντᾷ σὺν τοῖς ἄλλοις καὶ ἡ ἀποψὶς ὅτι ὁ θάνατος εἶναι μία τυραννία τοῦ Σατανᾶ ἐπὶ τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς, ἀλλὰ συνάμα ὁ Θεὸς ἐπιτρέπει ἐξ ἄκρας φιλανθρωπίας τὸν φυσικὸν θάνατον, ὡς χωρισμὸν σώματος καὶ ψυχῆς, διὰ νὰ μὴ δικαιωνίζεται τὸ κακόν.

5. Νικολάου Ματσούκα, *Μαθήματα φιλοσοφίας*, μνημ. ἔργ., σ. 109. Πρβλ. Karl Ke-

του θανάτου. Τό ὀρθότερον θά ἦτο νά ὑποστηριχθῇ ὅτι, ἂν δὲν ὑπῆρχεν ὁ θάνατος, δὲν θά ὑπῆρχεν ἀνθρωπίνη ζωὴ μὲ τὰς θετικὰς καὶ ἀρνητικὰς ὁψεῖς, πού γνωρίζομεν· θά ὑπῆρχε μόνον τὸ βασιλεῖον τῶν ζώων. Εἰς αὐτὸ εἶναι ἀγνωστος ὁ θάνατος καὶ μόνον ἐπικρατεῖ ὁ φυσικὸς νόμος τῆς διακοπῆς τῶν βιολογικῶν λειτουργιῶν. Ἔτσι ὁ θάνατος τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἡ ἀφετηρία τῆς γεύσεως τῆς ζωῆς, διότι ἀποτελεῖ τὴν γνῶσιν αὐτῆς τῆς ζωῆς καὶ τοῦ ἐκμηδενισμοῦ της. Ἡ ζωὴ εἶναι ἡ συνολικὴ κίνησις καὶ ἀνάπτυξις τῆς ὑπάρξεως, ὡς λόγος, συναίσθημα, βούλησις, δρᾶσις, πρόοδος καὶ συνάμα δυνατότης ἀρνήσεως ὅλων αὐτῶν τῶν στοιχείων τῆς ἀνεπτυγμένης ὑπάρξεως. Ὁ θάνατος συνεπῶς εἶναι ἡ ἀφετηρία τῆς γεύσεως τῆς ζωῆς, διότι συνυφαίνεται μὲ τὴν γνῶσιν καὶ τὴν ἐλευθερίαν. Ὅπου δὲν ὑπάρχει γνῶσις καὶ ἐλευθερία, δὲν ὑπάρχει θάνατος καὶ ὅπου ἀπουσιάζει ὁ θάνατος ἐπικρατεῖ τὸ βασιλεῖον τῶν φυτῶν καὶ τῶν ζώων. Ἡ γεῦσις τῆς ζωῆς νοεῖται μόνον ὡς προσωπικὴ ἐμπειρία. Διὰ τοῦτο καὶ ὁ θάνατος εἶναι μόνον ἡ γεῦσις τοῦ κινδύνου τοῦ προσωπικοῦ ἐκμηδενισμοῦ. Ζωὴ καὶ θάνατος ὑπάρχουν μόνον εἰς τὴν προσωπικὴν καὶ κοινωνικὴν διάστασιν. Αἱ τελευταῖαι ὁμῶς ἀπόψεις κατανοοῦνται μόνον ὑπὸ τὸ πρίσμα τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας, ἐνῶ αἱ θύραθεν ἀπόψεις, χωρὶς νὰ ὑπαισέχωνται εἰς τὸ βάθος τῆς ἐρμηνείας, ἀντιμετωπίζουν τὸν θάνατον, παρ' ὅλην τὴν διαφοροποίησιν τῶν θέσεων, ὡς σημεῖον καὶ ἀφετηρίαν πορείας καὶ νοηματοδοτήσεως τῆς ζωῆς.

2. Πόνος καὶ φόβος

Ὁ πόνος καὶ ὁ φόβος εἶναι τὰ πλέον χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τῆς ζωῆς. Μόνον ζωντανὰ πλάσματα πονοῦν καὶ φοβοῦνται. Τὸ πικρὸν αὐτὸ πρόνομιον, πού σημαδεύει τὴν ζωὴν, τῆς παρέχει συνάμα καὶ ἓνα μεγαλεῖον. Διότι ὁ πόνος καὶ ὁ φόβος, ὡς ἄμεσα ἀποτελέσματα τοῦ θανάτου, διαμορφώνουν καὶ τὴν ποιότητα τῆς προσωπικῆς καὶ κοινωνικῆς ζωῆς. Μὲ τὸν πόνον καὶ τὸν φόβον ἐνεργοποιεῖται τὸ κράτος τοῦ θανάτου, ὡς προσωπικοῦ ἐκμηδενισμοῦ. Ἡ προσβολὴ τῆς ζωῆς ἢ ὁ κίνδυνος καταστροφῆς της προκαλεῖ τὸν πόνον καὶ τὸν φόβον. Ὁ δὲ μέγας ἐχθρός, πού προσβάλλει καὶ ἀπειλεῖ νὰ ἐκμηδενίσῃ τὴν ζωὴν, εἶναι ὁ θάνατος. Κατὰ συνέπειαν πόνος καὶ φόβος δὲν ἔμπορουν νὰ νοηθοῦν χωρὶς τὴν πραγματικότητα τοῦ θανάτου. Ὅπου θάνατος, ἐκεῖ πόνος καὶ φόβος. Ὅ,τι λοιπὸν χαρακτηρίζει τὸν θάνατον, χαρακτηρίζει καὶ τὰ δύο αὐτὰ αἰσθήματα.

Ἀλλὰ εἰς τὴν προκειμένην περίπτωσιν τίθεται τὸ ἐρώτημα κατὰ πόσον τὰ δύο αὐτὰ αἰσθήματα ἔχουν τὴν ἰδίαν ἐντασιν καὶ ποιότητα εἰς τὸν ἄνθρωπον καὶ τὰ ἄλλα ζωντανὰ πλάσματα. Ἐφ' ὅσον ὁ πόνος καὶ ὁ φόβος εἶναι ἄμεσα ἀποτελέσματα τοῦ θανάτου, ὡς προσωπικοῦ ἐκμηδενισμοῦ, δὲν ἔμπορουν νὰ

ἀπαντοῦν καὶ εἰς τὰ ζῶα, ἀπὸ τὰ ὅποια ἀπουσιάζει ὁ θάνατος. Ἡ ἀποψὶς αὐτῆς εἶναι ὀρθή, ὑπὸ τὴν ἀπαραίτητον διευκρίνησιν, φυσικῶ τῷ λόγῳ, ὅτι ὁ πόνος καὶ ὁ φόβος εἰς αὐτὰ ἐκδηλώνεται εἰς ἀπρόσωπον σφαῖραν καὶ κατὰ συνέπειαν ἀπουσιάζει ἡ γνῶσις καὶ ἡ γεῦσις τῆς ζωῆς, πού προϋποθέτουν ἐλευθέραν κίνησιν πρὸς τὴν δημιουργικότητα καὶ ἀντίστοιχον κίνησιν πρὸς τὴν καταστροφικότητα. Ἀλλῶς ὑπάρχει μόνον τὸ βιολογικὸν στρώμα τῆς ζωῆς καὶ κατὰ συνέπειαν ὁ βιολογικὸς πόνος καὶ φόβος. Ὡς ὁ βιολογικὸς θάνατος, κατὰ τὰ ἀνωτέρω, διαφέρει ριζικῶς ἀπὸ τὸν θάνατον, ὡς προσωπικὸν ἐκμηδενισμόν, ἔτσι ὁ πόνος καὶ ὁ φόβος τοῦ βιολογικοῦ στρώματος τῆς ζωῆς διαφέρουν ριζικῶς ἀπὸ τὸν πόνον καὶ τὸν φόβον, πού αἰσθάνεται ὁ ἄνθρωπος ἐνώπιον τοῦ κινδύνου στασιμότητος ἢ ἀπωλείας τῆς ζωῆς του. Ὁ πόνος καὶ ὁ φόβος εἰς τὸν ἄνθρωπον ἀνοίγουν ἀτέραντον δρόμον πού ὁδηγεῖ ἢ εἰς τὸν ἐκμηδενισμόν ἢ τὴν ἀνύψωσιν εἰς ὑψηλὴν σφαῖραν δημιουργικότητος. Ὁ ἄνθρωπος εἰς ὅλην τὴν διάρκειαν τῆς ζωῆς του συνειδητῶς ἢ ἀσυνειδήτως πονεῖ καὶ φοβεῖται, ἐνῶ τὸ ζῶον μόνον κατὰ τὰς στιγμὰς τῆς ἀφορμῆς πού προκαλεῖ τὰ ἐν λόγῳ αἰσθήματα. Ἡ ἀνθρωπίνη ὑπαρξις εἶναι συνεχῶς πονοῦσα καὶ φοβουμένη, καὶ εἰς τὰς περιπτώσεις ὅπου δὲν ὑφίστανται ἄμεσοι ἢ ἔμμεσοι κίνδυνοι προσβολῆς τῆς ζωῆς. Πρόκειται διὰ τὴν γνῶσιν τῆς ἀνασφαλοῦς καταστάσεώς της καὶ διὰ τὴν γεῦσιν τῶν συνεπειῶν τῆς προσωπικῆς καὶ κοινωνικῆς ζωῆς. Ἐντὸς τῶν βαθῶν καὶ ριζῶν τῆς ἀνθρωπίνης ὑπάρξεως ὑπάρχει δυνάμει καὶ ἐνεργείᾳ τὸ καλὸν καὶ τὸ κακόν, ἡ ζωὴ καὶ ἡ φθορά, τὰ σπέρματα τῆς ἀνυψώσεως καὶ αἱ καταβολαὶ τοῦ ἐκμηδενισμοῦ. Ἐφ' ὅσον λοιπὸν ὁ ἄνθρωπος γνωρίζει τὴν ζωὴν, τὰ μυστικὰ της καὶ τὴν φορὰν τῆς ἀναπτύξεώς της, πάντοτε εὐρίσκεται εἰς τὴν κατάστασιν αὐτὴν τοῦ συναγερμοῦ, τῆς ἀντιμετωπίσεως τοῦ πόνου καὶ τοῦ φόβου· φοβεῖται τὴν ἰδίαν τὴν ὑπαρξίν του, διότι τὴν γνωρίζει «προσωπικῶς». Τὰ ἄλλα ζωντανὰ πλάσματα πονοῦν καὶ φοβοῦνται μόνον κατόπιν προκλήσεως ἢ ἀφορμῆς ἐξωτερικῶν παραγόντων. Διὰ τοῦτο εἶναι ἀμέριμνα καὶ ποτὲ δὲν λαμβάνουν προφυλακτικὰ μέτρα ἀποκρούσεως ἐνδεχομένων ἀπειλῶν, πραγματικῶν ἢ φανταστικῶν. Ὅ,τι ἐν τούτοις καθορίζεται ὑπὸ τῶν ἐνστίκτων ὁμοιόμορφως καὶ μηχανικῶς, διὰ τὴν ἐπιτυχὴ διάνυσιν τῆς ζωῆς των, ἀποτελεῖ διαφορετικὴν πραγματικότητα. Τὰ ζῶα εἶναι ἀπηλλαγμένα τοῦ δαιμονισμοῦ, διότι στεροῦνται τῆς προσωπικῆς καὶ κοινωνικῆς ζωῆς⁷. Ὁ πόνος δὲν εἶναι μόνον ἀποτέλεσμα μιᾶς ἀμέσου καὶ συγκεκριμένης (ὄχι φανταστικῆς) προσβολῆς· ἀλλὰ συνάμα ἔχει ἓνα χαρακτῆρα καθολικότητος. Εἰς τὰ πονεμένα μάτια, λόγου χάριν, τοῦ ζώου ἔμπορεῖ νὰ ἴδῃ κανεὶς τὸν πόνον ὁλοκλήρου τῆς πεσμέ-

7. Πρέπει νὰ σημειωθῇ ἐδῶ ὅτι ἡ ἀποψὶς κοινωνιολόγων ὅτι τόσοι τὰ φυτὰ ὅσον καὶ τὰ ζῶα ἔμπορουν νὰ θεωρηθοῦν ὡς ἐντασσόμενα εἰς εἶδος κοινωνίας ἀποτελεῖ ἄλλο θέμα, ἀνεξάρτητον τῆς παρούσης προβληματικῆς.

νης δημιουργίας. Ὁ πόνος τῶν ζώων χωρὶς τὴν μάσκαν τῆς δαιμονικῆς ὑποκρισίας καὶ τοῦ ὠφελισμοῦ εἶναι περισσότερον εὐγλωττες καὶ ἀποκαλυπτικός ἐκ πρώτης βεβαίως ὕψους. Ὁ ἀνθρώπινος πόνος ἡμπορεῖ νὰ παραποιηθῇ ἢ νὰ δαιμονοποιηθῇ. Ὁ ἐγωκεντρισμὸς τοῦ ἀνθρώπου δὲν εἶναι ἀπλῶς μία συσπείρωσις καὶ μία αὐτοάμυνα ἐνώπιον μιᾶς συγκεκριμένης ἀπειλῆς, ἀλλὰ μία ἄμυνα διὰ τὴν ἐξύψωσιν, τὴν ἀναγνώρισιν καὶ τὴν κυριαρχίαν μιᾶς ζωῆς ποὺ κινδυνεύει νὰ ἐκμηδενισθῇ. Διὰ τοῦτο ἡ ἐγωκεντρικὴ αὐτοάμυνα εἶναι δαιμονικὴ καὶ καταστροφικὴ. Ἐτσι ὁ ἄνθρωπος ἔχει ὡς ὅπλα τὴν ἀγωγὴν καὶ τὴν ἄσκησιν. Εἰς πολλὰς δὲ περιπτώσεις ἡ ἀγωγή καὶ ἡ ἄσκησις, ποὺ διαπλάθει τὴν ψυχοσωματικὴν ὑπόστασιν τοῦ ἀνθρώπου κατὰ ὀρισμένα πρότυπα καὶ ἰδεώδη, ἡμποροῦν νὰ δημιουργήσουν ὁμολογουμένως ἐντυπωσιακὰ ἀποτελέσματα, ἥτοι χαρακτῆρας μὲ καρτερίαν καὶ ἀφοβίαν. Ὁ τρόπος αὐτὸς τῆς ζωῆς εἶναι ἀξιοπρόσεκτος, ἀλλὰ ὅπως δὲν ἡμπορεῖ νὰ λύσῃ ὀριστικῶς τὸ ἀνθρώπινον τοῦτο δρᾶμα οὔτε ἐγγυᾶται καὶ τὴν δημιουργικὴν τελείωσιν τοῦ ἀνθρώπου.

Κατὰ ταῦτα κατανοεῖται εὐκόλως ὅτι τὰ ἐν λόγῳ ἀνθρώπινα αἰσθήματα διαφέρουν ριζικῶς ἀπὸ τὰ ἀντίστοιχα τῶν ἄλλων ζωντανῶν πλασμάτων. Τοῦτο δὲ συμβαίνει, διότι εἶναι ὀργανικὰ ἀποτελέσματα τοῦ θανάτου, ὡς προσωπικοῦ ἐκμηδενισμοῦ. Διότι μόνον εἰς τὴν προσωπικὴν καὶ κοινωνικὴν σφαῖραν ὁ πόνος καὶ ὁ φόβος ἀποκτοῦν μεταφυσικὸν χαρακτῆρα. Ἄλλωστε ἡ γενεσιουργὸς αἰτία αὐτῶν, ὁ θάνατος, ἀποτελεῖ συνεχῆ ἀπειλὴν διὰ τὸν ἄνθρωπον, ἀνεξαρτήτως ἀμέσου ἢ ἐμμέσου ἀπειλῆς. Ὁ θάνατος διὰ τὸν ἄνθρωπον ἀποτελεῖ τὸ τραῦμα, ποὺ διαρκῶς κεντρίζει ὀλόκληρον τὴν ὑπαρξίν του. Τὰ ἄλλα ζωντανὰ πλάσματα φοβοῦνται, ὅταν ἀντικρίσουν ἄμεσον καὶ συγκεκριμένην τὴν ἀπειλὴν καταστροφῆς τῆς βιολογικῆς τῶν ὑποστάσεως, ἐνῶ ὁ ἄνθρωπος χωρὶς συγκεκριμένην ἀπειλὴν φοβεῖται συνειδητῶς ἢ ἀσυνειδητῶς τὸν θάνατον, ἥτοι τὸν ἐκμηδενισμόν του. Διὰ τοῦτο προσπαθεῖ νὰ συσσωρεύσῃ κάθε ὕλικήν καὶ πνευματικὴν δύναμιν εἰς βάρος τοῦ συνανθρώπου του. Ἐτσι κατανοεῖ κανεὶς πόσον ἀληθινὴ καὶ ψυχολογημένη εἶναι ἡ ἄποψις τῆς Ἀγίας Γραφῆς καὶ τῆς πατερικῆς θεολογίας, κατὰ τὴν ὁποίαν ἡ ρίζα τῆς ἁμαρτίας καὶ κάθε ἁμαρτωλῆς πράξεως εὐρίσκεται εἰς τὸν θάνατον ποὺ καθίσταται πραγματικὸν «κέντρον». Ὁ ἄνθρωπος, κατεχόμενος ἀπὸ τὴν φθοροποιὸν αὐτὴν ἐπίδρασιν τοῦ θανάτου, φθάνει ἀπὸ τὴν ἐσχάτην αὐτοταπείνωσιν καὶ αὐτοὑποταγὴν ἕως τὴν πλέον ἀνήκουστον σκληρότητα πρὸς ἀπόκτησιν ἀσφαλείας καὶ κυριαρχίας. Εἶναι ὁ εἰδωλολάτρης τῆς δυνάμεως, διότι μόνον αὐτὴ φαίνεται νὰ ὑπόσχεται λύτρωσιν ἀπὸ τὴν γνῶσιν καὶ τὴν γεῦσιν μιᾶς ἀφανιζομένης καὶ μὲ πολλὸν πόνον ἀνερχομένης εἰς δημιουργικὴν τελείωσιν ζωῆς.

Ὁ πόνος λοιπὸν εἶναι ἀποκαλυπτικός, διότι συνδέεται μὲ τὸν θάνατον παρέχει τὴν γνῶσιν τῆς ζωῆς καὶ τοῦ ἀνθρωπίνου προορισμοῦ. Ἡμπορεῖ νὰ δαιμονοποιήσῃ τὴν ὑπαρξίν, μέχρι πλήρους ἀναπτύξεως τῶν δυνάμεων αὐτοκαταστροφῆς, καὶ συνάμα νὰ τὴν ἐξυψώσῃ δημιουργικῶς. Οἱ πονεμένοι ἄνθρω-

ποι ἢ δουλεύουν εἰς τὴν καταστροφικὴν δίνην τοῦ μηδενὸς ἢ πορεύονται εἰς τὴν ὑψηλὴν σφαῖραν τῆς δημιουργίας. Ὁ πόνος εἶναι ἐγρήγορσις καὶ κίνησις, διότι ἐνεργοποιεῖ τὴν καταστροφικὴν ἢ τὴν δημιουργικὴν ἐλευθερίαν. Ἡ πλαδαρὰ κατὰστασις μιᾶς ἀνιαρᾶς εὐτυχίας τείνει νὰ ἐξισώσῃ τὸν ἄνθρωπον μὲ ἓνα ζῶον ἢ ἀκόμη καὶ μὲ ἓνα φυτόν. Οἱ «πενθοῦντες» καὶ οἱ «κλαίοντες» τοῦ Εὐαγγελίου εἶναι ὅσοι ἀποδέχονται τὸν πόνον τῆς ζωῆς δημιουργικῶς⁸. Τὸ κήρυγμα τῆς ἀπαθείας τῶν στωικῶν φιλοσόφων καὶ ἡ «νέκρωσις» τοῦ πόνου, ποὺ ἐπισημαίνουν αἱ ἀντιλήψεις περὶ ζωῆς τοῦ Βουδδισμού, ἔχουν βεβαίως ἡρωικὸν χαρακτῆρα καὶ ὑπερβαίνουν τὴν πλαδαρότητα τῆς «εὐτυχίας», ἀλλὰ ὅπως δὲν ποτε προκαλοῦν ἀτροφίαν εἰς τὴν δαιμονικὴν καὶ τὴν δημιουργικὴν ἐλευθερίαν. Μὲ ἄλλους λόγους, ἡ μὲν ἀναισθησία τῆς εὐτυχίας τείνει νὰ κολοβώσῃ τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν καὶ νὰ τὴν μεταβάλλῃ εἰς φυτικὴν ἢ ζωικὴν, ἡ δὲ ἀπάθεια καὶ ἡ νέκρωσις τοῦ πόνου νὰ εὐνοήσῃ τὴν ἀνθρωπίνην δραστηριότητα. Ὡς ἡ δημιουργικὴ τελείωσις εἶναι ἔργον πορείας καὶ κινήσεως, διότι εἰναινικὴ κατὰ τοῦ μηδενός, ἔτσι καὶ ὁ πόνος εἶναι ἡ συναίσθησις τῶν δυνάμεων τοῦ μηδενός, ἡ ὁποία ὁδηγεῖ ἢ εἰς τὴν δαιμονοποίησιν ἢ εἰς τὴν δημιουργικὴν τελείωσιν μὲ τὴν νίκην κατὰ τοῦ μηδενός. Ὁ πόνος ἔχει βάθος μεταφυσικόν, ὅπως ὁ ἴδιος ὁ θάνατος. Ἐτσι ἐξηγεῖται ὁ πόνος τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ εἰς τὸν κῆπον τῆς Γεθσημανῆ καὶ εἰς τὸν σταυρόν. Ἡ διδασκαλία καὶ τὸ ἔργον τοῦ Χριστοῦ, ἀρρήκτως καὶ ὀργανικῶς συνδεδεμένα, ὑπερέβησαν τὰ συνηθισμένα σχήματα τοῦ κόσμου. Ἀπεκάλυψαν τὴν ζωὴν εἰς τὸ βάθος· ἔθεσαν τὸν δάκτυλον εἰς τὸν τύπον τῆς ἐσωτάτης δομῆς τῆς ἀνθρωπίνης ὑπάρξεως καὶ ἔτσι ἀπεκάλυψαν τὴν κίνησιν τῆς ἐλευθερίας μεταξὺ μηδενός καὶ δημιουργικῆς τελειώσεως. Ὁ θάνατος καὶ ὁ πόνος ἐφωτίσθησαν καὶ ἐφανερώθη ἡ μεταφυσικὴ τῶν διαστάσεων καὶ ὁ στενὸς δεσμὸς ποὺ τοὺς ἐνώνει. Ἐτσι κατερρίφθησαν αἱ συνήθεις ἀντιλήψεις περὶ πόνου, ἀπαθείας καὶ ἡρωικῆς ἀντιμετωπίσεως τοῦ θανάτου καὶ τοῦ πόνου. Ἡ ἡρωικὴ αὐτὴ ἀντιμετώπισις, ὅσον καὶ ἂν προκαλῇ τὸν δίκαιον θαυμασμόν, ἡμπορεῖ νὰ ἐνδυσθῇ κάλλιστα τὴν μάσκαν τῆς ὑποκρισίας. Ἡ δημιουργικὴ ὁμως ἀποδοχὴ τοῦ πόνου ποτὲ δὲν ἡμπορεῖ νὰ ὑποκύψῃ εἰς τὸν πειρασμόν τῆς ὑποκρισίας. Ὁ πόνος ὡς προσωπικὴ μοῖρα καὶ ὡς μοῖρα τῶν ἄλλων εἶναι ὁ δρόμος τῆς ἀγάπης καὶ τῆς δημιουργικῆς πορείας, ἐφ' ὅσον γίνῃ ἀποδεκτός. Ἄλλως ὁ πονεμένος εἶναι πολὺ πιθανὸν νὰ ἐνταχθῇ εἰς τὴν τάξιν τῶν πολλῶν δημίων, οἱ ὅποιοι βασανίζονται ἑκατομμύρια ἀνθρωπίνων ὑπάρξεων. Ὁ πόνος, ἂν δὲν συνταυτισθῇ μὲ τὴν σταυρικὴν θυσίαν τοῦ Χριστοῦ, παύει νὰ εἶναι δημιουργικὸς καὶ ἀπολυτρωτικός, καθίσταται δὲ καταστροφικός. Διὰ τοῦτο ὁ Χριστὸς καλεῖ κάθε μαθητὴν του νὰ ἀγρυπνῇ μαζί του εἰς τὸν κῆπον τῆς Γεθσημανῆ. Ὁ ὕπνος σημαίνει τὴν πλέον συνήθη ὁδὸν ἀρνήσεως τοῦ πόνου μὲ

8. Πρβλ. Λουκ. 6, 25· «Οὐαί, οἱ γελῶντες νῦν, ὅτι πενθήσετε καὶ κλαύσετε».

τὴν ἀρνήσιν αὐτῆς τῆς ζωῆς. Πρόκειται διὰ τὸν βυθισμόν εἰς τὴν πλαδαρότητα τῆς εὐτυχίας. Εἶναι ἀνεπίτρεπτον, κατὰ τὸν Pascal, οἱ ἄνθρωποι νὰ κοιμῶνται, ἐνῶ ὁ Ἰησοῦς ἀγωνιᾷ ἕως τὸ τέλος τοῦ κόσμου⁹. Ὁ ὕπνος αὐτὸς χαρακτηρίζει τοὺς ὑπαδούς τῆς εὐτυχίας· ἀντιθέτως οἱ ἐχθροὶ τῆς διδασκαλίας καὶ τοῦ ἔργου τοῦ ἀγρυπνοῦν, ἀνήκοντες προφανῶς εἰς τοὺς δαιμονισμένους δημίους, ποὺ «πιστεύουν καὶ φρίττουν»¹⁰. Τὸ ἔργον τοῦ Σταυροῦ διεχώρισεν ἀμέσως τρεῖς τάξεις ἀνθρώπων· 1) τοὺς ὑπαδούς τοῦ πόνου ποὺ τὸν ἀποδέχονται καὶ πορεύονται τὴν δημιουργικὴν ὁδόν, 2) τοὺς δαιμονισμένους ποὺ δουλεύουν εἰς τὸν πόνον καὶ τὸ μηδέν, προκαλοῦντες δαιμονικὰς καταστροφὰς καὶ 3) τοὺς κοιμωμένους καὶ βυθισμένους εἰς μίαν πλαδαρὰν ζωὴν, σχεδὸν στερουμένους τῆς ἐλευθερίας. Ὁ πόλεμος γίνεται μεταξὺ τῶν δαιμόνων καὶ τοῦ Σταυροῦ, ὅπως χαρακτηριστικώτατα προβάλλει τὴν ἀλήθειαν αὐτὴν πάντοτε ἡ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας. Οἱ βυθισμένοι εἰς τὸν λήθαργον εἶναι ἀμέτοχοι κατὰ πάντα. Δὲν ἔμπορουν νὰ κατανοήσουν οὔτε τὸ δρᾶμα τοῦ Σταυροῦ οὔτε τὸν πόλεμον κατ' αὐτοῦ. Ὁ κόσμος καὶ ἡ ζωὴ δι' αὐτοὺς ἔχουν μίαν ἀπλὴν καὶ ἐπιφανειακὴν διάστασιν. Ἐκ τῶν ἀνθρώπων τῆς τάξεως αὐτῆς στρατολογεῖ τὸ μέγα πλῆθος ἡ ὀργανωμένη ὑποκρισία, ἡ ὁποία παγιώνει τὴν ζωὴν εἰς σταθερὰ καὶ ἀμετακίνητα περιγράμματα, πλαστογραφοῦσα τὴν δημιουργικότητα.

Ἐξ ἄλλου ὁ φόβος εἰς τὸν ἄνθρωπον ἔχει ἀνεξιχνίαστον καὶ σκοτεινὴν προέλευσιν. Συνδέεται μὲ τὰς ἀρχεγόνους ρίζας τῆς ζωῆς, αἱ ὁποῖαι ἀπλώνονται εἰς τὴν ἄβυσσον τοῦ μηδενός. Μόνον ἡ ἀνθρωπίνη ὑπαρξίς, ἐκδηλουμένη εἰς τὰ πλαίσια τῆς προσωπικῆς καὶ κοινωνικῆς ζωῆς, ἔμπορεῖ νὰ βιώσῃ τὸν φόβον ποὺ ἔχει μίαν τοιαύτην προέλευσιν. Ὁ ἀνθρώπινος φόβος προκαλεῖται ἀπὸ πολλὰς αἰτίας καὶ ἐκδηλώνεται ὑπὸ ποικίλῃν μορφῶν. Πραγματικὰς καὶ φανταστικὰς δυνάμεις, ποὺ ἀπειλοῦν τὴν ζωὴν μὲ ἀφανισμόν, φοβεῖται διαρκῶς ὁ ἄνθρωπος. Ὁ δὲ φόβος, ποὺ προέρχεται ἀπὸ φανταστικὰς δυνάμεις, εἶναι τυραννικώτερος καὶ ὁπωσδήποτε ἀποτελεῖ ἀπόδειξιν τῆς σκοτεινῆς του προελεύσεως. Τὰ ζῶα φοβοῦνται συγκεκριμένην ἢ ἀπτήν ἀπειλήν καὶ ὄχι ἀόριστον καὶ φανταστικὴν. Ὁ ἀνθρώπινος φόβος γενικῶς ἔχει τὴν πρώτην αἰτίαν εἰς τὸν «φαντασματικόν» κόσμον τῆς ὑπάρξεως. Αἱ ἐπὶ μέρους αἰτίαι, ποὺ προβάλλονται, ἀνὰ πᾶσαν στιγμὴν, καὶ προκαλοῦν τὸν φόβον, θὰ ἦσαν ἀνίσχυροι καὶ ἀδικαιολόγητοι, ἂν ὁ φόβος δὲν εἶχε τὴν ρίζαν του εἰς τὴν ἄβυσσον τοῦ μηδενός, ἐκ τοῦ ὁποῖου ἀναπηδᾷ τὸ τέλειον κατ' εἰκόνα καὶ καθ' ὁμοίωσιν Θεοῦ δημιουργήμα καὶ συνάμα τὸ «εἰδωλον» καὶ ὁ «φαντασματικὸς» κόσμος τῆς ὑπάρξεως. Ὁ ἄνθρωπος φοβεῖται τὰ δεινὰ ποὺ ἀπειλοῦν τὴν βιολογικὴν του ὑπόστασιν, τὴν

τιμὴν του, τὴν λατρείαν τοῦ ἑαυτοῦ του, διότι τὰ βάθρα τῆς ὑπάρξεώς του κινδυνεύουν νὰ κλονισθοῦν, ἂν δὲν στερεωθοῦν ἐπὶ τοῦ θεμελίου τῆς δημιουργικῆς τελειώσεως. Τελικῶς ὁ ἄνθρωπος φοβεῖται τὸν ἴδιον τὸν φόβον, τὴν φοβισμένην του ὑπαρξίν, τὸν κίνδυνον ἀποτυχίας καὶ ἐκμηδενισμοῦ. Ἡ πρώτη ἐκδήλωσις τοῦ πεπτωκότος ἀνθρώπου εἰς τὸν παράδεισον, μετὰ τὴν γενομένην ἀνταρσίαν κατὰ τοῦ θελήματος τοῦ Θεοῦ, ἦτο ὁ φόβος. Εἶναι δὲ λίαν χαρακτηριστικὴ καὶ ἐντυπωσιακὴ ἡ σχετικὴ διήγησις εἰς τὴν Γένεσιν, ἡ ὁποία παρουσιάζει τὸν ἄνθρωπον φοβούμενον καὶ ἀκούοντα τὰ βήματα τοῦ Θεοῦ κατὰ τὸ δειλινόν¹¹, ὅταν ἀρχίζουν νὰ σχηματίζονται αἱ πρῶται σκιὰι τοῦ σκότους. Ὁ ἄνθρωπος πλέον ἀνακαλύπτει τὴν γυμνότητά του, γνωρίζει τὸν κίνδυνον τῆς ἐκπτώσεώς του εἰς τὸν ἀφανισμόν, φοβεῖται τὸ σκότος.

Ὁ φόβος ἐν προκειμένῳ καθίσταται ἡ γνῶσις ἢ ἡ ἐμπειρία τῆς ἀρχεγόνου προελεύσεως τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ προσωπικὴ ζωὴ εἰσδύει πλέον εἰς τὰ ἄδυτα τῶν ἀδύτων τῆς δημιουργίας καὶ ἀνακλύπτει τὸ μηδέν. Ἡ ἀνακάλυψις αὐτῆ σημαίνει τὴν τραγικὴν πορείαν τοῦ ἀνθρώπου. Δὲν εἶναι πλέον οὗτος ζῶον, δὲν φοβεῖται μόνον ἐνστικτωδῶς ἐνώπιον συγκεκριμένων ἀπειλῶν, ἀλλὰ ἱλιγγιᾷ ὑπεράνω τῆς ἀβύσσου, ἀπὸ τὴν ὁποίαν προῆλθεν· αἰσθάνεται βαρύντατον τὸ ἔργον τῆς ἀνόδου, τῆς πάλης κατὰ τοῦ δαιμονισμοῦ, τῆς δημιουργικῆς τελειώσεως. Ἐτσι ὁ φόβος του λαμβάνει πελωρίας διαστάσεις, γίνεται τρόμος καὶ δέος. Ὁ ἄνθρωπος πολλάκις βλέπει ἢ φαντάζεται τερατόμορφα ὄντα νὰ ἀπειλοῦν τὴν ὑπαρξίν του μὲ πλήρη ἐξουθενώσιν, μὲ βασανιστήρια καὶ μὲ ἀνελέητον ἀφανισμόν. Ὁ φόβος του γίνεται τρόμος ἐνώπιον τεράτων ποὺ κινοῦνται εἰς ἀνεξιχνίαστον μεταφυσικὴν διάστασιν. Ἐκ τῶν βαθῶν τῆς ψυχῆς του, ὅπου σχηματίζεται τὸ «εἰδωλον» τῆς ὑπάρξεώς του, μεταφέρει τὰς παραστάσεις εἰς χῶρον ἐκτὸς αὐτοῦ· ἔτσι συλλαμβάνει τὴν μεταφυσικὴν διάστασιν, ἡ ὁποία ποτὲ δὲν νοεῖται οὔτε ἔμπορεῖ νὰ συλληφθῇ, χωρὶς τὸ πρῶτον νὰ συνδεθῇ μὲ τὴν ἀπέραντον ψυχικὴν διάστασιν. Διότι εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ ἀνθρώπου ὑπάρχει ἡ βίωσις καὶ ἡ γνῶσις τῆς μεταφυσικῆς. Ἐτσι ὁ πολιτισμένος ἄνθρωπος, ἐνῶ ἀπαλλάσσεται ἀπὸ τὰς ἐξωτερικὰς παραστάσεις, δὲν ἔμπορεῖ νὰ ἀπαλλαγῇ ἀπὸ τὰς ρίζας τῆς ψυχῆς του καὶ ἐπανέρχεται εἰς τὸν ἑαυτόν του, ἐπανευρίσκων τὰς παραστάσεις τοῦ φόβου καὶ τοῦ τρόμου. Ἀνθρωποι, ποὺ φαίνονται ὅτι ἔχουν ἀπαλλαγῇ ἀπὸ θρησκευτικὰς καταπιέσεις, δουλεύουν εἰς τὸν ἀπέραντον φόβον τῆς ὑπάρξεώς των· ἢ εἶναι φοβισμένοι εἰς τὸ ἑπακρον ἢ ἐπιδεικνύουν μεγάλην δίψαν διὰ τὴν ζωὴν καὶ ἀνήκουστον σκληρότητα. Τὸ δέος ἐξ ἄλλου ὠθεῖ πολλάκις τὸν ἄνθρωπον εἰς τὸν σεβασμὸν καὶ τὴν ταπείνωσιν ἐνώπιον μιᾶς ἀρρήτου καὶ μεγαλοπρεποῦς ἐξουσίας ἐνὸς παντοκράτορος. Ἡ θέλησίς του ἀμβλύνεται καὶ ἡ τάσις πρὸς ὑποταγὴν ἰσχυροποιεῖται. Ἄν ὁ ἄνθρωπος δὲν

9. Pascal, *Pensées* (présenté par Jean Quitten), Paris 1962, σ. 386· «Jésus sera en agonie jusqu'à la fin du monde: il ne faut pas dormir pendant ce temps-là».

10. *Ίακ.* 2, 19.

11. *Γέν.* 3, 8.

θέλη νὰ ὑποταγῇ εἰς τὸν μεγαλοπρεπῆ καὶ ἀπρόσιτον Θεόν, εὐρίσκει ἓνα ἰσχυρὸν πρόσωπον ἢ μίαν ἰδεολογίαν ἐπὶ τῆς γῆς καὶ ὑποτάσσεται ὁλοσχερῶς. Καὶ πάλιν, εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν, ἐκδηλώνει δέος διὰ τὴν καταδίωξιν τῆς ὑπάρξεώς του.

Ἡ μεγαλυτέρα διάβρωσις τῆς ὑπάρξεως ἀπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ συνειδητοῦ ἢ ἀσυνειδήτου φόβου εἶναι ἡ ἀνάπτυξις τοῦ φθόνου. Πρόκειται ἴσως διὰ τὴν σοβαρωτέραν δουλείαν τοῦ ἀνθρώπου ἢ καλύτερον διὰ τὴν πλέον ἔντονον βίωσιν τοῦ φόβου ἐνώπιον τῆς ἐκμηδενιζομένης ὑπάρξεως. Εἶναι γνωστὸν ὅτι ἡ Ἀγία Γραφή καὶ ἐν πολλοῖς ἡ πατερικὴ θεολογία τὴν πτώσιν τοῦ Ἐωσφόρου καὶ τῶν πρωτοπλάστων ἀποδίδουν εἰς ἐνέργειαν ἀνταρσίας, ὑποκινήθεισαν ἀπὸ τὴν δύναμιν τοῦ φθόνου. Ἡ φθονερὰ ψυχὴ ὄχι μόνον φοβεῖται τὸν κίνδυνον ταπεινώσεως καὶ ἀφανισμοῦ, ἀλλὰ ἐπιθυμεῖ τὸν ἐκμηδενισμόν κάθε ζωῆς. Ὁ φθόνος εἶναι αὐτοάμυνα τῆς φοβουμένης ψυχῆς μετὰ τὴν ἐπιθυμίαν ἢ τὴν ὑποκίνησιν καταστροφῆς κάθε δημιουργικοῦ ἔργου ἢ κάθε εὐτυχισμένης ζωῆς. Πρόκειται διὰ τὴν μεγαλυτέραν δυστυχίαν τοῦ ἀνθρώπου, ἢ ὅποια σημαίνει ὅτι ὑπάρχει ἑλλειψίς προσωπικοῦ δημιουργικοῦ ἔργου καὶ ἀνάπτυξις εἰς τὸ ἑπακρον τοῦ φόβου τῆς ταπεινώσεως καὶ τοῦ ἐκμηδενισμοῦ τῆς ὑπάρξεως. Ὁ ἀπογοητευμένος δηλ. ἄνθρωπος ἀπὸ τὴν στέρησιν μιᾶς δημιουργικῆς ζωῆς ὑποκύπτει εἰς τὴν ἀνίαν καὶ τὸν ψυχικὸν μαρασμόν. Πολλάκις ἡ ἀντίδρασις συνίσταται εἰς τὴν εὕρεσιν μέσων ἐξωτερικῆς δυνάμεως, προβολῆς καὶ ἐπιβολῆς. Τότε ὁ φθόνος ὑποχωρεῖ ἢ λαμβάνει διαφορετικὴν μορφήν. Εἰς τὰς περιπτώσεις ὅμως πλήρους στασιμότητος, ὅπου ἀναδύονται αἱ διαβρωτικαὶ δυνάμεις τῆς αὐτοταπεινώσεως, ἀναπτύσσεται ἰσχυρὰ ἡ ὁρμὴ τοῦ φθόνου. Ἡ καταστροφικὴ του φορὰ εἶναι δυνατόν νὰ πλήξῃ τὴν εὐτυχίαν ἄλλων ἀνθρώπων, ἀλλὰ προηγουμένως ὡπωσδήποτε ἔχει πλήξῃ τὰ βάρη τῆς ὑπάρξεως τοῦ φθονεροῦ. Συντελεῖται δηλ. ἡ πλήρης παράδοσις του εἰς τὴν φθοροποιὸν ἐπίδρασιν τοῦ μηδενός. Ὁ δαιμονισμὸς ἐν προκειμένῳ στρέφεται πρὸς τὰ ἔσω καὶ κατατρώγει τὴν ψυχὴν τοῦ φθονεροῦ, προκαλῶν τὸν μαρασμόν κάθε δημιουργικῆς προσπάθειας. Ἡ ψυχὴ καθίσταται ἐρημος καὶ ὁμοία πρὸς εἶδωλον. Πρόκειται διὰ τὴν κατάστασιν ἐκείνην ποὺ χαρακτηρίζει τὴν «νεκράν» ζωὴν τῶν σατανομόρφων τεράτων τῆς κακίας καὶ τοῦ ἐγκλήματος. Τὸ κακὸν εἰς τὴν προκειμένην περίπτωσιν λαμβάνει τὴν πλέον ἀποκρουστικὴν του μάσκαν.

Ὁ φθόνος λοιπόν, ὡς τὸ ἔσχατον σύμπτωμα τοῦ φόβου, ἀποτελεῖ αὐτὴν τὴν ἄρνησιν τῆς ζωῆς. Ἡ δὲ ἄρνησις αὐτὴ γνωρίζεται μόνον μετὰ τὴν προσωπικὴν ἐμπειρίαν ὡς ἀκριβῶς μετὰ τὴν ἰδίαν ἐμπειρίαν γνωρίζεται ἡ δημιουργικὴ τελείωσις ποὺ ὡς κύριον χαρακτηριστικὸν ἔχει τὸ ἀνοιγμα καὶ τὸ ἀπλωμα τῆς ζωῆς. Ἡ συσπείρωσις εἶναι ἐγωκεντρισμός, αὐτοάμυνα καὶ κατὰ συνέπειαν ἄρνησις τῆς ζωῆς. Τὸ ἀνοιγμα δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ ἡ ἀγαπητικὴ ἐκχυσίς πρὸς τὰ ἔξω τῆς προσωπικῆς ζωῆς καὶ ὡς ἐκ τούτου ἡ δημιουργία τῆς κοινωνικότητος. Ἡ συσπείρωσις εἰς τὸ ἐγωκεντρικὸν εἶδωλον, ἡ προσπάθεια περι-

χαρῶσεως τῆς ὑπάρξεως σημαίνουν στέρησιν τῆς κοινωνικῆς ζωῆς καὶ ἀναγκαστικὴν ὑποταγὴν ἢ συμμόρφωσιν πρὸς συμβατικὰς μορφὰς ὀργανωμένης ζωῆς. Ἡ ἐκχυσίς τῆς ἀγάπης συντελεῖ εἰς τὴν κοινωνικὴν συνάντησιν τῶν ὄντων. Ὁ Θεὸς εἶναι ἀγάπη, διότι δὲν συσπειρώνεται εἰς ἑαυτόν, ἀλλὰ ἀπλώνεται πρὸς τὰ ἔξω καὶ ἐκδηλώνει τὴν ἀγαπητικὴν καὶ δημιουργικὴν ἐνέργειαν ἀκαταπαύστως. Εἶναι ἡ αὐτοζωὴ καὶ ὡς ἐκ τούτου οὐδὲν εἶδωλον ἀπειλεῖ τὸν Θεόν· ὁ φθόνος εἶναι ξένος πρὸς τὴν θεϊαν φύσιν, ὡς καὶ ἡ συσπείρωσις περὶ ἐγωκεντρικὴν ἐστίαν. Ὁ ἄνθρωπος, ὑποκείμενος εἰς τὸ μηδὲν καὶ δημιουργῶν κατόπιν τῆς ὑπερβάσεως τοῦ μηδενός, ἀγαπᾷ μὲ πολλὴν δυσκολίαν καὶ ἀποῦ κατανικήσῃ τὴν δύναμιν ποὺ τὸν συσπειρώνει εἰς τὴν ἐστίαν τοῦ ἐγωκεντρισμοῦ. Εἶναι ὃν ποὺ φοβεῖται καὶ ἐκδηλώνει φθονερὰς τάσεις· ἡ ἀγάπη δι' αὐτὸν εἶναι δῶρον τοῦ Θεοῦ καὶ συνάμα κατάκτησις. Διὰ τὸν Θεὸν ἡ ἀγάπη, ὡς ἐκχυσίς καὶ ἀπλωσις τῆς ὑπάρξεως, εἶναι φύσις. Ἔτσι ἡ ἀνθρωπίνη ἀγάπη καὶ ἡ θεία ἀγάπη διαφέρουν κατὰ τινὰ τρόπον ριζικῶς μεταξύ των. Ἡ θεία ἀγάπη ταυτίζεται μετὰ τὴν θεϊαν ζωὴν καὶ ὡς ἐκ τούτου ἀποτελεῖ τὴν πηγὴν κάθε ἄλλης δημιουργικῆς ζωῆς. Τὸ σχῆμα ζωῆς-θάνατος ἡμπορεῖ νὰ παρουσιασθῇ ὡς ἀγάπη-θάνατος¹². Κατὰ συνέπειαν ἡ ἀγάπη, ὡς ταυτιζομένη πρὸς τὴν θεϊαν ζωὴν, ἔχει ὄντολογικὸν χαρακτήρα καὶ ὄχι ἡθικόν. Ὁ δὲ ἄνθρωπος μετέχων εἰς τὰς ἀκτίστους ἐνεργείας τοῦ Θεοῦ, συνδέεται μετὰ τὴν ριζικῶς διάφορον ἀπὸ τὴν φθαρτὴν φύσιν τοῦ ἀγαπητικῆς ἐνέργειας Αὐτοῦ. Ἡ θεία ἀγάπη εὐρίσκεται ὑπεράνω τῆς ἀνθρωπίνης ἀγάπης. Διὰ τοῦτο ἡ δευτέρα ὄχι μόνον κατακτᾶται κατὰ μετοχὴν εἰς τὴν θεϊαν χάριν, ἀλλὰ συνάμα εἶναι σχετικὴ καὶ ἐξελισσομένη, παλινδρομοῦσα καὶ προοδεύουσα πρὸς τὴν θεϊαν τελειότητα. Ἡ ἀνθρωπίνη ἀγάπη παρουσιάζεται μὲν ὡς ἀπλωτικὴ φορὰ καὶ ἐκχυσίς τοῦ προσώπου πρὸς ἄλλο πρόσωπον ἐντὸς μιᾶς δημιουργικῆς κοινωνικότητος, δὲν εἶναι ὅμως ἀπηλλαγμένη κατὰ πάντα ἀπὸ τὴν διαλυτικὴν ἐπιρροὴν τοῦ φόβου ποὺ συσπειρώνει τὸν ἄνθρωπον εἰς ἐγωκεντρικὴν ἐστίαν αὐτοαμύνης καὶ ἔτσι συντελεῖ συχνὰ ὡς θεμελιώδη χαρακτήρα τὴν ἀγάπην καὶ μόνον δι' αὐτῆς ἡμπορεῖ νὰ τελειωθῇ. Ἡ ἀγάπη, ὡς ἐκχυσίς, εἶναι συμφιλίωσις μετὰ ὅλον τὸν κόσμον, τὴν ἄλογον καὶ τὴν λογικὴν δημιουργίαν· ἀποτελεῖ θρίαμβον κατὰ τῶν παραμορφωτικῶν δυνάμεων τοῦ κακοῦ. Ἡ ἐκχυσίς αὐτὴ καὶ ἡ στροφή τῆς ὑπάρξεως δὲν ἡμπορεῖ νὰ περιορίζεται πρὸς ὀρισμένους μόνον κατευθύνσεις· ἡ ἀγάπη εἶναι ἐκδήλωσις ὑγιоῦς φύσεως καὶ ἔχει τὴν σφραγίδα τῆς ὄντολογικῆς τελειώσεως τῆς ζωῆς· εἶναι κατατρόπως τοῦ μηδενός, τοῦ φόβου, τοῦ φθόνου καὶ γενικῶς ὅλων τῶν συμπτωμάτων, ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὸ μηδέν¹³. Διὰ τοῦτο εἶναι κα-

12. Α' Ἰω. 3, 13 - 14.

13. Ὁ τύπος τοῦ Ἀλέξη Ζορμπᾶ εἰς τὸ ὁμώνυμον μυθιστόρημα τοῦ Νίκου Καζαντζά-

θολική και ταυτίζεται προς την τελείαν ζωήν. Ὁ Ἰησοῦς Χριστός προτρέπει τὴν ἀγάπην καὶ πρὸς τοὺς ἐχθρούς, διότι ἡ τελεία ψυχὴ δὲν ἔμπορεῖ εἰς μίαν περίπτωσιν νὰ συσπειρώνεται εἰς ἑαυτὴν καὶ εἰς ἄλλην νὰ ἀπλώνεται πρὸς τὰς προσωπικὰς καὶ κοινωνικὰς σχέσεις. Ὅταν ἓνας ζωντανὸς ὁργανισμὸς εἶναι ὑγιής, θὰ ἔχη πάντοτε αὐτομάτως ὑγιεῖς ἐκδηλώσεις. Διὰ τοῦτο λίαν ἐντυπωσιακῶς ἡ τελειότης τοῦ ἀνθρώπου, εἰς τὴν ἐπὶ τοῦ Ὁρους Ὁμιλίαν, ὡς μίμησις τῆς θείας τελειότητος, συνίσταται εἰς τὴν ἄσκησιν τῆς ἀγάπης πρὸς ὅλας τὰς κατευθύνσεις¹⁴.

Ἔτσι κατανοεῖται ὅτι ἡ ἀγάπη εἶναι τὸ ἄκρως ἀντίθετον τοῦ φόβου, ὡς ἀκριβῶς συμβαίνει εἰς τὴν σχέσιν μεταξὺ ζωῆς καὶ θανάτου. Ἡ τελεία ἀγάπη ἄλλωστε, κατὰ τὸν Εὐαγγελιστὴν Ἰωάννην, ἔξω βάλει τὸν φόβον¹⁵. Χωρὶς τὴν ἀγάπην εἶναι ἀδύνατος ἡ ὑπαρξὶς τελείας ζωῆς, ὡλοκληρωμένης ἐντὸς προσωπικῶν καὶ κοινωνικῶν πλαισίων. Ὁ φόβος διαβρώνει τὴν ζωήν, ἐνῶ ἡ ἀγάπη εἶναι τὸ μοναδικὸν ζωογόνον νεῦρον τῆς ζωῆς. Ἀλλωστε ἡ σωτηρία καθ' ἑαυτὴν ζωῆς καὶ ἡ πρὸς τοῦτο αὐτοθυσίᾳ ἔχει ὡς μοναδικὸν κίνητρον τὴν ἀγάπην. Ἡ δὲ τάσις τῆς καταστροφῆς ἢ αὐτοκαταστροφῆς ὀφείλεται εἰς τὴν ἑλλειψίν ἐνὸς τοιούτου κινήτρου. Οἱ ἄνθρωποι, ποὺ ἐπιδιώκουν μὲ δίψαν νὰ ἀναγνωρισθῶν, νὰ ἐκτιμηθῶν, νὰ προστατευθῶν, νὰ δοξασθῶν καὶ γενικῶς νὰ ἀγαπηθῶν, ἀδυνατοῦν οἱ ἴδιοι νὰ ἀγαπήσουν. Διὰ τοῦτο καὶ ἡ ἀγάπη πρὸς τοὺς ἐχθρούς, δι' αὐτούς, εἶναι ὅχι μόνον κάτι τὸ παντελῶς ἀκατόρθωτον, ἀλλὰ καὶ καθαρὰ μωρία. Οὔτε τοὺς «φίλους» των ἔμπορουν νὰ ἀγαπήσουν. Ἐνῶ ὁ ἔχων πλούσια αἰσθήματα ἀγάπης δὲν ἐνδιαφέρεται πρωτίστως νὰ ἀγαπηθῇ, ἀλλὰ νὰ ἀγαπήσῃ. Ἔτσι ἔμπορεῖ νὰ συγχωρῇ καὶ νὰ ἀγαπᾷ τοὺς ἐχθρούς του. Ἡ ἀγάπη εἶναι ἡ αὐθεντικὴ ἀνάπτυξις τῆς ὑπάρξεως καὶ τὸ θεμέλιον αὐτῆς. Ὁ στερούμενος ἀγάπης ἔχει ἀνάγκην προστασίας, διότι εἶναι δοῦλος τοῦ φόβου καὶ τοῦ φθόνου. Χρειάζεται νὰ γίνῃ ριζικὴ μεταστροφή καὶ μετάβασις ἀπὸ τὸν κόσμον τοῦ θανάτου εἰς τὸν κόσμον τῆς ζωῆς. Ἡ ἀγάπη βασικῶς εἶναι φιλία καὶ ἀφοσίωσις πρὸς τὴν ζωήν. Ὁ φθόνος καὶ τὸ μῖσος, ὡς σοβαρὰ καὶ ἐσχατα συμπτώματα τοῦ φόβου, εἶναι ἐχθροὶ τῆς ζωῆς, τόσον τοῦ φθονοῦντος καὶ τοῦ μισοῦντος, ὅσον καὶ τῶν ἄλλων, ποὺ φθονοῦνται καὶ μισοῦνται. Αἱ ρίζαι τῆς ἀγάπης κεῖνται εἰς τὰ ἀρχέγονα στρώματα τῆς δημιουργικῆς ζωῆς, ἐνῶ αἱ ρίζαι τοῦ

κη παρουσιάζει τὸ ἰδανικὸν τῆς ἀφοβίας καὶ συμφιλώσεως πρὸς τὴν ζωήν καὶ τὴν καθόλου δημιουργίαν. Ὁ Ζορμπᾶς ἀγαπᾷ τὰ πάντα, ἐπειδὴ ἔχει νικήσει τὸν φόβον τῆς ζωῆς καὶ τοῦ θανάτου. Κανεὶς δὲν ἔμπορεῖ νὰ ἀρνηθῇ ὅτι ἓνα τέτοιον ἔργον πολὺ δύσκολον θὰ ἦτο εἰς θέσιν νὰ συλλάβῃ συγγραφεὺς ποὺ ἔζησεν ἔξω ἀπὸ τὸ περιβάλλον καὶ τὸ κλίμα τῆς ὀρθοδόξου πνευματικότητος. Πρόκειται ὁμολογουμένως δι' ἓνα ἔργον προικισμένον μὲ θρησκευτικὸν βάθος.

14. Ματθ. 5, 44 - 48.

15. Α' Ἰω. 4, 17 - 18.

φόβου κεῖνται εἰς τὴν ἄβυσσον τοῦ μηδενός. Ἡ ἀγάπη εἶναι θρίαμβος κατὰ τοῦ μηδενός, ἐνῶ ὁ φόβος εἶναι ὑποδούλωσις εἰς τὴν ἀνεξιχνίαστον δύναμιν αὐτοῦ. Τὸ καλὸν καὶ τὸ κακὸν ἐν προκειμένῳ ἔχουν ὡς πηγὰς ἀντιστοίχως τὴν ἀγάπην καὶ τὸν φόβον. Ἡ ἀγωγή καὶ ἡ πολιτικὴ δύναμις ἔμπορουν νὰ μάχωνται διὰ τὴν ἀνύψωσιν τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς, καλλιεργοῦσαι τὴν ἀγάπην καὶ ἐξοβελίζουσαι τὸν φόβον. Πάντοτε ὁμῶς ἡ αἰσιοδοξία καὶ ἡ ἀπαισιοδοξία κινδυνεύουν νὰ λάβουν ἐπικινδύνους διαστάσεις, ἐφ' ὅσον δὲν γίνεται ἡ ὀντολογικὴ, βαθεῖα καὶ ψυχολογημένη κατὰ πάντα ἐρμηνεία τῆς ἀγάπης καὶ τοῦ φόβου.

3. Ἡ ἀθανασία

Ἡ ἀθανασία τοῦ ἀνθρώπου, κατὰ τὴν χριστιανικὴν διδασκαλίαν, εἶναι συνδεδεμένη ὁργανικῶς πρὸς τὴν θείαν ζωήν. Ἡ ἐλπίς ἢ ἡ πίστις εἰς τὴν ἀθανασίαν εἶναι πρωτίστως ἐλπίς ἢ πίστις πρὸς τὸν ζωοδότην Θεόν¹⁶. Συνάμα ἡ ἀθανασία εἶναι συνδεδεμένη πρὸς τὴν νίκην κατὰ τοῦ κακοῦ. Ἀποτελεῖ δὲ τὴν ἐπιτυχίαν καὶ ὡλοκληρωμένην πορείαν τοῦ κατ' εἰκόνα πρὸς τὸ κατ' ὁμοίωσιν Θεοῦ. Ὁ ἄνθρωπος λοιπὸν εἶναι ἀθάνατος ἐντὸς τῆς ἀθανάτου καὶ ἀφθάρτου θείας ζωῆς. Ἔτσι ἡ ἐπιτυχὴς θεώρησις τῆς διδασκαλίας περὶ ἀθανασίας, κατὰ τὴν χριστιανικὴν διδασκαλίαν, προϋποθέτει τὴν ἐπισήμανσιν τοῦ ὑφισταμένου ὁργανικοῦ δεσμοῦ μεταξὺ τοῦ δόγματος τῆς ἀθανασίας καὶ τῆς δημιουργίας. Ὁλόκληρος ἡ ἐκ τοῦ μηδενός δημιουργία ἔχει τὰς καταβολὰς τῆς εἰς τὴν θείαν δημιουργικὴν ἐνέργειαν καὶ ὡς ἐκ τούτου καὶ ἡ ἀθάνατος ζωὴ τῶν ὄντων ἔχει τὰς καταβολὰς τῆς εἰς τὴν θείαν ζωήν. Κατὰ συνέπειαν ἡ ἀθανασία τοῦ ἀνθρώπου θεμελιώνεται, κατὰ τὴν ἀρχέγονον ρίζαν αὐτῆς, ἐπὶ τῆς μετοχῆς εἰς τὴν ζωήν τοῦ Θεοῦ, τοῦ μόνου ἔχοντος ἀθανασίαν¹⁷. Ἡ ἀλήθεια αὕτη ἀποτελεῖ τὴν βάσιν τοῦ δόγματος περὶ ἀπολυτρώσεως, ὡς τὸ ἀναπτύσσει ἡ πατερικὴ θεολογία.

Κατὰ συνέπειαν ἡ χριστιανικὴ διδασκαλία περὶ τῆς ἀθανασίας διαφέρει κατὰ βάσιν ἀπὸ ἄλλας θρησκευτικὰς καὶ φιλοσοφικὰς δοξασίας ὡς πρὸς τὸ πε-
χόμενον αὐτῆς. Ἡ ἀθανασία, κατ' αὐτήν, διακρίνεται σαφῶς ἀπὸ τὴν ποιότη-
τα καὶ τὴν προέλευσιν τῆς. Συνήθως ὡς ἀθανασία νοεῖται γενικῶς ἡ μετὰ θά-

16. Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας, *Εἰς τὸ Κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγέλιον*, PG 73, 89D· «Τὸ τῆς ζωῆς μετέχον οὐκ αὐτὸ κυρίως ἐστὶν ἡ ζωὴ· ἕτερον γάρ τι ὑπάρχον ἐν ἑαυτῷ φαίνεται. Εἰ τοίνυν μεθεκτός ὁ Υἱὸς τοῖς γεννητοῖς ὡς ζωὴ, ἕτερος ἂν εἴη παρὰ τὰ μετέχοντα αὐτοῦ καὶ ζωῆς δεόμενος». Βλ. Ἰωάννου Ρωμανίδου, *Τὸ προπατορικὸν ἀμάρτημα*, Θεσσαλονίκη 1970² σ. 57 κ. ε.

17. Α' Τιμ. 6, 16.

νατον επιβίωσις και παράτασις τῆς προσωπικῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ἀποψὶς αὐτὴ εἶναι μὲν ὀρθή, ἔχει ὅμως μίαν γενικότητα ποὺ ἀποχρωματίζει ἀρκετὰ τὴν χριστιανικὴν διδασκαλίαν καὶ σὺν τοῖς ἄλλοις προσφέρεται διὰ πολλὰς καὶ αὐθαιρέτους παρερμηνείας. Ἐν προκειμένῳ ἐπιβάλλεται εἰδικὴ καὶ σαφὴς ἐρμηνεία τοῦ περιεχομένου τῆς ἀθανασίας κατὰ τὴν χριστιανικὴν διδασκαλίαν καὶ συνάμα ἀποσαφήνισις τῶν ἄλλων βασικῶν περὶ ἀθανασίας ἀντιλήψεων. Πέραν δὲ τῆς ἀποσαφήνισις τοῦ περιεχομένου τῆς ἀθανασίας, κατὰ τὰς ἀνωτέρω ἀπόψεις, πρέπει νὰ γίνῃ ἐξέτασις καὶ τῶν προϋποθέσεων ποὺ καθορίζουν τὰς ἐν λόγῳ ἀντιλήψεις.

Ἡ ἀντίληψις περὶ τῆς ψυχῆς, ὡς θεοῦ, αὐτοῦ καὶ ἀνωτέρου στοιχείου, ἀνεξάρτητου τοῦ σώματος, προέρχεται ἀπὸ παραστάσεις προηγουμένης πνευματικῆς ζωῆς. Ἡ πρωτόγονος ὅμως περὶ ψυχῆς ἀντίληψις καθορίζεται ἀπὸ τὰς παραστάσεις τοῦ ἀνιμισμοῦ· ὑπάρχει δηλ. μία διάχυτος καὶ ζωτικὴ δύναμις ποὺ ἐμψυχώνει τὰ πάντα. Αἱ ἐπὶ μέρους ἢ αἱ ἀτομικαὶ ψυχαὶ θεωροῦνται σχεδὸν ἀπορροφημένα ἢ ὁργανικῶς ἐντεταγμένα εἰς τὴν συνολικὴν ὑφὴν τῆς γενικῆς ψυχῆς ποὺ ζωοποιεῖ κάθε πτυχήν τῆς κινουμένης πραγματικότητος. Μετέπειτα ἡ παραλλήλως πρὸς τὰς ἐν λόγῳ δοξασίας τοῦ ἀνιμισμοῦ διαμορφώνεται καὶ ἡ ἀντίληψις περὶ συνεχίσεως τῆς ζωῆς τοῦ σώματος τοῦ νεκροῦ ἢ καλύτερον τοῦ λειψάνου αὐτοῦ, τὸ ὁποῖον ἄλλωστε ἡ ψυχὴ χρησιμοποιοῖ ὡς κατοικητήριον αὐτῆς. Κατὰ τὰς δύο αὐτὰς περιπτώσεις (τοῦ ἀνιμισμοῦ καὶ τῆς ἐπιβιώσεως τοῦ λειψάνου) ὑφίσταται ἄρρηκτος καὶ μηχανικὴ σχέσις μεταξὺ ὕλης καὶ ψυχῆς. Δὲν εἶναι δυνατὴ ἡ διάκρισις τῶν διαστάσεων τῆς αἰσθητῆς καὶ τῆς ψυχικῆς πραγματικότητος¹⁸. Κατὰ συνέπειαν αἱ δοξασίαι αὗται οὔτε δέχονται οὔτε προϋποθέτουν διαρκικὴν πραγματικότητα.

Ἐτσι ἡ παραδοχὴ τῆς ψυχῆς, ὡς αὐτοῦ καὶ ἀφάρτου στοιχείου, εἶναι προτὶν ἀνωτέρας ὁπωσδήποτε πνευματικῆς ζωῆς καὶ στηρίζεται ἐπὶ τῆς ἀντιλήψεως περὶ διαρκικῆς πραγματικότητος. Ἡ ὕλη εἶναι ἀνεξάρτητος τῆς ψυχῆς ἢ τοῦ πνεύματος ἢ τοῦ νοῦ. Ἡ ἀτομικὴ ψυχὴ, εἴτε ὡς προσωπικὴ ὑπόστασις, εἴτε ὡς ἀπρόσωπος δύναμις, ἀποτελεῖ κάτι τὸ ριζικῶς διάφορον ἀπὸ τὴν ὕλην. Ἡ δὲ διαρχία ὕλης καὶ ψυχῆς λαμβάνει κατὰ τὰς ἐκάστοτε ἀντιλήψεις διαφόρους ἀποχρώσεις· ἄλλοτε ἡ σχέσις εἶναι ὀξέως ἐχθρική, ζοφερὰ καὶ ἐκτεταμένη εἰς κοσμικὰς διαστάσεις (ὡς εἶναι, λόγου χάριν, ἡ περίπτωσις τοῦ Παρισμοῦ) καὶ ἄλλοτε εἶναι ὀλιγώτερον ὀξεία καὶ περιορισμένη εἰς ἀνθρωπολογικὰ πλαίσια (ὡς εἶναι ἡ περίπτωσις τοῦ Πλατωνισμοῦ). Πάντως ἡ διαρχία

18. Κατὰ τὰς ἀντιλήψεις τῶν πρωτογόνων οἱ νεκροὶ ἐπικοινωνοῦν μὲ τοὺς ζῶντας, περιερχόμενοι τοὺς τόπους καὶ τὰς κατοικίας. Ἐτσι ἡμποροῦν νὰ ὠφελήσων ἢ νὰ βλάψων τοὺς ὑπολοίπους ἀνθρώπους. Ἐδῶ στηρίζεται ἡ λατρεία τῶν νεκρῶν. Βλ. J. G. Frazer, *The fear of the Dead in primitive Religion*, τόμ. Α', London 1933, σ. 75· τόμ. Β', London 1934, σ. 53 καὶ τόμ. Γ' London 1936, σ. 6 κ. ε.

παριστάνεται ἐντὸς κλειστῶν ὁρίων καὶ τὰ περιγράμματα αὐτῆς κινοῦνται ἐντὸς μιᾶς μηχανικῆς διαδικασίας. Ἡ ὕλη καὶ τὸ πνεῦμα προϋπάρχουν καὶ συνυπάρχουν, ἀνήκουν ὅμως εἰς ριζικῶς ἀντιθέτους περιοχάς. Ἐτσι ἡ προϋπαρξὶς τῶν ψυχῶν εἶναι πλεον ἢ αὐτονόητος, ἐφ' ὅσον δὲν ὑπάρχει καμμία ὑπόνοια περὶ δημιουργίας ἐκ τοῦ μηδενός¹⁹. Τὸ καλὸν ἐντοπίζεται εἰς τὸ πνεῦμα, τὸ φῶς καὶ τὸ ἀμετάβλητον στοιχεῖον, ἐνῶ τὸ κακὸν εἰς τὴν ὕλην, τὸ σκότος καὶ τὸ μεταβλητὸν στοιχεῖον. Ὑπάρχει φυσικὴ ἀθανασία τῆς ψυχῆς, ἡ δὲ ψυχὴ ἄλλωστε εἶναι «ἀδημιούργητος», καὶ ἡ ποιότης τῆς ἀθανάτου ζωῆς συνίσταται εἰς τὸν βαθμὸν ἀποκολλήσεως αὐτῆς ἐκ τῆς ὕλης. Ὁ ἐγκλωβισμὸς τῆς ψυχῆς ἢ τοῦ θεοῦ σπινθήρος εἰς τὰ στρώματα τῆς ὕλης ἀποτελεῖ τὸ πλεον σοβαρὸν πρόβλημα. Ἡ ἀπαλλαγὴ τῆς ψυχῆς ἐκ τῆς φυλακῆς τῆς ἡμπορεῖ νὰ γίνῃ μὲ τὴν κάθαρσιν, ἡ ὁποία συντελεῖ ἀσφαλῶς εἰς τὴν ἐπανέυρεσιν ὑπὸ τῆς ψυχῆς τῆς φωτεινῆς αἰωνιότητος. Δύο τρόποι ἢ ὁδοὶ καθάρσεως ὑφίστανται· ἡ φιλοσοφικὴ καλλιέργεια τῆς ψυχῆς ἢ ἡ μύησις αὐτῆς εἰς μαγικὰς καὶ μυστικὰς τελετάς, ὅπου ἐξασφαλίζονται μέσα καθάρσεως καὶ ἀπαλλαγῆς ἀπὸ τὴν καταδυνάστευσιν τῆς ὕλης²⁰. Ὁ Βουδδισμὸς καὶ τὰ παρομοίας φύσεως συστήματα τῆς Ἀνατολῆς δὲν ἐπιδιώκουν τὴν ἐξασφάλισιν τῆς ἀθανάτου ζωῆς, ἀλλὰ ἀπλῶς τὴν ἀπολύτρωσιν, ποὺ συνίσταται εἰς τὴν νέκρωσιν τῆς ἐπιθυμίας πρὸς ζωὴν. Εἰς ὅλας δὲ τὰς ἀνωτέρω περιπτώσεις δὲν ἀπαντοῦν ἀντιλήψεις περὶ χάριτος, μετανοίας καὶ συγχωρήσεως. Πρόκειται διὰ καθαρὰ ἀνθρώπινα κατορθώματα ἢ διὰ τὴν ἐξασφάλισιν μηχανικῶν καὶ μαγικῶν διαδικασιῶν, ὡς συμβαίνει εἰς τὰς μυστηριακὰς τελετάς, πρὸς ἀπόκτησιν τῆς ἀθανάτου ζωῆς. Γενικῶς δὲ ὁ θάνατος, ποὺ εἶναι μία γέφυρα ἢ ἓνα πέραςμα ἢ μία φάσις τῶν διαδικασιῶν κινήσεως τῆς ψυχῆς ἢ τῆς ζωῆς, ἀποτελεῖ κεντρικὸν καὶ χαρακτηριστικὸν ὅροσημον, ἀλλὰ τίποτε περισσότερον καὶ οὐσιαστικώτερον. Εἶναι ὀδυνηρὸς καὶ σκοτεινός, κεκαλυμμένος μὲ μυστήριον, ποτὲ ὅμως δὲν ἐκλαμβάνεται ὡς ἐξηρ-

19. Βλ. Πλάτωνος, *Φαῖδ.* 72 ab· «Εἰ γὰρ μὴ αἰ ἀνταποδοίη τὰ ἕτερα τοῖς ἑτέροις γινόμενα, ὡς περὶ κύκλου περιόντα, ἀλλ' εὐθεὶά τις εἴη ἡ γένεσις ἐκ τοῦ ἑτέρου μόνον εἰς τὸ καταντικρὺ καὶ μὴ ἀνακάμπτει πάλιν ἐπὶ τὸ ἕτερον μηδὲ καμπὴν ποιεῖτο, οἷσθ' ὅτι πάντα τελευτῶντα τὸ αὐτὸ σχῆμα ἂν σχοίη καὶ τὸ αὐτὸ πάθος ἂν πάθοι καὶ παύσαιτο γινόμενα». Τὸ ἐπιχείρημα τοῦτο θεμελιώνει τὴν θεωρίαν τῶν ἐναντίων διὰ τὴν ἀπόδειξιν τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς. Μόνον ὁ κύκλος ὑπάρχει· ἐκ τῆς ζωῆς ὁ θάνατος καὶ ἐκ τοῦ θανάτου ἡ ζωὴ. Ἀλλ' ὡς ἡ εὐθεὶα θὰ ὠδήγει εἰς παῦσιν καὶ ἀδράνειαν. Ἡ ζωὴ θὰ ἐξηγνέιτο, ὡς μία πηγὴ νεροῦ ἢ ἐνεργείας, ἡ ὁποία συνεχῶς παρέχει χωρὶς νὰ ἐπιστρέφονται τὰ παρεχόμενα εἰς αὐτήν. Ἐλλείπει ἡ ἔννοια τῆς δημιουργίας ἀπὸ μίαν πηγὴν ζωῆς, ἀπειρον, ἀνεξάντλητον, αὐτοπηγὴν. Εἰς τὸν κλειστὸν καὶ σχηματοποιημένον κυκλικὸν κόσμον, τὸ πνεῦμα τῆς Ἀγίας Γραφῆς καὶ τῶν πατέρων ἀντιπαράθετε τὴν ἀπειρον εὐθεῖαν, ἀπὸ τὸ μηδὲν πρὸς τὸ ἀκατάληπτον βάθος τοῦ τριαδικοῦ Θεοῦ καὶ ἀντιστροφῶς.

20. Πλάτωνος, *Φαῖδ.* 69c. Ἀριστοφάνους, *Βάτραχοι* 318 - 20· «Οἱ μεμνημένοι ἐνταῦθα ποὺ παίζουσιν, οὗς ἐφραζε νῦν. Ἀδουσι γοῦν τὸν Ἰακχὸν ὅπερ Διαγόρας».

τημένος από μίαν προϋπόθεσιν ή αίτίαν· είναι κατά πάντα ανεξάρτητος.

Έτσι κατανεεί κανείς εύχερώς ότι εις τας άνωτέρω άντιλήψεις έλλείπουν αί προϋποθέσεις τής χριστιανικής διδασκαλίας περί άθανασίας. 'Ο άνθρωπος κατά την έν λόγω διδασκαλίαν, ως σωμα και ψυχή, αποτελεί ένότητα και πρόσωπον κατ' εικόνα και καθ' όμοίωσιν Θεού. 'Η άθανασία του ανθρώπου έχει την ρίζαν της εις την δημιουργίαν και ολοκληρώνεται ως αποτέλεσμα τής μετοχής του εις την ζωοποιόν χάριν του Θεού. Έκ του μηδενός αναδύεται τό κτιστόν δημιούργημα και καθίσταται άθάνατον δυνάμει του κατ' εικόνα και καθ' όμοίωσιν και κατά μετοχήν εις την άκτιστον χάριν. 'Η σχέσις κτιστού και άκτίστου είναι άπαραίτητος προϋπόθεσις πρὸς όρθήν θεώρησιν τής άθανασίας των δημιουργηθέντων όντων. Δέν ύπάρχει πλέον ή παράστασις τής προϋπαρξέως και τής μηχανικής διαδικασίας κινήσεως των ψυχών· ύπάρχει μόνον ή σχέσις κτιστού και άκτίστου. Έτσι ή άθανασία νοείται εις τό σχήμα ζωή - θάνατος. 'Ο θάνατος είναι στοιχείον που συνυφαίνεται με τό μηδέν· είναι ή άρνησις ή ή στέρησις τής ζωής. 'Η άθανασία του ανθρώπου είναι ή παραμονή του εις την περιοχήν τής ζωής. 'Η παραμονή του αυτή σημαίνει θρίαμβον κατά του μηδενός, δημιουργικήν πορείαν και ολοκλήρωσιν του ανθρώπινου προσώπου. 'Η άθάνατος ζωή έν προκειμένω αποτελεί ώρίμανσιν των δημιουργηθέντων όντων, αύξησιν αυτών, πρόοδον εις την πορείαν πρὸς κατάληψιν του άκαταλήπτου και άπείρου Θεού. Τό άπειρον δηλ. δέν είναι κλειστόν ή κίνησις κυκλική (άναρχος και άτελεύτητος), αλλά αίδιος και εύθύγραμμος κίνησις. Κατά συνέπειαν δέν ύφίσταται κυκλική κίνησις μεταξύ ζωής και θανάτου (ήτοι από την ζωήν εις τόν θάνατον και από τόν θάνατον εις την ζωήν), αλλά συνεχής δυναμική πορεία των όντων πρὸς την άπειρον ζωήν ή κίνδυνος παλινδρομήσεως εις τό μηδέν. Έτσι δέν ύφίσταται και επανάληψις των αυτών κινήσεων και φάσεων, αλλά μόνον πρόοδος και παλινδρομήσις. 'Η δέ συνεχής πτώσις ή στασιμότης τής ανθρώπινης ζωής σημαίνει την άπώλειαν των άρχεγόνων ριζών τής άπείρου αγάπης του Θεού. 'Η απομάκρυνσις από την περιοχήν του ζωοδότου Θεού δέν σημαίνει λοιπόν επανάληψιν μιᾶς μηχανικής διαδικασίας, αλλά κίνδυνον άπωλείας τής ζωής και φόβον επανόδου εις τό μηδέν. Κατά συνέπειαν θάνατος και άθανασία συνδέονται άντιστοιχώς με τό κακόν και τό καλόν, ήτοι με την στέρησιν τής θείας ζωής και την μετοχήν εις την θείαν ζωήν.

Είναι εύνόητος ό λόγος διά τόν όποιον ή άθανασία συνδέεται με την άνάστασιν. 'Ο θάνατος άλλοτριώνει και φθείρει την ύπαρξιν· απομακρύνει αυτήν από τόν ζωοδότην Θεόν. 'Η άνάστασις είναι ή ζωοποίησις τής φθαρτῆς δημιουργίας και κατά συνέπειαν ό θρίαμβος τής άφθαρσίας και τής άθανασίας κατά των μηδενιστικών δυνάμεων του κακού. 'Η άνάστασις είναι κοινόν δώρον, όπως ή δημιουργία. 'Η όρθόδοξος θεολογία σχεδόν εις τό σύνολόν της, τονίζουσα την διάκρισιν μεταξύ φύσεως και βουλήσεως, θέτει σαφώς τά όρια του κακού και του αύτεξουσίου. 'Ως ή δημιουργία συντελείται χωρίς την συμβολήν

τῆς θελήσεως του ανθρώπου, έτσι ακριβώς και ή άνάστασις τής φθαρτῆς φύσεως δέν εξαρτάται από την ανθρώπινην συνεργίαν. 'Ο Θεός διά τής δημιουργίας και τής αναστάσεως θριαμβεύει κατά του μηδενός. Του ανθρώπου έργον είναι νά γίνη έλεύθερον πρόσωπον, καλλιτέχνημα θείας ζωής με την κίνησιν τής θελήσεώς του πρὸς τό καθ' όμοίωσιν Θεού. 'Η ζωή και ή άνάστασις είναι δώρον, αλλά ή άνάπτυξις και ή ώρίμανσις είναι προσωπικόν έργον του ανθρώπου. Εί- ναι όμολογουμένως καταπληκτικάί αί ανθρωπιστικάί προϋποθέσεις τής πατερικής διδασκαλίας. 'Η θέλησις λοιπόν του ανθρώπου αποκαθίσταται εις την θείαν χάριν και θεώνεται, αλλά όχι αυτομάτως ως αποκαθίσταται ή φθαρτή φύσις με την άνάστασιν. 'Ο άνθρωπος δέν βιάζεται ούτε καταργείται· του δίδεται τό δώρον τής ζωής και τής αναστάσεως, αλλά γίνεται μόνος του πρόσωπον έλεύθερον, αυτοδημιουργείται εις την δεκτικότητα τής θελήσεως και έτσι μόνον καταξιώνεται ως ύπαρξις· άλλως, χωρίς θέλησιν, θά ήτο δημιούργημα όχι κατ' εικόνα και καθ' όμοίωσιν, αλλά μία άψυχος φύσις, ένα φυτόν, ένα ζώον ή μία μηχανή. 'Η πατερική θεολογία με την διδασκαλίαν περί αύτεξουσίου και χάριτος ήρμήνευσε άφ' ενός μέν όρθότατα την 'Αποκάλυψιν, άφ' ετέρου δέ έθεσε θαυμασίαν βάσιν ένός ανεπαναλήπτου ανθρωπισμού. Έτσι ή άθανασία του ανθρώπου είναι δώρον και εξαρτάται, ως πρὸς την ποιότητα αυτής, από την ολοκλήρωσιν και την τελείωσιν με την έλευθερίαν. Τουτό δέ κατανοείται μόνον με την βασικήν διδασκαλίαν περί τής δημιουργίας εκ του μηδενός και τής σχέσεως κτιστού και άκτίστου²¹.

21. 'Ο άνθρωπος είναι χάριτι άθάνατος, δημιούργημα κατὰ τό σωμα και την ψυχήν. Τό αυτό ισχύει και διά τους άγγέλους. Βλ. 'Ιουστίνου, *Διάλογος πρὸς Τρύφωνα*, 5, 5· «Τούτου χάριν και αποθνήσκουσιν αί ψυχαί και κολάζονται· έπει εί άγέννητοι ήσαν, ούτ' αν εξημάρτανον ούτε άφροσύνης άνάπλεω ήσαν, ούδέ δειλοί και θρασείαι· πάλιν...τό γάρ άγέννητον τῷ άγεννήτῳ όμοίόν έστι και ίσον και ταύτόν και ούτε δυνάμει ούτε τιμῇ προκριθείη αν θά- τέρου τό έτερον». 6, 1· «Ότι δέ ζῇ ψυχή, ούδεις άντείποι. Εί δέ ζῇ, ού ζωή ούσα ζῇ, αλλά μεταλαμβάνουσα τής ζωής· έτερον δέ τι τό μετέχον τινός εκείνου ού μετέχει. Ζωής δέ ψυχή μετέχει, έπει ζῇν αυτήν ό Θεός βούλεται». Θεοφίλου 'Αντιοχείας, *Πρὸς Αὐτόλκον* 2, 27· «Όυτε οὖν φύσει θνητός έγένετο ούτε άθάνατος. Εί γάρ άθάνατον αυτόν άπ' άρχῆς πεποιή- κει, Θεόν αυτόν πεποιήκει· πάλιν εί θνητόν αυτόν πεποιήκει, έδόκει αν ό Θεός αίτιος είναι του θανάτου αυτού. Όυτε οὖν άθάνατον αυτόν έποίησεν ούτε μήν θνητόν, αλλά, καθώς έ- πάνω προειρήκαμεν, δεκτικόν άμφοτέρων». 'Η άποψις του Θωμά 'Ακινάτου δέν συμφω- νεί πρὸς τά άνωτέρω. Τό σωμα του ανθρώπου ήτο εξ άρχῆς θνητόν, ήδύνατο δέ νά τό δια- τηρήσιν εις την ζωήν ή ψυχή. Βλ. *Summa theologiae* 1 (2), 85, 6. Τατιανού, *Πρὸς Έλ- ληνας* 13· «Οὐκ έστιν άθάνατος, άνδρες 'Ελληνες ή ψυχή καθ' εαυτήν, θνητή δέ· αλλά δυ- νατός ή αυτή και μή αποθνήσκειν. Ονήσκει μέν γάρ και λύεται μετά του σώματος μή γι- νώσκουσα την αλήθειαν, άνίσταται δέ ύστερον επί συντελείᾳ του κόσμου συν τῷ σώματι θάνατον διά τιμωρίας έν άθανασίᾳ λαμβάνουσα· πάλιν ού θνήσκει καν πρὸς καιρόν λυθῇ, την επίγνωσιν του Θεού πεποιημένη». Ειρηναίου, *Κατά αίρέσεων* 5, 6, 1, PG 7, 1137-38· 5, 31, 2, PG 7, 1209 BC· «Αί ψυχαί άπέρχονται εις τόν τόπον τόν ώρισμένον

κῆς ἐνεργείας τοῦ Θεοῦ. Ἡ ἀθανασία δὲν νοεῖται ὡς μία κάθαρσις τῆς ψυχῆς ἢ ὡς μία ἐπιτυχὴς μετάβασις αὐτῆς ἀπὸ τοῦ θανάτου εἰς τὴν ζωὴν, ἀλλὰ ὡς ζωοποίησις τῆς φθαρτῆς ἀνθρωπίνης ὑπάρξεως, σώματος καὶ ψυχῆς, ἀπὸ τὴν ἄκτιστον χάριν τοῦ Θεοῦ. Τὸ κακόν, ὡς στέρησις τῆς θείας ζωῆς καὶ κατὰ συν-
έπειαν ὡς παραμόρφωσις τῶν κτιστῶν ὄντων, καταπολεμεῖται ἢ αἴρεται μό-
νον μὲ τὴν παροχὴν ζωῆς. Ἐτσι κατανοεῖται εὐχερῶς ἡ κεντρικὴ θέσις τῆς ἀ-
ναστάσεως εἰς τὴν Ἀγίαν Γραφὴν καὶ τὴν πατερικὴν θεολογίαν, διότι μόνον ἡ
ἀνάστασις σημαίνει ἀνάπλασιν καὶ παροχὴν ζωῆς.

Ἡ χριστιανικὴ σωτηρία ὡς ἐκ τούτου δὲν ἔμπορεῖ νὰ ἐρμηνευθῇ ἐπιτυ-
χῶς μὲ τὴν νομικὴν ὁρολογία, ἀλλὰ μὲ τὴν ἱατρικὴν. Ὁ νομικὸς κόσμος κινεῖ-
ται περισσότερον ἐντὸς πλαισίων ἐξωτερικῶν καὶ τυπικῶν, ἐνῶ ἡ ἱατρικὴ πα-
ρέχει ζωηράς καὶ χαρακτηριστικὰς παραστάσεις, ποὺ ὑποβοηθοῦν τὴν σύλλη-
ψιν τῶν εἰκόνων τῆς Ἀγίας Γραφῆς καὶ τῶν ἐννοιῶν τῆς θεολογίας. Εἶναι ἐκ-
δηλὸς κατὰ πάντα ἡ γραμμὴ τόσον τῆς Ἀγίας Γραφῆς ὅσον καὶ τῆς θεολογίας
τῶν πατέρων τῆς Ἀνατολῆς, ποὺ ἐπιμένει ἐντυπωσιακῶς εἰς τὴν ἱατρικὴν ὁ-
ρολογία²³. Ὅσακις ἡ νομικὴ ὁρολογία καὶ τὰ σχήματα αὐτῆς ἀναφέρονται εἰς
τὴν Ἀγίαν Γραφὴν καὶ τὴν πατερικὴν θεολογίαν, τοῦτο γίνεται πρὸς σύγκρι-
σιν τοῦ νομικοῦ καὶ ἀπολυτρωτικοῦ πνεύματος καὶ πρὸς ὑπέρβασιν τῆς νομικῆς
ὁρολογίας. Ἡ πτωχεία τῆς δυτικῆς θεολογίας ὡς πρὸς τὴν ἱατρικὴν ὁρολογί-
αν ἐδημιούργησεν ἀρκετὰς δυσχερείας εἰς τὰς σχέσεις μεταξὺ τῶν δύο κόσμων,
τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Δύσεως. Ἐτσι εἰς τὴν πατερικὴν θεολογίαν τῆς Ἀνα-
τολῆς διαφαίνεται ὁ χαρακτήρ τῆς ἀθανασίας, ἡ ὁποία εἶναι ἀποτέλεσμα ἱατρεί-
ας τῆς ἀρρωστημένης ἀνθρωπίνης ὑπάρξεως. Δὲν πρόκειται διὰ μίαν ἀθανασί-
αν, ποὺ παρέχεται ὑπὸ τὴν μορφήν μιᾶς εὐδαίμονος ζωῆς καὶ πρὸς ἀμοιβὴν κα-
λῶν ὑπηρεσιῶν καὶ καλῆς συμπεριφορᾶς. Τοιαῦται εἰδωλολατρικαὶ παραστά-
σεις αἴρονται παντελῶς ὑπὸ τοῦ πνεύματος τῆς Ἀγίας Γραφῆς καὶ τῆς πατε-
ρικῆς θεολογίας καὶ ἐπιβιώνουν μόνον εἰς τὰς ψυχὰς καὶ τὰ πνεύματα πολλῶν
χριστιανῶν, ποὺ δὲν κατάρθρωσαν νὰ ἀπαλλαγοῦν ἀπὸ τὴν δυναστείαν τῆς εἰ-
δωλολατρικῆς τῶν νοοτροπίας καὶ ἔτσι παρερμηνεύουν τὰς παραβολὰς, τὰς εἰ-
κόνας καὶ τὰς ἐννοίας τῆς Ἀγίας Γραφῆς καὶ τῆς θεολογίας. Ἡ ἀθανασία, ὡς

23. Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας, *Εἰς τὴν Πρὸς Ρωμαίους Ἐπιστολήν*, PG 74, 789AB: «Νε-
νόστηκεν οὖν ἡ φύσις τὴν ἁμαρτίαν διὰ τῆς παρακοῆς τοῦ ἐνός, τουτέστιν Ἀδὰμ· οὕτως ἁμαρ-
τωλοὶ κατεστάθησαν οἱ πολλοί, οὐχ ὡς τῷ Ἀδὰμ συμπαραβεβηκότες, οὐ γὰρ ἦσαν πώποτε,
ἀλλ' ὡς τῆς ἐκείνου φύσεως ὄντες τῆς ὑπὸ νόμον πεσούσης τὸν τῆς ἁμαρτίας. Ὡς περ τοίνυν
ἡρρώστησεν ἡ ἀνθρώπου φύσις ἐν Ἀδὰμ διὰ τῆς παρακοῆς τὴν φθορὰν εἰσέδω τε οὕτως αὐ-
τὴν τὰ πάθη, οὕτως ἀπῆλλαχται πάλιν ἐν Χριστῷ». Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Ἐκδόσεις ἀκρι-
βῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως* 3, 1, PG 94, 984C: «Καὶ γίνεται ὑπήκοος τῷ Πατρὶ τῷ καθ' ἡ-
μᾶς καὶ ἐξ ἡμῶν προσλήματι τὴν ἡμετέραν παρακοὴν ἰώμενος καὶ ὑπογραμμὸς ἡμῶν ὑπα-
κοῆς γινόμενος, ἥς ἐκτὸς οὐκ ἔστι σωτηρίας τυχεῖν».

ἀπολύτρωσις καὶ θεραπεία τῆς ἀρρωστημένης ἀνθρωπίνης ὑπάρξεως, εἶναι ἀ-
νάδειξις τοῦ καθ' εἰκόνα, ἐκλάμπυνσις τοῦ προσώπου, ἀνάδειξις ἐνὸς καλλι-
τεχνήματος θείου κάλλους καὶ ὁλοκλήρωσις τῶν δημιουργικῶν χαρισμάτων
τοῦ ἀνθρώπου. Ὅταν ὁ ἄνθρωπος χάνῃ τὸ καθ' ὁμοίωσιν καὶ ἀπομακρύνεται
τοῦ Θεοῦ, στερεῖται τῆς θείας ζωῆς καὶ νοσεῖ· τότε δὲν εἶναι δυνατὴ καὶ ἡ ἀνά-
πτυξις τῶν δημιουργικῶν του χαρισμάτων. Ἡ χριστιανικὴ ἀπολύτρωσις εἶναι
ἡ ἐκ νέου ἐνταξις τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὴν θείαν ζωὴν. Ἡ ἀθανασία ὡς ἐκ τούτου
ἀποτελεῖ πρόοδον τῆς βουλήσεως τοῦ ἀνθρώπου, θέωσιν αὐτοῦ καὶ ἀνάδειξιν
τοῦ προσώπου του εἰς τὸ φῶς τοῦ θείου κάλλους. Ἡ ζωὴ αὐτὴ ἀρχίζει ἀμέσως,
ὡς πορεία, ἀπὸ τὰς πρώτας στιγμὰς καρποφορίας τῆς χάριτος τοῦ Θεοῦ εἰς τὴν
ζωὴν τοῦ ἀνθρώπου· εἶναι μίαν δυναμικὴν πορεία ἐπὶ τῆς φυσικῆς καὶ μεταφυσι-
κῆς διαστάσεως καὶ ὅχι ἀπλῶς ἀποδοχὴ μιᾶς ἀμοιβῆς εἰς τὴν μέλλουσαν κρίσιν.
Εἰς τὸ τέλος ὑπάρχει ἡ ὁλοκλήρωσις καὶ ὅχι ἡ παθητικὴ ἀποδοχὴ μιᾶς εὐνοῦ-
κῆς ἢ δυσμενοῦς ἀποφάσεως. Ἡ ἀθάνατος ζωὴ νοεῖται ποιοτικῶς καὶ δυναμι-
κῶς, ὡς δημιουργικὴ πορεία καὶ ἀνάπτυξις. Ποτὲ δὲν ἔμπορεῖ νὰ χωρισθῇ ἡ
φυσικὴ κατάστασις ἀπὸ τὴν μεταφυσικὴν. Πρόκειται διὰ μίαν ἐνιαίαν πορείαν.
Ἐτσι μόνον κατανοεῖται ἡ ἀναγκαιότης τῆς ἀμέσου ἀποδοχῆς τοῦ χριστιανι-
κοῦ μηνύματος καὶ συνάμα ὁ ἀγὼν πρὸς μεταμόρφωσιν τῆς παρούσης κατα-
στάσεως. Διὰ τοῦτο τὸ εὐαγγελικὸν κήρυγμα ἐπιμένει τόσον σταθερῶς ἐπὶ
τῆς ἀξίας τῆς ἀγάπης πρὸς τὸν πλησίον. Δυστυχῶς, ἀναιμικαὶ νομικαὶ παρα-
στάσεις, τροφοδοτούμεναι ἀπὸ τὴν εἰδωλολατρικὴν ψυχὴν τοῦ ἀνθρώπου καὶ
εὐχερῶς στηριζόμεναι ἐπὶ χωρίων τῆς Ἀγίας Γραφῆς καὶ τῆς θεολογίας, πολ-
λάκις φθείρουν τὴν χριστιανικὴν σκέψιν καὶ πράξιν.

Ὅταν γίνεται λόγος περὶ σωτηρίας τοῦ ἀνθρώπου, πάντοτε προβάλλεται
καὶ ὅπωςδήποτε ἐξαιρεται ὁ χαρακτηριστικὸς αὐτὸς τόνος τῆς χριστιανικῆς
διδασκαλίας περὶ ἀθανασίας. Ἀλλωστε τὸ τριαδικὸν καὶ τὸ χριστολογικὸν δό-
γμα ἐστηρίχθησαν ἐπὶ τῆς ἐμπειρίας μιᾶς τοιαύτης σωτηρίας καὶ ἀθανασίας τοῦ
ἀνθρώπου. Ὁ Μ. Ἀθανάσιος, ποὺ ἔθεσε τὴν ἀρραγῆ βάσιν τοῦ τριαδικοῦ δό-
γματος, κατεπολέμησε τὸν Ἀρειὸν μὲ ἐπιχειρήματα σωτηριολογικά. Ἡ νοσοῦ-
σα καὶ κτιστὴ ἀνθρωπίνη φύσις εἶναι ἀδύνατον νὰ ἀφθαρτοποιηθῇ καὶ νὰ θεω-
θῇ, ἂν ὁ παρέχων τὴν χάριν τῆς σωτηρίας Λόγος εἶναι κτίσμα. Ἐπιβάλλεται
ὁ Λόγος νὰ εἶναι ἄκτιστος καὶ κατὰ συνέπειαν ὁμοούσιος πρὸς τὸν αἰδίως αὐτὸν
γεννήσαντα Πατέρα. Τοιαῦτα ἐπιχειρήματα ἐτέθησαν ὡς βάσις καὶ διὰ τὴν
δογματικὴν διδασκαλίαν περὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Ἀγίου Πνεύματος ὑπὸ τῶν
Καππαδοκῶν θεολόγων. Ἄν λοιπὸν ἡ ἀθανασία τοῦ ἀνθρώπου ἐξητάζετο ὑπὸ
τὸ πρίσμα νομικῶν σχημάτων καὶ προϋποθέσεων, ἥτοι ἡθικῶν καὶ νομικῶν κα-
τηγοριῶν, τότε θὰ ἦτο πολὺ φυσικὸν νὰ υἱοθετοῦντο αἱ ἀπόψεις τοῦ Ἀρείου καὶ
τῶν ἄλλων παρομοίων αἰρετικῶν. Κατὰ συνέπειαν τὸ τριαδικὸν δόγμα, ὡς θεο-
λογικὴ διατύπωσις, ἦτο μίαν συνεπεστάτην προέκτασις τῆς ἐμπειρίας τοῦ περιε-

χομένου της σωτηρίας, πού αναφέρεται κατ' ἐξοχήν εἰς τὴν ἀθανασία τοῦ ἀνθρώπου.

Τὸ αὐτὸ συνέβη καὶ μὲ τὴν διατύπωσιν τοῦ χριστολογικοῦ δόγματος κατόπιν τῆς ἐμφανίσεως τῶν χριστολογικῶν αἱρέσεων. Καὶ πάλιν ἐθίγη τὸ ζήτημα τῆς σωτηρίας, τῆς ἀφθαρσίας καὶ τῆς ἀθανασίας τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ Κύριλλος Ἀλεξανδρείας κατεπολέμει τοὺς Νεστοριανούς, ἐπειδὴ δὲν ἐδέχοντο τὴν φυσικὴν καὶ οὐσιαστικὴν σχέσιν τοῦ Λόγου πρὸς τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν, τὴν ὁποῖαν προσέλαβεν ἡ ὑπόστασις τοῦ Λόγου. Πῶς ἦτο λοιπὸν δυνατὴ ἡ θεραπεία τῆς νοσοῦσης φύσεως τοῦ κάθε ἀνθρώπου, ἡ παροχὴ τῆς ἀφθαρσίας, ἂν ὁ Λόγος δὲν εἶχε προσλάβει φυσικῶς τὴν ἀνθρωπίνην σάρκα καὶ δὲν τὴν εἶχε θεώσει οὐσιαστικῶς; Πῶς μετὰ ταῦτα καὶ δυνάμει τῆς θεωθεΐσης σαρκὸς τοῦ Χριστοῦ θὰ ἐγένετο ἡ μετάδοσις τῆς θεώσεως καὶ τῆς ἀφθαρσίας κατὰ χάριν καὶ κατ' ἐνέργειαν εἰς πάντα ἄνθρωπον; Τὰ ἐρωτήματα ταῦτα ἀπέκρουον τὴν ἡθικὴν καὶ νομικὴν ἀποψιν περὶ σωτηρίας καὶ ἐπέμενον ἐπὶ τῆς ἀπόψεως περὶ τῆς θεραπείας τῆς ἀρρωστημένης ἀνθρωπίνης ὑπάρξεως. Ἡ θεραπεία αὕτη ἦτο ἡ ἀφθαρτος καὶ ἀθάνατος ζωὴ εἰς τὴν περιοχὴν τῆς θείας ζωῆς καὶ τὸ κυριώτερον ἤδη ἐγένετο δυναμικῶς ἡ πορεία τοῦ κάθε πιστοῦ πρὸς μετοχὴν εἰς τὴν ἄκτιστον δόξαν²⁴. Ἡ πορεία αὕτη διέρχεται πρῶτον ἀπὸ τὴν φυσικὴν διάστασιν καὶ ἄρα ἀπὸ τὴν ἀνθρωπίνην ζωὴν τῆς παρούσης καταστάσεως. Μόνον λοιπὸν ὁ ἐνσαρκος Λόγος, ὁ κεχρισμένος Λόγος κατὰ τὴν ἀνθρωπότητα, ἡ ἐνυπόστατος σὰρξ τοῦ Κυρίου, ἡδύνατο νὰ θεώσῃ καὶ εἰς τὴν παρούσαν ζωὴν τὴν ἀρρωστημένην ἀνθρωπίνην ὑπαρξιν καὶ νὰ τὴν καταστήσῃ ἀμέσως δυναμικὴν καὶ δημιουργικὴν. Αἱ ἡθικαὶ κατηγορίαι τῆς θρησκείας, τὰς ὁποίας ἤθελον νὰ ἀπολυτοποιήσουν οἱ Νεστοριανοί, δὲν ἔμπορουν νὰ ἐνταχθοῦν εἰς τὴν σφαῖραν τῆς ἀπολυτρώσεως, πού καθιστᾷ τὸν κτιστὸν ἐκ τοῦ μηδενὸς ἄνθρωπον ἀθάνατον μὲ τὴν θέωσιν, ἥτοι μὲ τὴν ἀνάδειξιν τῶν δημιουργικῶν χαρισμάτων του. Ἡ ἡθικὴ προκοπὴ ἴσως ἔμπορεῖ νὰ ἐκληφθῇ ὡς μία καλλιέργεια καὶ ἀνάδειξις τῶν δημιουργικῶν χαρισμάτων, ὥστε ὁ ἄνθρωπος νὰ γίνῃ καλλιτέχνημα θεοῦ καλλοῦς, ἀλλὰ εἰς μίαν τοιαύτην περίπτωσιν ὑπάρχει διαφορετικὴ ἀνθρωπολογία ἐν σχέσει πρὸς τὸ πνεῦμα τῆς Ἀγίας Γραφῆς. Ὁ ἄνθρωπος, θὰ ἰσχυρίζετο κα-

24. Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας, «Ὅτι εἰς ὁ Χριστός, PG 75, 1269B: «Τίνα γὰρ τρόπον ζωοποιήσεν ἂν τὸ σῶμα αὐτόν, εἰ μὴ ἔστιν ἴδιον αὐτοῦ, ὅς ἐστι ζωή; Πῶς τὸ αἶμα αὐτοῦ καθαρίζει ἡμᾶς ἀπὸ πάσης ἁμαρτίας, εἰπερ ἔστιν ἀνθρώπου κοινοῦ ἔντος ὑφ' ἁμαρτίαν;» Προσφωνητικὸς ταῖς εὐσεβεστάταις βασιλίαις, PG 76, 1300A: «Εἰ δὲ οὐ γέγονε σὰρξ ὁ Λόγος, ἀπομεινένον ἀδιόρθωτα τὰ καθ' ἡμᾶς καὶ δουλεύομεν τῇ σαρκὶ νόμῳ ἁμαρτίας, οὐδὲν ἐν ἡμῖν αὐτὴν καταργήσαντος. Οὐκοῦν ἀναγκαῖον εἶναι φάμεν τὴν καθ' ὑπόστασιν ἐνωσιν τοῦ Λόγου πρὸς τὴν σάρκα». Βλ. Rev. John S. Romanides, «Highlights in the Debate over Theodore of Mopsuestia's Christology and some Suggestions for a fresh Approach», ἐν *The Greek Orthodox Theological Review*, 5, 2, 1959 - 60, σ. 171 - 173.

νεὶς συμφώνως πρὸς τὸ πνεῦμα τῶν Νεστοριανῶν, δὲν εἶναι κτιστὸν δημιουργημα ἐκ τοῦ μηδενὸς οὔτε κατὰ συνέπειαν ὑπόκειται εἰς τὸν ἀφανισμόν τῶν μηδενιστικῶν δυνάμεων καὶ οὔτε ἀναμορφώνεται ἀπὸ τὴν ἄκτιστον χάριν. Τοῦτο ἴσως δὲν συνειδητοποιεῖται ὑπὸ τῶν Νεστοριανῶν, ἀλλὰ ὡπωσδήποτε ἀποτελεῖ συνέπειαν τῶν θεολογικῶν τῶν προϋποθέσεων.

Σύγχρονοι ἐπιστημονικαὶ ἢ φιλοσοφικαὶ ἀντιλήψεις, αἱ ὁποῖαι ἔχουν ἀρκετὴν συγγένειαν πρὸς τὰς ἀνωτέρω ἀρχαίας αἱρέσεις, παρουσιάζουν διαφορετικὴν εἰκόνα τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ ὅ,τι ἡ Ἀγία Γραφή καὶ ἡ πατερικὴ θεολογία. Ἡ διαφορὰ αὕτη καταφαίνεται μόνον μὲ τὴν ἐρευναν τοῦ βάθους τῆς χριστιανικῆς ἀνθρωπολογίας πού δὲν ἔμπορεῖ νὰ νοηθῇ ἀνεξάρτητος ἀπὸ τὴν θεολογίαν. Τὸ δὲ κυριώτερον χαρακτηριστικὸν σημεῖον τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας περὶ ἀπολυτρώσεως ἀναφέρεται ἀκριβῶς εἰς αὐτὸν τὸν δεσμόν μεταξὺ ἀνθρωπολογίας καὶ θεολογίας. Πρόκειται διὰ τὴν ἀθανασίαν τοῦ ἀνθρώπου, ἥτοι διὰ τὸν προορισμὸν αὐτοῦ. Τὸ βάθος τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας ἐπισημαίνει τὴν σχέσιν κτιστοῦ ἀνθρώπου καὶ ἀκτίστου Θεοῦ. Ἡ ἀθάνατος ζωὴ ὡς χάρις ἀπὸ μέρους τοῦ Θεοῦ παρέχει τὴν δυνατότητα ἀναπτύξεως τοῦ ἀνθρώπου, ὡς θείας εἰκόνας, ὥστε νὰ γίνῃ καθ' ὁμοίωσιν καὶ κατὰ μίμησιν Θεός. Ὁ ἄνθρωπος λοιπὸν εἰς τὴν ἐπὶ γῆς ζωὴν του διανύει μίαν πορείαν δημιουργικῆς τοῦ ἐξυψώσεως. Δὲν πληρώνει κανένα κρῖμα, ἀλλὰ τὸ ὁδυνηρὸν τίμημα τῆς ὁμοιώσεώς του πρὸς τὸν Θεὸν μὲ τὴν νίκην καὶ τὴν ὑπέρβασιν τῶν μηδενιστικῶν δυνάμεων. Ὑποφέρει καὶ ὀδυνᾶται, διότι πρέπει νὰ περάσῃ ἀπὸ τὸ μηδέν, νὰ τὸ ὑπερβῇ καὶ νὰ ὁμοιωθῇ μὲ τὸν Θεόν. Ὁ σκοπὸς εἶναι ὑψηλὸς καὶ ὅσον ὑψηλὸς εἶναι οὗτος τόσον ὁδυνηρὸς εἶναι ὁ ἐπίπονος δρόμος τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ἀθανασία εἶναι ὁμοίωσις μὲ τὸν Θεόν καὶ συνάμα δημιουργικὸς τόκος, ἀνάδειξις καὶ καταξίωσις τῆς ἀνθρωπίνης ὑπάρξεως. Δὲν πρόκειται διὰ καμμίαν ἀριστοκρατικὴν ἀντίληψιν. Διότι, κατὰ τὴν βασικὴν χριστιανικὴν ἀποψιν περὶ ἀνθρώπου, τὸν πρωτεύοντα ρόλον εἰς τὴν καθόλου ζωὴν (καὶ φυσικῶς τῷ λόγῳ εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν) διαδραματίζει ἡ ποικιλία τῶν χαρισμάτων. Ὁ κάθε ἄνθρωπος καὶ ὁ πλέον ἄσημος, μὲ τὰ συνήθη καὶ κοσμικὰ μέτρα, διαθέτει ἓνα χάρισμα εἰς τὰ βάθη τῆς ψυχῆς του καὶ τὸ ἀναπτύσσει ἢ ἔμπορεῖ νὰ τὸ ἀναπτύξῃ καὶ νὰ ὁλοκληρωθῇ ὡς πρόσωπον. Ἡ ἀθανασία ἀνήκει εἰς ὅλους καὶ ἀφορᾷ τὴν ὀρίμανσιν καὶ ἀνάπτυξιν τῶν χαρισμάτων μὲ τὴν θείαν χάριν καὶ τὴν συνεργασίαν τῆς θελήσεως. Τὸ μέγιστον δῶρον, πού ἔχει ὁ ἄνθρωπος, δὲν εἶναι ἀπλῶς ἡ ζωὴ του, ἀλλὰ τὸ χάρισμα τῆς συνεργασίας μὲ τὸ θεῖον δημιουργικὸν ἔργον. Ὁταν ὁ ἄνθρωπος γίνῃ συνδημιουργός, ἀποκτᾷ τὴν ἀθανασίαν, ὡς παραμονὴν καὶ πρόοδον εἰς τὴν περιοχὴν τῆς ἀκτίστου θείας ζωῆς.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'

Ο ΕΡΩΣ

1. "Ενστικτον και πλήρωσις τῆς ζωῆς

Οἱ δύο πόλοι τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς εἶναι ὁ θάνατος καὶ ὁ ἔρως, τὸ μὴδὲν καὶ ἡ τελειότης, ὁ ἐκμηδενισμὸς καὶ ἡ ἀνύψωσις εἰς προσωπικὰ καὶ κοινωνικὰ πλαίσια. Ἡ δημιουργία τοῦ ἀνθρώπου, κατὰ τὴν χριστιανικὴν ἄποψιν, σημαίνει πορείαν καὶ ἐξέλιξιν ἀπὸ τὴν περιοχὴν τοῦ μηδενὸς εἰς τὴν κορυφὴν τῆς τελειώσεως. Τὸ γίγνεσθαι αὐτῆς τῆς πορείας σημαδεύεται ἀπὸ τὸν θάνατον καὶ τὴν ἀκαταγώνιστον ὁρμὴν πρὸς ἀνύψωσιν καὶ τελείωσιν τῆς ζωῆς. Κατὰ τὸ σχῆμα τοῦτο δὲν ὑφίσταται ἐπανάληψις κινήσεων ἢ κυκλικὴ φορὰ μεταξὺ θανάτου καὶ ζωῆς, ἀλλὰ πρόκειται διὰ μίαν ἔντασιν καὶ διὰ μίαν πάλην μεταξὺ τῶν δύο ἐν λόγῳ πραγματικότητων. Ὑπάρχει δηλ. συνεχὴς πρόοδος καὶ συνεχὴς παλινδρόμησις, ὅχι ὅμως κυκλικὴ κίνησις καὶ ὁμοιόμορφος ἐπανάληψις τῶν αὐτῶν καταστάσεων. Ἡ μία φορὰ εἶναι ἀντίθετος πρὸς τὴν ἄλλην καὶ ὁ σάκκισ ἐύρισκεται εἰς ἔντασιν ὑπερβαίνει τὴν ἀντίθετον φορὰν καὶ ἀπομακρύνεται ἀπὸ αὐτῆν. Ἐτσι ὁ ἄνθρωπος παλαίει συνεχῶς κατὰ τοῦ φάσματος τοῦ μηδενὸς πρὸς ἀπειρὸν μὲ ἀφανισμόν ὅχι μόνον τὴν βιολογικὴν ὄντοτήτά του, ἀλλὰ καὶ τὴν προσωπικὴν καὶ κοινωνικὴν του ζωὴν.

Ἡ γνῶσις τοῦ θανάτου, εἰς τὴν ἀνθρωπίνην ζωὴν, συντελεῖ εἰς τὴν διάκρισιν τοῦ βιολογικοῦ θανάτου ἀπὸ τὴν συνεχῇ βίωσιν τοῦ κινδύνου ἐνώπιον τοῦ προσωπικοῦ ἐκμηδενισμού. Ὁ θάνατος, ὡς μηδενιστικὸς παράγων τῆς ζωῆς ἀνὰ πᾶσαν στιγμὴν καὶ καθ' ὅλην τὴν σκληρὰν πάλην τοῦ ἀνθρώπου πρὸς συγκράτησιν καὶ ἀνύψωσιν τῆς ἀφανιζομένης ὑπάρξεώς του, ἀποτελεῖ τὸ ὀδυνηρὸν προνόμιον τῆς λογικῆς δημιουργίας. Πρόκειται διὰ τὴν διαρκῶς παρουσιαζομένην ὁρμὴν καὶ θέλησιν πρὸς ζωὴν πρὸς ἐπιδίωξιν νὰ συντρίψῃ τὸν θάνατον. Ἐτσι ὁ πόθος διὰ τὴν ζωὴν ἀπλώνεται ἀπὸ τὸ βιολογικὸν στρῶμα ἕως τὴν πλέον ἀνεπτυγμένην καὶ ἐκλεπτυσμένην σφαῖραν τῆς προσωπικῆς καὶ κοινωνικῆς ζωῆς. Ὁ θάνατος ἐν προκειμένῳ δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ ἡ ἀποτυχία ἢ ἡ ματαίωσις αὐτοῦ τοῦ πόθου διὰ τὴν ζωὴν καὶ κατὰ συνέπειαν ἀποτελεῖ τὴν παραμορφωτικὴν δύναμιν πρὸς φθείρει τὴν πορείαν καὶ τὴν προαγωγὴν τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς. Ὁ πόθος λοιπὸν διὰ τὴν ζωὴν, πρὸς μάχεται ἐναντίον τῆς πα-

ραμορφωτικῆς αὐτῆς δυνάμεως, καθορίζει τὴν πολυμορφίαν τῆς πραγματικότητος τοῦ ἔρωτος. Ἐν τούτοις δύο εἶναι αἱ βασικαὶ ἐκφάνσεις τῆς ἐν λόγῳ πολυμορφίας: 1) τὸ ἐνστικτον τῆς βιολογικῆς πάλης διὰ τὴν συνέχισιν τοῦ εἶδους καὶ 2) ἡ ἀπεριόριστος διψα διὰ προστασίαν, δημιουργικὴν ἀνύψωσιν καὶ ἀθανασίαν τῆς προσωπικῆς ζωῆς¹. Ἡ δευτέρα ἐκφάνσις τοῦ ἔρωτος ὑπερβαίνει τὰ ὅρια τῆς βιολογικῆς πραγματικότητος, ὡς ἀκριβῶς ἡ γνῶσις τοῦ θανάτου, ὡς κινδύνου τοῦ προσωπικοῦ ἐκμηδενισμού, ὑπερβαίνει τὸν βιολογικὸν θάνατον. Τοῦτο δὲ εἶναι εὐεξήγητον, διότι ὁ θάνατος, μὴ ἔχων ἀνεξάρτητον ἀφετηρίαν καὶ ἀποτελὼν τραῦμα καὶ παραμορφωτικὴν δύναμιν, πλήττει ὅχι μόνον τὴν βιολογικὴν ὄντοτήτα τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ συνάμα καὶ τὴν προσωπικὴν καὶ κοινωνικὴν του ζωὴν. Κατὰ συνέπειαν ἡ ἐρωτικὴ δύναμις, ὡς ἀντίπαλος τοῦ θανάτου καὶ ὡς πόθος διὰ τὴν ζωὴν καὶ τὴν ἀπεριόριστον εὐτυχίαν, δὲν ἐντοπίζεται μόνον εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ ἐνστίκτου, ἀλλὰ εἰς τὴν συνολικὴν σφαῖραν τῆς ὑπάρξεως. Ἐτσι μόνον κατανοεῖται κατ' ἀρχὴν ὁ λόγος διὰ τὸν ὅποιον τὸ πρόβλημα τοῦ ἔρωτος εἶναι πολὺπλοκον καὶ ἐν πολλοῖς δραματικόν. Αἱ ἐκάστοτε προβαλλόμεναι λύσεις, πρὸς περιορίζονται εἰς ἐξωτερικὰς ἐκδηλώσεις τῆς ἐρωτικῆς ζωῆς, παρουσιάζουν οὐκ ὀλίγην ἀφέλειαν. Συνάμα ἀποτελοῦν τρομακτικὴν ἀπλούστευσιν τοῦ προβλήματος. Ἐνῶ δὲ ἐπιβάλλεται νὰ γίνῃ ὅπως-δήποτε ἡ διάκρισις τοῦ ἔρωτος, πρὸς σχετίζεται ἀμέσως πρὸς τὸ ἐνστικτον καὶ τὴν συνολικὴν βιολογικὴν σφαῖραν, ἀπὸ τὴν ἐρωτικὴν δύναμιν, πρὸς τείνει εἰς τὴν ἀνύψωσιν τοῦ προσώπου εἰς κοινωνικὰ πλαίσια, πρέπει νὰ μὴ γίνῃ τὸ σφάλμα τοῦ πλήρους διαχωρισμοῦ τῶν δύο τούτων διαστάσεων τῆς ζωῆς. Ἐνῶ δηλ. διακρίνονται οὕτως ἢ ἄλλως, συνάμα σχετίζονται καὶ ἀλληλοκαθορίζονται. Ἐτσι μόνον τίθεται ἐν προκειμένῳ ἡ ὀρθὴ βάσις πρὸς κατανόησιν τοῦ πολυπλόκου προβλήματος τοῦ ἔρωτος. Αἱ ἀπαιτήσεις τῆς ἐρωτικῆς ὁρμῆς, τοῦ ἀπεριόριστου αὐτοῦ πόθου δι' ὅλας τὰς μορφὰς τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς, εἶναι ἰσχυραί, ἀκαταγώνιστοι ἐν πολλοῖς, ἀρπακτικαὶ καὶ καταστροφικαὶ εἰς πλείστας

1. Ὁ πόθος διὰ τὴν ἀθανασίαν τῆς προσωπικῆς ζωῆς λαμβάνει διαφόρους μορφὰς καὶ κατευθύνσεις. Ἡ ἐπιδίωξις, λόγου χάριν, τῆς ὑστεροφημίας καὶ τῆς ἐπιβιώσεως τοῦ ὀνόματος ἀποτελεῖ ἐκφρασιν βαθέος πόθου. Εἰς πολλὰς περιπτώσεις τοῦ πνευματικοῦ βίου τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων ἐνεφανίσθησαν τάσεις θεοποιήσεως τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ θεοποίησις αὐτῆς συνεδέετο πρὸς τὰ σχετικὰ ἔργα μὲ τὰ ὅποια ἀπεδεικνύετο καὶ συνάμα ἀνεκαλύπτετο ὁ θεὸς σπινθὴρ ἐντὸς τῆς ἀνθρωπίνης ὑπάρξεως. Βλ. ἐπὶ παραδείγματι Ἀριστοτέλους, *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, 10,7, 1177b: «Οὐδὲν γὰρ ἀτελὲς ἐστὶ τῶν τῆς εὐδαιμονίας. Ὁ δὲ τοιοῦτος ἂν εἴη βίος κρείττων ἢ κατ' ἀνθρώπον· οὐ γὰρ ἡ ἀνθρωπὸς ἐστὶν οὕτω βιώσεται, ἀλλ' ἡ θεῖον τι ἐν αὐτῷ ὑπάρχει· ὅσον δὲ διαφέρει τοῦτο τοῦ συνθέτου, τοσοῦτον καὶ ἡ ἐνέργεια τῆς κατὰ τὴν ἄλλην ἀρετῆν. Εἰ δὲ θεῖον ὁ νοῦς πρὸς τὸν ἀνθρώπον, καὶ ὁ κατὰ τοῦτον βίος θεῖος πρὸς τὸν ἀνθρώπινον βίον. Οὐ χρὴ δὲ κατὰ τοὺς παρακινουμένους ἀνθρώπους φρονεῖν ἀνθρώπον δυνατὸν οὐδὲ θνητὰ τὸν θνητόν, ἀλλ' ἐφ' ὅσον ἐνδέχεται ἀθανατίζειν καὶ πάντα ποιεῖν πρὸς τὸ ζῆν κατὰ τὸ κράτιστον τῶν ἐν αὐτῷ».

περιπτώσεις, διότι απλούστατα αποτελούν την άμυναν μιᾶς ζωῆς πού χάνεται και θέλει νά ολοκληρωθῇ και νά ἀπαθανατισθῇ. Εἰς τὸν ἄνθρωπον, και μάλιστα εἰς τὸν κοινωνικῶς προηγμένον και ὄχι τὸσον εἰς τὸν πρωτόγονον, ὑπάρχει αὐτῇ ἡ πολυμορφία και τὸ δραματικὸν πολὺπλοκον τοῦ ἔρωτος, διότι εἰς αὐτὸν ὑφίσταται ἡ γνώσις, ὡς συνεχῆς γεῦσις και ἐμπειρία, τοῦ θανάτου και τῆς ζωῆς.

Κατὰ ταῦτα ἔρως εἶναι ἡ ἀκαταγώνιστος ὁρμὴ και θέλησις πρὸς ζωὴν διὰ τὴν ὁλοκλήρωσιν τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὴν βιολογικὴν και τὴν κοινωνικὴν διάστασιν. Ἡ ὁλοκλήρωσις αὐτῇ, ὑπὸ τὸ χριστιανικὸν πρίσμα, δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ ἡ συντριβὴ και ἡ ὑπερνίκησις τοῦ μηδενὸς διὰ μιᾶς δημιουργικῆς προόδου. Ἔτσι ἐξουδετερώνεται ἡ δύναμις τοῦ μηδενὸς πού ἀπειλεῖ τὸ εἶδος τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς και τὴν κοινωνικότητα τοῦ προσώπου. Ἡ ζωὴ ἀπὸ τὴν πλέον πρωτόγονον και ἐμβρυώδη μορφήν ἕως τὴν κατὰ πάντα ἀνεπτυγμένην και ἐκλεπτυσμένην ἐκδήλωσιν τοῦ προσώπου ἐντὸς κοινωνικῶν πλαισίων ἀποτελεῖ ἓνα γίνεσθαι και μίαν ὁρμὴν προόδου και παλινδρομήσεως. Ἡ πρόοδος εἶναι ἐμπεποτισμένη μετὰ τὴν ἐρωτικὴν ἐκδήλωσιν και ἡ παλινδρομῆσις μετὰ τὸν θάνατον. Κατὰ συνέπειαν πρωταρχικῶς ἐντοπίζεται μόνον ἡ πραγματικότης τῆς ζωῆς, πού προοδεύει, προάγεται και ἀναπτύσσεται μετὰ τὴν πάλιν, εἰς τὴν στασιμότητα δὲ αὐτῆς τῆς προόδου ἀναφαίνεται ἡ δύναμις τοῦ θανάτου. Ἡ ζωὴ ὑπὸ ὅλας τῆς τὰς μορφὰς εἶναι κάτι πού γίνεται και ὁλοκληρώνεται· ὁ θάνατος εἶναι ἡ στασιμότης και ἡ ματαίωσις τῆς ὁλοκληρώσεως αὐτῆς. Ὁ πόθος διὰ τὴν ἀθανασίαν ἢ τὸν ἀπαθανατισμὸν εἶναι ἡ πρωταρχικὴ και ἀρχέγονος ἐπιταγὴ τῆς ἐρωτικῆς ὁρμῆς. Ὁ ἔρως λοιπὸν δὲν εἶναι ὁλοκληρωμένη κατάσταση ἢ τετελεσμένον γεγονός, ἀλλὰ πόθος ἢ κίνησις πρὸς στερέωσιν, ἀνύψωσιν και ἀπαθανατισμὸν τῆς ζωῆς. Ἡ δύναμις τοῦ ἔρωτος πιστοποιεῖ τὸν ἐξελικτικὸν και δραματικὸν χαρακτήρα τῆς ζωῆς. Ἀλλωστε ἡ δύναμις αὐτῇ ἐθεοποιήθη και ἔλαβε ὑπὸ τὸν μυθικὸν μανδύαν κοσμικὴν διάστασιν. Κατὰ τὰς ἐν λόγῳ ἀντιλήψεις ὁ ἔρως ἦτο ἡ αἰώνιος γενεσιουργὸς οὐσία κάθε πραγματικότητος, δημιουργὸς δύναμις και ὕψιστον μυστήριον τῆς ζωῆς. Μετὰ ἄλλους λόγους ὁ ἔρως ταυτίζεται καθ' ὁλοκληρίαν μετὰ τὴν κίνησιν τῆς ζωῆς και ὄχι μετὰ τὴν συγκεκριμένην ἐκδήλωσιν τοῦ ἐνστίκτου τῆς ἀναπαραγωγῆς. Διότι τὸ πρόβλημα τῆς ζωῆς ἢ ἡ ὁρμὴ και ἡ κίνησις αὐτῆς δὲν περιορίζεται μόνον εἰς τὴν γέννησιν μιᾶς νέας υπάρξεως, ἀλλὰ κυρίως και κατ' ἐξοχὴν εἰς τὴν ἀνδρωσιν και τὴν ἀνάπτυξιν αὐτῆς. Τὸ δὲ πρόβλημα τοῦτο εἰς τὴν ἀνθρωπίνην ζωὴν ἀποκτᾷ τὸν ἐντόνως δραματικὸν και πολὺπλοκον χαρακτήρα. Δὲν πρόκειται μόνον διὰ τὰς ἐκδηλώσεις τοῦ ἐνστίκτου, τὸ ὅποιον ἄλλωστε ὡς συμβαίνει εἰς τὴν περίπτωσιν τῶν ζώων λειτουργεῖ μετὰ μηχανικὰς διαδικασίας καθ' ὅλας τὰς φάσεις τῆς ἐκδηλώσεώς του, ἀλλὰ διὰ τὴν πλήρωσιν, τὴν ἀνύψωσιν, τὴν τελείωσιν και τὸν πόθον τοῦ ἀπαθανατισμοῦ τῆς ζωῆς. Εἰς τὴν περιοχὴν αὐτὴν ἡ πάλιν και ἡ σύγκρουσις τῆς ἐρωτικῆς ὁρμῆς πρὸς τὰς καταστροφικὰς δυνάμεις τοῦ θανάτου λαμ-

βάνει τὸν πλέον ὀδυνηρὸν και δραματικὸν χαρακτήρα. Ἡ σύγκρουσις αὐτῇ ἀπὸ τὸ πεδίον τῶν ἀτόμων μεταφέρεται εἰς τὸ πεδίον τῶν ομάδων και ἔτσι δημιουργεῖται ἡ κονίστρα τῆς τραγωδίας τῶν πολέμων. Ὁ πόθος διὰ τὴν ζωὴν, τὴν τιμὴν και τὴν ἀξιοπρέπειαν τοῦ προσώπου εἶναι δυνάμεις ἀκαταγώνιστοι, διότι πηγάζουν ἀπὸ τὴν ἐρωτικὴν ὁρμὴν πού ἐπιζητεῖ τὴν εὐτυχίαν, τὴν τελειότητα και τὴν κοινωνικότητα. Ἀλλωστε ἐπὶ τῆς ἀμετακινήτου πραγματικότητος μιᾶς τοιαύτης δυνάμεως στηρίζονται και οἱ ὑπερμέτρως κυριαρχικοί, ἀρπακτικοί και φιλήδονοι τύποι πρὸς ἀρπαγὴν ἀγαθῶν, ὑψηλῶν στηριγμάτων και πρὸς πρόκλησιν πολέμων διὰ τὴν ἰδικὴν των στερέωσιν και ἀνύψωσιν. Ὁ ἔρως και ὄχι ὁ πόλεμος εἶναι πατὴρ πάντων και βασιλεὺς.

Ἐξ ὅσων γνωρίζομεν τὸ Συμπόσιον τοῦ Πλάτωνος και τὸ Συμπόσιον τοῦ Kierkegaard διαπραγματεύονται κατὰ τρόπον ἴσως ἀνεπανάληπτον και ἐξόχως συγκλονιστικὸν τὸ πρόβλημα τοῦ ἔρωτος και προβάλλουν μετὰ ζωηρὰς εικόνας τὸ τραγικὸν στοιχεῖον αὐτοῦ εἰς τὰ πλάσια κωμωδίας. Βεβαίως ἡ πρωτοτυπία αὐτῇ ἀνήκει εἰς τὸν Πλάτωνα, ἐφ' ὅσον ἡ κατὰ τὴν μορφήν μόνον ἐπίδρασις τοῦ Πλάτωνος ἐπὶ τοῦ Kierkegaard εἶναι ἐμφανὴς και αὐτονόητος. Ὁ πρῶτος μετὰ τὸ μυθικὸν και διαλεκτικὸν στοιχεῖον και ὁ δεύτερος μόνον μετὰ τὸ διαλεκτικὸν κατορθώνουν νὰ παρουσιάσουν μετὰ παραστατικὴν ἐνάργειαν τὴν ἐρωτικὴν διάστασιν ὡς κίνησιν τῆς ζωῆς πού συντρίβεται εἰς ὄρια και συνάμα τείνει εἰς τὴν ἀναζήτησιν τῆς ὁλοκληρώσεώς της. Πρόκειται διὰ τὴν ἰδίαν τὴν ζωὴν πού κομματιάζεται, συντρίβεται, ἐκπίπτει εἰς ἀντιφάσεις και κωμικὰς καταστάσεις και συνάμα συγκεντρώνει τὰς δυνάμεις της, ὀρθοποδεῖ και ἀναζητεῖ μετὰ τὴν ἐρωτικὴν ὁλοκλήρωσιν τὴν θεραπείαν. Ὁ πόθος διὰ τὴν ζωὴν εἰς τὸ γίνεσθαι αὐτῆς διέρχεται ἀπὸ συγκρούσεις, ἀνταρσίας, ἐξευτελισμοὺς και ἐκπτώσεις διὰ νὰ προβάλῃ τελικῶς τὸ δικαίωμα τῆς ζωῆς και τῆς ὁλοκληρώσεως. Ἡ τραγωδία συνίσταται εἰς τὴν ἀμείλικτον σύγκρουσιν ἰσχυρῶν δυνάμεων μετὰ ἀποτέλεσμα νὰ ἐπέρχεται συντριβὴ ἢ ὀδυνηρὴ συμφιλίωσις τούτων. Ὁ ἔρως, ὡς πόθος διὰ τὴν ζωὴν και τὴν ὁλοκλήρωσιν της, ἀποτελεῖ τὴν μήτραν και τὴν ἀρχέγονον κοιτίδα κάθε τραγωδίας.

Ἔτσι κατανοεῖ κανεὶς εὐκόλως ὅτι ὁ ἔρως ἀποκτᾷ τὴν τραγικὴν οὐδύτητα εἰς τὰ πλαίσια τῆς προσωπικῆς και κοινωνικῆς ζωῆς. Εἰς τὰς μορφὰς τῆς ζωῆς αὐτῆς ὁ πόθος διὰ ὁλοκλήρωσιν, κατοχὴν, κυριαρχίαν και ἀναγνώρισιν εἶναι πλέον ἢ ἐντονος. Τὸ ἐντονον αὐτὸ στοιχεῖον δὲν παρατηρεῖται εἰς τὴν ἀπλὴν και πρωτόγονον ἐκδήλωσιν τοῦ ἐνστίκτου. Εἰς τὴν περιοχὴν δηλ. αὐτὴν ὁ ἄνθρωπος εἶναι πολὺ ὀλιγαρκὴς, ἴσως δὲ ἐγγίζει τὴν ζωώδη ὀλιγαρκίαν. Εἰς τὸν προηγμένον ἄνθρωπον ὁ πόθος ἀναδειξεως και ὁλοκληρώσεως ἐγγίζει τὰ δαιμονικά και ἐκρηκτικῶς καταστροφικὰ ὄρια. Ἡ δύναμις ὀργανώνεται συστηματικῶς, ἢ δὲ κυριαρχία δι' ἀπολαύσεις και ἀναγνώρισιν σκληρύνεται και μοιμοποιεῖται τυραννικῶς. Προβάλλονται πλέον πολὺπλοκοι πόθοι, ἀκόρεστοι βλέψεις και τάσεις ἀπελπισμένης προσπάθειας διὰ τὴν ἐπίτευξιν μιᾶς οἰασθῆ-

ποτε μορφής ἀπαθανατισμοῦ τῆς ζωῆς. Τολμηραὶ καὶ ἀντιφατικαὶ πράξεις, ποὺ ἀποσκοποῦν εἰς τὴν πρόκλησιν θαυμασμοῦ καὶ φθόνου, σπατάλη μνημείων καὶ ἐκτυφλωτικὰ ἔργα ματαιοδοξίας εἶναι τὰ πλέον συνηθισμένα μέσα πρὸς πραγμάτωσιν ἐνὸς εἵδους ἀπαθανατισμοῦ. Ὁ ἀκόρεστος πόθος διὰ τὴν ζωὴν κυριαρχεῖ καὶ θριαμβεῖ ἐκρηκτικῶς καὶ τυραννικῶς. Ὁ δὲ πόθος διὰ τὴν ζωὴν γίνεται πόθος διὰ τὴν δύναμιν ἢ ἀκατανίκητος ἐπιθυμία διὰ τὴν ὑποδούλωσιν εἰς τὴν δύναμιν.

Κατὰ συνέπειαν ἡ χριστιανικὴ διδασκαλία προσφέρει τὴν δυνατότητα πρὸς ἐρμηνείαν τοῦ ἔρωτος ὅχι μόνον εἰς τὰ ἐπιφανειακά καὶ τὰ περιγραφικά πλαίσια, ἀλλὰ καὶ εἰς τὸ ἀπρόσιτον διὰ τὰς ἄλλας ἀντιλήψεις βάθος τῆς ζωῆς. Ὁ πόθος διὰ τὴν ζωὴν εἶναι φυσικὸς καὶ θεμιτός, διότι οἱ ἄνθρωποι δὲν ἔχουν αὐτάρκη καὶ τελείαν ζωὴν. Πρέπει νὰ ὁλοκληρώσουν τὴν ὑπαρξίν των διερχόμενοι ἀπὸ τὸ μηδέν, ὑπερβαίνοντες τοῦτο καὶ ἀνερχόμενοι εἰς τὴν κορυφὴν τῆς τελειώσεως. Ἡ ἀνθρωπίνη ζωὴ ὡς γίνεσθαι ὁμοιάζει μὲ τὸν κόκκον τοῦ σίτου ποὺ πρέπει νὰ ἀποθάνῃ, νὰ καταστραφῇ εἰς τὰ σπλάγχνα τῆς γῆς καὶ νὰ ὁλοκληρωθῇ εἰς μεστὸν στάχυν. Ἡ ἀνάπτυξις ὁμῶς αὐτῇ δὲν εἶναι φυσικὴ ἢ μηχανικὴ. Οὐτε ἡ στασιμότης καὶ ἡ ματαίωσις τῆς ἀναπτύξεως αὐτῆς ἐξαρθᾶται μόνον ἀπὸ δυσμενεῖς ἐξωτερικὰς συνθήκας. Πρόκειται διὰ μίαν ἀνάπτυξιν ποὺ γίνεται μὲ προσωπικὴν καὶ κοινωνικὴν ζωὴν, μὲ ἐλευθερίαν καὶ μὲ δύναμιν σχετικῆς αὐτοδημιουργίας. Ἄλλως θὰ ἐπρόκειτο δι' ἓνα ἀνθρώπινον φυτόν. Ἐτσι κατὰ τὰς φάσεις τῆς ἀναπτύξεώς του ὁ ἄνθρωπος ἔχει βαθεῖαν γνῶσιν καὶ ἐμπειρίαν (συνειδητὴν ἢ ἀσυνειδητον) τῆς πραγματικότητος καὶ τοῦ τρομακτικοῦ κινδύνου, ἐνώπιον τοῦ ὁποῦ ἡ ὑπαρξίς του τείνει εἰς τὸν ἀφανισμόν. Διὰ τοῦτο ἡ θέλησις πρὸς ζωὴν καὶ ἀνύψωσιν αὐτῆς ὁλοὲν καὶ γίνεται ἐντονωτέρα μὲ ἐκδήλους τὰς τάσεις ἀπεριορίστου κυριαρχίας. Τὸ μηδέν λοιπὸν καὶ ἡ ὁλοκληρωμένη ζωὴ ἀποτελοῦν τὰ δύο καθοριστικὰ ὁρόσημα, ἐντὸς τῶν ὁποίων καταξιώνεται ἡ ἀφανίζεται ἡ δημιουργικὴ ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου. Ἐτσι ἡ διδασκαλία περὶ τῆς δημιουργίας ἐκ τοῦ μηδενὸς ἀποτελεῖ τὴν ἀφετηρίαν ὁρθῆς ἀξιολογήσεως τοῦ πόθου διὰ τὴν ζωὴν, ἥτοι τῆς ἐρωτικῆς δυνάμεως.

Κατὰ ταῦτα ἡ δραματικὴ πορεία τοῦ ἀνθρώπου πρὸς ἱκανοποίησιν τοῦ πόθου διὰ τὴν ζωὴν, πρὸς νίκην τοῦ μηδενὸς καὶ στερέωσιν καὶ ἀνύψωσιν τῆς ζωῆς του συναντᾷ ἐμπόδια προερχόμενα ἀπὸ τὴν ἰδίαν τὴν ἀτελῆ φύσιν του, ποὺ ὑπόκειται ἄλλωστε εἰς τὰς δυνάμεις τοῦ μηδενισμοῦ, καὶ ἀπὸ τὴν περιδεῆ ἄμυναν τῶν ἀτόμων καὶ τῶν ομάδων μεταξύ των. Ὁ ἄνθρωπος βλέπει πολλάκις τὸν πλησίον του ὡς ἀντίπαλον καὶ ἐχθρόν, παρασυσρόμενος ἀπὸ τὸν φόβον ἐνδεχομένου ἀφανισμοῦ του. Ἡ ὀργανωμένη κοινωνία ἐξ ἄλλου προβάλλει λογικοὺς ἢ ὑπερβολικοὺς φραγμοὺς εἰς τὰς ἀπαιτήσεις καὶ ἔτσι δημιουργοῦνται αἱ συγκρούσεις μεταξύ πόθου καὶ δυνατότητος πραγματούσεως αὐτοῦ. Ἡ δυνατότης αὐτῇ ποτὲ δὲν εἶναι ἰδανικὴ, πάντοτε δὲ ἀρκετὰ περιορισμένη. Ἐτσι εἶναι γνωσταὶ αἱ ἀπωθήσεις ποικίλων ἐπιθυμιῶν, ποὺ δὲν ἤμποροῦν νὰ ἱκανοποιηθοῦν.

Πάντως ἡ φροῦδικὴ ἀντίληψις περὶ ἀπωθήσεως τοῦ ἐρωτικοῦ ἐνστίκτου διὰ τοὺς ἀνωτέρω λόγους καὶ ἡ συναφὴς ἀποψις περὶ διεξόδων καὶ μεταμορφώσεως τῶν ἀπωθημένων ἐπιθυμιῶν δημιουργοῦν ἀρκετὰς δυσχερεῖας ὡς πρὸς τὴν κατανόησιν των, δοθέντος ὅτι ἡ ἐρωτικὴ ὁρμὴ ὑπ' αὐτῶν ἐντοπίζεται πολλάκις εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ ἐνστίκτου. Ἐν προκειμένῳ πρέπει νὰ τονισθῇ ὅτι δὲν ὑπάρχουν μόνον ἀπωθήσεις ἐπιθυμιῶν, ποὺ γεννᾷ ἡ ὁρμὴ τοῦ ἐνστίκτου, ἀλλὰ ἀπωθήσεις πολλῶν ἐπιθυμιῶν, ποὺ προέρχονται γενικῶς ἀπὸ τὸν πόθον διὰ τὴν ζωὴν, διὰ τὴν στερέωσιν τῆς, τὴν ἀνύψωσιν τῆς καὶ τὴν συντριβὴν τοῦ μηδενός.

Ὁ ἄνθρωπος εἰς τὰ προσωπικά καὶ κοινωνικά πλαίσια νοούμενος δὲν εἶναι μόνον παράγωγον ἐνστικτωδῶν ὁρμῶν ποὺ σχετίζονται πρὸς τὴν καθαρὰν βιολογικὴν λειτουργίαν τοῦ ἐρωτικοῦ ἐνστίκτου, ἀλλὰ ἐνιαῖον γίνεσθαι μιᾶς πολυμόρφου καὶ σταθερῶς ἐξελισσομένης ζωῆς πρὸς τὴν προσωπικὴν καὶ κοινωνικὴν σφαῖραν. Ὁ πόθος διὰ τὴν ζωὴν εἶναι μία κίνησις ποὺ ἀρχίζει ἀπὸ τὸ βιολογικὸν στρῶμα καὶ ἀνέρχεται εἰς ἀναριθμήτους ἄλλας βαθμίδας τελειώσεως.

Ὁ ἄνθρωπος κατὰ βάθος ἐπιδιώκει τὴν δημιουργικότητα καὶ τὴν κοινωνικότητα, ἐνῶ τὴν ζωὴν τοῦ εἵδους τὴν θέλει ὡς βάσιν καὶ ἀφετηρίαν. Τὸ γίνεσθαι τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς δὲν ὑπακούει μόνον εἰς τὰς λειτουργίας τοῦ εἵδους, ἀλλὰ εἰς τὴν ἀκαταγώνιστον θέλησιν πρὸς ὑπερνίκησιν τοῦ μηδενός καὶ ὁλοκληρώσιν τοῦ προσώπου καὶ τῆς κοινωνίας. Ἄλλως θὰ ἐπρόκειτο δι' ἐκδηλώσεις ζώων καὶ ὅχι δι' ἓνα γίνεσθαι μιᾶς ζωῆς ποὺ πορεύεται εἰς τὴν ἐπίτευξιν καὶ τὴν ὁλοκληρώσιν τῆς δημιουργικῆς τελειώσεως. Τὸ ὅτι ἡ ἱστορία καὶ ἡ πείρα μᾶς πείθουν διὰ τὴν πρωταρχικὴν ἐπιδίωξιν τοῦ ἀνθρώπου πρὸς ἀπόκτησιν δυνάμεως, τοῦτο ἀκριβῶς μᾶς ἀποδεικνύει τὸν ἰσχυρὸν πόθον στερεώσεως καὶ ἀπαθανατισμοῦ, ἀπὸ τὸν ὁποῖον οὗτος κυριαρχεῖται τυραννικῶς. Ὁ ἄνθρωπος κατ' ἀρχὰς ἐπιθυμεῖ τὴν στοιχειώδη ἐξασφάλισιν τῆς βιολογικῆς του ὑποστάσεως καὶ ἔπειτα μὲ σφοδρότητα μεγάλῃ τὴν ἀναγνώρισιν του καὶ τὴν ἀσφαλῆ καταξίωσιν τοῦ προσώπου του. Ὁ εὐρισκόμενος εἰς ἀσφάλειαν καὶ εἰς πλήρη ἱκανοποίησιν ἀπὸ τὴν ἀποψιν τῆς ζωῆς καὶ τῶν ἐρωτικῶν ἀπολαύσεων εἶναι ἔτοιμος νὰ θυσιάσῃ τὰ πάντα διὰ τὴν τιμὴν, τὴν ἀξιοπρέπειαν καὶ τὴν ἀναγνώρισιν τοῦ προσώπου του. Εἰς περίπτωσιν κατὰ τὴν ὁποίαν τὰ ἐρωτικὰ πάθη ὁδηγοῦν ἀνθρώπους εἰς τὴν καταστροφὴν καὶ τὴν ἀτίμωσιν, διαπιστώνεται ἡ ἀπώλεια τῆς δημιουργικότητος καὶ ὁ θρίαμβος τῶν μηδενιστικῶν δυνάμεων ἐπὶ τῆς ὀδυνημένης ὑπάρξεως. Ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν ἡ καταστροφὴ ἐπέρχεται ἀπὸ τὸν ἰσχυρὸν πόθον διὰ κατακτήσεις, ἀπολαύσεις καὶ εὐτυχίαν. Ὁ δὲ πόθος αὐτός εἶναι τόσο περισσότερον ἐντονος, ὅσον χάνεται ἡ δημιουργικὴ ἐλευθερία καὶ τὸ δημιουργικὸν ἔργον τῆς τελειώσεως. Ἡ ἔλλειψις αὐτῆς τῆς τελειώσεως ἢ καλύτερον ἡ ἔλλειψις τοῦ δημιουργικοῦ δρόμου, ποὺ ὁδηγεῖ εἰς τὴν τελείωσιν, σημαίνει ἀπώθησιν τοῦ ἰσχυροτέρου πόθου διὰ τὴν ζωὴν, ὁ ὁποῖος ἐπιζητεῖ τὴν τελειότητα τοῦ προσώπου, τὴν δημιουργικότητα καὶ τὴν κοινωνικότητα. Τότε εἶναι ἐπόμενο νὰ κυριαρχήσουν ἰσχυροὶ πόθοι διὰ κατα-

κτήσεις και δι' υπέρμετρον εὐτυχίαν πού ἡμποροῦν νὰ ὀδηγήσουν τὸν ἄνθρωπον εἰς τὴν καταστροφὴν τῆς ζωῆς του καὶ τῆς τιμῆς του.

Κατὰ συνέπειαν δὲν ὑπάρχει μόνον ἀπώθησις συγκεκριμένης ἐρωτικῆς ἐπιθυμίας τοῦ ἐνστίκτου, ἀλλὰ ποικιλία ἀπωθήσεων. Ἡ ἀσυνείδητος ἀπώθησις τοῦ πόθου διὰ τὴν δημιουργικὴν ἀνύψωσιν τῆς ζωῆς εἶναι καὶ ἡ πλέον ὀδυνηρὰ μὲ τραγικὰς συνεπείας εἰς τὴν ζωὴν τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ δὲ ἀπώθησις αὕτη εἶναι περισσότερον ἢ ἔλλειψις ἢ καλύτερον ἢ ματαίωσις ἐπιτεύξεως τῆς δημιουργικῆς τελειώσεως. Τὸ νόημα καὶ ὁ σκοπὸς τῆς ζωῆς εὐρίσκονται εἰς αὐτὴν τὴν ζωὴν καὶ τὴν ἀνάπτυξίν της. Δὲν εἶναι νοητὸν νὰ ἀναζητῇται νόημα τῆς ζωῆς ἐκτὸς καὶ πέραν αὐτῆς². Ἡ δημιουργία ἔχει ἐμφυτεύσει ὅλας τὰς καταβολὰς τῆς ἀναπτύξεως εἰς τὰ βάθη κάθε ὑπάρξεως. Ἡ ἀλήθεια λοιπὸν περὶ τοῦ νοήματος καὶ τοῦ προορισμοῦ τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς εὐρίσκονται εἰς αὐτὴν τὴν ζωὴν τοῦ ἀνθρώπου κατὰ τὰς φάσεις ὁλοκληρώσεως ἢ ἐκμηδενισμοῦ της. Ἄλλα κριτήρια δὲν ὑπάρχουν. Ἐτσι ὁ θάνατος κατ' ἀναπότρεπτον συνέπειαν εἶναι ἡ καταστροφή κάθε νοήματος, ἐνῶ ὁ πόθος διὰ τὴν ζωὴν, ἡ ἐρωτικὴ κίνησις τῆς ὑπάρξεως, παρέχει τὰ κριτήρια πρὸς ἐντόπισιν καὶ ἀξιολόγησιν τοῦ νοήματος καὶ τοῦ προορισμοῦ τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ προσοχὴ λοιπὸν πρέπει νὰ στρέφεται πρὸς τὴν ζωὴν καὶ νὰ ἐπιδιώκεται ἡ παρατήρησις τῆς ἀναπτύξεως καὶ παλινδρομήσεώς της. Ἡ περιοχὴ αὕτη εἶναι ἡ πλέον πρὸςφορος διὰ τὴν παρατήρησιν αὐτῆν. Ὁ πόθος διὰ τὴν ζωὴν, ἥτοι ἡ ἐκδήλωσις τοῦ ἔρωτος εἰς τὴν πληρότητα καὶ τὴν καθολικότητά του, ποτὲ δὲν εἶναι κεκρυμμένος, ἀλλὰ πάντοτε ἀποκαλυπτικός καὶ ἐντυπωσιακός.

Πάντως ὁ ἐντοπισμὸς τῆς λειτουργίας τοῦ ἔρωτος μόνον εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ ἐνστίκτου, εἰς τὴν καθαρὰν φυσιολογίαν καὶ τὰς συνεπείας της, δημιουργεῖ δύο ὀδυνηρὰς καὶ ἀπαρადέκτους ὑπερβολὰς πού ἀπλουστεύουν τὸ πρόβλημα. Τὸ πρῶτον ἄκρον ἐκπροσωπεῖται ἀπὸ τοὺς ὁπαδοὺς τοῦ ἡθικισμοῦ. Οἱ ὁπαδοὶ αὗτοι τὸν ἔρωτα τὸν ἐντοπίζουν ὡς πραγματικότητα καὶ πρόβλημα εἰς τὰς ἀνωτέρω περιοχάς, θεωροῦντες κάθε ἄλλην ἐρωτικὴν ἐκδήλωσιν τοῦ ἐνστίκτου, πέραν τῶν ἐπιτρεπτῶν ὁρίων ἐντὸς τῶν κοινωνικῶν καὶ ἡθικῶν κανόνων καὶ σκοπιμοτήτων, ὡς πρᾶξιν ἀνοσίαν καὶ μολυσμένην. Τὸ δὲ παράδοξον ἐν προκειμένῳ εἶναι ὁ ἐντοπισμὸς τῆς πράξεως αὐτῆς μόνον εἰς τὴν καθαρὰν φυσιολογικὴν λειτουργίαν. Ἐτσι ἡ λειτουργία αὕτη ἐνδύεται περιέργως μὲ τὸν μανδῦαν τοῦ μυστηρίου καὶ τῆς ἐωσφορικῆς διαστάσεως ἐντὸς ἀνεξιχνιάστων μεταφυσικῶν πλαισίων. Ὑπάρχει δηλ. διὰ τὸν ὀρθῶς σκεπτόμενον ἄνθρωπον μία ἀντινομία ἢ κάτι τὸ ἀσυμβίβαστον μεταξὺ τῆς ἀπλῆς μορφολογίας τῆς πράξεως

καθ' ἑαυτὴν καὶ τοῦ ἀβυσσαλέου περιεχομένου της. Ἡ δὲ πρᾶξις αὕτη χάνει ἀμέσως τὸ τρομακτικὸν περιεχόμενον, ὅταν ἐνταχθῇ εἰς τὰ καθιερωμένα καὶ σκόπιμα ἐν πολλοῖς κοινωνικὰ καὶ ἡθικὰ πλαίσια. Ὁ ἡθικισμὸς, ἐνῶ κατὰ βάθος στερεῖται μιᾶς ὑψηλῆς μεταφυσικῆς³, τείνει νὰ ὑποτιμῇ τὴν σοβαρότητα κάθε ἐγκληματικῆς πράξεως, ἀπὸ ἀποψιν ἡθικὴν, καὶ νὰ ἀναγάγῃ τὴν ἐρωτικὴν παρανομίαν εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν ἀσυγχωρήτων καὶ θανασίμων ἐγκλημάτων. Ὅλα τὰ ἄλλα ἐγκλήματα ἔχουν σοβαρότητα, ἐφ' ὅσον συνδέονται μὲ τὸ ἐρωτικὸν ἐνστικτον. Ὑπάρχει βεβαίως μία βάσις, ἀλλὰ ὁ ἡθικισμὸς κατὰ βάθος τὴν ἀγνοεῖ, ἐνδιαφερόμενος ἀπλῶς διὰ τὴν ρύθμισιν, κατὰ τρόπον ἐξωτερικόν, τῶν ἐρωτικῶν σχέσεων ἐκτὸς καὶ ἐντὸς τοῦ γάμου. Τὸ ἐνδιαφέρον του στρέφεται περισσότερον εἰς τὴν φυσιολογικὴν καὶ μηχανικὴν διαδικασίαν τῆς ἐκδήλωσεως τοῦ ἐρωτικοῦ ἐνστίκτου καὶ ὄχι εἰς τὴν καθόλου ἐρωτικὴν ἐκδήλωσιν τῆς ἀνθρωπίνης ὑπάρξεως. Κατόπιν τούτων εὐνόητος εἶναι καὶ ἡ ὑπ' αὐτοῦ ἡθικὴ ἀξιολόγησις τῆς γυναικός. Στηριζόμενος ἐπὶ παραστάσεων τοῦ Μανιχαϊσμοῦ καὶ δίδων διαφορετικὴν ἐρμηνεῖαν εἰς αὐτὰς θεωρεῖ τὴν γυναῖκα ὡς πηγὴν καὶ ἐστίαν κάθε πειρασμοῦ καὶ ἐρωτικῆς μολύνσεως. Ἐμπλέκεται εἰς τὴν παγίδα τῶν ἀντιλήψεων τοῦ κοινωνικοῦ καθεστῶτος, πού ἔχει καθιερώσει τὴν διπλὴν ἡθικὴν, καὶ κατὰ τινα τρόπον, τοῦλάχιστον εἰς ὠρισμένας περιπτώσεις, τάσσεται ὑπὲρ τῆς ἰσχύος μιᾶς τοιαύτης διπλῆς ἡθικῆς. Ἐτσι καὶ πάλιν ἡ γυναῖκα καλεῖται νὰ πληρώσῃ τὸ ὀδυνηρὸν τίμημα ὄχι μόνον ἐνὸς κοινωνικοῦ καθεστῶτος, ἀλλὰ καὶ μιᾶς φανατικῆς «ἡθικῆς ἀντιλήψεως». Ὁ ἡθικισμὸς καὶ ἡ καθαρὰ φυσιολογία τῆς ἐρωτικῆς ζωῆς ἀποτελοῦν παγίδας, πού ἀπλουστεύουν τὸ πρόβλημα καὶ συνάμα ἀσκοῦν τυραννικὴν ἐπιρροὴν ἐπὶ τῆς ζωῆς πολλῶν ἀνθρώπων, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἀμβλύνεται ἢ νὰ εὐνουχίζεται ἡ δημιουργικὴ ἐλευθερία.

Τὸ δεύτερον ἄκρον ἐκπροσωπεῖται ἀπὸ τοὺς ὁπαδοὺς τοῦ ἐρωτικοῦ «βιολογισμοῦ». Οἱ ἐν λόγῳ ὁπαδοὶ καταφέρονται γενικῶς ἐναντίον κάθε νομικῆς καὶ ἡθικῆς ἀστυνομεύσεως τῶν ἐκδηλώσεων τοῦ ἐρωτικοῦ ἐνστίκτου ὁμιλοῦν διὰ τὴν ἐλευθερίαν τῶν σχέσεων, χωρὶς νὰ ὑπαισέχωνται εἰς τὰς βασικὰς λεπτομερείας πού θίγουν κοινωνικὰς καὶ ἡθικὰς καταστάσεις, αἱ ὁποῖαι ἐξυπηρετοῦν καὶ ὑποστηρίζουν καὶ τοὺς ἰδίους τοὺς ὁπαδοὺς τῶν ἐλευθέρων σχέσεων. Δι' αὐτοὺς ἡ καθαρὰ φυσιολογικὴ λειτουργία τοῦ ἐρωτικοῦ ἐνστίκτου, μακρὰν τῆς ἀστυνομεύσεως ὑπὸ τοῦ νόμου καὶ τῆς ἡθικῆς, ἀποτελεῖ ὑψίστην ἐκδήλωσιν καὶ ἀνάπτυξιν τοῦ ἐλευθέρου ἀνθρώπου. Ἀφήνεται δὲ νὰ ὑπονοηθῇ ὅτι αὕτη ποτὲ δὲν ἡμπορεῖ νὰ δημιουργήσῃ κοινωνικὸν ἢ ἡθικὸν πρόβλημα. Ἡ ἀστυνόμευσις ἐπιβάλλεται, κατὰ τοὺς ὁπαδοὺς τοῦ ἐρωτικοῦ βιολογισμοῦ, ἐξ αἰτί-

2. Ἡ ἀποψὶς αὕτη δὲν θέλει νὰ ὑποκαταστήσῃ τὴν αἰωνιότητα, ἀλλὰ νὰ τονίσῃ ὅτι ἡ ρίζα τῆς αἰωνιότητος, ὡς ποιότητος ζωῆς, ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν δημιουργικὴν τελείωσιν κάθε ὑπάρξεως.

3. Ὁ ἐν λόγῳ ἡθικισμὸς δὲν ἔχει καμμίαν οὐσιαστικὴν σχέσιν πρὸς τὴν μεταφυσικὴν τοῦ Μανιχαϊσμοῦ.

ας σκοπιμοτήτων ή παρεξηγήσεως. Τὸ ήθικὸν καὶ ἐν πολλοῖς τὸ κοινωνικὸν πρόβλημα δημιουργεῖται ἀπὸ τὴν καταπίεσιν καὶ ἀπώθησιν τοῦ ἐρωτικοῦ ἐνστίκτου, ἡ δὲ λύσις αὐτοῦ θὰ προέλθῃ αὐτομάτως ἀπὸ τὴν ἐλευθερίαν τῆς ἐρωτικῆς ζωῆς. Μίαν τοιαύτην ἐντύπωσιν ἀποκομίζει κανεὶς ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ W. Reich. Ἡ βάσις δηλ. τῆς προσωπικῆς καὶ κοινωνικῆς ζωῆς εἶναι τὸ ἐρωτικὸν ἐνστικτον καὶ ἡ κατὰ ἐλεύθερον τρόπον ἱκανοποίησις αὐτοῦ ἐξομαλύνει πολλὰς δυσχερείας καὶ συντελεῖ εἰς τὴν ὁμαλὴν ἀνάπτυξιν τοῦ ἀνθρώπου. Οἱ ὁπαδοὶ τοῦ ἐρωτικοῦ βιολογισμοῦ ἀντιτίθενται σκληρῶς πρὸς τοὺς ὁπαδοὺς τοῦ ήθικισμοῦ, τοὺς ὁποῖους θεωροῦν ὡς τοὺς συντηρητὰς μιᾶς κακῆς κοινωνικῆς καταστάσεως. Εὐλογον εἶναι οἱ ὁπαδοὶ αὐτοὶ νὰ προκαλοῦν τὸν φόβον καὶ τὴν ἀποστροφὴν εἰς τοὺς ήθικιστάς. Ἔτσι εἰς τὸ κοινωνικὸν πεδῖον συγκρούονται ἡ ήθικὴ καὶ ἡ φυσιολογία τοῦ ἔρωτος μετὰ ἀπροβλέπτους συνεπειὰς διὰ τὴν μελλοντικὴν ἐξέλιξιν τῆς ἀνθρωπότητος.

2. Ἀγγελικὸν καὶ δαιμονικὸν στοιχεῖον τοῦ ἔρωτος

Οἱ ὁπαδοὶ τοῦ ήθικισμοῦ καὶ τοῦ ἐρωτικοῦ βιολογισμοῦ δὲν δέχονται ἡ ἀδυνατοῦν νὰ προσδιορίσουν τὴν ὄντολογίαν τοῦ ἔρωτος, ἀρκοῦμενοι εἰς τὴν ήθικὴν ἀξιολόγησιν αὐτοῦ. Ἔτσι ὁμως ἀπλουστεύουν τὸ πρόβλημα καὶ συνάμα, μετὰ τὴν ἀπλούστευσιν, τὸ περιπλέκουν ἀκόμη περισσότερον. Ἡ ήθικὴ καὶ ἡ φυσιολογία ἡμποροῦν νὰ τοποθετηθοῦν εἰς τὴν ἐνδεδειγμένην θέσιν καὶ νὰ ἀξιολογηθοῦν ἐπιτυχῶς μόνον μετὰ τὴν ὄντολογικὴν ἀνάλυσιν τοῦ ἔρωτος. Ὁ ἔρως δηλ., ὡς πόθος διὰ τὴν ζωὴν γενικῶς καὶ ὡς ἐξελισσομένη καὶ παλινδρομοῦσα κίνησις εἰς τὴν σφαῖραν τοῦ βιολογικοῦ στρώματος καὶ τῆς ὑπαρξιακῆς διαστάσεως, ἔχει ἀρχέγονα καὶ ἐπίκτητα στοιχεῖα ἐντὸς μιᾶς ἐνιαίας ζωικῆς πραγματικότητος, ποὺ πρέπει νὰ ἐξετασθοῦν καὶ νὰ ἀναλυθοῦν μετὰ τὴν ἀπαιτούμενην σοβαρότητα.

Ἡ ήθικιστικὴ ἀντίληψις τοῦ ἔρωτος ἀποσκοπεῖ εἰς τὸν ἐντοπισμὸν τοῦ προβλήματος ἐντὸς τῶν πλασιῶν μιᾶς ἐξωτερικῆς διαδικασίας σχέσεων καὶ ἐφαρμογῆς ἀπαγορευτικῶν ἐντολῶν. Ἔτσι αἱ ἐρωτικαὶ σχέσεις εἰς τὰ πλαίσια τῆς νομιμότητος ἀποβάλλουν τὸν ἀποκρουστικὸν καὶ χυδαῖον χαρακτήρα, ἐνῶ ἐκτὸς τῆς περιοχῆς τῆς νομιμότητος καὶ τῶν ἐντολῶν παραμένουν φρικτὰ, ἐωσφορικὰ καὶ θανάσιμα ἐγκλήματα. Ὑπάρχει βεβαίως μία δικίσθησις ὅτι ἡ ἐρωτικὴ λειτουργία, ποὺ τὴν ἐντοπίζουν περισσότερον εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ ἐνστίκτου, ἐγκρύπτει εἰς τὰ σπλάγχνα τῆς κατὰ τὸ δαιμονικὸν καὶ ἀβυσσαλέον. Ἀλλὰ ἡ διαίσθησις αὐτὴ μένει ἀναιμικὴ καὶ ἄγονος. Ἐπὶ πλέον ἐπιβάλλεται μία λύσις τοῦ προβλήματος βάσει μιᾶς τυποποιημένης καὶ ἐξωτερικῶς ὀργανωμένης ήθικῆς συμπεριφορᾶς μετὰ τὰς ἀπαραίτητους σωφρονιστικὰς μεθόδους τῆς ἀπειλῆς καὶ τοῦ φόβου, αἱ ὁποῖαι προβάλλονται μετὰ ἄμεσον καὶ εἰς τὰς περισσοτέρας

τῶν περιπτώσεων μετὰ ἔμμεσον τρόπον. Ὁ ήθικὸς κώδιξ, ποὺ ρυθμίζει τὴν ἐρωτικὴν συμπεριφορὰν, ἐνισχυόμενος καὶ ἀπὸ τοὺς νόμους, ἐπιβάλλεται ὡς μέσον διακανονισμοῦ ἀνθρωπίνων σχέσεων καὶ ἐντάσεων εἰς τρόπον ὥστε νὰ νομίζῃ κανεὶς ὅτι ὁ ἔρως εἶναι ἐννομον ἀγαθόν. Εἰς τὴν προκειμένην δὲ περίπτωσιν τὰ πράγματα περιπλέκονται, διότι εἰς τὰς παρανόμους ἐρωτικὰς σχέσεις ἀποδίδεται ὁ χαρακτήρ βαρυτάτης ἢ θανασίμου ἀμαρτίας μετὰ βαθυτάτον θρησκευτικὸν περιεχόμενον. Εἰς τὰ ἐννομα ἀγαθὰ τοποθετοῦνται καὶ αἱ σχετικαὶ ἐντολαὶ τοῦ Θεοῦ. Ἔχει κανεὶς τὴν ἐντύπωσιν ὅτι ἐπιχειρεῖται ἡ ἐκκένωσις ὁλοκλήρου ὠκεανοῦ εἰς ἓνα ποτήρι νεροῦ. Πῶς μία τοιαύτη ἐκρηκτικὴ καὶ δαιμονικῶς ἀβυσσαλέα δύναμις ἡμπορεῖ νὰ περιορισθῇ εἰς ἓνα ήθικὸν κώδικα; Καὶ πῶς μία ἐφαρμογὴ αὐτοῦ τοῦ κώδικος, διὰ πολλοὺς καὶ διαφόρους λόγους, σημαίνει νίκην κατὰ τῆς δαιμονικῆς αὐτῆς δυνάμεως καὶ ἐν προκειμένῳ προσέγγισιν τῆς θείας πραγματικότητος; Πρόκειται λοιπὸν περὶ ἀπλῆς διαδικασίας καὶ ἐφαρμογῆς ὀρισμένων κανόνων, ποὺ ἐνθυμίζουν τοὺς κανόνας διαίτης; Ἀλλωστε τοὺς αὐτοὺς ήθικοὺς κανόνας ἡμπορεῖ νὰ ἐπικυρώσῃ καὶ νὰ ἀναγάγῃ εἰς νόμον οἰαδήποτε ἐξουσία, ἡ ὁποία δὲν ἐκλαμβάνει τὰς παρανόμους ἐρωτικὰς σχέσεις ὡς βαρυτάτα θρησκευτικὰ ἐγκλήματα, ἀλλὰ ἐνδιαφέρεται μόνον διὰ τὴν ἄμυναν τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου ἐναντι ὑπερμέτρων καὶ καταστροφικῶν καταχρήσεων. Εἶναι δυνατόν λοιπὸν μετὰ τὸ αὐτὸ ἐνδυμα καὶ ἡ θρησκευτικὴ συνείδησις νὰ καλύπτῃ τὴν γυμνότητα τῆς ὑπάρξεως; Ὁ ήθικισμὸς εἰς τὸν ἔρωτα ὁμοιάζει μετὰ τὴν τακτικὴν τῆς στρουθοκαμήλου ἢ μετὰ τὰ καμώματα τῶν παιδιῶν, τὰ ὁποῖα, ἐνώπιον μιᾶς φυσικῆς καὶ ἀξεπέραστης δι' αὐτὰ δυσχερείας, τιμωροῦν μετὰ πεισματικὰ κτυπήματα ἄψυχα ἀντικείμενα.

Ἡ φυσιολογία τοῦ ἔρωτος, κατὰ τοὺς ὁπαδοὺς τοῦ ἐρωτικοῦ βιολογισμοῦ, συνδέεται στενότερα μετὰ τὸ ήθικὸν πρόβλημα καὶ μόνον μετὰ αὐτό. Βεβαίως, αἱ ήθικαὶ ἀντίληψεις, ποὺ ἐπιβάλλουν καταδυναστεύσιν καὶ ἀστυνόμευσιν εἰς τὴν ἐρωτικὴν ζωὴν, προέρχονται κατὰ τὴν ἀνωτέρω ἄποψιν, ἀπὸ κοινωνικὰς σκοπιμότητος καὶ κάθε εἵδους συμφέροντα. Ἀλλὰ, κατὰ τοὺς ἐν λόγῳ ὁπαδοὺς, τὸ πρόβλημα πάντοτε παραμένει ήθικόν. Μία δὲ ήθικὴ μεταρρύθμισις, στηριζομένη ἐπὶ ἀναλόγων κοινωνικῶν ἀλλαγῶν, ἡμπορεῖ νὰ ἀλλάξῃ ἐκ βάθρων τὴν κατάστασιν. Τότε αἱ ἐλεύθεραι ἐρωτικαὶ σχέσεις ἀποκτοῦν νομιμότητα καὶ ἐπ' ἀνέρχονται εἰς τὴν φυσιολογικὴν των κοίτην. Ὁ ήθικισμὸς ἀστυνόμευει τὰς αἰσθήσεις, δίδει πολλάκις συνταγὰς διαίτης, πρακτικῶς κανόνας ἀποφυγῆς τῶν πειρασμῶν καὶ ἔτσι πιστεύει ὅτι ἡμπορεῖ νὰ προφυλάξῃ τὸν ἀνθρώπον ἀπὸ ἐωσφορικῶς πτώσεως. Ὁ ἐρωτικὸς βιολογισμὸς (τοὺς ὁπαδοὺς του ἐννοοῦμεν) ὁλως ἀντιθέτως ἐντοπίζει ὅλον τὸ πρόβλημα εἰς τὴν ἄρσιν αὐτῆς τῆς ἀστυνομέυσεως καὶ καταδυναστεύσεως τῶν ἐρωτικῶν ἐπιθυμιῶν. Τότε ἡ φυσιολογικὴ ἐκδήλωσις ἀποκαθίσταται καὶ ἡ ήθικὴ λαμβάνει τὴν ἐνδεδειγμένην σχέσιν. Κατὰ συνέπειαν καὶ αἱ δύο τάσεις ἀντιμετωπίζουν τὸ ὅλον πρόβλημα ὑπὸ πρίσμα καθαρῶς ήθικόν μετὰ ριζικῶς διάφορον εἰς κάθε πλευρὰν βάσιν. Καὶ αἱ δύο παρατά-

ξεις άπορρίπτουν κάθε όντολογίαν του έρωτος και άρνούνται νά δεχθούν άρχε-
γόνους ρίζας μιās ζωής που εξελίσσεται και προοδεύει δυναμικώς και δραμα-
τικώς. 'Η όλη προβληματική έντοπίζεται σχεδόν εις την περιοχήν της μηχαν-
ικής και φυσιολογικής εκδηλώσεως του έρωτικού ένστίκτου. 'Η τó έν λόγω έν-
στικτον εκλαμβάνεται ως μία καταστροφική άνοσία και έωσφορική εκδήλωσις
μόνον υπό ώρισμένας περιστάσεις εκδηλώσεώς του (ή περίπτωσις του ήθικι-
σμού), ή ως μία άπλουστάτη βιολογική λειτουργία της άναπαγωγής που
έκ πλάνης ή έκ κοινωνικών σκοπιμοτήτων καταδυναστεύεται. Τίποτε περισσό-
τερον ή όλιγώτερον. 'Ο έρωσ δέν συσχετίζεται με τó σύνολον και τó βάθος της
ζωής και της όρμης που εκφράζεται ως έντονος (συνειδητή και άσυνειδητος)
θέλησις διά την ζωήν και την διάσωσιν και προαγωγήν αυτής. Μία όντολογία
του έρωτος, που έντοπίζει την έρωτικήν όρμήν εις μίαν ένότητα άναπτυσσομέ-
νου όργανισμού βιολογικής και ύπαρξιακής διαστάσεως, δέν έχει καμμίαν θέ-
σιν εις τούς όπαδούς των δύο άνωτέρω παρατάξεων.

"Ετσι καταφαίνεται ότι ή άρχαία μυθική περί έρωτος άποψις, που έπιση-
μαίνει μίαν όντολογίαν, άπουσιάζει έντελώς από τās άνωτέρω άντιλήψεις. Κα-
τά την άποψιν αυτήν ό έρωσ κυριαρχεί ως θεότης εις την κοσμικήν και την ύπαρ-
ξιακήν διάστασιν· διαμορφώνεται και ολοκληρώνεται εξελικτικώς εις ώριμον
και τελείαν μορφήν ζωής. Με άλλους λόγους άποτελεϊ κάτι τó θεϊον που συν-
τελεϊ εις την κίνησιν και την ζωήν. 'Η κίνησις αυτή από γήινους και άτελείς
μορφάς ολοκληρώνεται εις τελείαν και θεϊκήν μορφήν. Εις τās μυθικές αυτές
άντιλήψεις, αί όποϊαι εκφράζονται, ως γνωστόν, με ποικιλίαν εικόνων, ό έρωσ
πάντοτε ένέχει τó βαθύτατον και μυστηριώδες νεύρον της ζωής· ποτέ δέν πα-
ρουσιάζεται ως αίτία καταστροφής. Εις τó Συμπόσιον ό Σωκράτης με τόν λό-
γον της Διοτίμας παρουσιάζει τόν έρωτα ως δαίμονα, ήτοι ως όν μεταξύ θνη-
τού και άθανάτου, γήινου και θεϊού στοιχείου⁴. 'Η έννοια του δαίμονος έν προ-
κειμένω είναι θετική. Κατά συνέπειαν ό έρωσ μόνον ως δημιουργικόν γίγνεσθαι

4. 'Ο έρωσ είναι υϊός του Πόρου και της Πενίας, λόγω δέ της φύσεώς του καθίσταται
συνεκτικόν νήμα μεταξύ άνθρωπίνης και θείας ζωής, καθ' όσον μεταξύ των ύπάρχει χάσμα
μέγα. Πλάτωνος, Συμπόσιον 202e - 203a· «Διά τούτου και ή μαντική πᾶσα χωρεϊ και ή των
ιερέων τέχνη των τε περί τās θυσίας και τās τελετάς και τās έπωδάς και την μαντείαν πᾶ-
σαν και γοητείαν. Θεός δέ άνθρωπώ ού μίγνυται, αλλά διά τούτου πᾶσά έστιν ή όμιλία και
ή διάλεκτος θεοῖς πρὸς ανθρώπους και έγγηγορόσι και καθεύδουσι». Πρέπει νά τονισθῇ έν
προκειμένω ότι ή κάθε μορφής ύψηλή κοινωνικότης, εις την περιοχήν της θρησκείας, της
φιλοσοφίας και της τέχνης, εκφράζεται με τó σχῆμα μιās συμποσιακής τελετουργίας. 'Ο
Ζάλμοξις εις τούς άρχαίους Θράκας έτέλει συμπόσια άθανασίας ('Ηροδότου 4, 94 - 95),
αί μυστηριακά τελετάς είχαν παρόμοια συμπόσια και ή βασιλεία των ούρανών παραβολι-
κώς παρουσιάζεται ως συμπόσιον. Πρόκειται διά την προβολήν της κοινωνικότητος. Τό
συμπόσιον καθίσταται δηλ. μυθικόν άρχέτυπον, ύψηλή μυθική γλῶσσα.

νοείται, άπληλαγμένον καταστροφικών τάσεων. 'Η διάστασις αυτού δέν έξαν-
τλείται εις την περιοχήν της φυσιολογίας των ένστίκτων, αλλά εις όλοκληρον
την κίνησιν της ζωής. Διά τούτο ό λόγος της Διοτίμας δέχεται τās πολλάς βαθ-
μίδας της έρωτικής ζωής⁵. 'Ο έρωσ σὺν τοῖς άλλοις, ως θεότης, είναι δύναμις
κατ' έξοχήν τελειοποιητική.

Τό Συμπόσιον του Πλάτωνος εις τó σύνολον, ήτοι εις τās άπόψεις και
των έξι κυρίων συνομιλητῶν, δέν έπισημαίνει εις τόν έρωτα τó τραγικόν στοι-
χείον, αλλά θεωρεϊ αυτόν ως κάθαρσιν μιās τραγωδίας. 'Ο'Αριστοφάνης, ό τέ-
ταρτος κατά σειράν όμιλητής του Συμποσίου, με τόν μύθον της διασπάσεως ή
διχοτομήσεως εκάστου έκ των τριῶν γενῶν του ανθρώπου (του άνδρογύνου,
του άρσενικοῦ και του θηλυκοῦ) παρουσιάζει τó άνεξιχνίαστον κρῖμα που προ-
ήλθεν από μίαν άνταρσίαν ή ύβριν έναντίον των θεῶν. 'Ο έρωσ είναι τó συνε-
κτικόν νήμα, ή άκαταγώνιστος δύναμις που ένώνει τās διχοτομημένα όντα. Κά-
θε άνθρωπος είναι «σύμβολον» ή ένα κομμάτι ενός όντος· ό έρωσ άποκαθιστᾷ
την ένότητα των «τετμημένων», είναι ίαματική δύναμις που ίατρεύει την άν-
θρωπίνην φύσιν⁶. 'Η μοῖρα του ανθρώπου καθορίζεται από ένα άρχέγονον κρῖ-
μα, από μίαν άνεξιχνίαστον ύβριν έναντίον της θεϊκής τάξεως, και εις την τρα-
γωδίαν της διασπάσεως ή της διχοτομήσεως των γενῶν παρεμβαίνει ή άρχέγο-
νος δύναμις του έρωτος που θεραπεύει την «κομματιασμένην» άνθρωπίνην φύ-
σιν. 'Ο προτελευταῖος έκ των κυρίων όμιλητῶν του Συμποσίου, ό 'Αγάθων,
έξυμνεϊ τόν έρωτα με τρυφεράς εκφράσεις και τόν θεωρεϊ ως την αίτίαν κατανι-
κήσεως και άρσεως της «άλλοτριότητος» του ανθρώπου⁷. 'Εξ άλλου ό Σωκρά-
της, ως τελευταῖος όμιλητής του Συμποσίου, άποκαλεϊ τόν έρωτα φιλόσοφον,
ως τείνοντα νά επαναφέρῃ τó άνθρωπινον όν, την ψυχήν, εις τās αιώνας πηγάς
της ζωής. 'Ο έρωσ κινεῖται από την γνώσιν ή την συνειδητοποίησιν της ένδειας
και ή τελική φάσις της πορείας του είναι ό τόκος της ολοκληρώσεως. 'Επειδή
«θεός άνθρωποις ού μίγνυται», ό έρωσ, ως μέσον θνητοῦ και άθανάτου, ως δαιμο-
νική δηλ. δύναμις, ένώνει τούς θεούς με τούς ανθρώπους. 'Ετσι ό έρωσ είναι ή
«όμιλία και ή διάλεκτος θεοῖς πρὸς ανθρώπους». Καί εις την προκειμένην πε-
ρίπτωσιν πρόκειται διά μίαν πτώσιν από τόν νοητόν κόσμον και μετά ταῦτα
διά μίαν επάνοδον εις αυτόν. Αί αίσθηται εικόνες του 'Αριστοφάνους, που άνα-

5. Πλάτωνος, Συμπόσιον 211cd.

6. Πλάτωνος, Συμπόσιον 191cd· «'Εστι δὴ οὖν έκ τόσου ό έρωσ έμφυτος άλλήλων
τοῖς ανθρώποις και της άρχαίας φύσεως συναγωγῆς και έπιχειρῶν ποιῆσαι έν έκ δυοῖν και
λάσασθαι την φύσιν την άνθρωπίνην. 'Εκαστος οὖν ήμῶν έστιν άνθρωπου ζύμβολον, ατε τε-
τμημένος ὡσπερ αἱ ψῆτται, έξ ενός δύο. Ζητεῖ δὴ αἱ το αυτόν εκαστος ζύμβολον».

7. Πλάτωνος, Συμπόσιον 197d· «Οδτος δέ ήμᾶς άλλοτριότητος μέν κενοῖ, οικειότητος
δὲ πληροῖ».

φέρονται εις τὴν διχοτόμησιν τῶν τριῶν γενῶν, ἀντικαθίστανται μὲ τὴν εἰκόνα τῆς περιπετείας τῆς ψυχῆς ποῦ δένεται μὲ τὸ σῶμα, ἀνεγείρεται, ἐνθυμεῖται τὸν τόπον προελεύσεως, ἐρωτεύεται τὸ αἰώνιον κάλλος καὶ τελικῶς ἡ κίνησις αὐτὴ καταναίῃ τὴν ἔνδειαν καὶ τὴν ἀλλοτρίωσιν. Ἡ δὲ ἀποψὶς τοῦ Ἀγάθωνος εἰς τὸ Συμπόσιον εἶναι χαρακτηριστικὴ κατὰ πάντα. Ἡ θεότης τοῦ ἔρωτος ἐξυμνεῖται καθ' ἑαυτὴν καὶ ὅχι ἡ εὐδαιμονία τῶν θνητῶν ποῦ ἔχουν ὡς δῶρον τὸν ἔρωτα⁸. Ἡ θεότης αὐτὴ γεμίζει καὶ διαποτίζει ὁλοσχερῶς τὴν ἀνθρωπίνην ὑπαρξιν. Ὁ ἔρως παρέχει τὴν ὑψίστην ἀνδρείαν, σωφροσύνην, φρόνησιν καὶ δικαιοσύνην⁹. καθιστᾷ τὴν ζωὴν δημιουργικὴν, δωρίζει τὴν ποιητικὴν τέχνην καὶ ὑπερβαίνει τὰ ὅρια τῆς βίας¹⁰. Ἡ ἀπαλὴ καὶ νεανικὴ μορφή τοῦ ἔρωτος ἐξωραίζει τὴν ζωὴν, τὴν καθαίρει ἀπὸ τὰς διασπάσεις καὶ τὴν ἀνυψώνει εἰς τὴν σφαῖραν τοῦ θείου κάλλους¹¹. Κατὰ τὴν μυθικὴν καὶ τὴν φιλοσοφικὴν ἀντίληψιν ὁ ἔρως εἶναι δῶρον, εὐρίσκεται καὶ ἐκτὸς τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἀποτελεῖ θεότητα.

Ἡ λατρεία αὐτὴ τοῦ ἔρωτος καὶ ἡ ἰδανικὴ του μορφή ἐξακολουθεῖ νὰ ἐπιβιώνῃ ὡς ἀντίληψις καὶ εἰς τὰς μετέπειτα ἐποχάς, ἀκόμη καὶ ἐντὸς τῆς χειραφετημένης χριστιανικῆς ζωῆς. Ὁ Χριστιανισμὸς ἐν τούτοις προβάλλων ζωηρῶς καὶ ἐκτύπως τὸ βιβλικὸν πνεῦμα, ποῦ εἶναι καταλυτικὸν τῶν ἐξωτερικῶν καὶ ἐσωτερικῶν εἰδώλων, ἐτροποποίησε βασικῶς τὴν περὶ ἔρωτος ἀνωτέρω ἀντίληψιν. Διτηρήθη βεβαίως τὸ δημιουργικὸν αὐτοῦ στοιχεῖον καὶ ἐτονίσθη ἡ ἐρωτικὴ ὠραιότης ὑπερμέτρως ἀκόμη καὶ εἰς τὰς πλέον ἀπαίσιās μορφάς τῆς ἐρωτικῆς τραγωδίας. Ἐναντι ὅμως τῆς ἀνδροκρατικῆς τάσεως τῆς ἀρχαιότητος, ὡς ἀκριβῶς παρουσιάζεται ἰδιαζόντως τονισμένη εἰς τὸ Συμπόσιον τοῦ Πλάτωνος, ὁ χειραφετημένος κατὰ τινὰ τρόπον χριστιανικὸς κόσμος ἐτοποθέτησεν εἰς τὸ κέντρον τὴν γυναῖκα¹². ἐξ αὐτῆς εἶδε νὰ προέρχωνται αἱ ἐρωτικαὶ τραγωδίαι καὶ ἐξ αὐτῆς τὸ νεῦρον τῆς ἐρωτικῆς λατρείας. Ἐνῶ τὸ Συμπόσιον τοῦ Πλάτωνος μόνις καὶ μετὰ βίας ἀνέχεται τὴν μνείαν τῆς γυναικὸς, τὸ Συμπόσιον τοῦ Kierkegaard, ἓνα ἔργον ἐφάμιλλον τοῦ πλατωνικοῦ καὶ ἐξ ἴσου κλασσικόν, τοποθετεῖ τὴν γυναῖκα, ὡς πρόβλημα, εἰς τὸ κέντρον τῆς ἐρωτικῆς ζωῆς. Ἡ ἐμφάνισις τῆς γυναικὸς εἰς τὸ προσκήνιον ἀποτελεῖ ἰσχυροτάτην ἐπίδρασιν τοῦ χριστιανικοῦ πνεύματος. Τοῦτο δὲ συνέβη, διότι ὁ Χριστιανισμὸς ἐξῆρε ἰσχυρῶς τὸν γάμον καὶ τὴν ἀποστολὴν αὐτοῦ ἐντὸς τοῦ σώματος τῆς Ἐκκλησίας. Κατεπολεμήθησαν ἐπιτυχῶς αἱ μηχανικαὶ ἰδέαι, ἐξήρθη ἡ παρθενία καὶ συνάμα ὁ γάμος ἔλαβε κεντρικὴν θέσιν ὡς μυστήριον εἰς τὴν ζωὴν τῆς Ἐκκλησίας. Ἔτσι καὶ ἡ γυναῖκα κατέλαβε κεντρικὴν θέσιν εἰς τὴν ἀξιολόγησιν τῆς ἐρωτικῆς ζωῆς, ἀνεξαρτήτως τῆς κοινωνικῆς τῆς θέσεως, ἡ ὁποία ἄλλωστε ἥλλαξε μὲ ριζικὰς κοινωνικὰς καὶ οἰκονομικὰς ἀναμορφώσεις. Βεβαίως, ἡ χειραφετημένη χριστιανισμὸς, κυρίως τῆς Δύσεως, εἶδε ὑπὸ φιλελεύθερον πρίσμα τὸ πρόσωπον τῆς γυναικὸς καὶ ἐκαλλιέργησεν ἀνέντως τὰς ἀντιλήψεις περὶ αἰωνίου θήλεος. Ἀλλωστε εὐκόλως ἡ γυναῖκα ἐθεωρήθη ὡς ἡ ἐστία κάθε δαιμονικοῦ πειρασμοῦ καὶ συνάμα ὡς ἡ ἐστία κάθε ὑψηλῆς ἐρωτικῆς ὠραιότητος.

Ἔτσι εἰς τὴν ἐρωτικὴν τραγωδίαν ἡ γυναῖκα διαδραματίζει βασικὸν ρόλον. Ἡ καλύτερον εἰς τὴν τραγωδίαν αὐτὴν ἐνετοπίσθη ὁ ἀδιάλλακτος πόλεμος τῶν δύο φύλων, ὡς ἐπισημαίνεται μὲ δραματικὸν τόνον εἰς τὸ τρίτον κεφάλαιον τῆς Γενέσεως. Πρωταγωνιστὰς εἰς κάθε ἐρωτικὸν ἀνταγωνισμὸν εἶναι πλέον ὁ ἄνδρας καὶ ἡ γυναῖκα. Σκληρὴ ἡ κυριαρχία τοῦ ἀνδρὸς ἐπὶ τῆς γυναικὸς καὶ ἄλλο τόσον ἰσχυρὰ καὶ ἀμείλικτος ἡ τυραννία τῆς γυναικὸς ἐπὶ τοῦ ἀνδρὸς¹³. Ἔτσι οἱ νέοι ὀρίζοντες, ποῦ ἤνοιξαν ἀπὸ τὴν χριστιανικὴν ἐπιρροήν, προσέδωσαν εἰς τὸν ἔρωτα δύο ἀντιτιθεμένους μορφάς· τὴν ἀγγελικὴν καὶ τὴν δαιμονικὴν. Ὁ ἔρως κατέχει πλέον τὸ ἀγγελικὸν στοιχεῖον καὶ τὸ δαιμονικόν. Τὸ τελευταῖον ἔχει σχέσιν πρὸς τὴν δύναμιν τῆς καταστροφῆς καὶ ὅχι πρὸς τὸν δαιμονικὸν ἔρωτα τοῦ Συμποσίου τοῦ Πλάτωνος. Ὁ ἔρως ἐπίσης δὲν θεωρεῖται ὡς ἀνεξάρτητος θεότης ποῦ δωρίζει τὴν εὐδαιμονίαν εἰς τὰ θνητὰ ὄντα· εἶναι δύναμις μαγευτικὴ καὶ συνάμα καταστροφικὴ, ὁρμὴ δημιουργικὴ καὶ δύναμις ἐκμηδενισμοῦ. Ἡ χριστιανικὴ ἀντίληψις περὶ δημιουργίας τοῦ κόσμου ἐκ τοῦ μηδενὸς καὶ περὶ τοῦ πολέμου τῶν δύο φύλων μετὰ τὴν πτώσιν ἐντοπίζει τὴν ἐρωτικὴν τραγωδίαν εἰς τὸν κινούμενον πόθον τῆς ζωῆς μετὰ τὸ μηδενὸς καὶ δημιουργικότητος. Ὁ ἔρως καθίσταται τυραννία, ὡς ἀκριβῶς καὶ τὸ ἐνστικτον αὐτοσυντηρήσεως. Ἡ ζωὴ χάνεται καὶ τὸ πρόσωπον ἀφανίζεται· ὁ πόθος διὰ τὴν ζωὴν γίνεται ἐντονώτατος καὶ ὁ φόβος τῆς ἀποτυχίας ὁδηγεῖ εἰς μεγάλας, φιληδόνους ἀπαιτήσεις καὶ ἐκρηκτικὰς καταστροφάς. Ἀκόμη καὶ ἡ χειραφετημένη χριστιανισμὸς πρὸς ἀποφυγὴν αὐτῶν τῶν ἐκρήξεων ἡ ἐτιθάσσευσε τὸ ἐνστικτον ἢ ἐκ τοῦ μακρόθεν ἐξύμνησε μὲ δημιουργικὸν οἶστρον τὸ γυναικεῖον πρόσωπον καὶ ἔτσι ἐφθασεν εἰς μίαν νοσηρὰν ἐκ πρώτης ὄψεως θεοποίησιν τῆς γυναικὸς, ὅχι τῆς συγκεκριμένης ἀλλὰ τῆς ἰδανικῆς καὶ ἀπολύτου διαστάσεως τοῦ αἰωνίου θήλεος. Ὁ Kierkegaard εἰς τὸ Συμπόσιον θεωρεῖ τὴν γυναῖκα,

8. Πλάτωνος Συμπόσιον 203a-206b.

9. Πλάτωνος, Συμπόσιον 196de.

10. Πλάτωνος, Συμπόσιον 196c.

11. Ἡ ἀρχαία τραγωδία παρουσίασε διαφορετικῶς τὸν ἔρωτα, ὡς μηδενιστικὴν καὶ ἐξωλογικὴν δύναμιν, ἡ ὁποία συντρίβει τὸν ἄνθρωπον. Τοῦτο ἡμπορεῖ κανεὶς νὰ τὸ ἴδῃ, λόγου χάριν, εἰς τὰς τραγωδίας: *Μήδεια*, *Τραχίνιαι*, *Ἰππόλυτος* κ. ἄ.

12. Ἐκ τοῦ περιβάλλοντος τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου ἀνεπήδησεν ἡ ἰδέα τοῦ αἰωνίου θήλεος, ὡς παρουσιάζεται χαρακτηριστικῶς εἰς τὸ τέλος τοῦ Faust.

13. Πρβλ. Pascal, *Pensées*, μνημ. ἔργ., σ. 93: «Le nez de Cléopâtre: s'il eût été plus court, toute la face de la terre aurait changé».

πού αποτελεί τὸ κεντρικὸν σημεῖον τῆς ζωῆς καὶ τοῦ θεσμοῦ τοῦ γάμου, ὡς τὸ στοιχεῖον τῆς πτώσεως τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὴν κωμικὴν διάστασιν. Εἰς τὴν ἡθικὴν καὶ τὴν ἐν γένει θεσμικὴν πλευρὰν τοῦ γάμου διαβλέπει τὸν τραυματισμὸν τοῦ ἀπολύτου, τὴν εἰσβολὴν τῆς τραγωδίας ἐντὸς τοῦ κόσμου, ἀπὸ τὴν ἐπιρροὴν τῆς γυναικὸς διὰ τὴν συνέχισιν τῆς γήϊνης πλαδαρᾶς ζωῆς. Ἡ γυναῖκα ἐν προκειμένῳ ἀποτελεῖ τὸ κάτοπτρον, εἰς τὸ ὁποῖον τὸ ἀπόλυτον ἀναγνωρίζεται τὴν πτώσιν του, εἰς τὴν συγκεκριμένην βεβαίως ἀνθρωπίνην ὑπαρξιν¹⁴. Ἡ γυναῖκα ἔλκει πρὸς τὸ γήϊνον καὶ τὸ ἡθικὸν στρῶμα τῆς ὑπάρξεως καὶ ἔτσι γίνεται τὸ αἷτιον τῆς κωμωδίας καὶ τῆς τραγωδίας, διότι δι' αὐτῆς εἰσέρχεται ἡ ἀντίφασις εἰς τὸν κόσμον. Μὲ τὴν ὑπέρβασιν αὐτῆς τῆς διαστάσεως καὶ μὲ τὴν αἰσθητικὴν ἀξιολόγησιν τῆς γυναικὸς, μακρὰν τῆς συγκεκριμένης ἐνώσεως μὲ αὐτὴν, μεταβαίνει ὁ ἄνδρας εἰς τὸν δημιουργικὸν κόσμον καὶ τελικῶς εἰς τὸν θρησκευτικόν¹⁵. Ὁ ἔρως λοιπὸν δὲν εἶναι ἡ κάθαρσις τῆς τραγωδίας, ὡς θέλει τὸ Συμπόσιον τοῦ Πλάτωνος, ἀλλὰ ὁ ἴδιος εἶναι κατ' ἐξοχὴν τραγικός. Πρόκειται διὰ μίαν πάλιν ἐναντίον τῆς πτώσεως καὶ διὰ μίαν ἐπίπονον ἀνοδικὴν καὶ δημιουργικὴν πορείαν. Ἔτσι κατὰ τὰς ἀντιλήψεις αὐτὰς ἡ ἐρωτικὴ ζωὴ εἶναι ἡ καταστροφικὴ ἢ δημιουργικὴ μὲ αὐτὴν ἐκφράζεται ἡ συνολικὴ ζωὴ, πού ἀφ' ἐνὸς χάνεται εἰς τὸ μηδὲν καὶ ἀφ' ἑτέρου πορεύεται πρὸς τὴν αὐτοδημιουργίαν. Ἀπὸ τὸν ἔρωτα πηγάζουν αἱ μεγάλοι καταστροφαι καὶ ἀπὸ αὐτὸν αἱ μεγάλοι δημιουργίαι.

Ἔτσι μόνον ἡμποροῦμεν νὰ ἐρμηνεύσωμεν τὸν ἔρωτα βάσει τοῦ χριστιανικοῦ πνεύματος. Ἡ ἐρωτικὴ ὁρμή, ὡς ἰσχυρὸς πόθος καὶ ἀκατανίκητος δίψα διὰ τὴν ζωὴν ἀπὸ τὴν περιοχὴν τοῦ ἐνστίκτου ἕως τὴν πλεον ἐκλεπτυσμένην ἐκδήλωσιν τοῦ προσώπου, κινεῖται μεταξὺ δύο πόλων τοῦ μηδενὸς καὶ τῆς πληρώσεως τῆς ζωῆς. Μηδὲν καὶ πλήρωσις τῆς ζωῆς, θάνατος καὶ αὐτοδημιουργία καθορίζουν τὴν ἐρωτικὴν ζωὴν τῆς συνόλου ὑπάρξεως. Εἰς τὴν κίνησιν αὐτὴν παρατηροῦνται ὅλα τὰ ἀγγελικὰ καὶ τὰ δαιμονικὰ στοιχεῖα. Ἐπειδὴ λοιπὸν πρόκειται διὰ τὸ ἴδιο τὸ βάθος τῆς ζωῆς, διὰ τοῦτο ἐκδηλώνονται τόσον σκληραί, ἀντιφατικαὶ καὶ ἀμείλικτοι συγκρούσεις. Ἔτσι κυριαρχεῖ ὁ ἔρως ἀδυσωπῆτως ὡς ἀνελέητος τυραννικὴ δύναμις. Ὁ ἔρως λοιπὸν βάσει μιᾶς τοιαύτης ὄντολογίας ἡμπορεῖ νὰ ἐρμηνευθῇ ὁρθῶς καὶ μετὰ ταῦτα νὰ ὑπαχθῇ εἰς τὰ κατὰλληλα ἡθικὰ πλαίσια. Μία ἡθικὴ ποτὲ δὲν ἡμπορεῖ a priori νὰ τοποθετήσῃ ὁρθῶς τὸ πρόβλημα. Ἔτσι μόνον ἐξηγεῖται ἐπίσης ὁ δαιμονικὸς καὶ ἀβυσσαλέος χαρακτήρ τοῦ ἔρωτος πού ἐγγίζει τὰ ὅρια τοῦ ἐωσφορισμοῦ καὶ τῆς ἀντρσίας πρὸς αὐτὴν τὴν ζωὴν. Ὁ τραγικὸς δὲ χαρακτήρ αὐτοῦ ἀποκλείει

κάθε ἄλλον χαρακτήρα νομικῆς ἐνοχῆς. Οὔτε τοῦ ἡθικισμοῦ οὔτε τοῦ ἐρωτικοῦ βιολογισμοῦ τὰς θέσεις ἡμπορεῖ κανεὶς ἀνεξετάστως καὶ προχειρῶς νὰ υἱοθετήσῃ. Ὁ ἔρως οὔτε ἀπλὴ ἡθικὴ συμπεριφορὰ λογίζεται οὔτε ἀπλὴ φυσιολογικὴ λειτουργία. Πρόκειται δι' ἓνα δραματικὸν γίνεσθαι τῆς ἰδίας τῆς ζωῆς καὶ κυρίως εἰς τὰ προσωπικὰ καὶ κοινωνικὰ πλαίσια. Ὅσον περισσότερον πολὺπλοκος καθίσταται ἡ ζωὴ τοῦ πολιτισμένου ἀνθρώπου τόσον περισσότερα τραγικὰ στοιχεῖα τοῦ ἔρωτος προβάλλονται εἰς τὸ προσκήνιον¹⁶. Διότι εἰς τὰς περιπτώσεις τῆς πολυπλόκου ζωῆς καὶ ἡ κίνησις ἀπὸ τὸ μηδὲν πρὸς τὴν δημιουργικότητα γίνεται πολυπλοκωτέρη. Ὁ ἔρως ὑπὸ τὸ βῆρος μηχανικῶν ἀντιλήψεων καὶ ἡθικιστικῶν παρυστάσεων ἐφορτώθη βεβιαῶς μὲ σκοτεινὴν ἐνοχὴν, μὲ τὸν τρόπον τοῦ μυστηρίου τοῦ ἀγνώστου καὶ τοῦ ἀπηγορευμένου. Ὅλα αὐτά, αἱ νέαι ἡθικαὶ καὶ κοινωνικαὶ ἀντιλήψεις τὰ ἀποτινάσσουν καὶ ζητοῦν νὰ ἐπιβάλλουν τὴν ἀπελευθέρωσιν τοῦ ἀνθρώπου. Πρέπει ὅπωςδήποτε ἡ ἐρωτικὴ ζωὴ νὰ ἀπαλλαγῇ ἀπὸ πρόσθετα βάρη καὶ τὴν σκοτεινὴν νομικὴν ἐνοχὴν, ἀλλὰ δὲν ἡμπορεῖ νὰ ἀπαλλαγῇ ποτὲ ἀπὸ τὸν τραγικὸν τῆς χαρακτῆρα, μὲ τὸ ἀγγελικὸν καὶ τὸ δαιμονικὸν στοιχεῖον¹⁷. Ἡ ὁρθὴ ὄντολογικὴ θεώρησις τῆς ἐρωτικῆς ζωῆς δίδει καὶ τὰ ὁρθὰ κριτήρια πρὸς ἡθικὴν ἐκτίμησιν ἐρωτικῶν ἐκδηλώσεων καὶ πρὸς ὁρθὴν ἀντιμετώπισιν αὐτῶν ἀπὸ κοινωνικῆς ἀπόψεως καὶ χριστιανικῆς ζωῆς¹⁸.

Ἡ Ἀγία Γραφή ἄλλωστε ἐρμηνεύει τὴν ἐρωτικὴν ζωὴν βάσει τῆς ἀνθρωπολογίας καὶ τῆς θεολογίας. Τὸ πνεῦμα αὐτῆς ἐντοπίζει τὸ δαιμονικὸν στοιχεῖον τοῦ ἔρωτος μόνον εἰς τὴν πορνείαν, τὴν ὁποίαν ἐρμηνεύει μὲ θρησκευτικὰς κατηγορίας. Ἡ ἀποστασία τοῦ περιουσίου λαοῦ τοῦ Θεοῦ, λόγου χάριν, κατὰ τοὺς προφῆτας ἐθεωρεῖτο ὡς ἐκπόρνευσις. Ἡ πορνεία ἀποτελεῖ τὴν πλεον ἐντονον πραγματικότητά τῆς κυριαρχίας τῶν μηδενιστικῶν, ἐγωκεντρικῶν καὶ ἀρπακτικῶν τάσεων πρὸς ἀπόλαυσιν καὶ κατοχὴν. Πρόκειται διὰ τὴν ἀπο-

16. Ἀπὸ ἐσφαλμένην ἀντιμετώπισιν τοῦ ἐρωτικοῦ προβλήματος γράφονται ἀπὸ ἡθικολόγους τὰ ἀθεολόγητα ἐκείνα καὶ ἀπὸ πάσης πλευρᾶς ψυχοφθόρα βιβλία περὶ ἐγκρατείας καὶ ἀγνότητος τῶν νέων.

17. Ἡ ἀποψὶς τοῦ W. Reich εἶναι ὅτι μόνον ἡ σύγκρουσις πρὸς τὸ κοινωνικὸν περιβάλλον δημιουργεῖ τὸ πρόβλημα. Κατὰ συνέπειαν, ἡ ἄρσις τῶν δυσμενῶν ὄρων ἡμπορεῖ νὰ θεραπεύσῃ κάθε ἀνωμαλίαν καὶ ἐνοχὴν. Ἔτσι τὸ ἐνστικτον τοῦ θανάτου (Todestrieb), τὸ ὁποῖον κατὰ τὸν Freud εἶναι αὐτοδύναμον καὶ ἀνταγωνιστικὸν τῆς ἐρωτικῆς ὁρμῆς (Liebestrieb), ὑπὸ τοῦ Reich θεωρεῖται ὡς δευτερογενὴς ἀμυντικὴ δύναμις κατὰ τοῦ κατὰ-πιστικτοῦ περιβάλλοντος. Βλ. W. Reich, *Charakteranalyse*, Frankfurt 1973, σ. 215 κ. ἑ.

18. Οἱ καλλιεργημένοι ἄνθρωποι, διὰ λόγους ἐπιεικείας, πάντοτε δεικνύουν συμπάθειαν ἐναντι κατατρυχομένων ἀπὸ ἐρωτικᾶς δυνάμεις καὶ ἐκτροπᾶς, ἐνῶ αἰσθάνονται ἀπέχθειαν ἐνώπιον τῆς ὑποκρισίας. Πρόκειται ἄλλωστε διὰ τὴν στάσιν τοῦ ἰδίου τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ εἰς τὰ Εὐαγγέλια.

14. S. Kierkegaard, «In vino veritas», ἐν *Étapes sur le chemin de la vie*, Paris 1948, σ. 40 - 43.

15. S. Kierkegaard, *In vino veritas*, μνημ. ἔργ., σ. 44.

ξένωσιν τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ κάθε θεϊκῆς σχέσιν. Τότε ὁ δαιμονισμὸς εἶναι τυραννικὸς καὶ ὁ πόθος διὰ τὴν λύτρωσιν πολλάκις γίνεται ἔντονος. Εἰς δὲ τὴν πορνείαν ἐνσωματώνονται ὅλα τὰ δαιμονικὰ ἐγκλήματα καὶ αἱ ἀπεριόριστοι κυριαρχικαὶ βλέψεις. Ἀπὸ τὴν πλέον ἀνώδυνον μορφήν πορνείας ἕως τὴν πλέον ἐξαχρειωτικὴν ἐπικράτησιν μεγάλων διαστροφῶν καὶ καταχρήσεων, ἐπὶ ὑψηλῆς οἰκονομικῆς καὶ κοινωνικῆς ἐπιφανείας, ἐκδηλώνεται ἐντόνως ἡ τάσις πρὸς ἐγωκεντρικὴν κυριαρχίαν, κατοχήν, ἐπικράτησιν καὶ εἰδωλοποίησιν τοῦ πόθου διὰ τὴν ζωὴν. Ἔτσι ἀπουσιάζει ἡ δημιουργικότης καὶ ἐκεῖ πολλάκις εἰς τὰς νεκρὰς ψυχὰς ἀναδύεται ὁ πόθος διὰ τὴν ἀπολύτρωσιν. Ἡ πορνεία λοιπὸν εἶναι τὸ κεντρικὸν εἶδωλον τῆς μηδενισμένης καὶ ἐκπεσμένης ζωῆς. Εἶναι τὸ ἄβυσσάλειον μηδὲν ἐνώπιον τῆς δημιουργικῆς καὶ ζωοποιῶς δόξης τοῦ Θεοῦ. Ἡ ἐκπόρνευσις τοῦ ἀνθρώπου σημαίνει ἀπώλειαν τῶν διαπροσωπικῶν σχέσεων καὶ κατ' ἀκολουθίαν νέκρωσιν τῆς κοινωνικότητος. Ὁ εἰδωλολατρικὸς καὶ θρησκευτικὸς μανθῦας τῆς πορνείας ἀλλάσσει κάθε τόσον ἀπόχρωσιν, ἀλλὰ πάντως παραμένει σύμφυτος μὲ τὰς ποικίλας ἐκδηλώσεις τῆς. Ἡ Ἁγία Γραφή μὲ ἐντυπωσιακὸν τρόπον καὶ ἀνυποχώρητον ἔμφασιν θεωρεῖ τὴν πορνείαν ὡς τὴν τυραννικωτέραν μορφήν εἰδωλολατρίας. Διότι ὁμολογουμένως πρόκειται διὰ τὴν εἰδωλοποίησιν τῆς ζωῆς καὶ τὴν ἔμμενον προσκόλλησιν εἰς μίαν μόνον μορφήν αὐτῆς, ἡ ὁποία ὑπόσχεται εἰς μὲν τοὺς κυριαρχικοὺς τύπους τὴν ἀπολύτρωσιν καὶ τὴν ἀναγνώρισιν διὰ τῆς ἡδονῆς καὶ τῆς κατακτήσεως, εἰς δὲ τοὺς καταπιεζομένους ἕνα πενιχρὸν μέσον πρὸς ἐξασφάλισιν τοῦ δικαιώματος τῆς ζωῆς. Εἰς τὴν πορνείαν ἡ ἐπιζητήσις κυριαρχίας παρουσιάζει τὴν πλέον ἐκτρωματικὴν ἀνάπτυξιν, τοῦλάχιστον εἰς ὠρισμένας περιπτώσεις. Ὁ πόθος διὰ τὴν ζωὴν καὶ τὴν δημιουργικὴν τελείωσιν αὐτῆς καταντᾷ ἀγρία ἐπιδίωξις κυριαρχίας καὶ ἔντονος ἀρπακτικῆς καὶ ἀπολαυστικῆς τάσεως. Τὸ κατ' εἰκόνα καὶ καθ' ὁμοίωσιν Θεοῦ δημιουργήμα ζῇ εἰς βάρος τοῦ πλησίον καὶ συνάμα πρὸς συντήρησιν κατατρώγει τὰς σάρκας του. Τὸ εἶδωλον τῆς πορνείας εἶναι ὁ μεγαλύτερος ἀντίπαλος τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ συνάμα καὶ ἡ ἀκραία περίπτωσις ἐντόνου ζωῆς ποὺ ἐγγίζει τὰ ἄβυσσάλεα ὅρια τοῦ μηδενισμοῦ. Εἰς τὰ ὅρια αὐτὰ ὅχι σπανίως ἀναδύεται ὁ πόθος διὰ μίαν δημιουργικὴν ζωὴν ποὺ θὰ συντρίψῃ τὴν ἐπιρροὴν τοῦ εἰδώλου τοῦ μηδενός.

Κατὰ συνέπειαν ἡ ἀπλὴ διάγνωσις τῶν μηχανισμῶν τῆς πορνείας βάσει μόνον ἠθικῶν καὶ κοινωνικῶν κριτηρίων δὲν ἔμπορεῖ νὰ ἐξαντλήσῃ μίαν πλήρη ἀνατομίαν αὐτῆς, μολοντί τὰ στοιχεῖα μιᾶς τοιαύτης διαγνώσεως εἶναι ἐν πολλοῖς χρήσιμα καὶ κατατοπιστικά. Ἡ πορνεία ὅμως ἔχει μίαν ὄντολογίαν, ἡ ὁποία παρέχει καὶ τὸ κλειδί διὰ τὴν ὀρθὴν ἐρμηνείαν τῶν περισσοτέρων ἐκδηλώσεων τῆς ζωῆς. Ἡ ὄντολογία αὐτῆς διαφωτίζεται μόνον εἰς τὴν διάστασιν τῆς συνόλου ὑπάρξεως καὶ τοῦ ἀγῶνος αὐτῆς πρὸς ἀνέλιξιν ἐντὸς τῶν κοινωνικῶν πλαισίων. Ἡ ἀνέλιξις αὐτῆς καθορίζεται ἀπὸ τὸν πόθον διὰ τὴν ζωὴν ποὺ κινδυνεύει πάντοτε νὰ ὀδηγηθῇ εἰς ἀπελπιστικὸν ἐκμηδενισμόν. «Τὸ κρίμα τῆς

πόρνης τῆς μεγάλης», ὡς παρουσιάζεται μὲ ζωηρὸν καὶ δραματικὸν τόνον εἰς τὸ 17ον κεφάλαιον τῆς Ἀποκαλύψεως τοῦ Ἰωάννου, εἶναι ἡ πλέον συγκλονιστικὴ εἰκὼν τῆς Ἁγίας Γραφῆς ποὺ ἐρμηνεύει κατὰ βάθος τὴν δύναμιν καὶ τὸ δρᾶμα τῆς πορνείας εἰς προσωπικὰς καὶ κοινωνικὰς διαστάσεις. Ἡ εἰκὼν αὐτῆς εἶναι ἐκδηλὸς ὡς πρὸς τὸ δαιμονικὸν στοιχεῖον τοῦ ἔρωτος, ἐνῶ ἡ παράστασις τῆς γυναικὸς, τῆς «περιβεβλημένης τὸν ἥλιον», εἰς τὸ 12ον κεφάλαιον τῆς Ἀποκαλύψεως προβάλλει ἐντόνως τὸ ἀγγελικὸν στοιχεῖον αὐτοῦ. Ἐν προκειμένῳ ἡ γυναίκα τοποθετεῖται εἰς τὸ κέντρον, ὡς συμπυκνώσουσα τὴν ἀπεριόριστον ἐρωτικὴν κυριαρχικότητα καὶ συνάμα ὡς παρέχουσα τὸ μέσον τῆς ἀπολύτρωσεως καὶ τὴν πηγὴν τῆς ἀπεριόριστου τρυφερότητος τῆς ζωῆς. Ἀπουσιάζουν ὅμως τὰ ἠθικιστικὰ κριτήρια, τὰ δὲ δρᾶμα τῆς ζωῆς, ἐνῶ ἐκτυλίσσεται ἐντὸς τραγικῶν συγκρούσεων, πορεύεται εἰς κάθαρσιν. Τὸ ἐρωτικὸν ἐνστικτον, εἴτε ἀπωθεῖται καταπιεζόμενον εἴτε ἱκανοποιεῖται μὲ κυριαρχικὴν βουλήμειαν, ἐκφεύγει τῆς ἀπλῆς μηχανικῆς διαδικασίας μιᾶς βιολογικῆς λειτουργίας. Εἶναι ἐμπεποτισμένον μὲ τὸν ἰσχυρὸν πόθον, ὁ ὁποῖος κατέχει ἐκρηκτικὰς δυνάμεις πρὸς ἀποσόβησιν κάθε κινδύνου ἐκμηδενισμοῦ τῆς ζωῆς. Ἡ ἐρωτικὴ ὁρμὴ δὲν ἐξιδανικεύεται εἰς δημιουργικὰς πράξεις, ἀλλὰ αἱ δημιουργικαὶ αὐταὶ πράξεις, ποὺ τελειοποιοῦν τὴν ζωὴν, ἐξαλείφουν τὸ τυραννικὸν εἶδωλον τῆς ἐρωτικῆς ζωῆς, τὴν ὁποίαν ἀπαλλάσσουν ἀπὸ τὰς ἐκρηκτικὰς καὶ καταστροφικὰς τάσεις καὶ τὴν καθιστοῦν ἐντόνως προσωπικὴν καὶ κοινωνικὴν.

3. Ἀγάπη καὶ γάμος

Μὲ τὴν ἀγάπην, ποὺ κηρύσσει καὶ ἐπιβάλλει ὁ Χριστιανισμὸς, ἐγκαινιάζεται νέα κατηγορία ζωῆς καὶ σκέψεως. Ἐρως καὶ ἀγάπη, ἐνῶ ἀναφέρονται εἰς τὴν ζωὴν καὶ τὴν κίνησιν αὐτῆς, ἔχουν διάφορα κατὰ πάντα χαρακτηριστικά. Ὁ ἔρως εἶναι πόθος διὰ τὴν ζωὴν καὶ τὴν τελείωσιν αὐτῆς, ἐνῶ ἡ ἀγάπη εἶναι πλήρωμα καὶ πηγὴ ζωῆς. Διὰ τοῦτο ὁ Εὐαγγελιστὴς Ἰωάννης ἐταύτισε τὸν Θεὸν μὲ τὴν ἀγάπην. Ἔτσι ἡ ἀγάπη συνδέεται ὀργανικῶς μὲ τὴν δημιουργίαν, τὴν συντήρησιν καὶ τὴν τελείωσιν αὐτῆς. Ὅπου ἀπουσιάζει ἡ δημιουργία, ἐλλείπει ἡ ἀγάπη καὶ ἀντιστρόφως. Ἡ ἀγάπη δὲν εἶναι ἠθικὴ ιδιότης τοῦ Θεοῦ¹⁹, ἀλλὰ τὸ πλήρωμα αὐτοῦ, ἡ αὐτοζωή, ἡ αὐτοαλήθεια καὶ ἡ πηγὴ κάθε ζωῆς καὶ κινήσεως. Ἡ ζωὴ τοῦ Θεοῦ εἶναι ἀγάπη, ὡς ἀπλωτικὴ φορὰ καὶ ὡς δημιουργικὴ ἐνέργεια. Ὁ Θεὸς δὲν ἔχει ἐρωτικὴν ζωὴν, ἀλλὰ μόνον ἀγαπητικὴν.

19. Ὁ Θεὸς εἶναι ἅγιος καὶ πηγὴ τῆς αγιότητος, δὲν ἔχει δὲ ἠθικὸν βίον ὁ ὁποῖος χαρακτηρίζει μόνον τὸν ἄνθρωπον. Ἀπὸ ὑπερβολικῆς χρῆσιν τῆς καταφατικῆς θεολογίας γίνεται λόγος περὶ ἠθικῶν ιδιοτήτων τοῦ Θεοῦ.

Διότι δὲν ποθεῖ τὴν διαιώνισιν, τὴν κατάκτησιν καὶ τὸν ἀπαθανατισμὸν τῆς ζωῆς, ἐφ' ὅσον εἶναι ἡ πηγή της. Ἡ ἀγάπη δὲν εἶναι πόθος διὰ τὴν ζωὴν, ἀλλὰ ἀπλωμα καὶ ἐκρηξεις τῆς ζωῆς ἀνεξαντλήτως. Διὰ τοῦτο ὁ ἀγαπῶν δωρίζει, ἐνῶ ὁ κυριαρχούμενος ἀπὸ τὸν ἔρωτα ἐπιζητεῖ κατακτήσεις καὶ κατοχήν. Ὁ ἔρως ἡμπορεῖ νὰ φθάσῃ εἰς τὴν ἀγάπην μὲ τὴν προϋπόθεσιν ὅτι θὰ μεταμορφώσῃ τὴν ἐρωτικὴν φορὰν εἰς ἀγαπητικὴν. Ὁ Σωκράτης εἰς τὸ Συμπόσιον τοῦ Πλάτωνος συνέλαβεν ὀρθῶς τὴν ὄντολογίαν τοῦ ἔρωτος. Ὁ ἔρως, ὡς δαίμων, εἶναι ἐνδεής, ἀλλὰ συνάμα τείνει εἰς τὴν πλήρωσιν καὶ τὴν ὁλοκλήρωσιν. Ἡ ἀγάπη εἶναι ἡ πηγή κάθε πληρώσεως καὶ ὁλοκληρώσεως. Διὰ τοῦτο ἡ δημιουργία τοῦ Θεοῦ, ὡς ἐνέργεια καὶ ὄχι ὡς κίνησις τῆς οὐσίας, εἶναι ἐκχυσίς, ἐκρηξίς καὶ ἀπλωσις τῆς ἀγαπητικῆς του φορᾶς. Τὰ ἐκ τοῦ μηδενὸς προερχόμενα ὄντα ἀδυνατοῦν νὰ ἀγαπήσουν, ἀν δὲν εὐρίσκωνται εἰς συνεχῆ ζωοποίησιν ἐκ μέρους τοῦ Θεοῦ. Διὰ τοῦτο ἡ θεία ἀγάπη εἶναι ἀπλωτική, ἐνῶ ὁ ἀνθρώπινος ἔρως συσπειρωτικός. Εἰς τὸ 13ον κεφάλαιον τῆς Α' πρὸς Κορινθίους ἐπιστολῆς ὁ Ἀπόστολος Παῦλος παρουσίασε μὲ ὅλον τὸ θεολογικὸν βάθος τὸ περιεχόμενον τῆς ἀγάπης πού ὑπερβαίνει κάθε ἄλλην μορφήν θεογνωσίας. Ἡ ἀγάπη εἶναι «τὸ τέλειον», πού, ὅταν θὰ ἔλθῃ ὡς πλήρωμα ἀποκαλύψεως καὶ ζωῆς, θὰ καταργήσῃ κάθε αἰνιγμα καὶ κάθε ἀτελῆ γνῶσιν τῆς θείας πραγματικότητος²⁰. Ὁ ἄνθρωπος ὑποκείμενος εἰς τὴν ἐρωτικὴν φορὰν δὲν ἡμπορεῖ νὰ ἔχῃ πλήρη θεογνωσίαν, ἀν δὲν γίνῃ καὶ ὁ ἴδιος ἀγάπη ἢ καλύτερον ἀν δὲν μεταμορφώσῃ μὲ τὴν θεϊαν χάριν τὴν ἐρωτικὴν φορὰν εἰς ἀγαπητικὴν. Ὁ ἄνθρωπος τελειοποιεῖται μόνον ὅταν κατανικήσῃ τὸ μηδὲν καὶ ὁδηγηθῇ εἰς τὸ δημιουργικὸν γίνεσθαι· τότε ἐκφεύγει τοῦ καταστροφικοῦ ἔρωτος, τὸν ὅποιον μεταμορφώνει εἰς ἀγάπην, διότι ἀρχίζει νὰ ὁμοιάζῃ μὲ τὸν Θεόν. Ἡ ἀγάπη «οὐ ζητεῖ τὰ ἑαυτῆς» καὶ κατὰ συνέπειαν εἶναι πηγή ζωῆς καὶ παροχῆς δωρεῶν καὶ ὄχι ἄμυνα καὶ ἀγὼν κατακτήσεων. Ἐτσι ἄλλωστε κατανοεῖται ἡ προτροπὴ τοῦ Χριστοῦ, εἰς τὴν Ἐπὶ τοῦ Ὄρους Ὁμιλίαν νὰ γίνουν οἱ ἄνθρωποι τέλειοι, ὡς εἶναι ἀκριβῶς τέλειος ὁ οὐράνιος πατήρ. Ἡ δὲ τελειότης αὐτὴ ἐκδηλώνεται μὲ τὴν πρὸς κάθε κατεύθυνσιν παροχὴν δωρεῶν. Ἡ θεία ἀγάπη λοιπὸν εἶναι ἡ αὐτοπηγή κάθε ζωῆς καὶ ἡ ἀνθρωπίνη ἀγάπη ὁ θρίαμβος ἐναντίον κάθε ἐγωκεντρισμοῦ καὶ ἡ ἀπλωσις τῆς ὑπάρξεως πρὸς κάθε μορφήν προσωπικῆς καὶ κοινωνικῆς ζωῆς.

Ἐξ ὅσων ἔχουν λεχθῇ, ὁ ἔρως κατ' ἀρχὴν ἡμπορεῖ νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς ἐγωκεντρικός. Διὰ τοῦτο καὶ τὸ πλέον βασικὸν χαρακτηριστικὸν τῆς ἐρωτικῆς ζωῆς εἶναι ὁ ναρκισσισμὸς καὶ ἡ ὑπὸ ποικιλίαν μορφῶν κυριαρχία τῆς τάσεως πρὸς αὐτοῖχανοποίησιν. Ὁ δονζουανισμὸς, λόγου χάριν, ἀποτελεῖ ἐντυπωσιακὸν φαινόμενον ἐγωκεντρικῆς χαρᾶς καὶ τάσεως πρὸς κυριαρχίαν καὶ ἀναγνώ-

ρισιν. Πέραν αὐτοῦ ὅμως ὑφίστανται καὶ ποικίλαι ἄλλαι μορφαὶ ἐρωτικοῦ ἐγωκεντρισμοῦ. Ἡ ἐκρηκτικὴ δύναμις εἰς τὸν ἔρωτα εἶναι περισσότερον τάσις πρὸς κατάκτησιν καὶ ἀναγνώρισιν. Ἐτσι ὑποθάλλεται εὐκόλως ὁ ναρκισσισμὸς πού ἡμπορεῖ εἰς πολλὰς περιπτώσεις καὶ εἰς διαφόρους μορφὰς ζωῆς νὰ λάβῃ πελωρίας καὶ καταθλιπτικὰς διαστάσεις. Ὁ ἔρως λοιπὸν, ὡς πόθος καὶ κίνησις, δὲν εἶναι ἀπηλλαγμένος τοῦ φόβου, διότι κινδυνεύει ἀνὰ πᾶσαν στιγμὴν νὰ ἀποτύχῃ εἰς τὴν τελείωσιν καὶ τὴν κατάκτησιν. Διὰ τοῦτο ἀκριβῶς ἡ συσπείρωσις εἰς τὴν ἐγωκεντρικὴν ἐστίαν γίνεται ὁλοὲν καὶ περισσότερον πείσμων καὶ ἐπίμονος. Ἐλλείπει εἰς τὴν μορφήν τῆς ζωῆς αὐτῆς ἡ αὐτάρκεια καὶ ἡ πλησμονὴ τῆς ἀγάπης· πρόκειται διὰ μίαν συνεχῆ κατάκτησιν μὲ ὅλους τοὺς κινδύνους ἀποτυχίας καὶ ἐκπτώσεως. Ἐτσι ἡ εἰδωλοποίησις τῆς ζωῆς αὐτῆς καὶ ὁ ναρκισσισμὸς εὐρίσκουν πρόσφορον ἔδαφος διὰ μίαν ἐντυπωσιακὴν ἀνάπτυξιν.

Κατὰ συνέπειαν τὰ δύο ἄκρα τῆς ἐρωτικῆς ζωῆς εὐκόλως ἐκδηλώνονται ὡς σαδισμὸς καὶ μαζοχισμὸς. Εἰς τὴν πρώτην περίπτωσιν ἡ ἐγωκεντρικὴ ἀπαίτησις διὰ κατάκτησεως καὶ ἀναγνώρισιν ὀξύνεται καὶ σκληρύνεται εἰς τὸ ἔπακρον. Ἡ ἀνάπτυξις τῆς σκληρότητος αὐτῆς πρὸς κατοχήν καὶ πλήρωσιν εἶναι δεῖγμα διεξόδου ἐνώπιον τοῦ ἀδιεξόδου τοῦ φόβου καὶ τῆς ἀνασφαλείας. Τὰ ἀρνητικὰ αὐτὰ αἰσθήματα ὀξύνουν ἀποφασιστικῶς τὸν πόθον καὶ καθιστοῦν τὴν ἐπιθυμίαν δι' ἀσφάλειαν ἐντονον κατὰ πάντα. Εἰς δὲ τὴν περίπτωσιν, ὅπου ἀπουσιάζει ἡ δύναμις καὶ ἡ σκληρότης, ἀναπτύσσεται ἀκατανίκητος ἡ ἐπιθυμία πρὸς ὑποδούλωσιν καὶ τελείαν ἐξουθένωσιν. Ὅταν ὁ φόβος δὲν ἡμπορεῖ νὰ ὀξύνῃ τὴν ἐπιθετικότητα, τότε ἀπονεκρώνει τὴν θέλησιν καὶ λυγίζει τὴν ἀποφασιστικότητα. Ἐτσι ἀναπτύσσονται εὐχερῶς αἱ τάσεις τοῦ μαζοχισμοῦ²¹. Εἰς τὸ βάθος ὅμως τῆς ὀδυνωμένης ὑπάρξεως κυριαρχεῖ ὁ φόβος πού ἐκτρέφει τὸν ἐγωκεντρισμὸν καὶ ὀξύνει ἢ ἀμβλύνει τὴν ἐπιθετικότητα. Ὁ ἄνθρωπος, παρὰσυνδεδεμένος ἀπὸ τὸν ἰσχυρὸν πόθον, θέλει νὰ κατέχῃ ἀποκλειστικῶς τὸ ἀντικείμενον τῆς ζωῆς, τὸ ὅποιον τοῦ ἐξασφαλίζει βεβαιότητα καὶ ἀναγνώρισιν· ὁσάκις ὅμως δὲν ἡμπορεῖ νὰ κατέχῃ τὸ ἀντικείμενον, ἀφήνεται ἀνυπεράσπιστος νὰ κατέχεται ἀπὸ αὐτό. Καὶ αἱ δύο μορφαὶ τῆς ζωῆς αὐτῆς ἀποτελοῦν μορφὰς τραγικῶν συγκρούσεων τοῦ προσώπου πρὸς ἀντιφάσεις πού ἐκπηγάζουν ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ γίνεσθαι τῆς ζωῆς του.

Ἡ ἀγάπη εἶναι κοινωνικὴ καὶ κατὰ συνέπειαν ἀποτελεῖ συνεκτικὸν νῆμα τῶν διαπροσωπικῶν σχέσεων. Ἀποτελεῖ ὑπέρβασιν τῆς ἐρωτικῆς συσπειρώσεως περὶ τὸ ἐγωκεντρικὸν εἶδωλον. Κατὰ συνέπειαν ὅπου ἀπουσιάζει ἡ ἀγάπη, εἰσβάλλει ἡ τυραννικὴ κυριαρχία τοῦ ἔρωτος. Βεβαίως, ὁ ἔρως ἡμπορεῖ νὰ με-

21. Αἱ ἀπόψεις αὗται ἴσως ἐκ πρώτης ὄψεως δὲν ἐναρμονίζονται μὲ τὴν ἐπιστήμην, ἀλλὰ ὡς ἔχουσαι ἄλλην ἀφετηρίαν ἐξετάζουν τὸ βάθος καὶ ὄχι τὴν ἐπιφάνειαν τῶν ἐρωτικῶν ἐκδηλώσεων. Πρβλ. W. Reich, *Charakteranalyse*, μνημ. ἐργ. σ. 398 κ. ἑ.

20. Α' Κορινθ. 13, 10.

ταμορφωθῇ εἰς ἀγάπην, ἀλλὰ ἡ μεταμόρφωσις αὐτὴ εἶναι ἡ κατάληξις μακρᾶς διαδικασίας καὶ ὠριμάνσεως, ὥστε ἀπὸ τὸ πέρασμα ἐνὸς ὁδυνηροῦ μηδενισμοῦ. Μὲ τὸν ἔρωτα εἰσβάλλει καὶ τὸ κωμικὸν στοιχεῖον, διότι πλήττεται τὸ ἀπόλυτον καὶ τὸ σοβαρὸν περιεχόμενον τῆς ζωῆς. Τὴν ἐκπτώσιν τοῦ σοβαροῦ εἰς τὰς μορφὰς τῆς ἀντιφατικῆς ἐρωτικῆς ζωῆς παρουσιάζει ἄλλωστε κατὰ παραστατικὸν τρόπον τὸ Συμπόσιον τοῦ Kierkegaard. "Ἐτσι ἡ ἀντιφατικὴ αὐτὴ κατάστασις τοῦ ἔρωτος φαίνεται νὰ αἵρεται μὲ τὴν εἰσβολὴν τῆς ἀγάπης. Μὲ αὐτὴν αἵρεται ἡ ἀντίφασις καὶ ἡ σύγκρουσις καὶ ἀναδεικνύεται ἡ ζωὴ ὡς πληρότης καὶ πηγὴ κάθε κινήσεως. "Ο ἔρως κατ' ἀρχὴν εἶναι στέρησις τῆς αὐτοζωῆς ἢ βίωσις τῆς ἀνάγκης πρὸς στερῶσιν τῆς ζωῆς. "Η ἀγάπη ὁμῶς τείνει νὰ καταστή τὸ αὐτὸσημῶς πρὸς τὴν ἔννοιαν τῆς ζωῆς. "Αλλωστε τυχαίως ὁ Εὐαγγελιστὴς Ἰωάννης δὲν ὠνόμασε τὸν Θεὸν ἀγάπην. "Ἐτσι κατανοεῖται τὸ κοινωνικὸν καὶ προσωπικὸν περιεχόμενον τῆς ἀγάπης, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ καὶ τὸ μοναδικὸν καὶ ἀπαραίτητον θεμέλιον κάθε ὠλοκληρωμένης κοινωνικῆς καὶ προσωπικῆς σχέσεως. "Η ἐρωτικὴ κοινωνία ἡμπορεῖ νὰ ἐγγίσῃ τὰ ὅρια τῆς ἀγάπης, ἀλλὰ γενικῶς παραμένει μία κοινωνία ἀντιφατικὴ, ὅπου αἱ διαπροσωπικαὶ σχέσεις εὐρίσκονται εἰς ἔντασιν καὶ ἐνίοτε εἰς ἀμείλικτον ἀνταγωνισμόν. "Ο ἄνθρωπος, ποὺ πραγματώνει τὴν ἀγάπην εἰς συγκεκριμένους κοινωνικὰς πράξεις καὶ εἰς μίαν πορείαν ἐσωτερικῆς δημιουργίας, καταναίκα τὴν πτώσιν καὶ τὸ μηδέν, ἀναδεικνύει τὸ πρόσωπόν του ὡς κατ' εἰκόνα τοῦ Θεοῦ δημιουργήμα καὶ μιμεῖται ἐπιτυχῶς τὸν δημιουργόν του εἰς τὴν δημιουργικὴν ἐκδήλωσιν. Διότι ἡ ἀγάπη δὲν εἶναι ἀπλὴ ἠθικὴ σχέσις πρὸς τὸν πλησίον, ἀλλὰ μίμησις θείας ζωῆς· δὲν ἐπιβάλλεται ἔξωθεν ὡς ἀναγκασμὸς καὶ ἐπιταγή, ἀλλὰ ἀναβλύζει ἀπὸ τὴν ἰδίαν τὴν ζωὴν, ποὺ, ἀπηλλαγμένη τοῦ μηδενιστικοῦ παράγοντος τῆς ἐρωτικῆς ἀντιφατικότητος, ἀναδεικνύεται εἰς θεῖον καλλιτέχνημα. "Ο κόσμος ἐδημιουργήθη ἀπὸ ἀγάπην, σώζεται ἀπὸ αὐτὴν καὶ ἀναδεικνύεται μὲ αὐτὴν. "Ο προορισμὸς τοῦ ἀνθρώπου εἶναι νὰ γίνῃ θεῖον καλλιτέχνημα μὲ ὑπομονήν, μὲ δημιουργικὴν ἀνέλιξιν καὶ μὲ νίκην κατὰ τῶν μηδενιστικῶν δυνάμεων τοῦ ἐρωτικοῦ ἀνταγωνισμοῦ. "Ο προορισμὸς αὐτὸς εἶναι κατὰ πολὺ ἀνώτερος ἢ καλὺτερον ριζικῶς διάφορος τῆς εὐδαιμονίας, ποὺ ἐπιζητοῦν ὅλοι οἱ κινδυνεύοντες νὰ ἀπολέσουν τὴν ζωὴν καὶ τὴν δημιουργικότητα ἀνθρώποι. "Ο νόμος τῆς ζωῆς ἢ καλὺτερον τὸ οὐσιαστικὸν στοιχεῖον αὐτῆς εἶναι ἡ ἀγάπη, ὡς ἀπλωτικὴ καὶ δημιουργικὴ φορὰ. "Η ἄλλοις καὶ ἀπρόσωπος φύσις, ποὺ δὲν συνηθετοποιεῖ τὸ μηδέν καὶ δὲν μάχεται ἐλευθέρως κατ' αὐτοῦ, ἔχει εἰς τὴν ἀθόρυβον δημιουργικότητά της αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ ὑπέρτατον στοιχεῖον τῆς ἀγάπης, ποὺ εἶναι ὑπομονή, ἔλλειψις βίας καὶ μηδενισμοῦ, ὠρίμανσις προοδευτικὴ εἰς ἔργον καλλιτεχνικόν. "Απουσιάζει βεβαίως ἡ ἐλευθέρως προσωπικὴ δημιουργία, ποὺ εἶναι τὸ μοναδικὸν καὶ ἀναντικατάστατον γινώρισμα τῶν κατ' εἰκόνα καὶ καθ' ὁμοίωσιν Θεοῦ δημιουργημάτων. "Ἐτσι καὶ εἰς τὴν πλέον στυγνὴν καὶ ἀπάνθρωπον ἐλεεινότητα τῆς βίας, τῆς καταπίεσεως καὶ τῆς κυριαρχίας, ἀρκεῖ μία καὶ μό-

νον σταγὼν ἀγάπης διὰ νὰ γίνῃ ἔκρηξις καὶ νὰ σωθῇ ὁλόκληρος ἡ δημιουργία.

Βάσει μόνον τῶν ἀνωτέρω κατανοεῖται πλήρως τὸ περιεχόμενον τῆς χριστιανικῆς παρθενίας. Δυστυχῶς πολλοὶ χριστιανοὶ εἰς τὴν θεωρίαν καὶ τὴν πράξιν εἶναι ἐπηρεασμένοι περισσότερον ἀπὸ ἠθικιστικὰς καὶ μηχανικὰς ἀντιλήψεις καὶ προσδίδουν εἰς τὴν παρθενίαν διάφορον κατὰ πάντα περιεχόμενον. "Η παρθενία, κατ' αὐτούς, εἶναι μία πράξις ἢ ἓνας τρόπος ζωῆς ποὺ ἐπιδιώκει νὰ ἀποφύγῃ τὴν γαμικὴν συνάφειαν ὡς παράνομον, ἐωσφορικὴν, ἀκάθαρτον καὶ συντελοῦσαν εἰς ἐνοχοποίησιν ἐνώπιον θεῶν ἐντολῶν. Εἰς τὴν προκειμένην περίπτωσηί ἀδυνατοῦν νὰ συλλάβουν ἢ νὰ βιώσουν τὸ τραγικὸν στοιχεῖον τῆς ἐρωτικῆς ζωῆς καὶ ἐσφαλμένως ἀντιμετωπίζουν τὸ πρόβλημα ὡς ἀποφυγὴν ἀπηγορευμένης, βεβήλου καὶ ἀκαθάρτου περιοχῆς. Πολλάκις δὲ ὁ ἠθικισμὸς καὶ ὁ Μανιχαϊσμὸς συνθέτουν ἓνα περίεργον καὶ ἐκτρωματικὸν κρᾶμα. "Η παρθενία ὁμῶς ἔχει βάθος καὶ περιεχόμενον μόνον ἂν κατανοῇται καὶ βιώνεται ὡς ὄντολογικὴ ἀποκατάστασις τοῦ ἐρωτικοῦ ἀνταγωνισμοῦ, ὡς συντριβὴ τῆς ἰδιοτελείας καὶ ὡς τελείωσις μὲ τὴν δημιουργικὴν δύναμιν τῆς ἀγάπης. Αἱ ἐρωτικαὶ σχέσεις καθ' ἑαυτὰς θεωρούμεναι καὶ κατὰ μείζονα λόγον αἱ σχέσεις ἐντὸς τοῦ γάμου δὲν εἶναι ἠθικῶς ἀπηγορευμένα καὶ βεβήλοι ἢ κατὰ ἄκραν ἐπιείκειαν (εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ γάμου) ἠθικῶς ἀνεκταί. Αἱ ἐν λόγῳ σχέσεις καθ' ἑαυτὰς θεωρούμεναι εἶναι ἀδιάφοροι ὡς πρὸς τὴν ἀξιολόγησιν, ἐνῶ, ὡς συντελοῦσαι εἰς τὴν ὄξυνσιν τοῦ ἐγωκεντρισμοῦ, τῆς τάσεως πρὸς κατάκτησιν καὶ τῆς εἰδωλοποιήσεως τοῦ πόθου διὰ τὴν ζωὴν, εἶναι δαιμονικαὶ καὶ βλάσφημοι κατὰ τῆς ζωῆς, κατ' αὐτῆς τῆς ἀγάπης. "Η παρθενία εἶναι μία κατὰ πρόληψιν ἢ πρόγευσιν ἀποκατάστασις τῆς φύσεως τοῦ ἀνθρώπου, ἡ ὁποία ἀπὸ τὴν τυραννικὴν ἐρωτικὴν τῆς φορὰν μετατρέπεται εἰς ἀγαπητικὴν. "Ο ἀσκητὴς παραιτούμενος τοῦ γάμου δὲν ἀποφεύγει (ἢ δὲν πρέπει νὰ ἀποφεύγῃ) μίαν παράνομον ἢ κατὰ ἄκραν ἐπιείκειαν ἀνεκτὴν πράξιν, ἀλλὰ μεταμορφώνει ὁλόκληρον τὴν σχέσιν του πρὸς τὴν δημιουργίαν. "Ἐτσι ἡ σχέσις του πρὸς τὸν κόσμον ποὺ εἶναι ἐγωκεντρικὴ καὶ ἰδιοτελὴς καθίσταται σχέσις ἀγάπης καὶ ἐνωτικῆς φορᾶς πρὸς ὅλα τὰ ὄντα. Διὰ τοῦτο ποτὲ δὲν νοεῖται παρθενία μόνον ὡς ἀποφυγὴ τοῦ γάμου, ἀλλὰ ὡς συνολικὴ προσφορὰ τῆς ζωῆς εἰς τὴν ἀγαπητικὴν φορὰν πρὸς τὴν δημιουργίαν.

"Ἐτσι ἡ παρθενία γίνεται πρόγευσις τοῦ παραδείσου, νίκη κατὰ τοῦ θανάτου καὶ ἐναρξὶς τῆς πορείας πρὸς τὴν δημιουργικὴν τελείωσιν. "Η χριστιανικὴ παρθενία δὲν ἀξιολογεῖται ἐν σχέσει πρὸς ἄχρονον αἰωνιότητα, ἡ ὁποία ἀντιτίθεται ριζικῶς πρὸς τὴν ἱστορίαν. Κυρίως καὶ κατ' ἐξοχὴν ἡ ἐν λόγῳ παρθενία μεταμορφώνει ἓνα μέρος τοῦ ἱστορικοῦ παράγοντος, ποὺ τὸν μεταμορφώνει μὲ τὴν νίκην κατὰ τοῦ θανάτου, ὡς προσωπικοῦ καὶ βιολογικοῦ ἐκμηδενισμοῦ, καὶ μὲ τὴν νίκην κατὰ τοῦ ἐρωτικοῦ ἀνταγωνισμοῦ. "Η παρθενικὴ ζωὴ ἔρχεται εἰς ἄμεσον σχέσιν πρὸς συγκεκριμένους μορφὰς τῆς ζωῆς. "Ἐτσι καὶ ὁ γάμος δὲν εὐρίσκεται πλέον εἰς ἀντίθεσιν καὶ ἀσυμβίβαστον ἔντασιν πρὸς τὴν παρθενίαν.

Κατὰ λίαν θετικὸν καὶ χαρκτηριστικὸν τρόπον ἡ σύνολος σχεδὸν πτερικὴ παράδοσις, τὴν ὁποῖαν συνοψίζει ἐκτύπως ὁ Ἰωάννης Δαμασκηνός, ἀποκρούει ἀποτελεσματικῶς τὰς μανιχαϊκὰς ἀντιλήψεις περὶ γάμου, τὸν ὁποῖον θεωρεῖ ὡς ἐφόδιον κατὰ τοῦ θανάτου²². Ὁ θάνατος θὰ ἠφάνιζε τὸ ἀνθρώπινον γέ-

22. Ὁ γάμος εἰς τὴν στρατευομένην Ἐκκλησίαν τοῦ Χριστοῦ ἀποτελεῖ ἀπλῶς ἐπ'ανένταξιν καὶ περαιτέρω πρόοδον τοῦ μυστηρίου αὐτοῦ εἰς τὸν κοινωνικὸν δεσμὸν μεταξὺ Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου. Ἀπὸ ἐσφαλμέναις ἐκκλησιολογικαῖς θέσεσι, κατὰ τὰς ὁποίας ἡ Ἐκκλησία περιχαρκεύεται εἰς ὅρια καὶ δὲν θεωρεῖται ὡς δυνάμει ὑπάρχουσα εἰς ὁλόκληρον τὴν δημιουργίαν, ὁ γάμος θεωρεῖται ὡς μυστήριον μόνον εἰς τὴν στρατευομένην Ἐκκλησίαν τοῦ Χριστοῦ. Μυστήρια ὅμως, ὡς χαρισματικαὶ πράξεις καὶ δυνάμεις, αἱ ὁποῖαι ἐνώνουν τὴν φύσιν καὶ τὴν μεταφυσικὴν διάστασιν, ὑπάρχουν καὶ εἰς τὴν Π. Διαθήκην. Τὸ δὲ μυστήριον τοῦ γάμου ἠυλόγηθη ἀπὸ τῆς δημιουργίας τοῦ ἀνθρώπου. Βλ. *Μάρκ.* 10, 6· «Ἀπὸ δὲ ἀρχῆς κτίσεως ἄρσεν καὶ θῆλυ ἐποίησεν αὐτούς· ἕνεκεν τούτου καταλείψει ἄνθρωπος τὸν πατέρα αὐτοῦ καὶ τὴν μητέρα, καὶ ἔσονται οἱ δύο εἰς σάρκα μίαν· ὥστε οὐκέτι εἰσὶν δύο ἀλλὰ μία σὰρξ· ὁ οὖν ὁ Θεὸς συνέζευξε, ἄνθρωπος μὴ χωρίζεται». Ὁ Ἰωάννης Δαμασκηνός συνοψίζει ἀριστὰ τὴν πατερικὴν παράδοσιν ἐπὶ τοῦ προκειμένου δίδει τὴν θεολογικὴν ἐρμηνείαν τοῦ γάμου. Οὗτος ἠυλόγηθη προαποβολικῶς ὑπὸ τοῦ Θεοῦ καὶ πρὸ τῆς πτώσεως, διότι ὁ θάνατος, ὁ ὁποῖος θὰ εἰσῆρχετο εἰς τὴν ζωὴν, θὰ κατέστρεφε τὸ ἀνθρώπινον γένος καὶ ἄρα τὴν μετὰ τοῦ Θεοῦ κοινωνίαν. Ἡ παραδείσιος παρθενία εἶναι ὀντολογικῆς φύσεως καὶ ὄχι ἡθικῆς. Κατὰ συνέπειαν καὶ ὁ γάμος, μὴ ἔχων τίποτε τὸ παράνομον, ἀποτελεῖ φάσιν τῆς πορείας τοῦ ἀνθρώπινου γένους διὰ τὴν τελειώσιν του. Πρὸς ὀντολογικὴν ἐρμηνείαν τῆς παρθενίας καὶ τοῦ γάμου εἶναι ἀπαραίτητον νὰ ἀπαλλαγῇ κανεὶς ἀπὸ ἡθικὰς καὶ ἡθικιστικὰς προϋποθέσεις καὶ παραστάσεις. Ὁ γάμος λοιπὸν εἶναι μυστήριον ἀπ' ἀρχῆς κτίσεως καὶ εἰς τὴν στρατευομένην Ἐκκλησίαν ἐξυψώνεται καὶ τοποθετεῖται εἰς τελειότεραν φάσιν μετὰ τὴν κοινωνίαν τῆς ἀγάπης. Αὐτὸ εἶναι τὸ νόημα τῶν λόγων τοῦ Χρυσοστόμου, ἐπὶ παραδείγματι, ὁ ὁποῖος θεωρεῖ τὴν εὐλογίαν ὡς ἀπαραίτητον προϋπόθεσιν τῆς ἐπιτεύξεως τοῦ γάμου. Βλ. Χρήστου Ἀνδρούτσου, *Δογματικὴ*, μνημ. ἐργ., σ. 398. Ἐνδεικτικῶς δὲ βλ. ὠρίμεναις περιουσίαις πατερικῶν κειμένων. Μ. Βασιλείου, *Εἰς τὴν Ἑξαήμερον* 7, PG 29, 160BC· «Ὁ τῆς φύσεως δεσμὸς, ὁ διὰ τῆς εὐλογίας ζυγός, ἐνώσις ἔστω τῶν διεσπώτων. Ἐχιδνα, τὸ χαλεπώτατον τῶν ἐρπετῶν, πρὸς γάμον ἀπαντᾷ τῆς θαλασσίας μυραίνης καὶ συριγμῶ τὴν παρουσίαν σημήνασα ἐκκαλεῖται αὐτὴν ἐκ τῶν βυθῶν πρὸς γαμικὴν συμπλοκὴν. Ἡ δὲ ὑπακούει καὶ ἐνοῦται τῷ ἰοβόλῳ. Τί βούλεται μοι ὁ λόγος; Ὅτι καὶ τραχὺς ἦ, καὶ ἄγριος τὸ ἦθος ὁ σύνοικος, ἀνάγκην φέρειν τὴν ὁμόζυγα καὶ ἐκ μηδεμιᾶς προφάσεως καταδέχεσθαι τὴν ἐνωσιν διασπᾶν». Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως*, 4, 24, PG 1208A· «Ἐκ παρθένου γὰρ γῆς ὁ ἀνθρώπος πεπλαστούργηται, ἐκ μόνου Ἀδάμ Εὐὰ ἔκτισται, ἐν παραδείσῳ παρθενία ἐπολιτεύετο... ὅτε διὰ τῆς παραβάσεως θάνατος εἰς τὸν κόσμον εἰσῆλθε, τότε ἐγὼ Ἀδάμ Εὐὰν τὴν γυναῖκα αὐτοῦ... ὥστε διὰ τὸ μὴ ἐκτριβῆναι καὶ ἀναλωθῆναι τὸ γένος ὑπὸ τοῦ θανάτου ὁ γάμος ἐπινενόηται, ὡς ἂν διὰ τῆς παιδοποιίας τὸ γένος τῶν ἀνθρώπων διασφύζηται... Ἐδύνατο γὰρ ὁ Θεὸς καὶ ἐτέρῳ τρόπῳ τὸ γένος πληθύναι, εἰ τὴν ἐντολὴν μέχρι τέλους ἐτήρησαν ἀπαρχάρακτον. Ἀλλ' εἰδὼς ὁ Θεὸς τῇ προγνώσει αὐτοῦ, ὁ πάντα εἰδὼς πρὶν γενέσεως αὐτῶν, ὡς μέλλουσιν ἐν παραβάσει γίνεσθαι καὶ θανάτῳ κατακρίνεσθαι, προλαβὼν ἐποίησε τὸ ἄρρεν καὶ θῆλυ καὶ αὐξάνεσθαι καὶ πληθύνεσθαι προσέταξεν». Ἰωάννου Χρυσοστόμου, *Ὀμιλία εἰς τὴν Γένεσιν*, PG 53, 125· «Μετὰ γὰρ τὴν παράβασιν τὰ τῆς συνουσίας γέγονεν» ἐπεὶ μέχρις ἐκείνου καθάπερ ἄγγελοι οὕτω διητῶντο ἐν τῷ πα-

νος καὶ συνάμα ἡ ἀποκοπὴ τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς ἀπὸ τὴν θεϊαν κοινωνίαν θὰ ἦτο ὀριστική. Ὁ γάμος ὅμως διασώζει τὸ ἀνθρώπινον γένος καὶ ἐπὶ πλέον διὰ τῆς δυνατότητος, ποὺ ἀποκτᾷ ἡ ἱστορία νὰ προχωρήσῃ προοδευτικῶς, συντελεῖ εἰς τὴν διενέργειαν τοῦ μυστηρίου τῆς ἀπολυτρώσεως. Ἔτσι διασώζεται καὶ ἡ κοινωνία μετὰ τὸν Θεὸν καὶ θριαμβεύει ἡ ἀγάπη καὶ ἡ δημιουργικὴ τελείωσις. Διὰ τοῦτο ὁ γάμος, κατὰ ὁρθὴν ἐρμηνείαν τῶν πατερικῶν ἀπόψεων, ἀποτελεῖ κύτταρον τῆς ἱστορίας καὶ τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ ἀγάπη λοιπὸν καὶ ὄχι ὁ ἐρωτικὸς ἀνταγωνισμὸς εἶναι ἡ βάσις καὶ ἡ πεμπτουσία τοῦ γάμου. Ὁ δὲ γάμος ἀποβαίνει κινητήριος δυνάμις τῆς δημιουργικῆς πορείας καὶ τελειώσεως τοῦ ἀνθρώπινου γένους. Δι' αὐτοῦ ἡ Ἐκκλησία ὡς σῶμα καθίσταται δυνατὴ καὶ μετὰ ταῦτα ἀποκαθίσταται ὀντολογικῶς ἡ ἀνθρωπίνη φύσις, χωρὶς τὴν ἐρωτικὴν τυραννίαν καὶ τὰς ἀντιφατικὰς συγκρούσεις, ἐντὸς τῆς ἀκτίστου δόξης τοῦ Θεοῦ. Ὁ γάμος ἀποτελεῖ τὸ νεῦρον τῆς ἱστορίας ποὺ πορεύεται προοδευτικῶς, ἐνῶ ἡ παρθενία κατὰ πρόληψινπραγματῶναι ἀμεσώτερον τὴν ἀγαπητικὴν καὶ κοινωνικὴν φορὰν πρὸς τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ. Κατὰ συνέπειαν γάμος καὶ παρθενία ὄχι μόνον δὲν εὐρίσκονται εἰς ἀδιάλλακτον ἔντασιν, ἀλλὰ καὶ τοποθετοῦνται εἰς ἐνιαίαν γραμμὴν πορείας. Ἡ παρθενία εἶναι προοδευτικωτέρα, ἀλλὰ καὶ ὁ γάμος πραγματῶναι διὰ τοῦ τρόπου του τὴν νίκην κατὰ τοῦ θανάτου καὶ ἔτσι ὡς πρὸς τὴν ἐπίτευξιν τοῦ σκοποῦ του συμπορεύεται μετὰ τὴν παρθενίαν²³. Ὡς χαρακτηριστικῶς τονίζει ὁ Ἰωάννης Δαμασκηνός, τὸ πολίτευμα τοῦ

παραδείσου... Πόθεν οὖν, εἰπέ μοι, ταῦτα αὐτῷ ἐπῆλθε φθέγγεσθαι; Ἡ δὴλον ἐστὶ προφητικοῦ χαρίσματος μετέχων πρὸ τῆς παρακοῆς, ἅπαντα ταῦτα ἑώρα τοῖς πνευματικοῖς ὀφθαλμοῖς;» *Περὶ παρθενίας*, PG 48, 544· «ὅπου γὰρ θάνατος, ἐκεῖ γάμος» τοῦτο δὲ οὐκ ἔντος οὐδὲ οὗτος ἐπεταί». Κατὰ ταῦτα τὸ πρωταρχικὸν αἷτιον τοῦ γάμου εἶναι ὁ ἐξοπλισμὸς τοῦ ἀνθρώπινου γένους κατὰ τοῦ θανάτου. Ἀλλὰ ἀπόψεις, ὡς εἶναι λόγου χάριν, ὁ γάμος μέσον σβέσεως τῶν σαρκικῶν παθῶν, τὰς ὁποίας δέχεται καὶ ὁ Χρυσόστομος ἔχοντες ὅλως δευτερεύουσαν σημασίαν, ἐξυπηρετοῦσαν συνάμα ἡθικοῦς σκοπούς. Βλ. καὶ Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ κατασκευῆς ἀνθρώπου* 17, PG 44, 189C. Προφανῶς ἡ σχολαστικὴ θεολογία τοῦ Θωμᾶ Ἀκινάτου δὲν θεωρεῖ ὑπὸ τὸ πρίσμα αὐτὸ τὴν ὀντολογίαν τῆς παρθενίας καὶ τοῦ γάμου. Διὰ τοῦτο δέχεται τὴν δυνατότητα φυσικῆς ἐρωτικῆς σχέσεως εἰς τὸν παράδεισον. *Summa Theologiae* 1, 98, 2.

23. Ἡ παρερμηνεία τῆς ὀντολογίας τοῦ γάμου ἡμπορεῖ νὰ ὀδηγήσῃ εἰς ἐσφαλμέναις ἐκτιμήσεις ὡς πρὸς τὴν σχέσιν του μετὰ τὴν παρθενίαν. Ἀλλὰ ὑφίσταται ὁ αὐτὸς κίνδυνος εἰσβολῆς ἡθικῶν παραστάσεων, καὶ ἂν ἀκόμη ἐπισημαίνεται ὁρθῶς ἡ ὀντολογία τοῦ ἐρωτος, τοῦ γάμου καὶ τῆς παρθενίας. Ὁ Χρυσόστομος, λόγου χάριν, φαίνεται εἰς ὠρισμένα σημεῖα νὰ ὑποτιμᾷ τὴν γυναῖκα, ὑπακούων, φυσικῶς τῷ λόγῳ, εἰς τὸ κρατοῦν κατὰ τὴν ἐποχὴν του κοινωνικὸν σχῆμα τῆς ἀνδροκρατίας. Βλ. *Περὶ παρθενίας*, PG 48, 568· «Πῶς οὖν βοηθὸς ἢ τῷ θανάτῳ τὸν ἄνδρα ὑποτάσσας; Πῶς βοηθὸς δι' ἧς οἱ υἱοὶ τοῦ Θεοῦ, μέλλοντες δὲ πάντες οἱ τὴν γῆν κατοικοῦντες τότε, ἅμα θηρίοις καὶ πετεινοῖς καὶ τοῖς ἄλλοις ἅπασιν ζώοις κατακλυσθέντες ἀπώλοντο; Οὐχ αὕτη τὸν δίκαιον Ἰώβ ἐμελλεν ἀπολλύναι, εἰ μὴ σφόδρα ἐκείνος ἦν ἀνὴρ; Οὐχ αὕτη τὸν Σαμψὼν ἀπώλεσεν; Οὐ τὸ πᾶν Ἑβραίων γένος αὕτῃ τελεσθῆναι τῷ Βεε-

παραδείσου ἦτο ἡ παρθενία. Τοῦτο ἐρμηνεύεται ὄντολογικῶς καὶ ὄχι ἠθικῶς. Δὲν εἶναι δηλ. ἡ παρθενία εἰς τὸν παράδεισον ἀποφυγὴ τῆς γαμικῆς συναφείας κατόπιν ὑπακοῆς εἰς κανόνας, ἀλλὰ μία φυσικὴ φορὰ καὶ ἐξέλιξις τῆς ζωῆς χωρὶς τὸν ἐρωτικὸν ἀνταγωνισμόν. Ἡ γαμικὴ συνάφεια, ποῦ εἰσῆλθεν εἰς τὸν κόσμον μετὰ τὴν εἴσοδον τοῦ θανάτου, εἶναι ἄγνωστος εἰς τὸν παράδεισον, χωρὶς αὐτὸ νὰ σημαίνει ὅτι ἀποφεύγεται λόγῳ τοῦ ὅτι εἶναι παράνομος καὶ ἠθικῶς κατακριτέα. Ἡ γαμικὴ σχέσις δηλ. εἶναι γνῶρισμα τοῦ ἀνθρώπου τῆς πτώσεως καὶ ὡς ἐκ τούτου ἡ φορὰ πρὸς τὴν δημιουργικὴν ὁλοκλήρωσιν διέρχεται διὰ τοῦ γάμου, ὡς κυττάρου τῆς ἱστορίας καὶ τῆς Ἐκκλησίας, ἐνῶ εἰς τὸν παράδεισον διέρχεται διὰ μόνης τῆς πορείας πρὸς τὸ καθ' ὁμοίωσιν μετὰ τὸν τρόπον αὐξήσεως, εἰς περίπτωσιν ἀποφυγῆς τοῦ θανάτου, ὡς τὸ πρᾶγμα ρητῶς τονίζουν οἱ πατέρες. Ἡ παρθενία λοιπὸν εἰς τὸν παράδεισον εἶναι ὁ ὄντολογικὸς τρόπος ὑπάρξεως, αὐξήσεως καὶ τελειώσεως τοῦ ἀνθρωπίνου γένους ἀπ' εὐθείας, χωρὶς τὸ πέρασμα ἀπὸ τὴν πτώσιν. Ὁ γάμος μετὰ τὴν πτώσιν διαμορφώνει μίαν δραματικὴν πορείαν διὰ τῆς ἱστορίας ποῦ τείνει μετὰ τὴν ἀπολύτρωσιν εἰς τὴν ἰδίαν δημιουργικὴν τελείωσιν. Εἰς τὴν πορείαν αὐτὴν καὶ ἡ παρθενία ἐπιδιώκει τὸν αὐτὸν σκοπὸν, τείνουσα προοδευτικώτερον εἰς τὴν θεϊαν βασιλείαν. Ἀλλὰ καὶ εἰς τὸν γάμον καὶ εἰς τὴν παρθενίαν κατανικᾶται ὁ θάνατος ποῦ κυριαρχεῖ εἰς τὴν ἱστορίαν καὶ ἐντὸς αὐτῆς συντελεῖται ἡ πορεία πρὸς τὴν δημιουργικὴν τελείωσιν. Κατὰ συνέπειαν γάμος καὶ παρθενία, κατὰ ὀρθὴν καὶ προσεκτικὴν ἐρμηνείαν τῆς πεμπτουσίας τῶν πατερικῶν κειμένων, εὐρίσκονται εἰς μίαν καὶ ἐνιαίαν γραμμὴν πορείας χωρὶς ἀδιάλλακτον καὶ διαλεκτικὴν ἔντασιν. Μία τοιαύτη ἔντασις παρατηρεῖται μόνον εἰς ἐσφαλμένους ἀπόψεις καὶ παρερμηνείας τοῦ χριστιανικοῦ πνεύματος ἢ εἰς τὸν πειρασμὸν ἐξάρσεως ὑπὲρ τὸ δέον τῶν πλεονεκτημάτων καὶ τοῦ χαρακτῆρος τῆς παρθενίας.

Ἡ μετὰ τὴν πτώσιν διάσπασις τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς μετὰ τὴν γνωστὴν ἀλλοτρίωσιν ἀπὸ τὴν θεϊαν ζωὴν δὲν νοεῖται κατὰ τὸν φιλοσοφικὸν τρόπον τοῦ Συμποσίου τοῦ Πλάτωνος, ὡς διάσπασις εἰς γένη ἢ πτώσις τῆς οὐρανίου ψυχῆς εἰς τὸν χῶρον τῶν ὑλικῶν σχημάτων, ὅπου αὐτὴ φυλακίζεται καὶ ἐγκλωβίζεται εἰς σῶμα. Ἡ πτώσις νοεῖται ὡς ἀποκοπὴ τοῦ ἀνθρώπου, ὁ ὁποῖος εἶναι δημιούργημα ἐκ τοῦ μηδενός, ἀπὸ τὴν ζωοποιὸν θεϊαν κοινωνίαν. Ἡ ἱστορία πλέον καθίσταται κονίστρα τοῦ δράματος, ὅπου τὸ σῶμα τοῦ περιουσίου λαοῦ καὶ μετέπειτα τῆς Ἐκκλησίας ἀποκαθιστοῦν ἤδη εἰς τὴν ἱστορικὴν πορείαν τὴν

φεγῶρ καὶ ταῖς συγγενικαῖς κατακοπῇν χερσὶ παρεσκεύασε; Τὸν δὲ Ἀχάβ τίς μάλιστα τῷ Διαβόλῳ παρέδωκε καὶ πρὸ τούτου τὸν Σολομῶντα μετὰ τὴν πολλὴν ἐκείνην σοφίαν καὶ εὐδοκίμησιν;» 579· «Ἡ γὰρ ἀθλία καὶ ταλαίπωρος κόρη, καίτοι αὐτῷ σφοδρῶς ὑπὸ τῶν ἀλγυδόνων κατατεινομένη, δέδοικε τούτων οὐχ ἥττον, μήποτε λελωβημένον καὶ ἀνάπηρον ἀντὶ ἀρτίου καὶ ὑγιῶς προέλθῃ, μήποτε ἀντὶ ἄρρενος θῆλῃ».

ἐνότητα θείας καὶ ἀνθρωπίνης κοινωνίας ὑπὸ ἐσχατολογικὸν καὶ μεταμορφωτικὸν πρίσμα. Εἰς τὸ δράμα αὐτὸ ὁ γάμος καὶ ἡ παρθενία φέρουν εἰς τὸν κόσμον τὴν δημιουργικὴν καὶ ἀγαπητικὴν ζωὴν ποῦ τείνει νὰ συντρίψῃ τὴν ἐρωτικὴν τυραννίαν τῆς διεσπασμένης ἀνθρωπίνης φύσεως. Ὁ Ἀπόστολος Παῦλος εἰς τὸ τέλος τῆς Πρὸς Ἐφεσίους ἐπιστολῆς συνάπτει ἀρρήκτως τὸ μυστήριον τοῦ γάμου μετὰ τὸ μυστήριον τῆς Ἐκκλησίας²⁴. Ὁ Χριστὸς εἶναι ὁ νυμφίος τῆς Ἐκκλησίας, ὁ ὁποῖος μετὰ τὴν μυστηριακὴν διάστασιν τοῦ σώματός του δίδει τὸν ἀρραβῶνα τοῦ πνεύματος καὶ τὴν ὑπόσχεσιν ὅτι τὸ θέατρον τῆς ἱστορίας θὰ εὐρῇ τὴν κάθαρσιν εἰς τὴν δημιουργικὴν τελείωσιν. Ἡ σχέσις Χριστοῦ καὶ Ἐκκλησίας εἶναι τὸ μέγα μυστήριον ποῦ συγκλίνει ἐντὸς τοῦ μυστηρίου τοῦ γάμου, ὡς κοινωνίας ἀγαπωμένων προσώπων ποῦ συντρίβει τὴν ἀσυναρτησίαν τῆς ἱστορίας, διότι ἀποτελεῖ τὸ ἀνανεωτικὸν κύτταρον αὐτῆς. Ἡ δὲ σχέσις νυμφίου καὶ Ἐκκλησίας ἔχει ὡς πρωταρχικὸν νεῦρον καὶ συνεκτικὸν νῆμα τὴν ἀγάπην, ἡ ὁποία εἶναι ἡ μοναδικὴ δύναμις τῆς δημιουργίας. Ὁ γάμος, ὡς μικρὰ κοινωνία ἀγάπης, ἀποτελεῖ τὴν Ἐκκλησίαν εἰς σμικρογραφίαν. Τὸ μυστήριον τῆς Ἐκκλησίας καὶ κάθε ἐκφανσις αὐτῆς, ποῦ εἶναι μυστήριον, ἐπανενώνει τὴν ἱστορίαν καὶ τὴν αἰωνιότητα, φυσικὴν καὶ μεταφυσικὴν διάστασιν, αἰσθητὸν καὶ νοητὸν κόσμον. Ἡ οὐσία δηλ. τοῦ χριστιανικοῦ μυστηρίου εἶναι ἡ συγκεκριμένη παρουσία τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ εἰς τὸν φυσικὸν κόσμον, λόγῳ τῆς ἐπανενώσεως φυσικῆς καὶ μεταφυσικῆς διαστάσεως. Μετὰ ἄλλους λόγους τὸ μυστήριον εἶναι κρίκος ἐνωτικὸς μεταξὺ τῶν δύο διαστάσεων ποῦ καθιστᾷ δυνατὴν τὴν ἐκφρασιν τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ διὰ συγκεκριμένων αἰσθητῶν μέσων. Ἔτσι ὁ γάμος καὶ ἡ Ἐκκλησία ἀποβαίνουν τὸ μεταμορφωτικὸν σῶμα τῆς ἱστορίας. Ἡ δὲ παρθενία ὡς φέρουσα ἤδη τὴν μεταμορφωτικὴν ἀγάπην εἰς τὸν κόσμον ἀνήκει εἰς τὸ αὐτὸ σῶμα τῆς Ἐκκλησίας. Γάμος, παρθενία καὶ κάθε πτυχὴ τῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινωνίας φέρουν τὸ πλήρωμα τῆς ζωῆς εἰς τὸν κόσμον. Τὸ πλήρωμα τοῦτο διασπᾷ καὶ καταστρέφει ἡ ἐρωτικὴ ὁρμὴ ὡς ἀρπακτικὸς πόθος διὰ τὴν ζωὴν.

Ἡ ἐκδίωξις τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὸν παράδεισον καὶ τὸ κλείσιμον αὐτοῦ, ὡς παρουσιάζει τὴν δραματικὴν αὐτὴν εἰκόνα τὸ τέλος τοῦ τρίτου κεφαλαίου τῆς Γενέσεως, ἀποτελεῖ τὴν ἀπαρχὴν τῆς ἱστορίας ποῦ σημαδεύεται ἀπὸ τὴν διάσπασιν, τὸν θάνατον καὶ ὡς ἐκ τούτου ἀπὸ τὸν ἀρπακτικὸν πόθον διὰ τὴν ζωὴν. Ἡ ἱστορία πορεύεται πλέον ὑπὸ τὸ ὀδυνηρὸν πέλμα τοῦ θανάτου. Κλείνει κάθε διέξοδος πρὸς τὸν Θεόν, πρὸς τὸ ξύλον τῆς ζωῆς. Ἐνῶ ὅμως ἡ διέξοδος αὐτὴ, κατὰ τὴν ἀνωτέρω δραματικὴν εἰκόνα, κλείνεται ἀπὸ τὸν Θεόν, συνάμα ἀνοίγεται ἀπὸ τὸν ἴδιον. Διότι κατὰ βάσιν κλείνεται ἀπὸ τὴν ἀνταρσίαν τοῦ ἀνθρώπου καὶ ὄχι ἀπὸ τὸν Θεόν. Ὁ Θεὸς τὴν Ἐκκλησίαν, ὡς περιούσιον

24. Ἐφεσ. 5, 22 - 32.

λάν και ὡς σῶμα Χριστοῦ, φέρει εἰς τὸν κόσμον διὰ τῆς γεννήσεως τῶν ἀπογόνων τοῦ Ἀβραάμ, τῶν προφητῶν, τοῦ Προδρόμου καὶ τοῦ Θεανθρώπου Χριστοῦ. Οἱ ἀπόγονοι τοῦ Ἀβραάμ καὶ πλείστοι ὅσοι προφῆται γεννῶνται ἀπὸ στείρας γυναικας καὶ ὁ Χριστὸς ἀπὸ μίαν γυναῖκα παρθένον. Ἀποκλείεται ἐν προκειμένῳ κάθε φυσικὴ ὁδός, διότι αὐτὴ μόνη τῆς εἶναι στείρα καὶ ἐφθαρμένη. Μόνον τὸ μυστήριον τοῦ Θεοῦ σώζει τὸν κόσμον, διότι συνενώνει φυσικὴν καὶ μεταφυσικὴν διάστασιν. Ἡ στείρα φυσικὴ ὁδὸς καρποφορεῖ μὲ τὸν νέον δεσμόν, πού εἶναι δεσμός δημιουργικῆς ἀγάπης. Ἐτσι ὁ γάμος καὶ ἡ Ἐκκλησία κυοφοροῦν τὴν ἀπολύτρωσιν, τὴν νέαν πραγματικότητα, πού εἰσβάλλει ὡς βασιλεία τοῦ Θεοῦ εἰς τὸν κόσμον καὶ τὸν ἀπολυτρώνει. Αἱ γεννήσεις τῶν ἀπογόνων τοῦ Ἀβραάμ καὶ αἱ γεννήσεις τῶν προφητῶν καὶ τοῦ Χριστοῦ φέρουν τὴν ἀπολύτρωσιν αὐτὴν μὲ τὸν γάμον καὶ ἐντὸς τῆς ἱστορίας. Ἐτσι ὁ γάμος ἡ ἡ δημιουργικὴ ἀγάπη ἡ ἡ φιλανθρωπία τοῦ Θεοῦ λύει καὶ καθαίρει τὸ δράμα τῆς ἐκδιώξεως τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὸν παράδεισον καὶ τοῦ σφραγίσματος τῆς εἰσόδου αὐτοῦ. Τὸ σφράγισμα ὅμως αὐτὸ εἶναι ἀποτυχία τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἀποκοπὴ τῆς κοινωνίας μὲ τὸν ζωοδότην Θεόν. Καὶ πάλιν ἡ δημιουργικὴ ἀγάπη τοῦ Θεοῦ, πού ἔφερε τὰ πάντα εἰς ὑπαρξιν ἐκ τοῦ μηδενός, ἀναπλάττει τὸν σκοτεινὸν καὶ μηδενιζόμενον κόσμον. Ἡ δὲ ἀγάπη αὐτὴ τοῦ Θεοῦ ἐκχύνεται πλουσίως εἰς τὸ μέγα μυστήριον τῆς Ἐκκλησίας, εἰς τὸν γάμον καὶ τὴν παρθενίαν. Ἡ βασικὴ ὑποδομὴ τῆς δημιουργίας ὁλοκλήρου εἶναι ἡ ἀγάπη καὶ ἔτσι ἡ ἰδίᾳ ἀγάπη ἀποτελεῖ τὴν ὑποδομὴν τοῦ μυστηρίου τοῦ γάμου καὶ τῆς Ἐκκλησίας, διότι τὸ μυστήριον αὐτῆς καὶ κάθε μυστηριακὴ τῆς ἐκφάνσις εἶναι τὸ μέσον διασώσεως, θεώσεως καὶ ὁλοκληρώσεως τῆς δημιουργίας. Ἡ λογικὴ δημιουργία ἀπέτυχεν εἰς τὴν πορείαν τῆς πρὸς τὸ καθ' ὁμοίωσιν καὶ ἔχασε τὴν θείαν καὶ τελειωτικὴν ἀγάπην, τὴν ὑποίαν ἐπανακτᾷ μὲ τὴν Ἐκκλησίαν καὶ ὅλας τὰς μυστηριακὰς τῆς ἐκφάνσεις.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ'

AMARTIA KAI ENOXH

1. Ἰσοθεΐα, ἐξομοιώσις πρὸς τὸν Θεὸν καὶ καθ' ὁμοίωσιν Θεοῦ

Ἡ ἐννοια τῆς ἀμαρτίας εἶναι κατὰ βάσιν θρησκευτικὴ. Κυρίως δὲ ἡ χριστιανικὴ ἀποψις περὶ ἀνθρώπου ἔχει παραμερίσει τὰς ποικίλας περὶ ἀμαρτίας ἀντιλήψεις ἄλλων θρησκειῶν καὶ ὠρισμένων φιλοσοφικῶν συστημάτων καὶ ἔχει ἐπιβληθῇ ἐξ ὁλοκλήρου εἰς τὴν πνευματικὴν ζωὴν τῶν Χριστιανῶν. Ἐν τούτοις δὲν πρέπει νὰ παραγνωρισθῇ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἐννοια τῆς ἀμαρτίας καὶ ἐντὸς τοῦ χριστιανικοῦ κλίματος ἔχει βαρυνθῇ μὲ πολλὰς ξένας πρὸς τὸ πνεῦμα τῆς Ἀγίας Γραφῆς καὶ τῶν πατέρων ἐπιδράσεις. Ἐτσι πολλάκις, ἀκόμη καὶ εἰς θεολογικὰς τάσεις, ἀπαντᾷ ἡ ἠθικὴ καὶ ἡ νομικὴ ἐννοια περὶ ἀμαρτίας. Ἡ ἀμαρτία, κατὰ τὰς ἐν λόγῳ ἀντιλήψεις, δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ ἡ παράβασις μιᾶς ἐντολῆς ἢ ἐνός νομοῦ. Ἡ μόνη θρησκευτικὴ ἀπόχρωσις εἶναι ἡ παραδοχὴ τῆς ἐντολῆς ἢ τοῦ νόμου ὡς θείων διατάξεων. Διὰ τοῦτο καὶ ἡ παράβασις ἐμπνέει φόβον καὶ ἐνοχλὴν πού περιβάλλονται μὲ ἀβυσσαλέαν, σκοτεινὴν καὶ μυστηριώδη ἀτμόσφαιραν. Εἰς τὰς περισσοτέρας τῶν περιπτώσεων αὐτῶν αἱ ἀντιλήψεις αὐταὶ δὲν διασαφηνίζουσιν ἐπαρκῶς ἢ ἀδυνατοῦν νὰ προσδιορίσουν τὴν σχέσιν τῶν ἐντολῶν πρὸς τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν. Αἱ ἐντολαὶ αὐταὶ δηλ. θεωροῦνται ἀπλῶς ὡς θεῖον θέλημα, χωρὶς νὰ γίνεταί διευκρίνησις ποία οὐσιαστικὴ σχέσις ὑφίσταται μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τοῦ ἀνθρωπίνου προορισμοῦ.

Ἐξ ἄλλου ἡ παράβασις τῶν θείων ἐντολῶν ἐκλαμβάνεται κατὰ κανόνα ὡς θέλημα τοῦ Σατανᾶ, μὲ τὴν ἐπίδρασιν καὶ τὴν κυριαρχίαν τοῦ ὁποίου ὁ ἄνθρωπος παρασύρεται εἰς ἀμαρτωλὰς πράξεις. Ἡ παρανομία, ὡς προσβολὴ τοῦ θείου θελήματος, θεωρεῖται ἔργον σατανικὸν καὶ ἡ κάθε παράνομος πράξις ἀποτελεῖ συνεργασίαν μὲ τὸν Σατανᾶν. Μολονότι μία τοιαύτη θεώρησις ἐκ πρώτης ὁψεως φαίνεται νὰ εἶναι σύμφωνος πρὸς τὸ βιβλικὸν καὶ τὸ πατερικὸν πνεῦμα εἰς πολλὰς περιπτώσεις διαβλέπει κανεὶς παρερμηνείαν τοῦ περιεχομένου τῆς ἀμαρτίας. Διότι ἡ συνεργασία αὐτὴ μὲ τὰς σατανικὰς δυνάμεις ἐκλαμβάνεται ὡς μία πράξις πού ἔχει καθαρῶς ἠθικὸν καὶ νομικὸν χαρακτῆρα. Τὸ θεῖον θέλημα παραλληλίζεται πρὸς ὑψίστην ἐπιταγὴν μιᾶς τάξεως ἐνός ὑπερτάτου Δικαίου. Ὁ Θεὸς παριστάνεται ὡς ὁ χωροφύλαξ ἡ ὁ εἰσαγγελεὺς τῆς ἐν λόγῳ δι-

καιοσύνης. Τὰ επισωρευόμενα δεινὰ εἰς τὴν ἀνθρωπότητα, ἀπὸ τὸν θάνατον ἕως τὸν παραμικρὸν πόνον, εἶναι ἀποτελέσματα τῆς ἀμαρτωλότητος καὶ ὡς ἐκ τούτου δίκαιαι τιμωρίαι ποῦ ἐπιβάλλονται εἰς τοὺς διάγοντας ἀμαρτωλὴν καὶ παράνομον ζωὴν. Οἱ δίκαιοι ἐναντι τῶν θείων ἐντολῶν ἀμείβονται καὶ μάλιστα ἡ ἀμοιβή των παρέχεται κυρίως εἰς τὸν παράδεισον, ἡ δὲ τιμωρία τῶν ἀδίκων ἐπιβάλλεται ὀριστικῶς εἰς τὴν κόλασιν. Ἡμπορεῖ βεβαίως νὰ τονίζωνται, καὶ μάλιστα κατὰ κόρον, ἡ ἀγάπη καὶ ἡ πατρικὴ φιλανθρωπία τοῦ Θεοῦ, τοῦτο δὲ μὴ οὐδόλως σημαίνει ὅτι ἐρμηνεύεται ὀρθῶς ἡ σχέσις Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου. Ὁ ἄνθρωπος ὅταν χάσῃ τὴν αὐθεντικότητα καὶ τὴν γνησιότητα τῆς ὑπάρξεώς του πολὺ ἀνέτως γεμίζει τὴν ζωὴν του μὲ τὴν φλυαρίαν τῶν ὡραίων λόγων. Ἡ σχέσις Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου καθίσταται μᾶλλον σχέσις φόβου, ὑπολογισμοῦ καὶ ὠφελιμισμοῦ. Ἡ δὲ δύναμις τῆς ὑποκρισίας ἔρχεται πάντοτε ἀρωγὸς καὶ ἐπικαλύπτει τὰ ἐλατήρια τῶν πράξεων μὲ ἐπίχρισμα ἀνωτέρας καὶ θεαρέστου ζωῆς, ὡς ὁ κιβδηλοποιὸς ἀποκρύπτει μὲ ἀγωνίαν καὶ ἐπιμέλειαν τὰ εὐπαθῆ σημεῖα τῶν παραχαράξεών του. Τὰ εἰδῶλα τοῦ ἠθικισμοῦ καὶ τοῦ νομικισμοῦ ἐταλαιπώρησαν καὶ ταλαιπωροῦν ἀφορήτως τὴν Χριστιανοσύνην ὁλόκληρον. Ἡ ἐξοδος ἀπὸ τὸν ἀσφυκτικὸν κλοιὸν τῆς συμβατικῆς αὐτῆς ζωῆς συντελεῖται μόνον μὲ τὴν κατανόησιν τῆς θρησκευτικῆς σημασίας ποῦ ἔχει ἡ ἀμαρτία. Διότι ἡ κατανόησις αὐτῆ συντελεῖ καὶ εἰς τὴν ὀρθὴν τοποθέτησιν τοῦ ἀνθρώπου ἐναντι τοῦ μυστηρίου τῆς ἀπολυτρώσεως καὶ ἐναντι τῶν ἐπιταγῶν τῆς ἠθικῆς καὶ τῆς κοινωνικῆς ζωῆς.

Ἐτσι ὁ ἄνθρωπος μὲ τὴν ἠθικὴν καὶ νομικὴν ἐρμηνείαν τῆς ἀμαρτίας δημιουργεῖ πλῆθος ἐκλεπτυσμένων εἰδῶλων, ἐνῶ ἡ Ἁγία Γραφή καὶ ἡ πατρικὴ θεολογία ποτὲ δὲν πύουον νὰ μαρτυροῦν τὴν ἀλήθειαν περὶ τῆς πραγματικῆς φύσεως τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ δὲ ὀρθὴ θεώρησις τῆς ἀμαρτίας τοποθετεῖ κυρίως καὶ κατ' ἐξοχὴν ὀρθῶς τὴν προβληματολογίαν τῆς χριστιανικῆς ἀνθρωπολογίας. Ἡ ἀμαρτία λοιπὸν εἶναι δύναμις καὶ κατὰστασις τῆς ἀλλοτριωμένης ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ σχέσις ἐν προκειμένῳ θνητοῦ καὶ ἀθανάτου, κτιστοῦ καὶ ἀκτίστου εἶναι θέσις κλειδὶ διὰ τὴν ὀρθὴν ἐρμηνείαν τῆς ἀλλοτριώσεως τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ κτιστὴ καὶ ἄρα θνητὴ φύσις πρέπει νὰ ζωοποιῇται ἀπὸ τὴν ἄκτιστον δόξαν τοῦ Θεοῦ. Ἡ ἀνθρωπίνη ἐλευθερία, ποῦ μόνη αὐτὴ καθιστᾷ δυνατὴν τὴν ὑπαρξίν προσώπου, ἡμπορεῖ ἢ νὰ αὐτομηδενισθῇ ἢ νὰ αὐτοδημιουργηθῇ μὲ τὴν κίνησιν πρὸς τὴν πορείαν τῆς αὐτάρκειας θείας ζωῆς. Ὁ αὐτομηδενισμὸς λόγῳ τῆς ἐλευθρίας πρέπει νὰ νοηθῇ ὡς τάσις καὶ κίνησις πρὸς τὸ μηδὲν καὶ ὄχι ὡς δυνατότης ὁλοσχεροῦς ἐπιστροφῆς εἰς τὸ μηδέν. Ἡ θνητότης, ἡ τρεπτότης καὶ ἡ ἀμαρτωλότης ἀποτελοῦν τὰς ἐκφάνσεις τῆς ἀλλοτριώσεως. Ὁ ἄνθρωπος, ἀντὶ νὰ τελειώνεται εἰς ἀνυψωνομένην ζωὴν, ἀντιμετωπίζει τὸν μηδενισμὸν γευόμενος τὴν ἐμπειρίαν τοῦ θανάτου, ὡς ἀπομακρύνσεως ἀπὸ τὸν Θεὸν καὶ ὡς στερήσεως τῆς ἀκτίστου δόξης αὐτοῦ.

Ἡ δύναμις καὶ ἡ κατὰστασις τῆς ἀμαρτίας ἔχουν μίαν ἐξέλιξιν. Τὸ τρί-

τον κεφάλαιον τῆς Γενέσεως μὲ λιτόν, ζωηρὸν καὶ λίαν δραματικὸν τρόπον περιγράφει τὸ προπατορικὸν ἀμάρτημα, ὡς ἀπαρχὴν τῆς ἀμαρτωλοῦ πορείας τοῦ ἀνθρώπου ὑπὸ τὰς μορφὰς τῆς θνητότητος, τοῦ φόβου καὶ τῆς ὀδύνης ἐντὸς ἐνὸς ἀφιλοξένου πλέον περιβάλλοντος. Εἰς τὴν κορύφωσιν ὅμως τῆς δραματικότητος αὐτῆς ἀναδύεται καὶ ἓνας τρυφερὸς καὶ φιλάνθρωπος τόνος, ὅπου διαφαίνεται ἡ παρήγορος καὶ σωστικὴ παρουσία τοῦ Θεοῦ, παρ' ὅλην τὴν τραγικὴν ἐξοδὸν τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὸν παράδεισον. Ἡ Ἁγία Γραφή ὁμιλεῖ σὺν τοῖς ἄλλοις διὰ παραβολῶν καὶ εἰκόνων. Διὰ τοῦτο ἀποτελεῖ βιβλίον ἀξεπέραστον, ὄχι μόνον λόγῳ τῆς θεοπνευστίας ἀλλὰ καὶ ἐκ τοῦ τρόπου παρουσιάσεως τῆς διδασκαλίας καὶ τοῦ συντελουμένου διὰ τὴν ἀνθρωπότητα ἔργου. Ἐτσι ἡ Ἁγία Γραφή παρέχει τὸ θεμέλιον ἐπὶ τοῦ ὁποίου οἰκοδομεῖται ἡ θεολογικὴ ἐρμηνεία τῆς ἀμαρτίας.

Τὸ προπατορικὸν ἀμάρτημα, ποῦ εἶναι ἡ ρίζα κάθε ἀμαρτίας, ἐπέφερε τροπὴν καὶ ἀλλοίωσιν τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως. Ἡ θνητότης ἐκυριάρχησεν εἰς τὴν ἀνθρωπότητα, ματαιώσασα τὴν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ ζωοποίησιν τοῦ ἀνθρώπου διὰ τὴν ἐπίτευξιν τοῦ καθ' ὁμοίωσιν. Ἡ διάρρηξις τῆς σχέσεως Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου καὶ ὁ ἐπακολουθήσας θάνατος ἐπῆλθαν κατόπιν τῆς ἐκδηλωθείσης ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου ἀνταρσίας. Τὸ ἀμάρτημα ὡς πρὸς τὴν προηγηθεῖσαν ἐπιδίωξιν τοῦ ἀνθρώπου ἦτο ἀπόπειρα ἀποκτήσεως τῆς ἰσοθείας. Παραστατικώτατα ὁ πειρασμὸς ἀναλύεται ὡς ἐπιθυμία ἀνυψώσεως τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὴν σφαῖραν τῆς θείας πραγματικότητος διὰ τῆς γνώσεως τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ πονηροῦ. Πρόκειται διὰ μίαν ὕβριν ποῦ κινεῖται εἰς τὰ πλάισια τῆς τραγικότητος. Ἡ παρακοή, ἡ ἀνταρσία, ἡ διάρρηξις τῆς σχέσεως Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου, ἡ κυριαρχία τοῦ θανάτου ἐπ' οὐδενὶ λόγῳ ἡμποροῦν νὰ ἐρμηνευθοῦν μὲ ἠθικὰ ἢ νομικὰ σχήματα, παρ' ὅλον ὅτι τοιαῦται παραστάσεις ἀναφέρονται ἢ ὑπονοοῦνται εἰς τὸ ὅλον πλάσιον, ἀλλὰ διὰ νὰ ξεπερασθοῦν καὶ νὰ ἐρμηνευθοῦν ὑπὸ τὸ πρίσμα τῆς ἀνταρσίας καὶ τῆς ὕβρεως κατὰ τοῦ θρόνου τοῦ Θεοῦ. Εἶναι ἀληθές ὅτι πολλὰκις οἱ θεολόγοι ἀποφεύγουν νὰ ὁμιλήσουν περὶ τραγωδίας, φοβούμενοι νόθευσιν τοῦ περιεχομένου τῆς Ἁγίας Γραφῆς, ἐνῶ τὴν ἰδίαν στιγμὴν ἐμπλέκονται κατὰ τραγικὴν εἰρωνείαν εἰς τὴν παγίδα τοῦ ἠθικισμοῦ καὶ τοῦ νομικισμοῦ. Ἐτσι ἀποφεύγουν τὸ μορμολύκειον τῆς τραγωδίας καὶ καθιστοῦν τὸν Θεὸν χωροφύλακα ἢ εἰσαγγελέα. Ἡ πορεία τοῦ ἀνθρώπου ὅμως ἀπὸ τὸ κατ' εἰκόνα πρὸς τὸ καθ' ὁμοίωσιν, μεταξὺ τῆς ἀβύσσου τοῦ μηδενὸς καὶ τῆς ἀνυψώσεως εἰς τὴν κορυφὴν τῆς θείας τελειώσεως, συντελεῖται μὲ τὸ γίγνεσθαι τῆς ἐλευθερίας ποῦ ἔχει τραγικὸν χαρακτῆρα. Τὸ χριστιανικὸν πνεῦμα ἔθεσε τὴν τραγωδίαν ἐπὶ ἀπεράντων διαστάσεων καὶ τὴν ἡλευθέρωσεν ἀπὸ τὰ κλειστὰ περιγράμματα τῆς ἀρχαιότητος. Ὁμολογουμένως ἡ θεολογία δὲν ἐξεμεταλλεύθη ἱκανοποιητικῶς τὴν ἀλήθειαν αὐτήν. Τοῦτο βεβαίως ἰσχύει διὰ τὴν σχολαστικὴν θεολογίαν, ἡ ὁποία παγιδευθεῖσα εἰς τὰ ἠθικιστικὰ καὶ νομικὰ πλάισια ἐπέφερε διάβρωσιν πολλῶν χριστιανικῶν συνειδήσεων.

Ἔτσι ἐνῶ ἡ ἐπιδιώξις τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὴν πορείαν του πρὸς τελείωσιν ἦτο ἡ ἀπόκτησις ἰσοθείας, τὸ ἀποτέλεσμα ὑπῆρξεν ὁ θάνατος, ἦτοι ἡ ἀποτυχία καὶ ἡ ἀπώλεια τῆς ζωοποιῦ χάριτος τοῦ Θεοῦ. Ὁ ἄνθρωπος μετὰ τὴν τραγικὴν σύγκρουσιν πρὸς τὸν δημιουργόν του εὐρέθη δοῦλος τῆς φύσεως, τῶν ἡθικῶν καὶ τῶν κοινωνικῶν σχέσεων. Ἐπαγιδεύθη¹ εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ θανάτου, ἐνὸς ἀφιλοξένου περιβάλλοντος καὶ κατ' ἀνάγκην εἰς τὴν τυραννίαν τῶν φυσικῶν, ἡθικῶν καὶ κοινωνικῶν σχέσεων, αἱ ὁποῖαι καθίστανται ὀδυνηραί, συμβατικά, ἀπρόσωποι καὶ ὑποκριτικά. Ταυτοχρόνως εὐρέθη αἰχμάλωτος τοῦ Ἐωσφόρου καὶ ὑπῆρξε τὸ τραγικόν του θῦμα. Ἡ θέλησίς του συνέπεσε μὲ τὴν σατανικὴν θέλησιν καὶ ἔτσι ἐδαιμονοποιήθη. Εἶναι ἔντονος ἡ ἐκδήλωσις τῆς θείας εὐσπλαγχνίας, ὡς παρουσιάζεται εἰς τὴν Ἀγίαν Γραφήν, πρὸς τὸν ἄνθρωπον ποῦ θεωρεῖται θῦμα τοῦ Διαβόλου καὶ αἰχμάλωτος τῆς βασιλείας του. Ἡ ἑωσφορικὴ λοιπὸν ἐπιθυμία πρὸς ἰσοθεῖαν ἐπέφερε τὴν τραγωδίαν τῆς πτώσεως. Ἐκτοτε ὁ ἄνθρωπος ἐπιδιώκει κάτι ἀνάλογον ἢ τὸ αὐτὸ μὲ ἄλλην προοπτικὴν. Μακρὰν τοῦ ζωοδότου Θεοῦ εὐρισκόμενος καὶ ἔρημος τῆς δημιουργικῆς τελειώσεως, ὁ ἄνθρωπος ζῇ εἰς τὴν περιοχὴν τῆς φαντασίας τῶν εἰδῶλων. Ἐνα ἀπὸ τὰ εἰδῶλα εἶναι καὶ ἡ θεοποίησις του μὲ αὐτάρκειαν καὶ αὐταρέσκεϊαν. Ἀπὸ τὴν εἰδωλοποίησιν καὶ θεοποίησιν τοῦ σώματός του, τῶν πράξεών του, τῶν ἡδονῶν καὶ τῶν παντοδαπῶν στηριγμάτων ἕως τὴν πλεονεξίας του, τῶν πνευματικῶν του δυνάμεων διαβλέπει κανεὶς νὰ κυριαρχῇ ἡ αὐτὴ τάσις. Ὁ κλασσικὸς Ἑλληνισμός, λόγου χάριν, ἐθεοποίησε τὸ σῶμα, ἐνῶ ἡ πλατωνικὴ φιλοσοφία τὴν ψυχὴν. Ἐν προκειμένῳ ὑπάρχει τάσις ἐξομοιώσεως ἢ ἐξισώσεως πρὸς τὸν Θεὸν μὲ τὴν ἀνακάλυψιν καὶ ἀνάπτυξιν ὑπαρχουσῶν καταβολῶν ἐντὸς τοῦ ἰδίου τοῦ ἀνθρώπου. Ἀλλωστε ἡ ἀνταρσία ἢ ἡ ὕβρις τῶν πρωτοπλάστων δὲν εἶναι μία ἐφ' ἧς ἀπαξ ἐνέργεια καὶ μετὰ ταῦτα τίποτε ἄλλο παρὰ ἡ κυριαρχία τοῦ θανάτου. Καὶ ἐντὸς τῆς περιοχῆς, ὅπου κυριαρχεῖ καταθλιπτικῶς ὁ θάνατος, ὁ ἄνθρωπος συνεχῶς ὀνειρεύεται τὴν ἰσοθεῖαν. Δὲν ἐπιδιώκει ἢ δὲν κατορθώνει νὰ φθάσῃ τὴν δημιουργικὴν τελείωσιν, ἀλλὰ ἐπιζητεῖ τὴν ἐξομοίωσιν του πρὸς τὸν Θεὸν μὲ τὴν ἔννοιαν τῆς ταυτίσεως ἢ ἐξισώσεως Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου εἶναι ἀνέφικτος ἢ διάκρισις τῆς σχέσεως καὶ ἡ κατανόησις αὐτῆς μεταξὺ θνητοῦ καὶ ἀθανάτου, κτιστοῦ καὶ ἀκτίστου, δημιουργήματος ἐκ τοῦ μὴ ὄντος καὶ Δημιουργοῦ. Ἡ ταύτισις τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸ θεῖον στοιχεῖον φαίνεται κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον αὐτονόητος. Πάντως ἡ τάσις πρὸς ἐξομοίω-

1. Ἐκκλ. 9, 12: «...ὡς οἱ ἰχθύες οἱ θηρεύοντες ἐν ἀμφιβλήστρῳ κακῶ καὶ ὡς ὄρνεα τὰ θηρεύοντα ἐν παγίδι, ὡς αὐτὰ παγιδεύονται οἱ υἱοὶ τοῦ ἀνθρώπου, εἰς καιρὸν πονηρόν». Ἡ βιβλικὴ ἀπόφωσις περὶ τῆς ἁμαρτίας, ὡς καταστάσεως, ἐξετάζεται ἐπισταμένως εἰς τὴν μελέτην τοῦ Ἰω. Καραβιδοπούλου, *Ἡ ἁμαρτία κατὰ τὸν Ἀπόστολον Παῦλον*, Θεσσαλονίκη 1968. Πρβλ. Χρήστου Μαλεβίτση, *Πολιτεία καὶ ἐρημία*, Ἀθήνα 1975, σ. 7-28.

σιν μετὸν Θεὸν δὲν εἶναι κατὰ πάντα ἀθέμιτος, ἀλλὰ μόνον ἄστοχος. Ὁ ἄνθρωπος παραμένων τὸ κατ' εἰκόνα Θεοῦ ἀμαυρωμένον δημιουργήμα, δὲν παύει νὰ ἐπιδιώκῃ τὴν δημιουργικὴν τελείωσιν. Συνάμα καὶ ὁ Θεὸς δὲν παύει νὰ ζωοποιῇ τὴν κτίσιν καὶ τὸν ἄνθρωπον. Εἰς τὴν δημιουργίαν καὶ τὴν στρατευομένην Ἐκκλησίαν δὲν ὑπάρχουν κλειστὰ περιγράμματα, διότι ὁ Θεὸς εἶναι δημιουργός, κύριος τῆς ζωῆς καὶ τοῦ θανάτου.

Τὸ καθ' ὁμοίωσιν πρέπει νὰ διακριθῇ ἀπὸ τὴν ἐξομοίωσιν ὡς τάσιν πρὸς ἐξίσωσιν μὲ τὸν Θεόν, διότι τὸ πρῶτον τοποθετεῖται ὀρθῶς εἰς τὴν σχέσιν κτιστοῦ ἀνθρώπου καὶ ἀκτίστου ζωοδότου Θεοῦ. Ὁ ἄνθρωπος θεώνεται ἢ θεοποιεῖται μετέχων εἰς τὴν ἐνέργειαν τῆς χάριτος τοῦ Θεοῦ. Ὡς κτιστὸν ὃν δὲν ἐξισώνεται πρὸς τὸν ἄκτιστον Θεόν, ἀλλὰ εὐρίσκειται πάντοτε εἰς τὴν σχέσιν δημιουργήματος καὶ ζωοδότου Δημιουργοῦ. Ἡ σχέσις αὕτη καθορίζει τὴν δυναμικὴν φορὰν ἀπὸ τὸ κατ' εἰκόνα πρὸς τὸ καθ' ὁμοίωσιν, ἀπὸ τὴν ἀρχέγονον κατάστασιν τῆς δημιουργίας πρὸς τὴν κατάληξιν εἰς τὴν θέαν τῆς ἀκτίστου δόξης τοῦ Θεοῦ. Ὁ ἄνθρωπος δηλ. δὲν ἀνακαλύπτει μόνον ἐντὸς τῶν βαθμῶν τῆς ὑπάρξεώς του τὰς καταβολὰς πρὸς ἀνάπτυξιν καὶ θεοποίησιν, ἀλλὰ καθορίζεται ἀποφασιστικῶς καὶ ἀπὸ τὴν κίνησιν τῆς ἐλευθερίας του ἐκ τῆς ἀρχέγονου καταστάσεως πρὸς τὴν θεῖαν τελείωσιν. Ἡ πορεία αὕτη εἶναι βεβαίως ἐντόνως δραματικὴ καὶ συντελεῖται τὸ πρῶτον ἐντὸς τῶν ἱστορικῶν πλαισίων. Τὰ πρῶτα καὶ τὰ ἔσχατα ἀποτελοῦν ἐν προκειμένῳ τοὺς δύο καθοριστικούς πόλους τῆς κινήσεως τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς ὑπ' αὐτοῦ πραγματώσεως τῆς ἁμαρτίας. Ἰπὸ τὸ πρίσμα δηλ. τῆς πρωτολογίας καὶ τῆς ἐσχατολογίας ὁ ἄνθρωπος ποτὲ δὲν νοεῖται στατικῶς ἀλλὰ πάντοτε δυναμικῶς· ἔχει μίαν ἀρχὴν, συμπεπυκνωμένην καὶ ἐκρηκτικὴν, καὶ κατὰ τὴν συνέχειαν ἕνα τέλος ποῦ καθορίζει ὁλόκληρον τὴν πορείαν του. Ἡ ἁμαρτία εἶναι ἡ πτώσις ἀπὸ τὴν ἀρχικὴν ζωὴν καὶ συνάμα ἀπὸ τὸ μελλοντικὸν τέλος. Καὶ κάθε νίκη κατὰ τῆς ἁμαρτίας ἀποτελεῖ ὄχι μόνον συντριβὴν τῶν συμπτωμάτων μιᾶς μηδενιζομένης καὶ ὑπὸ τὸ κράτος τῆς πτώσεως κυριαρχουμένης ζωῆς, ἀλλὰ καὶ ἐπαναφορὰν καὶ ἐπανάταξιν εἰς τὴν πορείαν ἀπὸ τὰς ρίζας τῶν πρώτων καταβολῶν πρὸς τὴν ἀνύψωσιν τῶν ἐσχάτων καρπῶν.

Ἔτσι ἡ ἁμαρτωλὴ ζωὴ, ἔχουσα ὡς θανατηφόρον ρίζαν τὸ ἀλλοτριωμένον εἶναι τοῦ ἀνθρώπου, ἐκδηλώνεται εἰς πολυμορφίαν ἡθικῶν καὶ κοινωνικῶν παραπτωμάτων. Συνήθως οἱ ἄνθρωποι περιγράφουν καὶ γνωρίζουν τὰ συμπτώματα τῆς δυνάμεως καὶ τῆς καταστάσεως τῆς ἁμαρτίας καὶ ὄχι τὴν ρίζαν τῆς. Ἡ πολυμορφία αὕτη τῆς ἁμαρτίας κυριαρχεῖ καὶ ἐπιβάλλεται ὡς τὸ κακὸν εἰς τὴν φύσιν, τὴν ἡθικὴν καὶ τὴν κοινωνικὴν περιοχὴν. Τὸ κακὸν τοῦτο ἐπιστημονικῶς καὶ πολλάκις φιλοσοφικῶς ἐρευνᾶται μόνον ὡς πρὸς τὴν ἐξωτερικὴν του ἐκφανσιν καὶ ὡς πρὸς τὰ ὀδυνηρὰ συμπτώματα, τὰ ὅποια ἄλλωστε ἀπασχολοῦν ἀμεσώτατα τὴν ζωὴν τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ δουλεία δηλ. εἰς τὴν φύσιν, τὴν ἡθικὴν καὶ τὴν κοινωνίαν ἐρμηνεύεται ὡς ἀποτέλεσμα μιᾶς ἐξωτερικῆς δυσαρ-

μονίας εις τὰς σχέσεις τῶν ἀνθρώπων. Μόνον ἡ θρησκευτικὴ ἔννοια τῆς ἀμαρτίας ἐντοπίζει τὸ αἷτιον τῆς δουλείας αὐτῆς εις τὴν ἀπώλειαν τοῦ παραδείσου, ἥτοι τῆς ζωῆς ποῦ ἐπορεύετο εις τὴν δημιουργικὴν ἀνύψωσιν. Ἐτσι τὰ τραγικὰ στοιχεῖα ἀπαρτίζονται ἀπὸ τὴν ἐπανάστασιν πρὸς ἰσοθειάν, τὴν ἐπιζήτησιν ἐπιμόνως τῆς ἐξισώσεως τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸ θεῖον στοιχεῖον καὶ τὴν ματαίωσιν τοῦ καθ' ὁμοίωσιν Θεοῦ. Ἡ ἀμαρτία ἐκφαίνεται ὡς ζωὴ κατ' ἐξοχὴν τραγική, ἐντὸς τῆς συγκρούσεως τῆς ἀνθρωπίνης ἐλευθερίας ἢ καλύτερον τοῦ ἀνθρωπίνου προσώπου πρὸς τὸ πρόσωπον τοῦ Θεοῦ. Ἡ σύγκρουσις αὕτη, ποῦ ἔχει ἀρχέγονα καὶ ἐξελικτικὰ στοιχεῖα, ὁδηγεῖ εις τὴν σκλήρυνσιν καὶ τὴν συντριβὴν τοῦ ἀνθρώπου, ἐνῶ διαφαίνεται εὐκρινῶς ἡ συμφιλίωτικὴ φορὰ ἀπὸ τὴν ἀπλωτικὴν ἀγαπητικὴν ἐνέργειαν τοῦ Θεοῦ, ποῦ διαβρώνει τὴν συσπειρωτικὴν ἐγκωκεντρικὴν ἐνέργειαν τοῦ ἀνθρώπου. Εἰς τὴν κατάστασιν τῆς ἀμαρτίας τὸ κακὸν εἶναι ἀπτόν καὶ συγκεκριμένον, ὅπως ἀκριβῶς καὶ τὸ καλόν. Ἡ προσβολὴ τοῦ θελήματος τοῦ Θεοῦ δὲν ἀποτελεῖ θεωρητικὴν ἢ τυπικὴν παράβασιν μιᾶς θείας ἐντολῆς, ποῦ νοεῖται εις τὰ πλαίσια μιᾶς δικαίας καὶ ἐννόμου τάξεως· δὲν εἶναι διασάλευσις τῆς θείας ἀλλὰ τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς. Ἡ προσβολὴ αὕτη πλήττει ἀμεσῶτα τὴν φύσιν τοῦ ἀνθρώπου, τὴν ζωὴν του καὶ τὴν τελειώσιν του. Κατὰ συνέπειαν δὲν ἀποτελεῖ πρόβλημα τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ μόνον τοῦ ἀνθρώπου.

Ἐτσι ἡ ἀμαρτωλὴ ζωὴ παρουσιάζει ἐκδήλως τὰ κριτήρια τοῦ κακοῦ καὶ τοῦ καλοῦ, ἐκτὸς ἀπὸ τὰς περιπτώσεις ὑποκριτικῆς συμπεριφορᾶς. Παρ' ὅλην τὴν συνύπαρξιν τοῦ κακοῦ καὶ τοῦ καλοῦ, δὲν γίνεται καμμία σύγχυσις. Ὁ ἀνθρώπος ἀκολουθῶν τὴν ἀμαρτίαν καθυστερεῖ εις τὴν προόδον του καὶ τοῦτο καθίσταται ἀντιληπτόν. Ἡ γνῶσις αὕτη ὅμως περὶ τῆς τραγικῆς του θέσεως κατὰ τὸ πλεῖστον τῶν περιπτώσεων δὲν εἶναι συνειδητὴ ἀλλὰ ἀσυνείδητος. Ἐτσι καὶ ἡ ὑποκριτικὴ ζωὴ καλύπτει τὸν φόβον καὶ τὴν ἀνασφάλειαν, παρέχουσα καὶ ἐπιτρέπουσα εις τὰ ἠθικὰ κριτήρια καὶ τὴν κοινωνικὴν ζωὴν τὴν προκρούσκειον μέθοδον καὶ τακτικὴν. Ἡ σκληρότης, ἡ ἀρπακτικότης, ἡ δειλία καὶ ὁ ὑπολογισμὸς καλύπτουν τὴν ἔλλειψιν δημιουργικῆς προόδου καὶ καθιερώνουν ἰδανικὰ ὀρθῆς καὶ πετυχημένης ζωῆς. Διὰ τοῦτο τὰ πασιφανῆ κριτήρια, ποῦ παρουσιάζει ἡ ἀμαρτωλὴ ζωὴ, πρὸς διάκρισιν τοῦ κακοῦ ἀπὸ τοῦ καλοῦ, μόνον ἓνας δημιουργικὸς ἀνθρώπος ἡμπορεῖ νὰ τὰ διακρίνῃ καὶ νὰ ἀποφύγῃ τὴν σύγχυσιν μεταξὺ τῶν δύο διαστάσεων. Ἡ δημιουργικὴ ζωὴ διαφωτίζει ἱκανοποιητικῶς τὸν ὁδὸν τοῦ συνειδητοῦ καὶ τοῦ ἀσυνειδήτου. Τότε μόνον ὁ δημιουργικὸς ἀνθρώπος ἔχει ὀξυτάτην αἴσθησιν ποῦ διαχωρίζει τὸ κακὸν ἀπὸ τὸ καλόν. Ἡ συνύπαρξις καλοῦ καὶ κακοῦ δὲν δημιουργεῖ καμμίαν δυσχέρειαν εις τὸν διαχωρισμὸν αὐτῶν. Εὐκόλως διακρίνεται ὁ σῆτος ἀπὸ τὰ ζιζάνια². Ἀλλωστε,

παρ' ὅλην τὴν καταθλιπτικὴν ἐπίδρασιν τῆς ὑποκρισίας, ποῦ ἔχει περισσότερον ἀσυνείδητον χαρακτήρα, ἡ ἐμπειρία τοῦ ἀνθρώπου παραμένει ἀρκετὰ ἀφυπνισμένη καὶ ἡμπορεῖ νὰ ἐκτιμῇ τὴν ὑψηλὴν ζωὴν καὶ νὰ καταδικάσῃ τὴν κενότητα καὶ τὴν πλαδαρότητα. Ἡ ἀνταρσία βιώνεται ὡς τραγικὴ ὕβρις, ἡ θεοποίησις τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἰσχυρὸς πόθος καὶ ἡ νοσταλγία τοῦ χαμένου παραδείσου, τῆς θείας ἀγάπης καὶ τῆς προόδου, ἡ παραμένει ἀδιάφθορος ἢ ἐκτρέπεται εις ἐκτρωματικὰς καὶ πολυμόρφους ἐκδηλώσεις. Πάντως εις τὴν συνύπαρξιν καλοῦ καὶ κακοῦ ἐκτυλίσσεται ἡ τραγωδία τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς. Ἡ δὲ συνύπαρξις αὕτη οὔτε μόνον εις τὰ βάθη τῆς ὑπάρξεως ἀπαντᾷ οὔτε μόνον εις τὴν διάστασιν τῆς ἱστορίας. Κάθε ἀπομόνωσις καὶ ἐντόπισις τῆς συνυπάρξεως αὐτῆς μόνον εις μίαν περιοχὴν σημαίνει τὴν ἀποτυχίαν τοῦ ἀνθρώπου νὰ κατανοήσῃ, νὰ ζήσῃ καὶ νὰ ξεπεράσῃ τὴν τραγωδίαν του. Ἐτσι ἡ ὑπαρξις τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἡ ἱστορία κυριαρχοῦνται ἀπὸ τὰς δύο αὐτὰς διαστάσεις καὶ συνάμα παρουσιάζονται ἐκδήλως ἀντιφατικαί. Σωρεῖς θραυσμάτων καὶ μορφῶν ἐκπεσμένης ζωῆς ἀνακυκλώνονται εις τὸν χῶρον τῆς ὑπάρξεως καὶ τῆς ἱστορίας. Τὸ δὲ κακὸν ὡς στέρσις τοῦ καλοῦ καὶ τῆς δημιουργικῆς ζωῆς ἐξυφαίνεται εις πολυάριθμα καὶ πολύμορφα εἶδωλα. Ἐτσι ἡ ὑπαρξις φαίνεται νὰ διακατέχεται ἀπὸ πλῆθος ἀντιφατικῶν στρωμάτων ποῦ ἀπειλοῦν ἀνὰ πᾶσαν στιγμὴν νὰ σχίσουν καὶ νὰ καταστρέψουν τὸ ἐνιαῖον τῆς προσωπικότητος τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ εἰδωλοποίησις τῆς ὑπάρξεως ἀποτελεῖ τὴν πηγὴν ὅλων τῶν ψυχικῶν νοσημάτων. Εἶναι δὲ πολὺ φυσικὸν τὰ πολλὰ θραύσματα καὶ εἶδωλα τῆς ὑπάρξεως νὰ μεταφέρονται εις τὴν ἱστορικὴν πραγματικότητα καὶ νὰ κυριαρχοῦν εις αὐτήν. Θὰ ἔλεγε κανεὶς ὅτι ὀρθῶς κατ' ἀρχὴν μία δεσπόζουσα τάσις τῆς ἰνδικῆς φιλοσοφίας ἀρνεῖται τὸ ἐνιαῖον τῆς προσωπικότητος καὶ δέχεται τὴν ἀνθρωπίνην ὑπαρξιν ὡς δέσμη πολλῶν ψυχῶν ἢ στρωμάτων. Αἱ ψυχαὶ αὐταί, κατὰ τὴν χριστιανικὴν ἄποψιν, εἶναι τὰ πολυάριθμα εἶδωλα καὶ αἱ ἐπιθυμίαι τῆς ψυχῆς πρὸς κατάκτησιν αὐτῶν.

γινώσκιν τοῦ κακοῦ καθορίζεται τὸ εἶδος καὶ ὁ τρόπος τῆς ἀπολυτρώσεως. Ὁ Πλατωνισμὸς, λόγου χάριν, θεωρῶν τὴν ψυχὴν συγγενῆ πρὸς τὸ θεῖον κηρύσσει τὴν ἀνάγκην φυγῆς ἀπὸ τῶν κακῶν τῆς αἰσθητῆς πραγματικότητος. Βλ. Πλάτωνος, *Θεαίτ.* 176b· «Ἄλλ' οὐτ' ἀπολέσθαι τὰ κακὰ δυνατόν, ὡ Θεόδορε· ὑπεκντίον γάρ τι τῷ ἀγαθῷ αἰεὶ εἶναι ἀνάγκη· οὐτ' ἐν θεοῖς αὐτὰ ἰδρῦσθαι, τὴν δὲ θνητὴν φύσιν καὶ τόνδε τὸν τόπον περιπολεῖ ἐξ ἀνάγκης. Διὸ καὶ πειρᾶσθαι χρὴ ἐνθένδε ἐκείσε φεύγειν ὅτι τάχιστα. Φυγὴ δὲ ὁμοίως θεῶν κατὰ τὸ δυνατόν· ὁμοίως δὲ δίκαιον καὶ δεινὸν μετὰ φρονήσεως γενέσθαι». Πλάτωνος, *Πολιτ.* 10, 609ab· «Τὸ σύμφυτον ἔρα κακὸν ἐκάστου καὶ ἡ πονηρία ἕκαστον ἀπόλλυσιν, ἢ εἰ μὴ τοῦτο ἀπολεῖ, οὐκ ἂν ἕλλογε αὐτὸ ἔτι διαφθείρειν. Οὐ γάρ τίς γε ἀγαθὸν μὴ ποτὲ τι ἀπολέσῃ, οὐδὲ αὖ τὸ μήτε κακὸν μήτε ἀγαθόν». Πλάτωνος, *Ἀλκιβ.*, 116a· «Οὐδὲν ἔρα τῶν καλῶν, καθ' ὅσον καλόν, κακόν, οὐδὲ τῶν αἰσχυρῶν, καθ' ὅσον αἰσχρόν, ἀγαθόν». Πρβλ. καὶ Πλάτωνος, *Πολιτ.* 10, 611e· *Νόμοι* 713C - 714a· *Τίμ.* 28ab,

2. Τοῦτο ἰσχύει δι' ὅλας τὰς θρησκείας καὶ τὰ φιλοσοφικὰ συστήματα. Ἀπὸ τὴν διά-

Ἔτσι μόνον ἡμπορεῖ νὰ ἐρμηνευθῇ ἀπὸ χριστιανικῆς ἀπόψεως ἡ διάσπασις τῆς προσωπικότητος καὶ ἡ τάσις τοῦ ἀνθρώπου ἢ νὰ κυριαρχῇ ἢ νὰ ὑποκύπτῃ εἰς δουλικὰς ἐξαρτήσεις. Ἡ συνύπαρξις λοιπὸν καλοῦ καὶ κακοῦ, ἐνῶ δὲν προκαλεῖ σύγχυσιν εἰς τὸν δημιουργικὸν ἄνθρωπον, συνθέτει τὴν τραγωδίαν τοῦ κάθε ἀνθρώπου καὶ αὐτοῦ ἀκόμη τοῦ δημιουργικοῦ. Οὔτε ἰδανικὴ καὶ ἀρμονικὴ εἶναι ἡ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου οὔτε κατὰ πάντα διεφθαρμένη καὶ κυριαρχουμένη ὑπὸ τοῦ κακοῦ. Ἐνῶ δὲ γίνεται εὐκόλως κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον ἡ διάκρισις τοῦ καλοῦ ἀπὸ τοῦ κακόν, εἰς θεωρητικὸν τοῦλάχιστον ἐπίπεδον, ἡ πραγματικότης ἀποδεικνύει ὅτι ποτὲ ὁ ἄνθρωπος δὲν ἡμπορεῖ νὰ ἀπαλλαγῇ ἀπὸ τὴν ἔντασιν καὶ τὴν διελκυστίνδαν μεταξὺ τῶν δύο ἐν λόγῳ διαστάσεων. Κατὰ συνέπειαν, ἀνεξαρτήτως τῶν πολλῶν ἠθικῶν προσωπειῶν ποὺ ἐνδύεται ἡ ὑποκριτικὴ ζωὴ, καὶ αὐτὴ ἡ εἰλικρινὴς συμπεριφορὰ τοῦ ἀνθρώπου ὑπόκειται εἰς ἀδυναμίας καὶ πτώσεις³, ὡς ἀκριβῶς ἡ σωματικὴ του ὑγεία ποτὲ δὲν εἶναι ἀπολύτως καὶ σταθερά. Πρόκειται διὰ μίαν ζώην ποὺ διανύεται ἐντὸς ἐνὸς δημιουργικοῦ ἀλλὰ δραματικοῦ γίγνεσθαι. Ὁ ἄνθρωπος μὲ τὴν συνύπαρξιν καλοῦ καὶ κακοῦ εἶναι ὑποχρεωμένος ἀνὰ πᾶσαν στιγμὴν νὰ παλαίῃ καὶ νὰ κατακτᾷ τὴν πρόοδον, ὑποκείμενος εἰς τὴν φυσικὴν, τὴν ἠθικὴν καὶ τὴν κοινωνικὴν δουλείαν. Ὅλοι δὲ αἱ μορφαὶ αὗται τῆς δουλείας ἐπιβάλλονται καὶ κυριαρχοῦν, διότι ὁ ἄνθρωπος παραλλήλως πρὸς τὸ καθ' ὁμοίωσιν Θεοῦ ἐπιδιώκει τὴν ἰσοθεΐαν ἢ τὴν θεοποίησίν του μὲ τὰς ἰδικὰς του δυνάμεις καὶ καταβολάς.

Ἡ ἁμαρτία λοιπὸν, ὡς τονίζουν χαρακτηριστικώτατα οἱ πατέρες, ἀποτελεῖ νόσημα καὶ ἡ σωτηρία ἀπὸ αὐτὴν θεραπείαν. Οἱ πατέρες ἄλλωστε δὲν ἀπεμακρύνθησαν ἀπὸ τὸ βιβλικὸν πνεῦμα, τὸ ὁποῖον ἡρμήνευσαν μὲ ἀκρίβειαν καὶ μὲ τὴν δύναμιν τοῦ φωτισμοῦ ποὺ εἶχαν. Ἡ Ἀγία Γραφή περιγράφουσα τὰς σωματικὰς ἀσθενείας δὲν τὰς διακρίνει τόσον ὀξέως ἀπὸ τὰς ψυχικὰς. Ὁ ὅλος ἄνθρωπος, ὡς σῶμα καὶ ψυχὴ, ὑπόκειται εἰς τὴν καταδυνάστευσιν τῆς ἁμαρτίας ποὺ ἐπιφέρει τὴν σωματικὴν καὶ ψυχικὴν φθοράν. Ὁ δαιμονισμὸς δὲν εἶναι μόνον σκλήρυνσις τῆς καρδίας καὶ πώρωσις τῆς ψυχῆς, ἀλλὰ κυριαρχία ἐπὶ τοῦ σώματος, ἀλλοίωσις τῆς φυσικῆς ζωῆς καὶ τῆς στοιχειώδους ἀνθρωπίνης εὐτυχίας. Ἡ ἁμαρτία, ὡς τὸ κακὸν ποὺ προῆλθε καὶ προέρχεται ἀπὸ τὴν ὕβριν καὶ τὴν ἀνταρσίαν τοῦ ἀνθρώπου, πλήττει τὴν ρίζαν καὶ τὰ ἀρχέγονα θεμέλια τῆς ἀνθρωπίνης ὑπάρξεως. Ὁσάκις ἡ λογικὴ δημιουργία ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὴν ζωοποιὸν χάριν, ἀνακαλύπτει μὲ φόβον καὶ ὀδύνην χαίνουσιν ἐνώπιόν της τὴν ἄβυσσον τοῦ μηδενός. Ἔτσι ἡ ἁμαρτία ἀποκτᾷ τὸν ἐωσφορικὸν καὶ τὸν τραγικὸν χαρακτήρα. Ἡ αὐτογνωσία ἐν προκειμένῳ διὰ νὰ εἶναι πλήρης πρέπει νὰ διαχέῃ φῶς εἰς τὸ βάθος τῆς ἁμαρτίας καὶ εἰς τὰς προϋποθέσεις τῆς δημιουργικῆς ἀνεξίξεως τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ τρόπος προελεύσεως τοῦ ἀνθρώπου

καὶ τὰ δῶρα τῆς δημιουργίας του τὸν καθιστοῦν ἄρχοντα, ἐνῶ ἡ ἁμαρτία τὸν ὀδηγεῖ εἰς τὴν δουλείαν.

2. Τὸ μυστήριον τῆς ἀνομίας

Ἡ δημιουργία ἐγίνε καὶ τελειοποιεῖται, διὰ μέσου δραματικῶν πτώσεων καὶ ἀνεξίξεων, μὲ τὴν θεϊκὴν ἀγάπην. Ἡ ἐκρηξίς τῆς θείας ἀγάπης ἀποτελεῖ τὴν καρδίαν τῆς δημιουργίας καὶ τῆς ἀπολυτρώσεως. Ἡ ἁμαρτία ἐν προκειμένῳ ὡς κατάστασις, ποὺ τείνει νὰ ματαιώσῃ τὸ σχέδιον τῆς δημιουργίας, εἶναι καὶ αὐτὴ ἐκρηκτικὴ δύναμις, ἀλλὰ δὲν ἔχει ρίζας εἰς τὴν ζώην καὶ τὴν ἐν γένει πραγματικότητά· εἶναι ἐκθεμελιωτικὴ καὶ μηδενιστικὴ δύναμις τῆς ζωῆς καὶ ὁλοκλήρου τῆς πραγματικότητος. Λαμβάνει «τεχνητὴν ὑπόστασιν» ὡς δύναμις ἐκδηλουμένη εἰς τὴν κτιστὴν καὶ τρεπτὴν πραγματικότητά. Ἡ δύναμις αὐτὴ δὲν ὑφίσταται καθ' ἑαυτήν· φανερώνεται μόνον ὡς διαβρωμένη κατάστασις, ὡς τρεπτότης τῆς ἐκ τοῦ μηδενός δημιουργίας. Διὰ τοῦτο, ἐνῶ δὲν ἔχει αὐθύπαρκτον ὑπόστασιν, ὑφίσταται ὡς ἐκδήλωσις ἐντὸς τῆς πραγματικότητος. Πάντοτε τὸ αἷτιον παραμένει ἡ ἐκ τοῦ μηδενός προέλευσις τῆς δημιουργίας. Ἔτσι τὸ μυστήριον τῆς δημιουργίας συνδέεται ἀναποφεύκτως μὲ τὸ μυστήριον τοῦ κακοῦ. Τὸ κακὸν ἀπλώνει τὰς ρίζας του εἰς τὰ θεμέλια τῆς ζωῆς, διότι ἀπὸ αὐτὰ ἀρχίζει ἡ δημιουργία καὶ ἡ ἀνέλιξις αὐτῆς. Λαμβάνει βάθος ἀπὸ τὸ βάθος τῆς ζωῆς· ἀκολουθεῖ τὸ μυστήριον τῆς δημιουργίας, διότι ἡ διάβρωσις αὐτῆς ἀρχίζει ἀπὸ τὰς ἰδίας τὰς ρίζας. Κατὰ συνέπειαν εἰς τὴν ὅλην πορείαν τῆς δημιουργίας ἀκολουθεῖ κατὰ πόδας καὶ τὸ κακὸν. Ἔτσι ἀποκτᾷ ἀπτόν χαρακτήρα καὶ συμφύρεται μὲ τὴν πορείαν τῆς ζωῆς καὶ τῆς ἱστορίας. Εἰς τὴν ἐκρηξίν τῆς θείας ἀγάπης ἀκολουθεῖ ἡ ἐκρηξίς τῆς ἐλευθερίας ποὺ ἀπὸ τὸ μηδὲν ἀνυψώνεται εἰς θεῖον καλλιτέχνημα.

Ἡ ἁμαρτία λοιπὸν δὲν ἐντοπίζεται μόνον ὡς κατάστασις καὶ καταστροφικὴ ροπὴ εἰς τὰ ἄτομα, μεμονωμένα θεωρούμενα, ἀλλὰ εἶναι συμπεφυρμένη μὲ ὁλόκληρον τὴν δημιουργίαν καὶ τὴν ἀνέλιξιν αὐτῆς. Ἔτσι κατανθεῖται ὁ δραματικὸς χαρακτήρ τῆς ἁμαρτίας καὶ τῆς ἁμαρτωλῆς ζωῆς. Ὁ ἀτομοκρατικὸς χαρακτήρ τῆς ἁμαρτίας εἶναι ἀντίληψις ξένη πρὸς τὸ πνεῦμα τῆς Ἀγίας Γραφῆς καὶ τῆς πατερικῆς θεολογίας. Διότι μία τοιαύτη ἀντίληψις ἐκλαμβάνει τὸ κακὸν ὡς ἀνεξάρτητον καὶ ξένην δύναμιν ποὺ ἐνσφηνώνεται εἰς ὠρισμένα μέρη τῆς δημιουργίας. Τὸ κακὸν ὁμῶς δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ αὐτὴ ἡ τρεπτότης τῆς ἐκ τοῦ μηδενός δημιουργίας· εἶναι τὸ μὴ ὂν, ἀλλὰ ὑφίσταται ὡς διαβρωμένη πραγματικότης. Ἄν γίνῃ ἀποκατάστασις τῆς πραγματικότητος, τὸ κακὸν δὲν ὑφίσταται πούθεν. Κατὰ συνέπειαν τὸ κακὸν λαμβάνει μορφήν ἀπὸ τὴν μορφήν τοῦ καλοῦ, τὴν ὁποίαν διαβρώνει καὶ ἀλλοιώνει. Ἔτσι λοιπὸν μὲ τὴν πορείαν τοῦ καλοῦ εἰς τὴν ζώην καὶ τὴν ἱστορίαν συμπορεύεται καὶ τὸ

κακόν, ὡς ἀποτυχημένη μορφή ἀναπτύξεως τοῦ καλοῦ. Διὰ τοῦτο, ἐκ πρώτης ὄψεως, δημιουργεῖται ἡ ἐντύπωσις ὅτι τὸ μυστήριον τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ ἔχουν κοινὰς ἀρχεγόνους ρίζας. Τοῦτο ὅμως ἀπὸ χριστιανικῆς ἀπόψεως οὐδό- λως εὐσταθεῖ. Τὸ κακόν συμπορεύεται μὲ τὸ καλόν ὅχι διότι ἔχει τοιαύτας κοι- νὰς ρίζας μὲ αὐτό, ἀλλὰ διότι ἀποτελεῖ τὴν παραμόρφωσιν τῆς ἐκ τοῦ μηδε- νὸς προερχομένης δημιουργίας.

Κατὰ ταῦτα ἡ ἀλλοίωσις τῆς δημιουργίας καὶ ἡ τροπὴ αὐτῆς εἰς τὸ μη- δὲν γνωρίζεται καὶ βιώνεται μόνον ὑπὸ ἐλευθέρων προσώπων. Ἔτσι ὁ δαιμο- νισμὸς βασιλεύει εἰς τὴν ἀνθρωπίνην ζωὴν καὶ κατὰ ὀργανικὴν ἐπέκτασιν εἰς τὴν ἱστορίαν. Αἱ μικρότεραι ἀρνητικαὶ λεπτομέρειαι τῆς καθημερινῆς ζωῆς καὶ αἱ δραματικώτεραι καὶ καταστροφικώτεραι συγκρούσεις τῆς ἱστορίας ἀποτε- λοῦν ἐκδηλώσεις μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς πραγματικότητος. Ὅλοῦν τὸ καλόν, ὡς πραγματικότης τῆς δημιουργίας, ὑφαίνεται καὶ ἀπλώνεται, ἐνῶ ἀκαταπαύ- στως ἡ ὑφ' παρουσιάζει ρήγματα ἀπὸ τὰς μηδενιστικὰς δυνάμεις. Φυσικὴ καὶ μεταφυσικὴ διάστασις, κατὰ τὴν χριστιανικὴν ἀποψιν, δὲν ἡμποροῦν νὰ διαχω- ρισθοῦν. Πρόκειται ὁμολογουμένως διὰ τὸ μυστήριον τῆς ζωῆς καὶ συνάμα διὰ τὸ μυστήριον τῆς ἀνομίας. Ἡ ἀνομία ἀποτελεῖ τὴν πλεον ὀδυνηρὰν καὶ δαιμο- νικὴν ἔκφρασιν τῆς ἀμαρτίας. Εἶναι τὰ τελευταῖα καὶ ἀκρότατα ὅρια τοῦ μη- δενισμοῦ. Ἄλλο προχώρημα τὸ κακόν δὲν ἔχει καὶ ἐκεῖ γράφεται ἀμετακλήτως ἡ καταδίκη του. Τὸ μὴ ὂν, ὡς παραμόρφωσις καὶ μηδενιστικὴ τροπὴ, ἐξαν- τλεῖται καὶ σιγᾷ. Δὲν ἔχει θεμέλια ζωῆς οὔτε σχέσιν μὲ τὴν πηγὴν τῆς ζωῆς. Τὸ μυστήριον τῆς ἀνομίας εἶναι τὰ «ὑποπροϊόντα» τῆς ἀνυψωνομένης δημιουρ- γίας ὕστερα ἀπὸ τὴν ὑπερνίκησιν καὶ τὴν συντριβὴν τοῦ μηδενός. Δὲν εἶναι δυ- νατὸν κτιστὴ πραγματικότης νὰ μὴ διέλθῃ ἀπὸ τὸ φάσμα τοῦ μηδενός. Τὸ τέ- λος τοῦ κακοῦ κόσμου μὲ τὴν δαιμονικὴν ἔκφρασιν τῆς ἀνομίας, ὡς παραστα- τικώτατα λόγου χάριν τὸ παρουσιάζει ὁ Ἀπόστολος Παῦλος ⁴, ἀποτελεῖ καὶ τὴν ὀρίμανσιν τοῦ καλοῦ, ἥτοι τῆς δημιουργίας. Τότε ὑπερνικᾶται καὶ συντρί- βεται τὸ μὴδὲν μὲ τὴν ὀλοκλήρωσιν τοῦ μυστηρίου τῆς δημιουργίας καὶ τῆς ἀ- πολυτρώσεως. Τὴν αὐτὴν δραματικὴν παραστατικότητά ἐνέχουν καὶ αἱ συγ- κλονιστικαὶ εἰκόνες τῆς Ἀποκαλύψεως τοῦ Ἰωάννου ⁵. Ὁ Χριστιανὸς καθαίρει συνεχῶς τὸν ἑαυτὸν του, ἀγωνίζεται καὶ συμβάλλει προσωπικῶς εἰς τὴν ὀρί- μανσιν καὶ τὴν ἐπέκτασιν τῆς ὑφ' τοῦ καλοῦ, πάντοτε ὅμως γνωρίζει ὅτι ἀ- νήκει εἰς ἓνα σῶμα, ποῦ εἶναι ἡ δημιουργία ἀνακαινισμένη μὲ τὸ σῶμα τοῦ Χρι- στοῦ, καὶ ὅτι ὁ κόσμος, μέχρι τῆς ἐξαντλήσεως τοῦ μυστηρίου τῆς ἀνομίας, «κεῖται ἐν τῷ πονηρῷ» ⁶. Κατὰ συνέπειαν, ἐπειδὴ ὀριμάζει καὶ ὑφαίνεται τὸ

4. Β' Θεσ. 2, 7. «Τὸ γὰρ μυστήριον ἤδη ἐνεργεῖται τῆς ἀνομίας».

5. Ἀποκ. 17, 7· 12, 4· 12, 6.

6. Α' Ἰω. 5, 19.

καλόν, «διενεργεῖται τὸ μυστήριον τῆς ἀνομίας». Ἄλλως τὸ κακόν δὲν ἔχει καμ- μίαν θέσιν εἰς τὴν δημιουργίαν. Ἄν δὲν φυτευθῇ ἓνα δένδρον, δὲν ὑπάρχει καμ- μία περίπτωσις παραμορφώσεως τῆς ἀναπτύξεώς του. Καὶ ὅταν ἀναπτυχθῇ καὶ δώσῃ τὸν καρπὸν, πάλιν αἱ παραμορφωτικαὶ δυνάμεις δὲν ἔχουν καμμίαν ἰσχὺν καὶ ἐκδήλωσιν. Μόνον εἰς τὴν διάρκειαν τῆς ἀναπτύξεως παρουσιάζεται τὸ κακόν, ὡς παραμόρφωσις καὶ ἐκτροπὴ ἀπὸ τὴν ὀρθὴν πορείαν τῆς ὀλοκλη- ρώσεως.

Ἔτσι κατανοεῖται εὐκόλως ὅτι τὸ μυστήριον τῆς ἀνομίας εἶναι παρασι- τικὴ δύναμις τῆς δημιουργίας. Ἡ δύναμις αὐτὴ εἶναι ἡ ἐπιρροή καὶ ἡ ἀντίστα- σις τοῦ μηδενός, ἡ ὁποία μόνον εἰς τὰ ἐλεύθερα ὄντα ἐκδηλώνεται. Τὴν ἄλογον καὶ ἀνελευθέραν κτίσιν ζωοποιεῖ ὁ Λόγος συνεχῶς καὶ χωρὶς ἀντιστάσεις ἀπὸ μέρους τῆς κτίσεως. Εἰς τὴν ζωὴν ὅμως τῶν ἐλευθέρων ὄντων δὲν ὑπάρχει μό- νον δημιουργία ὑπὸ τοῦ Θεοῦ καὶ ζωοποίησις αὐτῆς ὑπ' αὐτοῦ, ἀλλὰ συνάμα καὶ συνδημιουργία ποῦ γίνεται ἀπὸ τὰ ἐλεύθερα ὄντα. Ἔτσι τὸ μυστήριον τῆς ἀνομίας εἶναι ἡ διαρκὴς ἀπειλὴ πρὸς ἀποτυχίαν τοῦ σχεδίου τῆς δημιουργίας. Ἡ ἀγάπη τῶν ἀνθρώπων ὑποχωρεῖ, γίνεται ἐγωκεντρικὴ συσπείρωσις καὶ ἐ- ρωτικὴ φορὰ. Ὅσον δὲ ἡ ἀνομία πληθύνεται καὶ ὁ δαιμονισμὸς ἀσκει καταθλι- πτικώτεραν κυριαρχίαν, τόσον οἱ ἄνθρωποι γίνονται περισσότερον ἀτροφικοί, ἀντικοινωνικοί, ἐγωιστὰ καὶ ἀρπακτικοί. Ἡ ἀγάπη παγώνει καὶ ἀπολιθώνε- ται ⁷. Μόνον ἡ θεία ἀγάπη εἶναι ἀνεξάντλητος καὶ πηγὴ κάθε ἀπλωτικῆς φο- ρᾶς τῆς ζωῆς. Ἡ ἀνθρωπίνη ἀγάπη ὀλοκληρώνεται μὲ τὴν ἐξύψωσιν καὶ τὴν ὁμοίωσιν πρὸς τὴν θεϊκὴν ἀγάπην. Τὸ μυστήριον τῆς ἀνομίας εἶναι ὁ διαβρωτι- κὸς παράγων τῆς ἀγάπης αὐτῆς. Ἔτσι τὸ μυστήριον τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ διαφωτίζεται καὶ κατανοεῖται ὡς μυστήριον τῆς δημιουργίας ἀπὸ μέρους τοῦ Θεοῦ καὶ ὡς μυστήριον τῆς συνδημιουργίας ἀπὸ μέρους τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ Θε- ὸς εἶναι ἡ πηγὴ τοῦ καλοῦ καὶ ὁ ἄνθρωπος ὁ κατακτητὴς αὐτοῦ καὶ συνάμα ὁ δημιουργὸς τοῦ κακοῦ, τῆς ἀποτυχίας καὶ τῆς ἀντιστάσεως. Ὁ Θεὸς ὡς δημι- ουργὸς αὐτοῦ ὑπάρχει, ἐνῶ ὁ ἄνθρωπος, ὡς συνδημιουργός, περνᾷ ἀπὸ τὸ μὴδὲν.

Ἡ ἐνέργεια τοῦ ἀνθρώπου ὡς συνδημιουργία εἶναι ριζικῶς καὶ ποιοτικῶς διάφορος ἀπὸ τὴν ἄκτιστον δημιουργικὴν ἐνέργειαν τοῦ Θεοῦ. Ἡ κτιστὴ ἀν- θρωπίνη ἐνέργεια περνᾷ ἀπὸ τὸ μὴδὲν, ἀποθνήσκει καὶ ἔπειτα ἀναπτύσσεται εἰς ὀλοκληρωμένην μορφήν. Ὅ,τι ἀκριβῶς συμβαίνει εἰς τὴν ἀποκατάστασιν καὶ τὴν ἀφθαρτοποιήσιν τῆς φύσεως, τὸ αὐτὸ συντελεῖται καὶ εἰς τὴν ἀνάδειξιν τῆς ἀνθρωπίνης ἐλευθερίας. Καὶ εἰς τὰς δύο περιπτώσεις πρόκειται διὰ τὴν ἰ- δίαν διαδικασίαν τοῦ κόκκου τοῦ σίτου ποῦ ἀποθνήσκει καὶ ἀνίσταται. Τὸ φθα- ρτὸν σῶμα ζωοποιεῖται ἀφοῦ περάσῃ ἀπὸ τὸν θάνατον, καὶ ἡ ἐλευθερία καταξιώ- νεται μὲ τὸ πέρασμά της ἀπὸ τὸ μὴδὲν. Ἡ διαφορὰ ὑφίσταται ὡς πρὸς τὸ ἐξῆς·

7. Ματθ. 24, 12.

ή μὲν ζωοποίησις τῆς φθαρτῆς φύσεως εἶναι ἔργον τῆς δημιουργίας, ἐνῶ ἡ καταξίωσις τῆς ἐλευθερίας ἔργον τῆς συνδημιουργίας. Εἰς τὴν πρώτην περίπτωσιν ἀπουσιάζει παντελῶς ἡ ἀποτυχία, ἡ ὁποία ὅμως ἀποτελεῖ συνεχὲς καρκίνωμα τῆς δευτέρας. Ἡ φύσις καὶ ἡ βούλησις με διαφορετικὰς ἐξελλίξεις περνοῦν ἀπὸ τὸ μηδέν, ἐφ' ὅσον δημιουργοῦνται ἀπὸ αὐτό. Ἰσχύει ἐν προκειμένῳ ὁ νόμος τῆς σπορᾶς τοῦ σίτου. Ἡ δημιουργία καὶ ἡ συνδημιουργία συμπορεύονται. Ἡ κτιστὴ πραγματικότης ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν ἄκτιστον. Ἐτσι ἡ δημιουργία εἶναι ἀπλωτικὴ ἐκρήξις τῆς θείας ἀγάπης, ἐνέργεια αὐτῆς καὶ πρόοδος, ἐνῶ ἡ συνδημιουργία συνέχισις τῆς δημιουργίας με διαρκῆ ἐξάρτησιν ἀπὸ τὴν ἄκτιστον ἐνέργειαν τοῦ Δημιουργοῦ.

Κατὰ συνέπειαν κατανοεῖται καλὺτερον καὶ ὁ ἱστορικὸς νόμος τῆς καταστροφῆς καὶ τῆς δημιουργίας. Ὅπου καταβαρυνθῶνται ἡ ζωὴ καὶ σήπεται ὁ πολιτισμὸς καὶ παρακμάζει τὸ πᾶν, ἐκεῖ ἀναδύνονται νέαι δυνάμεις ποὺ προχωροῦν με ὀργασμὸν καὶ ἐκρηκτικὴν δύναμιν⁸. Ὅταν ἐκφυλίζεται τὸ κακόν, τὸ μυστήριον τῆς ἀνομίας, καὶ ἡ σῆψις φθάνῃ εἰς τὸ ἐσχατὸν ὄριον, τότε νέαι δυνάμεις τῆς ζωῆς προβάλλονται με ἀπαίτησιν. Κάθε δημιουργικὸς τόκος καὶ κάθε ἀνθισις προόδου περνᾷ ἀπὸ ἀβύσσους μηδενισμοῦ καὶ καταστροφῆς⁹. Πρόκειται λοιπὸν διὰ τὸ μυστήριον τῆς δημιουργίας καὶ τῆς συνδημιουργίας. Οἱ ψυχολόγοι καὶ οἱ κοινωνιολόγοι ἐντοπίζουν αἰτίαι καὶ νόμους τῆς ἀκμῆς καὶ τῆς παρακμῆς, τῶν συγκρούσεων καὶ τῶν ἀνόδων, ἀλλὰ πάντοτε κινοῦνται ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας. Ἐξάγουν βεβαίως ὁρθὰ ἢ πεπλανημένα συμπεράσματα ἀναλόγως τῶν ἐπιτυχῶν ἢ μὴ ἐπιτυχῶν μετρήσεων καὶ ἐκτιμήσεων, ἀλλὰ ποτὲ δὲν ἠμποροῦν νὰ θίξουν τὸ βάθος τῆς δημιουργίας καὶ τῆς συνδημιουργίας. Ἄλλωστε μία τοιαύτη ἀπόπειρα με ἐπιστημονικὰ μέσα θὰ ἦτο ἀδιανόητος καὶ φυσικῶς τῷ λόγῳ ἀπαράδεκτος. Πολλὰ καὶ ποικίλα εἶναι αἱ ἐπιστημονικαὶ ἀπόψεις, πολλάκις δὲ καὶ ἀλληλοσυγκρούονται. Ἐν τούτοις ἐρμηνεύουν συμπτώματα ἐνὸς μυστηρίου, ἥτοι τοῦ μυστηρίου τῆς δημιουργίας ἐκ τοῦ μηδενός. Ἐνας εἶναι ὁ χεῖμαρρος ποὺ ἐκχειλίζει καὶ σκορπίζει εἰς ἀναριθμήτους κατευθύνσεις τὴν ροὴν τοῦ νεροῦ. Αἱ ἀναριθμητοὶ κατευθύνσεις ἐρευνῶνται ὑπὸ τῆς ἐπιστήμης, ἐνῶ τὸ βάθος καὶ ἡ σημασία τοῦ χειμάρρου ἐρμηνεύεται ἀπὸ τὴν θεολογίαν. Αὕτη εἶναι ἡ χριστιανικὴ ἀποψις.

Ἐτσι λοιπὸν ὁ Χριστιανισμὸς ποτὲ δὲν πρέπει νὰ ἐρμηνεύεται ὡς ὑπόθεσις ἀτομικῆ τοῦ Α ἢ τοῦ Β, τῆς καρδίας ἢ τῶν καρδιῶν ὀρισμένων ἀνθρώπων. Πρόκειται διὰ τὴν διδασκαλίαν καὶ τὸ ἔργον ποὺ ἐρμηνεύουν καὶ καθορίζουν τὸν προορισμὸν ὁλοκλήρου τῆς δημιουργίας. Διὰ τοῦτο ἀκριβῶς καὶ ἡ ἱστορία

8. Πρβλ. τὴν παροιμιώδη φράσιν ποὺ ἀναφέρει ὁ Πολύβιος· «Εἰ μὴ ταχέως ἀπωλόμεθα οὐκ ἂν ἐσώθημεν».

9. *Matth.* 24, 28· «Ὅπου ἐάν ᾖ τὸ πτώμα, ἐκεῖ συναχθῶσιν οἱ ἄετοι».

εἶναι ἡ κόνιστρα τοῦ δράματος τῆς σωτηρίας ποὺ ἐπαγγέλλεται ἡ ἐπὶ γῆς στρατευομένη Ἐκκλησία τοῦ Χριστοῦ. Μία νοσηρὰ τάσις, ποὺ θέλει νὰ ἐντοπίσῃ τὴν ἀπολύτρωσιν καὶ τὴν θέωσιν μόνον εἰς τὴν περιοχὴν τῆς καρδίας τοῦ Α ἢ τοῦ Β, ἀσκεῖ καταθλιπτικὴν ἐπίδρασιν εἰς ποικίλας ἐκφάνσεις τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς. Βεβαίως ἡ ἐρμηνεία τοῦ Χριστιανισμοῦ, ποὺ προϋποθέτει τὴν ζωὴν τοῦ μυστηρίου, γίνεται μόνον με τὴν ὑπαρξιακὴν διάστασιν, ὡς ἄλλωστε τὸ πρᾶγμα παρουσίασεν ἄριστα ἡ πατερικὴ θεολογία καὶ ἐν πολλοῖς ὁ Pascal καὶ ὁ Kierkegaard. Ἀλλὰ ἡ ἐρμηνεία αὐτῶν δὲν ἀρνεῖται τὸν ἱστορικὸν παράγοντα. Προϋποτίθεται ρητῶς ὅτι τὸ δράμα κάθε μηδενιζομένης ὑπάρξεως προέρχεται ἀπὸ τὸ δράμα τῆς ἱστορίας, εἰς τὴν ὁποίαν ἐντάσσεται ὀργανικῶς ὁ κάθε ἄνθρωπος. Δυστυχῶς πολλάκις μερικοὶ θεολόγοι παρασύρονται ἀπὸ τὴν γλῶσσαν τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, ἡ ὁποία, κατὰ τὴν προσαρμοστικὴν ἱκανότητά αὐτῶν, εἶναι ἀφηρημένη καὶ εἰς τὰ μέτρα τῆς ἐλληνικῆς σκέψεως. Ἀλλὰ τοῦτο ἰσχύει διὰ τὸ ἐκφραστικὸν ὄργανον καὶ ὄχι διὰ τὸ ὑπαρξιακὸν βάθος τῶν ἀληθειῶν τῆς πίστεως. Πάντως ἡ θεολογία τῶν πατέρων με ἀρίστην προσαρμοστικὴν δεινότητα ἐρμηνεύει τὴν Ἀγίαν Γραφήν, τὰ κείμενα τῆς ὁποίας δαψιλῶς μνημονεύονται. Ἡ δὲ Ἀγία Γραφή παρουσιάζει κατὰ ἐντονον καὶ ἀδιαμφισβήτητον τρόπον τὸ δράμα τῆς σωτηρίας ὡς τὴν θείαν οἰκονομίαν ἐντὸς τοῦ ἱστορικοῦ παράγοντος. Εἰς τὴν πατερικὴν θεολογίαν δηλ. ὑπάρχει ἄρρηκτος ἐνότης φυσικοῦ καὶ μεταφυσικοῦ κόσμου, ἱστορίας καὶ μεταφυσικῆς διαστάσεως. Μόνον ἡ κατανόησις τῆς προσαρμοστικῆς δεινότητος τῶν πατέρων ἠμπορεῖ νὰ μᾶς βοηθήσῃ νὰ διακρίνωμεν τὴν ἐν λόγῳ ἐνότητα.

Διὰ τοῦτο τὸ μυστήριον τῆς ἀνομίας συνδέεται ὀργανικώτατα με ἀλλαγὰς πολιτικῶν καὶ κρατικῶν διαρθρώσεων καὶ ἀνακατατάξεων, με πτώσεις βασιλειῶν, με ἀποστασίας καὶ ἀνταρσίας, με κατάχρησιν ἐξουσιῶν καὶ με τὴν ἐκπόρνευσιν αὐτῶν. Ὁ πορευόμενος ἄλλωστε Ἰσραὴλ πρὸς τὴν γῆν τῆς ἐπαγγελίας ἦτο ἡ Ἐκκλησία τοῦ Θεοῦ, ὅπου καὶ ἐκεῖ ἐνῆργει ἡ χάρις του. Ὁ Μωυσῆς εἶναι ὁ θεόπτης ἀρχηγὸς τοῦ περιουσίῳ λαοῦ. Οἱ κριταί, οἱ βασιλεῖς, οἱ ἱερεῖς καὶ οἱ προφῆται μετὰ ταῦτα γράφουν ἱστορίαν καὶ παραβαίνουν τὴν μαρτυροῦν τὴν ἀλήθειαν τοῦ Θεοῦ ἐντὸς δραματικῶν καὶ ἱστορικῶν συγκρούσεων. Ἡ διδασκαλία καὶ τὸ ἔργον τοῦ Χριστοῦ, ἡ Πεντηκοστὴ καὶ ἡ Ἱεραποστολή, οἱ διωγμοὶ καὶ τὸ μαρτύριον τῆς Ἐκκλησίας ζυμῶνονται ἐντὸς κοσμοῖστορικῶν γεγονότων. Ἡ Ἐκκλησία λοιπὸν, ποὺ ἀποτελεῖ τὴν καρδίαν τῆς δημιουργίας, δὲν ἀποκόπτεται ἀπὸ τὴν ἱστορίαν. Εἶναι σὰρξ ἐκ τῆς σαρκὸς τῆς, διότι ἡ ἱστορία εἶναι ἔργον τοῦ ἀνθρώπου, τῆς κορωνίδος τῆς δημιουργίας.

Ἐτσι τὸ μυστήριον τῆς ἀνομίας, ποὺ ἀποτελεῖ τὴν ἀντιστρατευομένην καὶ ἐκθεμελιωτικὴν δύναμιν τοῦ μηδενός, συμπορεύεται με τὴν ἀνέλιξιν τοῦ μυστηρίου τῆς δημιουργίας. Ἡ ἱστορία εἶναι γεμάτη ἀπὸ τὰς ἐκρήξεις τῶν μηδενιστικῶν δυνάμεων, τῆς ἀπάνθρωπιᾶς καὶ τῆς παραμορφώσεως τοῦ κάλλους τῆς δημιουργίας. Ἐνῶ ὁ πόθος διὰ τὴν ζωὴν καὶ τὴν προαγωγὴν τῆς εἶναι ἰσχυρὸς

καὶ ἄσβεστος εἰς τὴν καρδίαν κάθε ἀνθρώπου, ἡ ἀπογοήτευσις καὶ ἡ σκλήρυνσις τῶν ψυχῶν ἀποτελεῖ σχεδὸν καθολικὸν φαινόμενον. Δὲν παραμορφώνεται μόνον ἡ δημιουργία (ἄψυχος καὶ λογική), ἀλλὰ καὶ αἱ δυνάμεις τοῦ μηδενισμοῦ λαμβάνουν τὸ προσωπεῖον τῆς δικαιοσύνης, τῆς ἀγάπης καὶ τοῦ Θεοῦ. Τὸ θέατρον τῆς ἱστορίας θεοποιεῖ τὴν βίαν, τὸ κακὸν ὑπὸ ὅλας του τὰς μορφάς, καὶ προβάλλεται ὡς ἡ κρατοῦσα κατάστασις. Κατὰ συνέπειαν τὸ κακὸν λαμβάνει μεταφυσικὸν βάθος, διότι συνδέεται μὲ τὸ καλόν, μὲ τὴν ἀνέλιξιν τῆς δημιουργίας. "Αν γίνῃ ἡ δραπέτευσίς μας ἀπὸ τὴν ἱστορίαν, τότε συντελεῖται ἡ προδοσία τοῦ χριστιανικοῦ πνεύματος. "Αν ὁ μοναχισμὸς καὶ ἡ ἄσκησις δὲν διαμαρτύρονται πρὸς τὸν παραμορφωμένον κόσμον καὶ τὴν ἐκκοσμικευμένην Ἐκκλησίαν, ὥστε νὰ «καταγγέλλεται» ἡ ἔλευσις τῆς μεταμορφωτικῆς δυνάμεως τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ εἰς τὰς καρδίας καὶ τὴν δημιουργίαν ὁλόκληρον, τότε παύουν νὰ ἐμπνέωνται ἀπὸ τὸ χριστιανικὸν πνεῦμα. Εἰς τὸν μοναχισμὸν καὶ τὴν ἄσκησιν παρέχονται συγκεκριμένα πτυχαὶ καὶ ἀπτὰ παραδείγματα μεταμορφώσεως τῆς ἱστορίας καὶ τῆς δημιουργίας ὑπὸ ὅλας της τὰς μορφάς καὶ ἐκφάνσεις. Δὲν παύει οὔτε ἀπολιθώνεται τὸ κακὸν εἰς τὴν ἱστορίαν, διότι ἡ δημιουργία ἐξακολουθεῖ νὰ ὑπάρχῃ καὶ νὰ πορεύεται εἰς τὴν ἀφθαρσίαν καὶ τὴν ἐκλάμπρυνσιν. Ἡ ἐκλάμπρυνσις αὐτῇ, ὡς πορεία καὶ ἀνάδειξις εἰς θεῖον καλλιτέχνημα τῆς δημιουργίας, περνᾷ ἀπὸ τὸ μηδὲν καὶ τὰς ἐκθεμελιωτικὰς ἐπιρροὰς του. Ὁ μοναχισμὸς καὶ ἡ ἄσκησις, ἐφ' ὅσον εὐρίσκονται εἰς τὴν ὀρθὴν κοίτην, παρουσιάζουν ἀπτὰ καὶ συγκεκριμένα παραδείγματα τῆς ἐν λόγῳ ἐκλαμπρύσεως.

Ὅσακις ἡ ἱστορία ἐρμηνεύεται ὡς πρὸς τὸ βάθος της καὶ τὴν σημασίαν τῶν γεγονότων, ἐπισημαίνεται ἓνα μυστήριον τελεσιουργίας ἐνὸς δράματος μεταξὺ μηδενὸς καὶ δημιουργικότητος. Οἱ μῦθοι, ἡ τέχνη, ἡ γλῶσσα καὶ ἡ ζωὴ ἐκτυλίσσονται ἐντὸς ἀντιθέτων καὶ ἀνυψωμένων δυνάμεων. Κάθε πορεία διέρχεται ἀπὸ πτώσιν καὶ ἀνέρχεται εἰς κορυφάς. "Ολαὶ αἱ πολιτιστικαὶ μορφαὶ ζωῆς ἀπεικονίζουν τὸ δραματικὸν γίνεσθαι τῆς ζωῆς καὶ τῆς ἱστορίας. Διὰ τοῦτο ἓνας μῦθος, λόγου χάριν, δὲν εἶναι ἀπλῆ ἐπινόησις ἢ θεωρητικὸν κατασκευάσμα χωρὶς ρίζας πρὸς τὴν ὕδυνωμένην ἱστορίαν. Ἀποτελεῖ ἐρμηνευτικὴν παράστασιν μιᾶς ἀνελισσομένης καὶ κυφορουμένης πραγματικότητος. Ὁ φόβος καὶ ἡ ἐλπίς τρέφονται ἀπὸ αὐτὴν τὴν τερατώδη καὶ τὴν φωτεινὴν πραγματικότητα, ἡ ὁποία ἐγινεν ἀπὸ τὸ μηδὲν, περνᾷ ἀπὸ αὐτό, ἀνυψώνεται καὶ τείνει νὰ φθάσῃ τὸ θεῖον κάλλος. Ἡ πορεία αὐτῇ εἶναι κυφορία καὶ τόκος μὲ δύναν καὶ θυσίας¹⁰.

Διὰ τοῦτο κάθε συμβάν τῆς καθημερινῆς ζωῆς καὶ κάθε λεπτομέρεια τῆς

ἱστορίας δὲν εἶναι πράγματα ἄσχετα πρὸς τὸ μυστήριον τῆς δημιουργίας καὶ τῆς ἀνομίας. Ὡς εἶναι φυσικόν, δὲν ἡμπορεῖ κανεὶς νὰ διακρίνῃ εὐκόλως τὴν σημασίαν τῆς πορείας, ἀλλὰ ἡ ἰδίᾳ ἡ πορεία ἔχει τὴν σημασίαν της αὐτὴν. Πολλὰκις αἱ θρησκευτικαὶ κατηγορίαι καὶ παραστάσεις χρησιμοποιοῦνται μόνον δι' ὠρισμένας περιοχὰς τῆς ζωῆς ἢ δι' ὠρισμένην ἐκδήλωσιν αὐτῆς. Αἱ ὑπόλοιποι περιοχαὶ καὶ αἱ ὑπόλοιποι πράξεις δὲν ἔχουν σχέσιν πρὸς τὴν θρησκευτικὴν ζωὴν. Ἡ τακτικὴ αὐτῇ σημαίνει ἀμβλυνσιν τῆς δημιουργικότητος, καλλιεργεῖται δὲ δυστυχῶς καὶ ὑπὸ Χριστιανῶν, οἱ ὅποιοι ἐμποτισμένοι περιέργως ὑπὸ ἐνὸς πνεύματος ἐπιμόνου ἀποκλειστικότητος, στενεύουν οἰκτρῶς τὰ ὅρια τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς δημιουργίας. Ὁλόκληρος ἡ δημιουργία καὶ ὁλόκληρος ἡ ζωὴ ἐρμηνεύονται θρησκευτικῶς. Ἡ ἀποκλειστικότης ὅμως καὶ ἡ ἐγωκεντρικὴ συσπείρωσις καθιστᾷ τοὺς ἀνθρώπους εἰς πολλὰς περιπτώσεις εἰδωλολάτρης καὶ ἐντὸς αὐτῆς τῆς Οἰκουμένης Ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ. Νομίζουν ὅτι μερικαὶ μόνον πράξεις εἶναι θρησκευτικῆς σημασίας καὶ ὅλοι αἱ ἄλλαι ξέναι πρὸς τὴν θρησκευτικὴν ζωὴν καὶ ἀπλῶς ἀνεκταί. Ἡ θεία χάρις ἔχει περιορισμένον τόπον καὶ χρόνον. Τοῦτο εἶναι ἀληθές, ἀλλὰ δὲν ἐξαντλεῖται ἡ χάρις καὶ ἡ ἀνέλιξις τῆς δημιουργίας εἰς τὸν τόπον καὶ χρόνον τῶν ἐν λόγῳ Χριστιανῶν εἰδωλολατρῶν. Ἐτσι ἡ εἰδωλολατρία ἐνσφηνώνεται εἰς τὴν χριστιανικὴν ζωὴν ὡς τὸ πλέον ὀδυνηρὸν καὶ ἐλεεινὸν καρκίνωμα, ἀποτέλεσμα τοῦ μηδενισμοῦ. Ἐφ' ὅσον τὸ κακὸν φθείρει κάθε πτυχὴν τῆς δημιουργίας, ἔχει ἀναποφεύκτως θρησκευτικὴν σημασίαν. Ὅ,τι δὲ συμβαίνει ὡς θρίαμβος κατὰ τοῦ κακοῦ ἐντὸς τῶν πλοκάμων τῆς διενεργείας τοῦ μυστηρίου τῆς ἀνομίας, ἔχει ἐπίσης μίαν ἀνάλογον σημασίαν. Ἄλλωστε τὸ μυστήριον τῆς ἀνομίας διενεργεῖται παντοῦ καὶ πάντοτε, διότι ὑπάρχει τὸ μυστήριον τῆς δημιουργίας. Τὸ πρῶτον λαμβάνει «τεχνητὴν μορφήν» ἀπὸ τὴν μορφήν τοῦ δευτέρου καὶ ποτὲ δὲν ὑφίσταται ἀντίστροφος διαδικασία.

Ἐτσι κατανοεῖται ἐν προκειμένῳ καὶ ἡ ἐξῆς ἀπλῆ ἀλήθεια πού πολλάκις παραγνωρίζεται. Ἀκόμη καὶ εἰς τὴν πλέον ἀνθρωποκεντρικὴν καὶ ἀθεϊστικὴν θεώρησιν τῶν πραγμάτων τῆς ἱστορίας ὑπάρχει ἡ θρησκευτικὴ ἐρμηνεία. Τὰ πορίσματα μιᾶς τοιαύτης ἐρμηνείας ἡμπορεῖ νὰ κινοῦνται ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας καὶ νὰ προβάλλωνται ὡς ἀθεϊστικά. Τοῦτο δὲν σημαίνει τίποτε ἄλλο παρὰ τὴν ἀτελῆ ἐρμηνείαν τῆς πραγματικότητος. Ἡ μαρξιστικὴ καὶ ἡ φρουδική, λόγου χάριν, ἀποψις περὶ γενέσεως τῆς θρησκείας δὲν εἶναι ἢ δὲν ἡμπορεῖ νὰ εἶναι καταλυτικὴ προσπάθεια ἀρνήσεως τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς δημιουργίας, ὡς ἀποψις ψευδοῦς καθ' ἑαυτήν. Ἡ πλάνη περὶ τοῦ ἀντιθέτου εὐρίσκεται κατὰ πρῶτον καὶ κύριον λόγον εἰς τοὺς ὁπαδοὺς τῶν ἐν λόγῳ ἐρμηνειῶν καὶ ἔπειτα εἰς τοὺς θορυβουμένους καὶ ὡς ἐκ τούτου κακῶς ἀντιδρῶντας Χριστιανούς ἀπολογητάς. Ἐπάρχει μόνον εἰς μὲν τοὺς ὁπαδοὺς ἡ πρόθεσις ἀθεϊστικῆς προπαγάνδας, εἰς δὲ τοὺς ἀπολογητάς ἡ πρόθεσις πολεμικῆς κατ' αὐτῶν. Ἐτσι αἱ ἀπόψεις τῶν μὲν καὶ τῶν δὲ προσαρμόζονται εἰς τοὺς σκοποὺς των. Διότι ἀπὸ ἀποψιν καθαρῶς

10. A. Toynbee, *A Study of History* (Abridgement by D. C. Sommerwell), New-York, London 1947, σ. 60 κ. ἐ. 178 κ. ἐ. *Civilisation on Trial*, London 1948, σ. 237 κ. ἐ.

κοινωνικήν καὶ ψυχολογικήν αἱ παρατηρήσεις τῶν ὁπαδῶν τοῦ Μαρξισμού καὶ τοῦ Φροϋδισμού εἶναι ὀρθαὶ ἢ πεπλανημέναι ἀναλόγως τῶν ὀρθῶν ἢ πεπλανημένων ἐκτιμήσεων καὶ ἐρευνῶν. Αἱ προθέσεις τῶν ἡμπορεῖ νὰ θέλουν τὴν κατάλυσιν πάσης θρησκείας, τὰ συμπεράσματα ὅμως τῶν ἐρευνῶν τῶν ἡμποροῦν νὰ ἀληθεύουν. Γίνεται βεβαίως κακὴ ἢ προκρούστειος χρῆσις τῶν συμπερασμάτων. Διότι, ὅταν λέγεται λόγου χάριν ὅτι ὁ φόβος τῆς πατρικῆς κυριαρχίας, αἱ ποικίλαι κοινωνικαὶ καταπιέσεις καὶ τὸ ἀλλοτριωμένον κοινωνικὸν εἶναι διαμορφῶνουν καὶ ἀναλόγους θρησκευτικὰς προσδοκίας καὶ παραστάσεις, συντελεῖται ὀρθῇ κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον ἐρμηνεία τῶν θρησκευτικῶν ἐκδηλώσεων. Ὁ φόβος καὶ αἱ καταπιέσεις δὲν ἀποτελοῦν τὸ κέντρισμα πρὸς ἀναζήτησιν ἀπολυτρώσεως; Καὶ δὲν εἶναι εὐλογον κατ' ἀρχὴν αἱ δυνάμεις αὐταὶ νὰ καθορίζουν τὴν διαμόρφωσιν τῶν θρησκευτικῶν παραστάσεων; Τὰ συμπεράσματα αὐτὰ ἔχουν ἐπιστημονικὴν βᾶσιν. Ἀλλὰ τὸ συμπέρασμα, ὅτι δὲν ὑπάρχει Θεὸς ἢ Τριάς ἢ μεταφυσικὸς κόσμος, ἀποτελεῖ παρέμβλητον σῶμα εἰς τὰ ἄλλα συμπεράσματα. Εἶναι ἀδιανόητος ἐπιστημονικὴ γνῶσις ποῦ ἡμπορεῖ νὰ ἐξαγάγῃ τοιοῦτον συμπέρασμα. Πρόκειται ἀπλῶς διὰ ἰσχυρισμὸν ποῦ λαμβάνει τὸ ἐπιστημονικὸν ἐπίχρισμα ἢ ἀναμειγνύεται μετ' ἄλλα ἐπιστημονικὰ συμπεράσματα. Ἐτσι συντελεῖται ἡ πλάνη τῶν ὁπαδῶν τῆς ἀθρησκείας καὶ ἡ παγίδευσις τῶν Χριστιανῶν ἀπολογητῶν, οἱ ὅποιοι, διὰ τὴν ἀπόκρουσιν τοῦ κινδύνου, ἀποκρούουν λυσσώδως καὶ τὰ ἐπιστημονικὰ πορίσματα. Πρόκειται δι' ἓνα ἐγκλωβισμὸν εἰς τὰ στατικά καὶ εἰδωλολατρικὰ ὄρια τῆς πραγματικότητος.

Χριστιανοὶ καὶ ὁπαδοὶ τῆς ἀθρησκείας δὲν ἡμποροῦν νὰ ἀπελευθερωθοῦν ἀπὸ τὰ ὄρια αὐτά, ἐνῶ τὸ μυστήριον τῆς δημιουργίας καὶ τὸ μυστήριον τῆς ἀνομίας ἔχουν οἰκουμενικὰ ὄρια. Πάντοτε ὅμως τὸ μυστήριον τῆς ἀνομίας ὑφίσταται ὡς «τεχνητὴ μορφή» τῆς δημιουργίας, χωρὶς αὐθυπόστατον ἰσχύον, ἀλλὰ ὡς διαβρωτικὴ καὶ παραμορφωτικὴ ἐκδήλωσις τῆς πραγματικότητος. Ὁ κόσμος, ἡ ζωὴ καὶ ἡ ἱστορία ἀποτελεῖ σωρὸν θραυσμάτων καὶ εἰδώλων τῆς μηδενιζομένης πραγματικότητος. Εἰς τὸν σωρὸν αὐτὸν κορυφώνεται μετ' προκλητικὴν καὶ θορυβοποιὸν αὐθάδειαν ἡ δύναμις τοῦ μυστηρίου τῆς ἀνομίας. Ἡ ἐπιστημονικὴ γνῶσις τῶν θραυσμάτων αὐτῶν, οἷαδὴποτε καὶ ἂν εἶναι, δὲν ἡμπορεῖ οὔτε νὰ στηρίξῃ οὔτε νὰ κλονίσῃ τὸ μυστήριον τῆς δημιουργίας ποῦ ἔχει οἰκουμενικὰς καὶ καθολικὰς διαστάσεις. Ἡ γνῶσις αὐτῇ, ὀρθῇ ἢ πεπλανημένη, εἶναι ἀποσπασματικὴ. Πρέπει νὰ γίνῃ ἀνεκτὴ ἀπὸ τὴν χριστιανικὴν σκέψιν, διότι προέρχεται ἀπὸ τὴν δημιουργίαν ποῦ «κομματιάζεται» καὶ συνάμα μεταμορφώνεται. Ἡ πίστις εἶναι ἡ πλέον βαθεῖα καὶ ἰσχυρὰ δημιουργικὴ δύναμις· ὑπερβαίνει τὰ θραύσματα καὶ εἰσέρχεται εἰς τὸ βάθος τοῦ μυστηρίου τῆς δημιουργίας. Ἐτσι τίποτε δὲν τὴν καθιστᾷ εὐπρόσβλητον οὔτε φυσικῶ τῷ λόγῳ τὰ οἰαδὴποτε ἐπιστημονικὰ πορίσματα ποῦ ἐξηγοῦν τὴν κίνησιν τῆς ἱστορίας εἰς τὴν ἐπιφάνειαν καὶ ὅχι εἰς τὸ βάθος. Κατὰ συνέπειαν ἡ κατανόησις τοῦ μυστηρίου τῆς δημιουργίας καὶ τῆς ἀνομίας συντελεῖ εἰς τὴν συντριβὴν τῆς

εἰδωλολατρίας. Ἀλλως ἢ εἰδωλολατρικὴ κυριαρχία πιέζει καταθλιπτικῶς Χριστιανούς καὶ ἀθρήσκους.

3. Ἐνοχὴ καὶ τιμωρία

Ἡ ἐνοχὴ συνδέεται ὀργανικώτατα πρὸς τὴν τιμωρίαν. Εἰς τὰς χριστιανικὰς δὲ συνειδήσεις πολλάκις ταυτίζεται ἢ συγχέεται μετ' τὴν ἁμαρτίαν. Ἐτσι ὁ καθορισμὸς καὶ ἡ ὀρθὴ ἀντίληψις τῆς ἁμαρτίας ἀποτελεῖ τὴν μοναδικὴν ἀφετηρίαν πρὸς ἐρμηνείαν τοῦ αἰσθήματος ἐνοχῆς, τὸ ὅποιν βεβαίως ἐρμηνεύεται μετ' ποικίλιν ἀποχρώσεων ἀπὸ τοὺς ψυχολόγους καὶ τοὺς ἠθικολόγους. Χωρὶς τὴν αἴσθησιν τοῦ τραγικοῦ χαρακτήρος τῆς ἁμαρτίας εἶναι πολὺ δυνατὴ καὶ φυσικὴ ἡ παρερμηνεία τοῦ αἰσθήματος ἐνοχῆς εἰς τὴν σκέψιν καὶ κατὰ συνέπειαν εἰς τὴν ἠθικὴν συμπεριφορὰν. Ἡ κατανόησις λοιπὸν τῆς τραγικότητος τῆς ἁμαρτίας καὶ τοῦ ἀβυσσαλέου πλέγματος τοῦ μυστηρίου τῆς ἀνομίας μᾶς ἀπαλλάσσει ἀπὸ ἐπικινδύνους ἀτραποὺς ποῦ ὀδηγοῦν εἰς τὴν εἰδωλολατρικὴν βίωσιν τῆς ἐνοχῆς. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι ἡ ἐνοχὴ ὑπὸ τὸν εἰδωλολατρικὸν μανδύαν ἐγίνεν ὁ ἐφιάλτης, ὁ τύραννος καὶ ὁ διαφθορεὺς τῆς χριστιανικῆς συνειδήσεως. Εἶναι μεγίστη ἡ δύναμις τῆς εἰδωλολατρίας, διότι εἶναι ἡ μηδενιστικὴ ἔκφρασις τῆς πτώσεως. Διὰ τοῦτο, ἐνῶ ἐκδιώκεται ἀπὸ τὴν θείαν ἀγάπην, εἰσβάλλει ὑποούλως εἰς τὴν περιοχὴν τῆς μηδενιζομένης ἀνθρωπίνης ὑπάρξεως. Καὶ ἐν προκειμένῳ ἡ παρερμηνεία τῆς ἁμαρτίας καὶ ὁ καταθλιπτικὸς ρόλος τοῦ νομικοῦ πνεύματος ἐδημιούργησαν τὸ ἀπαίσιον εἶδωλον τῆς ἐνοχῆς, ὡς τὴν ἀντιλαμβάνεται καὶ τὴν βιώνει ὁ μὴ λυτρωμένος καὶ φθονερός Χριστιανός.

Πολλά εἶναι αἱ ψυχολογικαὶ καὶ κοινωνικαὶ ἀποχρώσεις τῆς ἐνοχῆς. Κατ' ἀρχὴν μία καὶ μοναδικὴ εἶναι ἡ πηγὴ τῆς ἐνοχῆς. Πρόκειται διὰ τὸν φόβον. Ἡμπορεῖ δὲ νὰ εἴπῃ κανεὶς ὅτι φόβος καὶ ἐνοχὴ συμφύρονται ἢ ταυτίζονται ἢ ἀποτελοῦν πολλάκις τὸ αὐτὸ πρᾶγμα. Διότι ἡ ἐνοχὴ δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ ὁ φόβος ἐνώπιον μιᾶς ἐπερχομένης ἀπειλῆς ποῦ ὀρθώνεται καὶ σπεύδει ἀμειλίκτως νὰ συντρίψῃ ἢ νὰ ταπεινώσῃ τὴν ἀνθρωπίνην ὑπαρξιν. Ἡ αἰτία ποῦ γεννᾷ τὸν φόβον προέρχεται εἴτε ἀπὸ τὴν αἴσθησιν ἐνὸς ἀφιλόξενου καὶ ἐχθρικοῦ περιβάλλοντος εἴτε ἀπὸ τὴν παράβασιν μιᾶς ἐντολῆς ἢ ἐνὸς νόμου (δημιουργημάτων μιᾶς ὑπερτάτης καὶ ἰσχυρᾶς θελήσεως), ὅποτε καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν τὸ περιβάλλον καθίσταται ἀφιλόξενον καὶ ἐχθρικόν. Εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ ἡμπορεῖ νὰ ὑπενθυμίσῃ κανεὶς τὴν θεόπνευστον καὶ συγκλονιστικὴν περιγραφὴν τοῦ τρίτου κεφαλαίου τῆς Γενέσεως. Οἱ πρωτόπλαστοι αἰσθάνονται φόβον, ἀκούουν τὰ βήματα τοῦ Θεοῦ καὶ κρύβονται, ἐνῶ κίνδυνος καταστροφῆς πλησιάζει καὶ τὸ περιβάλλον καθίσταται ἀφιλόξενον. Ἡ ἐνοχὴ, ὡς φόβος μιᾶς ἀκαθορίστου ἀπειλῆς, ἀποτελεῖ βάρος, ἀπωθεῖται καὶ μεταβιβάζεται. Οἱ πρωτόπλαστοι, κατὰ τὴν λιτὴν καὶ ἀριστουργηματικῶς ψυχολογημένην περιγρα-

φάν, ἀμύνονται ἰσχυρῶς καὶ μεταβιβάζουν τὴν ἐνοχλήν. Ἀλλὰ ὁ φόβος ὑφίσταται, διότι προέρχεται ἀπὸ τὴν γυμνότητα τῆς ζωῆς ποὺ εἶναι ἡ δύναμις τοῦ μηδενισμοῦ, ἡ ἀρπάγη τοῦ θανάτου. Ἡ μετάβασις ἐκ τῆς ζωῆς εἰς τὸν θάνατον ἦτο ἡ πικρὰ καὶ μεγαλειώδης γεῦσις τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς αὐτογνωσίας. Ὁ δημιουργηθεὶς ἄνθρωπος ἦτο μεταξύ θνητοῦ καὶ ἀθανάτου· κτίσμα ποὺ εἶχε ἀνάγκη τῶν ἀκτίστων δωρεῶν διὰ νὰ ἐπιτύχῃ τὴν ἀθανασία, ὡς κορύφωσιν δημιουργικῆς τελειώσεως μὲ τὴν συνδημιουργίαν. Τὸ βάρος τῆς ἐνοχλῆς ἦ τοῦ φόβου ἐναντι ἐπερχομένης τιμωροῦ δυνάμεως ἐγινε στοιχεῖον τῆς ὑπάρξεως. Διὰ τοῦτο ἡ ἀντίδρασις διὰ τῆς φυγῆς, τῆς ἀποκρύψεως τῆς γυμνότητος καὶ τῆς μεταβιβάσεως τῆς ἐνοχλῆς εἶναι καταδικασμένη εἰς ἀποτυχίαν. Ἔτσι ὁ ἄνθρωπος ἢ ἀναπτύσσει μὲ φόβον καὶ δειλίαν μίαν αὐτοἀμυναν ἀντικοινωνικῆς μορφῆς ἢ προσαρμόζεται μὲ τὴν ἀνάπτυξιν κυριαρχικῆς ἐπιβολῆς καὶ σκληρότητος. Πολλοὶ λέγουν ὅτι τὸ αἶσθημα ἐνοχλῆς εἶναι θέμα ἰδιοσυγκρασίας· οἱ ἀδύνατοι ἀπὸ φυσικῆς καὶ κοινωνικῆς ἀπόψεως φοβοῦνται καὶ αἰσθάνονται ἔνοχοι καὶ καταδικασμένοι· οἱ ἰσχυροὶ ἀπὸ φυσικῆς καὶ κοινωνικῆς ἀπόψεως δὲν φοβοῦνται καὶ κανένα αἶσθημα ἐνοχλῆς δὲν τοὺς ταλαιπωρεῖ. Ὅρθαι καὶ αἱ δύο διαπιστώσεις. Ἀλλὰ ἡ ἰσχύς καὶ ἡ εὐρωστία εἶναι μία ἀποτελεσματικὴ ἀμυνα τῆς φύσεως καὶ τῆς ἀγωγῆς ἐναντίον τοῦ αἰσθήματος ἐνοχλῆς. Ἔτσι καταννοεῖται ἡ ὁλοκληρωτικὴ καὶ εἰς βάθος ἐρμηνεία τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως. Ἡ ἐρμηνεία τῶν συμπτωμάτων ἡμπορεῖ νὰ εἶναι ὀρθή καὶ ἐν τούτοις νὰ μᾶς παραπλανήσῃ, ἂν δὲν ἐξετασθῇ τὸ βάθος καὶ ἡ μεταφυσικὴ πλευρά. Κάθε προσπάθεια τῆς ὀρθῆς διαπαιδαγωγήσεως τοῦ συγχρόνου ἀνθρώπου τείνει ἀκριβῶς εἰς τὴν ἐξάλειψιν τοῦ αἰσθήματος ἐνοχλῆς διὰ τῆς προικίσεως τοῦ χαρακτῆρος μὲ τὰ ὅπλα τῆς δυνάμεως καὶ τῆς ἀντοχῆς εἰς τὰς ὑποκριτικὰς κοινωνικὰς πιέσεις. Παράλληλως πρὸς τὴν ἀγωγήν πολλοὶ σπεύδουν μὲ τὸν σφετερισμὸν ἀπεριορίστου κοινωνικῆς δυνάμεως νὰ ἀπαλλαγοῦν ἢ νὰ κρυβοῦν ἀπὸ τὴν παρουσίαν τῶν ἀπειλῶν ἐνὸς ἀφιλοξένου περιβάλλοντος.

Ἔτσι λοιπὸν δύο εἶναι αἱ κύριαι τάσεις ποὺ καθορίζουν τὸ αἶσθημα ἐνοχλῆς· ἡ μαγικὴ καὶ εἰδωλολατρικὴ ψυχοτροπία ἀφ' ἐνὸς καὶ τὸ νομικὸν πνεῦμα ἀφ' ἑτέρου. Ὁρισμένα τοπικὰ περιοχὰ, ὠρισμένα φυσικὰ ἀντικείμενα, ζῶα, μηχανικὰ διαδικασίαι καὶ τελετουργικὰ πράξεις καὶ ἄλλα ἐκδηλώσεις περιβάλλονται μὲ μυστηριώδη καὶ θεϊκὴν ἀτμόσφαιραν, καταστροφικὴν ἢ φιλικήν. Παράλληλως μὲ τὰς ἀντιλήψεις αὐτὰς διαμορφώνονται καθαρὰ καὶ ἀκάθαρτοι περιοχὰ, ἅγια καὶ βέβηλα στοιχεῖα. Ὅλα ἐντοπίζονται εἰς συγκεκριμένον τόπον καὶ χρόνον. Κάθε δυσαρμονία εἰς τὰς σχέσεις τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὰς περιοχὰς αὐτὰς δημιουργεῖ τὸν φόβον, τὴν ἀπόγνωσιν καὶ κατὰ συνέπειαν τὸ αἶσθημα ἐνοχλῆς. Αὐτὸς εἶναι ὁ μαγικὸς χαρακτὴρ τοῦ αἰσθήματος αὐτοῦ. Τὸ νομικὸν πνεῦμα ἐξ ἄλλου καθορίζει τὴν φοβισμένην στάσιν τοῦ ἀνθρώπου ἐναντι μιᾶς ὑπερτάτης θελήσεως ποὺ νομοθετεῖ καὶ ἀπαιτεῖ συμμόρφωσιν πρὸς ὠρισμένας ἐντολὰς καὶ ἐπιταγὰς. Κάθε παράβασις μιᾶς ἐντολῆς προξενεῖ τὸν φό-

βον ἐπερχομένης ἐξουθενωτικῆς τιμωρίας. Πάντοτε ὑφίσταται συνειδητῶς ἡ ἀσυνειδήτως ὁ φόβος ἐναντι τοῦ νόμου. Ὁ φόβος αὐτὸς ἡμπορεῖ νὰ εἶναι ἀπλῶς αἶσθησις τοῦ κινδύνου ποὺ διατρέχει ὁ ἄνθρωπος εἰς περίπτωσιν παραβάσεως τοῦ νόμου ἢ ἀκόμη τρόμος καὶ δέος ἐνώπιον τῆς ὑπερτάτης νομοθετικῆς θελήσεως καὶ τῆς καθιερωμένης τάξεως Δικαίου. Καὶ εἰς τὰς δύο περιπτώσεις ἡ ἐνοχλή ἐκφράζεται ὡς φόβος ἐνώπιον δυνάμεων ποὺ ὑπερβαίνουν τὴν ἀνθρωπίνην ὑπαρξιν καὶ ἡμποροῦν νὰ τὴν ταπεινώσουν καὶ νὰ τὴν βλάψουν.

Τὸ νομικὸν πνεῦμα ἐπίσης διαμορφώνει κατὰ μέγα μέρος καὶ τὴν ἠθικὴν συνειδήσιν καὶ τὰς τύψεις αὐτῆς εἰς τὰς περιπτώσεις παραβάσεως ἠθικῶν ἐντολῶν καὶ νόμων. Αἱ τύψεις τῆς συνειδήσεως ἀποτελοῦν τὴν πλέον ἐντονὴν καὶ βασανιστικὴν αἶσθησιν τοῦ κινδύνου ποὺ διανύει ἡ ὑπαρξὶς αὐτομηδενιζομένη. Πρόκειται διὰ τὸν φόβον καὶ τὴν ἀπόγνωσιν, διὰ τὴν καταστρεφόμενην ζωὴν καὶ τὴν ἀπώλειαν κάθε νοήματος. Ἡ τραγικὴ αὐτὴ αἶσθησις ὅμως ἐνδύεται τὸν νομικὸν μανδύαν καὶ ὁ τυπτόμενος ἀναμένει τὴν τιμωρίαν καὶ τὴν ἐξουθένωσιν ἀπὸ μίαν ἀρχὴν τάξεως καὶ δικαιοσύνης χωρὶς νὰ βιώνῃ τὴν τραγικὴν πλευρὰν τῆς δημιουργίας. Ἀπασχολεῖται μόνον μὲ τὸ πρόβλημα τῆς παραβάσεως ποὺ διέπραξε καὶ πρέπει νὰ τὴν ἀποκαταστήσῃ. Ἡ τάξις καὶ ἡ δικαιοσύνη τοποθετοῦνται κατὰ κανόνα εἰς τὴν περιοχὴν τῆς θείας δικαιοδοσίας, ἀνεξιχνιάστου καὶ ἐνίοτε τρομερᾶς διὰ τοὺς πλείστους τῶν τυπτομένων. Ἐνώπιόν των χαίνει ἡ ἄβυσσος τῆς φυλακῆς των, τῆς ὁποίας κατέστησαν ἄξιοι μὲ τὴν διάπραξιν τῶν παραβάσεων. Πρόκειται ἀσφαλῶς περὶ μιᾶς ἀγωνίας ποὺ περισσότερο ἀφορᾷ τὸ γεγονός τῆς προσωπικῆς ἀπωλείας καὶ ὀλιγώτερον τὴν ἀπώλειαν τῶν ἄλλων. Ὁ τυπτόμενος φοβεῖται τὰς συνεπειὰς τῶν πράξεων. Ἔτσι οἱ ἰσχυροὶ καὶ οἱ κυρίαρχοι καταστάσεων καταπνίγουν κατὰ τινὰ τρόπον εὐκόλως τὰς ἐν λόγῳ τύψεις. Πάντως ἡ ἀπογύμνωσις ἀπὸ κάθε ἐξωτερικὴν ἀσφάλειαν ὁδηγεῖ ἀναποτρέπτως εἰς τὰς τύψεις τῆς συνειδήσεως, διότι εὐκόλως εἰσβάλλει ὁ φόβος τῆς τιμωρίας. Αἱ τύψεις τῆς συνειδήσεως δὲν ἔχουν λυτρωτικὸν χαρακτῆρα, διότι περιορίζονται εἰς τὴν σχέσιν παραβάτου καὶ τιμωροῦ δικαιοσύνης. Ἐπισημαίνουν ἀπλῶς τὸν κίνδυνον ποὺ διατρέχει ἡ ὑπαρξὶς. Τύψεις ἐνὸς καλλιεργημένου καὶ δημιουργικοῦ ἀνθρώπου δὲν νοοῦνται ὑπὸ τὸν ἀνωτέρω χαρακτῆρα. Ὁ δημιουργικὸς ἄνθρωπος, εἰς περίπτωσιν μιᾶς οἰκσδήποτε πτώσεώς του καὶ διαπράξεως ἀδικίας εἰς βάρος τοῦ πλησίον του, αἰσθάνεται ὀδύνην διὰ τὴν γενομένην ζημίαν εἰς τὸν συνάνθρωπόν του, εἰς τὴν δημιουργίαν καθόλου. Ὁ τυπτόμενος δουλεύει εἰς τὸ κράτος τοῦ νόμου καὶ τῆς δικαιοσύνης ὑπὸ τὸν εἰδωλολατρικὸν μανδύαν. Κατὰ συνέπειαν, ἐνῶ ὑπάρχει ἀσυνειδήτος αἶσθησις τῆς τραγικότητος, πολλάκις τὸ νομικὸν πνεῦμα περιορίζει τὸν τυπτόμενον εἰς τὰ ἐγωκεντρικὰ πλαίσια τοῦ φόβου καὶ τῆς ὀδύνης. Πάντως αἱ τύψεις αὐταὶ οὕτως ἢ ἄλλως ἡμποροῦν νὰ προετοιμάσουν τὸν παραβάτην νὰ συλλάβῃ ὀρθῶς τὴν τραγικὴν του θέσιν καὶ νὰ εἰσέλθῃ εἰς τὸν δρόμον τῆς ἀγάπης καὶ τῆς δημιουργικότητος, μὲ τὴν ὑπέρβασιν τῶν ἐγωκεντρικῶν πλαι-

σίων. "Αν παραμείνη εις αὐτά, τότε παραμένει ἀλύτρωτος. Αἱ τύψεις προέρχονται ἀπὸ μίαν συνειδητὴν ἢ ἀσυνείδητον αἰσθησιν τοῦ ρήγματος τῆς ὑπάρξεως, τοῦ καταποντισμοῦ τῆς εἰς τὸ μὴδέν. Ὁ νόμος ἡμπορεῖ νὰ παγιδεύσῃ τὸν τυπτόμενον, ὁ ὁποῖος, ἀντὶ τῆς αἰσθήσεως αὐτῆς καὶ τῆς λυτρώσεως μετὰ τὴν δημιουργικότητα, εἶναι εὐκόλῳ νὰ τοποθετήσῃ τὸν ἑαυτὸν τοῦ μόνον ὡς πρόβλημα εἰς τὴν σχέσιν παραβάτου καὶ νομικῶν διατάξεων. "Ετσι τὸ πρόβλημα εἶναι ἡ αὐτοπροστασία τοῦ καὶ ὅχι ἡ ἀπολύτρωσις ἐντὸς τῶν πλαisiῶν τῆς ἀγάπης καὶ τῆς δημιουργικότητος¹¹.

Κατὰ συνέπειαν ἡ ἐνοχὴ εἶναι αἰσθημα διαβρωτικὸν τῆς ὑπάρξεως, ὅταν κινῆται εἰς τὰ νομικὰ καὶ ὅχι εἰς τὰ τραγικὰ πλαίσια. Διὰ τοῦτο ἡ θρησκευτικὴ ἐννοια τῆς ἐνοχῆς, μετὰ τὸ χριστιανικὸν περιεχόμενον, διαφέρει ριζικῶς ἀπὸ τὴν νομικὴν σημασίαν. Ἀκόμη καὶ ἡ μαγικὴ ἀντίληψις περὶ ἐνοχῆς εἶναι πλησιέστερα πρὸς τὴν χριστιανικὴν παρὰ ἡ νομικὴ. Ὁ ἄνθρωπος αἰσθάνεται ἐνοχὴν συνειδητῶς ἢ ἀσυνειδήτως, καὶ εἰς τὰς περιπτώσεις ποὺ ὁ νόμος καὶ ἡ συνήθης ἠθικὴ ἀντίληψις δὲν τὸν καταδικάζουν. Διότι πρόκειται διὰ τὸν φόβον τῆς ὑπάρξεως λόγῳ τοῦ ρήγματος τῆς καὶ τῆς ἐλλείψεως τῶν φυσικῶν ιδιοτήτων τῆς, αἱ ὁποῖαι συμπυκνώνονται εἰς τὴν ἀγάπην καὶ τὴν δημιουργικότητα. Κατὰ ταῦτα οἱ φοβισμένοι, οἱ ἀντικοινωνικοὶ καὶ οἱ σκληροὶ καὶ ἀπάνθρωποι τύποι (ποὺ κατὰ συμβατικότητα ἴσως εἶναι ὑπὲρ τὸ δέον κοινωνικοὶ) εἶναι ἐμπεπλεγμένοι εἰς τοὺς πλοκάμους τοῦ τραγικοῦ αἰσθηματος ἐνοχῆς, ἡ ὁποία ἐπισημαίνει τὸ ρήγμα τῆς ὑπάρξεως καὶ τὴν ἔλλειψιν ἀγάπης καὶ δημιουργικότητος. Μετὰ ἄλλους λόγους, ἡ ἐνοχὴ δὲν προέρχεται ἀπλῶς ἀπὸ διασάλευσιν μιᾶς τυπικῆς καὶ ἐξωτερικῆς σχέσεως ἐνὸς ἀνθρώπου πρὸς ὠρισμέναν ἐντολάν. Πρόκειται διὰ τὴν αἰσθησιν τῆς τραγικότητος ποὺ συμπυκνώνεται εἰς τὸ ρήγμα τῆς ὑπάρξεως¹². Ὑπάρχει δηλ. κάτι τὸ δεδομένον, τὸ σαθρόν, τὸ αὐτομηδενιζόμενον. Καὶ ἡ ἐνοχὴ ἀποτελεῖ τὴν αἰσθησιν αὐτῆς τῆς τραγικότητος καὶ τὴν ὁδὸν ἢ τὸν φόβον δι' ἐνδεχομένην παράλειψιν δημιουργικῶν πράξεων. Τὸ νομικὸν πνεῦμα ἡμπορεῖ νὰ δημιουργήσῃ τὴν ψευδαἰσθησιν ὅτι τὸ πρόβλημα λύεται μετὰ μίαν τυπικὴν καὶ ἐξωτερικὴν διευθέτησιν τοῦ νόμου. "Ετσι δημιουργεῖται ἡ αὐτοδικαίωσις τοῦ φαρισαϊκοῦ πνεύματος. Ὁ ὑποκριτὴς μετὰ τὸ εἶδωλον τῆς αὐτοδικαίωσός του καλύπτει τὴν πληγὴν καὶ τὸ ρήγμα τῆς ὑπάρξεώς του, καταπνίγει τοὺς νυγμούς τοῦ αἰσθηματος ἐνοχῆς καὶ παρουσιάζεται κύριος καὶ κρι-

τῆς κάθε πράξεως. Ὁ αὐτὸς ὑποκριτὴς εἶναι σκληρὸς καὶ ἀμείλικτος διὰ τοὺς ἄλλους, ἐνίοτε δὲ διακατέχεται καὶ ἀπὸ τάσεις σαδισμού ἐναντὶ τῶν συνανθρώπων του. Ἡ διάθεσις τοῦ νὰ βασανίζῃ τὸν πλησίον τοῦ εἶναι πλέον ἢ ἐντονος, ἂν καὶ πολλάκις ἐξωραϊζεται καὶ καλύπτεται ἀπὸ τὴν βιτρίναν τῆς ἰδεολογίας τοῦ καὶ τὴν πλαστογράφησιν τῆς ἀγάπης καὶ τῆς ἐπιεικειᾶς. Ἡ εἰκὼν τοῦ ἐν λόγῳ σκληροῦ ὑποκριτοῦ ἀποτελεῖ τὸν ἀντίθετον πόλον τοῦ τυπτομένου ἀπὸ τὰς τύψεις καὶ φοβουμένου τὴν ζωὴν καὶ τὴν ὑπόστασιν τοῦ. Καὶ εἰς τοὺς δύο τύπους ἐλλείπει ἡ ἀγάπη καὶ ἡ δημιουργικότης. Ἐν τούτοις ὑφίσταται σημαντικὴ διαφορὰ. Διότι ὁ ὑποκριτὴς εἶναι ἀποστεωμένος καὶ σχεδὸν ἀνεπίδεκτος διορθώσεως. Τὸ εἶδωλον τῆς αὐτοδικαίωσός του τὸν ἱκανοποιεῖ ἀρκετὰ καὶ τὸν καθιστᾷ ἀπρόσβλητον. Ὁ τυπτόμενος ὅμως εἶναι ἐνδεχόμενον νὰ ξεπεράσῃ τὸ νομικὸν πνεῦμα καὶ τὸν φόβον τῆς τιμωρίας καὶ νὰ ἐνστερνισθῇ ὁλοκληρωτικῶς τὸν δημιουργικὸν ρόλον τῆς ἀγάπης καὶ τὴν ἀφοσίωσιν εἰς ὁλόκληρον τὴν δημιουργίαν. Εἰς τὸν ὑποκριτὴν δηλ. τὸ νομικὸν πνεῦμα ἀπονεκρώνει σχεδὸν ὁλόκληρον τὴν ἑκμάδα τῆς δημιουργικῆς ζωῆς.

Ἐξ ἄλλου αἱ τύψεις ποὺ ἀπλῶς βασανίζουν τὸν προσδοκῶντα τὴν ταπείνωσιν καὶ τὴν τιμωρίαν εἶναι ἄκαρποι καὶ ἀποτελοῦν τροχοπέδην εἰς τὴν δημιουργικὴν πορείαν. Πολλάκις δὲ χριστιανικαὶ ἀντιλήψεις μιᾶς ἀρρωστημένης θρησκευτικότητος δημιουργοῦν τὰ ἀξιοθρήνητα ράκη ποὺ συνεχῶς φορτώνουν πρόσθετα βάρη εἰς τὴν συνειδησίν των. Ἀπλῶς φοβοῦνται καὶ δὲν ἔχουν καμμίαν αἰσθησιν τῆς τραγικότητος καὶ τῆς δυνάμεως ποὺ χορηγεῖ ἡ θεία χάρις. Πρόκειται διὰ ὑποψηφίους ὑποκριτικῆς ζωῆς ποὺ ἐν τούτοις ἀπέτυχαν εἰς τὴν προσπάθειάν των νὰ πολιτογραφηθοῦν εἰς τὴν πολιτείαν τῆς ὑποκρισίας. Βασική αἰτία ἐν προκειμένῳ εἶναι τὸ νομικὸν πνεῦμα τῆς ἐνοχῆς καὶ τῆς σωτηρίας ποὺ υἱοθετεῖται ὡς δόγμα καὶ πρᾶξις ὑπὸ Χριστιανῶν καὶ θεολόγων. Μία δὲ τρομερὰ παραμόρφωσις τοῦ χριστιανικοῦ πνεύματος εἶναι καὶ ἡ πίστις εἰς τὴν κληρονομικὴν ἐνοχὴν¹³. Πολλοὶ ὁπαδοὶ ξένων ὁμολογιῶν καὶ Χριστιανοὶ ὀρθόδοξοι, ἐξ αἰτίας κακῆς ἐπιδράσεως τῆς πίστεως τῶν πρώτων ἐπὶ τῶν δευτέρων, ταλαιπωροῦνται ἀπὸ τὸ ἄγχος μιᾶς κληρονομημένης ἐνοχῆς ἀπὸ τὸν Ἀδάμ, ἡ ὁποία καθιστᾷ τοὺς ἀνθρώπους ἀξίους τιμωρίας καὶ περιφρονήσεως ἀπὸ μέρους τοῦ Θεοῦ. Πρόκειται ὅπωςδὴποτε διὰ μίαν σατανικὴν παγίδα. Ὁ ἐνοχος αὐτὸς δένεται μετὰ τὸν φόβον καὶ κλείνει τὴν ψυχὴν τοῦ ἐρμητικῶς ἐναντὶ τῆς θείας λυτρωτικῆς ἀγάπης¹⁴. ἀντὶ τῆς ἀπλωτικῆς φορᾶς, ποὺ εἶναι θεία ιδιότης καὶ γνῶρισμα τοῦ κατ' εἰκόνα Θεοῦ πλασθέντος ἀνθρώπου, εἰσβάλλει ἡ συσπειρωτικὴ ἄμυνα τοῦ αὐτομηδενιζομένου ὄντος. "Ετσι τὸ προπατορικὸν ἁμάρτημα,

11. Εἰς τὸ ἔργον τοῦ Ντοστογιέφσκι *"Ἐγκλημα καὶ τιμωρία"* παρουσιάζεται τὸ τραγικὸν περιεχόμενον τῶν τύψεων καὶ ἡ ἀπολύτρωσις. Βλ. N. Berdjajew, *Die Wetenschauung Dostojewski*, μνημ. ἔργ., σ. 98 κ. ἑ.

12. Ἡ Δίκη τοῦ F. Kafka παρουσιάζει τὴν ἀνεξίτηλον καὶ σκοτεινὴν δύναμιν τῆς ἐνοχῆς, ὡς ρήγματος εἰς τὴν ὑπαρξιν καὶ συνάμα ὡς ἀποτελέσματος πίεσεως μιᾶς ὀργανωμένης συλλογικῆς δυνάμεως κατὰ παράλογον καὶ δαιδαλώδη τρόπον, ἐντὸς μιᾶς παγίδος.

13. Βλ. Thom. Aquinatis, *Summa Theologiae*, 2 - 1, 82, 3.

14. H. Häfner, «Tiefenpsychologische Aspekte zur Wirklichkeit des bösen», ἐν *Studien und Berichte der katholischen Akademie in Bayern* 34, Würzburg 1965, σ. 29.

ὡς θάνατος καὶ ματαίωσις τοῦ καθ' ὁμοίωσιν, ἐμπλέκει τοὺς ἀνθρώπους ἀποτελεσματικῶς εἰς τοὺς φοβεροὺς πλοκάμους τοῦ ποῦ νεκρώνουν τὴν ζωὴν. Εἰς τὸν ἄνθρωπον εἰσβάλλει εὐκόλως ὁ φόβος ποῦ τρέφει δαψιλῶς τὸ αἶσθημα ἐνοχῆς, καλλιεργεῖ καὶ ὀξύνει τὰς παραστάσεις περὶ νομικῆς εὐθύνης καὶ συνάμα τὸν καθιστᾷ πολίτην τῆς κολάσεως. Τὸ προπατορικὸν ἁμάρτημα ὅμως δὲν κληρονομεῖται ὡς προσωπικὴ ἐνοχή, ἀλλ' ὡς κατάστασις τραγικὴ ὑπὸ τὸ καθεστῶς τῆς αἰχμαλωσίας εἰς τὸν θάνατον καὶ τὰς συνεπείας του. Ἡ μετάνοια καὶ τὸ πένθος τῶν ἀσκητῶν δὲν εἶναι ἡ ἀναγνώρισις προσωπικῆς ἐνοχῆς διὰ τὸ ἁμάρτημα τοῦτο, ἀλλὰ ἔκφρασις πένθους διὰ τὴν ἀπώλειαν τῆς ζωῆς, τὴν ἀπώλειαν τοῦ Θεοῦ. Ἡ ἐνοχὴ εἰς τὰς περιπτώσεις αὐτὰς ἔχει τραγικὸν καὶ ὄχι νομικὸν χαρακτήρα. Ἀναφέρεται εἰς προσωπικὰ παραλείψεις διὰ τὴν ἄσκησιν τῆς ἀγάπης καὶ τῆς δημιουργικότητος καὶ κατὰ συνέπειαν διὰ τὴν εὐρεσιν τοῦ Θεοῦ. Ἀλλωστε ὁ Ἰωάννης ὁ Βαπτιστὴς καὶ ὁ Χριστὸς συνέδεσαν τὴν δυνατότητα ἐκδηλώσεως μετανοίας μετὰ τὴν ἔλευσιν τῆς βασιλείας τῶν οὐρανῶν. Εἶναι ἀδύνατος εἰς ἄλλην περίπτωσιν ἡ μετάνοια, ἡ ὁποία ἔχει βασικῶς θεοκεντρικὸν χαρακτήρα. Ἐπειδὴ ἔρχεται ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ, ἡμποροῦν οἱ ἄνθρωποι νὰ μετανοήσουν καὶ νὰ τὴν ἀναζητήσουν καὶ ὄχι ἀντιστρόφως. Ἡ δὲ μετάνοια ἐν προκειμένῳ αἶρει καὶ συντρίβει παντελῶς κάθε νομικὴν ἔννοιαν περὶ προπατορικοῦ ἁμαρτήματος, ἁμαρτίας γενικῶς καὶ σωτηρίας. Ἐνώπιον τοῦ θνήσκοντος καὶ ὑπὸ τὴν δαιμονικὴν ἐπιρροὴν τελούντος ἀνθρώπου προβάλλει ἡ ζωογόνοσ πνοὴ τῆς θείας ἀγάπης. Ἡ μετάνοια, ὡς μεταστροφή τοῦ φρονήματος, σημαίνει ἀπόφασιν εἰσόδου εἰς τὴν ζωὴν, ἥτοι μετάβασιν ἐκ τοῦ θανάτου εἰς τὴν ζωὴν. Ὑπάρχει ἡ προσφορὰ τῆς ζωῆς καὶ διὰ τῆς μετανοίας ὁ ἄνθρωπος τὴν ἀποδέχεται. Τὸ πένθος καὶ ἡ ἐνοχὴ εἶναι ἀφυπνίσεις τῆς υπάρξεως ποῦ διαβλέπει τὸ ρῆγμα καὶ τὸν κίνδυνον τοῦ ἀφανισμοῦ. Τὸ αἶσθημα ἐνοχῆς εἰς ἓνα καλλιεργημένον Χριστιανὸν δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ ἡ αἰσθησις ὅτι ἔπραξε καὶ πράττει ὀλίγα διὰ τὴν ἀποδοχὴν τῆς θείας ἀγάπης ποῦ θὰ τὸν ἀναδείξῃ εἰς θεῖον καλλιτέχνημα τῆς δημιουργίας. Ἡμπορεῖ ὁ Χριστιανὸς νὰ περᾷ ἀπὸ τὰς τύψεις, τελικῶς ὅμως πρέπει νὰ τρωθῇ ἀπὸ τὸν ἔρωτα τῆς δημιουργικότητος, τῆς ἀναπτύξεως κατὰ μέγιστον βαθμὸν τοῦ δώρου τῆς συνδημιουργίας¹⁵. Δὲν ἀναμένει οὔτε προσπαθεῖ νὰ ἀποφύγῃ τὴν τιμωρὸν ἐκδίκησιν

15. Ἀγίου Μακαρίου, Ὁμιλία 5, 6. «Θεῖον γὰρ κάλλει ἐτρώθησαν καὶ ζωὴ ἀθανασίας οὐρανοῦ ἐν ταῖς ψυχαῖς αὐτῶν ἐνέσταξεν». Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου, *Περὶ θεῶν ὀνομάτων* 4, 10, 12, 14. Ἰωάννου Κλίμαξ, PG 88, 1156C· «Μακάριος ὅστις τοιοῦτον πρὸς Θεὸν ἐκτίσαστο ἔρωτα, οἷον μανικὸς ἐραστὴς πρὸς τὴν ἑαυτοῦ ἐρωμένην κέκτηται». 1157C· «Ὁ Θεὸς τελειῶς τὰς αἰσθήσεις ἐνώσας τοὺς λόγους αὐτοῦ μυσταγωγεῖται ὑπ' αὐτοῦ· τούτων γὰρ μὴ συναφθέντων χαλεπὸν περὶ Θεοῦ διαλέγεσθαι». Συμεὼν τοῦ νέου θεολόγου, *Κεφάλαια πρακτικὰ καὶ θεολογικά*, PG 120, 645B· «Ἡ χάρις τοῦ Παναγίου Πνεύματος, ταῖς τῷ Χριστῷ νομφευομέναις ψυχαῖς, ὡς ἀρραβὸν δίδεται».

τοῦ Θεοῦ, ὅπως τὴν ἀντιλαμβάνεται μετὰ νομικὴν ἔννοιαν ὁ ὑποκριτὴς καὶ ὁ ἀλύτρωτος τυπτόμενος ἀπὸ τὴν συνείδησίν του.

Ἐναντι τῶν ἀνωτέρω εἶναι δυνατόν νὰ ἀντεῖπῃ κανεὶς μετὰ βιβλικὰς ἐκφράσεις περὶ τιμωριῶν καὶ ἐκδικήσεων ἀπὸ μέρους τοῦ Θεοῦ. Μία τοιαύτη ὁμῶς ἀντίρρησης προέρχεται προφανῶς ἀπὸ ἀνθρώπους ποῦ οὕτως ἢ ἄλλως ἀδυνατοῦν νὰ ἀναγνώσουν ὁρθῶς τὴν Ἀγίαν Γραφήν, διότι παραμένουν δέσμιοι τῆς σκοτεινῆς ἐνοχῆς τῶν μετὰ τὸ νομικὸν πνεῦμα. Ἡ Ἀγία Γραφή κατανοεῖται ὡς βιβλίον πνευματικὸν καὶ εἰς τὸ σύνολον. Διὰ τοῦτο δὲν ὑφίσταται ἀντίθεσις μετὰ τὸ Εὐαγγελιστοῦ Ἰωάννου καὶ ἄλλων βιβλίων τῆς Καινῆς ἢ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης. Οὐτε ἐν προκειμένῳ ὁ Εὐαγγελιστὴς Ἰωάννης διορθώνει τοὺς ἄλλους θεοπνεύστους συγγραφεῖς, ἀλλὰ ἐρμηνεύει τὸ αὐτὸ πνεῦμα ποῦ ἐρμηνεύουν καὶ οἱ ἄλλοι. Πέραν τοῦ ὅτι ἡ Ἀγία Γραφή ὁμιλεῖ μετὰ παραβολὰς καὶ εἰκόνας, αἱ ἐκφράσεις εἰς αὐτὴν περὶ τιμωριῶν καὶ ἐκδικήσεων ἀποτελοῦν σαφεστάτην ἔκφρασιν τῆς ψυχῆς τοῦ ἐνόχου καὶ παγιδευμένου εἰς τὴν νομικὴν συμβατικότητα ἀνθρώπου ἐνώπιον τῆς θείας ἀγάπης. Ὁ ἐνοχος καὶ ἀλύτρωτος ἄνθρωπος, ὁ στερούμενος τῆς θείας ἀγάπης, βλέπει ἐπὶ τῆς κεφαλῆς του νὰ πίπτῃ τὸ πῦρ τῆς τιμωρίας καὶ ἡ θεία ἐκδίκησις. Τὸ αἶσθημα τοῦτο εἶναι φυσικώτατον καὶ ἐν προκειμένῳ ἡ Ἀγία Γραφή ἀληθεύει κατὰ πάντα. Ἀλλὰ ἡ Ἀγία Γραφή ἀπαιτεῖ νὰ προχωρήσῃ ὁ ἐνοχος ἄνθρωπος εἰς τὴν θείαν ἀγάπην καὶ τὴν τελειότητα. Ὅταν δὲ προχωρήσῃ, ἡ προχωρῶν πρὸς αὐτὴν, λυτρώνεται ἀπὸ τὸν φόβον καὶ τὴν κόλασιν. Ἀλλως παραμένει εἰς αὐτὴν.

Ποῖον λοιπὸν εἶναι τὸ νόημα τῶν τιμωριῶν ποῦ ἐπιβάλλει ὁ Θεὸς εἰς τοὺς ἀνθρώπους; Πολὺ βαθὺ καὶ συγκλονιστικόν. Κατ' ἀρχὴν ὁ Θεὸς δὲν ἐπιβάλλει τιμωρίας, ὡς νομίζει ὁ ἐνοχος ἄνθρωπος. Ἡ τιμωρία εἶναι ἐφεύρημα καὶ διέξοδος τοῦ ἀνθρώπου. Μετὰ τὴν αὐτοδικίαν καὶ τὸν νόμον ὁ ἄνθρωπος προστατεύει τὴν αὐτομηδενίζομένην του ζωὴν. Ἐτσι ἡ τιμωρία εἶναι μόνον ἰδικὸν του γέννημα, ἀποτέλεσμα τῆς κτιστῆς καὶ θνητῆς φύσεώς του. Ὁ ἴδιος ποῦ φθείρεται ἐπινοεῖ καὶ τὸ ὄπλον τῆς προστασίας του καὶ ἐφ' ὅσον δὲν ὀδεύει τὸν δρόμον τῆς ἀγάπης καὶ τῆς δημιουργικότητος πιστεύει ὅτι ὁ Θεὸς τοῦ δίδει τιμωρίας. Τιμωρίαν ὅμως ἐπιβάλλει μόνον ὁ ἄνθρωπος ποῦ συσπειρώνεται εἰς ἑαυτὸν καὶ ζητεῖ νὰ προστατεύσῃ τὴν ἀτομικὴν καὶ κοινωνικὴν ζωὴν ἐμπνέων τὸν φόβον τῆς ἐνοχῆς καὶ τῶν συνεπειῶν ἀπὸ τὰς παραβάσεις τῶν κανόνων καὶ τῶν νόμων. Ὁ Θεὸς ὅμως εἶναι δημιουργὸς καὶ συντηρητὴς τῆς ζωῆς, ἀπλωτικὴ φορὰ καὶ ἐκρηγίς ἀγάπης. Πῶς ἐκ τῆς φύσεως αὐτῆς ἡμπορεῖ νὰ προκύψῃ τιμωρία; Μήπως διὰ λόγους παιδαγωγικοῦς; Τὸ πρῶτον ὅμως ἐρώτημα παραμένει ἀμείλικτον. Ἀπὸ τὴν θείαν ἀγάπην, ὡς ἀπὸ καθαρὰν πηγὴν νεροῦ μόνον καθαρὸν νερὸ προέρχεται, δὲν ἡμπορεῖ νὰ προέλθῃ κάτι ἄλλο ἀντίθετον πρὸς αὐτὴν. Πράγματι τὸ ὑφιστάμενον κακὸν εἰς τὸν κόσμον, λόγῳ τῆς στερησεως τῆς θείας ζωῆς, ἀποτελεῖ ἓνα κεφάλαιον μετὰ τὸ ὁποῖον ὁ Θεὸς σωφρονίζει, παιδαγωγεῖ καὶ κρατύνει τὸν χαρακτήρα τῶν ἀνθρώπων. Δὲν ἐπιβάλλονται

τιμωρία ούτε από τὰς ἀκτίστους ἐνεργείας ούτε από τὴν ἀκτιστον οὐσίαν τοῦ Θεοῦ. Αἱ τιμωρίαι προέρχονται ἀπὸ τὸ ὑφιστάμενον κακὸν ποῦ ἡμπορεῖ ἢ νὰ σκληρύνῃ τὴν καρδίαν τοῦ ἀνθρώπου ἢ νὰ τὸν διαπαιδαγωγήσῃ. Ὁ Χριστὸς ἔδωκεν ἐπὶ τοῦ προκειμένου σαφεστάτην καὶ συγκλονιστικὴν ἀπάντησιν. Εἰς τὸ 13 κεφάλαιον τοῦ κατὰ Λουκᾶν Εὐαγγελίου ἀναφέρονται τὰ ἐξῆς συγκλονιστικώτατα· ἔταν πλησίασαν μερικοὶ τὸν Χριστὸν διὰ νὰ τοῦ ὑπενθυμίσουν τὴν σφαγὴν ὀρισμένων Γαλιλαίων ὑπὸ τοῦ Πιλάτου καὶ νὰ ἐπισημάνουν τὴν ἀμαρτωλότητά των καὶ ἄρα τὴν δικαίαν τιμωρίαν των, ὁ Χριστὸς κατηγορηματικῶς εἶπε πρὸς αὐτοὺς ὅτι οἱ ἐν λόγῳ Γαλιλαῖοι δὲν ἦσαν «ἀμαρτωλοὶ παρὰ πάντας τοὺς Γαλιλαίους», ὡς ἀκριβῶς καὶ ἐκεῖνοι ποῦ εἶχαν σκοτωθῇ ἀπὸ τὴν πτώσιν τοῦ πύργου ἐν τῷ Σιλωάμ. «Ὅλοι θὰ καταστραφῶν, ἂν δὲν μετανοήσουν»¹⁶. Κατὰ συνέπειαν ὅλοι οἱ ἄνθρωποι εὐρίσκονται ὑπὸ τὸ πέλμα τοῦ κακοῦ καὶ τῆς τραγωδίας τῶν ἱστορικῶν γεγονότων. Κανείς δὲν τιμωρεῖται, διότι εἶναι περισσότερο ἀμαρτωλός. Ἡ μόνη ὁδὸς σωτηρίας εἶναι ἡ μετάνοια ποῦ εἰσάγει τοὺς ἀνθρώπους εἰς τὴν ζωὴν ἀπὸ τὸν θάνατον.

Ἔτσι εἶδαν καὶ οἱ πατέρες τὴν χρησιμότητα τοῦ κακοῦ εἰς τὸν κόσμον. Ὁ Θεὸς τὸ κακὸν καὶ τὰς τιμωρίας, ποῦ εἶναι ἀποτελέσματα τῆς στερησεως τῆς θείας ζωῆς καὶ ὅχι ἐπιβολὴ κυρώσεων ἐκ μέρους Αὐτοῦ, χρησιμοποιοῖ ὡς μέσα κρατύνσεως καὶ ἐξυψώσεως τοῦ χαρακτήρος. Οἱ λαμβάνοντες τὸ κακὸν ὡς θείαν τιμωρίαν σκληρύνονται, διότι ὡς ἔνοχοι καὶ μὴ λυτρωμένοι καταβάλλουν κάθε εἶδους αὐτοάμυναν πρὸς σωτηρίαν των μετὰ τὴν ἐγωκεντρικὴν συσπείρωσιν. Αἶψα δὲ χαρακτηριστικῶς λέγει ἡ Ἁγία Γραφή ὅτι ὁ Θεὸς σκληρύνει τὴν καρδίαν τῶν ἀμετανοήτων. Τοῦτο εἶναι ἀληθές, διότι αὕτη εἶναι ἡ πίστις τῶν ἐνόχων καὶ ἀλυτρώτων ἀνθρώπων. Ὅσον περισσότερο συσπείρυνεται ὁ ἄνθρωπος εἰς τὸν ἑαυτὸν του (μία συμπεριφορὰ ἐντελῶς ἀντίθετος πρὸς τὴν θείαν ἀπλωτικὴν φορὰν τῆς ἀγάπης), τόσον δουλεύει εἰς τὸ γράμμα τοῦ νόμου καὶ τῆς τιμωρίας. Ὅσον ἐντονώτερον βιώνει τὴν ἐνοχὴν ὡς τιμωρὸν κύρωσιν ἐκ μέρους τοῦ Θεοῦ, τόσον ἀπομακρύνεται τῆς θείας ἀγάπης, καθιστάμενος περιδεὴς ἢ ἀμειλίκτως σκληρὸς πρὸς τοὺς συνανθρώπους του. Ἡ παιδευσὶς τῶν ἀνθρώπων ὑπὸ τοῦ Θεοῦ ἀποτελεῖ τὴν ἄσκησιν των δι' ἔργα ἀγάπης. Ἡ δὲ θεία ὀργὴ ἀποτελεῖ τὸ εἶδωλον τοῦ αὐτομηδενιζομένου ἀνθρώπου, διότι δὲν βλέπει τὴν θείαν ἀγάπην ἀλλὰ τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἀπομακρύνσεώς του ἀπὸ αὐτῆς. Ἡ Ἁγία Γραφή παρουσιάζει καὶ θανατικὰς καταδίκας ποῦ ἐπιβάλλονται ἀπὸ τὸν Θεόν¹⁷. Καὶ ἐδῶ πρόκειται διὰ τὸ αὐτὸ εἶδωλον. Διότι ὅπου δὲν ὑπάρχει ἡ θεία χάρις, ἥτοι ἡ ἰδίᾳ ἡ ζωὴ, ἐκεῖ βασιλεύει τὸ μηδὲν καὶ ὁ θάνατος. Τὸ εἶδωλον αὐτὸ ὁ ἀποστάτης ἄνθρωπος μετὰ τὴν νομικῶς ἐνοχὸν συνείδησίν του

τὸ θεωρεῖ ὡς θείας προελεύσεως. Μόνον ἡ περιδεὴς καὶ ἔνοχος συνείδησις τοῦ ἀνθρώπου ἐπενόησεν ὡς αὐτοάμυναν τὴν θανατικὴν ποινὴν, ἡ ὁποία ἀπὸ τὴν περιουσίᾳ τῆς αὐτοδικίας ἐπέρασεν εἰς τὴν δικαιοδοσίαν τοῦ νόμου. Ἀπάνθρωποι ποιναί, ὡς εἶναι ὁ βασανισμὸς καὶ ὁ θάνατος, ἀποτελοῦν τὴν κορύφωσιν τῆς τραγωδίας τῆς αὐτομηδενιζομένης κοινωνίας τῶν ἀνθρώπων. Εἰς τὰς ποινὰς αὐτὰς διαφαίνεται ἡ πλήρης ἐπικράτησις τοῦ σατανισμοῦ ποῦ τείνει νὰ ἀφανίσῃ τὸ κατ' εἰκόνα Θεοῦ ἀπὸ τὴν ἀνθρωπίνην ὑπόστασιν. Ἀλλωστε ὁ βασανισμὸς καὶ ὁ θάνατος κανένα σωφρονισμὸν δὲν ἡμποροῦν νὰ ἐπιφέρουν, ἀποδεικνύουν δὲ τὸν ἐν πολλοῖς ἀσυνείδητον πανικὸν τῶν ἐνόχων συνειδήσεων, αἱ ὁποῖαι ἐπιδιώκουν τὴν πάσῃ θυσίᾳ διαφύλαξιν τῆς ἀτομικῆς καὶ κοινωνικῆς ζωῆς¹⁸. Ἐξ ἄλλου οἱ ζῶντες εἰς τὴν ὑποκρισίαν καὶ λατρεύοντες τὸ εἶδωλον τῆς αὐτοδικαιώσεως των πολλάκις, ὠθοῦμενοι ὑπὸ τοῦ ἀσυνειδήτου πλέγματος ἐνοχῆς, ἐπιθυμοῦν καὶ τὸν φόνον «τῶν ἀμαρτωλῶν»! Τὸ δὲ μῖσος αὐτῶν κατὰ τοιοῦτων ἀμαρτωλῶν ἀνθρώπων εἶναι πλέον ἢ ἐκδηλον· οὔτε φροντίζουν νὰ τὸ ἐπικαλύψουν, ἀφοῦ ἐπενόησαν τὸν ἀκατανόητον καὶ ἀπαράδεκτον ἀπὸ θεολογικῆς ἀπόψεως διαχωρισμὸν μεταξὺ ἀμαρτίας καὶ ἀμαρτωλῶν. Ἔτσι ἰσχυρίζονται ὅτι μισοῦν τὴν ἀμαρτίαν καὶ ὅχι τοὺς ἀμαρτωλούς. Ἀλλὰ ἡ ἀμαρτία οὔτε ἀφηρημένη εἶναι οὔτε ἀνεξάρτητος ἀπὸ τὰ ἀμαρτωλὰ ὄντα· ἀποτελεῖ τὴν διάβρωσιν τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς δημιουργικότητος τῶν ὄντων. Ἡ ἀρπάγη καὶ ἡ δύναμις τοῦ σατανισμοῦ, ὡς ἓνα ὁδυνερὸν πλέγμα, κυοφοροῦνται εἰς τὰ ἄδυτα τῆς ὑπάρξεως καὶ ἐκκολλάπτονται ὑπὸ μορφὴν φωτεινῶν ἰδεῶν καὶ καθηκόντων. Ἄν ἡ ἐνοχος συνείδησις δὲν λυτρωθῇ ἀπὸ τὴν θείαν ἀγάπην, τότε βασιλεύει μετὰ τὴν πλέον σκληρὰν καὶ ὑπουλον τυραννίαν τὸ καθεστὼς τῆς ἀμαρτίας. Ἡ δὲ πρώτη μορφή ὁδυνερᾶς δουλείας εἶναι ἡ ἄγνοια τοῦ περιεχομένου τῆς ἀμαρτίας καὶ ἡ δέσμευσις εἰς τὴν νομικὴν ἐνοχὴν καὶ εἰς τὸ καθεστὼς ποῦ τὴν ἀπαλύνει καὶ τὴν ὑπηρετεῖ μετὰ ἀπάνθρωπα μέσα.

18. Καὶ αἱ πλέον αὐστηραὶ ποιναὶ καὶ αὕτη ἡ θανατικὴ δὲν σωφρονίζουν οὔτε παραδειγματίζουν εὐκόλως τοὺς ἀνθρώπους. Τοῦτο ἀναγκάζει τὸν Θεοκιδῆ (3, 45, 3-6) νὰ εἴπῃ τὰ ἐξῆς· «Περὶ πάντας τοὺς ἄνθρωπους καὶ ἰδίᾳ καὶ δημοσίᾳ ἀμαρτάνειν καὶ οὐκ ἔστι νόμος ὅστις ἀπείρξει τοῦτο, ἐπεὶ διεξεληλύθασι γὰρ διὰ πασῶν τῶν ζῴων οἱ ἄνθρωποι προτιθέντες, εἴ πως ἦσαν ἀδικοῦντο ὑπὸ τῶν κακουργῶν. Καὶ εἰκὸς τὸ πάλαι τῶν μεγίστων ἀδικημάτων μαλακωτέρως κείσθαι αὐτάς, παραβαينوμένων δὲ τῷ χρόνῳ ἐς τὸν θάνατον αἱ πολλὰι ἀνήκουσιν· καὶ ταῦτα ὁμῶς παραβαίνεται. Ἡ τοίνυν δεινότερόν τι τοῦτου δέος εὐρετέον ἐστὶν ἢ τόδε γὰρ οὐδὲν ἐπίσχει».

16. Λουκ. 13, 1-5.

17. Πράξ. 5, 1-6.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ε'

Η ΚΟΛΑΣΙΣ

1. Τὸ τραῦμα τῆς δημιουργίας

Αἱ ἐμπειρικαὶ παραστάσεις τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ ἐτροφοδότησαν πλουσίως τὴν θρησκευτικὴν καὶ τὴν φιλοσοφικὴν σκέψιν μετὰ τὸ περιεχόμενον τῆς διαρχίας. Τὸ πνεῦμα τοῦ Μανιχαϊσμοῦ ὑπῆρχε καὶ ἐπεβίωνε πάντοτε ὑπὸ ποικιλίαν μορφῶν καὶ προσωπειῶν. Ὁ θεὸς τοῦ φωτὸς καὶ ὁ θεὸς τοῦ σκότους, ἡ καλὴ καὶ ἡ κακὴ πραγματικότης, ἡ χαρὰ καὶ ἡ ὀδύνη, ἡ ἀμοιβὴ καὶ ἡ τιμωρία διεμόρφωσαν σαφεῖς καὶ συγκεκριμένους παραστάσεις περὶ τῆς θεϊκῆς καὶ διαβολικῆς ζωῆς, περὶ τῆς αἰωνίου ἀπολύσεως ἀγαθῶν καὶ τῆς αἰωνίου ἢ προσκαίρου ἢ κατὰ τὰς φάσεις τῶν μετεμψυχώσεων τιμωρίας. Τὰ θρησκευτικὰ ἀρχέτυπα τῶν ἐν λόγῳ πραγματικότητων ἔχουν ἀπολιθωθῇ καὶ ριζωθῇ ἀμετακινήτως εἰς τὴν θρησκευτικὴν συνείδησιν τῶν ἀνθρώπων. Ὁ Χριστιανισμὸς ὁμιλεῖ καὶ συμπορεύεται μετὰ ἓνα κόσμον ποὺ ἔχει αὐτὰς τὰς παραστάσεις καὶ αὐτὴν τὴν μυθικὴν γλῶσσαν. Ἡ δὲ χρῆσις τῆς αὐτῆς γλώσσης, κατ' ἀναπότρεπτον ἀνάγκην, διὰ τὴν ἔκφρασιν ζωῆς ριζικῶς διαφόρου περιεχομένου ἀπὸ τὸ περιεχόμενον τοῦ μυθικοῦ περιβάλλοντος ὁπωσδήποτε ἀποτελεῖ κίνδυνον. Ἡ παρὰ νόησις εἶναι εὐκόλος καὶ ἡμπορεῖ νὰ ἀποφευχθῇ μόνον μετὰ τὴν βαθεῖαν καὶ οὐσιαστικὴν γνῶσιν τοῦ νέου περιεχομένου. Ἄλλως κάθε προσπάθεια ὑπερβάσεως καὶ μεταπλάσεως τῆς γλώσσης διὰ τοῦ περιεχομένου εἶναι καταδικασμένη εἰς ἀποτυχίαν. Εἶναι πολὺ ὀδυνηρὸν τὸ τίμημα τῆς προόδου καὶ τῆς δημιουργίας.

Ὁ Χριστιανισμὸς θέτει εἰς ἐπίκεντρον θέσιν τὴν δημιουργίαν, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ τὴν ἀπαρχὴν καὶ τὴν ἀφετηρίαν κάθε κτιστῆς κινήσεως. Χρησιμοποιεῖ μὲν τὰ διαρχικὰ σχήματα, ἀλλὰ ὡς ἀντιτιθέμενα μέρη προβάλλει τὴν δημιουργίαν καὶ τὸ τραῦμα τῆς. Ἐναντι τοῦ Δημιουργοῦ καὶ τῆς δημιουργίας δὲν ὑπάρχει αὐθύπαρκτος καὶ σκοτεινὸς κόσμος· ὑπάρχει τὸ τραῦμα τῆς δημιουργίας. Ὁ θεὸς δημιουργῶν νικᾷ τὸ μηδὲν καὶ τὸ ὑπερβαίνει, ἐνῶ ὁ σατανισμὸς τὸ ἐπαναφέρει διὰ μέσου αὐτοῦ τοῦ τραύματος. Τὸ τραῦμα εἶναι ἡ ἀναπήδησις τῶν ἐκρηκτικῶν δυνάμεων τοῦ ἀφανισμοῦ, ἡ στασιμότης εἰς τὴν δημιουργικὴν ἀνέλιξιν. Μετὰ ἄλλους λόγους τὸ τραῦμα αὐτὸ δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ ἡ εἰσβολὴ τοῦ μηδενὸς εἰς τὰ σπλάγχνα τῆς δημιουργίας. Ἡ διαρχία δὲν γνωρίζει οὔτε

ἡμπορεῖ νὰ συλλάβῃ τὴν ἐννοίαν τοῦ μηδενὸς ὡς ἀπουσίας τῆς θείας οὐσίας. Αἱ δύο πραγματικότητες συνυφαίνονται καὶ ἐκδηλώνονται κατὰ νομοτέλειαν ποὺ ὑπάρχει ἀφ' ἑαυτῆς. Ἡ παραγνώρισις ἢ ἡ ἄρνησις τοῦ γεγονότος τῆς δημιουργίας ὁδηγεῖ συνεπέστατα εἰς τὴν υἱοθέτησιν τῆς νομοτελοῦς διαρχικῆς πραγματικότητος. Ἀλλὰ ἡ ἐννοία τῆς δημιουργίας ποὺ ἀπορρέει ἀπὸ τὸν ἐλεύθερον καὶ ἀνεξάρτητον ἀπὸ τὰ γνωστὰ σχήματα τριαδικῶν Θεῶν ἀποκλείει ρητῶς καὶ ἀναποτρέπτως κάθε ἐννοίαν διαρχίας. Ὑφίσταται ἡ τραυματισμένη δημιουργία ποὺ ἀνελίσσεται καὶ ὀδυνᾷται εἰς τὴν πορείαν τῆς. Εἶναι τὸ τίμημα ὑψηλὸν ἀλλὰ καὶ ὁ τόκος λαμπρὸς καὶ θεῖος. Γίνεται μία νέα εἰκὼν τῆς ἀκτίστου τριαδικῆς κοινωνίας· εἶναι ἡ κτιστὴ δημιουργία. Τὸ κτιστὸν πρέπει νὰ μεταπλασθῇ, νὰ θεωθῇ, νὰ κοινωνήσῃ μετὰ τὸ ἀκτιστον. Κάθε ἀποτυχία (ποὺ νοεῖται μόνον εἰς τὴν περιοχὴν τῶν προσωπικῶν καὶ ἐλευθέρων ὄντων) ἐπιδεινώνει τὸ τραῦμα τῆς δημιουργίας. Ἐν προκειμένῳ ἡ θέσις κλειδὶ διὰ τὴν κατανόησιν τῆς θείας ζωῆς ἐν σχέσει πρὸς τὴν διαβολικὴν εἶναι ἡ πτώσις. Αὐτὴ ἡ πτώσις εἶναι τὸ ρῆγμα καὶ τὸ τραῦμα τῆς δημιουργίας καὶ φυσικῶς τῷ λόγῳ κάθε ὑπάρξεως. Ἡ ἀνταρσία τῶν λογικῶν ὄντων σημαίνει ἀπαρχὴν τῆς ἐπιπόνου πορείας ποὺ κάμνει ὀλόκληρος ἡ λογικὴ δημιουργία, ὡς εἰκὼν τῆς τριαδικῆς κοινωνίας, ἥτοι ὡς Ἐκκλησία. Κατὰ συνέπειαν διαμορφώνονται καὶ συνάμα ἐκδηλώνονται ζωηρῶς οἱ δύο κόσμοι, τοῦ φωτὸς καὶ τοῦ σκότους, τῆς ζωῆς καὶ τοῦ θανάτου, ἐντὸς τῶν αὐτῶν σπλάγγνων τῆς δημιουργίας. Δὲν ὑπάρχει ἄλλη διάστασις ἀντίθετος πρὸς τὴν δημιουργίαν, ἡ ὁποία ἡμπορεῖ νὰ εὑρίσκηται ἐκτὸς αὐτῆς καὶ νὰ ἀποτελῇ τὸν ἀρνητικὸν τῆς πόλον. Τοιαῦτα ἀντιθέσεις εἶναι λίαν χαρακτηριστικαὶ εἰς τὴν συνολικὴν πραγματικότητά, ἀλλὰ ποῖος κατῳρθώσε νὰ προσδιορίσῃ κεχωρισμένας τὰς δύο πηγὰς, ἥτοι τοῦ φωτὸς καὶ τοῦ σκότους; Αἱ ἀντιθέσεις εἶναι συνυφασμέναι καὶ συμπορεύονται εἰς τὴν αὐτὴν πραγματικότητα καὶ μάλιστα κατὰ τρόπον, ὁ ὁποῖος ἐν πολλοῖς δυσχεραίνει τὴν διάκρισιν των. Θετικὸς καὶ ἀρνητικὸς πόλος ὑφίστανται, ἀλλὰ εἰς τὴν κίνησιν καὶ τὴν ἀνέλιξιν τοῦ κόσμου καὶ τῆς ζωῆς. Πέραν αὐτῆς δὲν ἡμπορεῖ κανεὶς νὰ προσδιορίσῃ δύο αὐθύπαρκτους πηγὰς, τὴν θετικὴν καὶ τὴν ἀρνητικὴν. Ἡ ἰδιὰ λοιπὸν ἡ δημιουργία ἐκφαίνεται ὡς θετικὴ καὶ ἀρνητικὴ, ὡς ἐξελισσομένη καὶ στάσιμος, ὡς καλὴ καὶ κακὴ. Ἡ πρόοδος καὶ ἡ ὀπισθοδρόμησις συντελοῦνται ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ κορμοῦ τῆς μιᾶς δημιουργίας, ἡ ὁποία εἰς τὴν πορείαν ἔχει νὰ ἐπιδείξῃ τὸ τραῦμα τῆς.

Ἔτσι λοιπὸν ἡ ζωὴ καὶ ὁ θάνατος συμπορεύονται εἰς τὸ αὐτὸ σῶμα τῆς δημιουργίας. Παράδεισος εἶναι ἡ θεία ζωὴ, ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ. Κόλασις ὁ θάνατος, ἡ στέρησις τῆς θείας ζωῆς. Ἡ κόλασις ἔχει ὡς ἀρχὴν τὴν σατανικὴν ἀνταρσίαν, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ τὴν εἴσοδον ἢ τὴν πρόσκαιρον καὶ φαινομενικὴν νίκην τοῦ μηδενὸς ἐπὶ τῆς δημιουργίας. Ὡς προσωρινὴν καὶ χωρὶς προϋποθέσεις ὀντολογικὰς γνωρίζει τὴν νίκην αὐτὴν μόνον ἡ φωτισμένη χριστιανικὴ συνείδησις. Ἡ πίστις καὶ ἡ ἐλπίς εἰς τὸν ζωοδότην Θεὸν ἡμπορεῖ νὰ συλλάβῃ

καὶ νὰ βιώσῃ τὴν ἀλήθειαν αὐτήν. Ἀλλ'ὡς πούθενά εἰς τὰ σχήματα τῆς δημιουργίας δὲν ἡμπορεῖ κανεὶς μὲ πολλὴν βεβαιότητα νὰ ἀναγνωρίσῃ τὴν θριαμβευτικὴν παρουσίαν τῆς ζωῆς ὡς νίκης διαρκοῦς κατὰ τοῦ μηδενός. Ὁ στατισμὸς, ὡς εἰσοδος τοῦ μηδενός εἰς τὴν δημιουργίαν καὶ ὡς ἐκθεμελιωτικὴ δύναμις πού τείνει νὰ ἀφανίσῃ τὸ δημιουργικὸν ἔργον, κατανοεῖται βάσει τῆς θείας ἀγάπης καὶ τῆς θείας ζωοποιήσεως πού ἔφεραν εἰς τὴν ὑπαρξίν τὸν κόσμον ἀπὸ τὸ μηδὲν καὶ τὸν συντηροῦν. Ἡ ζωὴ τοῦ παραδείσου καὶ τῆς κολάσεως κατὰ συνέπειαν διαδραματίζεται συνεχῶς εἰς τοὺς κόλπους τῆς δημιουργίας, διότι αὐτὴ ἔχει εἰς τὰ σπλάγχνα τῆς τὸ μηδὲν, τὸ ὅποιον πούθενά δὲν ἐντοπίζεται ἐκτὸς αὐτῆς. Τὸ μηδὲν ὡς εἰσερχόμενον εἰς τὸ προσκλήνιον καὶ ὡς ὑπερβαίνον καὶ καθίσταται δυνατὸν μόνον μὲ τὴν ἐμφάνισιν καὶ τὴν πορείαν τῆς δημιουργίας. Ἀλλ'ὡς εἶναι ἀδιανόητον καὶ ἀσύλληπτον. Ἐτσι ὁ παράδεισος καὶ ἡ κόλασις, ἡ ζωὴ καὶ ὁ θάνατος, εὐρίσκονται εἰς τοὺς κόλπους τῆς ἰδίας δημιουργίας. Ὁ παράδεισος εἶναι ἡ πρὸδος τῆς δημιουργίας ὑπὸ τὴν ζωογόνον παρουσίαν τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ κόλασις ἡ στασιμότης καὶ ὁ τραυματισμὸς τῆς δημιουργίας ὑπὸ τὴν εἰσβολὴν τοῦ μηδενός. Παραστατικώτερον θὰ ἔλεγε κανεὶς ὅτι ἓνα μέρος τῆς δημιουργίας μετέχει εἰς τὴν ἄκτιστον δόξαν τοῦ Θεοῦ, ἥτοι εἰς τὴν βασιλείαν του, καὶ ἓνα ἄλλο μέρος εὐρίσκεται ἐκτὸς αὐτῆς. Κατὰ συνέπειαν τὸ ἓνα μέρος εἶναι δεδοξασμένον καὶ τὸ ἄλλο κολασμένον. Ἡ ἔννοια τῆς κολάσεως καθορίζεται ἀρνητικῶς ἀπὸ τὸ περιεχόμενον τῆς θείας δόξης. Ὅπου ἀπουσιάζει ἡ θεία δόξα, ἐκεῖ βασιλεύει καὶ κυριαρχεῖ ἡ κόλασις. Εἶναι μέγας ὁ ἄθλος τῆς μυστικῆς πατερικῆς θεολογίας, ἡ ὁποία ἡρμήνευσεν ὀρθῶς τὸ πνεῦμα τῆς Ἀγίας Γραφῆς καὶ κατάρθωσε νὰ προσδιορίσῃ σαφέστατα τὸ περιεχόμενον τῆς ζωῆς καὶ τῆς κολάσεως¹. Εἰς καμμίαν προγενεστέραν μυθικὴν περὶ κολάσεως

1. Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, *Κεφάλαια διάφορα θεολογικά τε καὶ οἰκονομικά*, PG 90, 1312C: «Οὐκ ἔχει ἡ φύσις τῶν ὑπὲρ φύσιν τοὺς λόγους ὥσπερ οὐδὲ τῶν παρὰ φύσιν τοὺς νόμους. Ὑπὲρ φύσιν δὲ λέγω τὴν θεῖαν καὶ ἀνεννόητον ἡδονήν, ἣν ποιεῖν πέφυκεν ὁ Θεὸς φύσει, κατὰ χάριν τοῖς ἀξίοις ἐνούμενος» παρὰ φύσιν δέ, τὴν κατὰ στέρησιν ταύτης συνισταμένην ἀνεκλάλητον ὕδνην, ἣν ποιεῖν εἴωθεν ὁ Θεὸς φύσει, παρὰ τὴν χάριν τοῖς ἀναξίοις ἐνούμενος. Κατὰ γὰρ τὴν ὑποκειμένην ἐκάστω ποιότητα τῆς διαθέσεως, ὁ Θεὸς τοῖς πᾶσι ἐνούμενος, ὡς οἶδεν αὐτός, τὴν αἰσθησὶν ἐκάστω παρέχεται, καθὼς ἐστὶν ἐκάστος ἐξ ἑαυτοῦ διαπεπλασμένος, πρὸς ὑποδοχὴν τοῦ πάντως πᾶσιν ἐνωθησομένου κατὰ τὸ πέρας τῶν αἰώνων». 1328D: «Ὁ μὲν Θεὸς κατὰ μίαν ἀπειροδύναμον τῆς ἀγαθότητος βούλησιν πάντας συνέξει καὶ ἀγγέλους καὶ ἀνθρώπους, ἀγαθοὺς τε καὶ πονηροὺς, οὗτοι δὲ πάντες οὐκ ἴσως μεθέξουσιν Θεοῦ, τοῦ διὰ πάντων ἀσχετῶς χωρήσαντος, ἀλλ' ἀναλόγως ἑαυτοῖς». 1329A: «Οἱ μὲν τῇ φύσει φυλάξαντες διὰ πάντων ἰσονομοῦσαν τὴν γνώμην καὶ τῶν τῆς φύσεως λόγων κατ' ἐνέργειαν δεκτικὴν αὐτὴν καταστήσαντες καθ' ὅλον τὸν τοῦ αἰεὶ εἶναι λόγον, διὰ τὴν πρὸς τὴν θεῖαν βούλησιν τῆς γνώμης εὐπάθειαν, ὅλης μεθέξουσιν τῆς ἀγαθότητος». Ἐξ ἄλλου κατὰ τὴν συναρπαστικὴν περιγραφὴν τοῦ 138 ψαλμοῦ ὁ Θεὸς εἶναι παρὼν καὶ εἰς τὸν Ἀδὴν: «ἐὰν ἀναβῶ εἰς τὸν οὐρανόν, σὺ εἰ ἐκεῖ· ἐὰν καταβῶ εἰς τὸν Ἀδὴν, πάρεαι». Ἰωάννου Κλίμαξ, PG 88, 1157C:

ἀντίληψιν δὲν συνδέονται τόσο στενῶς καὶ ὁργανικῶς ἡ ἔννοια τοῦ παραδείσου καὶ τῆς κολάσεως, ὡς εἰς τὴν Κ. Διαθήκην. Ἡ δὲ σύνδεσις αὐτὴ πρέπει νὰ νοηθῇ ὡς ἡ συνύπαρξις τῆς θείας καὶ δαιμονικῆς ζωῆς εἰς τὸ αὐτὸ σῶμα τῆς δημιουργίας. Ὁ ριζικὸς διαχωρισμὸς γίνεται ἀπὸ τὸ γεγονὸς τῆς μετοχῆς ἢ μὴ εἰς τὴν μεταμορφωτικὴν δόξαν τοῦ Θεοῦ. Οἱ δεχόμενοι τὸν Θεὸν καὶ ποιοῦντες τὸ θέλημά του δὲν πράττουν ἀπλῶς καλὰ ἔργα ἀλλὰ μετέχουν εἰς τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ, μιμοῦνται τὴν θεῖαν τελειότητα καὶ μετέπειτα ἀκολουθοῦν αἱ πράξεις ὡς καρποὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Ἡ τόσον ἄλλωστε κακοποιημένη παραβολὴ τῆς μελλούσης κρίσεως ἀπὸ πρόχειρα κηρύγματα παρέχει ζωηρῶς τὴν εἰκόνα τῆς ἀδελφικῆς κοινότητος μὲ ἀρχηγὸν τὸν Χριστόν. Οἱ μὴ μετέχοντες εἰς αὐτὴν ἀποκλείονται τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ. Ἡ σχέσις πρὸς τὸν ἐλάχιστον ἀδελφὸν εἶναι σχέσις κατ' ἐξοχὴν πρὸς τὸν Χριστόν, τὸν δοτῆρα τῆς ζωῆς. Ἀν μᾶς διαφύγῃ αὐτὴ ἡ βασικὴ θέσις εἰς τὴν παραβολὴν καὶ θέσωμεν ὡς κριτήριον εἰσόδου εἰς τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ τὴν «ἐλεημοσύνην» καὶ τὰ λεγόμενα καλὰ ἔργα, τότε ἡ παραβολὴ αὐτὴ δὲν ἔχει θέσιν εἰς τὴν Κ. Διαθήκην ἀλλὰ εἰς οἰονδήποτε ἄλλο εἰδωλολατρικὸν θρήσκευμα. Ἡ στέρησις τῆς ἀδελφικῆς ἀγάπης σημαίνει στέρησιν τῆς θείας ἀγάπης. Ἡ δὲ ἀγάπη πρέπει νὰ ἐρμηνεύεται μόνον μὲ τὰ κριτήρια τῆς Κ. Διαθήκης καὶ ὄχι μὲ κριτήρια ξένα πρὸς αὐτήν. Ἡ ἀδελφικὴ κοινότης τῆς παραβολῆς τῆς μελλούσης κρίσεως δὲν εἶναι ἄλλη παρὰ μόνον ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ πού ἔρχεται εἰς τὸν κόσμον. Οἱ ἀποξενωμένοι τῆς βασιλείας αὐτῆς εὐρίσκονται εἰς τὴν κατάστασιν τῆς κολάσεως. Αἱ εἰδωλολατρικαὶ καὶ μυθικαὶ ἀντιλήψεις περὶ Ἀδου καὶ κολάσεως θέτουν ὡς βασικὴν προϋπόθεσιν εἰσόδου εἰς τὸν παράδεισον ἢ τὸν Ἀδὴν τὴν ἡθικὴν συμπεριφορὰν κατὰ τὴν λειτουργίαν νόμων ἀδηρίτου καὶ νομοτελοῦς θείας τάξεως. Παράδεισος καὶ κόλασις εἶναι δύο τόποι ἀποκεκομμένοι. Εἰσέρχεται κανεὶς εἰς τὸν ἓνα ἢ τὸν ἄλλον κατόπιν μιᾶς συμπεριφορᾶς καὶ μιᾶς ἀποφάσεως. Εἰς τὴν Κ. Διαθήκην ἔρχεται ἡ δόξα τῆς μεταμορφώσεως, ἡ θεία βασιλεία καὶ προϋπόθεσις εἰσόδου εἶναι ἡ μετάνοια καὶ ἡ ἀπόφασις τοῦ ἀνθρώπου. Αὐτομάτως τὸ πνεῦμα τῆς Κ. Διαθήκης ἀπομυθεύει τὰς εἰδωλολατρικὰς παραστάσεις, παρ' ὅλον ὅτι χρησιμοποιοῖ ἀναποτρέπτως τὴν ὑφισταμένην μυθικὴν γλῶσσαν· θεωρεῖ ὅμως τὴν κόλασιν ὡς ἄρνησιν εἰσόδου εἰς τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ ἢ καλῶτερον ὡς στέρησιν τῆς θείας δόξης. Προβάλλεται ἐν προκειμένῳ ἡ εἰκὼν μιᾶς διελκυστίνδας μεταξὺ βασιλείας καὶ κολάσεως. Δύο πραγματικότητες συγκρούονται, ἐνῶ εἰς τὸν μυθικὸν καὶ εἰδωλολατρικὸν κόσμον καμμία σύγκρουσις παραδείσου καὶ Ἀδου δὲν ὑπάρχει. Εἰς αὐτὸν ἡθικὴ συμπεριφορὰ καὶ μόνον αὐτὴ καθορίζει τὸν δρόμον διὰ τὴν ἀναψυχὴν τοῦ οἴκου ἢ τὸν δρόμον διὰ τὴν φυλακὴν

«Ὁ ἀγαπῶν τὸν Κύριον, τὸν ἀδελφὸν αὐτοῦ προηγάπησεν. Ἀπόδειξις γὰρ τοῦ προτέρου τὸ δεύτερον». Ἡ ἀγάπη αὐτὴ εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ἐνώσεως μὲ τὸν Θεόν.

τῶν βασάνων. Παράδεισος καὶ Ἄδης εἶναι δύο τόποι διαφορετικοὶ καὶ συνάμα ἡ σχέσις αὐτῶν εἶναι ἀδιάφορος καὶ οὐδετέρα κατὰ πάντα. Εἰς τὴν Κ. Διαθήκην ὁμοῦς πρόκειται διὰ τὴν δημιουργίαν ποῦ ζωοποιεῖται καὶ συνάμα κινδυνεύει νὰ ἀπολέσῃ τὴν ζωοποίησιν καὶ νὰ ἐκμηδενισθῇ.

Κατὰ τὰ ἀνωτέρω αἱ μυθικαὶ ἀντιλήψεις δὲν ἤμποροῦν νὰ θραύσουν τὰ κλειστὰ περιγράμματα τοῦ κοσμοειδώλου. Ἡ αἰώνιος ζωὴ τῆς χαρᾶς καὶ ἡ αἰώνιος ζωὴ τῆς ὀδύνης συλλαμβάνονται εἰς τὰ αὐστηρὰ κοινωνικὰ καὶ πολιτικὰ πλαίσια. Ἡ μυθικὴ γλῶσσα περὶ Ἄδου εἶναι πενιχρὰ καὶ ἀδυνατεῖ νὰ ἐκφράσῃ τὸν δυναμικὸν προσρισμὸν τοῦ κόσμου καὶ τῆς ζωῆς. Πρόκειται διὰ μίαν φυλακὴν τῆς θρησκευτικῆς σκέψεως ἢ διὰ μίαν κόλασιν αὐτῆς. Τὸ κλειστὸν κοσμοεἶδωλον δὲν θραύεται καὶ περισφίγγει ἀσφυκτικῶς τὴν ζωὴν καὶ τὴν σκέψιν. Ἡ μυθικὴ αὐτὴ γλῶσσα εἰς τὴν Κ. Διαθήκην μεταπλάσσεται, διότι ἐντάσσεται ριζικῶς εἰς διάφορα ἀπὸ ἑ, τι ἔσχον τὸ παρελθὸν σχήματα. Ἡ ἀφετηρία δὲν εἶναι δύο τόποι, ποῦ καλοῦνται παράδεισος καὶ κόλασις, ἀλλὰ ἡ ζωὴ ποῦ φέρει εἰς ὑπαρξιν τὴν δημιουργίαν. Ἐτσι ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ κόλασις κατανοοῦνται καὶ βιώνονται ὡς καταστάσεις ποῦ προκύπτουν ἀπὸ τὴν σχέσιν ζωοδότου Θεοῦ καὶ δημιουργίας. Τὸ τραῦμα αὐτῆς περιγράφεται καὶ παρουσιάζεται ὡς ζωὴ βασάνων καὶ συνάμα στέρησις τῆς θείας ἀγάπης καὶ δόξης. Δὲν ὑφίσταται διαρχία, ἡ ὁποία, κατὰ τὰς μυθικὰς ἀντιλήψεις, ἐτροφοδοτεῖ πλουσίως τὰς παραστάσεις περὶ δύο κεχωρισμένων κλειστῶν τόπων, ὅπου ἐπεφυλάσσετο εἰς τὸν ἕνα ἡ εὐδαιμονία διὰ τοὺς δικαίους καὶ εἰς τὸν ἄλλον ἡ τιμωρία διὰ τοὺς ἀδίκους.

Πέραν αὐτῶν ἡ ριζικῶς διάφορος ἀξιολόγησις τοῦ μυθικοῦ τριωρόφου σύμπαντος (οὐρανός, γῆ, καταχθόνια) ὑπὸ τῆς Κ. Διαθήκης συνίσταται εἰς τὴν καθάραισιν τῆς νομοτελοῦς μοίρας, ἥτοι τῆς ἰδίας τῆς νομικῆς νομοτελείας μιᾶς τάξεως Δικαίου, καὶ εἰς τὴν ἐπισήμανσιν τοῦ παρασίτου τῆς δημιουργίας, ποῦ εἶναι ἡ δύναμις τοῦ σατανισμοῦ. Τὸ μυθικὸν κοσμοεἶδωλον δὲν περικλείεται πλέον ἀπὸ τὴν κλειστὴν καὶ ἄκαμπτον νομοτέλειαν μιᾶς ἀδηρίτου δικαιοῦς ἢ μοιρολατρικῆς τάξεως. Τὸ κλειστὸν σύμπαν εὐρίσκεται εἰς τὰ χέρια τοῦ Θεοῦ καὶ ὁλόκληρος ἡ δημιουργία εἶναι προωρισμένη διὰ τὴν μετοχὴν εἰς τὴν θείαν δόξαν. Ὁ σατανισμὸς ἀποτελεῖ ρωγμὴν εἰς τὸ ἐνιαῖον γίνεσθαι τῆς δημιουργίας. Ἀλλὰ ὁ ἄπειρος Θεὸς καὶ ἡ ζωογόνος ἀγάπη αὐτοῦ κυριαρχεῖ καὶ ἐπὶ τῆς ρωγμῆς αὐτῆς, εἰς τὴν ὁποίαν τοποθετοῦνται οἱ κολασμένοι, ὡς στερούμενοι τῆς θείας δόξης. Εἶναι μία περιοχὴ τῆς δημιουργίας, ἡ ὁποία ἀπεσπάσθη κατ' ἀρχὴν ἀπὸ τὸ σύνολον ἀλλὰ δὲν ἤμπορεῖ νὰ κυριαρχήσῃ παντελῶς ἐπὶ τῆς συνόλου δημιουργίας ποῦ συνέχεται καὶ ζωοποιεῖται ἀπὸ τὸν ἄπειρον Θεόν. Εἰς τὴν ἐπιφάνειαν ἐμφανίζεται ὡς κυρίαρχος δύναμις ὁ σατανισμὸς, ἀλλὰ ὡς μηδὲν καὶ προξενῶν κάθε μηδενισμὸν δὲν ἔχει ρίζας, θεμέλια καὶ βάθος· κατέχει μόνον προσωπεῖα καὶ αὐτὰ εἶναι κλεμμένα ἀπὸ τὰ στοιχεῖα τῆς δημιουργίας. Ἐτσι ὁ σατανισμὸς παρουσιάζεται ἐνίοτε καὶ μετὰ τὸ φωτεινὸν πρόσωπον

τῶν ἀγγέλων. Πρόκειται διὰ προσωπεῖον χωρὶς ὄντολογικὸν ὑπόβαθρον καὶ βάθος. Ἡ κόλασις αὐτὴ ἀποτελεῖ τὴν τραγωδίαν τῆς δημιουργίας, τὸ τραῦμα αὐτῆς καὶ τὸ εἶδωλον τῆς πραγματικότητος.

Τὸ εἶδωλον ὁμοῦς αὐτὸ ὑφίσταται μόνον ὡς κίνησις, πρᾶξις, τάσις καὶ κυρίως ὡς διαστροφή τοῦ πνεύματος εἰς τὰ βάθη κάθε ὑπάρξεως. Ἡ κόλασις δὲν ὑφίσταται ὄντολογικῶς, ἥτοι μετὰ ἀρχηγόνους ρίζας ζωῆς, ἀλλὰ ὡς διεστραμμένη ὑπαρξιακὴ βούλησις, ἐντὸς τῶν βαθῶν κάθε δαιμονισμένης ψυχῆς. Ὁ σατανισμὸς εἶναι ἐνέργεια καταστροφικὴ τοῦ πνεύματος, τῆς ὑπαρξιακῆς ζωῆς· εἶναι πόλεμος κατὰ τῶν θεμελίων τῆς δημιουργίας, τὸν ὅποιον διεξάγουν κολασμένα πνεύματα. Ἡ κατάστασις τῶν εἶναι τὸ εἶδωλον τῆς διεστραμμένης καὶ κομματιασμένης δημιουργίας. Ὁ ἄνθρωπος ἔχει ἐντὸς τοῦ τὴν κόλασιν, ὡς ἔχει καὶ ἐντὸς τοῦ τὴν ἀγάπην καὶ τὴν δημιουργικὴν τελείωσιν. Ἡ κόλασις δὲν τοῦ ἐπιβάλλεται ἐξωθεν ἀλλὰ εἶναι ἐφεύρημα ἰδικόν του, εἶναι ἡ εἰδωλοποίησις τοῦ ἑαυτοῦ του. Δὲν μεταβαίνει εἰς συγκεκριμένην περιοχὴν, ἡ ὁποία εἶναι ἡ κόλασις, ἀλλὰ προξενεῖ ἢ εὐρίσκει ἐντὸς τοῦ τοῦ εἶδωλον τῆς κολάσεως. Ὁ σατανισμὸς εἶναι μία συνεχὴς αὐτοδιάβρωσις τῆς προσωπικῆς καὶ κοινωνικῆς ζωῆς, μία θεοποίησις ἢ εἰδωλοποίησις τῆς ἐγωκεντρικῆς συσπειρώσεως καὶ μία ἀρνήσις τῆς ἀγαπητικῆς φορᾶς. Δὲν ὑπάρχει λοιπὸν ὡς ρυθμιστὴς τῶν κακῶν πράξεων τοῦ ἀνθρώπου ἐξωτερικὴ δύναμις μιᾶς εἰμαρμένης ἢ δικαιοῦς τάξεως. Τὴν ἐν λόγῳ τάξιν ἐπινεῖ ὁ ἄνθρωπος, εὐρισκόμενος ὑπὸ τὴν σατανικὴν αὐτὴν αὐτοδιάβρωσιν, καὶ τὴν χρησιμοποιοῖ πρῶτον διὰ νὰ στερεώσῃ τὴν γῆιν καὶ κοινωνικὴν ζωὴν του καὶ μετέπειτα, ὡς εἶδωλον πάντοτε, τὴν προεκτείνει εἰς ὁλόκληρον τὸ σύμπαν ὡς τάξιν ἄκαμπτον καὶ ἀπαράσάλευτον. Ἡ σατανικὴ ἀνταρσία, ποῦ ἐπιφέρει τὴν ἀπώλειαν τῆς θείας ἀγάπης, δημιουργεῖ ποικίλα τοιαῦτα εἶδωλα, ὡς γεννήματα καὶ ἀποκνήματα τῆς στατικῆς, φοβισμένης καὶ ἐκμηδενιζομένης ζωῆς τῆς πτώσεως. Ὁ κόσμος καὶ ἡ ζωὴ ὁργανώνονται μετὰ τὰ εἶδωλα καὶ ἡ προκοπὴ τοῦ ἀνθρώπου συντελεῖται ἐντὸς τῶν διαστάσεων αὐτῶν. Ἐν τούτοις ὁ Θεὸς δὲν ἐγκαταλείπει τὸν ἄνθρωπον, τὸν ὅποιον πάντοτε διατρεῖ εἰς τὴν ζωὴν καὶ κυρίως εἰς τὴν δομὴν αὐτοῦ ὡς ὄντος κατ' εἰκόνα θείαν. Εἶναι δημιουργημὰ ποῦ ζῇ ἐντὸς εἰδώλων ἀλλὰ δὲν παύει νὰ ἔχῃ τὰς δημιουργικὰς ιδιότητας καὶ δυνατότητας. Ἐτσι συντελεῖται ἐντὸς τοῦ ἡ τραγωδία τῆς πτώσεως καὶ τῆς νίκης κατὰ τοῦ μηδενός.

Ἀλλὰ τὸ εἶδωλον τοῦτο τῆς κολάσεως, τὸ ὅποιον ἡ φοβισμένη ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου τὸ φέρει ἐντὸς τῆς καὶ τὸ καθιερώνει εἰς τὴν κοινωνικὴν ζωὴν ὡς ἐνεργὸν φόβον, τρόμον, κίνδυνον τελείας ἐξουθενώσεως, ἀπαισίαν φυλακὴν σκότους καὶ καταβαραθρώσεως, προεκτείνει συνήθως ἢ ἀνθρωπίνῃ ἀδυναμίᾳ εἰς τὴν θείαν περιοχὴν. Ἐτσι ἡ κόλασις ἐπιβάλλεται ὡς τιμωρία ἀπὸ αὐτὸν τὸν Θεόν. Ὁ ἄνθρωπος προβάλλει εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ Θεοῦ τὸ εἶδωλόν του, ὡς προερχομένην ἐξ αὐτοῦ τιμωρίαν. Τοῦτο ἀποτελεῖ τὴν πλέον δεινὴν ἀποκορύφωσιν τοῦ δράματός του. Διὰ τοῦτο καὶ ἡ Ἀγία Γραφή, εἰς ὠρισμένας περι-

πτώσεις, έτσι περιγράφει την κόλασίν του. 'Ο Θεός σκληρύνει την ανθρωπίνην καρδίαν και ἐγκλείει τὸν κολασμένον εἰς τὴν φυλακὴν τῆς τιμωρίας. 'Η τιμωρὸς δικαιοσύνη, ἕνα γνώρισμα καὶ ἐφεύρημα καθαρῶς ἀνθρώπινον, καθίσταται τὸ αἷτιον τῆς κολάσεως, προσερχόμενον ἀπὸ τὸν Θεόν. Αὐτὴ εἶναι ἡ πίστις τοῦ κολασμένου καὶ μετὰ αὐτὴν ἐγκλωβίζεται εἰς τὴν ἰδικήν του εἰδωλοατρικὴν φύσιν. Τὸ τραῦμα τῆς ἀνθρωπίνης ὑπάρξεως δὲν ἀποτελεῖ μόνον τὴν ρωγμὴν εἰς αὐτήν, ἀλλὰ γεννᾷ εἰς τὴν φαντασίαν τοῦ ἀνθρώπου τὰ σχήματα τῶν εἰδώλων τῆς φυλακῆς, τῆς νομικῆς θείας τάξεως καὶ τῆς κολάσεως, ὡς τόπου βασάνων καθιερωμένου ὑπὸ τοῦ Θεοῦ. Καὶ αἱ παραστάσεις αὗται ἀποτελοῦν τὴν πλέον ὀδυνηρὰν ἔκφασιν τῆς τραγωδίας τῶν κολασμένων. 'Η δέσμευσις εἰς τοιαύτας παραστάσεις σημαίνει τὴν ἀδυναμίαν τῆς συνειδήσεως νὰ γνωρίσῃ τὸ Εὐαγγέλιον. Μόνον ὁ γνωρίζων τὸν Θεὸν μετὰ τὴν μετοχὴν εἰς τὴν δόξαν του γνωρίζει συνάμα ἐμμέσως καὶ τὴν φύσιν τῆς κολάσεως, ὡς στερήσεως τῆς ἐν λόγῳ δόξης. 'Ο ἀγνοῶν τὴν θείαν δόξαν εἶναι ἐμπεπλεγμένος εἰς τὰ εἶδωλα τῆς νομικῆς τάξεως καὶ τοῦ φόβου τῆς κολάσεως. Τότε αποκλείεται καὶ ἡ βίωσις τοῦ τραγικοῦ χαρακτήρος τῆς ἁμαρτίας καὶ ἄρα ἡ βίωσις τῇ χριστιανικῇ σωτηρίᾳ. 'Ο σατανισμὸς ὡς πρὸς τὴν ὁρτὴν του φύσιν διαγιγνώσκεται μόνον ἀπὸ τὸν φωτισμένον Χριστιανόν. 'Ο κολασμένος δὲν μετέχει εἰς τὴν θείαν δόξαν, εἶναι ξένος πρὸς τὴν ἀγάπην καὶ τὴν δημιουργικότητα καὶ ἔτσι καθίσταται δέσμιος τῆς κολάσεως, ὡς φόβου καὶ ἐγκλωβισμοῦ εἰς φυλακὴν. 'Η δὲ ἀπόρριψις τῶν παραστάσεων αὐτῶν, χωρὶς τὴν καρποφορίαν δημιουργικῆς ἀγάπης, δὲν σημαίνει τίποτε ἄλλο παρὰ τὴν μετατροπὴν τοῦ φόβου τῆς κολάσεως εἰς ἐπιδίωξιν ἀπεριόριστου κυριαρχίας καὶ ἀποκτήσεως δυνάμεως. 'Ο φόβος, ὡς ἐνοχλή, καὶ ἡ τάσις πρὸς ἀπόκτησιν ἀπεριόριστου δυνάμεως ἀποτελοῦν τὰ πλέον χαρακτηριστικὰ καὶ ὀδυνηρὰ συμπτώματα τῆς ζωῆς τῶν κολασμένων. 'Ενῶ λοιπὸν ὁ σατανισμὸς εἶναι ἡ ἐκπτώσις ἀπὸ τὴν θείαν ζωὴν καὶ ὁ τραυματισμὸς τῆς ὑπάρξεως καὶ ἡ συνεχὴς διενέργεια καὶ ἐπιρροὴ τοῦ μηδενισμοῦ, ὁ ὑποκείμενος εἰς αὐτὸν ἄνθρωπος τὸν βιώνει ὡς φόβον καὶ καταθλιπτικὴν πίεσιν ἐκ μέρους τοῦ κυριάρχου Θεοῦ. 'Ετσι λίαν χαρακτηριστικῶς καὶ αὐτὴ ἡ 'Αγία Γραφή παριστάνει τὴν κόλασιν ὡς ἐκλωβισμόν τιμωρημένων εἰς φυλακὴν, διότι ἀκριβῶς αὕτη εἶναι ἡ πεπλανημένη πεποίθησις τῶν κολασμένων καὶ αὐτὸ τὸ ὀδυνηρὸν ἴσως μαρτύριόν των. 'Αντιθέτως, οἱ μετέχοντες εἰς τὴν θείαν καὶ μεταμορφωτικὴν δόξαν γνωρίζουν τὴν θείαν ἀγάπην καὶ αἰσθάνονται καλῶς τὰς συνεπείας ἀπωλείας τοῦ ἀγαθοῦ αὐτοῦ. Διότι ἡ μετοχὴ αὕτη εἰς τὴν θείαν δόξαν ἐπιφέρει καὶ τὴν καθαίρεσιν τῶν εἰδώλων τῆς κολάσεως. 'Ο φόβος ἐκδιώκεται καὶ κυριαρχεῖ μόνον ἡ ζωοποιὸς χάρις. 'Η θεογνωσία εἶναι μετοχὴ, ἄσκησις ἀγάπης, δημιουργικότης καὶ θέωσις. Μόνον διὰ τῆς θεογνωσίας εἶναι δυνατὴ ἡ ἐμπειρία καὶ ἡ κατανόησις τῶν πραγμάτων τοῦ κόσμου καὶ τῆς αἰωνιότητος. 'Αλλῶς ἡ πλάνη ὁδηγεῖ εἰς τὴν κολασμένην ζωὴν, εἰς τὸν φόβον, τὸν ἐγκλωβισμόν εἰς τὴν τάξιν τοῦ Δικαίου, εἰς τὴν ὑποκρισίαν καὶ μετὰ

ταῦτα εἰς τὴν ἐπιθετικὴν σκληρότητα. Οἱ πρωτόπλαστοι, ἀκούσαντες ἐκ τοῦ φόβου τὰ βήματα τοῦ Θεοῦ, ἐκρύβησαν. 'Η παρουσία τοῦ Θεοῦ εἶναι ἀσυμβίβαστος πρὸς τὴν γυμνότητα τοῦ μηδενός, πρὸς τὴν ρωγμὴν τῆς ὑπάρξεως, ὅταν αὕτη δὲν ζωοποιεῖται οὔτε ἀπλώνεται ἀγαπητικῶς, κατὰ μίμησιν τῆς θείας ἀγάπης, ἀλλὰ συσπειρώνεται ἐγωκεντρικῶς.

'Η φυγὴ καὶ ἡ ἀναζήτησις κρυφηγέτου ὑπὸ τῶν πρωτοπλάστων, ὡς καὶ ἡ μετέπειτα μεταβίβασις τῆς ἐνοχλῆς, σημαίνουν αὐτὴν τὴν ἐξουθενωτικὴν ἐγωκεντρικὴν συσπείρωσιν. 'Επειτα ὁ ἄνθρωπος ζῇ περισσότερον διὰ τὸν ἑαυτόν του καὶ μετὰ συμβατικὰς σχέσεις εἰς τὴν κοινωνίαν. 'Ηδη ἡ κόλασις ὡς φυλάκισις εἰς περιωρισμένον καὶ σκοτεινὸν χώρον συντελεῖται ἐντὸς τῶν βαθῶν τῆς ὑπάρξεως. 'Εκεῖ πλέον ἡ ἐμφωλεύει ὁ φθοροποιὸς φόβος ἡ μεταπλάσσεται οὗτος εἰς σκληρὰν τάσιν κυριαρχίας, ἐκδικήσεως καὶ ἀρπαγῆς. 'Όσον δὲ αἱ δυνάμεις αὗται τοῦ φόβου ἐνεργοποιοῦνται, τόσον περισσότερον φθείρουν τὸ κατ' εἰκόνα Θεοῦ τῆς ὑπάρξεως καὶ καθιστοῦν σκοτεινὴν τὴν φυλακὴν τῆς κολάσεως. Μακρὰν τοῦ Θεοῦ ὑπάρχει ὁ φόβος καὶ ἡ ἐνοχλή ὡς συναίσθησις τοῦ τραύματος τῆς δημιουργίας. 'Ο φόβος καὶ ἡ ἐνοχλή, ἂν δὲν καθαίρωνται ἀπὸ τὴν ζωοποιὸν ἀγάπην τοῦ Θεοῦ, ὀλοὲν καὶ σκληρύνουν τὴν ἀνθρωπίνην καρδίαν, κατασκευάζουν τὰ τυραννικὰ εἶδωλα τῆς ὑπάρξεως καὶ εἰς τὰ ἔσχατα ὅρια περιχαρῶνουν καὶ μονιμοποιοῦν τρόπον τινὰ τὰ ὅρια τῆς κολάσεως. Πλησίον τοῦ Θεοῦ αἶρεται ὁ φόβος καὶ καταργοῦνται τὰ εἶδωλα. 'Ο ἄνθρωπος συμφιλιώνεται μετὰ τὸ φυσικὸν περιβάλλον, τὴν κοινωνίαν καὶ τὸν Θεόν. Εἰς τὴν κατάστασιν τῆς συμφιλιώσεως αὐτῆς τὸ τραῦμα τῆς δημιουργίας δὲν ἡμπορεῖ νὰ προξενήσῃ τὸν φόβον καὶ τὴν κόλασιν. Παραμένει ὑπὸ τὸν ἀπόλυτον ἔλεγχον τῆς ζωοποιου ἀγάπης τοῦ Θεοῦ. 'Η εἰμαρμένη, ἡ νομικὴ τάξις μετὰ τὰ ἄκαμπτα περιγράμματα αὐτῆς, ἡ φυλακὴ τῆς κολάσεως, αἱ βασανιστικαὶ καὶ φρικταὶ παραστάσεις καὶ πράξεις, αἱ ὁποῖαι ἐκπηγάζουν ἀπὸ τὴν τιμωρὸν καὶ ἐκδικητικὴν ὁρμὴν τοῦ ἀνθρώπου, διαλύονται ὡς νέφος. Δὲν ἔχουν ἄλλωστε ὑπόστασιν ἀλλὰ μόνον «εἰδωλικήν» μορφήν. Κυρίαρχος εἶναι μόνον ὁ ζῶν Θεός, ἡ δὲ κυριαρχία του ἐπεκτείνεται καὶ ἀπλώνεται ἐπὶ ὅλης τῆς πραγματικότητος, ἐπὶ τῆς συνόλου δημιουργίας. Εἰς τὴν ὅλην δραματικὴν πορείαν (ἢ περιπέτειαν) τῆς δημιουργίας δὲν ὑφίσταται διαρχικὴ πάλη, ἀτελεύτητος καὶ ἀμείλικτος, ἀλλὰ ἀνύψωσις καὶ τελείωσις διὰ μέσου πτώσεων καὶ ἀνόδων, τραυμάτων καὶ ἰάσεων, μηδενιστικῶν καὶ δημιουργικῶν ἐκδηλώσεων. 'Η ζωοποίησις τῆς ἀγάπης τοῦ Θεοῦ σημαίνει ἐνότητα καὶ πρόοδον, ἐνῶ ὁ τραυματισμὸς τῆς δημιουργίας ἀπὸ τὴν σατανικὴν ἐπιρροὴν διάσπασιν καὶ στασιμότητα. 'Η δὲ διάσπασις καὶ ἡ στασιμότης ἐκφράζονται πάντοτε εἰς κλειστὰ καὶ περιχαρῶνμένα ὅρια. 'Απουσιάζει πλέον ἀπὸ τὴν τραυματισμένην δημιουργίαν ἡ ἀπλωτικὴ φορὰ, ἡ πορεία πρὸς ἄπειρον κατεύθυνσιν, χωρὶς ὅρια, περιχαρῶνσεις, παλινδρομικὰς καὶ κυκλικὰς κινήσεις. 'Ετσι ὁ κόσμος τῆς πτώσεως, ἂν εἶχε παραμείνει μόνος, θὰ ὠδηγεῖτο εἰς αὐτοδιάλυσιν. 'Η ἐπαναστατημένη βούλησις ἐμμένει

εἰς τὸ τραῦμα καὶ τὴν ἀπομόνωσιν. Πῶς ὅμως ἡ θεία ἀγάπη, ποὺ δὲν ἔχει τοιαῦτα γνωρίσματα, ἡμπορεῖ νὰ ἀποσυρθῇ ἀπὸ τὴν δημιουργίαν; Τοῦτο θὰ ἐσήμαινεν ἄρνησιν τοῦ Θεοῦ ἢ ἀπιστίαν καὶ ἀθεΐαν, ἂν ποτὲ συνέβαινε.

2. Κρίσις καὶ ἰατρεία

Ἡ κόλασις, κατὰ συνήθεις ἀπόψεις τοῦ νομικοῦ καὶ εἰδωλολατρικοῦ κόσμου, συνδέεται πρὸς τὴν κρίσιν ποὺ νοεῖται ὡς τιμωρία καὶ ἐκτέλεσις δικαστικῆς ἀποφάσεως. Ἐν τούτοις κατὰ τὴν Ἀγίαν Γραφὴν καὶ τὸ πνεῦμα τῆς πατερικῆς θεολογίας ἡ κρίσις εἶναι τὸ ἀντίθετον τῆς θεραπείας, ἥτοι ἡ διαπίστωσις ἢ ἡ διάγνωσις μιᾶς κακῆς καὶ ἀρρωστημένης καταστάσεως χωρὶς τὴν παροχὴν τῆς ἱαματικῆς χάριτος τοῦ Θεοῦ. Ἡ σωτηρία εἶναι ζωοποίησις, ἀνακαίνισις, μεταμόρφωσις καὶ ἱασις τῶν τραυμάτων τῆς δημιουργίας. Ἡ κόλασις εἶναι ἡ κατάστασις ποὺ στερεῖται τῆς ἀνακαινιστικῆς αὐτῆς δυνάμεως τῆς θείας βασιλείας. Κατὰ συνέπειαν κρίσις εἶναι ἡ ἄρνησις καὶ ἡ ἄρσις αὐτῆς τῆς δυνάμεως. Οἱ κρινόμενοι ἐναντι τῆς θείας δόξης στεροῦνται τῆς θεραπευτικῆς ἀγάπης τοῦ Θεοῦ χωρὶς νὰ ὑφίστανται ἄλλην πρόσθετον ποινήν. Ἡ δὲ στέρησις αὐτῆ ἀποτελεῖ τὴν στασιμότητα τῆς ὑπάρξεως. Χωρὶς κανένα ἰδιαιτέρον κόπον ἡμπορεῖ κανεὶς ἀμέσως νὰ διῶδῃ ἐν προκειμένῳ τὸ εὐαγγελικὸν καὶ τὸ πατερικὸν πνεῦμα. Ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ, ποὺ ἔρχεται ὡς δόξα Αὐτοῦ διὰ τὴν σωτηρίαν τῆς δημιουργίας, εἶναι δυναμικὴ διάστασις, φῶς, ζωὴ, κίνησις καὶ ἐμπλουτισμός. Τὸ ἔργον αὐτῆς εἶναι ἱαματικόν. Ἡ δὲ μετάνοια ἀποκαλεῖται σχεδὸν ἀπὸ ὅλους τοὺς ἐκπροσώπους τῆς ὀρθοδόξου παραδόσεως ἱατρεία², ὡς ἀκριβῶς γενικῶς ὀνομάζεται ἡ χριστιανικὴ σωτηρία. Κατὰ συνέπειαν ἡ κρίσις, ὡς στάσις τοῦ ἀνθρώπου, εἶναι ἡ ἄρνησις ἢ ἡ ἀδυναμία εἰσόδου εἰς τὴν περιοχὴν τῆς ἱαματικῆς καὶ θεωτικῆς δόξης τοῦ Θεοῦ.

Πῶς λοιπὸν πρέπει νὰ ἐννοηθῇ ἡ κόλασις; Ὡς μέρος τῆς δημιουργίας ποὺ μένει ἀθεράπευτον; Ἡ ἀπάντησις εἰς τὸ δεύτερον ἐρώτημα εἶναι θετικὴ, ἀλλὰ πρέπει νὰ ἐπεξηγηθῇ ἀρκετά. Πρέπει νὰ γίνῃ σαφὴς διάκρισις μεταξὺ τῆς φύσεως τῶν δημιουργημάτων, τῆς δημιουργίας καθόλου, καὶ τῆς βουλήσεως. Ἀθεράπευτος καὶ χωρὶς ζωοποίησιν παραμένει ἡ βούλησις. Ὁλόκληρος ἡ φύσις τῆς δημιουργίας ζωοποιεῖται ὑπὸ τοῦ Λόγου. Ἡ ζωοποίησις αὐτῆ ἐγίνετο καὶ

2. Κυρίλλου Ἱεροσολύμων, *Κατηχήσεις* 10, PG 33, 397A: «Καὶ ἐπειδὴ εὐγνωμόνως ὡμολόγησεν, ὁξυτάτην ἔσχε τὴν ἱατρείαν». Μ. Βασιλείου, *Ὁμιλία περὶ μετανοίας*, PG 31, 1481B: «Μετὰ ἀμαρτωλῶν ὁ Ἰησοῦς, μετὰ νοσούντων ὁ ἱατρός». Ἰωάννου Χρυσόστομου, *Λόγος περὶ μετανοίας* 7, PG 49, 323: «Ἱατρεῖον γὰρ ἐστὶν ἀνακεταλὸν τῆς ἀμαρτίας ἢ μετάνοια, δῶρον οὐράνιον, δυνάμις θαυμαστή, χάριτι νικῶσα τὴν τῶν νόμων ἀκολουθίαν. Χωρευτήριον γὰρ ἐστὶ τῆς ἀμαρτίας ἢ μετάνοια».

πρὸ τῆς ἐνανθρωπήσεως καὶ ἐξακολουθεῖ κατὰ μείζονα λόγον καὶ μετ' αὐτήν. Ἡ ἀνάστασις, λόγου χάριν, εἶναι ἔργον καθολικὸν καὶ ἀφορᾷ τοὺς μετέχοντας καὶ μὴ μετέχοντας εἰς τὴν χάριν τῆς ἀναστάσεως τοῦ Χριστοῦ. Συντελεῖται ὅμως μετὰ τὴν αὐτὴν ζωοποιὸν καὶ δημιουργικὴν χάριν. Ὁ θάνατος δηλ. καταργεῖται καὶ ἡ φύσις ἀποκαθίσταται χωρὶς τὴν συμβολὴν τῆς βουλήσεως τῶν δημιουργημάτων. Ἡ γέννησις καὶ ἡ ἀναγέννησις δὲν εἶναι ἔργον τῆς βουλήσεως τῶν δημιουργημάτων, ἀλλὰ τῆς ζωοποιῶς καὶ δημιουργικῆς ἐνεργείας τοῦ Θεοῦ³. Ἡ ἀνάδειξις τῶν προσώπων ὅμως καὶ ἡ καταξίωσις αὐτῶν δὲν γίνεται χωρὶς τὴν ἐλευθερίαν, περὶ τῆς ὁποίας εἰς τὸν οἰκεῖον τόπον ἔγινε πολὺς λόγος. Ἡ ἀνάστασις τοῦ σώματος καὶ τῆς ψυχῆς τῶν μετεχόντων εἰς τὴν θεϊκὴν δόξαν δὲν εἶναι ἀπλῶς μία ἐπάνοδος τῆς ζωῆς εἰς τὰ θνητὰ μέλη τοῦ σώματος καὶ εἰς τὰς πληγὰς τῆς ἀμαυρωμένης ψυχῆς, ἀλλὰ μία ἀνάδειξις τοῦ προσώπου εἰς θεῖον καλλιτέχνημα ἐντὸς μιᾶς προόδου ἀκαταπαύστου καὶ αὐξητικῆς⁴. Εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν ζωοποιεῖται καὶ ἡ βούλησις καὶ καταξιώνεται ἡ δημιουργικὴ ἐλευθερία μετὰ τὴν κατόρθωσιν τοῦ καθ' ὁμοίωσιν Θεοῦ.

Κατὰ τὰ ἀνωτέρω ἡ κρίσις ποὺ συνεπάγει τὴν κόλασιν εἶναι ἡ τοποθέτησις λογικῶν ὄντων ἐκτὸς τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ. Αὐτὸ ὅμως ποὺ εὐρίσκεται ἐκτὸς τῆς ζωοποιήσεως εἶναι μόνον ἡ βούλησις καὶ ὄχι ἡ συνολικὴ ὑπαρξις. Ἡ κρίσις λοιπὸν εἶναι ἡ ἀπουσία τῆς ἱατρείας εἰς τὴν βούλησιν τῆς κρινομένης

3. Βλ. σχετικὴν παραπομπὴν 22 τοῦ Β' κεφαλαίου.

4. Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ τοῦ βίου Μωσέως*, PG 44, 300D - 301A: «Ἐπεὶ οὖν τὸ τῇ φύσει καλὸν ἐπιθυμητὸν εἰς μετουσίαν πάντως ἐστὶ τοῖς γινώσκουσι, τοῦτο δὲ ὅρον οὐκ ἔχει· ἀναγκαίως καὶ ἡ τοῦ μετέχοντος ἐπιθυμία τῷ ἀόριστῳ συμπαρατείνουσα στάσιν οὐκ ἔχει· οὐκοῦν ἀπορὸν ἐστὶ παντάπασιν τοῦ τελείου τυχεῖν διὸ ἡ τελειότης, καθὼς εἴρηται ὅροις οὐ διαλαμβάνεται· τῆς δὲ ἀρετῆς εἰς ὅρος ἐστὶ, τὸ ἀόριστον. Πῶς οὖν ἂν τις ἐπὶ τὸ ζητούμενον φθάσειε πέρας οὐχ εὐρίσκων τὸ πέρας;» Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, *Κεφάλαια διαφορὰ θεολογικὰ τε καὶ οἰκονομικά*, PG 90, 1212AB: «Πάσχομεν δέ, ἡνίκα τῶν ἐξ οὐκ ὄντων τοὺς λόγους τελείως περάσαντες, εἰς τὴν τῶν ὄντων ἀγνώστως ἔλθωμεν Αἰτίαν καὶ συγκαταπάσσωμεν τοῖς φύσει πεπερασμένοις τὰς οἰκείας δυνάμεις, ἐκεῖνο γενομένοι, ὅπερ τῆς κατὰ φύσιν δυνάμεως οὐδαμῶς ὑπάρχει κατόρθωμα· ἐπειδὴ τοῦ ὑπὲρ φύσιν ἢ φύσις καταληπτὴν οὐ κέκτηται δυνάμιν· θεώσεως γὰρ οὐδὲν γενητὸν κατὰ φύσιν ἐστὶ ποιητικόν, ἐπειδὴ μὴ δὲ Θεοῦ καταληπτικόν· μόνως γὰρ τῆς θείας χάριτος ἴδιον τοῦτο πέφυκεν εἶναι, τὸ ἀναλόγως τοῖς οὐσι χαρίζεσθαι θέωσιν, τῆς λαμπρυνούσης τὴν φύσιν τῷ ὑπὲρ φύσιν φωτί... τὰς ἀρετὰς ποιοῦντες, μετὰ τῆδε παυόμεθα τὴν ζωὴν· τὴν δὲ κατὰ χάριν ὑπὲρ αὐτῶν οὐ παυόμεθα πάσχοντες. Τὸ γὰρ ὑπὲρ φύσιν πάθος ἀόριστον, ὅτι καὶ δραστικόν, τὸ δὲ παρὰ φύσιν ἀνύπαρκτον, ὅτι καὶ ἀδρανές». 1316AB: «Διττὴν οἶδε τῶν θείων γνώσιν ὁ λόγος, τὴν μὲν σχετικὴν, ὡς ἐν λόγῳ μόνῳ κειμένην καὶ νοήμασι, καὶ τὴν κατ' ἐνέργειαν τοῦ γνωσθέντος διὰ πείρας οὐκ ἔχουσιν τὴν αἴσθησιν, δι' ἧς κατὰ τὴν παρούσαν ζωὴν οἰκονομούμεθα· τὴν δέ, κυρίως ἀληθινήν, ἐπὶ μόνῃ τῇ πείρᾳ κατ' ἐνέργειαν δίχα λόγου καὶ νοημάτων, ὅλην τοῦ γνωσθέντος κατὰ χάριν μεθέξει παρεχομένην τὴν αἴσθησιν, δι' ἧς κατὰ τὴν μέλλουσαν λῆξιν, τὴν ὑπὲρ φύσιν ὑποδεχόμεθα θέωσιν ἀπαύστως ἐνεργομένην».

υπάρξεως. Οἱ τοποθετούμενοι εἰς τὴν κόλασιν ἀνίστανται μετὰ τὴν χάριν τοῦ Θεοῦ καὶ διατηροῦνται μετὰ αὐτὴν εἰς τὴν ζωὴν. Ἡ ζωοποίησις ὁμοῦ δὲν εἰσδύει εἰς τὴν περιοχὴν τῆς βουλῆσεως, διότι ἀπαιτεῖται ἡ συνεργασία καὶ ἡ συνδημιουργία. Ἄν δὲν ὑπάρχουν αὐταὶ αἱ τελευταῖαι, δὲν ὑφίσταται ἐλευθερία καὶ ἂν δὲν ὑφίσταται ἐλευθερία, δὲν ὑφίσταται οὔτε πρόσωπον. Κατὰ συνέπειαν παντοῦ ἀπλώνεται ἡ θεραπευτικὴ ἐνέργεια τῆς ἀγάπης τοῦ Θεοῦ κατὰ δημιουργικὸν τρόπον καὶ χωρὶς τὴν συνεργασίαν καὶ συνδημιουργίαν ἐκ μέρους τοῦ ἀνθρώπου, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν περιοχὴν τῆς ἐλευθερίας, ἡ ὁποία θεραπεύεται μόνον εἰς τὴν πορείαν τῆς συνδημιουργίας. Ἄλλως εἶναι ἀδιανόητος καὶ ἀσύλληπτος ἀπὸ πάσης ἀπόψεως ἡ δημιουργία τοῦ ἀνθρώπου κατ' εἰκόνα καὶ καθ' ὁμοίωσιν Θεοῦ. Ἡ κρίσις λοιπὸν καὶ ἡ κόλασις εἶναι ἐκφάνσεις τοῦ τραύματος τῆς δημιουργίας, ὅπου ὑπάρχει ἀμετανοησία, ἀνταρσία καὶ δαιμονικὴ ἀντίστασις. Ἡ βούλησις τῶν κολασμένων ἀντιστέκεται εἰς τὴν θεραπευτικὴν ἐνέργειαν τοῦ μυστηρίου τῆς ἀπολυτρώσεως. Τοιαῦτα ἀπόψεις, ὁμολογουμένως, μόνον εἰς τὴν Ἀγίαν Γραφὴν ἡμποροῦν νὰ ἐπισημανθοῦν. Ἔτσι καὶ ὁ χαρακτήρ τῆς κρίσεως καὶ τῆς κολάσεως χάνει κάθε δικανικὸν περιεχόμενον, παρ' ὅλον ὅτι τὰ σχήματα τῶν παραβολικῶν περὶ κολάσεως ἐκφράσεων εἶναι τὰ κοινὰ θρησκευτικὰ ἀρχέτυπα.

Ἔτσι μόνον ἡμπορεῖ κανεὶς νὰ ἐρμηνεύσῃ ὀρθῶς καὶ τὴν ὁργὴν τοῦ Θεοῦ ἔναντι τῶν ἐκπτώτων τῆς βασιλείας, ὡς παραστατικώτατα εἰς ὠρισμέναις περιπτώσεσι παρουσιάζει αὐτὴν ἡ Ἀγία Γραφή. Θεία ὁργὴ εἶναι ἀδύνατον νὰ νοηθῇ ὡς ἐκφρασις τῆς θείας ἐνεργείας. Ὁ Θεὸς δὲν ἔχει παθητὴν καὶ φαρτὴν φύσιν, ὥστε νὰ ὀργίζεται. Ὁ μὴ θεραπευόμενος ἀπὸ τὴν θνητότητα καὶ τὰς ἐξ αὐτῆς ἀπορροεῦσας ἀδυναμίας ἄνθρωπος ὑπόκειται εἰς τὴν ὁργὴν καὶ τὴν ἐκδικητικὴν τάσιν. Τὸ αἷτιον ἀποδόσεως τοιούτων παραστάσεων εἰς τὴν θεῖαν θεραπευτικὴν ἀγάπην εἶναι ἡ ἀλύτρωτος κατάστασις, ὅπου αὐτὴ ὑφίσταται. Ὁ σκοτεινὸς ἀνθρώπινος φόβος, ποὺ διαβλέπει θεῖαν ὁργὴν καὶ ἐκδίκησιν, εἶναι πειστικὸς κατὰ πάντα, ἀλλὰ εἶναι ὁ ἴδιος ὁ φόβος ποὺ γεννᾷ τοιαύτας παραστάσεις. Ἔτσι ἡ κόλασις τῶν ἀλυτρώτων ἀνθρώπων, εἴτε ἐκφράζεται ὡς φόβος εἴτε ὡς ἀγωνιώδης καὶ ἐπίμονος σκληρότης, εἶναι μία κατάστασις ποὺ ἀπαντᾷ εἰς τὴν φυσικὴν καὶ τὴν μεταφυσικὴν διάστασιν. Ὡς δηλ. ὑπάρχει πρόγευσις τῆς τελείας δημιουργικῆς καὶ ζωοποιημένης υπάρξεως τοῦ ἀνθρώπου, ἔτσι ἀκριβῶς ὑφίσταται καὶ ἡ κόλασις εἰς τὰ σχήματα τῆς παρούσης ζωῆς. Ἀλλωστε φυσικὸς καὶ μεταφυσικὸς κόσμος ἀποτελοῦν συνεχῆ, ἐνιαῖον καὶ εὐθύγραμμον πορείαν. Ἡ ἔλευσις τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ εἰς τὴν φυσικὴν καὶ τὴν ἱστορικὴν διάστασιν σημαίνει δυνατότητα μετανοίας καὶ προγεύσεως τῆς ἀκτίστου δόξης ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων καὶ συνάμα συντελεῖ εἰς τὴν στέρησιν τῆς δόξης αὐτῆς ἀπὸ ἀνθρώπους, τῶν ὁποίων ἡ βούλησις ἀντιστέκεται καὶ δὲν ἐπιτυγχάνει τὴν συνεργασίαν εἰς τὴν δημιουργικὴν τελείωσιν. Ὁ Θεὸς δὲν ἐπιβάλλει καμμίαν κόλασιν. Μόνον οἱ κολασμένοι ἄνθρωποι, ὡς στερούμενοι τῆς

θείας δόξης, φθείρουν οἰκτρῶς τὸ κατ' εἰκόνα Θεοῦ καὶ καθιστοῦν τὴν ζωὴν τῶν περιοχὴν φρικτῆς κολάσεως. Τὰς ἀνηκούστους σκληρότητας ποὺ ἐπιδεικνύουν εἰς τοὺς συνανθρώπους τῶν, τὰ ἀδιανόητα καὶ σαδιστικὰ ἐγκλήματα, τὰς πράξεις ἀναλήγου βίας καὶ βασανισμῶν, τὸν πόθον καὶ τὴν ὁρμὴν ἐξοντώσεως μαζικῶς ἑκατομμυρίων υπάρξεων, τὴν «ραφίναρισμένην» ἀνθρωποφαγίαν, τὸν ἀσίγαστον φθόνον αὐτοκαταστροφῆς καὶ καταστροφῆς, ὅλα αὐτὰ τὰ διαπράττουν λόγῳ τῆς κολασμένης τῶν ψυχῆς. Οἱ κολασμένοι ἄνθρωποι φέρουν τὴν κόλασιν ἐντὸς τῆς υπάρξεώς τῶν καὶ τὴν καθιστοῦν ἐνεργὸν εἰς τὴν ζωὴν καὶ τὴν ἱστορίαν. Ὅσοι κολασμένοι ἀνακαλύπτουν τὸν φόβον τοῦ Θεοῦ φαντάζονται τὴν κόλασιν ὡς θεῖον ἐφεύρημα καὶ ὡς θεῖαν τιμωρίαν. Ἡ ζωὴ ὁμοῦ δὲν γεννᾷ τὴν κόλασιν ἀλλὰ ὁ θάνατος. Ἡ ἀφθαρσία εἶναι δόξα, ἐνῶ ἡ φθορὰ ἐρήμωσις καὶ μηδενισμός. Ἡ κόλασις κατὰ ταῦτα εἶναι συνέπεια τῆς ἀθεραπεύτου βουλῆσεως τοῦ ἀνθρώπου, τῆς δουλείας αὐτοῦ εἰς τὴν φθορὰν καὶ τὸν θάνατον. Ὁ Εὐαγγελιστὴς Ἰωάννης λέγει ὅτι ὁ Θεὸς εἶναι ἀγάπη καὶ εἰς αὐτὴν δὲν ὑπάρχει φόβος. Κατὰ συνέπειαν οὔτε κόλασις ὡς ἐμπειρία καὶ ὡς δυνατότης ἐπιβολῆς αὐτῆς εἰς ἄλλα ὄντα. Ὁ ἄνθρωπος ἔχει φόβον καὶ κόλασιν⁵. Ἔτσι ἡμπορεῖ νὰ ἐπιβάλλῃ αὐτὴν ἐπὶ τῶν συνανθρώπων του ὡς δικαίαν ἢ ἄδικον τιμωρίαν, συμφώνως πρὸς τὰ κριτήρια τῆς ἀνθρωπίνης δικαιοσύνης. Ὅσον δὲ κατέχεται ὑπὸ τοῦ φόβου δὲν ἡμπορεῖ νὰ τελειωθῇ εἰς τὴν ἀγάπην. Κατὰ συνέπειαν ὁ Θεὸς ὡς ἀγάπη εἶναι τέλειος καὶ πηγὴ τῆς ζωῆς, ἔρημος τοῦ φόβου καὶ τῆς κολάσεως. Οὔτε φόβον οὔτε κόλασιν προξενεῖ, διότι τοιαῦτα ἐκδηλώματα δὲν ὑπάρχουν εἰς τὴν ἀφθαρτον φύσιν του.

Κατὰ ταῦτα τὰ ἀθεράπευτα ἀπὸ τὸν σατανισμὸν λογικὰ ὄντα στεροῦνται τῆς θείας ἀγάπης καὶ κυοφοροῦν ἐντὸς τῶν βαθῶν τῆς υπάρξεώς τῶν τὸν φόβον καὶ τὴν κόλασιν. Ἡ θεολογία ἀποκλείει τὴν κόλασιν ὡς τόπον κτιστόν, ὡς φυλακὴν κτιστὴν μετὰ ποινὰς καὶ βασανιστήρια. Τοιαῦτα παραστάσεις εἶναι εἰδωλολατρικαί. Ἡ εἰδωλολατρία ἀποτελεῖ τὸν θάνατον τοῦ Θεοῦ καὶ ἄρα τὴν πηγὴν οἰκοδομήσεως τῆς κολάσεως. Ὅπου ὁ λυτρωτὴς καὶ ἀγαπῶν Θεὸς ἀπουσιάζει, ἐκεῖ ἀνιδρύεται ἡ κόλασις. Ὅταν δὲ ὁ Θεὸς ἀπουσιάζῃ ἀπὸ τὴν σκέψιν καὶ τὴν ζωὴν τῶν ἀνθρώπων, εἶναι εὐλογον νὰ ἐνσφηνώνεται ὡς καρκίνωμα εἰς τὴν σκέψιν ἡ κόλασις καὶ νὰ ἐκδηλώνεται αὐτὴ ἀκολούθως συγκεκριμένως εἰς τὴν ζωὴν. Ἡ δὲ ζωὴ καὶ ἡ ἱστορία ἔχουν νὰ παρουσιάσουν ἀσυλλήπτου φρίκης μορφὰς κολάσεως. Ἡ κόλασις λοιπὸν εἰς τὴν φυσικὴν καὶ τὴν μεταφυσικὴν διάστασιν δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ ἡ στέρησις τῆς θείας ζωῆς καὶ ἀγάπης. Πρόκειται διὰ τὸ ἀθεράπευτον μέρος τοῦ τραύματος τῆς δημιουργίας, διὰ τὰς ἀλλοτριωμένας συνειδήσεις. Αἱ κολασμένοι ὑπάρξεις εἶναι ἄλλο-

5. Α' Ἰω. 4, 18· «Φόβος οὐκ ἔστι ἐν τῇ ἀγάπῃ, ἀλλ' ἡ τελεία ἀγάπη ἔξω βάλλει τὸν φόβον, ὅτι ὁ φόβος κόλασιν ἔχει, ὁ δὲ φοβούμενος οὐ τετελείωται ἐν τῇ ἀγάπῃ».

τριωμένοι εις την βούλησιν, εις την ἐλευθερίαν τῆς δημιουργικῆς τελειώσεως. Ἡ φυλακὴ καὶ ἡ δέσμευσις αὐτῶν εὐρίσκονται εἰς τὰ ὅρια αὐτῆς τῆς ἀλλοτριωμένης ἐλευθερίας πού αὐτομηδενίζεται καὶ ἐπιδιώκει τὸν μηδενισμόν κάθε ζωῆς. Ἀποκλείεται παντελῶς ἀπὸ τὴν κατάστασιν αὐτὴν ἡ κοινωνικὴ φορὰ, ἡ ἐκχυσὶς τῆς ἀγάπης καὶ τῆς δημιουργικῆς προόδου. Πρόκειται, μὲ ἄλλους λόγους, διὰ τὴν φοβερὰν φυλακὴν πού ἀνιδρύουν αἱ ἐκρήξεις τοῦ μηδενός⁶.

Ἡ ὀρθὴ ἀντίληψις περὶ κολάσεως σημαίνει καὶ ὀρθὴν περὶ Θεοῦ ἀντίληψιν. Ὅσακις ὁ ἄνθρωπος ζῇ ὑπὸ τὸν φόβον τῆς κολάσεως, εὐρίσκεται εἰς αὐτὴν καὶ κατὰ ἀδήριτον συνέπειαν δὲν γνωρίζει ὀρθῶς καὶ ὑγιῶς τὸν Θεόν. Κατὰ τὸν φοβερὸν δὲ τοῦτον φαῦλον κύκλον, μὴ γνωρίζων τὸν Θεὸν εὐρίσκεται δεσμευμένος εἰς τὴν φυλακὴν τῆς κολάσεως. Ἡ θεογνωσία εἶναι μετοχὴ εἰς τὴν δόξαν τοῦ Θεοῦ καὶ ἐλευθερία ἀπὸ τὴν κόλασιν. Κατὰ συνέπειαν, ὁ ἔχων τὴν θεογνωσίαν ἀντιλαμβάνεται ὀρθῶς ποῖον πρέπει νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς περιεχόμενον τῆς κολασμένης ζωῆς. Διὰ τοῦτο ἡ εἰδωλολατρικὴ σκέψις καὶ ἡ εἰδωλολατρικὴ ψυχὴ ἐπινούουν καὶ ἐνυλώνουν τὸ πραγματικὸν περιεχόμενον τῆς κολάσεως, ἀλλὰ ἡ ἀντίληψις των, ὡς πρὸς τὴν προέλευσιν αὐτῆς, εἶναι πεπλανημένη, καθ' ὅσον ζοῦν εἰς τὴν περιοχὴν τῶν εἰδώλων. Ἔτσι πιστεύουν ὅτι εἶναι τιμωρία ἐκ μέρους τοῦ Θεοῦ καὶ ἐγκλωβισμὸς εἰς φυλακὴν βασανιστηρίων. Τὴν πίστιν αὐτὴν τῶν κολασμένων πολλάκις καὶ Χριστιανοί, χρησιμοποιοῦντες προχειρῶς παραβολὰς καὶ εἰκόνας τῆς Ἀγίας Γραφῆς, ἐκλαμβάνουν ὡς ἀνταποκρινομένην εἰς τὴν πραγματικότητα κατὰ τὴν φαντασίαν τοῦ κολασμένου ἀνθρώπου. Ἀλλωστε ἡ εἰδωλολατρία ἔχει νὰ μᾶς ἐπιδείξῃ ἕνα πλέγμα μυθικῶν παραστάσεων πού προβάλλουν ἐκτύπως καὶ χαρακτηριστικῶς τὴν τιμωρίαν τῶν κολασμένων εἰς τὴν σκοτεινὴν κοιλάδα τοῦ Ἄδου⁷. Αἱ τιμωρίαι καὶ τὰ βασανιστήρια τῶν ἐγκλεισμένων εἰς τὰς σκοτεινὰς ἀβύσσους ἀποτελοῦν πρέκτασιν τῆς κοινωνικῆς δομῆς εἰς ἄλλον χώρον καὶ ὑπὸ παραστάσεις περισσότερον τρομακτικὰς καὶ ἀπαισίας. Ἀλλὰ πρόκειται διὰ τὴν αὐτὴν δομὴν τῆς τάξεως καὶ τοῦ Δικαίου ὑπὸ τὴν μορφήν τῆς κοινωνικῆς ζωῆς καὶ τῆς δικαστικῆς ἐξουσίας. Ἡ εἰδωλολατρικὴ σκέψις οὕτε ὀρθὴν περὶ Θεοῦ ἀντίληψιν ἔχει καὶ ἀναποτρέπτως οὕτε ὀρθὴν παράστασιν περὶ τῆς μετὰ θάνατον κολάσεως. Ἡ εἰδωλολατρικὴ διαστροφή δηλ. ἐκδηλώνεται συνεπέστατα εἰς

ὅλας τὰς ἐκφάνσεις ζωῆς καὶ δράσεως, ὡς καὶ ἡ θεογνωσία συνεπέστατα ἐκφράζει τὴν περὶ Θεοῦ ἀλήθειαν καὶ τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἀπωλείας αὐτοῦ. Αἱ αὐστηραὶ ἐκφράσεις τῆς Κ. Διαθήκης περὶ κολάσεως⁸ δὲν ἀπευθύνονται εἰς τοὺς δεχομένους τὸ Εὐαγγέλιον, τὴν θεογνωσίαν καὶ τὴν θέωσιν. Αὐτοὶ ζοῦν δημιουργικῶς εἰς τὴν ἀγάπην καὶ γνωρίζουν ἐμμέσως τί σημαίνει κόλασις. Αἱ ἐκφράσεις αὐταὶ ἀπευθύνονται εἰς τοὺς ἀντιστεκομένους ἐναντίον τῆς θείας ἀγάπης, εἰς τοὺς ἔχοντας φόβον καὶ κόλασιν, διότι αὐτοὶ οὕτως ἢ ἄλλως μὲ τὰς παραστάσεις αὐτάς, καὶ μόνον μὲ αὐτάς, κατανοοῦν καὶ ζοῦν τὴν κόλασιν. Κατὰ συνέπειαν, ἂν Χριστιανοὶ ἐκλαμβάνουν τὴν κόλασιν ὡς θείαν τιμωρίαν πρὸς βασανισμόν ὑπάρξεων εἰς κτιστὴν ἢ ἄλλου εἶδους φυλακὴν, τότε ἀποδεικνύουν ἀμέσως ἢ ἐμμέσως ὅτι δὲν εἶναι εἰς τὴν ὀρθὴν ὁδὸν τοῦ Εὐαγγελίου καὶ ὅτι ἔχουν τὸν φόβον καὶ τὴν κόλασιν εἰς τὴν ψυχὴν των, ἀνεξαρτήτως τῆς πεποιθήσεώς των ὅτι εἶναι οἱ ἐκλεκτοὶ τοῦ Θεοῦ καὶ ὅτι προσπιίζουν τὴν ἀλήθειαν τοῦ Εὐαγγελίου. Ἡ διδασκαλία καὶ τὸ ἔργον τοῦ Χριστοῦ εἶναι καὶ λέγεται Εὐαγγέλιον. Οἱ δεχόμενοι αὐτὸ δὲν ζοῦν τὴν κόλασιν ἢ ἀγωνίζονται νὰ τὴν ἐκδιώξουν. Ποτὲ βεβαίως ὁ ἀγωνιστὴς Χριστιανὸς εἰς τὴν παρούσαν φάσιν τῆς δημιουργικῆς του ἀνόδου δὲν ἡμπορεῖ νὰ θεωθῇ πλήρως καὶ νὰ ἀποβάλῃ τὸν φόβον καὶ τὴν κόλασιν. Εὐρίσκεται εἰς τὴν φθορὰν συνεχῶς καὶ εἰς ἕνα κόσμον «κείμενον ἐν τῷ πονηρῷ». Ἀλλὰ ἔχει πρόγευσιν καὶ ἀρραβῶνα τῆς θείας ἀγάπης. Κατὰ συνέπειαν ἡμπορεῖ νὰ ἔχῃ ὀρθὴν περὶ Θεοῦ καὶ κολάσεως ἀντίληψιν, πάντοτε ἐντὸς τῶν ὁρίων τοῦ ἐφικτοῦ. Ἡ Κ. Διαθήκη ὡς Εὐαγγέλιον ἐμμέσως ἀπευθύνεται εἰς τοὺς ἀντιστεκομένους ἐναντίον τῆς θείας ἀγάπης καὶ αἱ παραβολικαὶ ἐκφράσεις αὐτῆς ἐναρμονίζονται πρὸς τὰς παραστάσεις τῶν ἀντιστεκομένων. Οἱ Χριστιανοί, δεχόμενοι τὸ Εὐαγγέλιον καὶ θεραπευόμενοι ἀπὸ τὰ τραύματα, δὲν ἔχουν τοιαύτας εἰδωλολατρικὰς παραστάσεις περὶ κολάσεως, ἀλλὰ μόνον ἀγωνίζονται νὰ τὰς ἀπωθήσουν, ἂν αὐταί, ὡς εἶναι εὐνόητον, κυριαρχοῦν ἐπὶ τῆς ὑπάρξεώς των. Ἡ ἀπελευθέρωσις ἀπὸ τὰς εἰδωλολατρικὰς παραστάσεις γίνεται ὅλοεν καὶ τελειότερα, ὅσον ὁ Χριστιανὸς προσεγγίζει τὴν τελειότητα τῆς θείας ἀγάπης. Ἀλλως δὲν ὑπάρχει καμμία πρόοδος καὶ ὁ Χριστιανὸς ἐξακολουθεῖ νὰ ζῇ ὑπὸ τὸ κράτος τοῦ φόβου, ὁ ὁποῖος ἔχει κόλασιν, ὡς λίαν χαρακτηριστικῶς λέγει ὁ Εὐαγγελιστὴς Ἰωάννης. Κατὰ συνέπειαν, οἱ Χριστιανοὶ ὀφείλουν νὰ ἀνακαλύψουν ὑπὸ ἄλλην μορφήν τὴν ἐλληνικὴν ἀρετὴν τῆς αὐτογνωσίας. Εἰς τὸν χώρον τῆς ὑπάρξεως διαδραματίζεται ὁ ἀγὼν τῆς σωτηρίας καὶ συνάμα ἐπεκτείνεται εἰς τὴν ἱστορικὴν διάστασιν. Ἡ βυθομέτρησις τῆς ὑπάρξεως εἶναι βασικὴ προϋπόθεσις διὰ τὴν ἀνακάλυψιν τῶν πηγῶν τοῦ φόβου καὶ τῆς δημιουργικῆς ἐλευθερίας.

6. Θaumasia παρουσίασιν τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου τῆς κολάσεως ἔκαμεν ὁ J. P. Sartre εἰς τὸ ἔργον του *Κεκλεισμένων τῶν θυρῶν* (*Huis - clos*).

7. Πλάτωνος, *Φαῖδ.* 82. Βλ. *Πολιτ.* 10, 614 - 15, ὅπου ὑπάρχουν αἱ τρομακτικαὶ περιγραφαὶ τοῦ Ἡρώδου τοῦ Ἀρμενίου. Πάντως εἰς ὠρισμένους συγγραφεῖς τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ κόσμου ἀπαντοῦν καὶ τάσεις διορθώσεως τῶν ἀντιλήψεων αὐτῶν. Τοῦτο φαίνεται, ἐπὶ παραδείγματι, εἰς τὸν δραματικὸν διάλογον Κρέοντος καὶ Ἀντιγόνης εἰς τὴν τραγωδίαν Ἀντιγόνη 519 - 21. ὁ ἄν. "Ὅμως ὁ γ' Ἀδης τοὺς νόμους ἴσους ποθεῖ. Κρ. Ἀλλ' οὐχ ὁ χρηστός τῷ κακῷ λαχεῖν ἴσον. Ἀν. Τίς οἶδεν εἰ κάτωθεν εὐαγὴ τάδε;».

8. Σημειωτέον δὲ ὅτι αἱ ἐν λόγῳ ἐκφράσεις, συγκρινόμεναι καὶ πρὸς τὰς σχετικὰς περιγραφὰς πού ἀπαντοῦν εἰς τὰ ἔργα τοῦ Πλάτωνος, λόγου χάριν, ἔχουν σπανίαν λιτότητα.

Τὸ λυπηρὸν ἐν προκειμένῳ εἶναι ὁ συντελούμενος ἐγκλωβισμὸς τῆς Χριστιανοσύνης, κατὰ καιροὺς καὶ ὑπὸ ἐπίδρασιν μαζικῶν ἀσυνειδήτων δυνάμεων, εἰς τὸ εἶδωλον αὐτὸ τῆς κολάσεως καὶ τοῦ σατανισμοῦ. Δὲν θὰ εἶχε κανεὶς ἀντίρρησην κατ' ἀρχὴν ἢ χρῆσις τοῦ φόβου τῆς κολάσεως νὰ ἰσχύῃ εἰς ὠρισμένας μόνον περιπτώσεις παιδαγωγικῶς καὶ ὁσάκις γίνεται αἰσθητικὴ ἐρμηνεία τοῦ δράματος τούτου εἰς τὴν τέχνην. Τοῦτο ὅμως διὰ τὴν ἰδικήν μας ἐποχὴν καὶ τὴν ἐπερχομένην εἶναι λίαν προβληματικόν, ὡς πρὸς τὴν ἀξίαν τῆς παιδαγωγικῆς χρήσεως τοῦ φόβου αὐτοῦ. Ἄλλωστε ἡ χρῆσις αὐτῆ ἀφορᾷ Χριστιανοὺς, οἱ ὅποιοι οὔτε τὴν πρώτην βαθμίδα προόδου ἀνῆλθαν ἢ εὐρίσκονται εἰς χαμηλὴν ψυχικὴν καλλιέργειαν. Ἡμπορεῖ νὰ εἴπῃ κανεὶς ἀδιστακτικῶς ὅτι δὲν πρόκειται διὰ Χριστιανοὺς ἀλλὰ διὰ παιδαγωγούμενους νὰ φθάσουν εἰς τὰ πρόθυρα τοῦ Χριστιανισμοῦ. Πάντως, ἐκτὸς τῆς ἀπόψεως αὐτῆς, ὁ φόβος τῆς κολάσεως πρέπει νὰ διακινῶσκειται μόνον ὡς κατάστασις εἰς τὰς ταλαιπωρημένας συνειδήσεις καὶ ἀκολούθως νὰ θεραπεύεται, ὅχι δὲ νὰ ἐπιδεινώνεται. Διότι ὁ ἴδιος ὁ φόβος εἶναι ἡ κόλασις καὶ ἡ ἐπιδεινώσις σημαίνει περισσοτέραν ἐμμόνην, σκλήρυνσιν καὶ προσκόλλησιν εἰς αὐτήν. Ἡ ἀντίθετος τακτικὴ ἀποτελεῖ τὴν παγίδευσιν τῆς Χριστιανοσύνης εἰς τὸ εἶδωλον τῆς κολάσεως.

Ἔτσι τὸ παράδοξον καὶ ἡ τραγωδία τῆς Χριστιανοσύνης δὲν ἐγκνέται κυρίως εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι ἐκλαμβάνεται πολλὰκις ἡ κόλασις ὡς κτιστὸς τόπος ἀτελευτήτων βασάνων⁹, ἀλλὰ εἰς τὴν ψυχικὴν διαστροφήν πολλῶν Χριστιανῶν. Ἡ διαστροφή αὕτη ἐκδηλώνεται συνήθως μετὰ δύο κυρίας μορφάς. Κατὰ τὴν πρώτην ἐπικρατεῖ εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ Χριστιανοῦ ὁ φόβος τῆς τιμωρίας. Μία ἀγχώδης προσπάθεια καταβάλλεται συνεχῶς πρὸς τυπικὴν συμμόρφωσιν εἰς τὰς θείας ἐντολάς, χωρὶς δημιουργικὴν πνοὴν καὶ πρόοδον εἰς τὴν τελείωσιν. Ὁ ζῶν ὑπὸ τὰς δραματικὰς, ἀλλὰ στεῖρας, αὐτὰς συνθήκας πανικοβάλλεται εἰς πᾶσαν περίπτωσιν παραλείψει ἐνὸς καθήκοντος καὶ μηχανεύεται περιέργους συνδυασμοὺς διὰ νὰ καλύψῃ τὴν ἐνοχὸν συνείδησιν. Ὁ Θεὸς ἵσταται ὡς φοβερὸς εἰσαγγελεὺς, κατήγορος, κριτὴς καὶ βασανιστὴς ἐνώπιον τῶν ὀφθαλμῶν του. Πολλὰκις, ἂν εἶναι εἰς ὑπεύθυνον θέσιν ὁ ἐν λόγῳ τυπτόμενος ὑπὸ τύψεων καὶ τοῦ βάρους τῆς ἐνοχῆς, μεταδίδει τὴν ἐνοχὴν αὐτὴν ὡς δηλητήριον καὶ εἰς ἄλλας ψυχάς, εἰς τὰς ὁποίας φυτεύει τὸν τρόμον καὶ τὴν ἀπόγνωσιν. Καμμία του πρᾶξις οὔτε κανεὶς λόγος του προδίδουν ἥρωικὴν καὶ δημιουργικὴν ζωὴν, πρόοδον καὶ καλλιέργειαν. Ἡ ψυχὴ παραμένει ἀθεράπευτος καὶ ἀλύτρωτος. Ἀνὰ πᾶσαν στιγμὴν κυριαρχεῖται ἀπὸ τὸν φόβον τῆς ὀργῆς τοῦ Θε-

9. Βλ. Τερτυλλιανῶ, *Apologeticus*, 48. *De testimonio animae*, 4. Κατὰ τὴν περιγραφὴν τοῦ Τερτυλλιανῶ ἡ κόλασις εἶναι τόπος μετὰ φλεγόμενα καὶ μὴ καίόμενα ὄρη. Τρομακτικὰς περιγραφὰς εὐρίσκει κανεὶς καὶ εἰς τὴν *Πολιτείαν* τοῦ Αὐγουστίνου. Ὁ Προυδέντιος ἐξ ἄλλου δέχεται ὅτι κατὰ τὰς μεγάλας ἐορτὰς τῆς Χριστιανοσύνης τὸ πῦρ τῆς κολάσεως σβῆναι πρὸς ἀνακούφισιν τῶν κολασμένων. Προυδεντίου, *Carmina*, PL 59, 827A - 828A.

οῦ. Ὁ δὲ φόβος αὐτὸς δὲν εἶναι δημιουργικὸς ἀλλὰ διαβρωτικὸς κατὰ πάντα¹⁰. Πέραν ὅμως τῆς περιπτώσεως αὐτῆς, ἡ ὁποία σημαίνει τὴν διάβρωσιν τῆς ψυχῆς καὶ τὴν καλλιέργειαν ἀντικοινωνικῶν ροπῶν, εἶναι πολὺ εὐκόλον εἰς τὸ πρόσφορον ἔδαφος μιᾶς τοιαύτης ψυχῆς νὰ εὐδοκιμήσουν τάσεις καὶ ἐμπρακτοὶ ἐπιδιώξεις ὠφελιμισμοῦ. Ἡ θρησκευτικότης κατὰ τὰς περιπτώσεις αὐτὰς στενεύει εἰς τὰ ἠθικὰ καὶ κοινωνικὰ πλαίσια καὶ ἐξυπηρετεῖ τὸ συμφέρον καὶ τὴν προαγωγὴν τῆς εὐτυχίας τοῦ φοβουμένου τὴν τιμωρίαν καὶ τὴν κόλασιν. Ὁ ὠφελιμισμὸς αὐτὸς καλλιεργεῖ τὴν ἀπληστίαν καὶ τὴν κατὰ συνέπειαν ἀπονέκρωσιν τῆς θρησκευτικῆς ζωῆς.

Ἔτσι τὸ ἔδαφος τῆς θρησκευτικότητος αὐτῆς καθίσταται πρόσφορον κατὰ πάντα διὰ τὴν στερέωσιν καὶ ἀνώμαλον ἀνάπτυξιν τοῦ καθεστῶτος τῆς ὑποκριτικῆς ζωῆς. Ὁ φόβος καὶ ἡ ἀγωνία παραμερίζονται, ὁ ὠφελιμισμὸς ὠραιοποιεῖται καὶ συνάμα ἀποκρυσταλλώνεται καὶ ἀποστεώνεται μία στατικὴ καὶ κλειστὴ ζωὴ εἰς ἀμετακίνητα περιγράμματα. Διὰ τὸν φόβον τῆς τιμωρίας ὠρισμένοι ἐνέργειαι πρέπει νὰ ἐπαναλαμβάνονται ὁμοιομόρφως καὶ προσεκτικῶς. Εἰς πᾶν βῆμα, κατὰ τὰ κηρύγματα τῶν ἐκπροσώπων ἐνὸς τοιοῦτου καθεστῶτος, ἐνεδρεύει ὁ φόβος τῆς ἀμαρτίας καὶ τῆς τιμωρίας. Συσσωρεύονται νόμοι ἐπὶ νόμων καὶ κανόνες ἐπὶ κανόνων διὰ νὰ προστατευθοῦν τὰ μέλη τῆς θρησκευτικῆς κοινότητος. Καὶ οἱ μὲν κανόνες εἶναι ἅγιοι, ἀλλὰ ἡ σχέσις πρὸς αὐτοὺς καθίσταται σχέσις φόβου καὶ ὑπολογισμοῦ. Ἔτσι συνειδητῶς ἡ ἀσυνειδήτως ὁ ὑποκριτικὸς τρόπος ζωῆς θριαμβεύει καὶ διαβρώνει τὴν ἐλευθερίαν καὶ τὴν δημιουργικότητα. Εἶναι τόσον χαρακτηριστικὸν τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ παραβολὴ τῆς μελλούσης κρίσεως καὶ αἱ λοιπαὶ αὐστηραὶ ἐκφράσεις περὶ κολάσεως ἔχουν σαφεῖ ἀντιφαρισαϊκὴν αἰχμὴν. Ἡ κόλασις ἀρμόζει εἰς τοὺς ὑποκριτάς, οἱ ὅποιοι παρουσιάζονται ἀνεπίδεκτοι ἰάσεως τῶν τραυμάτων τους. Εἰς τὰ Εὐαγγέλια πούθεν δὲν λέγεται «οὐαὶ τοῖς ἀμαρτωλοῖς». Οἱ ἀμαρτωλοὶ εἶναι νοσοῦντες πού θεραπεύονται, ἐπιδεικνύοντες ἐμπρακτον ἐπιθυμίαν νὰ θεραπευθοῦν. Ὁ Χριστός, ὁ μεταμορφωθείς εἰς τὸ ὄρος Θαβώρ, ἀπεκάλεσε τὸν ἑαυτὸν τοῦ ἱατρὸν ὅχι τῶν ἰσχυόντων καὶ τῶν δικαίων ἀλλὰ τῶν ἀσθενῶν ἀμαρτωλῶν. Ὁ ὑποκριτικὸς τρόπος ζωῆς, πού εἶναι στατικὸς, νομικὸς καὶ ἀποστεωμένος, εἰς τὸν ἱατρὸν Κύριον βλέπει τὸν τιμωρὸν κριτὴν τῶν ἀμαρτωλῶν.

Πέραν αὐτῶν ὁ φόβος καὶ ἡ ὑποκρισία ἡμποροῦν νὰ ἐπιφέρουν μετὰ τὸν καιρὸν τὴν πλήρη ψυχικὴν διαστροφήν. Ἔτσι πολλοὶ Χριστιανοὶ διαπνέονται ἀπὸ αἰσθήματα ἐκδικήσεως, τὰ ὁποῖα ἱκανοποιοῦν μετὰ τὴν νοσηρὰν τῶν φαντασίαν, ἀναμένοντες καὶ σκεπτόμενοι τὴν τιμωρίαν τῶν ἀμαρτωλῶν καὶ ἀσεβῶν εἰς τὴν φυλακὴν τῆς κολάσεως. Ἡ κόλασις τῶν ἄλλων γίνεται τὸ μοναδικὸν κέν-

10. Δημιουργικὸν φόβον ἐπισημαίνει ἡ θεολογία τοῦ Pascal, τοῦ Kierkegaard καὶ τοῦ Barth.

τρισμα καὶ ἐνδιαφέρον τῆς χριστιανικῆς ζωῆς, τὴν ὁποίαν διανύουν καὶ τὴν ὁποίαν οὐδόλως ἐπιθυμοῦν. Εὐρίσκονται εἰς αὐτὴν διὰ τὸν φόβον καὶ τὸν ὑπολογισμόν. Ἔτσι στήριγμά των εἶναι ὁ φόβος τῆς κολάσεως καὶ ἡ ἱκανοποίησις διὰ τὴν κόλασιν ποὺ ἀναμένει τοὺς μὴ διάγοντας χριστιανικὴν ζωὴν. Πύρινα κηρύγματα ἐκτοξεύονται ἐναντίον τῶν ἀσεβῶν καὶ ἐπισημαίνεται ἡ τιμωρὸς ὀργὴ τοῦ Θεοῦ. Τίποτε ἄλλο ποὺ ἐλκύει καὶ κεντρίζει τὴν δημιουργικότητα καὶ τὴν θεάρεστον ἀγάπην. Καὶ ἂν ἀκόμη ἐπείθοντο οἱ πληττόμενοι ἀπὸ τοὺς κεραυνούς τῶν προτροπῶν καὶ τῶν κηρυγμάτων τούτων, δὲν θὰ ἀπέδιδον πνευματικούς καρπούς χριστιανικῆς ζωῆς. Πολλάκις οἱ ἀμείλικτοι φύλακες τῆς ἠθικῆς θείας τάξεως ἐπικαλοῦνται τὸ φραγγέλιον τοῦ Χριστοῦ καὶ τὴν ὀργὴν του, ὡς παρουσιάζονται εἰς τὰ Εὐαγγέλια. Ἀλλὰ λησμονοῦν ἐν προκειμένῳ ὅτι ὁ Χριστὸς ἦτο ὁ Θεάνθρωπος καὶ ἡ ὀργὴ του ἀπηυθύνετο εἰς τὴν ὑποκριτικὴν ὁμάδα τοῦ θρησκευτικοῦ καθεστώτος τῆς ἐποχῆς του. Ἐνίοτε μερικοὶ ἐπικαλούμενοι τὰ ἐπιχειρήματα αὐτὰ στρέφουν ἀσυνειδήτως τὸν γρόνθον κατὰ τῆς κεφαλῆς των. Ὁμολογουμένως ὁ φόβος τῆς κολάσεως καὶ ἡ ὑποκρισία, ὡς μορφαὶ ζωῆς ἀναιμικαὶ καὶ ἀτροφικαὶ κατὰ πάντα, ἀποτελοῦν τὰ πλεόν οἰκτρὰ τραύματα τῆς ἀνθρωπότητος.

Ἀλλωστε τὸ πρόβλημα αὐτὸ ἦτο παλαιὸν καὶ ἤδη ἐκφράζεται μὲ δραματικὸν καὶ λίαν παραστατικὸν τρόπον εἰς τὸ βιβλίον τοῦ Ἰωῆ. Ὁ προφήτης εἰς τὰς ἀρχὰς τῆς κλήσεώς του ἐκπροσωπεῖ τὴν ἐγωκεντρικὴν ἀποκλειστικότητα, μίαν καθολικὴν καὶ διαβρωτικὴν νόσον. Δὲν θέλει νὰ κηρύξῃ εἰς τὴν Νινευὴ καὶ νὰ σωθοῦν ἄνθρωποι ποὺ δὲν ἀνήκουν εἰς τὸν ἐκλεκτὸν λαόν. Οἱ πλόκαμοι τῆς ἀποκλειστικότητος περισφίγγουν τὴν ψυχὴν τοῦ προφήτου. Ὁ αὐτὸς προφήτης θέλει νὰ ὀρίξῃ καὶ ποίους ὁ Θεὸς πρέπει νὰ σώξῃ. Ἐπιδιώκει, μὲ ἄλλους λόγους, νὰ ἐντάξῃ τὸν Θεὸν εἰς τὰ ἰδικά του ὅρια καὶ σχήματα. Ἔτσι ἠπειθήσε καὶ κατέφυγεν εἰς θαρσὺς, μὴ θέλων νὰ κηρύξῃ τὴν μετάνοιαν. Μετὰ δὲ τὴν ἐπιστροφὴν τῶν ἁμαρτωλῶν τῆς Νινευὴ λυπεῖται καὶ παραπονεῖται εἰς τὸν Θεόν. Ἐπιρρίπτει μομφὴν εἰς αὐτόν, διότι εἶναι «ἐλεήμων καὶ οἰκτίρμων, μακρόθυμος καὶ πολυέλεος»¹¹. Ἀλλὰ μετὰ τὸ ἐπεισόδιον τῆς ξηρανθείσης κολοκύνθης, ὁ Θεὸς τοῦ δεικνύει ὅτι ἡ δημιουργία εἶναι ἔργον θεϊκὸν καὶ τὸ ἐνδιαφέρον του δι' αὐτὴν μέγιστον. Δὲν ἔμπορεῖ ὁ Ἰωῆς, ὁ ὅποιος ἐλυπήθη διὰ τὴν ξηρανθεῖσαν κολοκύνθην, τὴν ὁποίαν οὔτε ἐφύτευsen οὔτε ἐπότισεν, νὰ λυπηταὶ καὶ ὁ Θεὸς νὰ μὴ ἐνδιαφέρεται διὰ τὴν τύχην μιᾶς μεγάλης πόλεως, τὴν ὁποίαν αὐτὸς ἐδημιούργηsen¹². Ἡ δημιουργία καὶ ἡ σωτηρία εἶναι ἔργα ἀγάπης, τῆς μιᾶς καὶ μοναδικῆς θείας ἀγάπης.

Ὁ Θεὸς εἶναι φῶς καὶ ὄχι σκότος. Κατὰ συνέπειαν παρέχει μόνον φῶς καὶ

11. Ἰωῆ 4, 2 - 4.

12. Ἰωῆ 4, 10 - 11.

ποτὲ σκότος. Οἱ κολασμένοι δὲν θέλουν τὸ φῶς καὶ μένουν εἰς τὸ πῦρ τὸ ἐξώτερον, ἥτοι ἐξω τοῦ Θεοῦ. Ὁ Χριστὸς μεταμορφωθείς, ἐδειξε τὴν δόξαν τῆς ἀναστάσεως. Ὁ σταυρὸς καὶ ἡ ἀνάστασις ἐσήμανε τὴν ἀπαρχὴν καὶ τὸν ἀρραβῶνα τῆς πλήρους μεταμορφώσεως τοῦ κόσμου καὶ τῆς ζωῆς. Ὅλα ἐπληρώθησαν ἀπὸ φῶς· ὁ οὐρανός, ἡ γῆ καὶ τὰ καταχθόνια. Τὸ κλειστὸν καὶ περιφραγμένον τριώροφον σύμπαν ἐπυρπολήθη ἀπὸ τὴν ἄπειρον θείαν φλόγα, ἔσπασαν τὰ περιγράμματα, ἡ ἀφθαρσία συνεπλάκη μὲ τὴν φθοράν. Ὡς ὁ παράδεισος εἶναι ἡ μετοχὴ εἰς τὴν θείαν δόξαν καὶ ὄχι κάτι κτιστόν, ἔτσι καὶ ἡ κόλασις εἶναι ἡ κατάστασις τῶν κολασμένων βουλήσεων ποὺ δὲν γεύονται τὴν δόξαν. Ἡ φυλακὴ τῆς κολάσεως, ὡς τόπος κλειστός, κατὰ τὰ εἰδωλολατρικὰ σχήματα, συνετρίβη, ἀφοῦ «τὰ πάντα πεπλήρωται φωτός». Ὁ σταυρὸς καὶ ἡ ἀνάστασις ἔχουν κοσμικὰς προεκτάσεις εἰς ὁλόκληρον τὴν δημιουργίαν. Ἡ σωτηρία ὡς ἰατρεία συνδέεται ἀμέσως πρὸς τὰς προεκτάσεις αὐτάς. Οἱ σεσωσμένοι Χριστιανοί, ἔχοντες τὸν ἀρραβῶνα τῆς σωτηρίας, δὲν ἀναμένουν ἀπλῶς τὴν ἔλευσιν τοῦ Χριστοῦ διὰ τὴν ἀμοιβήν, ἀλλὰ δημιουργικῶς σμιλεύουν τὸν κόσμον τῆς δημιουργίας καὶ τῆς θεωτικῆς τελειώσεως¹³.

3. Ἀποκατάστασις τῶν πάντων

Ἰπάρχει μία ἔκδηλος καὶ ἀξιοπρόσεκτος κατὰ πάντα ἀντίθεσις μεταξὺ Δύσεως καὶ Ἀνατολῆς εἰς τὴν ἐρμηνείαν τοῦ παραδείσου καὶ τῆς κολάσεως. Συγκεκριμένως ἡ ἀντίθεσις αὕτη εἶχεν ὡς ἀποτέλεσμα καὶ τὴν διαμόρφωσιν τῶν δύο ἀκραίων θεωρήσεων περὶ τῆς μετὰ θάνατον τύχης, καταστάσεως καὶ ἐξελίξεως τῆς ζωῆς τῶν ἀνθρώπων. Ἡ Δύσις, ἀρχῆς γενομένης ἀπὸ τὸν Αὐ-

13. Γρηγορίου Παλαμᾶ, *Πρὸς Λαντὴλ Αἴνον* 18, ἐν Π. Χρήστου, *Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ συγγράμματα*, τόμ. Β', Θεσσαλονίκη 1966. «Δεῖ δὲ καὶ τοῦτ' εἰδέναι, ὡς οὔτε περὶ θεότητος ἀπλῶς ἐστὶν ἡμῖν ἡ πρόθεσις καὶ ὁ ἀγὼν οὔτε περὶ ἐνεργείας θείας, ἀλλὰ περὶ τοῦ θείου καὶ ἀπορρήτου φωτός, καθ' ὃ λάμπας ὁ σωτὴρ ἐπ' ὅρους τὴν λαμπρότητα τῆς θείας φύσεως, καθ' ἣν κοινωνεῖ τοῖς ἁγίοις, ὑπέδειξε». Νικήτα Στηθάτου, *Θεωρία καὶ σύντομος ἱερά εἰς τὴν οὐράνιον καὶ ἐκκλησιαστικὴν ἱεραρχίαν ἐν Παναγιώτῳ Χριστῷ, Νικήτα Στηθάτου μυστικὰ συγγράμματα*, Θεσσαλονίκη 1957. «Ἡ δὲ θεωσις ἐστὶν ἡ πρὸς Θεόν, ὡς ἐφικτόν, ἀφομοίωσις τε καὶ ἑνωσις. Ἀπάσῃ δὲ τοῦτο κοινὴν ἱεραρχίαν τὸ πέραν, ἡ πρὸς Θεόν τε καὶ τὰ θεῖα προσερχῆς ἀγάπης ἐνθέως τε καὶ ἐνίκως ἱεραρχημένη καὶ πρό γε τούτου τῶν ἐναντίων ἡ παντελής καὶ ἀνεπίστροφος ἀποφοίτησις, ἡ γνῶσις τῶν ὄντων ἢ ὄντα εἰσὶν, ἡ τῆς ἀληθείας ὁρασις τε καὶ ἐπιστήμη, ἡ τῆς ἐνοειδοῦς τελειώσεως ἐνθεος μέθεξις αὐτοῦ τοῦ ἐνός, ὡς ἐφικτόν, ἡ τῆς ἐποψίας ἐστίσεως τρέφουσα νοητῶς καὶ θεοῦσα πάντα τὸν εἰς αὐτὴν ἀνατεινόμενον». Πρβλ. Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου, *Περὶ θεῶν ὀνομάτων* 4, 5, 6, PG 3, 820CD. Βλ. καὶ Δημητρίου Γ. Τσάμη, *Ἡ τελειώσις τοῦ ἀνθρώπου κατὰ Νικήταν τὸν Στηθάτον*, Θεσσαλονίκη 1971, σ. 109 κ. ἑ.

γουστίνον, κατέληξεν εἰς τὸν ἀπόλυτον προορισμόν, ἐνῶ ἡ 'Ανατολή δι' ὠρισμένων μόνον ἐκπροσώπων τῆς εἰς τὴν ἀποκατάστασιν τῶν πάντων, τὴν διδασκαλίαν τῆς ὁποίας ἡ 'Ορθόδοξος 'Εκκλησία δὲν υἱοθέτησεν εἰς τὴν δογματικὴν τῆς πίστιν. Πάντως ὁ μὲν ἀπόλυτος προορισμός, πέραν τῶν ἄλλων αἰτίων, προέρχεται ἀπὸ τὸ νομικὸν πνεῦμα τῆς Δύσεως, ἡ δὲ ἀποκατάστασις τῶν πάντων ἀπὸ τὴν ὀρθόδοξον ἄποψιν περὶ τῆς σωτηρίας ὡς ἱατρείας τῆς δημιουργίας. Ἡ δὲ ὁ Αὐγουστίνος εἶχε διατυπώσει τὴν ἄποψιν ὅτι ὁ Σατανᾶς ἀπετέλει τιμωρὸν ὄργανον εἰς τὰς χεῖρας τοῦ Θεοῦ διὰ τὴν ἐπιβολὴν τῶν νομίμων κυρώσεων κατὰ τῶν παραβατῶν τῆς θείας τάξεως. Μετὰ ταῦτα ὁλόκληρος ἡ διαδικασία τοῦ ἔργου τῆς σωτηρίας ἦτο ἡ ἐκ μέρους τοῦ Θεοῦ ἐξεύρεσις νομικῶν βάσεων πρὸς ἀπελευθέρωσιν τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὰς χεῖρας τοῦ Σατανᾶ, εἰς τὴν δικαιοδοσίαν τοῦ ὁποίου, βεβαίως, δικαίως καὶ συμφώνως πρὸς τὴν ὑπερτάτην τάξιν ὑπῆρχετο. Ἡ σωτηρία, κατὰ τὸν Αὐγουστίνον, ἐγένετο μὲ τὴν τήρησιν τῶν κανόνων Δικαίου καὶ ὄχι μὲ τὴν παντοδυναμίαν τοῦ Θεοῦ¹⁴. Εἰς τὸν Αὐγουστίνον καὶ μετέπειτα εἰς τὸν πατέρα τοῦ σχολαστικισμοῦ Θωμᾶν 'Ακινάτην εὐρίσκεται ἡ ἄποψις περὶ παραδείσου καὶ κολάσεως, ὡς τόπων εὐτυχίας καὶ τιμωρίας. Τὸ Purgatorium εἶναι αἰώνιον, ἀλλὰ αἱ εἰς αὐτὸ ἐπιβαλλόμεναι τιμωρίαι χρονικῶς περιορισμέναι. Ἡ Ρωμαιοκαθολικὴ 'Εκκλησία διεμόρφωσε καὶ τὴν ἄποψιν ὅτι ὁ πάπας ἡμπορεῖ νὰ ρυθμίζῃ διὰ λυσιστοίων ἀφάσεων τὴν μετὰ θάνατον κατάστασιν τῶν ψυχῶν¹⁵. Αἱ ἀντιλήψεις αὐταὶ διεισφώνοντο ἐπὶ τῇ βάσει αὐστηρῶς ἀμετακινήτων νομικῶν προϋποθέσεων. Ἀντιθέτως εἰς τὴν 'Ανατολὴν μὲ τὴν ἱατρικὴν ὁρολογίαν ἐδέσποζεν ἡ ἐρμηνεία τῆς σωτηρίας ὡς ἱατρείας καὶ ἀνακαινίσεως τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς δημιουργίας καθόλου. Ἡ κυριαρχία τοῦ ζωοδότου Θεοῦ ἐφ' ὅλης τῆς δημιουργίας ἀπετέλει τὴν προσφιλεστέραν παράστασιν. Προϋποθέσεις κατὰ συνέπειαν ὑπῆρχαν πλέον ἢ εὐνοϊκαὶ διὰ τὴν κατάληξιν εἰς τὴν ἀποκατάστασιν τῶν πάντων. Κυρίως δὲ ἡ κατὰ βιβλικὸν τρόπον ἐπιτυχὴς ἐρμηνεία περὶ τῆς προελεύσεως καὶ τῆς φύσεως τοῦ κακοῦ συνετέλει εἰς τὸ γεγονὸς τῆς ἐξάρσεως τοῦ ὄντος, τοῦ ἀγαθοῦ Θεοῦ καὶ τῆς μειώσεως ἢ ἀκόμῃ καὶ τοῦ ἐκφυλισμοῦ (εἰς τὴν διδασκαλίαν ἐννοεῖται) τοῦ βάθους τοῦ κακοῦ. Τοῦτο δὲν ἔχει ὀντολογικὴν ρίζαν, κατὰ τὰς ὀρθόδοξους ἀπόψεις, καὶ ὑπόκειται εἰς τὸν μηδενισμόν. Ἀλλωστε τὸ κακὸν εἶναι προῖον τῆς τρεπτῆς καὶ κτιστῆς φύσεως τῆς δημιουργίας, ἡ ὁποία ἡλλοιώθη βεβαίως μὲ τὸν παράγοντα τῆς βουλῆσεως. Ἔτσι ἀντίπους τοῦ Αὐγουστίνου εὐρέθη εἰς τὴν 'Ανατολὴν καὶ ὑπῆρξεν ὁ 'Αγιος Γρηγόριος Νύσσης.

14. Αὐγουστίνου, *De Trinitate* 13, 14, 18, PL 42, 1027 - 1028. Βλ. Νικολάου Μανουσίου, «Υπάρχει χριστιανικὴ φιλοσοφία;», ἐν *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου* τόμ. 16, Θεσσαλονίκη 1971, σ. 316 κ. ἑ.

15. Thom. Aquinas, *Summa Theologiae*, Παράρτημα 1, 26, 3. Παράρτημα 2, 1, 2.

Αἱ ἀντιθέσεις λοιπὸν αὐταὶ βασικῶς προέρχονται ἀπὸ τὴν ριζικῶς διάφορον ἀντιμετώπισιν τῆς πτώσεως καὶ τῆς κολάσεως ἀπὸ τοὺς ἐκπροσώπους τῶν δύο κόσμων, Δύσεως καὶ 'Ανατολῆς. Σήμερον ἀκόμῃ καὶ εἰς ὀρθόδοξους Χριστιανούς καὶ θεολόγους ἐπικρατεῖ ἡ ἠθικὴ καὶ ἡ νομικὴ ἀντίληψις τῆς πτώσεως. Ἔτσι καὶ ἡ κολάσις ἐρμηνεύεται καὶ κατανοεῖται μὲ ἠθικὰ καὶ νομικὰ παραστάσεις. Ἡ ὀρθὴ ὁμῶς ἐρμηνεία τῶν σχετικῶν κειμένων τῆς 'Αγίας Γραφῆς καὶ τῶν πατέρων τῆς 'Ορθόδοξου 'Εκκλησίας παρουσιάζει τὴν πτώσιν μὲ ὀντολογικὰ κριτήρια. Ἡ πτώσις εἶναι μία φάσις διαδικασίας, ἀναπτύξεως καὶ ἀνεξίσεως τοῦ ἀνθρώπου καὶ ὄχι ἀπλῶς μία ἠθικὴ παράβασις. Ἡ σύγχυσις ἠθικῆς καὶ ὀντολογίας δημιουργεῖ ἀνυπέρβλητα προβλήματα ὡς πρὸς τὴν κατανόησιν τῆς πτώσεως καὶ τῆς κολάσεως. Ὁ ἄνθρωπος, ὡς κτίσμα καὶ κατ' εἰκόνα καὶ καθ' ὁμοίωσιν τοῦ Θεοῦ δημιουργήμα, διέρχεται διὰ μέσου τοῦ θανάτου καὶ τῆς γνώσεως αὐτοῦ εἰς τὴν ζωὴν, ὡς ὁ κόκκος τοῦ σίτου καταστρέφεται εἰς τὴν γῆν καὶ ἀναπτύσσεται εἰς στάχυν. Τὸ προπατορικὸν ἁμάρτημα ὡς πτώσις ἀποτελεῖ τραῦμα τῆς ὑπάρξεως καὶ συνάμα ἀφετηρίαν διὰ μίαν νέαν πορείαν πρὸς τὴν δημιουργικότητα. Ὁ τραυματισμὸς τῆς φύσεως τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸν θάνατον παρέχει νέας προοπτικὰς ἀναπτύξεώς του, κατόπιν τῆς νίκης κατὰ τοῦ μηδενισμοῦ. Ἔτσι ἡ σχέσις Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου λαμβάνει ἄλλην μορφήν καὶ διαφορετικὴν ἐξέλιξιν ἀπὸ ὅ,τι ἦτο εἰς τὴν προπρωτικὴν κατάστασιν. Ἡ ἐξέλιξις αὐτὴ κατὰ τὴν πορείαν τῆς ἔχει ἠθικὰς ἐκφάνσεις καὶ ἠθικοὺς περιορισμούς, ἀλλὰ ἡ συνολικὴ ἐκδήλωσις εἶναι ἡ ἐκφρασις μιᾶς ὀντολογίας. Ἔτσι ἡ κολάσις καὶ φυσικῶς τῷ λόγῳ τὸ κακὸν τοποθετοῦνται εἰς τὰ πλαίσια τῆς ὀντολογίας αὐτῆς. Τὸ κακὸν ἐν προκειμένῳ ὡς καταστροφικὴ ροπὴ καὶ παλινδρομικὴ κίνησις εἰς τὸ μηδὲν εἶναι σύμφυτον μὲ τὴν τρεπτότητα τῶν κτισμάτων καὶ μὲ τὴν πορείαν ἀναπτύξεώς των.

Ἔτσι κατὰ τὸν Ὀριγένη καὶ τὸν Γρηγόριον Νύσσης ἡ κολάσις εἶναι πῦρ καθάρσιον, ἱαματικὸν καὶ δυνάμενον νὰ ἀποκαταστήσῃ τὰς κολασμένας βουλήσεις¹⁶. Τὸ κακὸν συμπορεύεται μὲ τὸ καλόν, καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῆς

16. Ὀριγένους, *Κατὰ Κέλσον*, 5, 15. «Ὅτι δὲ οὐχ ὡς μάγειρόν φαμεν τὸ πῦρ ἐπιφέρειν τὸν Θεὸν ἀλλ' ὡς Θεὸν εὐεργέτην τῶν χρηζόντων πόνου καὶ πυρός, μαρτυρήσει καὶ ὁ προφήτης 'Ησαίας, ἐν ᾧ γέγραπται λελέχθαι πρὸς τι ἔθνος ἁμαρτωλῶν ὅτι ἔχεις ἄνθρωπος πυρὸς καθίσαι ἐπ' αὐτοῖς οὗτοι ἔσονται σοι βοήθεια». «Τὸ πῦρ καθάρσιον ἐπάγεται τῷ κόσμῳ, εἰκὸς δ' ὅτι καὶ ἐκάστῳ τῶν δεομένων τῆς διὰ τοῦ πυρός δίκης ἅμα καὶ ἱατρείας». *Περὶ ἀρχῶν* 2, 10, 8. «Γίνεται νεκρῶν ἀνάστασις καὶ γίνεται κολάσις, ἀλλ' οὐκ ἀπέραντος. Κολαζομένου γὰρ τοῦ σώματος κατὰ μικρὸν καθαίρεται ἡ ψυχὴ καὶ οὕτως ἀποκαθίσταται εἰς τὴν ἀρχαίαν τάξιν... Πάντων γε ἀσεβῶν ἀνθρώπων καὶ πρὸς γε δαιμόνων ἡ κολάσις πέραν ἔχει. Καὶ ἀποκατασταθῆσονται ἀσεβεῖς τε καὶ δαίμονες εἰς τὴν προτέραν αὐτῶν τάξιν». Ἐξ ἄλλου ὁ Ὀριγένης δέχεται ὅτι ἀναλόγως τῆς ἁμαρτίας, τὴν ὁποίαν διέπραξαν τὰ πνεύματα, ἐτιμωρήθησαν καὶ ἐγένοντο δαίμονες, ψυχὰ καὶ ἄγγελοι. Ὡς αἰτία τῆς πτώσεως θεωρεῖται κυρίως ἡ στασιμότης εἰς τὴν πρόοδον ἐκ τοῦ κόρου τῆς θείας ζωῆς. Βλ. *Περὶ ἀρχῶν* 1, 8, 1.

ἀναπτύξεως τῆς δημιουργίας ἀπὸ τὴν κατάστασιν τοῦ σπέρματος ἕως τὸ ὄριμον καὶ μεστωμένον δένδρον. Ἐπειτα τὸ κακὸν ἐκφυλίζεται. Δὲν ἔχει ἄπειρον

«Οὐδὲ γὰρ προσωπολήπτης ὁ Θεός, ἵνα πάντα ταῦτα μιᾶς φύσεως ὄντα (πάντα γὰρ λογικὰ εἰσι ἀθάνατα), τοὺς μὲν ποιήσῃ δαίμονας, τοὺς δὲ ψυχάς, τοὺς δὲ ἀγγέλους· ἀλλὰ δῆλον ὅτι ἕκαστον πρὸς τὸ ἡμάρτε τιμωρούμενος, τὸν μὲν ἐποίησε δαίμονα, τὸν δὲ ψυχὴν, τὸν δὲ ἄγγελον. Εἰ μὴ γὰρ ἦν τοῦτο, καὶ προὔπῃρχον αἱ ψυχαί, διατί τινὰς μὲν τῶν νεωστὶ τεχθέντων εὐρίσκομεν τυφλοὺς, μηδὲν ἁμαρτήσαντας, ἄλλους δὲ μηδὲν ἔχοντας κακὸν τικτομένους; Ἀλλὰ δῆλον ὅτι προὔπῃρχον τινες ἁμαρτίαι ταῖς ψυχαῖς, ἀφ' ὧν ἐκάστη πρὸς τὴν ἀξίαν ἀπολαμβάνει». 2, 8, 3. «Τὰ λογικὰ τὰ τῆς θείας ἀγάπης ἀποψυγέμενα καὶ ἐντεῦθεν ψυχὰς ὀνομασθέντας τιμωρίας χάριν σώμασι παχυτέροις τοῖς καθ' ἡμᾶς ἐνδυσθῆναι καὶ ἀνθρώπους ὀνομασθῆναι». Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ ψυχῆς καὶ ἀναστάσεως*, PG 46, 100A. «Καὶ ὥσπερ τὴν ἐμμιχθεῖσαν τῷ χρυσίῳ ὕλην οἱ διὰ πυρὸς ἐκκαθαροῦντες οὐ μόνον τὸ νόθον τῷ πυρὶ τήκουσιν, ἀλλὰ κατὰ πᾶσαν ἀνάγκην καὶ τὸ καθαρόν τῷ κιβδήλῳ συγκατατίθεται, κάκεινον δὲ δαπανώμενον τοῦτο μένει· οὕτω καὶ τῆς κακίας τῷ ἀκοιμητῷ πυρὶ δαπανώμενης, ἀνάγκη πᾶσα καὶ τὴν ἐνωθεῖσαν αὐτῇ ψυχὴν ἐν τῷ πυρὶ εἶναι, ὡς ἂν τὸ κατεσπαρμένον νόθον καὶ ὑλῶδες καὶ κιβδηλὸν ἀπαναλωθῇ τῷ αἰώνῳ πυρὶ δαπανώμενον». 100D - 101A. «Ἐπεὶ τοίνυν πολὺς ὁ ὑλώδης ἐπεστι φόρτος, πολλὴν ἀνάγκη καὶ διαρκεστέραν ἐπ' αὐτῷ γίνεσθαι τὴν ἀναλίσκουσαν φλόγα· ὅς δὲ ἐπ' ἑλαττον ἢ τοῦ πυρὸς δαπάνη ἐγκαταμέμικται, τοσοῦτον ὑποκαταβαίνει τῆς σφοδροτέρας τε καὶ δριμυτέρας ἐνεργείας ἢ κόλασις, ὅσον ἡλάττωται τῷ τῆς κακίας μέτρῳ τὸ ὑποκείμενον. Χρὴ γὰρ πάντῃ καὶ πάντως ἐξαίρεθῆναι ποτε τὸ κακὸν ἐκ τοῦ ὄντος, καὶ ὅπερ ἐν τοῖς φθάσασιν εἴρηται, τὸ ὄντως μὴ ὂν μὴδ' εἶναι ὁλως». 101C. «Τὴν δὲ ἀπόδοσιν τῶν ὀφλημάτων τὸ Εὐαγγέλιον εἶπεν οὐκ ἐκ χρημάτων διαλύσεως γίνεσθαι, ἀλλὰ παραδίδουσι τοῖς βασιανισταῖς τὸν ὑπόχρεον, ἕως ἄν, φησὶν, ἀποδῶ πᾶν τὸ ὀφειλόμενον· ὅπερ οὐδὲν ἕτερόν ἐστιν ἢ διὰ τῆς βασάνου τὴν ἀναγκαίαν ὀφειλὴν ἀποτίσαι, τὸ ὀφλημα τῆς τῶν λυπηρῶν μετουσίας, ὧν παρὰ τὸν βίον ὑπόχρεως ἐγένετο, ἀμυγῇ τε καὶ ἄκρατον τοῦ ἐναντίου τὴν ἡδονὴν ὑπὸ ἀβουλίας ἐλόμενος, καὶ οὕτως, ἅπαν ἀποθέμενος τὸ ἄλλότριον ἐαυτοῦ, ὅπερ ἐστὶν ἡ ἁμαρτία, καὶ τὴν ἐκ τῶν ὀφλημάτων αἰσχύνην ἀποδυσάμενος, ἐν ἐλευθερίᾳ τε καὶ παρρησίᾳ γένηται». 104A - C. «Ἀλλὰ μὴν ἡ θεία φύσις ἡ πηγὴ πάσης ἐστὶ τῆς ἀρετῆς. Ἐν ταύτῃ ἅρα οἱ τῆς κακίας ἀπηλλαγμένοι γενήσονται, ἵνα, καθὼς φησιν ὁ Ἀπόστολος, ὁ Θεὸς τὰ πάντα ἐν πᾶσιν... Καὶ τοῦτο δῆλόν ἐστιν ἐκ τῶν θείων λόγων, ὅτι καὶ τόπος γίνεται ὁ Θεὸς τοῖς ἀξίοις καὶ οἶκος καὶ ἐνδυμὴ καὶ τροφή καὶ πόσις καὶ φῶς καὶ πλοῦτος καὶ βασιλεία καὶ νόμῳ τε καὶ ὀνόματι τῶν πρὸς τὴν ἀγαθὴν ἡμῶν συντελούντων ζώῃ. Ὁ δὲ πάντα γινόμενος καὶ ἐν πᾶσι γίνεται. Ἐν τούτῳ δὲ μοι δοκεῖ τὸν παντελῆ τῆς κακίας ἀφανισμόν δογματίζειν ὁ λόγος. Εἰ γὰρ ἐν πᾶσι τοῖς ὁσιν ὁ Θεὸς ἔσται, ἡ κακία δηλαδὴ ἐν τοῖς ὁσιν οὐκ ἔστιν». Περιττὸν νὰ σημειωθῇ ὅτι τὸ ἀκοιμητὸν πῦρ καὶ ἡ βάσανος νοοῦνται ὡς ἄκτιστοι ἐνεργεῖαι τοῦ Θεοῦ, αἱ ὁποῖαι ἔχουν ἱαματικὴν δύναμιν καὶ ἰδιότητα. Ἡ πατερικὴ θεολογία μὴ δεχομένη κτιστὰς ἐνεργείας τοῦ Θεοῦ ἀπορρίπτει συνεπὲς ταῦτα τὴν ἀποψιν περὶ κολάσεως, ὡς κτιστοῦ τύπου βασάνων καὶ ὡς νομικῆς τιμωρίας. Πρβλ. Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, *Κεφάλαια διάφορα θεολογικά τε καὶ οἰκονομικά*, PG 90, 1204C. «Κατωθεῖσαν τὴν ψυχὴν τῷ ρύπῳ τῆς ἡδονῆς, ἀποκαθαίρει πόνος καὶ ἀφῃλοι παντελῶς αὐτῆς τὴν σχέσιν τῶν ὑλικῶν, τῆς πρὸς αὐτὰ φιλίας τὴν ζῆμιν μεταμαθοῦσαν δι' ἣν αἰτίαν ὁ Θεὸς συγχωρεῖ τῷ Διαβόλῳ κατὰ κρίσιν δικαίαν τοὺς ἀνθρώπους βασάνους καταπιέζειν». Βλ. καὶ Γρηγορίου Νύσσης, *Κατὰ Μανιχαίων λόγος*, PG 46, 541B. «Πᾶς ὁ εὐλόγως ὀρεγόμενός τις ἐπιτετευγμένην ἔχει τὴν ὄρεξιν, ἢ εὐλόγως ὀρέγεται· τῶν φθαρτῶν ἅρα ἐστὶν ἡ κακία· τῶν φθαρτῶν ὅσα ἀφανισθήσεται. Ἀφανίζομένη δὲ οὐκ ἔστιν ἀγέννητος».

κίνησιν, ἀλλὰ ὄρια. Θὰ ἔλεγε κανεὶς ὅτι πρόκειται δι' ἓνα μπαλόνι ποῦ φουσκώνει καὶ τελικῶς σπάζει. Ἀντιθέτως τὸ καλὸν συνεχίζει νὰ ἐκλαμπρύνεται ἀκαταπαύστως καὶ νὰ κινῆται εἰς τὰς ἀπείρους διαστάσεις τῆς ἀκαταλήπτου θεότητος. Ἡ πορεία αὐτὴ εἶναι διατήρησις τῆς ὀριμότητος καὶ συνεχῆς αὔξησις αὐτῆς. Ἡ λογικὴ δημιουργία ἐπιτυγχάνει τὸ καθ' ὁμοίωσιν Θεοῦ. Τὰ ὄντα δοξάζονται καὶ ἀκαταπαύστως κινοῦνται εἰς τὰς ἀπείρους διαστάσεις τῆς θείας βασιλείας. Τὸ κακὸν δὲν εἶναι πλέον καταστροφικὸν ἐναντίον τοῦ καλοῦ, ἀλλὰ μόνον ἐκδηλώνεται ὡς στασιμότης καὶ στέρησις τῆς θείας δόξης. Ἡ κατάστασις ὅμως αὐτῇ, ὡς ἐκφυλισμένον πλέον κακὸν, ὑφίσταται εἰς τὰ ὄντα ποῦ στεροῦνται τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ. Ἡ ζωοποίησις αὐτῶν διὰ τὴν ἀνάστασιν τῶν σωμάτων καὶ τὴν διατήρησιν των ὡς ὑπάρξεων εἶναι ἔργον τοῦ Θεοῦ. Ἡ δαιμονικὴ ἀμετανοήσια, ἡ ὁποία ἐμφωλεῖται εἰς τὴν βούλησιν, καθιστᾷ τοὺς κολασμένους ἀλυτρώτους, ὡς ἀπροσαρμόστους πρὸς τὴν δόξαν τῆς θείας βασιλείας. Ἀπαιτεῖται μεταστροφή τῆς ὑπάρξεως. Ἐπὶ τοῦ προκειμένου σημείου οἱ ὁπαδοὶ τῆς ἀποκαταστάσεως τῶν πάντων προεκτείνουν τὰς προϋποθέσεις των ἕως τὴν μεταστροφήν αὐτὴν ποῦ παρέχει τὴν δυνατότητα ἐνσωματώσεως ὁλοκλήρου τῆς δημιουργίας εἰς τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ. Τὸ καθάριστον πῦρ ἀφανίζει παντελῶς τὴν κακίαν, διότι δὲν παραμένουν κακὰ ὄντα.

Ἐν προκειμένῳ ἡ διδασκαλία περὶ τοῦ πέρας τῆς κολάσεως εἶναι ἀστήρικτος, ἀλλὰ ἔχει ὀρθοδόξους προϋποθέσεις. Ἡ ἀποκατάστασις δηλ. τῶν πάντων ἔχει βάσεις ὑγιεῖς καὶ παρέχει τὴν ὀρθὴν ἀποψιν περὶ κολάσεως. Τοῦτο εἶναι τὸ πλέον σοβαρὸν σημεῖον καὶ ὄχι ἡ ἀπόφανσις περὶ τοῦ πέρας τῆς κολάσεως. Τὸ πέρας αὐτὸ ὅμως δὲν ἔρχεται εἰς ἀντίθεσιν πρὸς ρητὰς ἐκφράσεις τῆς Κ. Διαθήκης, κατὰ τὰς ὁποίας ἡ κόλασις εἶναι αἰώνιος. Διότι ἡ αἰωνιότης, ὡς καὶ ἡ ἀτελεύτητος ζωὴ, τῶν ἐκ τοῦ μηδενὸς δημιουργημάτων εἶναι σχετικὴ καὶ ὄχι ἀπόλυτος. Καὶ ἡ αἰώνιος ζωὴ τῶν δημιουργημάτων εἰς τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ ἔχει θεωρητικῶς πέρας· εἶναι ἐν τούτοις ἀτελεύτητος, διότι μετέχει εἰς τὴν ἀπόλυτον αἰωνιότητα τῆς θείας δόξης. Ἄλλο ἡ αἰωνιότης τῆς δημιουργίας καὶ ἄλλο ἡ αἰωνιότης τοῦ Θεοῦ. Ἄλλο τὸ ἀτελεύτητον τῆς δημιουργίας καὶ ἄλλο τὸ ἀτελεύτητον τοῦ Θεοῦ. Τοῦτο ἰσχύει πάντοτε, διότι ὑπάρχει ἡ σχέσις κτιστοῦ καὶ ἀκτίστου. Ἐτσι τὸ πέρας τῆς κολάσεως δὲν ἡμπορεῖ νὰ ἔλθῃ εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τὰς ἀνωτέρω ἐκφράσεις τῆς Κ. Διαθήκης, ὡς πιστεύουν καὶ διατείνονται προχειρῶς πολλοί. Ἀλλὰ τὸ πέρας τοῦτο εἶναι θέμα καθαρῶς σχολαστικὸν καὶ πούθεν δὲν μαρτυρεῖται εἰς τὴν ἀποκαλυφθεῖσαν ἀλήθειαν. Κατὰ συνέπειαν εἶναι ἀπόφανσις, ἡ ὁποία στηρίζεται ἐπὶ μὴ ἀποκαλυφθείσης ἀληθείας. Βεβαίως, γνωρίζομεν «ἐκ μέρους», ἀλλὰ δὲν ἡμποροῦμεν νὰ τοποθετοῦμεν προεκτάσεις θεολογικῶν ἀληθειῶν εἰς τὸ «τέλειον», τὸ ὁποῖον δὲν γνωρίζομεν ἀκόμη¹⁷. Τὸ ἀτελεύτητον τῆς κολάσεως δὲν δημιουργεῖ τὸ

17. Α' Κορινθ. 13, 8 - 12.

πρόβλημα, αλλά ή εσφαλμένη έρμηνεία τών θεολογικών προϋποθέσεων αὐτῆς. Καί ή ἀποκατάστασις τών πάντων παρέχουσα ὀρθὰς θεολογικάς προϋποθέσεις ἐντάσσεται, μέ μίαν διόρθωσιν μόνον, εἰς τόν κορμόν τῆς ὀρθοδόξου θεολογίας. Ὁ Θεός εἶναι ή αὐτοζωή και ή αἰδιος πραγματικότητα. Κατά συνέπειαν ή πίστις εἰς τόν ζωοδότην Θεόν εἶναι πίστις εἰς τήν αἰώνιον και ἀτελεύτητον ζωήν τοῦ ἀνθρώπου. Ἐκ τῆς ζωῆς μόνον ζωή προέρχεται και ὄχι θάνατος. Τό κακόν τῆς κολάσεως ὁμως, ἐνσαρκούμενον εἰς τὰ κολασμένα ὄντα, δέν ἔχει πηγὴν οὔτε εἶναι ἄκτιστον. Ἄν δέν ὑπάρχουν ὄντα κολασμένα οὔτε αὐτό ὑφίσταται. Ὁ Ὀριγένης και ὁ Γρηγόριος Νύσσης, χωρίς ἀποκαλυφθεῖσαν βᾶσιν, προσεκτείνουν τὰς θεολογικάς προϋποθέσεις τῆς κολάσεως και ἐπισημαίνουν τὸ πέρας αὐτῆς. Θὰ ἠδύναντο νὰ παραμείνουν μόνον εἰς τὰ πλαίσια τών προϋποθέσεων τούτων. Τοῦτο θὰ ἤρκει διὰ μίαν ὀρθήν θεώρησιν τῆς φύσεως τοῦ παραδείσου και τῆς κολάσεως, χωρίς νὰ παραχαράσσεται ή ὀρθή ἀπόψις περὶ Θεοῦ και αἰωνίου ζωῆς. Διότι ή μὲν αἰώνιος ζωή τών λογικῶν δημιουργημάτων ἀποτελεῖ συνέπειαν τῆς συνεχοῦς μετοχῆς αὐτῶν εἰς τήν ἄκτιστον και αἰδιον δόξαν, ή δὲ αἰώνιος κόλασις συνέπειαν τῆς συνεχοῦς δαιμονικῆς ἀμετανοησίας και τῆς συνεχοῦς ὑπὸ τοῦ Θεοῦ διατηρήσεως τοῦ τραυματισμένου μέρους τῆς δημιουργίας εἰς τήν ἐξωτέραν περιοχὴν τῆς βασιλείας του, ὥστε νὰ μὴ πέσῃ εἰς τὸ μηδέν. Πρέπει ὁμως νὰ ἐπισημαίνωνται ὀρθῶς αἱ θεολογικαὶ προϋποθέσεις, ὥστε ή κόλασις νὰ μὴ ἐκλαμβάνεται εἰδωλολατρικῶς μέ τὰς προαναφερθεῖσας παραστάσεις τοῦ φοβισμένου ἀνθρώπου. Ἡ κόλασις εἶναι μυστήριον ὡς εἶναι τὸ μυστήριον τῆς ἀνομίας. Ἡ ἀποφατικὴ ὁδὸς τῆς θεολογίας μᾶς εἰσάγει ἀσφαλῶς εἰς τήν ὀρθὴν ἐπισήμανσιν τοῦ μυστηρίου τούτου.

Ὁ πολὺς Ν. Μπερδιάγιεφ τραφεῖς μέ τὰς ἀπόψεις τοῦ Ὀριγένους και τοῦ Γρηγορίου Νύσσης κατεδίδασκεν εἰς τὰ ἔργα του μέ ἀσυνήθη και χαρακτηριστικὴν δριμύτητα τὰς ἀπανθρώπους, ὑποκριτικὰς και ἀπαισίας παραστάσεις περὶ κολάσεως, ποὺ ἀπέρρευσαν ἀπὸ τὸν κόσμον τοῦ ἠθικισμοῦ, τοῦ νομικισμοῦ και τῆς ἀρρωστημένης ψυχῆς τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ἠθικὴ τῆς κολάσεως, κατὰ τὸν Μπερδιάγιεφ, εἶναι νοητὴ ποτὲ ὁμως ή ὀντολογία αὐτῆς. Τὸ κακόν ἀφανίζεται και δέν ἡμποροῦν εἰς τὸ τέλος νὰ παραμείνουν κολασμένοι. Ὁ ἄνθρωπος μέ τὰς διεστραμμένας ἐκδικητικὰς ἀπωθήσεις, ποὺ ἐτροφοδοτήθησαν εἰς ἓνα σκοτεινὸν κοινωνικὸν περιβάλλον, ἐδημιούργησε τὸ νοσηρὸν τοῦτο ἀποκύημα τῆς φαντασίας του. Ἡ κόλασις εἶναι παράστασις χωρίς ἀντίκρουσμα και χαρακτηρίζει τὸν ἄνθρωπον τῆς πτώσεως και ὄχι τῆς ἀγάπης. Ἐν προκειμένῳ ὁ Ν. Μπερδιάγιεφ ὀρθῶς ἐπικρίνει τὰς διεστραμμένας ροπὰς τῆς ἀρρωστημένης ψυχῆς τοῦ ἀνθρώπου και ἐπισημαίνει ἐπιτυχῶς τὸ ἀδιέξοδον αὐτῶν. Ὅταν ὁμως ἀπομυθοποιηθῇ ή κόλασις και συντελεσθῇ ή πλήρης ἀπο-ειδωλοποίησις αὐτῆς δέν χρειάζεται νὰ διατυπώνωνται και σχολαστικαὶ ἀπόψεις περὶ τών ἐξελίξεων εἰς τήν αἰωνιότητα. Ὡς ή αἰώνιος ζωή δέν περιγράφεται διὰ λεπτομερειῶν, ἔτσι και ή «ἐξέλιξις» εἰς τήν περιοχὴν τῆς κολάσεως παραμένει ἄγνωστος χώρος και μυστή-

ριον τῆς δημιουργίας. Εἶναι ἀρκετὴ και πλήρως ἱκανοποιητικὴ μόνον ή ὀρθὴ θεώρησις τῆς αἰωνίου ζωῆς ὑπὸ τὸ πρίσμα τῆς θεολογίας και τῆς δημιουργίας. Ἄλλωστε ὁ Ν. Μπερδιάγιεφ και εἰς ἄλλο σημεῖον ἡστόχησεν ή ἐτόλμησε νὰ εἰσαγάγῃ λύσιν, ή ὁποία δέν εἶναι και τόσης ἀποφασιστικῆς σπουδαιότητος. Πρόκειται διὰ τήν ἀδημιούργητον ἐλευθερίαν ἐκ τῆς ὁποίας προῆλθεν ή ἀνθρωπίνη. Ἡ ἀδημιούργητος αὐτὴ ἐλευθερία περιπλέκει τὸ θέμα ἀπὸ ἀπόψεως δογματικῆς διδασκαλίας, ἀλλὰ συνάμα ἀποδεικνύει ὅτι ὁ δημιουργὸς τῆς δέν εἶχε κατανοήσει ἀρκετὰ οὔτε εἶχεν ἐξαγάγει τὰς συνεπείας τῆς ἐκ τοῦ μηδενὸς δημιουργίας, τὰς ὁποίας ἄλλωστε ἐπεσήμανε χαρακτηριστικῶς ή πατερικὴ θεολογία. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, και ὁ Ν. Μπερδιάγιεφ συνέβαλεν οὐκ ὀλίγον εἰς τήν ἀπελευθέρωσιν τῆς θεολογικῆς σκέψεως, ή ὁποία, ἐγκλωβισμένη εἰς τὰ νομικά και σχολαστικὰ σχήματα, δέν ἠδύνατο νὰ ἀναπνεύσῃ ἐλευθέρως εἰς τὸν ἰδικόν της δημιουργικὸν χώρον.

Ἡ κόλασις λοιπὸν ὡς τὸ στατικὸν και ἀποστεωμένον μέρος τῆς δημιουργίας ἀποτελεῖ ἄρνησιν και στέρησιν τῆς θείας ζωῆς, χωρίς βάθος και δημιουργικὴν κίνησιν. Ὑφίσταται εἰς τήν φυσικὴν και τήν μεταφυσικὴν διάστασιν. Οὐρανὸς και γῆ δένονται μέ ἓνα συνεκτικὸν νῆμα. Δέν ὑπάρχει διαχωρισμὸς ὀντολογικὸς ἀλλὰ διαφοροποίησις κατὰ τὰς φάσεις ἐξελίξεως τοῦ δράματος τῆς δημιουργίας. Κατὰ τήν Ἀποκάλυψιν τοῦ Ἰωάννου διαφαίνεται ἀφ' ἑνὸς μὲν ὁ δραματικὸς ἀγὼν καλοῦ και κακοῦ, ἀφ' ἑτέρου δὲ παρουσιάζεται ὁ δεσμὸς αὐτοῦ οὐρανοῦ και γῆς. Ὅτι συμβαίνει εἰς τήν γῆν ἔχει τὸ ἀντίκρουσμα εἰς τὸν οὐρανόν· τὸ κακόν καταστρέφεται μέ ἐπαναληπτικὰς δραματικὰς πτώσεις και κορυφώσεις. Εἰς δὲ τήν φρικτὴν σκηνὴν τῆς γῆς, ἐντὸς τών δραματικῶν σπαρχυμῶν, ἓνα εἶναι τὸ χαρακτηριστικὸν στοιχεῖον· ή ἀνακαινιστικὴ δύναμις τοῦ Θεοῦ ποὺ διενεργεῖται δυνάμει τοῦ σταυρικοῦ θανάτου και τῆς ἀναστάσεως τοῦ Χριστοῦ. Τὸ κυριαρχοῦν τοῦτο στοιχεῖον εἶναι τὸ φῶς τῆς θείας δόξης τοῦ κατακαίει τὸ σατανικὸν στοιχεῖον και ἐξασθενίζει τὸ σκότος. Ἡ κρίσις τοῦ Θεοῦ ἐπὶ τών δημιῶν τῆς ἀληθείας, τών ὀργανωμένων τεράτων τοῦ ψεύδους και τοῦ αἰσχίστου σατανισμοῦ εἶναι διασκόρπισις τοῦ σκότους, ἔλευσις τῆς δόξης και καταύγασις τών πάντων διὰ τοῦ θείου φωτός. Τὸ κακόν ἐκφυλίζεται ἀφοῦ φθάσῃ εἰς τὰ ἔσχατα ἐκρηκτικὰ του ὅρια· ἐκεῖ διαλύεται ὡς νέφος και κυριαρχεῖ ή ζωοποιὸς δύναμις τοῦ Θεοῦ. Ἡ δυναμικότης ἐν προκειμένῳ εἶναι ή δόξα τῆς βασιλείας. Καί αἱ ψυχαὶ τών νεκρῶν και ἐσφαγμένων διὰ τήν ἀλήθειαν ἀναπαύονται μέ λευκάς στολάς. Ἡ ἀναμονὴ και ή ἀνάπαυσις εἶναι κοίμησις, ἀλλὰ ὁ ὀργασμὸς τῆς δόξης συνεχίζεται εἰς τὸ προσκείμενον τοῦ οὐρανοῦ και τῆς γῆς. Αἱ δὲ ἀναμένονσαι ψυχαὶ ἀπλῶς διέρχονται μίαν φάσιν και ἀπαλλάσσονται τοῦ δραματικοῦ ἀγῶνος και τῆς πάλης. Εἶναι ὁμως και αὐταὶ εἰς τήν κατάστασιν τῆς ἀναμονῆς και τῆς δυναμικῆς ἐντάσεως.

Ἔτσι ή κρίσις τοῦ Θεοῦ δέν εἶναι μία στιγμιαία δίκη και μία ἀπόφασις. Πρόκειται δι' ἓνα ὀλόκληρον ἀγῶνα και μία ἐξέλιξιν τῆς δημιουργίας ἀπὸ τὰς

φάσεις τοῦ μηδενισμοῦ καὶ τῆς ἀλλοτριώσεως ἕως τὴν δημιουργικὴν τελείωσιν. Ὁ κόκκος τοῦ σίτου ἀποθνήσκει καὶ ἔπειτα τείνει νὰ γίνῃ ὄριμος στάχυς. Ὁλόκληρος ἡ διαδικασία καὶ ἡ μονὴ εἰς τὴν βασιλείαν δὲν στατικοποιοῦνται. Στατικοποιήσεις ὑπάρχει εἰς τὸ βαθμιαίως ἐκφυλιζόμενον κακόν, τὸ ὅποιον ἀλλωστε ἐνσαρκιώνεται καὶ ἐνσφηνώνεται ὡς παράσιτον μόνον εἰς τὰ κολασμένα ὄντα. Τελικὰ ὁ δυναμισμὸς τῆς βασιλείας θριαμβεῖ καὶ συνεχίζεται. Ἡ ἄποψις τῆς σχολαστικῆς Δογματικῆς ὅτι τὸ μικρὸν τοῦτο στάδιον τῆς ἐπιγείου ζωῆς εἶναι τὸ μόνον ἀποφασιστικὸν καὶ ἔπειτα δὲν ὑπάρχει μετάνοια ἀποτελεῖ μίαν τρομακτικὴν ἀπλούστευσιν καὶ νομικὴν περιχαράκωσιν καὶ διαστρέβλωσιν (εἰς τὴν διδασκαλίαν ἐννοεῖται) τοῦ μυστηρίου τῆς ἀνθρώσεως τῆς δημιουργίας. Ἡ κρίσις, ὡς κορύφωσις καὶ ἀποφασιστικὴ στιγμή εἰσόδου εἰς τὴν βασιλείαν, εἶναι πάντοτε ἡ συνάντησις μετανοοῦντος ἀνθρώπου καὶ Θεοῦ. Ἡ μετάνοια καθιστᾷ δεκτικὴν τὴν ὑπαρξίν διὰ τὴν ἐκλάμπρυνσιν μετὰ τὴν θείαν δόξαν. Πρόκειται δηλ. διὰ κατάστασιν δυναμικὴν καὶ ὅλοεν εἰς κίνησιν εὐρισκόμενῃν. Ἡ σκληρυμένη ψυχὴ εἰς οἰανδὴπότε φάσιν, κατὰ τὴν ἐπὶ γῆς ζωὴν καὶ μετὰ θάνατον, ἐμμένει εἰς τὴν δαιμονικὴν ἀμετανοήσιαν. Τὸ αἷτιον ἀποκλεισμοῦ πάσης δυνατότητος μετανοίας δὲν εἶναι ὁ θάνατος καθ' ἑαυτὸν¹⁸ καὶ ἡ μετὰ θάνατον διάφορος κατάστασις, ἀλλὰ ἡ πώρωσις τῆς βουλήσεως καὶ ἡ δαιμονικὴ ἐμμονὴ εἰς τὴν ἀνταρσίαν πού λέγεται βλασφημία τοῦ Ἀγίου Πνεύματος. Τὸ ἐρώτημα ἂν εἶναι ἢ ὄχι δυνατὴ ἡ μετὰ θάνατον μετάνοια εἶναι ἄκρως σχολαστικὸν καὶ ὡπιοδὴποτε μεταθέτει τὸ πρόβλημα ἐπὶ ἄλλης βάσεως. Ὁμοιάζει μετὰ τὴν περίπτωσιν τῆς συλλήψεως τοῦ ἐνόχου, μετὰ τὴν ἔνοχον πρᾶξιν, κατὰ τὴν ὁποίαν δὲν ὑπάρχει ἄλλη διέξοδος παρὰ τὴν αὐστηρὰ τὴν πολὺ ἐπιεικὴς τιμωρίαν. Καὶ ἐν προκειμένῳ ὑπεισῆλθε τὸ νομικὸν πνεῦμα. Ἡ πορεία ὅμως πρὸς τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ εἶναι δυναμικὴ καὶ τὸ μόνον ἐγγεγραμμένον εἶναι ἡ μετάνοια πού νοεῖται ὡς κατάστασις καθιστῶσα εὐπλαστον τὴν ὑπαρξίν διὰ τὴν μεταμόρφωσίν της εἰς τὴν θείαν δόξαν. Διὰ τοῦτο ὅλοι οἱ ἄνθρωποι θὰ κριθοῦν μετὰ τὸ αὐτὸ κριτήριον ἀκόμη καὶ ἂν ἔζησαν ἐκτὸς τῆς στρατευομένης Ἐκκλη-

18. Ἐπειδὴ ὁ θάνατος οὕτως ἢ ἄλλως ἀποτελεῖ ἀμετακίνητον ὄριον, ἡ δὲ μετὰ θάνατον συνέχισις τῆς ζωῆς εἶναι μία φάσις ἀνεξερεύνητος, διεμορφώθη σταθερὰ ἀντίληψις καὶ διὰ παιδαγωγικοὺς λόγους περὶ τοῦ ἀδυνάτου τῆς μετὰ θάνατον μετανοίας. Τοῦτο ὅμως δὲν πρέπει νὰ παρερμηνεύῃ τὸ συνολικὸν πνεῦμα τῆς ἀγιογραφικῆς καὶ πατερικῆς διδασκαλίας. Βλ. Ἰωάννου Χρυσόστομου, *Εἰς τὴν Πρὸς Φιλιππησίους*, PG 62, 203. «Ἐως μὲν γὰρ ἦσαν ἐνταῦθα ἴσως ἦν προσδοκία πολλὴ ὅτι μεταβαλοῦνται, ὅτι βελτίους ἔσονται· ἂν δὲ ἀπέλθωσιν εἰς τὸν ἄδην, ἐνθα οὐκ ἔστιν ἀπὸ μετανοίας κερδαίνει τι (ἐν γὰρ τῷ ἄδῃ τίς ἐξομολογήσεται σοί;) πῶς οὐ θρήνων ἄξιοι;». Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Ἐκδοσὶν ἀκριβῆ τῆς ὀρθοδόξου πίστεως* 2, 4, PG 94, 877 D. B. Kotter σ. 50. «Χρὴ δὲ γινώσκω, ὅτι, ὅπερ ἐστὶ τοῖς ἀνθρώποις ὁ θάνατος, τοῦτο τοῖς ἀγγέλοις ἡ ἐκπτώσις· μετὰ γὰρ τὴν ἐκπτώσιν οὐκ ἔστιν αὐτοῖς μετάνοια, ὥσπερ οὐδὲ τοῖς ἀνθρώποις μετὰ θάνατον».

σίας τοῦ Χριστοῦ¹⁹. Τὸ κριτήριον τοῦτο εἶναι ὄντολογικόν καὶ ὄχι ἀπλῶς ἠθικόν. Κρίνεται ἡ κατάσταση τῆς ὑπάρξεως, ἡ δεκτικότης καὶ ὄχι ἡ μηχανικὴ διαδικασία τηρήσεως ὠρισμένων τύπων. Ἄν ὁ Θεὸς ἀδυνατῇ νὰ δεχθῇ μετανοοῦντας μετὰ τὸν θάνατον αὐτῶν, τοῦτο σημαίνει ὡπιοδὴποτε ὅτι ὑπόκειται εἰς μίαν τάξιν Δικαίου, τὴν ὁποίαν ἀδυνατεῖ νὰ παραβῇ ὡς λόγου χάριν ὁ εἰσαγγελεύς. Ὁ Θεὸς ἀδυνατεῖ νὰ δεχθῇ μόνον τὸν ἀμετανόητον καὶ ἀπροσάρμοστον εἰς τὴν θείαν δόξαν. Εἶναι θέμα δημιουργικῆς ἀναπτύξεως τῆς ἀνθρωπίνης ἐλευθερίας καὶ ὄχι δεσμεύσεων νομικῆς φύσεως. Ἀλλως ἔχομεν εἰδωλοκρατικὴν ἀντίληψιν περὶ Θεοῦ. Οἱ παρωμένοι ἄνθρωποι, ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τῆς στρατευομένης Ἐκκλησίας, ὅλοεν καὶ στατικοποιοῦνται. Δι' αὐτοὺς, εἰς τὴν πλήρη σκληρύουνσιν καὶ τὴν κατάστασιν δαιμονικῆς ἀμετανοήσεως, εἶναι ἡ μετάνοια ἀδύνατος²⁰. Ἡ δέσμευσις ἀπορρεῖ μόνον ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους καὶ ποτὲ ἀπὸ τὸν κυρίαρχον Θεὸν ἐπὶ τῆς ζωῆς καὶ τοῦ θανάτου. Καὶ ἡ τελικὴ φάσις τῆς ἀνακαινίσεως τῆς δημιουργίας εἶναι ἀποφασιστικὴ. Οἱ ἐγρηγοροῦντες εἰσέρχονται εἰς τὴν βασιλείαν, διότι εἶναι μετανοοῦντες καὶ ἔχοντες δημιουργικὴν ἐλευθερίαν ἀνεπτυγμένην καὶ ὄχι διότι ἐπιτυχάνουν μίαν εὐκαιρίαν. Τὸ μοναδικὸν κριτήριον εἶναι ὁ βαθμὸς ἀναπτύξεως τῆς ὑπάρξεως καὶ ὄχι ἡ τυχαία αὐτῶν παραμονὴ εἰς μίαν κατάστασιν. Ἡ στατικοποιήσις τῆς ζωῆς εἶναι ἀντίθετος πρὸς τὸ πνεῦμα τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ τῆς ζωῆς τῆς θείας βασιλείας. Πῶς ἄλλωστε θὰ ἐξηγήσωμεν τὴν στερεὰν πίστιν τῆς Ἐκκλησίας, ἥτοι τοῦ λαοῦ αὐτῆς, ἡ ὁποία ἐμμένει εἰς τὴν μνήμην τῶν ἀπελθόντων, διὰ τοὺς ὁποίους δέσται καὶ ζητεῖ τὴν συγχώρησιν τῶν ἁμαρτιῶν; Προϋποτίθεται ὅτι εἶναι μετανοοῦντες; Τοῦτο εἶναι ὀρθόν, ἀλλὰ δεικνύει συνάμα τὴν δυναμικὴν ἐξέλιξιν εἰς τοὺς κόλπους τῆς βασιλείας καὶ τὴν βελτίωσιν τῶν ψυχῶν εἰς τὴν δημιουργικὴν τῶν τελείωσιν. Ὁ Χρυσόστομος δὲν διστάζει νὰ εἴπῃ ὅτι αἱ παρακλήσεις προκαλοῦν τὴν ἐνέργειαν τῆς ἱερατικῆς χάριτος τοῦ Θεοῦ²¹. Πῶς εἶναι δυνατὸν νὰ νοηθῇ

19. Ρωμ. 2, 14 - 17. «Ὅταν γὰρ ἔθνη τὰ μὴ νόμον ἔχοντα φύσει τὰ τοῦ νόμου ποιῶσιν, οὗτοι νόμον μὴ ἔχοντες ἑαυτοῖς εἰσιν νόμος· οἵτινες ἐνδείκνυνται τὸ ἔργον τοῦ νόμου γραπτὸν ἐν ταῖς καρδίαις αὐτῶν, συμμαρτυρούσης αὐτῶν τῆς συνειδήσεως καὶ μεταξὺ ἀλλήλων τῶν λογισμῶν κατηγορούντων ἢ καὶ ἀπολογουμένων...».

20. Τοῦτο ἀκριβῶς ἐπισημαίνεται εἰς τὴν παραβολὴν τοῦ πλουτοῦ καὶ τοῦ πτωχοῦ Λαζάρου (Λουκ. 16, 19 - 31). Ὁ πλούσιος, ὀδυνώμενος εἰς τὴν κόλασιν, ἔχει τὴν ἐντύπωσιν ὅτι ἀδυνατεῖ νὰ μετανοήσῃ λόγω μιᾶς τελεσιδικίου ἀποφάσεως. Εἶναι ἐν προκειμένῳ χαρακτηριστικὴ ἡ τελευταία φράσις τῆς παραβολῆς, ἡ ὁποία δεικνύει ποῖον εἶναι τὸ αἷτιον τῆς ἀμετανοήσεως. «Εἰ Μωυσέως καὶ τῶν προφητῶν οὐκ ἀκούουσιν, οὐδὲ ἐάν τις ἐκ νεκρῶν ἀναστῇ πεισθήσονται».

21. Ἰωάννου Χρυσόστομου, *Εἰς τὴν Πρὸς Φιλιππησίους*, PG 62, 204. «Ὅκ εἰκὴ ἐνομοθετήθῃ ὑπὸ τῶν Ἀποστόλων τὸ ἐπὶ τῶν φρικτῶν μυστηρίων μνήμην γίνεσθαι τῶν ἀπελθόντων. Ὅταν γὰρ ἐστήκῃ λαὸς ὁλόκληρος, χεῖρας ἀνατείναντες, πλήρωμα ἱερατικὸν καὶ προκίηται ἡ φρικτὴ θυσία, πῶς οὐ δυσωπήσομεν ὑπὲρ τούτων τὸν Θεὸν παρακαλοῦντες;»

ή ζωή στατικώς; Μόνον ή δαιμονική άμετανοήσία είναι στατική και ανεπίδεκτος προόδου κατάστασις. Τό αίτιον όμως αύτης δέν είναι ό θάνατος καθ' έαυτόν, ήτοι ό χωρισμός σώματος και ψυχής, αλλά ή κατάστασις τής ύπάρξεως ως πρὸς τὸν βαθμὸν ἀναπτύξεως τής δημιουργικῆς ἐλευθερίας. 'Ο έπισυμβαίνων θάνατος ένδς άμετανοήτου, ως δρασκελισμός τῶν όρίων μεταξύ γῆς και ούρανοῦ, φυσικῆς και μεταφυσικῆς διαστάσεως, δέν σημαίνει σύλληψιν παραβάτου, ό όποιος ἀναγκαστικῶς διέρχεται τὰ όρια ἐχθρικῆς χώρας και κατακρατεῖται νά δικασθῇ. 'Οσάκις γίνεται λόγος διὰ τὴν εξέλιξιν τῶν πραγμάτων τής αἰωνιότητος, τότε γίνεται ἐνασχόλησις μετ' τὸν σχολαστικισμόν. "Όταν υποστηρίζεται ἀπὸ σοβαροὺς θεολόγους ὅτι μετὰ τὸν θάνατον καθίσταται ἀδύνατος ή μετάνοια, ὡς πῶς δὲν έννοεῖται και προϋποτίθεται ή ἐν τῷ μεταξύ ὕφισταμένη οὕτως ή ἄλλως άμετανοήσία. Ποτὲ όμως δέν πρέπει νά ἐκληφθῇ ό θάνατος καθ' έαυτόν ως τό ὀριστικόν γεγονός πού καθορίζει τὴν εξέλιξιν κάθε ἀποθνήσκοντος ἀνθρώπου. "Ενα τοιοῦτον ὄριον ὁμολογουμένως καθιστᾷ εἰδωλολατρικὴν κατὰ πάντα τὴν ἀντίληψιν περὶ κρίσεως και κολάσεως.

'Η κόλασις λοιπὸν δέν είναι ή σκοτεινὴ φυλακὴ τῶν εἰδωλολατρῶν, τὴν θύραν τής ὁποίας κλείνει ό Θεός και ποτὲ δέν ἔμπορεῖ νά τὴν ἀνοίξῃ, ἐνῶ οἱ κολασμένοι θέλουν νά ἐξέλθουν. Μία τοιαύτη παράστασις καθιστᾷ τὸν Χριστιανισμόν παχυλὴν και εἰδωλολατρικὴν θρησκείαν. Οἱ κολασμένοι ἀδυνατοῦν νά ἀνοίξουν τὴν ἰδικήν τους θύραν και δέν εἰσέρχονται εἰς τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ, παραμένοντες ἔξω αὐτῆς, εἰς τό πῦρ τό ἐξώτερον. Αἴτιον εἶναι ή πώρωσις και ή σκληρόνυσις και ὅχι ή δέσμευσις τοῦ Θεοῦ ἀπὸ ὕφισταμένην τάξιν Δικαίου. "Αλλως κατὰ τί διαφέρει ή εἰδωλολατρικὴ ἀντίληψις περὶ κολάσεως ἀπὸ τὸν ἀπόλυτον προορισμόν τής σχολαστικῆς θεολογίας; 'Ως πρὸς τὰς προϋποθέσεις αὐτὰς δέν ὑπάρχει καμμία διαφορά. Μόνον ἂν τεθῇ ως ἀφετηρία ή ὀρθόδοξος θεολογία και κοσμολογία, εἶναι δυνατὴ ή ὀρθὴ θεώρησις τής αἰωνιότητος κατὰ τό ἐφικτόν και συμφώνως πρὸς τὴν «ἐκ μέρους» γνῶσιν, τὴν ὁποίαν κατέχει ό Χριστιανὸς τής στρατευομένης 'Εκκλησίας. 'Η κόλασις και ό παράδεισος δέν είναι τόποι, τῶν ὁποίων ή φύσις και ή κατάστασις εἶναι ἀνεξάρτητοι περιοχαι ἀπὸ τὴν θείαν πραγματικότητα και τὴν φύσιν τής δημιουργίας. "Ετσι ό προορισμός τοῦ ἀνθρώπου κατανοεῖται μόνον ὑπὸ τό πρίσμα τής θείας πραγματικότητος και τοῦ προορισμοῦ πού ἔχει ή ἐκ τοῦ μηδενὸς δημιουργία. 'Οσά-

κις ή ζωή τῶν Χριστιανῶν δεσμεύεται εἰς τοὺς πλοκάμους τής εἰδωλολατρίας, τότε παρουσιάζεται ή δυσκαμψία εἰς τὴν θεολογικὴν σκέψιν πού καθορίζεται ἀπὸ τὴν ἐσφαλμένην ζώην. Εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν και ή μελέτη τής 'Αγίας Γραφῆς και τῶν πατερικῶν κειμένων δέν ἀποδίδει καρπούς. Διότι οἱ μελετῶντες κατανοοῦν ή θέλουν νά κατανοήσουν αὐτὰ πού γνωρίζουν και κατέχουν. 'Η δογματικὴ διδασκαλία και ή αἵρεσις συγκροοῦνται ἀπὸ τὴν περιοχὴν τής ζωῆς και ὅχι τής σκέψεως. "Ετσι αἱ παραστάσεις περὶ κολάσεως εἶναι ἀποτέλεσμα συρροῆς ὁλοκλήρου ἐσφαλμένων ἐκτιμήσεων, τρόπων ζωῆς και συμπεριφορᾶς. 'Η ἀπουσία θεωτικῆς, πνευματικῆς ζωῆς εἰς τὰ μέλη τής 'Εκκλησίας τὰ καθιστᾷ εὐάλωτα εἰς τὴν αἵρεσιν πού ἐκφράζεται εἰς τὴν ἠθικὴν και τὴν κοινωνικὴν συμπεριφορὰν.

'Αντιθέτως ή πλουσία ζωὴ εἰς πνευματικούς καρπούς, εἰς πράξεις και ἐνεργείας πού καθορίζονται ἀπὸ τὴν ἐμπειρίαν και τὴν ζωντανὴν πίστιν εἰς τὴν θείαν ἀγάπην, συντελεῖ εἰς τὴν ὀρθὴν κατανόησιν τῶν μεγάλων προβλημάτων πού ἀναφέρονται εἰς τὸν προορισμόν τοῦ ἀνθρώπου. 'Ο παράδεισος και ή κόλασις δέν ἀποτελοῦν ταπεινά και ὠφελιμιστικά κίνητρα διὰ τὴν χριστιανικὴν ζωὴν. 'Η ἀμοιβὴ τοῦ παραδείσου μεταφράζεται εἰς δημιουργικὴν τελείωσιν. 'Ο παράδεισος εἶναι ή ζωή πού καταναίκα τὸν θάνατον και ἀνοίγει τὸν δρόμον πρὸς ἀνάδειξιν τοῦ ἀνθρώπου εἰς θεῖον καλλιτέχνημα. Τό πρῶτον αίτιον εἶναι ή δόξα τής βασιλείας τοῦ Θεοῦ. 'Η ἴασις τῶν τραυμάτων τής δημιουργίας εἶναι ἔργον τής θείας δόξης. 'Η κόλασις όμως, ως τό τραυματισμένον και ἀνάτονον μέρος τής δημιουργίας, ἐξακολουθεῖ νά παραμένῃ εἰς τὴν συνοχὴν τής θείας ἀγάπης. Διὰ τοῦτο δέν ἐπιστρέφει εἰς τό μηδέν. Τίποτε δέν ἔμπορεῖ νά ὑπάρχῃ χωρὶς τὴν συνοχὴν αὐτὴν πού συνεχίζει και ἐπιτελεῖ τό μυστήριον τής δημιουργίας. Οἱ κολασμένοι κατὰ συνέπειαν ὁμοιάζουν μετ' ἀνάτους ἀσθενεῖς πού παραμένουν εἰς τὴν κλίνην των, στερημένοι τής ἱαματικῆς χάριτος τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ ζωοποιούμενοι εἰς τὴν στάσιμον ὑπαρξιν. Δέν ὑπάρχει θύρα πού τὴν ἔχει κλείσει ό Θεός, κατ' ἐπιταγὴν τάξεως Δικαίου. 'Υπάρχει ή άμετανοήσία πού φθάνει τὰ όρια τής σκληρόνυσεως. 'Αλλὰ ή δημιουργικὴ ἀγάπη τοῦ Θεοῦ συνέχει τὴν φύσιν τῶν δημιουργημάτων αὐτῶν πού ἀποτελοῦν, κατὰ τινὰ τρόπον, τὰ θύματα τοῦ μηδενός. "Όσον και ἂν φαίνεται παράδοξον, ή κόλασις ἀποτελεῖ τὴν ἐσχάτην φιλανθρωπίαν τοῦ Θεοῦ.

'Ενῶ ό Χρυσόστομος εἰς τὴν αὐτὴν ὁμιλίαν, ὀλίγον ἀνωτέρω (βλ. ὑποσημείωσιν 18 τοῦ αὐτοῦ κεφαλαίου), δέν δέχεται δυνατότητα μετάνοιας μετὰ θάνατον, θεωρεῖ δυνατὴν τὴν ἀνακούφισιν και τὴν βελτίωσιν τῶν ἀπελθόντων μελῶν τής 'Εκκλησίας, ἀφοῦ δυσωπηθῇ ό Θεός πρὸς τοῦτο ὑπὸ τῶν προσευχῶν. "Ενας λόγος ἀκόμη, ό όποιος ἐπιβάλλει τὴν προσεκτικὴν ἐρμηνείαν ὠρισμένων πατερικῶν ἀπόψεων και ὑπὸ τό πρίσμα τοῦ πνεύματος τής διδασκαλίας των γενικῶς.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΣΤ'

ΗΘΙΚΗ ΖΩΗ

1. Πνεῦμα καὶ ζωή

Κατὰ τὴν συνήθη ἀντίληψιν ἡ ζωή, ὡς σύνολον λειτουργιῶν μὲ συγκεκριμένους σκοποὺς ἀναπτύξεως καὶ δράσεως, ἔχει δύο βασικὰς ἐκφάνσεις· τὴν πνευματικὴν καὶ τὴν ὕλικήν ἢ βιολογικὴν. Ἡ παράστασις τῆς διαρχίας σώματος καὶ ψυχῆς, ὕλης καὶ πνεύματος παρέχει ἄμεσον στήριγμα πρὸς διαμόρφωσιν τῆς διακρίσεως αὐτῆς. Ἡ δὲ ἔννοια τοῦ πνεύματος ἢ τῆς πνευματικῆς ζωῆς εἶναι πολυσήμαντος, πολλάκις δὲ ὑφίσταται οὐκ ὀλίγη ἀσάφεια ὅχι μόνον εἰς τοὺς ἐρασιτεχνικῶς σκεπτομένους ἀλλὰ ἀκόμη καὶ εἰς τοὺς εἰδικoὺς ἐπιστημονικοὺς κύκλους. Πάντως γενικῶς, ἀκόμη καὶ ἀπὸ τοὺς ὑλιστικῶς σκεπτομένους, γίνεται ἡ χρῆσις παραστάσεων ποὺ λαμβάνονται ἀπὸ τὴν σωματικὴν ἢ βιολογικὴν περιοχὴν ἀφ' ἐνὸς καὶ τὴν ἀναφερομένην εἰς ἐκδηλώσεις νοερὰς ἀφ' ἐτέρου. Αἱ τελευταῖαι φαίνονται κατ' ἀρχὴν ὡς ἀσχημάτιστοι καὶ ἄυλοι. Ἐν τούτοις ἐκφράζονται εἰς συγκεκριμένας πράξεις καὶ ἐνυλώνονται εἰς ἀπτά ἐκδηλώματα, ὡς εἶναι λόγου χάριν αἱ μορφαὶ τῆς γλώσσης, τῆς τέχνης καὶ τῶν πολλαπλῶν σχέσεων συμπεριφορᾶς. Μία διαρχία ὕλης καὶ πνεύματος ὑφίσταται δηλ. σχηματικῶς καὶ διὰ λόγους μεθοδικoὺς καὶ τεχνικοὺς ἀκόμη καὶ εἰς τοὺς κύκλους τῶν ὑλιστικῶς σκεπτομένων ἀνθρώπων καὶ εἰδικῶν ἐπιστημόνων. Γενικῶς δὲ αἱ πνευματικαὶ ἐκδηλώσεις, ὡς καὶ τὰ ἀποτελέσματα αὐτῶν, ἐντοπίζονται εἰς σχέσεις καὶ πράξεις, αἱ ὁποῖαι δὲν ἐξαρτῶνται τοῦλάχιστον ἀμέσως ἀπὸ τὰς βιολογικὰς λειτουργίας τῆς ζωῆς. Ἡ προσπάθεια λόγου χάριν πρὸς ἐξεύρεσιν τῆς τροφῆς, ἡ βιοποριστικὴ ἐργασία, ἡ ἱκανοποίησις συγκεκριμένων ἐνστίκτων τῆς πείνης, τῆς δίψης καὶ ἄλλων θεωροῦνται ὅτι εἶναι διαφόρου ὕψους καὶ προελεύσεως ἀπὸ τὴν δημιουργίαν ἐνὸς καλλιτεχνικοῦ πίνακος, τὴν ἐκδήλωσιν αἰσθημάτων ἀγάπης καὶ τὴν αὐτοθυσίαν ἢ τὸν ἥρωισμόν διὰ τὴν ζωὴν τῶν ἄλλων συνανθρώπων.

Ἀλλὰ, ἐνῶ ἐμπειρικῶς ἡ θεωρητικῶς ὑφίστανται αἱ ἐν λόγῳ ἀπόψεις, μία προσεγμένη καὶ ἀγρυπνος στάσις τῆς ζωῆς καὶ μία προχωρημένη σκέψις ἀναλύουν καὶ ἐρμηνεύουν τὰς συνολικὰς αὐτὰς ἐκδηλώσεις τῆς ζωῆς μὲ διαφορετικὴν προοπτικὴν. Καταβάλλεται δηλ. προσπάθεια νὰ καταυγασθῇ ἡ πραγματικότης ὁλόκληρος καὶ νὰ παρουσιασθῇ φανερά εἰς τοὺς ὀφθαλμοὺς τῶν ἀγρύ-

πνων ἀνθρώπων ἡ λειτουργικὴ δομὴ τῶν ἐκδηλώσεων αὐτῶν. Πρόκειται διὰ τὴν προβληματιζομένην καὶ ζωντανὴν ὑπαρξιν, ἡ ὁποία πολὺ δυσκολεύεται νὰ διαχωρίσῃ στεγανῶς τὴν φυσικὴν ἢ βιολογικὴν ζωὴν ἀπὸ τὴν πνευματικὴν. Ἐπὶ τοῦ προκειμένου σημείου γίνεται ἡ διερεύνησις τῆς σχέσεως μεταξὺ πνεύματος καὶ ζωῆς, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ προκύπτῃ ποικιλία ἀπόψεων, αἱ ὁποῖαι πολλάκις ἀλληλοσυγκρούονται μὲ ἀσυμβιβάστους τάσεις. Πάντως ἡ προσεκτικὴ καὶ συστηματικὴ ἐρευνα ἡμπορεῖ νὰ κατατάξῃ εἰς γενικὰς γραμμὰς μόνον τὰς κυρίας καὶ ἀντιπροσωπευτικὰς ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἀπόψεις.

Ἐν πρώτοις ἡ ἀρχαιότερα καὶ ἐν πολλοῖς ἐπηρεάζουσα τὴν ζωὴν καὶ τὴν σκέψιν ἀπόψεις προέρχεται ἀπὸ τὰ διαρχικὰ συστήματα, τόσον τὰ κοσμολογικὰ ὅσον καὶ τὰ ἀνθρωπολογικὰ. Ἡ διαρχία κατ' ἀρχὴν ἐπισημαίνει τὸν ριζικῶς διάφορον χαρακτήρα μεταξὺ ὕλης καὶ πνεύματος. Ἡ ὕλη ἀποτελεῖ αὐτῶς παρκετον στρῶμα κατωτέρας πραγματικότητος, ἐνῶ τὸ πνεῦμα ἀνήκει εἰς ἀνώτερον καὶ πολλάκις ποιητικῶς ριζικῶς διάφορον στρῶμα. Ἡ ὕλη, εἰς τὴν ὁποίαν συμπεριλαμβάνονται καὶ αἱ βιολογικαὶ λειτουργίαι τῆς ζωῆς, εἶναι ἡ φθαρτὴ, κινήτη καὶ ἀτελής φύσις· τὸ πνεῦμα εἶναι τὸ ἀφθαρτον καὶ τὸ τέλειον στρῶμα τῆς πραγματικότητος. Αἱ ἀπόψεις αὗται λαμβάνουν ποικιλίαν ἀποχρώσεων εἰς τὰ ἐκάστοτε συστήματα μέχρι τῶν ἡμερῶν μας. Ἐπειτα εἶναι δυνατὴ ἡ ἐπισήμανσις τοιούτων ἰδεῶν καὶ εἰς συστήματα μὴ διαρχικὰ ἀλλὰ μονιστικὰ. Πάντως εἰς τὰς περιπτώσεις αὐτὰς ἐξαίρεται τὸ ριζικῶς διάφορον τῶν δύο περιοχῶν. Ἐκ τοῦ γεγονότος τούτου προσδιορίζεται καὶ ὁ χαρακτήρ τῆς σχέσεως ποὺ ὑφίσταται μεταξὺ τῆς ὕλης καὶ τοῦ πνεύματος. Ἡ σχέσις αὕτη ἄλλοτε καθίσταται ἐχθρικὴ κατὰ πάντα καὶ ἄλλοτε λαμβάνει εἰς τὴν σύγκρουσιν ἡπιον χαρακτήρα. Πάντως εἰς τὴν σχέσιν καὶ τὴν σύγκρουσιν αὐτὴν, κατὰ τὰς ἀπόψεις τῶν διαρχικῶν, τὸ πνεῦμα εἶναι ἐκεῖνο ποὺ κατὰ κανόνα καταδυναστεύεται καὶ ζυμιώνεται. Ὁ Πλατωνισμὸς εἶχε ἐντοπίσει τὰς πνευματικὰς ἐκδηλώσεις εἰς τὴν λογικὴν ψυχὴν καὶ παρουσίασε μὲ δριμύτατον κατηγορητήριον τὴν πολεμικὴν κατὰ τοῦ σώματος ποὺ παρασύρει τὴν ψυχὴν εἰς πράξεις δουλείας καὶ ἀφροσύνης. Κατὰ συνέπειαν ἡ πνευματικὴ ζωὴ εἶναι ἡ καλλιέργεια τῆς ψυχῆς μακρὰν τῶν τυραννικῶν ἀπαιτήσεων τοῦ σώματος. Τὸ σῶμα εἶναι ἡ πηγὴ τῶν μαχῶν, ἐχθροπραξιῶν, ἀρπακτικῶν τάσεων καὶ δεινῶν πολέμων¹. Τὸ κακὸν ἐντοπίζεται εἰς τὸ σῶμα καὶ γενικῶς εἰς τὴν φθαρτὴν καὶ ἀλλοιωτὴν φύσιν. Ἡ πνευματικὴ ζωὴ εἶναι θείας προελεύσεως, ἐφ' ὅσον ἡ ψυχὴ ἀνήκει εἰς τὸν οὐράνιον χῶρον τῆς θεϊκῆς πραγματικότητος. Ὅσάκις ἐπιτυγχάνεται ὑψηλὸς βαθμὸς καλλιέργειας τῆς ψυχῆς καὶ ἀνάπτυξις πνευματικῆς ζωῆς, τοῦτο σημαίνει ὅτι ἡ ψυχὴ κυριαρχεῖ ἐπὶ τοῦ σώματος, δαμάζει τὰ πάθη καὶ καταλύει

1. Πλάτωνος, *Φαῖδ.* 66 - 67. Ἡ ἐχθρότης πρὸς τὸ σῶμα εἶναι περισσότερο ἐκδηλὸς εἰς τὸν Πλωτῖνον. Βλ. *Ἐννεάδας* 1, 8, 4 - 5. 1, 2, 4 - 5.

τὴν τυραννικὴν δουλείαν τῆς ὕλης. Τὸ σχῆμα τοῦτο ἀπαντᾷ φανερώς ἢ λεληθότως καὶ εἰς συστήματα μὴ πλατωνικά, παλαιότερα καὶ σύγχρονα. Γενικῶς δὲ παρόμοιοι ἀντιλήψεις δεσπόζουν εἰς τὴν σκέψιν μὲ μεγάλην εὐχέρειαν, διότι παρέχουν σὺν τοῖς ἄλλοις καὶ μίαν μεθοδικὴν ἄνεσιν πρὸς διερεῦνσιν τῆς πραγματικότητος τῆς ὕλης καὶ τοῦ πνεύματος.

Νεωτέρα ἐπιστημονικὴ ἄποψις παρουσιάζει τὴν σύνολον πραγματικότητα ὑπὸ ὕλιστικὸν καὶ μονιστικὸν πρίσμα. Πρόκειται βεβαίως περὶ τοῦ ὕλισμοῦ, ὁ ὁποῖος παρουσιάζει ἄρκετὰς ἀποχρώσεις εἰς τὴν ἐπιστήμην καὶ τὴν φιλοσοφίαν. Κατὰ τὴν ὕλιστικὴν ἄποψιν δὲν ὑφίσταται ἡ διαρχία ὕλης καὶ πνεύματος. Ὅσακις δὲ γίνεται χρῆσις τῆς ὁρολογίας τῶν διαρχικῶν συστημάτων, τὸ περιεχόμενον τῶν ὅρων λαμβάνει ριζικῶς διάφορον χαρακτῆρα. Ὁ πνευματικὸς καὶ ὁ ἠθικὸς κόσμος ὑφίστανται ὡς μία προέκτασις ἢ κίνησις ἢ ἓνας μηχανισμὸς τῆς λειτουργικῆς δομῆς ὁλοκλήρου τῆς ὕλικῆς πραγματικότητος. Τὰ πάντα διέπει αὐστηρὰ καὶ ἐν πολλοῖς ἀμετακίνητος νομοτέλεια ποὺ ἀποτελεῖ τὴν συνεκτικὴν δύναμιν τῆς συγκροτήσεως ὁλοκλήρου τοῦ ὕλικου οἰκοδομήματος. Ὅ,τι καλεῖται πνευματικὴ ζωὴ ἀποτελεῖ τὴν διαδικασίαν, καὶ τὸ ἀποτέλεσμα αὐτῆς, ἐνὸς πολυπλόκου καὶ νομοτελοῦς μηχανισμοῦ τῆς ὕλης. Αἱ νοητικαὶ λειτουργίαι τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς ἐντάσσονται εἰς τὴν λειτουργικὴν δομὴν τοῦ ἐν λόγῳ μηχανισμοῦ. Ἡμπορεῖ νὰ ὑφίσταται διαφορὰ εἰς τὰς ἀποχρώσεις τῶν ὕλιστικῶν συστημάτων καὶ εἰς τὴν ἐπισήμανσιν τῶν λεπτομερειῶν τῆς λειτουργίας τῶν στρωμάτων τῆς ὕλης, γενικῶς ὅμως αἴρεται καὶ καταλύεται κάθε ἀντίληψις διαρχίας ὕλης καὶ πνεύματος, ὡς ριζικῶς διαφόρων καὶ αὐτονόμων πραγματικοτήτων. Ἡ δὲ βάσις τοῦ νεωτέρου ἐπιστημονικοῦ ὕλισμοῦ εἶναι ἀποτέλεσμα τῶν ἀνatreπτικῶν δεδομένων τῆς συγχρόνου πραγματικότητος, τῶν νέων ἱστορικῶν προοπτικῶν καὶ γενικῶς τοῦ νέου κοσμοειδώλου, μετὰ τὴν κατάρριψιν τῶν βάσεων τοῦ μυθικοῦ κόσμου. Κατὰ συνέπειαν δὲν ἀνταποκρίνεται πλήρως εἰς τὴν πραγματικότητα ἡ ἄποψις περὶ τοῦ ὅτι οἱ προσωκρατικοὶ φιλόσοφοι γενικῶς εἶναι οἱ πρόδρομοι τοῦ νεωτέρου ἐπιστημονικοῦ ὕλισμοῦ. Μόνον ἐξωτερικαὶ ὁμοιότητες μεταξὺ προσωκρατικῶν καὶ νεωτέρων φυσικῶν ἐπιστημῶν ἡμποροῦν νὰ δημιουργήσουν μίαν πεπλανημένην ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἐντύπωσιν. Αἱ προϋποθέσεις καὶ τὰ φυσικὰ στοιχεῖα τῶν προσωκρατικῶν τίθενται ἐπὶ τῆς παραδεδομένης βάσεως ἐνὸς ἐνιαίου καὶ ὑπὸ ἀντιθετικὰς φοράς ἐκδηλουμένου γίνεσθαι, ἀλλὰ εἰς τὴν ὅλην λειτουργικὴν δομὴν τῶν κινήσεων καὶ τῶν ἀντιθέσεων δεσπόζει μία γενικὴ καὶ μορφοποιὸς ἀρχή, ἡ ὁποία ἀργότερον ἀποβαίνει ἢ διάστασις τοῦ λόγου τῶν στωικῶν, τοῦ Φίλωνος καὶ τῶν συγγραφέων τῆς Ἐκκλησίας.

Διάφορος κατὰ πάντα εἶναι ἡ χριστιανικὴ ἄποψις ποὺ στηρίζεται ἐπὶ τῆς βιβλικῆς διδασκαλίας καὶ τῆς πατερικῆς θεολογίας. Τοῦτο ὀφείλεται εἰς τὴν βασικὴν προϋπόθεσιν τῆς ἐκ τοῦ μηδενὸς δημιουργίας. Ἀνάλογος διδασκαλία ἐλλείπει παντελῶς ἀπὸ τὰ διαρχικὰ συστήματα καὶ τὸν ὕλισμὸν τῶν διαφόρων

ἀποχρώσεων. Ἡ χριστιανικὴ ἄποψις καταξιώνει ὁλοκλήρως τὴν δημιουργίαν ἐν σχέσει πρὸς τὸν ζωοδότην Θεόν. Ὁ ἄνθρωπος τοποθετεῖται εἰς τὸ κέντρον, ἡ δὲ ζωὴ αὐτοῦ ἀποτελεῖ τὸ μέγιστον δῶρον καὶ τὸ πολυτιμότερον ἀγαθὸν ἀπὸ κάθε ἄλλης ἀξίας τῆς δημιουργίας. Δὲν ὑφίσταται ριζικὴ διάκρισις μεταξὺ ὕλης καὶ πνεύματος, διότι ὁ ἄνθρωπος κατὰ τὴν χαρακτηριστικὴν διατύπωσιν τῆς πατερικῆς θεολογίας, ἀποτελεῖ σύνθεσιν ἐκ τοῦ αἰσθητοῦ καὶ τοῦ νοητοῦ κόσμου. Ὁλος ὁ ἄνθρωπος, ὅμως εἶναι μία ἐνότης ψυχοσωματικῇ. Ἦλη καὶ πνεῦμα ἀποτελοῦν δημιουργήματα καὶ κτιστὰς πραγματικότητας τοῦ Θεοῦ. Διαρχικὰ σχήματα οὕτως ἢ ἄλλως χρησιμοποιοῦνται καὶ ὑπὸ τῆς χριστιανικῆς σκέψεως, ἀλλὰ χρειάζεται ἄρκετὴ προσοχὴ πρὸς ἀποφυγὴν συγχύσεων μεταξὺ χριστιανικῶν ἀπόψεων καὶ διαρχικῶν ἀντιλήψεων. Κατὰ τὴν χριστιανικὴν ἄποψιν, δὲν ὑφίστανται μεταφυσικῶς δύο ἀδημιούργητα στοιχεῖα, ἡ ὕλη καὶ τὸ πνεῦμα, ἀλλὰ ὑπάρχει ἡ ἄλογος δημιουργία, ποὺ ζωοποιεῖται ἀπὸ τὸν ζωοδότην Θεόν καὶ ὑφίσταται ὡς πραγματικότης, καὶ ἡ προικισμένη μὲ προσωπικὴν καὶ κοινωνικὴν ζωὴν δημιουργία, ποὺ μετέχει εἰς τὴν ἄκτιστον δόξαν τῶν προσώπων τῆς Ἀγίας Τριάδος. Τὸ χάρισμα τῆς προσωπικῆς καὶ κοινωνικῆς ζωῆς εἰς τὸν ἄνθρωπον ἀπορρέει ἀπὸ τὸ κατ' εἰκόνα καὶ καθ' ὁμοίωσιν. Χωρὶς τὴν προϋπόθεσιν τοῦ κατ' εἰκόνα καὶ καθ' ὁμοίωσιν, δὲν εἶναι δυνατὴ ἡ προσωπικὴ καὶ κοινωνικὴ ζωὴ οὔτε καὶ ἡ ἀθανασία τοῦ προσώπου. Κατὰ συνέπειαν ὁ ἄνθρωπος ὡς ὁλότης καὶ ἐνότης εἶναι τὸ ἀθάνατον δημιούργημα τοῦ Θεοῦ. Ἡ πνευματικὴ ζωὴ οἰκοδομεῖται ἐπὶ τῆς προσωπικῆς καὶ κοινωνικῆς ζωῆς. Ἡ ὕλικὴ πλευρὰ δὲν ἡμπορεῖ νὰ διαχωρισθῇ ἀπὸ τὴν ἐνιαίαν αὐτὴν ὕφανσιν τὸ δὲ πνεῦμα δὲν ἀποτελεῖ ἐχθρικὸν στοιχεῖον πρὸς αὐτήν, ἀλλὰ τὴν περαιτέρω ἀνάπτυξιν καὶ ὀρίμανσιν τοῦ ἐνιαίου καὶ ὁλοκληρωμένου ἀνθρώπου, ὡς ψυχοσωματικῆς ὑποστάσεως. Οὔτε ἡ ὕλη καὶ τὸ πνεῦμα εἶναι στρώματα ἐπάλληλα. Ἡ πνευματικὴ ζωὴ, ὡς προσωπικὴ καὶ κοινωνικὴ διάστασις, εἶναι μίμησις τῆς θείας ζωῆς καὶ μετοχὴ εἰς αὐτήν. Ὁλόκληρος ὁ ἄνθρωπος μετέχει εἰς τὴν ἐν λόγῳ ζωὴν. Διὰ τὴν χριστιανικὴν διδασκαλίαν ἐπὶ τοῦ προκειμένου εἶναι ἀδιανόητος καὶ ἀπαράδεκτος ἡ ἀντίθεσις ὕλης καὶ πνεύματος, ἡ ὑπέρβασις τῆς ὕλης ὑπὸ τοῦ πνεύματος καὶ ἡ ἐγκατάλειψις τῆς ὕλης διὰ τὴν αὔξησιν τοῦ πνεύματος. Ὁ αἰσθητὸς καὶ νοητὸς ἄνθρωπος ὡς ὁλότης καὶ ἐνότης γίνεται μέλος τῆς προσωπικῆς καὶ κοινωνικῆς ζωῆς. Οὔτε πρόκειται δι' ἐκπνευμάτωσιν τῆς ὕλης, ἀλλὰ διὰ τὴν δημιουργικὴν ἄνοδον τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὴν σφαῖραν τοῦ προσώπου καὶ τῆς κοινωνίας. Ἡ φθορά, ὡς τάσις πρὸς τὸ μηδὲν καὶ τὴν τρεπτότητα, εἶναι γνώρισμα τοῦ ὅλου ἀνθρώπου. Ἡ πνευματικὴ ζωὴ, ὡς δημιουργικὴ τελείωσις, ἀποτελεῖ νίκην κατὰ τῆς φθορᾶς καὶ τοῦ ἐκμηδενισμοῦ. Διὰ τοῦτο ἡ πνευματικὴ ζωὴ εἶναι τελείωσις τοῦ βιολογικοῦ καὶ τοῦ ψυχικοῦ στρώματος τῆς ἀνθρωπίνης υπάρξεως. Τὸ πνεῦμα λοιπὸν σχετίζεται πρὸς τὴν συνδημιουργίαν, ὡς ὑπερνίκησιν τοῦ μηδενὸς καὶ αὔξησιν τῆς προσωπικῆς καὶ κοινωνικῆς ζωῆς. Ὅ,τι κατὰ συνέπειαν προάγει τὴν

ζωὴν αὐτὴν εἶναι πνεῦμα. Ἡ προαγωγή αὐτὴ ἀναφέρεται εἰς τὸ ὑλικὸν καὶ τὸ ψυχικὸν στοιχεῖον. Ἡ φθορὰ πλήττει καὶ τὰ δύο, τὸ δὲ πνεῦμα, ὡς νίκη κατὰ τοῦ μηδενὸς καὶ δημιουργικὴ ἀνοδος, τελειώνει καὶ τὰ δύο αὐτὰ στοιχεῖα. Ἡ βιβλικὴ ἀπόψις ἐν προκειμένῳ εἶναι σαφὴς καὶ χαρακτηριστικὴ ὁ ἄνθρωπος δημιουργεῖται ἀπὸ τὸ χῶμα καὶ λαμβάνει τὴν πνοὴν τοῦ Θεοῦ. Ὁ θάνατος τὸν ἐπαναφέρει εἰς τὸ χῶμα, ἡ δὲ ἀνάστασις ζωοποιεῖ καὶ τὸ σῶμα καὶ τὴν ψυχὴν ἢ τὸ πνεῦμα. Ἡ πρόοδος τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἡ δημιουργικὴ του ἐξύψωσις, ἡ δὲ καταστροφή ἡ παλινδρόμησις του εἶναι ἡ στασιμότης καὶ ὁ θάνατος. Τὸ πνεῦμα λοιπὸν (ὅχι ὡς τὸ δεύτερον συστατικὸν τοῦ ἀνθρώπου κατὰ τὰ διαρχικὰ σχήματα ποὺ χρησιμοποιοῦ βοθητικῶς καὶ ἡ χριστιανικὴ σκέψις) εἶναι ἡ δημιουργικὴ τελείωσις, ὡς νίκη κατὰ τοῦ μηδενὸς μὲ τὸ δῶρον τῆς συνδημιουργίας. Ἡ δὲ τελείωσις αὐτὴ εἶναι αὐξήσις καὶ ὁμοίωσις πρὸς τὸν Θεὸν εἰς τὴν σφαῖραν τῆς προσωπικῆς καὶ κοινωνικῆς ζωῆς. Μόνον εἰς τὴν σφαῖραν τῆς ζωῆς αὐτῆς ὑπάρχει ἐλευθερία ἢ καλῦτερον ἡ ἐλευθερία αὐτὴ ἀποτελεῖ τὸν μοναδικὸν πυρῆνα μιᾶς τοιαύτης ζωῆς. Διότι ἡ ἐλευθερία εἶναι ἡ πραγματικότης καὶ ἡ δύναμις τῆς συνδημιουργίας. Εἶναι δὲ συνυφασμένη μὲ τὸ πρόσωπον καὶ τὴν κοινωνίαν. Κατὰ συνέπειαν τὸ πνεῦμα ὡς δύναμις καὶ ζωὴ εἶναι ἀδιανόητον ἐκτὸς τῶν περιοχῶν τοῦ προσώπου, τῆς κοινωνίας καὶ τοῦ πυρῆνος αὐτῶν, τῆς ἐλευθερίας ποὺ καταξιώνει τὴν προσωπικὴν καὶ κοινωνικὴν ζωὴν. Ἡ δὲ ζωὴ αὐτὴ δὲν διαχωρίζει, κατὰ τὰ διαρχικὰ πρότυπα, διαστάσεις ὕλης καὶ πνεύματος. Ὑλὴ καὶ πνεῦμα ἀποτελοῦν δύο συναδελφωμένα στοιχεῖα τῆς κορωνίδος τῆς δημιουργίας, ἥτοι τοῦ ἀνθρώπου.

Ἀνεξαρτήτως τῶν ἐπιστημονικῶν, φιλοσοφικῶν καὶ ψυχολογικῶν προϋποθέσεων, ὑπὸ τῶν ὁποίων ἐμφορεῖται ὁ σύγχρονος ἄνθρωπος, αἱ γινόμεναι διαπιστώσεις πολλάκις περὶ οἰασθῆποτε σχέσεως καὶ ἐξαρτήσεως ὕλης καὶ πνεύματος πρέπει νὰ ἀντιμετωπίζωνται ἀπὸ χριστιανικῆς πλευρᾶς μὲ πολλὴν συμπάθειαν καὶ κατανόησιν. Ἡ ζωὴ, ὡς ἄλλωστε καὶ ἡ ἐμπειρία τὸ ἀποδεικνύει εἰς τὴν πρᾶξιν, εἶναι ἓνα δεμένον πλέγμα πολλῶν στρωμάτων καὶ ἐκδηλώσεων. Εἶναι δύσκολον νὰ διαχωρίσῃ κανεὶς στεγανῶς τὰς λεγομένας ὑλικὰς καὶ πνευματικὰς ἐκδηλώσεις. Ὑπάρχει ἀλληλεπίδρασις ὁργανικὴ εἰς αὐτὰς καὶ ὁπωσδήποτε στενὴ ἐξάρτησις. Βιολογικαὶ λειτουργίαι καὶ ἔνστικτα συνυφαίνονται μὲ πνευματικὰς ἐκδηλώσεις, μεταμορφώνονται καὶ διαφοροποιοῦνται εἰς πολλὰς λεπτομερείας ἐκδηλώσεων. Πνευματικὰ ἐκδηλώσεις ἐξ ἄλλου φαίνονται ἐξηρημέναι ἀπὸ ὑλικὰς, τὰς ὁποίας πάλιν στρέφουν εἰς ἀλλὰς κατευθύνσεων καὶ προοπτικῶν. Ὅλα δὲ αὐτὰ συμβαίνουν, διότι ἡ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου δὲν ἀποτελεῖται ἀπὸ ἄσχετα καὶ ἐπ'ἀλλήλα στρώματα ὕλης καὶ πνεύματος, ἀλλὰ εἶναι δυναμικὸς καὶ ἐξελισσόμενος ὁργανισμὸς μὲ ὅλας τὰς λεγομένας ὑλικὰς καὶ πνευματικὰς ἐκφάνσεις, ἐναιάις καὶ διηρθρωμένας εἰς καταπληκτικὴν ἐνότητα. Πρέπει δὲ νὰ τονισθῇ ἰδιαίτερος ὅτι ὁ δεσμὸς αὐτὸς κανένα ὑλισμὸν δὲν σημαίνει. Τὸναντίον, ὁ διαχωρισμὸς τῶν δύο αὐτῶν διαστάσεων ὁδηγεῖ

ἀναποτρέπτως καὶ μὲ πολλὴν ἄνεσιν εἰς τὰς ἀγκάλας τοῦ ὑλισμοῦ.

Ἄλλωστε ἡ διαρχία καὶ ἡ σχολαστικὴ ἔρευνα αὐτῆς, ὡς πρὸς τὴν σχέσιν ἢ τὴν μεταφυσικὴν ἀνεξαρτησίαν τοῦ ὑλικοῦ καὶ τοῦ πνευματικοῦ στοιχείου, ἀπετέλεσε τὴν μήτραν τοῦ ὑλισμοῦ. Τοῦτο ἀποδεικνύεται ἀρκετὰ ἱκανοποιητικῶς ἀπὸ τὴν ἱστοριογενετικὴν ἔρευναν τοῦ νεωτέρου ὑλισμοῦ ποὺ ἔχει ἐπιστημονικὴν καὶ φιλοσοφικὴν κατοχύρωσιν. Σὺν τοῖς ἄλλοις πολλάκις καὶ ἀπὸ χριστιανικῶς σκεπτομένους προεβλήθη μὲ ζωηρὰς περιγραφὰς καὶ ἐξάρσεις ἡ αὐτονομία τοῦ πνεύματος καὶ τῆς ἐλευθερίας. Ἐμβριθεῖς καὶ καλογραμμένοι πραγματεῖαι προέβαλαν καὶ ἐξακολουθοῦν εἰς πολλὰς περιπτώσεις νὰ προβάλλουν τὴν αὐτονομίαν αὐτὴν, ἡ ὁποία ὑπερβαίνει τὴν ὕλην καὶ τὴν χαμηλὴν ζωὴν, ἐκδηλώνεται μὲ νόμους καθαρῶς πνευματικούς καὶ ἐπιτελεῖ θρίαμβον κατὰ τῶν δυνάμεων τῆς ὕλης. Τὸ ὀλιγώτερον ἴσως κακὸν ἀπὸ τοιαύτας ἀπόψεις εἶναι ἡ φυγὴ καὶ ἡ φαντασίωσις ἢ ἡ κατὰ ἀσυνείδητον τρόπον κατὰ τὰς περισσοτέρας τῶν περιπτώσεων δημιουργία ὑποκριτικῆς ζωῆς. Ἡ πνευματικὴ ζωὴ, ὡς παρουσιάζεται εἰς τὴν ζωὴν καὶ τὴν ἱστορίαν, οὐδόλως πείθει ὅτι εἶναι αὐτόνομος καὶ ἀνεξάρτητος τῶν νόμων τῆς ὑλικῆς ζωῆς. Διότι τὸ πνεῦμα, ὡς δημιουργικὴ τελείωσις μὲ τὴν νίκην κατὰ τῶν μηδενιστικῶν δυνάμεων, ἀποτελεῖ προαγωγὴν ὁλοκλήρου τῆς ζωῆς καὶ ἔπειτα ἀπὸ σφοδρὸν καὶ ἀπὴνῃ πόλεμον. Αἱ δὲ μηδενιστικαὶ αὐταὶ δυνάμεις ἀπειλοῦν νὰ καταστρέψουν καὶ νὰ ὑποβαθμίσουν τὰς συνολικὰς ἐκδηλώσεις τῆς ζωῆς καὶ ὅχι μόνον τὴν αὐτόνομον πνευματικὴν ζωὴν. Αἱ κάθε φύσεως κακοήθειαι εἰς τὴν ἀτομικὴν καὶ τὴν κοινωνικὴν σφαῖραν φθείρουν τὴν ζωὴν γενικῶς. Ἡ δὲ πνευματικὴ ἀνοδος σημαίνει τὴν ἐξύψωσιν ὁλοκλήρου τῆς ζωῆς μὲ ὅλας δηλ. τὰς ἐκφάνσεις καὶ ἐκδηλώσεις τῆς. Ἡ ἐλευθερία, ὡς δημιουργικὸς ἄθλος, εἶναι μία πορεία μὲ πικρὰς δοκιμασίας καὶ ἐξοντωτικούς μηδενισμούς τῆς συνόλου κοινωνικῆς ζωῆς, ἀπὸ τὴν πλέον χαμηλὴν ὑλικὴν τῆς πλευρᾶς ἕως τὴν ὑψηλοτέραν πνευματικὴν βαθμίδα. Εἶναι ἐπίσης χαρακτηριστικὸν τὸ γεγονός ὅτι αἱ πλουσιώτεροι καὶ μεστότεροι πνευματικὰ πράξεις ἀναφέρονται ἀμεσώτατα εἰς τὴν μεταμόρφωσιν τῆς ὑλικῆς πραγματικότητος. Ὁ πνευματικὸς ἄνθρωπος εὐκόλως ἀποχωρίζεται ἀπὸ πλοῦτη καὶ δόξας, ἡ δὲ πνευματικότης του ἀκριβῶς συνίσταται εἰς τὴν μεταμόρφωσιν τῆς ὑλικῆς του ζωῆς. Ἡ ἀδελφότης ποὺ στηρίζεται εἰς τὴν κοινότητα τῶν ὑλικῶν ἀγαθῶν ἀποτελεῖ τὸ ὠραιότερον ἄθος πνευματικῆς ζωῆς, ἡ δὲ πνευματικὴ δύναμις καὶ ὁλοκλήρωσις αὐτὴ σημαίνει ἀκριβῶς τὴν στέρεωσιν εἰς τὰς συγκεκριμένας αὐτὰς σχέσεις τῆς ἀδελφότητος. Ὁ ἥρωισμός καὶ ἡ θυσία, ὡς ὑψίσται πνευματικαὶ κατακτήσεις, γίνονται διὰ τὴν ζωὴν τῶν συνανθρώπων, ἡ δὲ ζωὴ αὐτὴ εἶναι ἡ ὑλικὴ καὶ ἡ πνευματικὴ πλευρά. Ἡ ἀφοσίωσις εἰς δημιουργικὰ ἔργα τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς τέχνης ἀμβλύνει τὴν ἀρπακτικότητά, ἡ δὲ δημιουργικότης ἐν προκειμένῳ δὲν εἶναι μόνον τὰ ἐπιστημονικὰ καὶ καλλιτεχνικά ἔργα, ἀλλὰ ὁπωσδήποτε καὶ αὐτὴ ἡ ἀμβλυνσις τῆς ἀρπακτικότητος. Τυχαίως ἡ διδασκαλία τοῦ Εὐαγγελίου δὲν συνέδεσε τὴν πίστιν καὶ τὴν ἀγάπην πρὸς

τὸν Θεὸν μὲ τὴν ἐμπιστοσύνην καὶ τὴν συγκεκριμένην ἐκδήλωσιν ἀγάπης πρὸς τὸν πλησίον. (Δὲν πρόκειται διὰ τὴν ἐλεημοσύνην μὲ τὴν συνηθισμένην ἀποκρουστικὴν παράστασιν τῶν ὑποκριτῶν). Τὸ πνεῦμα θριαμβεῖ δημιουργικῶς καὶ μεταμορφώνει τὴν ὑλικὴν πλευρὰν τῆς ζωῆς. "Ὅπου δὲν ὑφίσταται ἡ ἐν λόγῳ μεταμόρφωσις εἶναι ἀμφίβολος κατὰ πάντα καὶ ἡ δημιουργικὴ πρόοδος καὶ τελείωσις. Πάντοτε δὲ πρέπει νὰ ἔχη κανεὶς προσγειωμένας πεποιθήσεις εἰς τὴν μεταμορφωτικὴν δύναμιν τοῦ πνεύματος. "Ὅ,τι εἶναι κατάκτησις καὶ πέρασμα ἀπὸ τὸν μηδενισμόν, δὲν εἶναι μόνον ἀπλῶς δύσκολον ἀλλὰ καὶ κάτι τὸ πολὺ σπάνιον. Ἐντὺς τῆς κακοηθείας ἀναλαμβάνουν τὰ ψήγματα τῆς ἀνθρωπιᾶς καὶ τῆς δημιουργικῆς ζωῆς. Εἰς τὰς περιπτώσεις αὐτὰς καὶ μόνον αὐτὰς ὑπάρχει καὶ ἐμφανίζεται ὁ θρίαμβος τοῦ πνεύματος (ὅχι κατὰ τῆς ὕλης) ἀλλὰ ὡς μία ὁδὸν καὶ μετὰ μόχθου ἄνοδος τῆς δημιουργίας ὁλοκλήρου, ἡ ὁποία ὡς κόκκος σίτου ἀποθνήσκει, καταστρέφεται καὶ πορεύεται εἰς τὸν σχηματισμὸν μεστοῦ στάχυος.

Πολλάκις κατὰ ἄρκετὰ πρόχειρον τρόπον τοποθετεῖται τὸ ἰδανικὸν τῆς ζωῆς εἰς τὴν ὑλικὴν δύναμιν καὶ τὰς ἀπολαύσεις. Ἡ κατὰ μίαν ἀσκητικὴν καὶ ἀγίαν τάσιν εἰς τὴν ὀλιγάρεϊαν καὶ τὴν λιτότητα. Ὑπάρχει καὶ ἡ ἀπλὴ ἀποψὶς ποὺ διαβλέπει τὸ ὕψιστον νόημα εἰς τὴν ἐλευθέραν ἀπόλαυσιν τῆς χαρᾶς ποὺ προσφέρει ἡ ζωὴ, χωρὶς πιέσεις καὶ περιορισμούς. Ἐν πάσῃ περιπτώσει αἱ ἀπόψεις αὐταὶ ἐν μέρει ὁρθῶς ἀντιμετωπίζουν τὸ πρόβλημα τῆς ζωῆς, διότι ἐπιδιώκουν νὰ τὸ ἐντοπίσουν εἰς τὰ ὑλικά πλαίσια καὶ ἔπειτα εἰς τὰ πνευματικά. Ἀλλὰ γίνεται πάλιν ὁ διαχωρισμὸς ὕλης καὶ πνεύματος ἢ ἡ ἔξαρσις τοῦ ἐνὸς στοιχείου ὑπὲρ τὸ ἄλλο χωρὶς καμμίαν προοπτικὴν ἱκανοποιητικῆς λύσεως τοῦ προβλήματος. Βεβαίως, δὲν πταίουν αἱ πρόχειροι σκέψεις, ἀλλὰ τὸ πολὺπλοκον καὶ δραματικὸν στοιχεῖον τῆς ζωῆς. Ἐτσι, ἡμπορεῖ νὰ ἰσχυρίζεται κανεὶς μὲ βεβαιότητα ὅτι χωρὶς ὑλικὴν εὐτυχίαν ἡ ζωὴ εἶναι πόνος καὶ ἀποτυχία, ἀλλὰ ποῖος ἄνθρωπος ποὺ ἐξησφάλισε αὐτὰ ἡμπορεῖ νὰ ἰσχυρισθῇ ὅτι εἶναι ἱκανοποιημένος καὶ δὲν διψᾷ τὴν ἀναγνώρισιν, τὴν στερέωσιν τοῦ ὡς προσώπου, τὴν κατανόησιν, τὴν ἐπικοινωνίαν καὶ ἄλλα; Μήπως ὁ ἄνθρωπος δὲν ἐπιδιώκει τὴν ἀπόκτησιν μεγάλης ὑλικῆς δυνάμεως διὰ τὴν καταξίωσιν, προβολὴν καὶ ἄνοδον τοῦ προσώπου του; Ἀκόμη καὶ ὁ πλέον σκληρὸς ἄνθρωπος ἔχει τὸν φίλον καὶ τὸν σύντροφον, ἐπιδιώκων ἀναγνώρισιν καὶ σεβασμὸν τῆς ἀξιοπρεπείας του. Ἡ μεγαλυτέρα πεῖνα καὶ δίψα εἶναι ἡ πνευματικὴ. Δυστυχέστατος εἶναι οἷοσδήποτε ποὺ πεινᾷ καὶ διψᾷ, χωρὶς νὰ ἡμπορῇ νὰ ἱκανοποιήσῃ τὰς βιολογικὰς αὐτὰς λειτουργίας, ἀλλὰ δυστυχέστατος ἐξ ἴσου οἷοσδήποτε ποὺ ἐξησφάλισεν ὅλα τὰ μέσα ὑλικῆς εὐημερίας καὶ δὲν ἔχει τιμὴν, ἀξιοπρέπειαν, ἀναγνώρισιν καὶ δημιουργικότητα. Ἰκανοποιεῖται προσωρινῶς καὶ ἡ ζωὴ του ἀποκτᾷ ὡςδήποτε νόημα καὶ ὅταν ἀκόμη τὰ ἔχη ὅλα αὐτὰ μὲ ψευδὴ ὑποκριτικὴν μάσκαν, μὲ τὴν βίαν καὶ τὴν ἀναγκαστικὴν ἀναγνώρισιν ποὺ ἀπορρέει ἀπὸ τὴν οἰκονομικὴν καὶ κοινωνικὴν του δύναμιν. Ὁ σύγχρονος πολιτισμὸς

ἔχει νὰ μᾶς δείξῃ ἀναριθμήτους περιπτώσεις τοιαύτης προβολῆς καὶ ἐξυψώσεως. Δὲν γνωρίζει κανεὶς τὸ βαθύτατον δράμα τῶν ἐν λόγῳ ὑποκριτῶν καὶ δυνατῶν ἀνθρώπων. Πάντως ἂν ὑπάρχῃ πνευματικὴν πεῖνα, ὡς ἔλλειψις δημιουργικότητος καὶ ἀναγνώρισεως προσωπικῆς, τότε ἐπέρχεται ὁ φοβερώτερος μαρasmus τῆς ὑπάρξεως. Ἡ τεχνητὴ δημιουργικότης καὶ ἀναγνώρισις ἡμπορεῖ νὰ διαδραματίσῃ ὡςδήποτε ἓνα ρόλον, δὲν ἀποτελεῖ ὅμως τὴν δημιουργικὴν τελείωσιν καὶ ὁλοκλήρωσιν τοῦ προσώπου. Εἶναι ἄρκετὰ ἀποδεδειγμένον ὅτι ἡ πνευματικὴ πτωχεία, ὅταν δὲν ἀνακουφίζεται ἀποτελεσματικῶς καὶ ὡςδήποτε προσωρινῶς ἀπὸ τεχνητὴν προβολὴν καὶ ἀναγνώρισιν τοῦ προσώπου, ὁδηγεῖ εἰς τὴν αὐτοκτονίαν ἢ εἰς τὴν ἀδιαφορίαν, τὴν σκληρότητα καὶ τὴν παραίτησιν ἀπὸ τὴν ζωὴν.

Κατὰ ταῦτα ἡ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου, ὡς πρὸς τὴν καταστροφικὴν ἢ δημιουργικὴν τῆς πορείας, εἶναι μία ἐνότης ὑλικῆς καὶ πνευματικῆς πραγματικότητος. Πνεῦμα χωρὶς ὕλην εἶναι ἀδιανόητον, διότι ἡ ὕλη ἀποτελεῖ τὸ θεμέλιον καὶ τὸ αἰσθητὸν ὑπόβαθρον τῆς ζωῆς. Ὑλὴ χωρὶς πνεῦμα δὲν εἶναι ζωὴ, δὲν ἡμπορεῖ νὰ νοηθῇ ὡς πυρὴν τῆς προσωπικῆς καὶ κοινωνικῆς σφαίρας, διότι πρόσωπον καὶ κοινωνία ὑπάρχουν μόνον ἐκεῖ ὅπου καταλύεται τὸ μηδὲν καὶ ἀνιδρύεται ἡ δημιουργικὴ τελείωσις καὶ τὸ οἰκοδόμημα τῆς ἐλευθερίας. Εἰς τὴν ἀνθρωπίνην ζωὴν οὔτε καθαρὸν πνεῦμα οὔτε καθαρὰ σὰρξ ὑφίσταται. Κατὰ συνέπειαν αἱ ἀνθρώπιναι σχέσεις εἰς τὴν κοινωνικὴν ζωὴν, ποὺ νοοῦνται ὡς τρόποι ἠθικῆς συμπεριφορᾶς, δὲν ἡμποροῦν νὰ ἀξιολογηθοῦν καθ' ἑαυτὰς χωρὶς οὐσιαστικὴν σχέσιν πρὸς τὴν ζωὴν καὶ τὸ πνεῦμα, ἐντὺς τῆς ἐνιαίας λειτουργικῆς δομῆς τῶν στοιχείων αὐτῶν. Ἡ ἠθικὴ, ὡς τρόποι συμπεριφορᾶς ποὺ οἰκοδομοῦν τὰς σχέσεις τῶν ἀνθρώπων, συνυφαίνεται μὲ ὅλας τὰς ἐκδηλώσεις τῆς ζωῆς, μὲ τὴν ὑλικὴν καὶ τὴν πνευματικὴν πλευρὰν. Ἀλλως δὲν εἶναι δυνατὴ ἡ ὀρθὴ ἀξιολόγησις τῆς ἠθικῆς ζωῆς. Συνήθως ἡ ἠθικὴ συμπεριφορὰ ἀπομονώνεται ἀπὸ τὴν συνολικὴν ἐκδήλωσιν τῆς ζωῆς καὶ ἐξετάζεται ὡς ἀπλὴ ἐφαρμογὴ τύπων καὶ κανόνων. Ἡ ἐπικρατεῖ ἡ ἀποψὶς περὶ τοῦ ὅτι ἡ ἐφαρμογὴ αὐτὴ συντελεῖ εἰς τὴν στερέωσιν, τὴν ἐξύψωσιν καὶ τὴν πνευματικὴν ἄνοδον τῆς ζωῆς. Ἐν τούτοις ὑφίσταται ἄρκετὴ ἀσάφεια ἐπὶ τοῦ προκειμένου ὡς πρὸς τὴν θέσιν καὶ τὸν ρόλον τῆς ἠθικῆς συμπεριφορᾶς. Βεβαίως, κανεὶς δὲν ἡμπορεῖ νὰ ἀρνηθῇ ὅτι ἡ ἀπλὴ καὶ ἀναγκαστικὴ πολλάκις ἐφαρμογὴ κανόνων ὁδηγεῖ εἰς μίαν εὐστάθειαν τῶν προσωπικῶν καὶ κοινωνικῶν σχέσεων. Ἀλλὰ ὑφίσταται ἓνα σκληρὸν ἐρώτημα: ὑπάρχει πράγματι προώθησις καὶ προαγωγή τῆς προσωπικῆς καὶ κοινωνικῆς ζωῆς καὶ γενικῶς τῆς πορείας τοῦ ἀνθρώπου διὰ τὴν τελείωσιν; Ἡ θετικὴ ἀπάντησις ὡςδήποτε εἶναι ἄρκετὰ δύσκολος. Ἡ ἠθικὴ ζωὴ πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὡς ἀπόρροια τῆς πνευματικῆς ζωῆς ποὺ νοεῖται συνδεδεμένη μὲ ὅλας τὰς ἐκδηλώσεις τῆς ἀνθρωπίνης δραστηριότητος. Ὁ Ἀριστοτέλης εἰς τὸ μνημειῶδες ἔργον του, Ἡθικὰ Νικομάχεια, δέχεται τελικῶς ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἐγγίζει τὰ ὅρια τῆς θείας εὐδαιμονίας, ὅταν κατὰ τὴν ἠθικὴν του λειτουργίαν φθά-

νη τὸν θεωρητικὸν βίον τῶν θεῶν. Τὰ ζῶα δὲν εἶναι εὐδαίμονα, διότι στεροῦνται τοῦ θεωρητικοῦ βίου. Ὁ θεωρητικὸς αὐτὸς βίος καθιστᾷ τὸν ἄνθρωπον ὅμοιον μετὰ τὸν θεὸν καὶ τοῦ παρέχει τὴν κορυφωσιν τῆς πνευματικῆς καὶ τελειωτικῆς ζωῆς. Ἐν προκειμένῳ ἡ ἠθικὴ συμπεριφορὰ, κατὰ τὸν Ἀριστοτέλην, συνυφαίνεται μετὰ τὸν ὑψιστον σκοπὸν καὶ προορισμὸν τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς ποὺ ἐκδηλώνεται εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς θεωρίας². Διαβλέπει κανεῖς εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ φιλοσόφου αὐτοῦ λίαν προχωρημένους ἀπόψεις περὶ ἠθικῆς συμπεριφορᾶς, αἱ ὁποῖαι πολλάκις ἐλλείπουν ἀπὸ ἐγχειρίδια Χριστιανικῆς Ἠθικῆς. Τὸ ἥθος, ὡς μορφή ζωῆς, συνυφαίνεται μετὰ τὴν συνολικὴν ζωὴν καὶ συνάμα ἐντάσσεται εἰς αὐτὴν μετὰ δυναμικὸν τρόπον. Ὁ δυναμισμὸς εἰς τὴν θεωρητικὴν αὐτὴν ζωὴν τοῦ ἀνθρώπου ἔχει κεντρικὴν θέσιν εἰς τὴν ἀριστοτελικὴν φιλοσοφίαν, παρ' ὅλον ὅτι καὶ ἡ φιλοσοφία αὐτὴ δὲν ἀπαλλάσσεται ἀπὸ τὴν τυραννικὴν τάσιν τῆς ἀπομονώσεως τοῦ πνεύματος ἀπὸ τὰ θεμελιώδη βάρη τῆς ζωῆς καθόλου.

2. Μορφαὶ συμπεριφορᾶς

Τὸ ὀδυνηρότερον σύμπτωμα τῆς διαβρώσεως τῶν διαπροσωπικῶν σχέσεων εἰς τὴν κοινωνικὴν ζωὴν εἶναι ἡ ἀπολίθωσις καὶ ἡ στασιμότης εἰς τὴν ἠθικὴν συμπεριφορὰν. Ἡ ἠθικὴ ὡς θεωρία καὶ πράξις καθορίζει καὶ ρυθμίζει τὸν ὀρθὸν καὶ ἐνδεδειγμένον τρόπον σχέσεως τοῦ κάθε ἀνθρώπου πρὸς τοὺς συνανθρώπους του καὶ τὴν συνολικὴν ἐκδήλωσιν τῆς κοινωνικῆς ζωῆς. Ἡ ὀρθότης τῶν σχέσεων αὐτῶν καθορίζεται βάσει ἐμπειρικῶν καὶ ἀφηρημένων ἀρχῶν, αἱ ὁποῖαι φαίνονται νὰ ἀποβαίνουν χρήσιμοι καὶ ἀποτελεσματικοὶ εἰς τὴν προαγωγὴν τῆς προσωπικῆς καὶ κοινωνικῆς ζωῆς. Ἀλλὰ ἡ πρόοδος τῆς ζωῆς αὐτῆς οὔτε αὐτόματος οὔτε αὐτονόητος εἶναι· περνᾷ ἀπὸ πτώσεις καὶ μηδενισμούς. Ἡ ἠθικὴ συμπεριφορὰ τυποποιεῖται εἰς κώδικας καὶ κανόνες ποὺ ἀναπᾶσαν στιγμὴν ὑπενθυμίζουν καὶ ἐνίοτε ἀναγκάζουν τὸν ἄνθρωπον νὰ πράξῃ κατὰ ἓνα συγκεκριμένον τρόπον. Ἡ λεγομένη ἠθικὴ συνείδησις συμβάλλει καὶ βοηθεῖ εἰς τὴν ἐπιτέλεσιν τῶν πράξεων κατὰ τὸν βαθμὸν ἀναπτύξεως τῆς δημιουργικότητος. Περισσότεραν πίεσιν ὅμως ἀσκοῦν αἱ ὀργανωμένοι κοινωνικοὶ καὶ μορφᾶι ζωῆς καὶ οἱ καθιερωμένοι κώδικες ἠθικῆς συμπεριφορᾶς. Ὁ φόβος καὶ ὁ ὑπολογισμὸς ρυθμίζουν εἰς πολλὰς περιπτώσεις καταθλιπτικῶς τὸν τρόπον συμπεριφορᾶς καὶ τὴν καθιέρωσιν τῶν ἠθικῶν ἀντιλήψεων ποὺ διαμορφώνονται εἰς κανόνες. Ἐτσι καὶ ὁ πλέον βασικὸς κανὼν ἠθικῆς συμπεριφορᾶς, ὁ

2. Ἀριστοτέλους, *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, 10, 8, 1178b: «Τοῖς μὲν γὰρ θεοῖς ἅπας ὁ βίος μακάριος, τοῖς δ' ἀνθρώποις, ἐφ' ὅσον ὁμοίωμα τι τῆς τοιαύτης ἐνεργείας ὑπάρχει» τῶν δ' ἄλλων ζώων οὐδὲν εὐδαιμονεῖ, ἐπειδὴ οὐδαμῇ κοινωνεῖ θεωρίας».

ὁποῖος ἐνδεχομένως ὑπαγορεύεται ἀπὸ τὴν πλέον ὑψηλὴν καὶ δημιουργικὴν μορφήν ζωῆς, ἡμπορεῖ νὰ ἀποβῇ κέντρισμα διὰ πράξεις ὑπολογισμοῦ, ἐγωκεντρικοῦ ὠφελιμισμού καὶ ἐνίοτε βίας καὶ κυριαρχικότητος. Ἐπειτα καὶ ἡ ἐπιτέλεσις ἐνὸς καθήκοντος διὰ λόγους φόβου, ἀπλῆς συνηθείας καὶ ἀναποτρέπτου ἀνάγκης καμμίαν προαγωγὴν εἰς τὴν προσωπικὴν ζωὴν δὲν ἐπιφέρει³, παρ' ὅλον ὅτι συντελεῖ εἰς τὴν ὁμαλὴν καὶ ἁρμονικὴν ἀνάπτυξιν τῶν κοινωνικῶν σχέσεων. Ἡ ἐθιμικὴ καὶ ἡ ἠθικὴ συμπεριφορὰ ἡμποροῦν νὰ ἐκδηλώνωνται καὶ νὰ ἐπαναλαμβάνωνται ἀψόγως καὶ ὁμοιόμορφως, χωρὶς ἐν τούτοις νὰ ἀποτελοῦν ἐκφρασιν δημιουργικῆς προόδου καὶ τελειώσεως εἰς τὴν προσωπικὴν καὶ κοινωνικὴν ζωὴν. Ἡ ἀπολίθωσις δηλ. εἰς τὴν ἠθικὴν συμπεριφορὰν σημαίνει τὴν ἐξωτερικῶς μὲν ἄψογον καὶ ὁμοιόμορφον ἐπιτέλεσιν καθήκοντων, ἐσωτερικῶς δὲ τὴν στασιμότητα εἰς τὴν ἀνάπτυξιν δημιουργικῆς πνευματικῆς ζωῆς. Ἐτσι ἡ ἠθικὴ ἡμπορεῖ νὰ καταστῇ μηχανικὴ καὶ τυραννικὴ νομοτέλεια εἰς τὴν ζωὴν. Ἡ νομοτέλεια αὐτὴ, ἐνῶ συντελεῖ ἄριστα εἰς τὴν κίνησιν καὶ τὴν διατήρησιν τῆς ζωῆς, τίποτε δὲν ἡμπορεῖ νὰ προσφέρῃ εἰς τὴν προαγωγὴν τῆς προσωπικῆς καὶ κοινωνικῆς ζωῆς. Ὁ ἄνθρωπος ζῇ στάσιμος καὶ ἐμπεπλεγμένος εἰς τοὺς πλοκάμους μιᾶς τεραστίας κοινωνικῆς μηχανῆς.

Εἰς τὴν ἔρευναν τῆς φύσεως τοῦ ἀνθρώπου ἀπαραίτητος εἶναι ἡ εἰλικρίνεια. Ὁ Πλάτων εἰς τὸ δεῦτερον βιβλίον τῆς Πολιτείας του θεωρεῖ ἀπαράδεκτον τὴν τάσιν διαδόσεως ψευδῶν παραστάσεων, αἱ ὁποῖαι ἀναφέρονται εἰς τὴν ζωὴν τῶν θεῶν. Κατ' ἀναλογία, θὰ ἔλεγε κανεῖς, εἶναι ἀνεπίτρεπτος ἡ τάσις παραγνωρίσεως τῆς πραγματικῆς ἀνθρωπίνης φύσεως. Ὁ ἄνθρωπος διαφέρει ἀπὸ τὰ ζῶα κατὰ τὴν δυνατότητά του νὰ καταστῇ δημιουργικὸς· νὰ νικήσῃ τὸ μηδέν, τὴν ἀνίαν τοῦ τίποτε καὶ νὰ δημιουργήσῃ προσωπικὴν καὶ κοινωνικὴν ζωὴν μετὰ ὑψηλὰς καὶ θείας μορφᾶς. Ἡ δημιουργικότης αὐτὴ δὲν εἶναι μόνον προνόμιον τῶν μεγάλων ταλαντούχων προσωπικοτήτων. Ἀποτελεῖ προνόμιον τοῦ κάθε ἀνθρώπου, τὸ ὅποῖον ἡμπορεῖ νὰ ἐκδηλωθῇ καὶ εἰς τὰς πλέον ἀπλᾶς καὶ καθημερινὰς πράξεις τῆς ζωῆς. Ἡ ἀπώλεια ὅμως τῆς δημιουργικότητος αὐτῆς, ὡς νίκης κατὰ τοῦ μηδενὸς καὶ τῆς ἰδιοτελείας, συντελεῖ εἰς τὴν ἀπολί-

3. Πρβλ. Ἰσιδώρου Πηλουσιώτου, *Ἐπιστ.* 4, 5, PG 78, 1053B: «Μία ἐστὶ περιστέρα τέλει, ἡ τὸ καλὸν δι' αὐτὸ τὸ καλὸν πράττουσα, τῶν ἄκρων ἁγίων σύνοδος· ἡ οὔτε διὰ μισθὸν οὔτε διὰ τιμωρίαν οὔτε διὰ πρόφασιν τινα βιοτικὴν, ἀλλὰ διὰ τὸ τῷ Θεῷ φίλον πράττουσα τὸ δέον». Κατὰ τὸν Ἰγνάτιον τὸν θεοφόρον ἡ ὀρθὴ συμπεριφορὰ τοῦ ἀνθρώπου εὐρίσκειται μόνον εἰς τὸ «κατὰ Χριστιανισμόν ζῆν» (*Mayn.* 10, 1). Ἡ ζωὴ αὐτὴ δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ ἡ δωρεὰ τοῦ Θεοῦ εἰς τὸν ἄνθρωπον, κατόπιν τῆς νίκης κατὰ τοῦ θανάτου ὑπὸ τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς κοινωνίας τῆς ἀγάπης. Πρβλ. Rev. John S. Romanides, «The Ecclesiology of St. Ignatius of Antioch», ἐν *The Greek Orthodox Theological Review*, 7, 1, 2 (1961 - 62), σ. 57 κ. ἐ. Hans Reiner, *Gut und Böse*, Freiburg I. Br. 1965, σ. 25 κ. ἐ. F. Petit, *The Problem of Evil*, London 1959, σ. 90 κ. ἐ.

θωσιν καὶ τυραννικὴν ἐπανάληψιν τῶν αὐτῶν πράξεων καὶ γεγονότων. Εἰς τὴν κατάστασιν αὐτὴν τὸ προνόμιον τοῦτο καθίσταται βάρος καὶ πηγὴ δυστυχίας. "Ετσι ὁ ἄνθρωπος θὰ ἤθελε νὰ ἀπαλλαγῇ, συνειδητῶς ἢ ἀσυνειδήτως, ἐκ τῆς τυραννίας αὐτῆς καὶ νὰ «ἐλευθερωθῇ» εἰς τὴν κατάστασιν τοῦ ζώου. Ἡ δημιουργικὴ ἐλευθερία λόγου χάριν εἶναι τόσον ὀδυνηρὸν δῶρον, ὥστε ὁ ἄνθρωπος, ὅσάκις αἰσθάνεται ἐξηγνημένους, τείνει νὰ τὴν πωλήσῃ ἀντὶ πινακίου φακῆς εἰς κάθε εἶδους αὐθεντίαν καὶ τυραννίαν, ἡθικὴν, κοινωνικὴν, ἐπιστημονικὴν καὶ πολιτικὴν. "Ετσι θέλει περισσότερον τὴν ἐξασφάλισιν τῆς ζωῆς τοῦ «ζώου». Ἡ θέλησις αὐτῇ, κατὰ ἓνα θεμιτὸν τρόπον ἄλλωστε, καθίσταται διακαὴς πόθος μόνον διὰ τὴν ζωὴν καθ' ἑαυτήν, τὴν εὐτυχίαν καὶ τὴν ἀπόλαυσιν. Ἡ ζωὴ καθ' ἑαυτὴν εἶναι ἡ μεγάλη παρηγορία διὰ τὴν ἐπίτευξιν τοῦ δημιουργικοῦ ρόλου. Ἡ μεγαλυτέρα δυστυχία τοῦ ἀνθρώπου εἶναι νὰ ὑποδύεται τὸν ἄνθρωπον. Ἡ δὲ θεατρικὴ αὐτῇ παράστασις γίνεται μὲ τὴν ἀμέριστον βοήθειαν τῆς ἡθικῆς συμπεριφορᾶς, ὡς ἐφαρμογῆς καθηκόντων. Τὰ καθήκοντα ὅμως χωρὶς δημιουργικότητα ἀποβαίνουν ἐκδηλώσεις ἀπρόσωποι. Ἡ δὲ ἀπρόσωπος σχέσις ἀποτελεῖ τὴν ἀποκορύφωσιν τῆς ἀπολιθώσεως τῆς ἡθικῆς συμπεριφορᾶς. Ἡ λεγομένη τυπικὴ καὶ συμβατικὴ ἡθικὴ, παρ' ὅλην τὴν φωτεινὴν ἐξωτερικὴν λάμψιν λόγων καὶ ἔργων, καθίσταται ἡ μηχανικὴ καὶ τυραννικὴ νομοτέλεια τῆς συμπεριφορᾶς. Τὸ φάσμα τῆς πτώσεως, ὡς ἐμπλοκῆς εἰς τὰς δυνάμεις τοῦ μηδενισμοῦ, προβάλλει εἰς τὴν κατάστασιν αὐτὴν ὑπὸ τὴν πλεονάπαισίαν καὶ ἀποκρουστικὴν μορφήν. Ἡ ἡθικὴ καθίσταται κακοῦργος τύραννος ποὺ φθείρει τὴν χαρὰν τῆς δημιουργικότητος. "Ετσι, ἐνῶ ὁ σκοπὸς τῆς εἶναι ἅγιος καὶ ὡποσδήποτε πάντοτε ἔχει μίαν πρακτικὴν ὠφελιμότητα, γίνεται τὸ καταφύγιον τῆς ὑποκρισίας καὶ ἡ πηγὴ τῆς δυστυχίας. Ὁ νόμος τῆς Π. Διαθήκης εἶχεν ἐμπλακῇ εἰς τοὺς πλοκάμους μιᾶς τοιαύτης ἡθικῆς τυραννίας. Ἡ ἡθικὴ εἶναι νόμισμα ποὺ παραχαράσσεται καὶ κυκλοφορεῖ μὲ τὴν μεγαλυτέραν δυνατὴν εὐχέρειαν.

Τὴν ἀπολίθωσιν τῆς ἡθικῆς συμπεριφορᾶς, ὡς σύμπτωμα τῆς νεκρωμένης δημιουργικότητος, ἐπισημαίνουν μὲ ζωηρὸν τόνον ἡ Ἀγία Γραφή καὶ ἡ πατερικὴ θεολογία. Ἡ Π. Διαθήκη, ἐνῶ κυριαρχεῖται κατὰ τινὰ τρόπον ἀπὸ τὸν νόμον, παρέχει μὲ τὴν διδασκαλίαν τῆς τὸ πρῶτον ρῆγμα εἰς τὴν τυπικὴν ἡθικὴν συμπεριφορὰν. Ἀπὸ τὸ ρῆγμα αὐτὸ ἀναλάμπει τὸ φῶς τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς δημιουργίας. Τὸ προφητικὸν χάρισμα εἶναι δημιουργικὴ ἐκφρασις τοῦ θελήματος τοῦ Θεοῦ ὑπερβαίνει τὸν νόμον καὶ τὴν ἡθικὴν. Τὸ ἐπεισόδιον τῆς θυσίας τοῦ Ἰσαάκ, πρὶν ἀπὸ τὸν Δεκάλογον, ἀποτελεῖ τὴν καταδίκην τῆς ἡθικῆς ἐνώπιον τῆς θείας πραγματικότητος. Εἰς τὴν δημιουργικὴν ζωὴν, ποὺ εἶναι ὁ πυρὴν τῆς θρησκευτικότητος, δὲν ὑφίσταται κώδιξ ἡθικῆς καὶ σύγκρουσις καθηκόντων. Ὁ Ἀβραάμ ἀποτελεῖ τὸν τύπον τοῦ δημιουργικοῦ κατακτητοῦ εἰς τὴν θρησκευτικὴν περιοχὴν. Ἡ δημιουργικότης καὶ κατὰ συνέπειαν ἡ θρησκευτικὴ ζωὴ εἶναι κατάκτησις μὲ ὀδυνηρὰ τιμήματα. Δὲν ἀποτελεῖ ἀπλῶς ἥρωι-

σμόν, ἀλλὰ συγκεκριμένον ἔργον νίκης κατὰ τοῦ μηδενισμοῦ. Μόνον ὁ νικῶν τὸ μηδὲν εἶναι δημιουργὸς καὶ ἐκφεύγει τῆς στατικῆς καὶ ἀπολιθωμένης περιοχῆς, ὅπου κινεῖται ἡ ἡθικὴ συμπεριφορὰ τῶν συμβατικῶς ζώντων ἀνθρώπων. Τὸ κριτήριον ἐν προκειμένῳ τῆς δυναμικῆς καὶ δημιουργικῆς ἡθικῆς συμπεριφορᾶς δὲν εἶναι ἡ ὑπακοὴ εἰς κανόνας καὶ τύπους, ἀλλὰ ἡ στήριξις τῶν κανόνων καὶ τύπων μὲ δημιουργικὰς πράξεις. Οἱ κώδικες ἡθικῆς δὲν πρέπει νὰ ρυθμίζουν τὴν ἡθικὴν συμπεριφορὰν, ἀλλὰ ἡ ἡθικὴ συμπεριφορὰ, μὲ δημιουργικότητα, τοὺς κώδικας ἡθικῆς⁴. Ἄν δὲν τηρῆται ἡ πορεία αὐτῇ, τότε ὑφίσταται στατικὴ καὶ ὑποκριτικὴ ἡθικὴ ζωὴ. Ἡ ὑπακοὴ τοῦ Ἀβραάμ δὲν εἶναι ἀπλῶς φόβος Θεοῦ μὲ τὴν παρεξηγημένην ἐννοίαν, ἀλλὰ ἀνηφορικὴ πορεία πρὸς εὐρεσιν τοῦ Θεοῦ, πρὸς συνεργασίαν μετ' αὐτοῦ διὰ τὸ δημιουργικὸν ἔργον τῆς ζωῆς. Δὲν εἶναι ἡθικὴ ἀλλὰ δημιουργικὸς τόκος. Ἐπειτα ὁ Δεκάλογος καθ' ἑαυτὸν καὶ ἐφαρμοζόμενος τυπικῶς, χωρὶς τὴν συνεχῆ πορείαν ἐντὸς τῆς ἐρήμου καὶ τὴν συνεχῆ συνομιλίαν μὲ τὸν κρυπτόμενον Θεὸν εἰς τὸ ὅρος Σινᾶ, ἀποτελεῖ νόμον στατικόν, πηγὴν τυραννίας καὶ ἀμαρτωλῶν πράξεων. Ὁ Δεκάλογος ἐδημιουργήθη μὲ ὀδύνην, ὕστερα ἀπὸ δραματικὴν ἔξοδον ἀπὸ τὴν Αἴγυπτον καὶ δραματικὴν πορείαν εἰς τὴν ἐρημον. Αἱ φλόγες καὶ οἱ καπνοὶ τοῦ ὄρους Σινᾶ καὶ ἡ παρουσία τοῦ Θεοῦ ἀποτελοῦν προϋποθέσεις τῆς δημιουργικῆς ἐκφράσεως τῶν ἐντολῶν. Εἰς τὸ ὄρος ἐκωδικοποιεῖτο ἡ δημιουργικὴ ἡθικὴ, ἐνῶ εἰς τοὺς πρόποδας ἐδέσποζεν ἡ εἰδωλολατρία. Μετὰ ταῦτα καὶ ὁ Δεκάλογος καθ' ἑαυτὸν ἐντάσσεται ἢ ἐκπίπτει εἰς τὰ ἐν λόγῳ εἰδῶλα. Διότι εἰς τὴν δημιουργικὴν ζωὴν δὲν προηγεῖται ὁ Δεκάλογος ἀλλὰ ἡ ἔξοδος, ἡ πορεία καὶ ἡ ἀνοδος εἰς τὴν κορυφὴν τοῦ ὄρους. Ἄν δὲν προηγῶνται ὅλαι αὗται αἱ φάσεις, καμμία ἡθικὴ συμπεριφορὰ δὲν ἔμπορεῖ νὰ εἶναι δημιουργικὴ, δυναμικὴ καὶ νὰ ἐκφράζῃ τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ. Ἡ ἀποστέωσις καὶ ἡ ἀπολίθωσις τῆς ἡθικῆς ζωῆς προέρχεται ἀπὸ τὴν πτώσιν τῆς δημιουργικότητος καὶ τὴν ἐμμονὴν μετὰ ταῦτα εἰς τὴν μηχανικὴν νομοτέλειαν τῶν νόμων καὶ τῶν κανόνων.

Πέραν αὐτῶν ἡ Κ. Διαθήκη προωθεῖ ἀκόμη περισσότερον καὶ μέχρι ριζοσπαστικοῦ σημείου τὴν ἀπαίτησιν δημιουργικῆς ἡθικῆς συμπεριφορᾶς, κατὰ τὴν ὁποίαν οἱ κανόνες καὶ αἱ ἐντολαὶ θεμελιώνονται ἐπὶ μιᾶς νέας, ἀνακαινισμένης, ἡρωικῆς καὶ πνευματικῆς ζωῆς. Ἡ Ἐπὶ τοῦ Ὁρους Ὁμιλία θραύει κάθε κώδικα τυπικοῦ μοραλισμοῦ. Ἡ ἡθικὴ συμπεριφορὰ στηρίζεται κατ' ἀρχὴν εἰς τὴν ἀπόλυτον ἐμπιστοσύνην καὶ τὴν ἐξάρτησιν ἀπὸ τὸ θεῖον θέλημα. Τοῦτο

4. Πρβλ. Ἀριστοτέλους, *Ἠθικὰ Εὐδήμια* Α, 6, 1216b. «Οὐ μὲν ἀλλὰ γε περὶ ἀρετῆς, οὐ τὸ εἰδέναι τιμωτάτων τί ἐστιν, ἀλλὰ τὸ γινώσκειν ἐκ τίνων· οὐ γὰρ εἰδέναι βουλόμεθα τί ἐστιν ἀνδρεία, ἀλλ' εἶναι ἀνδρεῖοι· οὐδὲ τί ἐστὶ δικαιοσύνη, ἀλλ' εἶναι δίκαιοι· καθάπερ καὶ ὑγιαίνειν μᾶλλον, ἢ γινώσκειν τί ἐστὶ τὸ ὑγιαίνειν· καὶ εὖ ἔχειν τὴν ἑξιν μᾶλλον, ἢ γινώσκειν τί ἐστὶ τὸ εὖ ἔχειν».

ἀποτελεῖ τὴν πλεον οὐσιαστικὴν καὶ δημιουργικὴν δομὴν τῆς ἀνθρωπίνης ὑπάρξεως. Ἡ συμφιλίωσις μὲ τὸ θεῖον θέλημα σημαίνει συμφιλίωσιν μὲ τὴν ζωὴν καὶ τοὺς νόμους τῆς. Ἡ διαστροφή τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως προέρχεται ἀπὸ τὴν παρχάραξιν καὶ ἀθέτησιν τοῦ θεοῦ θελήματος. Ὁ Χριστὸς παραπέμπει τοὺς ἀνθρώπους εἰς τὴν ἀπλὴν διαδικασίαν τῶν ἐκδηλωμάτων τῆς φύσεως τῶν φυτῶν καὶ τῶν ζώων! Οἱ ἄνθρωποι οὔτε εἰς τὴν ἀπλὴν αὐτὴν διαδικασίαν τῆς φύσεως δὲν ἠμποροῦν νὰ ἐπανεέλθουν, διότι ἐμμένουν εἰς τὴν θεατρικὴν παράστασιν, ὅπου ὑποδύονται τὸν ρόλον τοῦ ἀνθρώπου. Ἐτσι καταλήγουν εἰς τὴν διαστροφήν. Πρέπει λοιπὸν νὰ ἀλλάξῃ ριζικῶς τὸ βάθρον τῆς ὀργανωμένης ζωῆς των. Διὰ τοῦτο τὰ πάντα ἀνατρέπονται καὶ δεσπόζει ὁ ἥρωισμός τῆς δημιουργικότητος καὶ τῆς θείας ἀγάπης. Εἰς τὴν ὁμιλίαν αὐτὴν δὲν γίνεται λόγος διὰ τὴν θεϊκὴν ἀρωγὴν (ὡς χάριν καὶ ἴασιν τῶν τραυμάτων τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως), ἀλλὰ τοῦτο προϋποτίθεται. Διότι εἶναι στενὴ ἡ σχέσις τοῦ ἡθικοῦ ἀνθρώπου τῆς Ἐπὶ τοῦ Ὁρους Ὁμιλίας μὲ τὸν Θεὸν καὶ τὸ θέλημά του. Ἡ ὁμιλία αὕτη κατέχει τὸ κέντρον τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας, διότι ἀνατέμνει τὴν φύσιν τοῦ ἀνθρώπου καὶ δεικνύει τὴν ἀνεπάρκειάν της καὶ συνάμα τὴν ὀρθὴν ἀνάπτυξιν της μὲ τὸν ἥρωικόν καὶ δημιουργικὸν τρόπον ποῦ εἶναι ὁ δρόμος τοῦ θεοῦ ἔργου καὶ θελήματος. Ἡ ἡθικὴ μιᾶς πράξεως τοποθετεῖται εἰς τὸ φρόνημα καὶ ὄχι εἰς τὸν ἐξωτερικὸν μηχανισμόν⁵. Κατὰ συνέπειαν τὸ βάθρον τῆς ἡθικῆς ζωῆς εἶναι ἡ δημιουργικότης, ἡ ὁποία ἔχει στενὴν συνάρτησιν πρὸς τὸ θεῖον θέλημα. Πρόκειται διὰ τὸ ἔργον τῆς συνδημιουργίας, τὸ ὁποῖον αἶρει τὴν ἡθικὴν ὑποκρισίαν καὶ καθιστᾷ τὸν ἄνθρωπον τέλειον, ὡς εἶναι τέλειος ὁ οὐράνιος πατήρ. Ἡ δὲ τελειότης κορυφώνεται εἰς τὴν ἀγάπην, μὲ τὴν ὁποίαν συντελεῖται κάθε δημιουργικὴ πράξις, ὡς συνετελέσθη ἀκριβῶς ὁλόκληρος ἡ δημιουργία τοῦ Θεοῦ. Ἡ ἡθικὴ λοιπὸν συμπεριφορὰ προέρχεται ὡς ἔκφρασις τῆς ἀνεπτυγμένης χριστιανικῆς ζωῆς· εἶναι ἔργον δημιουργικὸν καὶ καταλυτικὸν τοῦ μηδενισμοῦ καὶ τῆς ἀπαισίας καὶ στατικῆς συμβατικότητος. Προηγεῖται ἡ ἀνακάλυψις, ὡς αὐτογνωσία, τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως ἐν σχέσει πρὸς τὸ θεῖον θέλημα, τὸ ὁποῖον ἀποβλέπει εἰς τὴν ἐπίτευξιν τοῦ καθ' ὁμοίωσιν Θεοῦ.

Ἐπὶ τῆς βάσεως αὐτῆς ἀναπτύσσεται ἄλλωστε ἡ χριστιανικὴ διδασκαλία περὶ χάριτος καὶ ζωοποιήσεως ὑπὸ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως, ὡς τοῦτο ἀπαντᾷ ἀργότερον κατὰ λεπτομερῆ καὶ βαθύτατα ἐρμηνευτικὸν τρόπον εἰς τὰς Ἐπιστολὰς τοῦ Ἀποστόλου Παύλου. Διὰ νὰ ἐπιτελεσθῇ τὸ δημιουργικόν, πνευματικὸν καὶ ἀνακαινιστικὸν ἔργον τῆς συμπεριφορᾶς τοῦ ἀνθρώπου, πρέπει νὰ καταστραφῇ ὁ παλαιὸς ἀποτυχημένος ἄνθρωπος τῆς πτώσεως. Διότι ἡ ζωὴ εἰς τὴν πτώσιν καὶ τὸ μηδὲν δὲν ἐναρμονίζεται μὲ τὸ θεῖον

5. Πρβλ. Γεωργίου Ἀντ. Γαλιτῆ, *Ἡ μετάνοια ἐν τῇ Καιρῇ Διαθήκῃ* (Ἀνάτυπον ἐκ τοῦ περιοδικοῦ *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς* 56, 1973) Θεσσαλονίκη 1974, σ. 8.

θέλημα καὶ τῇ δημιουργικότητι. Ἐτσι ἡ χάρις, ποῦ ζωοποιεῖ τὸν ἄνθρωπον, πρὸς κεντρίζει καὶ ἀχρηστεύει τὸν νόμον ἢ κενότατον πρὸς κεντρίζει τὸν νόμον ὡς δημιουργικὴν τελείωσιν. Καταργεῖται ἡ θερχεύεται ἡ ἀπολίθωσις τοῦ νόμου καὶ ὁ ἄνθρωπος δὲν δουλεύει εἰς τὴν νομικὴν καὶ ἡθικὴν ὑποκρισίαν. Ἡ δημιουργικότης κατὰ συνέπειαν εἶναι βαθύτατον ἔργον θερησκευτικῆς διαστάσεως. Ἡ ἥρωικὴ καὶ ἡ ἀποφασιστικὴ στάσις τοῦ ἀνθρώπου, κατὰ τὴν Ἐπὶ τοῦ Ὁρους Ὁμιλίαν, συναντᾷ τὴν ἀνακαινιστικὴν χάριν τοῦ Θεοῦ, ἡ ὁποία θραύει τοὺς φραγμούς τῆς φθορᾶς, τῆς ἀπολίθώσεως, τοῦ νόμου καὶ τῆς στασιμότητος. Ἐτσι τελειώνεται τὸ ἔργον τῆς συνδημιουργίας. Ὁ ἄνθρωπος μὲ τὴν πρᾶξιν αὐτὴν τῆς συνδημιουργίας μεταμορφώνει τὴν στατικὴν ἡθικὴν συμπεριφορὰν εἰς δυναμικὴν καὶ δημιουργικὴν. Τὸ ἥθος λοιπὸν δὲν ἔχει ὡς πηγὴν τύπους καὶ κανόνες, ἀλλὰ τὴν συνολικὴν ζωὴν τῆς ὑπάρξεως εἰς τὴν δημιουργικὴν πορείαν⁶. Ὁ ἄνθρωπος εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν συνεργάζεται μὲ τὸν Θεόν.

Αἱ ἀνωτέρω προϋποθέσεις σημαίνουν ὅτι ἡ ἡθικὴ συμπεριφορὰ, ἡ ὁποία δημιουργεῖ τοὺς κανόνες, ἔχει ἀνοιχτοὺς ὀρίζοντας δράσεως. Ποτὲ δὲν εἶναι δυνατόν νὰ νοηθῇ εἰς περιορισμένα σχήματα. Οἱ ὑπάρχοντες κώδικες ἡθικῆς συμπεριφορᾶς ἀντιπροσωπεύουν ἓνα ἐλάχιστον ἀριθμὸν ἐπινοήσεων, δράσεων καὶ δημιουργικῶν προόδων τῆς πνευματικῆς ζωῆς. Μία δὲ δημιουργικὴ δράσις ἀφ' ἐνὸς μὲν περιορίζει τὸν ἐγωκεντρικὸν μηδενισμόν, ἀφ' ἑτέρου δὲ κινεῖται εἰς πλαίσια ἀπεριόριστου δημιουργικότητος. Ὅσον μεγαλυτέρα εἶναι ἡ ἀσκήσις, ποῦ περιορίζει τὴν ἐγωκεντρικὴν ἐστίαν, τόσον καὶ προοδευτικωτέρα εἶναι ἡ ἡθικὴ δράσις εἰς τὴν περιοχὴν τῆς προσωπικῆς καὶ κοινωνικῆς ζωῆς. Ἐν προκειμένῳ αἱ ἀλλαγὰς εἰς τὸν τρόπον ἐκδηλώσεως τῆς ζωῆς, εἰς τοὺς τύπους καὶ τοὺς κανόνες ὄχι μόνον δὲν ἀποτελοῦν πτώσιν ἢ σχετικοκρατίαν τῆς ἡθικῆς συμπεριφορᾶς, ἀλλὰ δείγματα δημιουργικῆς προόδου. Ἄν δὲν μετεβάλλοντο οἱ κανόνες καὶ οἱ ποικίλοι τρόποι συμπεριφορᾶς, αἱ ἀντιλήψεις καὶ ἐκτιμήσεις ὡς πρὸς τὴν θέσιν καὶ τὸν ρόλον προσώπων καὶ θεσμῶν, τότε θὰ ἐπῆρχετο ἡ χρεωκοπία καὶ ἡ τελεία ἀπολίθωσις τῆς πνευματικῆς ζωῆς. Δὲν ὑπάρχει σχετικοκρατία τῆς ἡθικῆς ζωῆς, διότι ἡ ἀγάπη καὶ ὁ σεβασμὸς τῆς ζωῆς λόγου χάριν εἶναι πράγματα ἀπόλυτα. Οὔτε ἡ μονιμότης καὶ ἡ ἀπολίθωσις κανόνων καὶ ἀντιλήψεων σημαίνει ὅτι ἡ ἡθικὴ εἶναι ἀπόλυτος. Ἀντιθέτως, μία τοιαύτη κατάστασις ἀποτελεῖ ἔκπτωσιν ἀπὸ τὴν προοδευτικὴν δημιουργικὴν ζωὴν. Τὸ ἀπόλυτον τῆς ἡθικῆς δὲν θεμελιώνεται ἐπὶ κανόνων καὶ ἀντιλήψεων, ἀλλὰ ἐπὶ τῆς δημιουργικῆς ζωῆς, ὡς συνδημιουργίας μὲ τὸν Θεόν. Ὑπάρχει πρόοδος ἢ παλινδρόμησις καὶ στασιμότης εἰς τὴν δημιουργικὴν ζωὴν καὶ ὄχι σχετικοκρατία ἡθικῆς ζωῆς ἢ ἀπόλυτοι καὶ ἀμετακίνητοι κανόνες ἡθικῆς. Ἐφ' ὅσον ὑφίσταται ἀπεριόριστος πρόοδος εἰς τὸ καλόν, ὡς δημιουργικὴ

6. Πρβλ. τὸ τοῦ Ἡρακλείτου, «Ἡθὸς ἀνθρώπου δαίμων». H. Diels, IB119.

τελείωσις, υπάρχει και ἀπεριόριστος πρόοδος εἰς τὴν ἠθικὴν συμπεριφορὰν. Ἡ σχετικοκρατία ἀναφέρεται μόνον εἰς τὴν ἀλλαγὴν τῶν ἀντιλήψεων καὶ ἐκτιμήσεων πολιτιστικῶν καὶ θεσμικῶν σχημάτων. Τοῦτο ὄχι μόνον δὲν σημαίνει τὴν σχετικοποίησιν τῆς ἠθικῆς συμπεριφορᾶς, ἀλλὰ ἀποτελεῖ ἀπαραίτητον προϋπόθεσιν διὰ τὴν ἀπεριόριστον πρόοδον τῆς πνευματικῆς ζωῆς εἰς τὰ προσωπικά καὶ κοινωνικά πλαίσια. Ἡ Ἀγία Γραφή, μὲ τὸ προφητικὸν κήρυγμα καὶ τὸ ἔργον τοῦ σταυροῦ καὶ τῆς ἀναστάσεως, παρέχει τὴν ἐκρηκτικὴν δύναμιν ἀνατροπῆς καθεστώτων ποὺ συντελοῦν εἰς τὴν ἀτροφίαν τοῦ πνεύματος καὶ γενικώτερον τῆς ζωῆς. Ἡ δύναμις αὐτὴ εἶναι καταλυτικὴ δρᾶσις κατὰ τῆς εἰδωλολατρίας καὶ τῆς ὑποκρισίας. Κατὰ συνέπειαν, ἀνατρέπονται σχήματα καὶ θεσμοί, ἀντιλήψεις καὶ ἐκτιμήσεις παρελθουσῶν ἐποχῶν. Ἡ δὲ δρᾶσις τῆς δυνάμεως αὐτῆς δὲν περιορίζεται οὔτε ἐξαντλεῖται εἰς ὀρισμένα τοπικά καὶ χρονικά ὅρια. Ὅπου ὑφίσταται Χριστιανισμός, ἐκεῖ ἐκδηλώνεται πάντοτε ἡ καταλυτικὴ αὐτὴ δρᾶσις. Ἀλλως ὑπάρχει εἰς τὴν ἐπιφάνειαν ἀπομίμῃσις ἢ κακέκτυπον χριστιανικῆς ζωῆς.

Ἔτσι ἀκριβῶς φθάνομεν εἰς τὸ θλιβερόν σημεῖον «ἡ χριστιανικὴ ἠθικὴ» νὰ ἀποτελῇ, ὅπως τόσοι ἄλλοι ἠθικοὶ κώδικες, τὴν συντηρητικὴν δύναμιν τῆς παγιώσεως ὀρισμένων δυσκινήτων καὶ ἀκάμπτων σχημάτων ποὺ ἀποτελοῦν τὰ στηρίγματα τῆς ὑποκρισίας. Ὁ ὑποκριτὴς ἐπίσης, στερούμενος τῆς ἀνακαινιστικῆς δυνάμεως μιᾶς πνευματικῆς προόδου, ἔχει ὡς στήριγμα τὴν ἠθικὴν του καὶ ἐπ' αὐτῆς ἀναπαύεται καὶ διέρχεται ἀσφαλεῖς καὶ φαινομενικῶς ἡρέμους στιγμὰς, ἐνῶ τὸ ὑπόβαθρον τῆς ζωῆς του κλονίζεται καὶ ἔρχεται ὁ πνευματικὸς μαρασμός. Ὁ ἐν λόγῳ ὑποκριτὴς ἀδυνατεῖ νὰ συλλάβῃ τὸν τραγικὸν χαρακτήρα τῆς ζωῆς, τὴν ἀνάγκην ἀγῶνος κατὰ τῶν δυνάμεων τοῦ κακοῦ, ἀρκοῦμενος εἰς τὰ ἐξωτερικῶς ἡγυρημένα σχήματα τῆς στατικῆς του ζωῆς. Λίαν χαρακτηριστικῶς καὶ μὲ πολλὴν ἐμφασιν ἡ Ἀγία Γραφή ἐπισημαίνει τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἠθικὴ καὶ ὁ νόμος ἀδυνατοῦν νὰ κατανοήσουν τὸν τραγικὸν χαρακτήρα τῆς ἀμαρτίας καὶ πολλάκις ὀξύνουν τὰ ἀνθρώπινα προβλήματα μὲ τὰ σχήματα ὑποκριτικῆς ζωῆς. Ἡθικὴ καὶ ὑποκρισία ὁμοιάζουν ὡς δίδυμοι ἀδελφοί. Τὸ Εὐαγγέλιον κατεδίδασκε τὴν ἠθικὴν καὶ τὴν ὠδήγησεν εἰς ἀθαρσίαν ἐντὸς τῆς χάριτος. Ἐναντι τῆς ἀμαρτίας ἐκχύνεται ἡ παρήγορος καὶ φιλόανθρωπος χάρις τοῦ Χριστοῦ καὶ ἐναντι τῆς ὑποκρισίας ἡ φοβερὰ ὀργή του. Ἐκ τοῦ γεγονότος αὐτοῦ κατανοεῖται τὸ βάθος τῆς ἀνθρωπιᾶς, τὴν ὁποίαν περιέχει τὸ εὐαγγελικὸν κήρυγμα. Συνάμα διαφαίνεται καὶ ὁ μέγιστος βαθμὸς διαστροφῆς τῶν ἠθικολόγων. Ρίζα κάθε ἀμαρτήματος εἶναι ἡ ἀνταρσία κατὰ τοῦ Θεοῦ μὲ τὴν ἄρνησιν τῆς ζωοποιῦ χάριτος, μὲ τὴν παραγνώρισιν τοῦ κατ' εἰκόνα. Ἡ θεραπεία κατὰ συνέπειαν κάθε ἀμαρτίας εἶναι ἡ ζωοποίησις τῆς ἀνθρωπίνης ὑπάρξεως καὶ ὄχι ἡ ἐμμόνη καὶ ἡ προσκόλλησις εἰς τὸ εἶδωλον τῆς ἠθικῆς.

Κατὰ ταῦτα αἱ μορφαὶ συμπεριφορᾶς, κατὰ τὴν χριστιανικὴν ἠθικὴν, δὲν κρίνονται ἀπὸ τὸν μηχανισμόν τῶν ἐξωτερικῶν ἐκδηλώσεων, πράξεων καὶ

καθηκόντων. Αἱ ἐκδηλώσεις καὶ πράξεις τοῦ Χριστιανοῦ καθορίζονται ἀπὸ τὸ βάθος τῆς πνευματικῆς ζωῆς. Τὸ ἄψογον κατὰ τὴν ἐξωτερικὴν ἐκδήλωσιν τῶν πράξεων, χωρὶς τὴν ἀνάλογον πνευματικότητα, ἡμπορεῖ νὰ ὀφείλεται ὄχι μόνον εἰς μίαν ἀνείλικρινειαν καὶ διαβρωτικὴν ὑποκρισίαν, ἀλλὰ καὶ εἰς μίαν εἰλικρινῆ καὶ συνάμα μηχανικὴν συμμόρφωσιν πρὸς ὀρισμένους κανόνες καὶ ἐπιταγὰς. Καὶ ἡ συμπεριφορὰ αὐτὴ δὲν ἡμπορεῖ νὰ θεωρηθῇ χριστιανικὴ καὶ τελειωτικὴ ἀπὸ ἀπόψεως πνευματικῆς ζωῆς. Ἐναντι μιᾶς τοιαύτης ἐξωτερικῶς ὀρθῆς καὶ μηχανικῆς συμπεριφορᾶς ἀντιπαραβάλλεται τὸ χριστιανικὸν ἰδεῶδες τῆς συνεχοῦς προόδου καὶ θυσίας δι' ἔργα ὑψηλὰ καὶ μεγάλα, τὰ ὅποια πλουτίζουν τὴν προσωπικὴν καὶ κοινωνικὴν ζωὴν. Τὰ ὑποκριτικὰ ἐκδηλώματα, ὅσον ἄψογον ἐμφάνισιν καὶ ἂν ἔχουν, εὐκόλως ἡμποροῦν νὰ ἐλεγχθοῦν καὶ νὰ κριθοῦν ἀνεπαρκῆ καὶ μὴ χριστιανικά. Τὰ ἔχοντα βάθος πνευματικῆς ζωῆς ἐκδηλώματα παρέχουν καὶ ἀμεσωτάτην ἀπόδειξιν τοῦ βάθους των. Ἐκ τῶν καρπῶν γνωρίζεται τὸ δένδρον, κατὰ τὴν ἀλήθειαν, τὴν ὁποίαν ἐκήρυξεν ὁ Χριστός. Τὸ δὲ χριστιανικὸν δένδρον διὰ νὰ ἔχῃ τοιαύτην δυνατότητα καὶ ἰδιότητα παραγωγῆς πνευματικῶν ἔργων, πρέπει νὰ ἐγγλιματισθῇ εἰς τὸ χριστιανικὸν περιβάλλον, ὄχι μὲ ἔννοιαν τυπικὴν καὶ ὑποκριτικὴν, ἀλλὰ οὐσιαστικὴν καὶ πραγματικὴν. Διὰ τοῦτο οἱ πατέρες τῆς Ἐκκλησίας ἐπιμένουν μὲ πολλὴν προσήλωσιν εἰς τὴν ἀνάγκην μεταμορφώσεως τῆς ρίζης καὶ μεταφυτεύσεως αὐτῆς εἰς τὸ μυστηριακὸν καὶ μυστικὸν πνεῦμα τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς. Τότε ἡ ἠθικὴ ζωὴ αἶρει καὶ καταργεῖ τὸ σῶμα τοῦ θανάτου, τοὺς φραγμοὺς τῆς ὑποκριτικῆς ζωῆς, καὶ πορεύεται εἰς τὴν τελειωτικὴν θέωσιν καὶ ἀφθαρσίαν. Τὰ μυστήρια καὶ ἡ κατὰ Χριστὸν ζωὴ, ὡς ἐκφάνσεις τοῦ ἐνιαίου μυστηρίου τῆς Ἐκκλησίας, ἀποτελοῦν τὸ μοναδικὸν πρόσφορον ἔδαφος, ὅπου εὐδοκιμεῖ ἡ ἀνθρωπίνη ἀρετὴ καὶ δρᾶσις κατὰ τὸ χριστιανικὸν ἰδεῶδες. Κατὰ τὴν πατερικὴν θεολογίαν ἡ σχέσις δημιουργίας καὶ Θεοῦ ἐκφράζεται ἐκτύπως καὶ πνευματικῶς εἰς τὴν συνένωσιν φυσικῆς καὶ μεταφυσικῆς διαστάσεως. Ἡ Ἐκκλησία ὡς μυστικὸς καὶ μυστηριακὸς ὀργανισμός, ὡς ζύμη καὶ προσδευτικῶς βαίνουσα μεταμορφωτικὴ δύναμις, παρέχει τὸ πρόσφορον ἔδαφος τῆς ἀναπτύξεως χριστιανικῆς ζωῆς. Εἰς αὐτὸ αἱ μορφαὶ ἠθικῆς συμπεριφορᾶς ἐμπλουτίζονται ἐσωτερικῶς καὶ ἐκφράζονται μὲ τὴν δύναμιν τῆς πνευματικῆς ζωῆς, εἰς τὴν ὁποίαν ἐκλαμπρύνεται τὸ κατ' εἰκόνα Θεοῦ μὲ τὸ δῶρον τῆς δημιουργικότητος.

3. Τὸ ἠθικὸν χρέος

Χρέος ἠθικόν, ὡς πρᾶξις συγκεκριμένη, ἡμπορεῖ νὰ θεωρηθῇ κάθε συμπεριφορὰ ποὺ συντελεῖ εἰς τὴν κατὰ φύσιν ἀνάπτυξιν τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως καὶ τὴν πρόοδον τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου. Τὸ χρέος αὐτὸ πολλάκις ἐκφράζεται ὡς

ἀφοσίωσις, θυσία καὶ ἀγάπη πρὸς τὸν ἄνθρωπον. Ἡ ὑψηλὴ ἔννοια τοῦ χρέους δὲν ἔμπορεῖ νὰ συμβιβασθῇ πρὸς τυπικὴν ἐκτέλεσιν ἐνὸς καθήκοντος, ἀλλὰ πρὸς τὴν τελείωσιν τῆς ζωῆς. Ποία ὁμῶς εἶναι ἡ ἀρχὴ τοῦ χρέους; Μήπως ἡ εὐδαιμονία τῆς ἀνθρωπότητος; Ἡ εἶναι ἡ καλλιέργεια καὶ ἡ ἐξυψώσις κάθε ὑπάρξεως πού ἐπιτελεῖ τὸ χρέος; Οἱ ἠθικολόγοι ὀρίζουν τιμωρίας διὰ τοὺς παραβάτας τῶν καθηκόντων καὶ κυρίως ἐπιμένουν ἐπὶ τῶν ἐπιπτώσεων εἰς τὸ κοινωνικὸν σύνολον, τὰς ὁποίας ἔχει ἡ μὴ ἐφαρμογὴ ἐνὸς καθήκοντος. Πάντως εἰς τὰς περισσοτέρας τῶν περιπτώσεων γίνεται ἓνας συνδυασμὸς μεταξὺ γενικῆς καὶ ἀτομικῆς εὐδαιμονίας, ὡς ἀποτελέσματος τῆς ὀρθῆς ἠθικῆς συμπεριφορᾶς. Ἔτσι ὠφελεῖται τὸ κοινωνικὸν σύνολον ἢ ἱκανοποιεῖται τὸ θεῖον θέλημα ἀφ' ἐνὸς καὶ ἡ ἠθικὴ συνείδησις ἐξυψώνεται μὲ μίαν ἀντίστοιχον ἱκανοποίησιν καὶ ὠφέλειαν ἀφ' ἐτέρου. Εἰς τὰ πλαίσια αὐτὰ κινεῖται συνήθως οἱ ἠθικολόγοι, ἀνεξαρτήτως τῶν ὑψηλῶν ἀρχῶν, τὰς ὁποίας ἐνίοτε ἐπισημαίνουν ὡς καθοριστικούς παράγοντας τῆς ἠθικῆς ζωῆς. Πάντως ἐναντι τῶν στενῶν τούτων ὁρίων διακρίνονται καὶ εὐρύτερα πλαίσια εἰς περισσότερον καλλιεργημένους ἠθικολόγους, οἱ ὅποιοι τὸ χρέος, κατὰ τὴν ὑψηλὴν ἠθικὴν συμπεριφορὰν, θεωροῦν ὡς προερχόμενον ἀπὸ μίαν ἀνωτέραν πνευματικὴν καλλιέργειαν ἀφ' ἐνὸς καὶ ἀπὸ κίνητρα πού συντελοῦν εἰς τὴν πρόοδον τῆς πνευματικῆς ζωῆς ἀφ' ἐτέρου. Ἡ θεωρία τοῦ Kant, λόγου χάριν, περὶ αὐτονομίας τῆς ἠθικῆς λειτουργίας ἐπισημαίνει τὸν ὑποκειμενικὸν χῶρον τῆς ἐλευθερίας καὶ τὴν δυνατότητα ἀναπτύξεώς της κατὰ τὴν ἠθικὴν συμπεριφορὰν πού ρυθμίζει τοὺς κοινῶς καὶ παγκοσμίως ἀνεγνωρισμένους ἠθικοὺς κανόνες. Ἡ ἐν λόγῳ αὐτονομία, σὺν τοῖς ἄλλοις, ἐκφράζει καὶ τὸ θρησκευτικὸν βάθος μιᾶς ζωῆς, ἡ ὁποία καταξιώνει μεταφυσικῶς τὸν ἄνθρωπον. Ὅσον ἀναιμικὴ καὶ ἂν φαίνεται ἡ ἠθικὴ τοῦ Kant, θέλει νὰ ἐπισημάνῃ τὴν ἐκτέλεσιν τοῦ χρέους, ὡς ἐνέργειαν καθάρσεως καὶ ἐξυψώσεως τῆς ὑπάρξεως. Ἡ ἀνθρωπίνη ὑπαρξίς ἐν προκειμένῳ καθορίζεται καὶ ἀναπτύσσεται μὲ ἰδικούς της νόμους κατὰ τὴν ἐπιτέλεσιν τοῦ ἠθικοῦ χρέους. Εἰς τὴν ἐν λόγῳ ἠθικὴν δὲν ἔμπορεῖ κανεὶς νὰ διίδη ὠφελιμιστικὰ κριτήρια, οὔτε αὐτὰ πού συντελοῦν εἰς μίαν ἐγωκεντρικὴν εὐδαιμονίαν τῆς ἀνθρωπότητος. Τὸ πρωταρχικὸν εἰς τὴν ἠθικὴν συμπεριφορὰν εἶναι ἡ ἐκδήλωσις τῆς ἐλευθερίας καὶ αὐτονόμου προσωπικότητος. Κατὰ δὲ τὴν λειτουργίαν αὐτὴν συντελεῖται ἡ καλλιέργεια τῆς ὑπάρξεως. Ἡ ζωὴ μὲ τὴν δραματικότητά της, τὸ πνεῦμα μὲ τὴν ὕλικὴν δομὴν, δὲν φαίνονται εἰς τὸ προσκήνιον τῆς ἠθικῆς δράσεως. Ἔτσι ἡ ἠθικὴ τοῦ Kant καθίσταται αὐτόνομος καὶ ἀναιμική. Ἐν τούτοις ἔχει ἀπίστευτον βάθος καὶ μάλιστα θρησκευτικόν, διότι καταρρίπτει τὴν βάσιν τοῦ ὠφελιμισμοῦ καὶ στρέφεται εἰς τὸν χῶρον τῆς ἐλευθερίας τοῦ ὑποκειμένου. Παραδόξως, θὰ ἔλεγε κανεὶς, ὅτι εἰς τὸν Kant ἀκούεται ἡ ἀσθενικὴ καὶ προδρομικὴ φωνὴ τοῦ ὑπαρξισμού. Ὑπάρχει δηλ. μία πλευρὰ εὐνοϊκή, ἡ ὁποία ἔμπορεῖ νὰ θεωρηθῇ ὡς βᾶσις τοῦ δημιουργικοῦ ἠθικοῦ χρέους. Βεβαίως, ἡ αὐτονομία τοῦ ἠθικοῦ κόσμου τῆς καντιανῆς φιλοσοφίας ἀπομακρύνει

καὶ παραμερίζει τὸν θεῖον παράγοντα εἰς ἀπρόσιτον περιοχὴν⁷.

Ἐξ ἄλλης ἀπόψεως καὶ ὑπὸ διαφορετικὸν πρίσμα ἡ ἠθικὴ τοῦ Bergson παρουσιάζεται δυναμικὴ καὶ δημιουργικὴ. Ἐναντι τῆς στατικότητος τῶν συνήθων ἠθικῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν ἠθικολόγων προβάλλονται οἱ δυναμικῶς καὶ δημιουργικῶς βιώνοντες τὸ ἠθικὸν χρέος. Εἰς τὴν πορείαν μιᾶς τοιαύτης ἠθικῆς συμπεριφορᾶς διαφαίνεται ἡ δημιουργὸς ἐξέλιξις ὁλοκλήρου τῆς πραγματικότητος. Ἡ ἠθικὴ τοῦ Bergson, εἰς τὴν καθαρὰν καὶ δυναμικὴν περιοχὴν, ἐξαφανίζει τοὺς στατικούς καὶ ἀπολιθωμένους κανόνες τῆς στοιχειώδους ἠθικῆς ζωῆς καὶ τῆς ὑποκρισίας. Τὸ κακόν, ὅσον καὶ ἂν προβάλλεται εἰς ἔκτασιν καὶ δύναν, τελικῶς ἐκφυλίζεται καὶ στατικοποιεῖται, ἐνῶ αἱ μεγάλαι καὶ δημιουργικαὶ πράξεις τῶν ἐκλεκτῶν ἀποτελοῦν τὸ δημιουργικὸν προχώρημα τῆς ζωῆς. Ὁ ἀριστοκρατισμὸς αὐτὸς εἶναι φαινομενικός. Θὰ ἦτο δυνατόν νὰ παρακαμφθῇ, ἂν ἐγίνοντο ὀρισμένοι διευκρινίσεις ἢ συμπληρώσεις. Ἡ ἠθικὴ ζωὴ, ὡς ἀπόρροια πνευματικῆς προόδου, εἶναι προνόμιον τοῦ κάθε ἀνθρώπου καὶ τῆς κάθε ἐποχῆς, ὑπὸ τὴν προϋπόθεσιν ἡ ἀνθρωπίνη ζωὴ νὰ σπάζῃ τὰ φράγματα τοῦ ὑποκριτικοῦ καὶ μηχανικοῦ τρόπου συμπεριφορᾶς μὲ τὴν ἀνακάλυψιν τοῦ πνευματικοῦ βάθους τῆς ὑπάρξεως.

Ἀπὸ χριστιανικῆς ἀπόψεως τὸ ἠθικὸν χρέος εἶναι συνυφασμένον μὲ τὴν πνευματικὴν ζωὴν πού αἶρει τὴν εἰδωλολατρίαν καὶ τὸν μηδενισμόν. Ἡ χριστιανικὴ ζωὴ, ὡς παρουσιάζεται εἰς τὴν Ἀγίαν Γραφὴν καὶ τὴν πατερικὴν θεολογίαν, ἀποτελεῖ συνεχῇ μαρτυρίαν καὶ δοκιμασίαν τοῦ περιεχομένου τῆς πίστεως καὶ τῆς ἀγάπης, τὸ ὅποιον ἀποκλειστικῶς καθορίζει τὸ ἠθικὸν χρέος. Τὸ δὲ περιεχόμενον αὐτὸ εὐκόλως ἀλλοιώνεται εἰς τὴν κοινωνικὴν ζωὴν, δὲν ἔμπορεῖ δὲ νὰ διακριθῇ ὡς ἀλλοιωμένον, καθ' ὅσον κατέχει πάντοτε τὸ ἐπίχρισμα τῆς χριστιανικότητος. Ὁ Χριστιανὸς ὀφείλει νὰ ὑπερβῇ δύο βασικάς δυσχερείας· νὰ καθάρῃ τὴν λατρευτικὴν του ζωὴν ἀπὸ τὰ εἰδῶλα καὶ νὰ θυσιάσῃ τὸν ἑαυτὸν του διὰ τὴν κοινωνικότητα. Ἡ θυσία αὕτη εἶναι ἡ ὑπερβάσις τοῦ ἐγωκεντρικοῦ εἰδώλου. Ὁ Θεὸς εἶναι πνεῦμα καὶ Δημιουργός· ὁ ἄνθρωπος εἶναι πνεῦμα κτιστόν, δημιουργημὰ ἀπὸ τὸν αἰσθητὸν καὶ τὸν νοητὸν κόσμον. Ἡ ἐκ τοῦ μηδενὸς προέλευσις του τὸν ὠθεῖ πρὸς τὴν περιοχὴν τῶν εἰδώλων. Ὁ Ἰουδαϊσμός, ἐνῶ εἶχε τὴν ὀρθὴν πίστιν εἰς τὸν Θεὸν καὶ ἐπολέμει τὴν εἰδωλολατρίαν, περιέπεσεν εἰς τὴν εἰδωλολατρικὴν παγίδα τοῦ νομικισμοῦ, τὸν ὅποιον πολεμοῦν νὰ καταρρίψουν οἱ προφῆται. Ἡ εἰδωλολατρικὴ αὕτη παγὶς ἐνεδρεύει εἰς κάθε πτυχὴν τῆς χριστιανικῆς ζωῆς. Συντρίβεται δὲ ἡ παγὶς μόνον μὲ τὰς δύο ἀνηφορικὰς ἀνόδους τῆς πίστεως καὶ τῆς ἀγάπης. Ἡ πίστις

7. Βλ. κυρίως τὰ ἔργα τοῦ Kant, *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*, Hamburg 1963, ἰδίᾳ εἰς σ. 10 κ. ἐ. *Die Religion innerhalb der Grenzen der blossen Vernunft*, Leipzig 1903, ἰδίᾳ εἰς σ. 100 κ. ἐ.

καθαίρει την ζωήν από μίαν λατρείαν ειδωλολατρικήν. Ὁ Θεὸς συντρίβει καθε εἰδωλόν. Εἶναι τὸ πνεῦμα καὶ ἡ ἀλήθεια. Ἡ δημιουργία ζωοποιεῖται ἀπὸ τὸ πνεῦμα καὶ τὴν ἀλήθειαν. Ὁ ἓνας ἀνηφορικὸς δρόμος, ὡς εἶναι ὁ δρόμος αὐτὸς τῆς πίστεως, ἀπαιτεῖ ἀνὰ πᾶσαν στιγμήν τὴν θυσίαν τῶν προσφιλῶν ἀντικειμενικῶν, μαγικῶν καὶ ειδωλολατρικῶν παραστάσεων περὶ Θεοῦ. Καθῆκον ἡ χρέος, ὡς λέγουν χριστιανοὶ ἠθικολόγοι προχείρως, εἶναι ἡ λατρεία τοῦ ἀληθινοῦ Θεοῦ. Τί εἶναι ὁμῶς αὕτη ἡ λατρεία; Ἀπλῶς μία συμμόρφωσις πρὸς τὴν ἀφηρημένην ἐπιταγὴν ἀποφυγῆς τῆς ειδωλολατρίας; Ἀσφαλῶς ὄχι. Ἡ ἀπαλλαγὴ ἀπὸ τὴν νόσον τῆς ειδωλολατρίας συντελεῖται μὲ τὴν δημιουργικὴν ἐξυψώσιν τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὴν νίκην τῶν εἰδώλων τοῦ μηδενός. Ὁ ἄνθρωπος εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ εἶναι φίλος καὶ συνομιλητὴς μὲ τὸν Θεόν, συνδημιουργὸς καὶ συνεργός⁸. Τότε λατρεῖ τὸν Θεόν ὡς πνεῦμα καὶ μὲ ἀληθινὴν ζωήν. Αὐτὸς εἶναι ὁ ἀνηφορικὸς δρόμος τῆς πίστεως. Παράλληλος πρὸς αὐτὸν εἶναι καὶ ὁ δρόμος τῆς ἀγάπης. Τὸ ἐγωκεντρικὸν εἶδωλον θραύεται καὶ ὁ ἄνθρωπος, μετὰ κοπιώδη πορείαν, τοποθετεῖται εἰς τὴν σφαῖραν τῆς κοινωνικότητος. Ἐνῶ αὐξάνει ὡς πρόσωπον καὶ προσωπικὴ ζωὴ, αἱ ρίζαι τοῦ ἀπλώνονται βαθέως εἰς κοινωνικὰ στρώματα. Καθῆκον τοῦ ἀνθρώπου εἶναι νὰ ἀγαπᾷ τὸν πλησίον, ἀλλὰ χωρὶς προσκόλλησιν εἰς ὠφελιμιστικὰ βλέψεις καὶ ἐξαρτήσεις. Ἡ δημιουργικὴ ἀγάπη τοῦ Θεοῦ καθίσταται δημιουργικὴ ἀγάπη τοῦ ἀνθρώπου. Αὐτὸς εἶναι ὁ ἀνηφορικὸς δρόμος τῆς ἀγάπης, μία θυσία τῶν ἐγωκεντρικῶν βλέψεων. Ἡ δὲ κατάκτησις τῶν δρόμων αὐτῶν γίνεται μόνον μὲ τὴν ἀνάπτυξιν πνευματικῆς ζωῆς. Ὁ Χριστιανὸς προοδεύει εἰς τὴν πορείαν του καὶ ἡ χάρις τοῦ Θεοῦ τὸν συναγτᾷ καὶ τὸν ζωοποιεῖ εἰς τὴν ἐπίμοχθον προσπάθειαν προσεγγίσεως τῆς θείας ζωῆς. Μόνον ὑπὸ τὰς προϋποθέσεις αὐτὰς ὑπάρχει ἀληθινὴ χριστιανικὴ ζωὴ καὶ ἀληθινὸν χριστιανικὸν χρέος. Τὸ χρέος αὐτὸ δὲν εἶναι κανὼν καὶ ἐπιταγή, ἀλλὰ δρᾶσις καὶ τόκος μιᾶς αὐξανομένης ζωῆς. Ἡ δύναμις τοῦ ἠθικοῦ αὐτοῦ χρέους εἶναι μεγίστη καὶ ἀνατρεπτικὴ τῶν ὑποκριτικῶν σχημάτων τοῦ στατικοῦ ἠθικισμοῦ μιᾶς ζωῆς ποῦ ἔχει μόνον χριστιανικὸν ἐπίχρισμα. Ἡ ζωὴ αὕτη ἀποτελεῖ καὶ τὴν κατασφυοφάντησιν τοῦ Χριστιανισμοῦ.

Ὁ πολὺς Nietzsche ἀνέτρεψε κατ' ἀρχὴν τὸν ὑποκριτικὸν τρόπον χριστιανικῆς ζωῆς καὶ μετὰ ταῦτα ἐθεοποίησε τὸ ἐνστικτὸν τῆς δυνάμεως⁹. Δὲν εἶχεν ἄδικον εἰς τὰς ἀντιδράσεις του αὐτάς, διότι ποτὲ δὲν ἐδοκίμασε τὴν ἐκρηκτικῶς ἐνεργουμένην δύναμιν τῆς χριστιανικῆς ζωῆς. Ἡ δύναμις τῆς ζωῆς αὐτῆς,

8. Ἰω. 15, 14 - 15. Α' Κορινθ. 3, 9.

9. Βλ. κυρίως τὰ ἔργα τοῦ Nietzsche, «Jenseits von Gut und Böse», ἐν *Werke in drei Bänden*, τόμ. Β', München 1966, καὶ ἰδίᾳ εἰς σ. 735 κ. ἐ. «Zur Genealogie der Moral», ἐν *Werke in drei Bänden*, τόμ. Β', München 1966, καὶ ἰδίᾳ εἰς σ. 898 κ. ἐ. «Die Geburt der Tragödie», ἐν *Werke in drei Bänden*, τόμ. Α', München 1966, καὶ ἰδίᾳ εἰς σ. 52 κ. ἐ.

ἡ ὁποία τοῦ ἦτο ἄγνωστος, ἀντικατεστάθη μὲ τὴν δύναμιν τοῦ ἐνστικτοῦ ποῦ ἐπιζητεῖ τὴν πλήρωσιν καὶ ἀνάδειξιν τῆς ὑπάρξεως. Αἱ προθέσεις τοῦ Nietzsche εἶναι χριστιανικαί, ἀνεξαρτήτως τοῦ ὅτι ἀντιτάσσει τὸν Διόνυσον πρὸς τὸν Ἑσταυρωμένον. Ἡ δύναμις τοῦ σταυροῦ δὲν εἶναι θεωρητικὴ ἀπόφανσις ἡ ξηρὸς καὶ μοραλιστικὸς τρόπος ζωῆς. Οὔτε τὸ ἠθικὸν χρέος τοῦ Χριστιανοῦ μὲ τὸν σταυρὸν εἶναι ἡ ειδωλολατρικὴ προσκόλλησις εἰς τυπικὰς καὶ νομικιστικὰς ἐντολάς. Ὁ σταυρὸς εἶναι νίκη κατὰ τῆς φθορᾶς. Ἄν δὲ ἡ νίκη αὕτη φαίνεται εἰς συγκεκριμένους μορφάς, περιττεῖται κάθε ἀντίδρασις τῆς νιτσεικῆς φιλοσοφίας μὲ τὴν θεοποίησιν τοῦ ἐνστικτοῦ τῆς ζωῆς ποῦ ἐπιδιώκει δύναμιν. Ἡ καλύτερον, κάθε παρομοία ἀντίδρασις προσεγγίζει τὸν χριστιανικὸν δρόμον τῆς θυσίας. Ἀλλωστε ἡ διονυσιακὴ ὁρμὴ ποῦ θραύει τὴν παγωμένην κρούσταν τῆς ὑποκριτικῆς ζωῆς ἐνέχει χριστιανικὸν χυμὸν ποῦ ἀπορρέει ἀπὸ τὸ κατ' εἰκόνα Θεοῦ. Ὁ Nietzsche περισσότερο ἀπὸ κάθε ὑποκριτὴν Χριστιανὸν ἠδύνετο νὰ βαδίσῃ τὸν δρόμον τοῦ σταυροῦ καὶ τῆς ἀναστάσεως.

Πολλάκις δὲ ἀνήσυχα καὶ δημιουργικὰ πνεύματα ἐνοχλοῦνται ἀπὸ τὴν ἠθικὴν, τὴν ὁποίαν θεωροῦν ὡς ἐχθρὸν τῆς προχωρημένης πνευματικῆς ζωῆς καὶ μάλιστα εἰς τὸν χῶρον τῆς τέχνης. Πολλοὶ πανικοβάλλονται καὶ θεωροῦν τοὺς ἐκπροσώπους τῶν τάσεων αὐτῶν ὡς ἐπικινδύνους ἢ ἀνηθικούς. Ἐν προκειμένῳ τὰ κριτήρια πρὸς ἐκτίμησιν τῶν ἐκπροσώπων αὐτῶν προέρχονται ὡπωσδήποτε ἀπὸ τὸν χῶρον τῆς παγωμένης καὶ χωρὶς δημιουργικότητά ἠθικῆς συμπεριφορᾶς. Ἰσως οἱ μεγάλοι αὐτοὶ δημιουργοὶ τοῦ πνεύματος εἶναι εὐεπίφοροι εἰς καταλυτικὰς πράξεις, ἴσως δὲν ἤμπορουν νὰ κατανοηθοῦν καὶ ἀποτελοῦν κίνδυνον παρερμηνείας καὶ δημιουργίας ἠθικῶν ἐκτροπῶν εἰς τὴν ζωήν ἄλλων ἀνθρώπων. Τοῦτο ὁμῶς εἶναι ἄλλο πρόβλημα. Ἡ ζωὴ των δηλ. κατὰ κανόνα εἶναι δημιουργικὴ καὶ ἀπαιτητικὴ περισσοτέρας εἰλικρινείας καὶ προοδευτικότητος. Ἐπιδιώκουν κάτι ποῦ ἐξυψώνει τὴν ὑπαρξιν, μακρὰν τῶν ἠθικῶν περιορισμῶν, οἱ ὅποιοι εἶναι ἀπλῶς μηχανικοὶ καὶ ὠφελιμιστικοί. Εἰς βάθος ὑπάρχει ἡ ἀληθινὴ ἠθικὴ ζωὴ, τὸ ἀληθινὸν ἠθικὸν χρέος ποῦ προέρχεται ἀπὸ πνευματικότητα καὶ καταξιώνει τὴν προσωπικὴν καὶ κοινωνικὴν ζωήν. Ἰσως (καὶ εἶναι πολὺ φυσικόν) δὲν παρατηρεῖται τελειότης, ἴσως ὁ ἀνηφορικὸς δρόμος εἶναι εἰς αὐτοὺς ἀτελείωτος καὶ ἔτσι λυγίζουν ὑπὸ τὸ βάρος τοῦ πνευματικοῦ πλούτου. Ὅλα αὐτὰ συμβαίνουν. Ἡ τάσις ὁμῶς τῶν δημιουργῶν αὐτῶν εἶναι νὰ κατακτήσουν τὰ μυστικὰ τῆς πνευματικῆς ζωῆς, μακρὰν τῶν ἐπιρροῶν τῆς συμβατικῆς καὶ ὑποκριτικῆς ἠθικῆς. Διὰ τοῦτο πολλάκις ὑποφέρουν, ἐπιδιώκοντες νὰ ζήσουν ὅ,τι εἶναι αὐθόρμητον ἀποτέλεσμα καὶ φυσικὴ ἐπιταγὴ τῆς ζωῆς. Ἐτσι ὁμῶς ἔρχονται εἰς σύγκρουσιν περισσότερο μὲ τὴν παγωμένην καὶ δυσκίνητον ἠθικὴν τῶν τύπων, παρὰ μὲ τὴν δύναμιν τῆς πνευματικῆς ζωῆς. Τὸ ἠθικὸν χρέος δι' αὐτοὺς καθίσταται πράξις χωρὶς νόημα. Προηγεῖται, κατὰ τὴν ἐπίμονον κρίσιν των, ἡ ζωὴ καὶ αὕτη μόνον παρέχει τὰ κριτήρια τῆς ἠθικῆς συμπεριφορᾶς.

Πάντως όπως και αν έχη το πράγμα, η πνευματική ζωή, που προάγει τον πρόσωπον και την κοινωνίαν, όχι μόνον συμβιβάζεται προς την δημιουργικήν ήθικην, αλλά και αποτελεί την πηγήν του δημιουργικοῦ ἡθους. Ἡ τυποποιημένη και σχολαστική ήθική, που κατατάσσει τὰ καθήκοντα τοῦ κάθε ἀνθρώπου εἰς τρεῖς κατηγορίας ὡς σχέσεις πρὸς τὸν Θεόν, τὸν πλησίον και τὸν ἑαυτὸν του, δὲν ἀνταποκρίνεται εἰς τὴν λειτουργικὴν δομὴν τῆς πνευματικῆς ζωῆς που ἐμπλουτίζει και καταξιώνει τὴν ἡθικὴν λειτουργίαν. Ἡ δρᾶσις τοῦ ἀνθρώπου ὡς σχέσις πρὸς τὰ ἔξω δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐκτιμηθῇ καθ' ἑαυτήν, ἀν δὲν προηγηθῇ ἀνάπτυξις τῆς πνευματικῆς του ζωῆς και δὲν στερεωθῇ ἡ σχέσις του πρὸς τὴν ζωὴν καθόλου. Μόνον ὅταν ὑπάρξῃ καλλιέργεια και πνευματικὴ ἀνάπτυξις, ἡ δρᾶσις ἡμπορεῖ νὰ εἶναι ἀποδοτικὴ εἰς τὴν ζωὴν. Ἀλλως ἡ συνήθεια ἡ ὁ ἀναγκασμὸς διὰ συμμόρφωσιν πρὸς μίαν κατηγορίαν καθηκόντων συντελεῖ ἀναποτρέπτως εἰς τὴν ἀπολίθωσιν και ἀπονέκρωσιν τῆς ἡθικῆς συμπεριφορᾶς. Οἱ ἡθικολόγοι πολλάκις, ἐπηρεασμένοι κατὰ τὸ μᾶλλον και ἡττον φορτικῶς ἀπὸ τὸ νομικὸν πνεῦμα, ἐνδιαφέρονται μόνον διὰ τὴν συμμόρφωσιν πρὸς τὴν ὁμάδα τῶν καθηκόντων και διὰ τὰ ἐξ αὐτῆς τῆς συμμορφώσεως ἀπορρέοντα ἀγαθὰ και ὄχι διὰ τὴν πρόοδον και τὴν ἀνύψωσιν τῆς προσωπικῆς και κοινωνικῆς ζωῆς. Ἐτσι δὲν εἶναι παράδοξον τὸ γεγονὸς τῆς παραδοχῆς και ἀπὸ χριστιανούς ἡθικολόγους τῆς περιπτώσεως συγκρούσεως καθηκόντων. Κατὰ συνέπειαν τὰ καθήκοντα ἐκλαμβάνονται μεμονωμένα τὸ ἓνα ἀπὸ τὸ ἄλλο και κατὰ τινὰ τρόπον αὐτόνομα. Ἐτσι εἰς ὠρισμένας περιπτώσεις ἐρχονται, κατὰ τὴν ὀφειλομένην ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου δρᾶσιν, εἰς σύγκρουσιν. Κατὰ τὴν πρωτοφανῶς σχολαστικὴν και ἀναιμικὴν αὐτὴν θεωρίαν συμβαίνουν δύο τινά: 1) γίνεται τοῦλάχιστον ἐμμέσως ἀποδεκτὸν ὅτι ἡ ἐπιτέλεσις κάθε καθήκοντος, ἐφ' ὅσον δὲν συγκρούεται πρὸς ἓνα ἄλλο, ἀποτελεῖ πράξιν ἀπλήν, χωρὶς πάλην και συγκρούσεις και 2) ὑπάρχει μίᾳ ἱεραρχία ἀνωτέρων και κατωτέρων καθηκόντων, ὥστε εἰς περίπτωσιν τυχαίας συγκρούσεως νὰ ἐπιλέγῃ κανεὶς τὸ ἀνώτερον καθήκον και νὰ θυσιάζῃ τὸ κατώτερον. Ἐτσι τὸ καθήκον πρὸς τὴν ζωὴν τοῦ ἑαυτοῦ μας εἶναι ἀνώτερον ἀπὸ τὸ καθήκον πρὸς τὴν ζωὴν τοῦ πλησίον. Κατὰ συνέπειαν ἡ αὐτοαμύνη εἶναι ἡθικῶς ἐπιτρεπτὴ και ὁ φόνος διὰ λόγους μιᾶς τοιαύτης αὐτοαμύνης ἐπιτρέπεται ἡ καθίσταται τοῦλάχιστον ἀνεκτός. Ἡ συμμετοχὴ εἰς τὸν πόλεμον σημαίνει ἀποδοχὴν τοῦ ἀνωτέρου καθήκοντος τῆς ἀγάπης πρὸς τὴν πατρίδα.

Καταφαίνεται εὐκόλως ὅτι ἡ ἀνωτέρω ἄποψις περὶ τῆς συγκρούσεως τῶν καθηκόντων ἀπορρέει ἀπὸ τὰς παραστάσεις τῆς τυπικῆς ἡθικῆς συμπεριφορᾶς, ἡ ὁποία δὲν ἔχει καμμίαν δημιουργικὴν ἰκμάδα. Ἐπειδὴ δὲ στερεῖται τοῦ προσόντος αὐτοῦ διαβλέπει δραματικότητα μόνον εἰς ὠρισμένας περιπτώσεις συγκρούσεως καθηκόντων και ὄχι εἰς κάθε προσπάθειαν ἐπιτελέσεως τοῦ ἡθικοῦ χρέους, ὡς πράξεως που ἐξυψώνει τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν και προάγει τὴν δημιουργικὴν ζωὴν. Καθήκοντα ἐπιτελούμενα μηχανικῶς και εὐκόλως δὲν ἔχουν

ἀντίκρουσμα πνευματικῆς ζωῆς και εἶναι κατὰ τὸ μᾶλλον και ἡττον ἐμπεποτισμένα μετὰ πολλὴν ὑποκριτικὴν δύναμιν. Ἀκόμη και αἱ μικραὶ πράξεις τῆς ζωῆς, ὅταν εἶναι πράξεις δημιουργίας και ἀγάπης, γίνονται μετὰ ὀδύνην και πάλην. Ἡ πρόοδος εἰς τὴν προσωπικὴν και κοινωνικὴν ζωὴν εἶναι νίκη κατὰ τοῦ μηδενός. Κατὰ συνέπειαν κάθε δημιουργικὴ πράξις (και ὅλα τὰ καθήκοντα μόνον ὡς δημιουργικαὶ πράξεις νοοῦνται) εἶναι μίᾳ ἀντίστασις κατὰ τοῦ κακοῦ ἑαυτοῦ μας και τοῦ περιβάλλοντος. Μία δὲ δημιουργικὴ πράξις ποτὲ δὲν συγκρούεται πρὸς μίαν ἄλλην παρομοίαν. Εἰς τὴν πορείαν τῆς πάλης, τῶν σχεδίων, τῆς ἐπινοήσεως τρόπων συμπεριφορᾶς δὲν ὑφίσταται καμμία σύγκρουσις καθηκόντων, διότι τοιαῦτα καθήκοντα, ὡς ἀπομεμονωμένοι τύποι και νόμοι, δὲν ὑφίστανται εἰς τὴν δημιουργικὴν ἡθικὴν. Εἶναι τραγικὴ ἡ θέσις τοῦ ἀγωνιζομένου ἀνθρώπου και εἰς τὴν ἀντίστασιν του κατὰ τῆς φυσικῆς και κοινωνικῆς δουλείας τοῦ κακοῦ ἔχει πολλὰς ἀποτυχίας. Ἀλλὰ δὲν συγκρούεται μετὰ καθήκοντα. Ὅσάκις διὰ λόγους αὐτοαμύνης σκοτώνεται ἓνας ἄνθρωπος δὲν ἐπέρχεται καμμία σύγκρουσις καθηκόντων. Τὸ κακόν, ὡς ὄξυνσις τοῦ ἐγωκεντρισμοῦ κατὰ τὴν περίπτωσιν αὐτὴν, θριαμβεῖ. Ὁ κατορθώνων νὰ σώσῃ τὴν ζωὴν του και νὰ ἀφαιρέσῃ συνάμα μίαν ἄλλην ὀπισθοδρομεῖ οὕτως ἡ ἄλλως εἰς τὴν πορείαν τῆς ἡθικῆς συμπεριφορᾶς. Τὸ θέμα δὲν ἐνδιαφέρει ἀπὸ ἄποψιν νομικὴν, ἀλλὰ μόνον ἡθικὴν και μάλιστα αὐτὴν που ἀπορρέει ἀπὸ πνευματικὴν ζωὴν. Πρόκειται κατὰ συνέπειαν διὰ μίαν ἀποτυχίαν εἰς τὴν ἀντίστασιν κατὰ τοῦ κακοῦ. Οὕτε ἀν ἐγκατέλιπε τὸν ἑαυτὸν του νὰ σκοτωθῇ, χωρὶς ἡ πράξις αὐτὴ νὰ σημαίνει προαγωγὴν τῆς ζωῆς, θὰ ἐπετέλει ἥρωικὴν ἢ ἡθικὴν πράξιν. Πάλιν θὰ ἦτο ἡττημένος ἀπὸ τὸ κακόν. Ὁ πόλεμος εἶναι καταδικαστέος οὕτως ἢ ἄλλως ἀπὸ ἡθικῆς πλευρᾶς. Ὁ μετέχων εἰς αὐτὸν δὲν συγκρούεται ἐναντίον κανενὸς καθηκόντος, ἀλλὰ ὑπέχει τὸ ἄμεσον χρέος νὰ ἀπαλύνῃ τὴν τραγωδίαν του και νὰ ἐξέλθῃ ἐκ τῆς δοκιμασίας ὀλιγώτερον ζημιωμένος. Ἡ ἀντίστασις πρὸς τὸ κακόν γίνεται και διὰ τοῦ πολέμου, χωρὶς νὰ σημαίνει ὅτι ἡ πράξις τῆς ἀντιστάσεως αὐτῆς εἶναι ἡθικῶς ἐπιτρεπτὴ. Τὸ ὀλίσθημα εἰς τὴν σκέψιν γίνεται, διότι τίθεται ὡς βάσις μίᾳ νομικῇ ἀξιολόγησις τῶν πράξεων. Ἡ ἡθικὴ ὁμως δὲν καλύπτεται ἀπὸ τὴν νομικὴν πλευράν. Δὲν ἐπιδοκιμάζει ἢ ἀποδοκιμάζει μίαν πράξιν ὡς πρὸς τὸν ἐξωτερικὸν μηχανισμόν, ἀλλὰ ὡς πρὸς τὸν βαθμὸν δημιουργικῆς τελειώσεως ἢ πτώσεως τῆς προσωπικῆς και κοινωνικῆς ζωῆς. Ὁ πόλεμος εἶναι ἓνα ἐπερχόμενον τραῦμα, ὡς τόσα ἄλλα τραύματα εἰς τὴν ἀνθρωπίνην ζωὴν. Ἡ συμμετοχὴ εἰς αὐτὸν ἢ ὄχι ἴσως δὲν εἶναι θέμα βουλήσεως. Ἡ ἡθικὴ ἐνδιαφέρεται μόνον διὰ τὴν ταχύτεραν και καλυτέραν θεραπείαν τοῦ τραύματος. Ἡ τυπικὴ και συμβατικὴ ἡθικὴ τῶν ἡθικολόγων δὲν ἐκλαμβάνει τὸ κακόν ὡς τραγωδίαν και ἐνδιαφέρεται μόνον διὰ τὴν διευθέτησιν και ἐκτίμησιν τῶν ἡθικῶν πράξεων κατὰ τὸ ἄφωγον ἢ ὄχι τῆς διαδικασίας και τὴν νομοτυπὸν τάξιν. Ἐτσι ἐφευρίσκει μερίζονα και ἐλάσσονα καθήκοντα, μερίζονα και ἐλάσσονα ζωὴν. Ἀλλὰ ἡ διαδικασία αὐτὴ εἶναι παντελῶς ξένη πρὸς τὴν δραματικότητα τῆς ζωῆς και τὴν

δραματικήν πάλην πρὸς ἐπιτέλεσιν τοῦ ἐκάστοτε ὀφειλομένου ἠθικοῦ χρέους. Ἐκτὸς τῆς πάλης καὶ τῆς ἀντιστάσεως πρὸς τὸ κακὸν ποτὲ δὲν νοεῖται ἠθικὴ συμπεριφορὰ μὲ τὰ πνευματικὰ κριτήρια. Ἡ σύγκρουσις τοῦ ἠθικοῦ ἀνθρώπου γίνεται πρὸς τὴν τερατώδη καὶ σατανικὴν μηχανὴν τοῦ κακοῦ, ποὺ ἔχει τοὺς πλοκάμους του εἰς κάθε πτυχήν τῆς ζωῆς, καὶ ποτὲ πρὸς ὠρισμένα καθήκοντα. Ἡμπορεῖ λόγου χάριν μεταξὺ τῆς ζωῆς τῆς μητρὸς καὶ τοῦ γεννωμένου βρέφους νὰ προτιμηθῇ ἡ πρώτη, ἐν τούτοις ἡ προτίμησις αὐτὴ στηρίζεται ἐπὶ καθαρῶς ἐγωκεντρικῶν κριτηρίων καὶ μιᾶς φυσικῆς συμπαθείας πρὸς τὴν μητέρα. Πουθενὰ ὅμως δὲν ἡμπορεῖ νὰ ἐντοπισθῇ ἐπαρκῶς ἡ αἰτιολόγησις τῆς πράξεως αὐτῆς ἀπὸ ἀπόψεως καθαρᾶς ἠθικῆς μὲ πνευματικὸν περιεχόμενον. Τὸ ἠθικὸν χρέος ἐπιτάσσει τὴν σωτηρίαν καὶ τῶν δύο καὶ τὴν θυσίαν ἀκόμη διὰ τὴν ζωὴν τῶν ἄλλων. Εἰς περίπτωσιν κατὰ τὴν ὁποίαν εὐρίσκεται ἡ ὀλιγώτερον ὀδυνηρὰ λύσις, τοῦτο δὲν σημαίνει σύγκρουσιν καθηκόντων, ἀλλὰ ἤτταν ἀπὸ τὴν δύναμιν τοῦ κακοῦ. Ἀρκεῖ ὅμως νὰ προηγηθῇ εἰλικρινὴς καὶ ἠθικὴ πάλη. Τότε μόνον κερδίζει ἡ ἠθικὴ εἰς περιεχόμενον καὶ ὄχι μὲ ἐξεύρεσιν τῆς ὀλιγώτερον ὀδυνηρᾶς λύσεως. Ἡ ἐπιπόνησις, βεβαίως, μιᾶς τοιαύτης λύσεως εἶναι αὐτονόητος, ἀλλὰ δὲν ἐπιβάλλεται ἐξ ἀνωτέρου καθήκοντος, τὸ ὁποῖον συγκρούεται πρὸς κατώτερον, ἀλλὰ ἐξ ἀνάγκης καὶ ὑποχωρήσεως κατὰ τὴν ἀντίστασιν καὶ τὴν πάλην πρὸς τὸ κακόν.

Ἄλλωστε ἡ ἀπελευθέρωσις ἀπὸ τὴν τυραννίαν τῆς τυπικῆς καὶ ὑποκριτικῆς ἠθικῆς σημαίνει τὴν ἀπελευθέρωσιν καὶ ἀπὸ τοιοῦτου εἵδους σχολαστικᾶς διακρίσεως μεταξὺ καθηκόντων, πρᾶγμα ποὺ ἐπιφέρει ἄνεσιν καὶ τοιαύτην ἐλευθερίαν δράσεως, ὥστε ὁ ἠθικὸς ἄνθρωπος νὰ ἀναπτύσῃ ἀποτελεσματικῶς τὴν ἐπινοητικότητά του. Ἐπειτα ὁ δρόμος εἶναι τελείως ἀνοικτὸς διὰ δημιουργικὰς ἐπιτεύξεις, αἱ ὁποῖαι ἔχουν τὴν προσωπικὴν σφραγίδα. Τοῦτο δὲ εἶναι καὶ τὸ κατ' ἐξοχὴν γινώρισμα τῆς γνησιότητος εἰς τὴν ἠθικὴν συμπεριφορὰν, ἡ ὁποία δὲν ἡμπορεῖ νὰ ἀνθίσῃ καὶ νὰ εὐδοκιμήσῃ εἰς τὴν κοινωνίαν ἐκτὸς τῆς προσωπικῆς ζωῆς. Ἐτσι ὁ ἐλεύθερος καὶ ἀνεξάρτητος εἰς τὴν ζωὴν αὐτὴν ἠθικὸς ἄνθρωπος ἡμπορεῖ νὰ ἐπιτελέσῃ θύματα ἡρωικῆς ἀγάπης καὶ ἀφοσιώσεως. Τότε συντελεῖται ἡ ἀπαλλαγὴ ἀπὸ ἐγωκεντρικᾶς ἐπιρροᾶς καὶ ἡ ἠθικὴ δράσις ὀλοκληρώνεται μὲ μίαν σπανίαν κοινωνικότητα. Διότι ἠθικὴ καὶ φιλαυτία εἶναι ἀσυμβίβαστα, ὡς ἠθικὴ καὶ τύπος ἢ νόμος. Ἡμπορεῖ ὁ τύπος ἢ ὁ νόμος νὰ ἔχῃ τὴν θέσιν καὶ τὴν ἠθικὴν του, ἀλλὰ ἡ ἠθικὴ ζωὴ, ποὺ στηρίζεται ἐπὶ πνευματικοῦ βάθρου, δὲν σχετίζεται πρὸς τύπους ἀλλὰ πρὸς τὴν ἰδίαν τὴν ζωὴν καθόλου. Μία τοιαύτη ἀποψὶς ἀπεριορίστου δημιουργικότητος εἰς τὴν ἠθικὴν συμπεριφορὰν, κατὰ τὴν θεωρίαν καὶ τὴν πρᾶξιν, διευτυπώθη ὑπὸ τοῦ Α. Schweitzer¹⁰. Κατὰ τὴν βασικὴν ἀρχὴν τοῦ Schweitzer ἡ ἠθικὴ σχέσις κακῶς

ἐντοπίζεται εἰς τοὺς μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων δεσμούς. Ἡ σχέσις αὐτὴ, διὰ νὰ εἶναι ἀπεριορίστως δημιουργικὴ, πρέπει νὰ ἀναφέρεται εἰς τὴν ζωὴν καθόλου, ἀπὸ τὴν στοιχειώδη φυτικὴν μορφήν ἕως τὴν πλέον ἀνεπτυγμένην τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ πτώσις τῶν πολιτισμῶν καὶ τῶν ἀξιών, κατὰ τὸν Schweitzer, ὀφείλεται εἰς τὴν ἀτροφίαν τῆς ἠθικῆς λειτουργίας, λόγῳ ἀρνήσεως τοῦ ἀνθρώπου νὰ συνδεθῇ πρὸς τὴν ἱερότητα καὶ τὸ μυστήριον τῆς ζωῆς. Ὁ σεβασμὸς τῆς ζωῆς ἀποτελεῖ τὴν πηγὴν τοῦ ὀρθοῦ ἥθους. Ὁ δὲ δεσμὸς τοῦ κάθε ἀνθρώπου πρὸς τὴν ζωὴν καθόλου συντελεῖται μὲ τὴν ταυτόχρονον ἀνάπτυξιν τῆς λογικῆς καὶ τῆς μυστικῆς τάσεως πρὸς ἀφομοίωσιν τῆς ὁδύνης καὶ τῆς μοίρας ὅλου τοῦ κόσμου. Κατὰ συνέπειαν τὸ ἠθικὸν χρέος πηγάζει ἀπὸ τὴν μυστικὴν ἀγάπην τῆς ζωῆς. Συνίσταται δὲ εἰς τὴν προσπάθειαν καὶ τὸν ἐπίμονον ἀγῶνα νὰ ἀπαλυνθῇ ὁ πόνος τῆς ζωῆς. Ὁ ἄνθρωπος συναισθανόμενος βαθύτατα ὅτι ἀποτελεῖ μέλος τοῦ σύμπαντος καὶ ὅτι ἔχει βαθεῖαν συγγένειαν πρὸς κάθε μορφῆς ζωὴν, δὲν ἡμπορεῖ νὰ πράξῃ τίποτε ἄλλο παρὰ νὰ ταυτισθῇ πρὸς τὴν μοῖραν τοῦ κόσμου καὶ τῆς ζωῆς. Ἡ ἠθικὴ συμπεριφορὰ λοιπὸν δὲν ὑπακούει εἰς ἐξωτερικὰς ἐπιταγὰς, ποὺ ρυθμίζουν σχέσεις καὶ ἐφαρμογὴν καθηκόντων, ἀλλὰ εἰς τὴν ἀμεσότητα τῆς ἀνεπτυγμένης προσωπικότητος μὲ μίαν σπανίαν πνευματικότητα. Κατὰ περίεργον δὲ τρόπον ὁ Schweitzer τὴν ἠθικὴν του θεωρίαν στηρίζει ἐπὶ χριστιανικῶν καὶ ἀνατολικῶν ἀντιλήψεων, ὡς κρᾶμα πανανθρωπίνων ἰδεῶν. Τοῦτο ὡς ἓνα σημεῖον εἶναι εὐνόητον καὶ θεμιτόν, δοθέντος ὅτι καὶ ἀντίθετοι πρὸς τὸν Χριστιανισμὸν φιλοσοφικαὶ ἀπόψεις δὲν στεροῦνται τοῦ δημιουργικοῦ πνεύματος τοῦ κατ' εἰκόνα Θεοῦ. Ἐτσι ἡ τελικὴ ἀποψὶς τοῦ Schweitzer περὶ τοῦ ὀρθοῦ ἥθους ἔχει ὅπωςδὴποτε χριστιανικὰς προϋποθέσεις.

Ἀνεξαρτήτως δὲ τῶν διαφορῶν, αἱ ὁποῖαι χωρίζουν ὠρισμένα φιλοσοφικὰ συστήματα καὶ θρησκευτικὰ πρότυπα ἀπὸ τὸν Χριστιανισμὸν, ὅσῃς ἐπισημαίνεται ἡ ὀρθὴ βάσις τῆς ἠθικῆς συμπεριφορᾶς, ὡς λειτουργίας ποὺ ὑπακούει καὶ συγκροτεῖται ἀπὸ τὸ βάθος τῆς πνευματικῆς ζωῆς, τοῦτο ἀποτελεῖ κατὰκτησιν χριστιανικῆς ζωῆς. Διότι τὸ χριστιανικὸν πνεῦμα, ἔστω καὶ ὑπὸ ἀτελεστάτην μορφήν, εἶναι προνόμιον τοῦ κάθε δημιουργήματος, τὸ ὁποῖον ἐπλάσθη κατ' εἰκόνα καὶ καθ' ὁμοίωσιν Θεοῦ. Ἰπὸ τὸν προβολέα τῆς ἀποκαλύψεως τῆς χριστιανικῆς ἀληθείας ὅλοι αἱ σκοτεινὰι πτυχαι τῆς ζωῆς διαφωτίζονται καὶ ἔτσι εἶναι ἀπορίας ἄξιον, ἂν μερικοὶ τὰς βλέπουν περισσότερον συσκοτισμένας. Πάντως εἰς τὴν Ἀγίαν Γραφήν καὶ τὴν πατερικὴν θεολογίαν ἀνήκουν ἡ τιμὴ καὶ ὁ ἐπαινος τῆς διαφωτίσεως τῶν βασικῶν προϋποθέσεων γενέσεως τοῦ κακοῦ καὶ κατὰ συνέπειαν τῆς ρίζης τοῦ ἠθικοῦ χρέους. Τοῦτο ἐξαρθᾶται στενῶς καὶ ὀργανικῶς ἀπὸ τὴν πορείαν ἀνυψώσεως τῆς ζωῆς καὶ συνάμα ἀπὸ τὴν ροπὴν αὐτῆς εἰς τὸν διαβρωτικὸν μηδενισμόν. Κατὰ συνέπειαν, τὸ ἠθικὸν χρέος ἐξαρθᾶται ἀπὸ αὐτὸ τὸ καλὸν καὶ τὸ κακόν. Ἡ πρᾶξις τοῦ ἠθικοῦ χρέους εἶναι μία νίκη κατὰ τοῦ κακοῦ καὶ συνάμα μία ἐξύψωσις καὶ τελείωσις τοῦ καλοῦ. Χρέος χωρὶς τὸ θεμελιῶδες αὐτὸ ὑπόβαθρον δὲν νοεῖται,

10. A. Schweitzer, *Verfall und Wiederaufbau der Kultur*, München 1946, σ. 45-46.

ἀλλὰ ἡμπορεῖ νὰ ἐπιβληθῇ ἀναγκαστικῶς καὶ ὑποκριτικῶς ὑπὸ τῶν στερουμένων κάθε ἄλλης δημιουργικῆς δυνάμεως. Πολλάκις ὑποστηρίζεται ὅτι τὸ καλὸν δὲν θὰ εἶχε καμμίαν δύνάμιν οὔτε αἰγλήν, ἂν δὲν ὑπῆρχε τὸ κακόν. Τοῦτο μόνον στηρίζει τὸ καλόν. Ἡ εὐτυχισμένη μάλιστα ζωὴ θὰ ἦτο ἢ θὰ ἐγίνετο ἀναιρὰ χωρὶς τὸν πόνον καὶ τὴν δοκιμασίαν τοῦ κακοῦ. Τοῦτο εἶναι ὀρθὸν κατ' ἀρχήν, ἀλλὰ ὑπὸ τὸ χριστιανικὸν πρίσμα διευκρινίζεται καὶ τοποθετεῖται ἐπὶ ἄλλης βάσεως. Κατὰ τὴν χριστιανικὴν διδασκαλίαν περὶ καλοῦ καὶ κακοῦ, τὸ καλὸν εἶναι ἄπειρον διότι ταυτίζεται μὲ τὴν πηγὴν τῆς αὐτοζωῆς ποὺ εἶναι ὁ Θεός. Τὸ κακὸν ἀνάγει τὴν ἀρχὴν του εἰς τὴν δημιουργίαν ἐκ τοῦ μηδενός. Ἡ δημιουργία, προερχομένη ἐκ τῆς αὐτοζωῆς, εἶναι ζωὴ καὶ ἄρα καλὴ. Ἐν τούτοις ἐνέχει εἰς τὰ σπλάγχνα τῆς τὸ μηδέν, τὸ ὁποῖον νικᾷ καὶ ὑπερβαίνει μὲ τὴν ὁμοίωσιν πρὸς τὴν θεϊκὴν δημιουργικὴν ἐνέργειαν. Κατὰ συνέπειαν τὸ κακὸν δὲν ἔχει αὐτόνομον πηγὴν, τὸ δὲ καλὸν τῆς δημιουργίας ἀποτελεῖ καρπὸν συνεχοῦς νίκης κατὰ τοῦ μηδενός. Ἔτσι ἡ ἀντίθεσις καλοῦ καὶ κακοῦ δὲν ὑπάγεται εἰς λειτουργικὴν δομὴν μιᾶς νομοτελείας, ὡς δέχεται ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφία, ἀλλὰ ὑφίσταται ὡς ἀποτέλεσμα τῆς δημιουργικῆς ἀναπτύξεως, ἡ ὁποία πάντοτε πρέπει νὰ νικᾷ τὸ μηδέν διὰ νὰ εἶναι δημιουργικὴ. Ἔτσι τὸ καλὸν δὲν εἶναι ἀναιρὸν καθ' ἑαυτὸ καὶ ὅταν φθάσῃ εἰς πλήρη ὀριμότητα ἐκπίπτει εἰς τὴν στασιμότητα τοῦ μηδενός καὶ καθίσταται πλαδαρόν, δυσκίνητον καὶ χωρὶς δημιουργικότητα. Τοῦτο ἰσχύει καὶ διὰ τὴν ὁμοιόμορφον ἐπανάληψιν τῶν εὐτυχισμένων ἡμερῶν τῆς ζωῆς. Διὰ τοῦτο ὁ πόνος καὶ ἡ ἔντονος παρουσία παραμορφωτικῶν δυνάμεων κεντρίζει τὴν ζωὴν διὰ τὴν προαγωγὴν τῶν ἐκδηλώσεών της μὲ πνεῦμα δημιουργικότητος. Ἔτσι τὸ κακὸν συντελεῖ εἰς τὴν ἐγρήγορσιν καὶ τὴν κράτυνσιν τῆς ζωῆς. Αὕτῃ ἄλλωστε εἶναι ἡ ἐρμηνεία τῆς πατερικῆς θεολογίας διὰ τὸν προορισμὸν τοῦ κακοῦ καὶ τῆς ἀσκήσεως. Τὸ κακὸν εἶναι ὄργανον ἀσκήσεως καὶ διαπλάσεως χριστιανικοῦ χαρακτῆρος. Κατὰ ταῦτα τὸ ἠθικὸν χρέος, ἀπὸ χριστιανικῆς ἀπόψεως δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ μία νίκη κατὰ τοῦ μηδενός μὲ τὴν δημιουργικὴν τελείωσιν τῆς προσωπικῆς καὶ κοινωνικῆς ζωῆς.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ζ'

ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΖΩΗ

1. Ἡ ὕψις τῆς κοινωνικότητος

Ἡ ἀριστοτελικὴ ἀποψις περὶ τῆς πόλεως, ὡς κοινωνίας¹, ἐκπροσωπεῖ γενικῶς τὰς θέσεις τῆς ἀρχαιότητος, αἱ ὁποῖαι κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον ἐξακολουθοῦν νὰ κατευθύνουν ἀκόμη καὶ τὴν σύγχρονον σκέψιν ὑπὸ διαφορετικὴν βεβαίως προοπτικὴν. Γενικῶς δὲ εἰς τὸν Ἀριστοτέλην, ὡς διαβλέπει ὁ ἀναγνώστης τῶν ἔργων του ποὺ ἀναφέρονται εἰς τὴν πολιτικὴν, τονίζεται ἰσως μὲ ὑπερβολὴν τὸ ἔμφυτον τῆς κοινωνικότητος, χωρὶς ἐν τούτοις νὰ προσδιορίζεται μεταφυσικῶς καὶ ἡ καταλυτικὴ δυνάμις ποὺ ἐκθεμελιώνει τὴν κοινωνικὴν ζωὴν. Τὰ ἀριστοτελικά ἄλλωστε ἔργα, εἰς τὸν τομέα τῆς ἠθικῆς καὶ τῆς πολιτικῆς, δὲν παρουσιάζουν καμμίαν δραματικὴν πτυχὴν τῆς πορείας τοῦ ἀνθρώπου πρὸς συγκρότησιν καὶ αὔξησιν τῆς κοινωνικῆς ζωῆς. Ἀκόμη καὶ ἡ ἀπαρίθμησις τῶν πολιτικῶν συστημάτων καὶ ἡ μεταπήδησις ἀπὸ τοῦ ἐνός εἰς τὸ ἄλλο γίνεται μὲ ἀντικειμενικὴν ἐν ψυχρῷ μέτρησιν τῆς ἰσορροπίας ἢ τῆς καταλύσεως αὐτῆς μεταξὺ τῶν ἠθικῶν καὶ ὑλικῶν δυνάμεων². Ἡ ἀπώλεια τοῦ μέτρου καὶ τῆς ἰσορροπίας εἰς τὴν ἠθικὴν καὶ πολιτικὴν ζωὴν δημιουργεῖ καὶ τὴν ἀνωμαλίαν εἰς τὰς πολιτείας. Πάντως ὡς βάσις τίθεται τὸ ἔμφυτον τῆς πολιτικῆς ἢ κοινωνικῆς λειτουργίας τῆς ἀνθρωπίνης υπάρξεως καὶ ἡ ἀνάπτυξις αὐτοῦ. Κατὰ τὰ ἀνωτέρω γενικῶς ἐπικρατεῖ ἡ ἀποψις περὶ τοῦ ἀνθρώπου ὡς κοινωνικοῦ ὄντος, ὁ ὁποῖος βεβαίως ἀντιμετωπίζει ποικίλας διαβρωτικὰς καταστάσεις τῆς κοινωνικότητος, τὰς ὁποίας ὀφείλει νὰ ὑπερβῇ διὰ τὴν ὁμαλὴν ἀνάπτυξιν τῆς κοινωνικῆς ζωῆς.

1. Ἀριστοτέλους, Πολιτ. Α' 1253a. «Ἐκ τούτων μὲν οὖν φανερόν ἐστι τῶν φύσει ἢ πόλεις ἐστί, καὶ ὅτι ὁ ἀνθρώπος φύσει πολιτικὸν ζῷον, καὶ ὁ ἀπολις διὰ φύσιν καὶ οὐ διὰ τύχην ἦτοι φαῦλός ἐστιν, ἢ κρείττων ἢ ἀνθρώπος... Διότι δὲ πολιτικὸν ὁ ἀνθρώπος ζῶν πάσης μελίττης καὶ παντὸς ἀγελαίου ζώου μᾶλλον, δῆλον... Ὁ δὲ μὴ δυνάμενος κοινωνεῖν ἢ μὴδὲν δεόμενος δι' αὐτάρκειαν οὐδὲν μέρος πόλεως, ὥστε ἢ θηρίον ἢ θεός. Φύσει μὲν οὖν ἡ ὁρμὴ ἐν πᾶσιν ἐπὶ τὴν τοιαύτην κοινωνίαν· ὁ δὲ πρῶτος συστήσας μεγίστων ἀγαθῶν αἴτιος».

2. Ἀριστοτέλους, Πολιτ. Ε, 1304 - 1316.

Ἔτσι λοιπὸν τίθεται γενικῶς ὡς βάσις καὶ προϋπόθεσις ἡ ἀποψὶς περὶ τοῦ ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι κοινωνικὸν ὄν. Κατὰ τὸν ἀγῶνα νὰ πραγματώσῃ καὶ νὰ αὐξήσῃ τὴν κοινωνικότητα παρεμβάλλονται δυσχέρειαι κάθε φύσεως. Πολλὰκις ὁμῶς μένει ἀπροσδιόριστος ἡ προέλευσις καὶ τὸ περιεχόμενον τῶν ἐν λόγῳ δυσχερειῶν, μολονότι αὐταὶ κατονομάζονται καὶ περιγράφονται ἐνίοτε ἐπισταμένως. Τοῦτο δὲ συμβαίνει, διότι παρουσιάζεται μᾶλλον ὡς αὐτονόητος ἡ κοινωνικότης τοῦ ἀνθρώπου, αἱ δὲ δυσχέρειαι ἐντοπίζονται ἀπλῶς ὡς ἀναφυόμεναι κατὰ τὴν πορείαν τῆς ζωῆς του. Πρέπει ὁμῶς νὰ γίνη δεκτὸν ὅτι ἡ κοινωνικότης αὕτη δὲν εἶναι αὐτονόητος καὶ συνάμα ὁ ἄνθρωπος εἶναι ὄν ἐγωκεντρικόν. Ἡ καλύτερον, ἡ κοινωνικὴ αὕξησις αὐτοῦ διέρχεται τὴν ἐγωκεντρικὴν του ἐστίαν, τὴν περιορίζει ἢ τὴν μεταμορφώνει καὶ ἐπειτα ἐκδηλώνεται μὲ πρόοδον καὶ θετικὰ ἀποτελέσματα. Ὁ ἐγωκεντρισμὸς εἶναι ἡ αὐτοάμυνα τοῦ προσώπου ἐνῷ τῶν δυνάμεων τοῦ μηδενός. Ἐπειδὴ ὁμῶς πρόσωπον νοεῖται μόνον ὡς σχέσις πρὸς ἄλλο πρόσωπον καὶ κατὰ συνέπειαν ὡς κοινωνικὴ αὕξησις καὶ πρόοδος, ἡ ἐγωκεντρικὴ συσπείρωσις συντελεῖ εἰς τὸν μαρασμὸν τῆς προσωπικῆς καὶ κοινωνικῆς ζῆς. Ἡ κοινωνικότης λοιπὸν εἶναι ἓνα γίγνεσθαι πού διέρχεται τὰ ἐγωκεντρικὰ ὅρια τοῦ μηδενισμοῦ, τὰ ὑπερβαίνει καὶ ἀναπτύσσεται ὡς δημιουργικὸν σῶμα μελῶν φιλίας καὶ δημιουργικῆς ἀγάπης. Ἔτσι ἡ κοινωνικὴ ζωὴ εἰς τὸν τομέα αὐτὸν εἶναι μία διαρκὴς πάλη πρὸς ἄνοδον καὶ μία διαρκὴς πτώσις εἰς τὰ ὅρια τοῦ ἐγωκεντρισμοῦ. Ἐν προκειμένῳ ἡ δημιουργικὴ τελείωσις εὐρίσκει τὸν θρίαμβόν της μόνον ἐντὸς τῶν πλαisiῶν τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, ὅπου βασιλεύουν ἡ φιλία καὶ ἡ ἀγάπη, ἡ πρόοδος καὶ ἡ ἀναγνώρισις δημιουργικῶν προσώπων. Ὑπάρχει λοιπὸν τὸ ἐμφυτον τῆς κοινωνικότητος; Ἡ ἀπάντησις ἡμπορεῖ νὰ εἶναι θετικὴ ὑπὸ τὴν βασικὴν διευκρίνησιν ὅτι τὸ ἐμφυτον αὐτὸ συνίσταται εἰς τὸν κατὰ φύσιν προορισμὸν τοῦ ἀνθρώπου ὡς προσωπικοῦ ὄντος. Ἀλλὰ δὲν εἶναι μία ροπή, ἡ ὁποία ἐξελίσσεται μηχανικῶς ἢ κατὰ νομοτέλειαν. Πρόκειται διὰ τὸ προχώρημα τῆς ζωῆς εἰς τὰ πλαίσια τῆς προσωπικῆς καὶ δημιουργικῆς ἐλευθερίας, ὡς συντριβῆς τοῦ μηδενός, τῆς στατικότητος καὶ τῆς ἀπροσώπου πραγματικότητος. Ὅπου ὑπάρχει δημιουργικὴ ἐλευθερία, ἐκεῖ συντρίβεται τὸ μηδέν, ἀναδύεται τὸ πρόσωπον καὶ κατὰ συνέπειαν αὐξάνει ἡ κοινωνικὴ ζωὴ. Τὸ προχώρημα αὐτὸ εἶναι ἓνα πέρασμα ἀπὸ τὸν μηδενιστικὸν ἐγωκεντρισμὸν εἰς τὴν περιοχὴν τῆς κοινωνικῆς δημιουργικότητος.

Ὑπὸ τὸ χριστιανικὸν πρίσμα ὅλα τὰ ἀνωτέρω διαφωτίζονται πλήρως. Ὁ Θεὸς εἶναι προσωπικὸς καὶ συνάμα κοινωνικός. Ἡ δημιουργία ἐκ τοῦ μηδενός συνδέεται καὶ εἶναι νοητὴ μόνον μὲ τὸν Θεὸν πού εἶναι πρόσωπον καὶ κοινωνία. Ἡ διδασκαλία δηλ. περὶ τῆς Ἀγίας Τριάδος ἀποτελεῖ ἀκριβῶς τὴν πεμπουσίαν τῆς ἀληθείας αὐτῆς. Ὁ ἄνθρωπος ὡς συνδημιουργὸς ἔχει τὸ δῶρον τῆς δημιουργικῆς ἐλευθερίας πού διέρχεται τὸ μηδέν καὶ τὸ ὑπερβαίνει εἰς τὴν προσωπικὴν καὶ κοινωνικὴν ζωὴν. Ἔτσι κάθε πρόοδος εἰς τὴν ἐν λόγῳ ζωὴν

σημαίνει πρόοδον εἰς τὴν ὁμοίωσιν πρὸς τὸν Θεὸν καὶ κάθε παλινδρόμησις σημαίνει ἀπομάκρυνσιν ἀπὸ τὴν θείαν βασιλείαν, τὴν φιλίαν καὶ τὴν ἀγάπην. Ἐν προκειμένῳ κάθε πρόσωπον εἶναι ἀναντικατάστατον. Πρέπει χωρὶς παῦσιν, διὰ τὴν καταξίωσιν τῆς ὑπάρξεώς του, νὰ ὑπερβαίῃ τὸν μηδενιστικὸν ἐγωκεντρισμὸν. Καὶ κάθε συσπείρωσις εἰς τὴν ἐγωκεντρικὴν ἐστίαν σημαίνει τὴν ἀποτυχίαν ἀφ' ἐνὸς καὶ ἐπιβεβαιώνει τὸν ἀναντικατάστατον χαρακτήρα τοῦ προσώπου ἀφ' ἐτέρου. Εἰς τὸ καταφύγιον δηλ. τοῦ ἐγωκεντρισμοῦ τὸ πρόσωπον ἀγωνίζεται νὰ περισωθῇ. Ἡ ἀντίδρασις αὕτη εἶναι αὐτονόητος καὶ κατὰ τινὰ τρόπον θεμιτὴ. Τὸ μοναδικὸν δὲ καὶ ἀναντικατάστατον τοῦ προσώπου διασώζεται εἰς τὴν χαρισματικὴν ζωὴν τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ. Ὁ Ἀπόστολος Παῦλος εἰς τὸ 12ον κεφάλαιον τῆς Α' πρὸς Κορινθίους ἐπιστολῆς παρουσιάζει τὴν ἁρμονικὴν συνύπαρξιν καὶ αὐξήσιν τῶν μελῶν τοῦ χριστιανικοῦ σώματος εἰς προοδευτικὴν ἀγάπην. Ἐνα εἶναι τὸ ζωοποιῶν Πνεῦμα, ἐνῷ ὑφίσταται διαίρεσις καὶ ποικιλία χαρισμάτων. Ἡ διαίρεσις αὕτη σημαίνει ὅτι κάθε μέλος εἶναι μοναδικὸν καὶ ἀναντικατάστατον πρόσωπον. Ἡ κοινωνία τοῦ σώματος τῆς Ἐκκλησίας, ὡς σώματος Χριστοῦ, ἔχει ἐνότητα καὶ ἀγαπητικὴν πρόοδον εἰς τὴν συνεχῇ ἐκδήλωσιν τῶν χαρισμάτων, τῶν διακονιῶν καὶ τῶν ἐνεργημάτων³. Ἡ εἰκὼν τοῦ σώματος αὐτοῦ ἀποτελεῖ ὅπωςδὴποτε ἀντανάκλασιν τῆς κοινωνίας τοῦ τριαδικοῦ Θεοῦ. Κατὰ ταῦτα, ὁ ἐγωκεντρισμὸς νικᾶται καὶ ὑπερβαίνεται μόνον μὲ τὴν αὐξήσιν τῆς κοινῆς, χαρισματικῆς, προσωπικῆς καὶ κοινωνικῆς ζωῆς. Ἀλλῶς ματαιώνεται ἡ αὐξήσις τῆς κοινωνικότητος καὶ αὐξάνεται τὸ ἐγωκεντρικὸν κακὸν εἰς δαιμονικὰς ἐκδηλώσεις. Ἐγωκεντρισμὸς καὶ πρόσωπον εἶναι δύο ἀντίθετοι πόλοι. Τὸ δὲ πρόσωπον καταξιώνεται μὲ τὸ πέρασμα ἀπὸ τὸν ἐγωκεντρισμὸν καὶ τὴν συντριβὴν αὐτοῦ. Εἶναι ὁδυνηρὸν καὶ κοπιῶδες τὸ τίμημα τῆς προσωπικῆς καὶ κοινωνικῆς ζωῆς. Διὰ τοῦτο ὁ ἐγωκεντρικὸς ἄνθρωπος, ἀκόμη καὶ εἰς τὴν πλέον ἐντονὸν διαστροφικὴν μορφήν τῆς συσπειρώσεώς του, νοσταλγεῖ τὴν φιλίαν καὶ τὴν κοινωνικότητα, τὴν ὁποίαν πάσῃ θυσίᾳ διασώζει, διαφυλάττει καὶ συντηρεῖ, ἔστω συμβατικῶς καὶ ὑποκριτικῶς.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω κατανοεῖται εὐκόλως ὅτι ἡ χάρις εἶναι γνῶρισμα τῆς κοινότητος. Πουθενὰ ἄλλοῦ καὶ εἰς καμμίαν διαφορετικὴν περίπτωσιν ἀτομικῆς ἢ ἐγωκεντρικῆς ζωῆς δὲν εἶναι νοητὴ ἡ χάρις. Ἡ ζωὴ τῆς κοινότητος εἶναι ζωὴ τῆς χάριτος. Ἡ κοινότης αὕτη, ὡς σύνολον ἐκδηλωμάτων χαρισματικῆς καὶ εὐαικρινοῦς κοινωνίας, ἀποτελεῖ τὸν χῶρον τῆς δημιουργίας. Ὅπου ὑπάρχει ἰδιοποίησις, σύγκλεισις ἐγωκεντρικὴ καὶ ἀπομόνωσις, ἐκεῖ δὲν ὑπάρχει οὔτε κοινὴ ζωὴ οὔτε χάρις. Ἡ ἄλογος φύσις ἔχει θαυμαστὴν ἐνότητα καὶ κοινὴν ὑποδομὴν ἐξελίξεως. Τὸ ἓνα στοιχεῖον δὲν ἀπομονώνεται ἀπὸ τὸ ἄλλο.

3. Α' Κορινθ. 12, 4 - 11.

Ἡ λογικὴ δημιουργία μετέχει προσωπικῶς εἰς τὴν ζωὴν καὶ ἡ ἰδίᾳ δημιουργεῖ τὴν ζωὴν τῆς εἰς τὰ κοινωνικὰ πλαίσια. Ἐτσι ἡ ἀποτυχία ἀκολουθεῖ τὴν ἐπιτυχίαν. Ἡ χάρις, ὡς ζωοποιήσις τοῦ Θεοῦ, εἰς τὴν ἄλογον φύσιν εἶναι δύναμις ἀπλῆς συντηρήσεως, ἐνῶ εἰς τὸν ἄνθρωπον δύναμις ἀξήσεως τῆς προσωπικῆς ζωῆς μετὰ τὴν νίκην κατὰ τῆς μηδενιστικῆς ἐπιρροῆς τῆς φθορᾶς καὶ τοῦ θανάτου. Ἐγωκεντρικὰ ὄντα ἀρνοῦνται τὴν χάριν καὶ συνάμα δὲν ἠμποροῦν νὰ παράσχουν χάριν. Διότι ἡ χάρις εἶναι σύμφυτος μετὰ τὴν ζωὴν τοῦ προσώπου καὶ τῆς κοινότητος. Ὁ ἐγωκεντρικὸς ἄνθρωπος κάθε τόσον, ὅλοεν καὶ περισότερον, ἰδιοποιεῖται τὰ κοινὰ ἀγαθὰ τῆς φύσεως καὶ μετὰ τὴν ἰδιοποίησιν αὐτὴν βιάζει καὶ τὴν φύσιν καὶ τὴν ζωὴν τῆς κοινότητος. Ὁ Χριστὸς παραπέμπει τὸν ἄνθρωπον εἰς τὴν τελειότητα τῆς ἀγάπης τοῦ Θεοῦ, ὁ ὁποῖος ἀνατέλλει τὸν ἥλιον ἐπὶ πονηροὺς καὶ ἀγαθοὺς. Συνάμα τὸν παραπέμπει καὶ εἰς τὴν ἀπλότητα τῆς ζωῆς τοῦ φυτικῆς καὶ ζωικῆς βασιλείου⁴. Τὸ μοναδικὸν δρᾶμα τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἡ ἀρνήσις ὑπ' αὐτοῦ τῆς χάριτος καὶ κατὰ συνέπειαν τῆς κοινῆς ζωῆς, τῆς φιλίας καὶ τῆς ἀγάπης. Ἡ κοινὴ ζωὴ, ὡς χάρις, ἀποτελεῖ τὴν συντριβὴν τοῦ μηδενισμοῦ, ἐνῶ ἡ ἰδιοποίησις καὶ ἡ ἐγωκεντρικὴ ζωὴ τὴν ἀποθέωσιν τοῦ σατανισμοῦ καὶ τοῦ μηδενός⁵. Ἡ ἀπλὴ πεῖρα τῆς ζωῆς ἀποδεικνύει μετὰ πολλὴν

4. *Matth. 6, 25 - 32.*

5. Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγος 32*, PG 36, 200BC - 201A: «Τὶ κάλλιον ἀέρος, πυρός, ὕδατος, γῆς, ὑετῶν, καρπῶν ἡμέρων τε καὶ ἀγρίων, στέγης, ἐνδύματος; Τούτων ἡ μετουσίᾳ κοινὴ, τῶν μὲν καὶ παντάπασιν, τῶν δὲ μετρίως· καὶ οὐδεὶς οὕτω τύραννος, ὥστε μόνος ἀπολαύσαι τῆς κοινῆς χάριτος. Ἀνατέλλει τὸν ἥλιον ὁμοτίμως, βρέχει πλουσίως καὶ πένησι· κοινὴ νυκτὸς καὶ ἡμέρας ἐναλλαγὴ, κοινὸν δῶρον ὑγείας, κοινὸς ὅρος ζωῆς, κοινὸν μέτρον καὶ χάρις σώματος, κοινὸν αἰσθησέων δύναμις· τάχα δὲ καὶ πλεῖον ὁ πένης ἔχει, τὸ ἐπὶ τούτοις πλεῖον εὐχαριστεῖν, καὶ ἀπολαύειν ἡδίων τῶν κοινῶν, ἢ τῶν ἐκ περισουσίας οἱ δυνατώτεροι. Ταῦτα μὲν οὖν κοινὰ καὶ ὁμοτίμα καὶ Θεοῦ δικαιοσύνης γνωρίσματα· ὁ χρυσὸς δὲ, καὶ οἱ διαφανεῖς λίθοι καὶ ἀγαπώμενοι, καὶ τῆς ἐσθῆτος ὅση μαλακὴ καὶ περίεργος, καὶ ἡ φλεγμαίνουσα καὶ ἐκμαίνουσα τράπεζα, καὶ τὰ περιττὰ τῆς κτήσεως, ὁ πόνος τῶν κεκτημένων, ὀλίγων ἐστὶν ἐγκαλωπίσματα. Τοῦτο καὶ περὶ τὴν πίστιν ἐγὼ θεωρῶ. Κοινὰ νόμος, προφηταί, Διαθήκαι, λόγια Διαθηκῶν, χάρις, παιδαγωγία, τελείωσις, πάθη Χριστοῦ, καὶ ἡ κτίσις. Ἀπόστολοι, Εὐαγγέλια, διακονή Πνεύματος, πίστις, ἐλπίς, ἀγάπη εἰς Θεὸν τε καὶ ἐκ Θεοῦ καὶ οὐ πρὸς μέτρον, ὡς ἡ τοῦ μάννα ποτὲ δωρεὰ τῷ ἀχαρίστῳ Ἰσραὴλ καὶ ἀγνώμονι· ἀλλὰ κατ' ὅσον ἕκαστος βούλεται, ἀνάβασις, ἑλλαμψίς, ὀλίγη μὲν ἢ ἐντεῦθεν, τραυτέρη δὲ ἢ ἐλπιζομένη· τὸ μέγιστον ἡ Πατὴρ καὶ Υἱὸς καὶ Ἁγίου Πνεύματος ἐπίγνωσις καὶ ὁμολογία τῆς πρώτης ἡμῶν ἐλπίδος. Τούτων τί μεῖζον; Τί δὲ κοινότερον;» Μ. Βασιλείου, *Ὁμιλία ἐν λιμῷ καὶ αὐχμῷ*, PG 31, 325AB: «Μὴ φανώμεν οἱ λογικοὶ τῶν ἀλόγων ὁμότεροι. Ἐκεῖνα γὰρ τοῖς ἐκ τῆς γῆς φουμένοις παρὰ τῆς φύσεως ὡς κοινὴ κέχρηται. Καὶ προβάτων ἀγέλαι ἐν καὶ τὸ αὐτὸ καταβόσκονται ὅρος· ἵπποι δὲ παμπληθεῖς μίαν καὶ τὴν αὐτὴν κατανέμονται πεδιάδα... τὸ πρῶτον τῶν Χριστιανῶν ζηλώσωμεν σύνταγμα· ὅπως ἦν αὐτοῖς ἅπαντα κοινὰ, ὁ βίος, ἡ ψυχή, ἡ συμφωνία, ἡ τράπεζα κοινὴ, ἀδιαίρετος ἀδελφότης, ἀγάπη ἀνυπόκριτος, τὰ πολλὰ σώματα ἐν ἐργαζομένῃ». Εἰς τὴν θαυμασίαν αὐτὴν ἀνάλυσιν τῆς ζωῆς τῆς κοινότητος καταφαίνεται ὅτι τὸ παρασιτικὸν στοιχεῖον εἶναι ἡ «ἰδίωσις», ὡς θὰ εἴλεγε ὁ Πλά-

ἐνάργειαν τὸ γεγονὸς αὐτό. Ἰσχυρὸς δεσμὸς φιλίας μεταξὺ προσώπων καταργεῖ ὅλους τοὺς συμβατικὸς τύπους τοῦ νόμου, οἱ ὅποιοι ρυθμίζουν τὴν προστασίαν τῶν ἐννόμων ἀγαθῶν. Οἱ φίλοι, ἐνῶ ζοῦν εἰς τὴν ἀπρόσωπον καὶ συμβατικὴν κοινωνίαν, συμπεριφέρονται κατὰ ριζικῶς διάφορον πρὸς τὰ κοινωνικῶς κρατοῦντα τρόπον. Τοῦτο συμβαίνει, διότι ἡ φιλία εἶναι ἡ κοινὴ ζωὴ τῆς χάριτος καὶ ὅχι τοῦ νόμου. Τὴν μεγάλην αὐτὴν ἀλήθειαν ὅχι μόνον ἀπεκάλυψεν ὡς διδασκαλία ὁ Χριστὸς εἰς τὸν ἄνθρωπον, ἀλλὰ καὶ τοῦ ἔδωσε τὴν δύναμιν πραγματώσεως μιᾶς τοιαύτης κοινῆς καὶ χαρισματικῆς ζωῆς. Ἡ θεία χάρις τῶν μυστηρίων τῆς Ἐκκλησίας δὲν εἶναι ποιοτικῶς ἄλλη ἐνέργεια ἀπὸ ἐκείνην ποὺ παρέχεται ὑπὸ τοῦ Θεοῦ εἰς ὁλόκληρον τὴν δημιουργίαν. Πρόκειται διὰ τὴν χάριν τῆς ὁλοκληρώσεως τῆς κοινῆς ζωῆς. Ἀλλωστε τὰ Μυστήρια τῆς Ἐκκλησίας δὲν εἶναι ἀπομεμονωμένα τελεαί, ἀλλὰ ὁργανικαὶ ἐκφάνσεις τοῦ μυστηρίου τῆς Ἐκκλησίας, ὡς σώματος τοῦ Χριστοῦ. Τὸ σῶμα τοῦτο εἶναι ἡ παρουσία τοῦ μεταφυσικοῦ κόσμου εἰς τὸν φυσικόν, ὁ δεσμὸς οὐρανοῦ καὶ γῆς. Κάθε πτυχὴ ἢ ἐκφάνσις τοῦ δεσμοῦ αὐτοῦ εἶναι μυστήριον ποὺ παρέχει τὴν χάριν. Ἡ χάρις τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, ποὺ τελειώνει τὰ μυστήρια τῆς Ἐκκλησίας, ἐπιτελεῖ εἰς αὐτὴν ἓνα εἰδικὸν ἔργον συνδεόμενον μετὰ τὴν σωτηρίαν τοῦ σταυροῦ καὶ τῆς ἀναστάσεως. Τοῦτο ἐπιτελεῖται εἰς τὴν Ἐκκλησίαν, ἀλλὰ ἡ θεία χάρις εἶναι μία καὶ ἡ αὐτὴ εἰς ὁλόκληρον τὴν δημιουργίαν. Ἡ χάρις συγκροτεῖ τὴν κοινὴν καὶ ἄρα τὴν ὁλοκληρωμένην ζωὴν. Ἐτσι τὰ μυστήρια τῆς Ἐκκλησίας εἶναι οἱ ἄρμοι ποὺ δένουν τὰ θραύσματα τοῦ κόσμου, ἐκχύνουν τὴν χάριν καὶ πραγματώνουν τὴν χριστιανικὴν ζωὴν τῆς κοινότητος. Τὰ μυστήρια λοιπὸν ὁλοκληρώνουν εἰς μίαν δυναμικὴν καὶ δραματικὴν πορείαν τὴν ζωὴν καὶ τὴν ἐξέλιξιν τῶν ἱστορικῶν πραγμάτων. Ἡ θέωσις εἶναι προσωπικὸς καὶ συνάμα κοινωνικὸς ἐμπλουτισμὸς ἀπὸ τὴν χάριν τῆς κοινῆς ζωῆς. Εἰς τὰ ἔσχατα, ὅπου ἐπέρχεται ἡ αὐτοδιάλυσις τοῦ κακοῦ, συντελεῖται ἡ ἀνακαίνισις τῶν πάντων. Ἡ προοδευτικὴ αὐτὴ πορεία εἰς τὰ ἔσχατα δημιουργεῖ ἤδη τὰ πρῶτα ψήγματα τῆς χαρισματικῆς ζωῆς, τῆς φιλίας, τῆς ἀγάπης καὶ τῆς ἀνθρωπιᾶς. Ἡ ζωὴ αὐτὴ εἶναι καρπὸς τῶν μυστηρίων, τῆς χάριτος καὶ γενικῶς τοῦ μυστηρίου τοῦ Θεοῦ. Τὸ μυστήριον τοῦτο δὲν ἰδιοποιεῖται οὔτε ἔχει ἀτομοκρατικὸν χαρακτῆρα. Πρόκειται διὰ τὴν ἐνέργειαν τῆς θείας ἀγάπης, ἡ δὲ θεία ἀγάπη

των. Ἡ δὲ ἰδίωσις (*Πολιτ. Ε 462b*) δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ τὸ παρασιτικὸν στοιχεῖον τοῦ κακοῦ, ὡς τάσεως καὶ κινήσεως πρὸς τὸν ἐκμηδενισμόν, τὴν διάλυσιν καὶ τὴν ἀποσύνθεσιν τῆς πραγματικότητος. Πρβλ. Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, *Κεφάλαια διάφορα θεολογικά τε καὶ οἰκονομικά*, PG 90, 1197A: «Εἰ φύσει τὸ καλὸν ἐστὶν ἐνοποιητικὸν τῶν διηρημένων καὶ συνεκτικόν, τὸ κακὸν δὲ τὸν ἐκ τῶν ἡνωμένων ἐστὶ διαιρετικόν τε καὶ φθαρτικόν. Καὶ γὰρ φύσει τὸ κακὸν σκεδαστὸν ὑπάρχει καὶ ἄστατον καὶ πολύμορφον καὶ διαιρετικόν. Πάντων τῶν κακῶν ἀπαλλαγὴ καὶ σύντομος πρὸς σωτηρίαν ὁδὸς ἡ ἀληθὴς τοῦ Θεοῦ κατ' ἐπίγνωσιν ἀγάπη ἐστίν».

είναι κοινή και όχι ατομική ή ἐγωκεντρική.

Ἡ Ἀγία Γραφή ἐπὶ τοῦ προκειμένου μᾶς παρέχει τὴν συγκλονιστικὴν αὐτὴν ἀλήθειαν. Ἡ ἀποκάλυψις τοῦ Θεοῦ, ὡς παρουσιάζεται εἰς τὴν Ἀγίαν Γραφήν, εἶναι ἔργον καὶ διδασκαλία, ὡς χάρις καὶ κοινὴ ζωὴ. Ἔτσι ἡ χάρις αὐτὴ καὶ ἡ κοινὴ ζωὴ, ἐνῶ παρέχονται, συνάμα θραύουν μὲ δραματικὸν ἀγῶνα τὴν ἐγωκεντρικὴν ἀποκλειστικότητα, τὰ κλειστὰ περιγράμματα, τὴν κάσταν κάθε μορφῆς καὶ τὴν εἰδωλολατρικὴν σύγκλεισιν. Ἡ χάρις, ἡ ὁποία καλεῖ τοὺς προφῆτας νὰ κηρύξουν τὸ θεῖον θέλημα, ἐπισημαίνει τὴν μεγάλην ἁμαρτίαν τῆς εἰδωλολατρίας. Παρέχει τὴν καθολικὴν ἀλήθειαν, τὸ πλήρωμα καὶ τὴν ἀπλωτικὴν φορὰν, ἐνῶ οἱ ἀκούοντες τὸ κήρυγμα Ἰουδαῖοι συσπειρώνονται εἰς ἑαυτούς. Ἡ ἀποκλειστικότης εἶναι ὀδυνηρὸν σύμπτωμα τῆς παγιώσεως τῆς ἁμαρτίας, τῆς σκληρύνσεως. Ἡ οἰκουμενικότης καὶ ἡ καθολικότης ὑπεμφαίνονται χαρακτηριστικῶς εἰς τὴν προφητείαν. Ἡ Ἐκκλησία τοῦ περιουσίτου λαοῦ καλῶς περιχαρὰ κινεῖται εἰς τὰ ὅρια τῆς, ἀλλὰ ἡ χάρις τὴν προάγει καὶ τὴν ἐπεκτείνει. Ἀπαιτεῖται συνεχὴς ἀναθεώρησις καὶ ἐπέκτασις τῶν χαρακωμάτων. Ἡ Ἐκκλησία, ὡς κοινότης ἐξόδου, δὲν πρέπει νὰ ἔχη ἀμετακίνητα ὅρια. Τὰ ἀκαμπτα ἢ δύσκαμπτα ὅρια γίνονται ἀνεκτὰ ὡς συμπτώματα τῆς ἀνθρωπίνης πλευρᾶς ποὺ δουλεῖ εἰς τὸν ἐγωκεντρισμόν, ατομικὸν ἢ ὁμαδικόν. Ποτὲ ὅμως τὰ ἐν λόγῳ ὅρια δὲν ἔμπορουν νὰ συμβιβασθοῦν πρὸς τὴν θεῖαν ἀπλωτικὴν χάριν, ἡ ὁποία συντηρεῖ καὶ ζωοποιεῖ ὁλόκληρον τὴν δημιουργίαν. Ἡ μὴ ὑπερνίκησις τῆς ἀκαμψίας ἢ δυσκαμψίας τῶν ὁρίων αὐτῶν συνιστᾷ βλασφημίαν καὶ θανάσιμον ἁμάρτημα. Ὁ Χριστὸς κατέστησε σαφὲς εἰς τοὺς Ἰουδαίους ὅτι ἤρε τὴν βασιλείαν ἀπὸ αὐτούς. Ἡ βασιλεία του δὲν εἶναι στατικὴ ἀλλὰ μόνον δυναμικὴ. Ἔτσι ὁ Ἀπόστολος Παῦλος μὲ τὴν δύναμιν τοῦ Ἁγίου Πνεύματος πολεμεῖ σκληρῶς τὸ καρκίνωμα τῆς σκληρύνσεως καὶ τῆς ἀποκλειστικότητος. Ὁ ἀγὼν αὐτοῦ ὑπῆρξε κοπιώδης καὶ σκληρὸς, κρινόμενος ἀπὸ ἀνθρωπίνης πλευρᾶς. Ὁ Ἀπόστολος Παῦλος φαίνεται ὅτι διεφώνησεν ἐντόνως πρὸς τοὺς ἄλλους ἀποστόλους διὰ τὸ θέμα τῆς περιτομῆς⁶. Ἡ νίκη τοῦ Ἀποστόλου Παύλου ἦτο νίκη κατὰ τοῦ καρκινώματος τῆς ἀποκλειστικότητος καὶ ὅπωςδήποτε τὸ χαρακτηριστικὸν τοῦ τρόπου πορείας τῆς Ἐκκλησίας, ἡ ὁποία μόνον διὰ τῶν δραματικῶν αὐτῶν κατακτήσεων πραγματοποιεῖ προόδους εἰς τὴν ἱστορίαν. Εἶναι δὲ λίαν δραματικὸς ὁ τόνος τῆς διδασκαλίας τοῦ Ἀποστόλου Παύλου εἰς τὸ 11ον κεφάλαιον τῆς Πρὸς Ρωμαίους Ἐπιστολῆς. Μὲ πολλὴν ὀδύνην ἐπισημαίνει τὸ ὀλισθηρὸν ἁμάρτημα τῆς Ἰουδαϊκῆς ἐμμονῆς εἰς τὴν ἀποκλειστικότητα. Εἶναι δὲ τὸ ἁμάρτημα τοῦτο ἡ ἀποκορύφωσις τῆς βλασφημίας καὶ τῆς στασιμότητος. Ἔτσι ὁ Θεὸς αἶρει τὴν βασιλείαν του ἀπὸ τοὺς ζῶντας καὶ σκεπτομένους μὲ ἐγωκεντρικὰ καὶ ατομοκρατικὰ κριτήρια. Δὲν εὐδο-

6. Γαλ. 2, 11 - 13.

κιμεῖ ἡ θεία βασιλεία εἰς τὴν ἐγωκεντρικὴν ἐστίαν καὶ ἔτσι ἐκδιώκεται ἀπὸ αὐτήν. Ὁ Θεὸς δὲν φεῖδεται τῶν κατὰ φύσιν κλάδων τῆς βασιλείας του καὶ ἀποκόπτει αὐτούς, ὡς μὴ ἐναρμονιζομένους μὲ τὴν κοινὴν χάριν. Ἀλλὰ ἐπὶ τοῦ προκειμένου ὁ δραματικὸς αὐτὸς τόνος τοῦ Ἀποστόλου Παύλου κορυφώνεται μὲ συγκλονιστικὴν ἐνέργειαν, καθὼς ἐπισημαίνει τὸ γεγονὸς ὅτι καὶ ἡ Ἐκκλησία τῶν ἐθνῶν ἔμπορὲ κατὰ μείζονα λόγον νὰ ἀποκοπῇ ἀπὸ τὴν θεῖαν βασιλείαν, ἂν ὑποπέσῃ εἰς τὸ αὐτὸ ὀλισθηρὸν ἁμάρτημα⁷. Ὁ αὐτὸς Θεὸς ἔμπορὲ νὰ ἐγκεντρίσῃ πάλιν τοὺς ἤδη ἀποστάτας καὶ πωρωμένους. Ἡ ἀπιστία τῶν Ἰουδαίων θὰ ἀρθῇ μόνον ἂν δεχθοῦν τὴν οἰκουμενικότητα τοῦ χριστιανικοῦ κήρυγματος, τὸ ὁποῖον ἐγένετο ἀποδεκτὸν ἀπὸ τὰ ἔθνη. Αὐτὴ φαίνεται ὅτι εἶναι ἡ ἐρμηνεία τῶν γεγονότων, τὴν ὁποίαν παρέχει μὲ τὰς δραματικὰς περιγραφὰς ὁ Ἀπόστολος τῶν ἐθνῶν. Ἡ χριστιανικὴ Ἐκκλησία λοιπόν, ἂν ἀπιστήσῃ εἰς τὴν ἀποστολὴν τῆς καὶ δὲν ἔχῃ καρποὺς πίστεως καὶ ἀγάπης, δὲν ἔχει θέσιν εἰς τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ. Ὁ Θεὸς καὶ μόνον αὐτὸς εἶναι ἡ ρίζα τῆς κοινότητος τῶν Χριστιανῶν καὶ ὅλων τῶν ἀνθρώπων. Τὰ κριτήρια τοῦ Θεοῦ εἶναι ἡ πρόοδος καὶ ἡ ἐμμονὴ τῶν Χριστιανῶν εἰς τὴν κοινὴν χάριν, ἡ ὁποία σώζει καὶ καθιστᾷ Ἐκκλησίαν ὁλόκληρον τὴν δημιουργίαν. Ἡ χάρις δὲν εἶναι τμήμα οὔτε ἐντάσσεται εἰς προνομιοῦχον κάσταν· ἀποτελεῖ τὴν δημιουργικὴν καὶ σωστικὴν ἐνέργειαν τῆς αὐτοζωῆς. Ἡ ζωὴ εἶναι κίνησις καὶ ἀπλωτικὴ φορὰ, ὅχι ἐγωκεντρισμὸς καὶ δύναμις μηδενισμοῦ. Ἡ δὲ ἀπλωτικὴ αὐτὴ φορὰ ἐκδηλώνεται μόνον εἰς τὰ πλαίσια τῆς προσωπικῆς καὶ κοινωνικῆς ζωῆς, ὅπου θριαμβεῖ ἡ δημιουργικὴ τελείωσις.

Κατὰ ταῦτα, ἡ ὕψις τῆς κοινωνικότητος διαφωτίζεται καὶ ἐρμηνεύεται ἄριστα ὑπὸ τὸ χριστιανικὸν πρίσμα. Ἡ κοινωνία εἶναι δημιουργικὴ κοινότης προσώπων. Κάθε ἀποτυχία εἰς τὴν ζωὴν τῆς κοινότητος σημαίνει διάβρωσιν τῶν διαπροσωπικῶν σχέσεων, ἀποπροσωποποίησιν καὶ εὐνοχισμόν τῆς κοινωνικῆς ζωῆς. Τότε ἡ ζωὴ αὐτὴ καθίσταται συμβατικὴ καὶ ἐνίοτε τυραννικὴ κόλασις. Ἐπιστημονικαὶ καὶ φιλοσοφικαὶ ἐκ τοῦ προκειμένου ἀπόψεις, χωρὶς τὴν ἄμεσον χριστιανικὴν ἐπίδρασιν, ἔμπορουν νὰ παραλληλισθοῦν πρὸς ἀντιστοιχοὺς χριστιανικὰς, ἂν ἐπισημαίνουν τὴν χαρακτηριστικὴν αὐτὴν ἰδιότητα τῆς κοινότητος. Τοιαῦτα ἀντιλήψεις τείνουν, εἰς τὴν θεωρίαν τοῦλάχιστον, νὰ καταργήσουν τὴν εἰδωλολατρικὴν κυριαρχίαν. Ὁ τονισμὸς μιᾶς τοιαύτης κοινωνικῆς ζωῆς, ὅπου ἐπικρατεῖ ἡ χάρις, ἡ φιλία καὶ ἡ ἀγάπη, παραμένει καθ' ὅλοκληρίαν χριστιανικός, μολονότι δὲν γίνεται πολλάκις κατὰ ἄμεσον ἐπιρροὴν ἀπὸ τὴν συγκεκριμένην ζωὴν τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ἀλλὰ αἱ ρίζαι τῆς χριστιανικῆς ζωῆς, ἔστω καὶ ἄρκετὰ ἐξηχρεωμέναι, εὐρίσκονται ἡπλωμέναι εἰς ὁλόκληρον τὴν δημιουργίαν καὶ εἰς τὰς καταλλήλους συνθήκας ἀποδίδουν τὴν

7. Ρωμ. 11, 21.

ανάλογον καρποφορίαν. Τοῦτο δὲ δὲν πρέπει νὰ τὸ λησμονοῦν οἱ Χριστιανοί, διότι εἰς ἐναντίαν περίπτωσιν διαπράττουν τὸ ὀλισθηρὸν ἐκεῖνο ἀμάρτημα τῆς ἰουδαϊκῆς ἀποκλειστικότητος. Ἀλλωστε εἰς ἀρκετὰς περιπτώσεις ἐκδηλώνεται ἡ τραγικὴ πλευρὰ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς, ἀπὸ τῆς ἀνθρωπίνης ἀπόψεως, ὅπου οἱ Χριστιανοὶ ἐπιδιώκουν τὴν περιχάραξιν αὐστηρῶν καὶ στεγανῶν ὁρίων σωτηρίας καὶ γνησίας ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς. Τοῦτο εἶναι τότε μόνον ὀρθόν, ὅταν ἡ χριστιανικὴ κοινότης θεωρηθῇ ἀναντικατάστατος, τελειότερα καὶ προχωρημένη φάσις τῆς ἐρχομένης βασιλείας τοῦ Θεοῦ ἐν σχέσει πρὸς τὴν ὑπολοιπὸν δημιουργίαν. Ἐτσι ἡ περισσότερον τελεία καὶ ἀναντικατάστατος κοινωνικὴ ζωὴ εὐρίσκεται εἰς τὴν Ἐκκλησίαν, ἐνῶ ὁλόκληρος ἡ δημιουργία εἶναι δυνάμει χριστιανικὴ κοινωνία.

Ὁ ἄνθρωπος βεβαίως παραμένει εἰκὼν τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ πολλάκις χάνει τὴν αὐτογνωσίαν του ἢ ἐμπλέκεται εἰς τὴν εἰδωλολατρικὴν ζωὴν, καθιστῶν τὸν Θεὸν κατ' εἰκόνα καὶ καθ' ὁμοίωσιν ἰδικὴν του. Ἐπειδὴ λοιπὸν ὁ ἴδιος εἶναι ἐγωκεντρικὸς καὶ πάντοτε διαγράφει ὅρια καὶ χαρακώματα προστασίας, θέλει κατὰ τὸν ἴδιον τρόπον νὰ ἐνεργῇ καὶ ὁ Θεὸς ἢ νομίζει ὅτι καὶ ὁ Θεὸς ἐνεργεῖ μετὰ τὴν ἰδίαν ἀκριβῶς τακτικὴν. Τὴν κοινωνικότητα ἐπομένως πρέπει νὰ τὴν ἀναζητῇ εἰς τὸν ἑαυτὸν του, εἰς ὁλόκληρον τὴν λογικὴν δημιουργίαν καὶ κατ' ἐπέκτασιν εἰς τὸ μυστήριον τῆς χάριτος τοῦ τριαδικοῦ Θεοῦ. Μόνον εἰς τὴν συνάντησιν αὐτὴν τοῦ Θεοῦ καὶ ἀνθρωπίνου παράγοντος ἡμπορεῖ νὰ κατανοηθῇ καὶ συνάμα νὰ βιωθῇ ἡ τελεία καὶ δημιουργικὴ κοινωνικότης. Ἡ δὲ συνάντησις αὕτη δὲν σημαίνει τίποτε ἄλλο παρὰ τὴν συμφιλίωσιν φυσικῆς καὶ μεταφυσικῆς διαστάσεως, ἱστορίας καὶ αἰωνιότητος. Ὅσάκις εἰς τὴν συμβατικὴν, ἀπρόσωπον καὶ ὑποκριτικὴν κοινωνίαν διαβλέπει κανεὶς ψήγματα φιλίας ἀγάπης καὶ ἀνθρωπιᾶς, τότε εὐρίσκεται ἐνώπιον τοῦ μυστηρίου τῆς δημιουργίας· συντρίβεται τὸ μηδέν, ὁ ἐγωκεντρισμὸς, ἡ εἰδωλολατρία καὶ ἔρχεται ἡ θεωτικὴ ἐνέργεια τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ μετὰ τὴν μεταμόρφωσιν τῶν φυσικῶν στοιχείων καὶ τῶν ἐκδηλωμάτων τῆς κοινωνικῆς ζωῆς. Τὸ κριτήριον τῆς ὑγιоῦς κοινωνικότητος εἶναι ἀπλοῦν καὶ ἐμπειρικόν· παρέχεται ἀπὸ τοὺς ἰδίους τοὺς καρποὺς τῆς κοινωνικῆς ζωῆς. Ἡ ὑψὲς τῆς κοινωνικότητος συνίσταται εἰς τὴν ἀγαπητικὴν καὶ δημιουργικὴν αὐξήσιν τῆς προσωπικῆς ζωῆς εἰς τὰ πλαίσια τῆς κοινότητος, ὅπου καταργεῖται καὶ καταστρέφεται ὁ ἐγωκεντρισμὸς καὶ συνάμα ἡ χάρις ἐνώνει καὶ αὐξάνει τὴν προκοπὴν τῶν μελῶν τοῦ σώματος. Ἡ χάρις ὑπὸ τὴν σωστικὴν ἰδιότητα τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς καὶ ὑπὸ τὴν γενικὴν μορφήν τῆς δημιουργικῆς ἐνεργείας εἶναι ἡ ἀτμόσφαιρα τῆς κοινωνικῆς ζωῆς.

2. Μορφαὶ βίας

Ἡ βία εἶναι σύμπτωμα ζωῆς καὶ ἐφεύρημα καθαρῶς ἀνθρώπινον. Ἡ φύ-

σις εἰς τὴν κίνησιν καὶ τὴν ἐξέλιξιν αὐτῆς δὲν παρουσιάζει τὸ φαινόμενον τῆς βίας, ὡς ἰσχυρᾶς πίεσεως καὶ ἀσκήσεως ἐνίοτε ἀκαταγωνίστου κυριαρχίας, ἢ ὅποια φθάνει εἰς τὰ ὅρια καὶ τὰ ἀποτελέσματα ἐκρηκτικῆς καταστροφῆς. Οὕτε καὶ εἰς τὸ φυτικὸν καὶ τὸ ζωικὸν βασίλειον ἀπαντᾷ ἡ βία, μολονότι πολλοὶ θέλουν νὰ τὴν ἐντοπίσουν εἰς τὰς ἀγριότητας τῶν ζώων. Ἀλλὰ ἡ ἀγριότης καὶ ἡ κυριαρχικὴ ἐπιβολὴ ζώων ἐπὶ ἄλλων ζώων ἔχει μίαν νομοτελῆ καὶ ὁμοιόμορφον ἐκδήλωσιν, τὴν ὁποίαν κακῶς ὁ ἄνθρωπος ἐκλαμβάνει ὡς βίαν, ἀποδίδων εἰς πράξεις τῶν ζώων ἀνθρώπινα γνωρίσματα καὶ χαρακτηριστικά. Ἡ βία μόνον εἰς τὰ κοινωνικὰ πλαίσια ἡμπορεῖ νὰ ἐρμηνευθῇ ὡς πρὸς τὰ βαθύτατα συστατικά της. Διότι ἡ βία ἐπιβολὴ κυριαρχίας ἐνὸς ἀνθρώπου ἢ μιᾶς ομάδος ἐπὶ ἄλλου ἀνθρώπου ἢ ἐπὶ ἄλλης ομάδος ἀποτελεῖ ἀρνητικὴν κοινωνικότητα. Ἡ ἀποτυχία δημιουργίας χαρισματικῆς κοινωνίας φιλίας καὶ ἀγάπης (μιᾶς κοινωνίας καθαρῶς ἐσχατολογικῆς καὶ θεϊκῆς) σημαίνει ὅξυνσιν τοῦ πόθου διὰ κοινωνικότητα, ἀναγνώρισιν καὶ προσπάσιν τῶν συμφερόντων μιᾶς κλειστῆς ομάδος. Ἐτσι ἡ βία, ὡς δύναμις καὶ ἐπιβολή, ἐπιδιώκει τὴν μέχρι καταστροφῆς ἀναγνώρισιν, στερέωσιν καὶ σαδιστικὴν ἀκόμη ἱκανοποίησιν τοῦ ἐντὸς ἀντικοινωνικῆς ζωῆς διαλυομένου προσώπου. Ἡ βία εἶναι ἀντικοινωνικὴ συμπεριφορά, ἢ ὅποια ἐκδηλώνεται διὰ λόγους ἀμύνης καὶ ἀναπληρώσεως τῆς ἐλλείψεως κοινωνικῶν σχέσεων. Ἀλλωστε, ὅσάκις ἐλλείπει ἡ δύναμις πρὸς ἀσκήσιν βίας, ἢ ἀντικοινωνικὴ συμπεριφορά, ἀντὶ νὰ παρουσιάσῃ συμπτώματα ἀναλγησίας, ἀπανθρωπίας καὶ σαδισμού, ἐκδηλώνεται μετὰ τὴν κοσμοφοβίαν καὶ τὴν ἐπιθετικότητα διὰ πλαγίων μέσων. Ἡ βία τότε ἀπλῶς ἐκρήγνυται εἰς τὰ βάθη τῆς ἀδυνάτου ὑπάρξεως, χωρὶς νὰ ἀσκήσῃ πίεσιν πρὸς τὰ ἔξω. Ἀναγκαστικῶς δὲ ἡ πίεσις ἀσχεῖται πρὸς τὰ μέσα. Ἡ βία δὲν ἀσχεῖται μόνον πρὸς ἐπιβίωσιν τῶν ἀνθρώπων καὶ πρὸς ἐξασφάλισιν μέσων συντηρήσεως καὶ ἀπολαύσεων. Ἐχει ὅπωςδὴποτε βαθύτερα κίνητρα. Ἐκδηλώνεται δὲ μετὰ μεγαλυτέραν καὶ φρικωδεστέραν ἀπανθρωπίαν, ὅσάκις ὀξύνεται περισσότερον ὁ πόθος διὰ τὴν ἐξασφάλισιν γοήτρου, κύρους, ἀναγνωρίσεως καὶ κοινωνικότητος. Ἐλέχθη καὶ ἀνωτέρω ὅτι ἡ ἀποψις περὶ τοῦ ἀνθρώπου, ὡς ὄντος κοινωνικοῦ, χρήζει πολλῶν διευκρινίσεων. Ὁ ἄνθρωπος βεβαίως εἶναι ὢν κοινωνικόν, ἀλλὰ μετὰ τὴν ἐννοίαν ὅτι ἡ φυσικὴ του ἀνάπτυξις τείνει πρὸς τὴν κοινωνικότητα. Ἡ δὲ κοινωνικότης δὲν εἶναι νομοτελής καὶ αὐτονόητος ἀνάπτυξις τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως, ἀλλὰ ἓνα δραματικὸν γίγνεσθαι. Ὁ ἄνθρωπος δηλ. δὲν εἶναι μόνον κοινωνικόν ὢν, ἀλλὰ καὶ «ἰδιωτικόν» ἢ ἐγωκεντρικόν. Ἡ δὲ ἔξαρσις τῆς ἐγωκεντρικότητος αὐτῆς δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ τάσις ἀναδείξεως τοῦ αὐτοδιαλυομένου προσώπου εἰς ἀντικοινωνικὰς μορφὰς ζωῆς. Ἡ «ἰδιωτικὴ» ἢ ἐγωκεντρικὴ ὁψις τῆς ζωῆς εἶναι ἡ ἀρνητικὴ πλευρὰ τοῦ προσώπου, τὸ ὅποῖον γίνεται ἀληθῶς καὶ ὠλοκληρωμένον πρόσωπον ἀφοῦ ὑπερβῇ τὴν ἀρνητικὴν πλευράν, ἥτοι τὴν καταστροφικὴν ἐκρηξίν τοῦ μηδενός. Τοιαύτην αἰσθῆσιν τῆς καταστροφικῆς αὐτῆς δυνάμεως μόνον ὁ ἄνθρωπος ὡς πρόσωπον ἡμπορεῖ νὰ

ἔχη συνειδητῶς ἢ ἀσυνειδητῶς, καὶ ὄχι ἓνας λίθος ἢ ἓνα φυτὸν ἢ ἓνα ζῶον. Διὰ τοῦτο ἡ βία, ὡς ἀντικοινωνικὴ συμπεριφορὰ, εἶναι γινώρισμα καὶ ἐφεύρημα καθαρῶς ἀνθρώπινον.

Ἀλλὰ ἡ βία, ὡς ἀντικοινωνικὴ δύναμις, δὲν εἶναι καὶ παράγων καταλυτικὸς κατὰ πάντα τῆς κοινωνικότητος. Μὲ ἄλλους λόγους, δὲν ὑφίσταται διαρχία κοινωνίας καὶ βίας, ὥστε ἡ καταλυτικὴ δύναμις τῆς δευτέρας νὰ ἐξαφανί-ζη τελείως τὴν πρώτην. Ἡ βία γεννᾶται ὡς πόθος καὶ νοσταλγία τῆς κοινωνικότητος καὶ τῆς προόδου· προέρχεται ἀπὸ τὰ σπλάγχνα τῆς προσωπικῆς καὶ κοινωνικῆς ζωῆς, ὡς ἀρνητικὴ ἐκδήλωσις, ἀλλὰ ὡς ἀντίδρασις κατὰ τοῦ κινδύνου αὐτοδιαλύσεως καὶ αὐτοκαταστροφῆς. Ἐκτὸς τοῦ ἀνθρώπου δὲν ὑφίσταται, κατὰ διαρχικὸν σχῆμα, καμμία πηγὴ βίας καὶ τοιαύτης καταλυτικῆς δυνάμεως. Κατὰ συνέπειαν, ἐνῶ ἡ βία εἶναι ἀντικοινωνικὴ συμπεριφορὰ καὶ ροπή πρὸς διάλυσιν τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, ἡ ρίζα τῆς εἶναι «κοινωνικὴ». Διὰ τοῦτο ἄλλωστε πολλὰ ἀποχρώσεις τῆς βίας ὀδηγοῦν ἢ βοηθοῦν εἰς τὴν συγκρότησιν μιᾶς, ἔστω καὶ συμβατικῆς, κοινωνικῆς ζωῆς. Ἡ συμβατικὴ βεβαίως κοινωνικὴ ζωὴ δὲν εἶναι ἡ ιδεώδης ζωὴ τῆς χαρισματικῆς κοινότητος, τῆς φιλίας καὶ τῆς ἀγάπης. Ἀλλὰ ποῖος ἡμπορεῖ νὰ ἀρνηθῇ ὅτι ἐντὸς αὐτῆς, ὡς βασικῆς ἐνίοτε προϋποθέσεως, δὲν κυοφοροῦνται νησιῖδες καὶ ὀάσεις ἀληθινῶς κοινωνικότητος καὶ φιλίας; Καὶ ἂν δὲν ὑπῆρχαν αἱ συμβατικαὶ κοινωνίαι ποῦ θὰ ἐσθιρίζοντο αἱ εἰλικρινεῖς; Ἐν προκειμένῳ κατανοεῖται εὐκόλως ὅτι καὶ οἱ νόμοι μὲ τὴν ἐξουσίαν ἀσκούντες μίαν ἐκλεπτυσμένην βίαν συντελοῦν εἰς τὴν δημιουργίαν συμβατικῶν κοινωνιῶν, ὅπου ἀνθίζουν καὶ αἱ μικραὶ αὐταὶ ὀάσεις ἀληθινῆς κοινωνικότητος. Ἐφ' ὅσον λοιπὸν ἡ ἀνθρωπίνη ζωὴ κινεῖται μὲ νομοτέλειαν καὶ ἐλευθερίαν, ἔχει κοινωνικὴν ζωὴν ποὺ αὐτοδιαλύεται καὶ αὐτοδημιουργεῖται. Ἐτσι διέρχεται τὸ μηδέν, ἀποθνήσκει, καὶ ἔπειτα μεστώνει. Ἡ ἐπιρροὴ τοῦ μηδενός, καθὼς διέρχεται τὴν περιοχὴν του, δὲν αἴρεται παρὰ μὲ τὴν βίαν καὶ μετὰ ταῦτα μὲ τὴν δημιουργικότητα. Ἀλλὰ ἡ δευτέρα περίπτωσις εἶναι περιοχὴ ἐλευθερίας, ἡ ὁποία τὴν ἀποτυχίαν δὲν τὴν δαμάζει οὔτε τὴν ἀντιρροπεῖ ἀμέσως. Ἐτσι ἡ βία, ὡς ἄσκησις ἐπιβολῆς καὶ κυριαρχικῆς δυνάμεως, συγκρατεῖ προσωρινῶς τὴν κοινωνικότητα ἀπὸ τὸν ὀλοσχερῆ ἀφανισμόν. Ἀλλὰ καὶ ἐν προκειμένῳ πρέπει νὰ τονισθῇ ὅτι ἡ βία ἔχει διαβαθμίσεις καὶ ἐκφάνσεις πολλὰς. Ἐτσι, ἐνῶ ἡ ἐκλεπτυσμένη βία τῶν νόμων προσφέρει εὐνοϊκὰς προϋποθέσεις διὰ τὴν κοινωνικότητα καὶ συνάμα ἀπολιθώνει τὴν κοινωνικὴν ζωὴν εἰς συμβατικὰ σχήματα, ἄλλαι ἐκρήξεις τῆς βίας ἀπειλοῦν μὲ ἀφανισμόν τὴν ἀνθρωπότητα ἢ φθάνουν εἰς τὸ σημεῖον τῆς πλέον σκοτεινῆς, δαιμονικῆς καὶ ἀπαραδέκτου ἀπανθρωπίας.

Ἐν πάσῃ περιπτώσει ἡ ἐκλεπτυσμένη βία τῆς ἐννόμου ἐξουσίας, ὅσάνκις δὲν ζωογονεῖται ἀπὸ τὴν δημιουργικὴν καὶ τὴν κοινωνικὴν ζωὴν, σκληρύνεται περισσότερο, ἀπολιθώνεται καὶ ἀπονεκρώνει τὴν χαρὰν τῆς προσωπικῆς ζωῆς. Ταυτοχρόνως ἀναπτύσσεται, κατὰ κακοήθη τρόπον τινὰ ἐκδήλωσιν, μία

ἄκαμptos ἢ δύσκαμptos γραφειοκρατικὴ τυραννία μὲ ἀνεξιχνιάστους δαιδάλους καὶ πλοκάμους. Ἡ πίεσις τῆς ἀπολιθωμένης αὐτῆς ζωῆς ἐπιφέρει τὸν μαρασμόν ἢ τὴν ἐκτροπὴν ἀπὸ τὴν κανονικὴν ἀνάπτυξιν ἀκόμη καὶ εὐγενῶν πνευματικῶν ἐκδηλώσεων. Ὁ μηχανισμός αὐτὸς μὲ τὴν ὀργάνωσιν ὁμάδων, διὰ τὴν προώθησιν συμφερόντων, καθιστᾷ ἀπρόσωπα ἀκόμη καὶ τὰ ἀγαθὰ τῆς θρησκευτικῆς, καλλιτεχνικῆς καὶ τῆς ἄλλης πνευματικῆς ζωῆς. Ἡ θρησκεία, ἡ ἐπιστήμη καὶ ἡ τέχνη καθίστανται ἀπλῶς ἓνα θέαμα καὶ ἀντικείμενον πρὸς ἄσκησιν μιᾶς προπαγάνδας. Ἐλλείπει ἡ προσωπικὴ καὶ κοινωνικὴ σχέσις πρὸς τὰ δημιουργήματα τοῦ πνεύματος, τὰ ὁποῖα τυποποιοῦνται, στατικοποιοῦνται καὶ πολλάκις δὲν γνωρίζει κανεὶς ποῖον εἶναι τὸ γνήσιον καὶ ποῖον τὸ κίβδηλον. Ὡς τὰ ἀθλήματα εἰς μίαν συμβατικὴν καὶ καταναλωτικὴν κοινωνίαν, χωρὶς προσωπικὴν δημιουργικότητα, καθίστανται θέαμα καὶ ὄχι πραγματικὸν ἐρέθισμα πρὸς συμμετοχὴν εἰς αὐτά, ἔτσι καὶ τὰ δημιουργήματα αὐτὰ τοῦ πνεύματος καθίστανται ἀπρόσωπα τμήματα μιᾶς ἀντικειμενικῆς καὶ ἀπροσώπου πραγματικότητος. Τὸ θέαμα ὅμως δὲν ἔχει προσωπικὸν βάθος οὔτε ἡμπορεῖ νὰ συντελέσῃ εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς προσωπικῆς χαρᾶς, προερχομένης ἀπὸ τοὺς ἄθλους τῆς δημιουργικότητος. Μόνον ὅταν θέαμα καὶ συμμετοχὴ ἑναρμονίζονται, τότε ἡ κοινωνία διασώζεται ἀπὸ τὴν ἐκπτώσιν εἰς τὸ ἀπρόσωπον περιβάλλον. Τὸ δὲ ἀπρόσωπον περιβάλλον δὲν ἔχει ἔδαφος διὰ τὴν καρποφορίαν προσωπικῆς καὶ κοινωνικῆς ζωῆς. Εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν θριαμβεῖ ἡ ἄσκησις τῆς ἐκλεπτυσμένης βίας τῆς ἐννόμου τάξεως, τῶν ὀργανωμένων ὁμάδων διὰ τὴν προώθησιν συμφερόντων καὶ τῶν ἀπολιθωμένων μορφῶν θρησκευτικῆς, καλλιτεχνικῆς καὶ ἄλλης πνευματικῆς δραστηριότητος. Ἡ ἐν λόγῳ μορφή τῆς βίας εἶναι ὁμολογουμένως σατανικὴ, διότι σὺν τοῖς ἄλλοις εἶναι ἀθόρυβος, παραπλανητικὴ καὶ πρόξενος τῆς παγιώσεως τοῦ κόσμου τῆς ὑποκρισίας. Εἰς τοὺς δαιδάλους τῆς βίας αὐτῆς διαδραματίζεται ἡ τραγωδία τοῦ ἀνθρώπου ποὺ ἀναζητεῖ κοινωνικότητα, φιλίαν καὶ ἀγάπην.

Εἰς τὴν κατάστασιν λοιπὸν τῆς ἀλλοτριώσεως αὐτῆς ὁ ἄνθρωπος ὄχι μόνον ἀναζητεῖ κοινωνικότητα εἰς κλειστάς ὀργανωμένας ὁμάδας, ἀλλὰ ἐπιδιώκει καὶ τὴν στερέωσιν αὐτῶν μὲ κάθε θυσίαν. Ἐτσι ἡ συμβατικότης καὶ ἡ ὑποκρισία ἐκτοπίζουν εὐχερῶς τὴν εἰλικρίνειαν καὶ τὴν χαρὰν τῆς δημιουργικότητος ἀκόμη καὶ ἀπὸ τοὺς στενοὺς αὐτοὺς κύκλους τῶν ὁμάδων καὶ τῶν συλλόγων. Πέραν αὐτῶν, ἐντὸς τῆς τεραστίας γραφειοκρατικῆς καὶ ἀπανθρώπου ἐνίοτε λειτουργίας τῆς κρατικῆς μηχανῆς μεγάλαι ὁμάδες, μὲ ἐπίχρυσμα ἰδεολογικόν, περιχαρᾶνται ἰσχυρῶς, ἐπιδιώκουσαι τὴν προώθησιν τῶν συμφερόντων καὶ τὴν ἄνοδον τῶν ἀνηκόντων εἰς αὐτάς. Ἡ βασικὴ ἐπιδιώξις ὅλων αὐτῶν τῶν κύκλων, τῶν ὁμάδων καὶ τῶν ὀργανώσεων εἶναι ἡ ἄμυνα πρὸς στερέωσιν τοῦ πόθου διὰ ζωὴν καὶ ἀναγνώρισιν. Ἐτσι ὁ ἀνεξάρτητος ἄνθρωπος ἐντὸς τῶν πλοκάμων καὶ τῶν τεράτων τῆς μηχανῆς αὐτῆς σπανίως ἡμπορεῖ νὰ ἐπιβιώσῃ ὡς ἰσχυρὰ καὶ κυριαρχικὴ προσωπικότης. Εἰς τὰς ὁμάδας αὐτάς,

αί όποίαι πολλάκις έξυπηρετοῦν έθνικιστικούς καί φυλετικούς σκοπούς, εύρίσκονται οὕτως ή άλλως καί εξαίρετοι άνθρωποι, μέ δημιουργικήν δύναμιν καί πολλά χαρίσματα. 'Αλλά ό μηχανισμός τής όργανώσεως άποτελεῖ πρόσφορον κατά πάντα έδαφος διά τήν τεχνητήν προβολήν καί αναγνώρισιν πολλών μετριοτήτων, κυριαρχικῶν τύπων καί άπανθρώπων τεράτων. 'Ετσι τό πολύπλοκον καί κατά τινα τρόπον άφηρημένον στοιχείον τής λειτουργικῆς δομῆς τοῦ συγχρόνου πολιτισμοῦ όλοέν καί περισσότερον παραμερίζει τήν κοινωνικότητα καί όργανώνει τοῦ κλειστοῦς κύκλους τής δυνάμεως, ή όποία ύπόσχεται εἰς τά πρόσωπα άνοδον καί αναγνώρισιν. 'Ο πόθος διά προσωπικήν καί κοινωνικήν ζωήν ίκανοποιεῖται προσωρινῶς καί συνήθως άποτελεσματικῶς μέ τήν εἰδωλολατρίαν τής έκλεπτυσμένης αὐτῆς καί άπανθρώπου βίας. Τά χαρίσματα τής χριστιανικῆς κοινωνίας άντικαθίστανται μέ τά κλειδιά καί τās αὐθεντίας τῶν ίσχυρῶν καί τῶν εἰδικῶν. 'Ετσι δέν εἶναι παράδοξον τό γεγονός ότι σήμερον ή λαϊκή βάση εκθρονίζει τās αὐθεντίας καί δημιουργεῖ τό εκρηκτικόν καθεστῶς τής άμφισβήτησεως. Αἱ αὐθεντίαι περιχαρικώνονται εἰς τά άσφυκτικά πλαίσια τῶν άπροσώπων καί συμβατικῶν κύκλων καί έτσι μία ύγιής, συνειδητή ή άσυνειδητος, αντίδρασις καταδικάζει συλλήβδην κάθε εἶδους αὐθεντίαν, εἰς τόν πολιτικόν, οικονομικόν καί πνευματικόν τομέα τής ζωῆς. Τό όλον δρᾶμα τοῦ ανθρώπου συνίσταται εἰς άσθένειαν πού διαβρώνει τά χαρίσματα τής κοινωνικῆς ζωῆς καί τά μεταβάλλει εἰς καταπιεστικά καί έξοντωτικά αὐθεντίας. 'Η θεία αὐθεντία εἰς τήν χριστιανικήν κοινωνίαν εκδηλώνεται εἰς τήν ποικιλίαν τῶν χαρισμάτων, τῶν διακονιῶν καί τῶν ένεργημάτων καί όχι εἰς τήν κυριαρχικήν έπιβολήν αὐθεντικῶν γνωμῶν πού περιβάλλονται μέ τό κύρος τής εἰδικότητος καί πρό παντός τοῦ εκβιασμοῦ καί τής δυνάμεως. Τό πρότυπον τής χριστιανικῆς κοινωνίας έντός τής 'Εκκλησίας καί έντός όλοκληρου τής ανθρωπότητος πολλάκις μόλις καί μετά βίας διακρίνεται, αλλά ή άθόρυβος καί άόρατος ένίοτε παρουσία τής μεταμορφωτικῆς τής δυνάμεως άποτελεῖ τήν διενέργειαν τοῦ ίδίου τοῦ μυστηρίου τοῦ καλοῦ καί τοῦ κακοῦ εἰς όλόκληρον τήν δημιουργίαν.

Γενικῶς δέ ή εκλεπτυσμένη βία τής έννόμου τάξεως, τής συμβατικῆς κοινωνίας καί τῶν ποικίλων κλειστῶν ομάδων έπί έθνικιστικοῦ καί διεθνούς έπιπέδου, βοηθεῖ άρκούντως εἰς τήν άσκησιν μικρᾶς ή έντόνου βίας, μέ μέσα σχεδόν άόρατα αλλά σατανικά, πρὸς εὐόδωσιν άρπακτικῶν καί κυριαρχικῶν σκοπῶν. 'Η άρπαγή καί ή ιδιοποίησις φυσικῶν καί πνευματικῶν αγαθῶν άποτελεῖ τό όδυνηρότερον πλῆγμα καί ρήγμα εἰς τήν προσωπικήν καί κοινωνικήν ζωήν. Τά φιλικά αἰσθήματα, αἱ ανθρωπιστικά πράξεις καί ή εκδήλωσις αγάπης όλοέν καί περιορίζονται εἰς τās κλειστάς ομάδας καί τοὺς κύκλους. 'Εκτός τῶν περιοχῶν αὐτῶν επικρατεῖ ό πόλεμος καί ό νόμος τής επικρατήσεως τοῦ ίσχυροτέρου πάση θυσίᾳ. 'Αλλά φιλία, αγάπη καί ανθρωπισμός δέν ήμποροῦν νά νοηθοῦν, τοῦλάχιστον εἰς τήν τελείαν των εκδήλωσιν, εἰς κλειστά περιγράμ-

ματα. 'Η περιχαράκωσις αὐτῶν εἰς τά περιγράμματα αὐτά άποτελεῖ καί τήν αίτίαν βαθμιαίου μαρασμοῦ καί αναπτύξεως έγωκεντρικῶν καρκινωμάτων. 'Η συσπείρωσις εἰς τήν έγωκεντρικήν έστίαν καί ή αποκλειστικότης μιᾶς ομάδος εἶναι ό θάνατος τής χάριτος. Διότι χάρις καί κοινή ζωή, μέ άπλωτικάς άπεριορίστως τάσεις, εἶναι διαστάσεις πού ταυτίζονται. Βεβαίως πολλάκις λέγεται ότι ό έγωκεντρισμός εἶναι αίτία προόδου. Χωρίς αὐτόν τά πάντα θά ήσαν νεκρά καί στάσιμα. Τοῦτο εἶναι άληθές, αλλά πρέπει νά όλοκληρωθῇ ή έρμηνεία του. 'Η πρόοδος νοεῖται ως νίκη κατά τοῦ μηδενός καί πορεία εἰς τήν προσωπικήν καί κοινωνικήν σφαῖραν. Οἱ προοδεύοντες άνθρωποι διέρχονται τήν έγωκεντρικήν έστίαν τοῦ μηδενισμοῦ, τήν υπερβαίνουν καί πορεύονται εἰς τήν τελείωσιν. 'Ο έγωκεντρισμός καθ' έαυτόν δέν εἶναι αίτία προόδου, αλλά ή πρόοδος άπαραιτήτως πρέπει νά υπερβῇ τόν έγωκεντρικόν μηδενισμόν. Διά τοῦτο ή έμμονή εἰς τήν έγωκεντρικήν έστίαν, χωρίς τήν υπέρβασίν της, σημαίνει στασιμότητα καί θάνατον. Αἱ εκδηλώσεις τής βίας δέν εἶναι τίποτε άλλο παρά άποτελέσματα τής άποτυχίας εἰς τόν άγῶνα κατά τοῦ έγωκεντρισμοῦ. Κατά συνέπειαν αίτία προόδου δέν εἶναι ό έγωκεντρισμός, αλλά τό πέραςμα από αὐτόν καί ή υπέρβασίς του. 'Ο άνθρωπος εἴτε θέλει εἴτε όχι από τόν δρόμον αὐτόν όφείλει νά περάσῃ. 'Αλλος δρόμος πρὸς τήν δημιουργικότητα καί τήν κοινωνικότητα δέν ύπάρχει, διότι δημιουργικότης καί κοινωνικότης εἶναι άρσις τοῦ έγωκεντρικοῦ μηδενισμοῦ.

'Ετσι λοιπόν ή έμμονή εἰς τήν έγωκεντρικήν έστίαν όλοέν καί σκληρύνει τόν άπελπισμένον καί άπογοητευμένον άνθρωπον. 'Η βία ήμπορεῖ νά κορυφωθῇ μέχρι τής πλέον άπανθρώπου καί φρικτῆς μορφῆς. Εἰς τās περιπτώσεις αὐτάς, κατά τās όποίας επιδιώκεται ή στερέωσις καί ή αναγνώρισις ώρισμένων ομάδων πάση θυσίᾳ, κηρύσσεται άμείλικτος πόλεμος ιδεολογιῶν. Αἱ αντίπαλοι ομάδες παλαίουν διά μίαν επικράτησιν. 'Η πάλη αὐτή άποβλέπει κυρίως εἰς τήν εξόντωσιν τῶν μελῶν τής αντιπάλου ομάδος όχι μόνον από πλευράν βιολογικήν αλλά κυρίως ιδεολογικήν. 'Αλλωστε αὐταί αἱ περιοχαί πολλάκις συμπλέκονται τόσοσιν συγκεχυμένως, ώστε νά μή διακρίνονται. Οἱ θρησκευτικοί διωγμοί καί τά άπάνθρωπα βασανιστήρια εἰς βάρος αντιπάλων ομάδων άποτελοῦν εκδηλώσεις τής άπηνούς αὐτῆς πάλης. Οἱ δέ διωγμοί αὐτοί καί τά βασανιστήρια δέν ήσαν μόνον τό χαρακτηριστικόν γνώρισμα μιᾶς εποχῆς, όταν εξηπλώνετο ό Χριστιανισμός, αλλά εξακολουθοῦν πάντοτε νά άποτελοῦν τās όδυνηράς εκφάνσεις τοῦ άμειλίκτου αὐτοῦ πολέμου τῶν ομάδων μέ αντιθέτους ιδεολογίας. 'Ενῶ, λόγου χάριν, οἱ Χριστιανοί ἐδιώχθησαν από τοὺς 'Ιουδαίους καί τοὺς εἰδωλολάτρας, άργότερον ή ώργανωμένη Χριστιανοσύνη, εἰς τήν Δύσιν καί τήν 'Ανατολήν⁸, ἐδίωξεν άπηνῶς τήν εἰδωλολατρίαν καί μετά ταῦτα άδελ-

8. Πολλάκις θεολόγοι τής 'Ανατολικῆς 'Εκκλησίας θέλουν νά ύποστηρίζουν ότι τοι-

φαί χριστιανικαί ομάδες απέδύθησαν μεταξύ των εἰς ἀνηλεῆ ἐξοντωτικὸν πόλεμον. Βεβαίως, αἱ ομάδες αὐταὶ εἶχαν καὶ ἔχουν ἐνίοτε τὸ χριστιανικὸν ὄνομα, ἀλλὰ ὅχι τὰ χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τῆς χριστιανικῆς χαρισματικῆς ζωῆς. Ἀπλῶς ἐπισημαίνεται ἡ τυπικὴ προέλευσις των καὶ τίποτε περισσότερον ἢ ὀλιγώτερον. Τοὺς διωγμοὺς καὶ τὴν σκληρότητα τῶν βασανιστηρίων δὲν ἤμπορεῖ νὰ προξενήσῃ ἡ χριστιανικὴ φιλία καὶ ἀγάπη, ὅπως δὲν εἶναι δυνατὴ ἡ προέλευσις ἀγρίων καρπῶν ἀπὸ ἡμερον δένδρον. Ἀλλὰ οἱ διωγμοὶ αὐτοὶ καὶ αἱ συναφεῖς ἀπάνθρωποι πράξεις ἀποτελοῦν ἐκδηλώματα τῆς βίας, ἡ ὁποία γεννᾶται ἀπὸ τὴν ἀπώλειαν τῆς δημιουργικῆς κοινωνικότητος καὶ τὴν συσπείρωσιν εἰς κλειστὰς ομάδας ἀπελπισμένης ἀναζητήσεως στήριγμάτων διὰ τὴν ζωὴν καὶ τὴν ἀναγνώρισιν. Αἱ ομάδες αὐταὶ ἀποτελοῦν τὰ σπέρματα τῆς ἐκρήξεως ἐπιθετικῶν πολέμων κάθε μορφῆς καὶ ἐπιδιώξεως. Τὸ κήρυγμα τοῦ Εὐαγγελίου εἶναι ἡ ὀριστικὴ καὶ ἀμετάκλητος καταδίκη τῆς βίας, ἡ ὁποία προέρχεται ἀπὸ κάθε αὐθεντίαν καὶ ὀργανωμένην κᾶσταν. Εἶναι λυπηρὸν ὅτι πολλοὶ χριστιανοὶ δὲν βλέπουν εἰς τὰ Εὐαγγέλια τὴν ἀλήθειαν αὐτὴν ἢ δὲν θέλουν νὰ τὴν ἴδουν.

Κατὰ συνέπειαν ἡ τάσις πρὸς διωγμὸν καὶ βασανισμόν πηγάζει ἀπὸ τὴν ἀποτυχημένην κοινωνικότητα. Δὲν εἶναι φαινόμενον πού παρατηρεῖται μόνον εἰς τὴν θρησκευτικὴν περιοχὴν. Ἀλλωστε σήμερον διεστραμμένοι εἰς τὸ ἔπακρον σημεῖον ἀνθρώπιναι διάνοιαι ἐφεῦρον, βάσει ἐπιστημονικῶν πορισμάτων,

αὐτὰς μέγαντας σελίδας ἱστορίας ἔχει μόνον ἡ Δυτικὴ Ἐκκλησία. Μία τοιαύτη ἀπόκρυψις, πέραν τοῦ ὅτι εἶναι ἀνεύλικρινες εἶναι καὶ ἀσύμφορος, διότι ὁ καθείς ἤμπορεῖ νὰ διαβάσῃ ἱστορίαν καὶ νὰ διαφωτισθῇ. Ἐν προκειμένῳ ἀναφέρονται ἐνδεικτικῶς μόνον ὠρισμένοι πληροφορίαι ἐκκλησιαστικῶν ἱστορικῶν. Σωζόμενου, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία* 6, 35, PG 67, 1397B: «Τῶν δ' αὖ ἐλλήνων, μικροῦ πάντες κατ' ἐκεῖνο καιροῦ διεφθάρσαν». 1397C: «Ἐκ τούτου συλληφθέντες Θεόδωρος τε καὶ οἱ τρίποδες τεχνῖται, οἱ μὲν πυρὶ οἱ δὲ ξίφει ἀπολέσθαι προσετάχθησαν. Παραπλήσιως δὲ διὰ τὴν αὐτὴν αἰτίαν διεφθάρσαν καὶ οἱ ἀνὰ πᾶσαν τὴν ἀρχομένην λαμπρῶς φιλοσοφούντες». Σωκράτους, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία* 5, 16, PG 67, 604BC: «Τῇ τοῦ ἐπισκόπου Θεοφίλου σπουδῇ, βασιλέως ἐκέλευε πρόσταγμα λύεσθαι τοὺς ἐν Ἀλεξανδρείᾳ ναοὺς καὶ τοῦτο γίνεσθαι τῇ τοῦ Θεοφίλου φροντίδι. Ταύτης τῆς ἐξουσίας δραξάμενος ὁ Θεόφιλος παντοῖος ἐγένετο καθυβρίσαι τὰ τῶν Ἑλλήνων μυστήρια καὶ ἀνακαθαίρει μὲν τὸ Μιθραῖον. Καταστρέφει δὲ τὸ Σεραπεῖον». 7, 15, PG 67, 768C - 769A: «Καὶ δὴ συμφωνήσαντες ἄνδρες τὸ φρόνημα ἑνθερμοὶ, ὧν ἡγεῖτο Πέτρος τις ἀναγνώστης, ἐπιτηροῦσι τὴν ἀνθρωπὸν ἐπανιοῦσαν ἐπὶ οἰκίαν ποθέν καὶ ἐκ τοῦ δίφρου ἐκβαλόντες, ἐπὶ τὴν Ἐκκλησίαν ἢ ἐπὶ νόμιμον Καיסάριον συνέλκουσιν, ἀποδύσαντες τὴν ἐσθῆτα, δστράκοις ἀνέϊλον. Καὶ μεληδὸν διασπᾶσαντες ἐπὶ τὸν καλούμενον Κινάρῳ τὰ μέλη συνάραντες πυρὶ κατηγάλωσαν. Τοῦτο οὐ μικρὸν μῶμον Κυρίλλῳ καὶ τῇ Ἀλεξανδρείᾳ Ἐκκλησίᾳ εἰργάσατο. Ἀλλότριον γὰρ παντελῶς τῶν φρονούντων τὰ Χριστοῦ, φῶνοι καὶ μάχαι καὶ τὰ τούτοις παραπλήσια». Πρβλ. Ἰσιδώρου τοῦ Πηλουσιώτου, *Ἐπιστ.* 4, 57, PG 78, 1108D: «Τί θαυμάζεις, εἰ καὶ νῦν περὶ πρᾶγμα θεῖον καὶ λόγου κρείττον διαφωνεῖν προσποιούνται ὑπὸ φιλαρχίας ἐμβαλκόμενοι;»

τὰ πλέον ἀποτελεσματικὰ καὶ ὀδυνηρὰ μέσα βασανισμοῦ, ὥστε νὰ ἐπιτυγχάνεται ὅχι μόνον ἡ ἐξουθενώσις τοῦ σώματος ἀλλὰ καὶ ἡ ἀπάλειψις κάθε ἰδεολογίας ἀπὸ τὴν ψυχὴν τοῦ βασανιζομένου. Πρόκειται διὰ τὴν κόλασιν, ὑπὸ τὴν φοβερὰν καὶ φρικώδη τῆς μορφῆς, τὴν ὁποίαν κατασκευάζουν δαιμονισμένοι ἄνθρωποι. Ἐτσι πολλοὶ νομίζουν ὅτι μίαν τοιαύτην κόλασιν δημιουργεῖ ὁ Θεὸς εἰς τοὺς ἀνθρώπους, ἐνῶ τὰ πράγματα δεικνύουν ὅτι ἡ κόλασις εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα τοῦ δαιμονισμοῦ, ὡς ἀρνήσεως, βλασφημίας καὶ ἀνταρσίας κατὰ τοῦ ζωοδότου Θεοῦ. Ἡ θεία ἀγάπη δὲν ἤμπορεῖ νὰ γίνῃ δαιμονικὴ. Μόνον ὁ ἄνθρωπος, εἰς τὴν ἀποτυχίαν του νὰ νικήσῃ τὸ μηδὲν δημιουργικῶς καὶ νὰ φθάσῃ τὸ βασίλειον τῆς φιλίας, τῆς ἀγάπης καὶ τῆς χάριτος, ὠθεῖται εἰς τὴν αὐτοκαταστροφὴν του μετὰ τὸν ἀπαίσιον αὐτὸν τρόπον τῆς δαιμονικῆς ἀνταρσίας. Ἐξ ἄλλου μόνον ὁ ἀγὼν διὰ τὴν ἐλευσίαν τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ καὶ αὐτὴ ἡ ἰδία ἡ ἐλευσις ἤμποροῦν νὰ φέρουν τὴν κοινωνίαν τῶν χαρισμάτων, τῆς φιλίας καὶ τῆς ἀγάπης. Ἀλλως ὁ ἄνθρωπος ὑπόκειται εἰς τὸ κράτος τῆς βίας, τὴν ὁποίαν ἡ ἐπιβάλλει εὐχαρίστως καὶ σαδιστικῶς ἐπὶ τῶν ἄλλων ἢ τὴν ὑφίσταται δυσσέστως καὶ μετὰ ὀδυνηρὰς ὁπωσδήποτε συνεπειάς. Ἡ βία καὶ ἡ βιασύνη εἶναι καθαρῶς ἀνθρώπινα γνωρίσματα καὶ ἐφευρήματα. Ὁ ἄνθρωπος εἴτε ἐπιβάλλει βίαν εἴτε κατέχεται ὑπὸ τῆς ἀγωνίας νὰ περατώσῃ τὸ ταχύτερον δυνατόν ἓνα ἔργον, εὐρίσκεται δέσμιος μιᾶς τυραννίας. Ἡ ἐλευθερία του, ἐκτρεπομένη τῆς δημιουργικῆς πορείας, γεννᾷ τὴν βίαν καὶ μετὰ ταῦτα ἡ βία καὶ ἡ βιασύνη καταδυναστεύουν σκληρῶς τὴν ἐλευθερίαν. Ἐτσι χάνονται αἱ ἐλεύθεραι δημιουργικαὶ πράξεις· ἀπουσιάζουν ἡ ἀγάπη καὶ ἡ ὑπομονή. Καὶ ἡ ἄλογος φύσις ἀκόμη, ἡ ὁποία βεβαίως εἶναι ὑπὸ νομοτέλειαν καὶ δὲν ἔχει ἐλευθερίαν, ὡς ἔργον τῆς δημιουργίας τοῦ Θεοῦ ἀγνοεῖ τὴν βίαν καὶ τὴν βιασύνην. Ἄν ὁ ἄνθρωπος κατορθώσῃ εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ νὰ πλησιάσῃ καὶ νὰ μιμηθῇ τὴν ἀθόρυβον καὶ ὑπομονητικὴν πορείαν τῆς φύσεως, θὰ ἦτο εἰς θέσιν νὰ ἀξιοποιήσῃ θεϊκῶς καὶ δημιουργικῶς τὴν ἐλευθερίαν του. Πολὺ περισσότερον, οἱ χριστιανοὶ παιδαγωγοὶ ποτὲ δὲν πρέπει νὰ προσβλέπουν εἰς τὴν βίαν ἐπικράτησιν τῶν χριστιανικῶν ἀρετῶν. Ἡ συμβατικὴ κοινωνικὴ ζωὴ ἀμυνομένη ἀστυνομεύει πολὺ λάκεις τὴν ἡθικὴν ἐλευθερίαν καὶ ἔτσι ἐξυπηρετεῖ ὠρισμένους σκοποὺς. Ὁ Χριστιανισμὸς δὲν πρέπει νὰ μιμῆται αὐτὴν τὴν τακτικὴν καὶ συνάμα νὰ ἱκανοποιῖται μετὰ τὴν προστασίαν τῆς ἡθικῆς ζωῆς, ἡ ὁποία γίνεται μετὰ ἐξωτερικὴν καὶ ἐνίοτε βιαν ἐπιβολήν⁹. Τὰ ἀποτελέσματα εἶναι πενιχρὰ καὶ ἐν πολλοῖς συμβατικά. Ὁ Χριστιανισμὸς θέλει τὴν δημιουργικὴν ζωὴν καὶ τὴν ἀποτελεσματικὴν εἰς πνευματικὴν καλλιέργειαν πρόληψιν τῶν ἐγκληματικῶν πράξε-

9. Πρβλ. Πλάτωνος, *Πολιτ.* Ζ, 536e: «Οὐδὲν μάθημα μετὰ δουλείας τὸν ἐλεύθερον χρὴ μαθάνειν. Οἱ μὲν γὰρ τοῦ σώματος πόνοι βίᾳ πονοῦμενοι χεῖρον οὐδὲν τὸ σῶμα ἀπεργάζονται, ψυχῇ δὲ βίαιον οὐδὲν ἐμμενον μάθημα».

ων. Δεν είναι βεβαίως κατ' ἀρχήν κατὰ τῶν μέτρων περιστολῆς, ἀλλὰ τοῦτο εἶναι ἔργον ἄλλων παραγόντων, πού συνήθως ἐξυπηρετοῦν τὴν συμβατικὴν κοινωνικότητα καὶ ὄχι καὶ τὴν προαγωγὴν τῆς χριστιανικῆς ζωῆς.

Ἡ βία λοιπὸν ὑπὸ τὴν ἡπίαν καὶ ὑπὸ τὴν ἀπάνθρωπον, ἀρπακτικὴν καὶ σαδιστικὴν μορφήν εἶναι ὁ πικρὸς καρπὸς τῆς ἀνθρώπινης ἀποτυχίας εἰς τὴν δημιουργίαν προσωπικῆς καὶ κοινωνικῆς ζωῆς κατὰ τὸ καθ' ὁμοίωσιν Θεοῦ. Ὑπὸ δὲ τὴν ἀπάνθρωπον μορφήν ἐξοντωτικῶν πολέμων καὶ σατανικῶν βασανιστηρίων ἀποτελεῖ δεῖγμα τῆς ὀδυνηρᾶς ἀπωλείας κάθε ἀνθρωπιᾶς καὶ ἀγάπης, πρᾶγμα πού σημαίνει τὴν πλέον φρικτὴν ἀμαρῶσιν τοῦ κατ' εἰκόνα Θεοῦ. Πρόκειται διὰ τὴν ζῶν καλασμένων ὑπάρξεων. Ὅσον δὲ ἰσχυρὰ καὶ ἂν εἶναι ἡ δύναμις τῆς βίας, εἰς τὸ ἀκρότατον σημεῖον ἐντάσεώς της αὐτοδιαλύεται. Ἡ βία ἐναντίον τῆς βίας, ὅταν αὐταὶ αἱ δύο εἶναι ὁμογάλακτοι ἀδελφαί, ὁδηγεῖ εἰς τὴν καταστροφὴν, δικαιονίζουσα τὰς ἐκδηλώσεις καὶ τὰς φάσεις τῶν συγκρούσεων, τῶν πολέμων καὶ τῶν ἰδιοτελῶν ἐπαναστάσεων. Ὑπάρχει ὅμως βία μεταμορφωτικὴ καὶ δημιουργικὴ ἐναντίον τῆς βίας; Τὸ ἐρώτημα αὐτὸ ὁμολογουμένως εἶναι λεπτότατον καὶ δυσκολώτατον. Εἶναι ἀδύνατον κανεῖς νὰ ἀποκριθῇ μὲ βεβαιότητα. Ἀλλὰ ὅπωςδήποτε ἡμποροῦν νὰ δοθοῦν ὠρισμένοι ἐξηγήσεις. Κάθε βία, ὡς κυριαρχία καταστροφικὴ καὶ ἐγωκεντρικὴ, εἶναι ἀντικοινωνικὴ καὶ ξένη πρὸς τὴν χαρισματικὴν ζωὴν. Τίποτε δὲν ἡμπορεῖ νὰ μεταμορφώσῃ μὲ δημιουργικὴν τελείωσιν. Ἀλλὰ καὶ τὸ πνεῦμα, ὡς ζῶν, ἔχει ἐκρηκτικὴν δύναμιν καὶ μάλιστα ἡ πρὸδος αὐτοῦ εἶναι ἀπεριόριστος, χωρὶς ποτὲ νὰ ἐκφυλίζεται. Ἡ δυσκολία ἢ ἡ σπανιότης ἐγκτεται εἰς τὸ γεγονός ὅτι πρέπει νὰ υφίσταται ὡς πραγματικὴ παρουσία. Τότε ἡ δύναμις αὐτὴ ἀντιστέκεται ἐπαναστατικῶς οὕτως ἢ ἄλλως πρὸς τὴν βίαν, εἶναι δὲ δύναμις μεταμορφωτικὴ. Ἡ δύναμις αὐτὴ ἐκδηλώνεται μὲ πράξεις ἀγάπης, ἡρωισμοῦ, θυσίας, παθητικῆς ἀντιστάσεως καὶ μεταμορφωτικῆς ἐπαναστάσεως. Εἶναι δὲ δυνατόν καὶ πολὺ φυσικόν νὰ παρουσιάζεται καὶ ἐντὸς τῶν πλέον δυναμικῶν συγκρούσεων ἀλλὰ πάντοτε δὲν ταυτίζεται μὲ τὰς καταστροφικὰς συγκρούσεις, ἀποτελεῖ δὲ τὸ ἄλλας αὐτῶν, πού ἀπαλύνει τὴν σκληρότητα καὶ συντελεῖ εἰς τὴν πρόδον καὶ τὴν ἄνοδον μέσα ἀπὸ τὰ δάκρυα καὶ τὰ ἐρείπια. Ὡς τὸ κακὸν γενικῶς εἶναι μέσον ἀσκήσεως, ἔτσι καὶ ἡ μεταμορφωτικὴ δύναμις τοῦ πνεύματος ἡμπορεῖ νὰ ἀποτελέσῃ τὴν ἀλιστικὴν ιδιότητα μιᾶς βιαίας ἐκδηλώσεως, ἡ ὁποία δὲν καταλήγει εἰς τὸν μηδενισμόν, ἀλλὰ κρατύνει τὴν δημιουργικὴν πορείαν τοῦ ἀνθρώπου. Τὸ δόγμα τῆς μὴ βίας δὲν νοεῖται (ἢ δὲν πρέπει νὰ νοῆται) ὡς παθητικὴ ὑποταγή, ἀλλὰ ὡς ἐκρηκτικὴ καὶ δημιουργικὴ δύναμις. Ἡ μὴ βία ἐνέχει εἰς τὰ σπλάγγχνα της δύναμιν ἀντιστάσεως, ἡ ὁποία λυγίζει καὶ τὴν σιδηρόφρακτον καὶ ὠργανωμένην βίαν. Ἀλλὰ τὸ δόγμα αὐτὸ δὲν εἶναι κενὸς λόγος οὔτε παραπλανητικὸν σύνθημα. Εἶναι μορφή ζωῆς, δυναμικὴ καὶ ἡρωικὴ στάσις ἐνὸς ἢ πολλῶν προσώπων. Τότε ἡ βία κατατροπώνεται ἀπὸ τὴν μὴ βίαν. Τὸ δύσκολον εἶναι νὰ εὑρεθῇ μία τοιαύτη μὴ βία καὶ ὄχι νὰ κατατροπώσῃ αὐτὴ

τὴν βίαν. Ὁ Χριστὸς κατεδίδασκε τὴν βίαν τῆς «κατακυριεύσεως καὶ κατεξουσιάσεως», ὑπέδειξε δὲ τὴν δύναμιν τῆς διακονίας¹⁰. Ἐν προκειμένῳ ἡ δυσκολία δὲν ἐγκτεται εἰς τὴν χρῆσιν ἢ μὴ ἐξωτερικῆς βίας καὶ ἐνόπλων μέσων, ἀλλὰ εἰς τὴν ἐξεύρεσιν ἢ τὴν παρουσίαν προσώπου ἢ προσώπων, τὰ ὁποῖα ἔχουν τὴν δύναμιν τῆς διακονίας. Τότε ὅπωςδήποτε θὰ ἐπέλθῃ ρῆξις καὶ ἀντίστασις πρὸς τὴν ὠργανωμένην βίαν μὲ τρόπον πού προσιδιάζει εἰς τὴν δημιουργικὴν πορείαν. Ἡ δὲ ἀντίστασις αὐτὴ ἡμπορεῖ νὰ φέρῃ καὶ βιαίας συγκρούσεις εἰς τὸ προσκήμιον, ἀλλὰ αὐτὰς δὲν τὰς προκαλεῖ ἡ μεταμορφωτικὴ δύναμις τῆς διακονίας καὶ τῆς ἀντιστάσεως, ἀλλὰ ἡ ἐκρηξις τῆς ἀντικοινωνικῆς βίας. Ὁ Χριστὸς δὲν μετῆλθε βίαν οὔτε καὶ οἱ Χριστιανοὶ μετέρχονται βίαν. Ἀλλὰ ἡ διακονία τῶν ἀνατρέπει τὴν βίαν καὶ πολλάκις εἰς τὴν ἀνατροπὴν αὐτὴν σημειώνονται καὶ βιαίαι συγκρούσεις. Ἐτσι ἡμπορεῖ νὰ εἴπῃ κανεῖς ὅτι ὑπάρχει μεταμορφωτικὴ βία, ἀλλὰ ἡ βία αὐτὴ δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ ἡ δύναμις τῆς δημιουργικῆς καὶ κοινωνικῆς ζωῆς, ἡ ὁποία παρέχει τὴν ἀλιστικὴν ιδιότητα εἰς τὰς μορφὰς τῆς ὠργανωμένης βίας.

3. Ἡ ἐξουσία

Ἡ συγκρότησις ομάδος ἀνθρώπων ἢ πόλεως ἢ κράτους μὲ χαρακτηριστικὰ κοινωνικῆς ζωῆς, δημιουργικῆς καὶ συμβατικῆς, στηρίζεται ἐπὶ ὠργανωμένης ἐξουσίας. Κάθε ἐξουσία εἶναι δύναμις κυριαρχίας, πού ἐξισορροπεῖ ἀντιθέσεις καὶ παγιώνει καταστάσεις ἐντὸς τῆς ομάδος, στηρίζεται δὲ ἐπὶ ἐθιμικῆς ζωῆς ἢ ἐπὶ ἐννόμου τάξεως. Χωρὶς δύναμιν ἀναγκασμοῦ καὶ κυριαρχίας ποτὲ δὲν ἡμπορεῖ νὰ νοηθῇ ἐξουσία. Κατὰ συνέπειαν ἡ ἐξουσία εἶναι ὅπωςδήποτε μία μορφή ἐκλεπτυσμένης βίας, ἡ ὁποία πολλάκις ἐντείνεται ὀξέως καὶ ἐκτρέπεται τῆς ἐννόμου τάξεως. Τότε γίνεται λόγος διὰ κατάχρησιν ἐξουσίας, ἡ ὁποία παρατηρεῖται ἀπὸ τὴν πλέον ἀνώδυνον ἄσκησιν πίεσεως ἕως τὴν διαλυτικὴν μέθην πρὸς «κατεξουσίασιν» καὶ καταδυνάστευσιν κάθε θελήσεως. Ἐτσι ἡ ἐλληνικὴ κυρίως ἀποψις περὶ ἐξουσίας, κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, μὲ τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ἀριστοτέλη, ἐνετόπισε τὸ πρόβλημα τῆς εὐδοκίμησης καὶ τῆς ἐκπληρώσεως τοῦ σκοποῦ τῆς ἐξουσίας εἰς τὴν τέχνην τοῦ ἄρχεῖν, ἡ ὁποία πρωτίστως πρέπει νὰ διέπῃ τὴν ἰδίαν ζωὴν τοῦ ἄρχοντος. Ἡ ἠθικὴ καὶ ἡ πολιτικὴ συνδέονται ἀρρήκτως καὶ ὀργανικῶς μεταξύ τους. Ἐν προκειμένῳ συνδέεται ἐπίσης ἡ δεξιότης τοῦ κυβερνᾶν πρὸς τὴν ἠθικὴν ποιότητα τοῦ ἄρχοντος. Ἡ γνωστὴ ἀποψις τοῦ Πλάτωνος, περὶ φιλοσόφων βασιλέων¹¹, ἡ ὁποία κατέ-

10. Μάρκ. 10, 42 - 44. Πρβλ. Γεωργίου Α. Τσανανᾶ, *Ἑλπίδα, Διακονία καὶ Σωτηρία*, Θεσσαλονίκη 1975.

11. Πλάτωνος, *Πολιτ.* Ε, 473d.

στη παροιμιώδης και ενίοτε λέγεται ειρωνικώς, έχει μίαν βασικὴν ἀλήθειαν. Κατ' ἀρχὴν ἐπισημαίνει τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἐξουσία στηρίζεται μόνον ἐπὶ τῶν ἡθικῶν δυνάμεων. Ἐπιπροσθέτως δὲ ἡ ἐμμέσως ἡ ἀποψὶς αὐτὴ στηλιτεύει τὴν ἀναρρίχσιν τῶν κυριαρχικῶν τύπων εἰς τὴν ἐξουσίαν κάθε μορφῆς, οἱ ὅποιοι ὁπωσδήποτε ἀποτελοῦν τὰς μετριότητας τῆς πνευματικῆς ζωῆς. Λέγεται συνήθως ὅτι ἡ ἀποψὶς αὐτὴ τῆς πλατωνικῆς Πολιτείας εἶναι οὐτοπική. Ἀλλὰ ἡ ἐν λόγῳ ἀποψὶς, ὡς καὶ κάθε ἄλλη εἰς τὴν αὐτὴν Πολιτείαν, προβάλλει ὀρθὸν αἴτημα καὶ ἐπισημαίνει πικράν ἀλήθειαν. Ὑπὸ διαφορετικὸν πρίσμα, ἀλλὰ ἐπὶ τῆς αὐτῆς βάσεως στηριζόμενος, πραγματεύεται τὸ θέμα καὶ ὁ Ἀριστοτέλης, ὁ ὅποιος ἐξαρτᾷ τὴν εὐδαιμονίαν τῆς πολιτικῆς ζωῆς ἀπὸ τὴν κατὰ φύσιν ἀνάπτυξιν τῶν ἐμφύτων ροπῶν τῆς κοινωνικότητος.

Γενικῶς δὲ αἱ ἐλληνικαὶ ἀντιλήψεις τῆς ἀρχαιότητος, μολονότι παρουσιάζουν μεταξύ των ἀρκετὰς διαφοράς, ἀποτελοῦν προϊόντα προηγμένης καὶ ἀφηρημένης σκέψεως. Λαμβάνονται σοβαρῶς ὑπ' ὄψιν αἱ λειτουργικαὶ δομαὶ τοῦ κόσμου καὶ τῆς ζωῆς. Ἡ ἐννομος τάξις καὶ αἱ μορφαὶ τοῦ Δικαίου ἐντάσσονται εἰς μίαν κοσμικὴν νομοτέλειαν. Ἀκόμη καὶ ἡ κατὰ φύσιν καὶ ἀρμονικὸν τρόπον ἀνάπτυξις τῶν λειτουργιῶν τοῦ σώματος θεωρεῖται ὡς πρότυπον μετὰ τὸ ὅποιον ἡμπορεῖ νὰ προσδιορισθῇ καὶ νὰ ἐρμηνευθῇ ἡ ὀρθὴ ὀργάνωσις καὶ λειτουργία τοῦ κοινωνικοῦ σώματος. Πάντως αἱ ἀντιλήψεις αὐταί, παρ' ὅλας τὰς ἐλλείψεις καὶ παρ' ὅλον τὸν θεωρητικὸν ἐν πολλοῖς χαρακτῆρα, ἀποτελοῦν διὰ πρώτην φοράν εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ πνεύματος ἀπόπειρα πρὸς ἐνταξιν τῆς ἐξουσίας κατὰ ἐνιαίαν λειτουργικὴν δομὴν εἰς ὁλόκληρον τὸ κοινωνικὸν σῶμα. Ἀκόμη καὶ εἰς τὴν Πλατωνικὴν Πολιτείαν, παρ' ὅλον τὸ ἀριστοκρατικὸν πνεῦμα, διαφαίνεται ἡ δημοκρατικὴ βάση, ἡ ὁποία δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ μία ἐκ τῶν προτέρων, θὰ ἔλεγε κανεὶς, ἀπομίμησις τῆς χαρισματικῆς χριστιανικῆς κοινωνίας. Ἡ ἐξουσία, ὡς κεφαλὴ, δὲν εἶναι αὐτόνομος καὶ κυριαρχικὴ δύναμις ἐπὶ τῶν ἄλλων μελῶν τοῦ σώματος, ἀλλὰ δύναμις χαρισματικὴ πού συμπληρῶνεται καὶ ὁλοκληρῶνεται μετὰ τὰ χαρίσματα τῶν ἄλλων. Ἡ εἰκὼν μιᾶς τοιαύτης ἐξουσίας εἶναι ἴσως θεωρητικὸν κατασκευάσμα, ἀλλὰ προϋποθέτει μίαν ἀπόπειραν πραγματώσεως ἐνὸς τοιούτου πόθου κοινωνικότητος. Ἀκόμη καὶ ἡ χαρισματικὴ χριστιανικὴ κοινωνία εἶναι ἓνα γίνεσθαι πού δὲν φαίνεται ὠλοκληρωμένον ἀκόμη, ὡς καὶ ἡ θεογνωσία εἶναι ἐμπειρία «ἐκ μέρους» καὶ γνῶσις «δι' ἐσόπτρου καὶ ἐν αἰνίγματι»¹². Ἡ χριστιανικὴ διδασκαλία ἄλλωστε εἶναι σαφὴς καὶ κατηγορηματικὴ ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἡ κοινωνικότης, ὡς ἀποκορύφωσις τῆς προσωπικῆς δημιουργικῆς ζωῆς, εἶναι ἓνα πέρασμα ἀπὸ τὸ μηδὲν καὶ τὴν δύναμιν τῆς ἀλλοτριώσεως πρὸς τὴν τελείωσιν τοῦ κατ' εἰκόνα καὶ καθ' ὁμοί-

12. Α' Κορινθ. 13, 10 - 12.

ωσιν. Κατὰ συνέπειαν ὑφίστανται ἡ ἐξέλιξις καὶ ἡ ἀποτυχία εἰς τὴν περιοχὴν τῆς προσωπικῆς ἐλευθερίας.

Ἐν πάσῃ περιπτώσει αἱ ἐλληνικαὶ περὶ ἐξουσίας ἀπόψεις δὲν προηγήθησαν εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ πνεύματος καθόλου οὔτε καὶ ἐπεκράτησαν ἀμέσως μετὰ ἀκατάπαυστον καὶ προοδευτικὸν προχώρημα. Ὑπῆρξαν παλινδρομήσεις καὶ συγχύσεις ἀντιλήψεων, αἱ ὁποῖαι καθιέρωσαν ποικίλα σχήματα ἐξουσίας. Ἀπὸ τὰ σχήματα αὐτὰ δὲν εἶναι τόσον εὐκόλον νὰ ἀπαλλαγῇ καὶ ἡ σημερινὴ ἀνθρωπότης, διότι καὶ αὐτὴ τὸν αὐτὸν δημιουργικὸν δρόμον πορεύεται μετὰ ὅλας τὰς ὀδυνηρὰς συνεπείας καὶ τὴν πληρωμὴν τῶν ἀκριβῶν τιμημάτων. Ἡ ἐξουσία λοιπόν, ὡς κυριαρχικὴ καὶ ἐξισορροπητικὴ δύναμις τῶν ἀντιθέσεων τῆς ομάδος, ἔχει τὴν ἀρχέγονον ρίζαν εἰς τὴν δύναμιν, τὴν βιάν καὶ ἀναγκαστικὴν ὑποταγὴν εἰς τὰ ἡγετικά χαρίσματα τοῦ ἀρχηγοῦ. Ἡ δύναμις αὐτὴ εἰς τὸν πρωτογονισμόν ἐνέχει ἀγριότητα καὶ μεγαλειότητα. Δὲν προστατεύεται ἀπὸ ἱεραρχημένην ἐννομον καὶ ὑπαλληλικὴν τάξιν τῆς συμβατικότητος καὶ τῇ ὑποκρισίας. Στηρίζεται ἐπὶ ἐθιμικοῦ τρόπου ζωῆς καὶ εἶναι αὐθόρμητος ἐπιβολὴ τῆς ἐξισορροπητικῆς δυνάμεως. Καθιερώνεται βεβαίως μετὰ μαγικὰς καὶ ὑπερφυσικὰς παραστάσεις καὶ λαμβάνει τὸ χρίσμα τῆς θεϊκῆς τάξεως, ἀλλὰ τὸ θεοκρατικὸν τοῦτο στοιχεῖον δὲν ἔχει τὸν κατοπινὸν χαρακτῆρα τῆς ὀργανωμένης θεοκρατίας. Ἡ ἐξουσία εἰς τὸν πρωτογονισμόν, ἐνῶ εἶναι βία καὶ ἀναγκασμός, διαχέει τρόπον τινὰ κατὰ ἄμεσον τρόπον τὰ χαρίσματα καὶ τὰ ἀγαθὰ τῆς ἡγεσίας εἰς ὁλόκληρον τὸ σῶμα. Δὲν ὑπάρχουν τὰ ἀποστεωμένα ἱεραρχικὰ συστήματα, οἱ αὐλοκόλακες, τὰ παράσιτα, οἱ ἀνώτεροι ὑπάλληλοι τῆς κατωτέρας καὶ μετριάς διανοητικῆς ἱκανότητος, αἱ ὑπουλόγητες καὶ γενικῶς τὸ κράτος τῆς ὑποκρισίας. Ἡ πρωτόγονος θεοκρατία κατὰ τινὰ τρόπον (χωρὶς τοῦτο νὰ εἶναι ἀπόλυτον) προσεγγίζει τὴν χαρισματικὴν κοινωνίαν. Ὅσον ὁ ἄνθρωπος ὅμως ἐκπολιτίζεται καὶ προοδεύει, τόσον περισσώτερον διευρύνεται τὸ χάσμα μεταξύ χαρισματικῆς καὶ συμβατικῆς κοινωνικότητος. Ἡ πτώσις, ὡς ἀπώλεια τῆς ζωοποιητικῆς δυνάμεως τοῦ Θεοῦ καὶ ὡς κατάστασις θανάτου, εἶναι καὶ αὐτὴ ἓνα γίνεσθαι ὅλοον καὶ ὀξύνεται περισσώτερον, ὡς ἀκριβῶς καὶ ἡ χαρισματικὴ κοινωνία ὅλοον καὶ αὐξάνεται τελειότερον. Τὸ κακὸν δηλ. ἐντείνεται διαρκῶς καὶ περισσώτερον ἕως τὴν αὐτοδιάλυσιν, ἐνῶ τὸ καλὸν προοδεύει δραματικῶς ἕως τὴν πλήρη ὀρίμανσιν. Καὶ εἰς τὴν ἐξουσίαν διενεργεῖται τὸ μυστήριον τοῦ κακοῦ καὶ τοῦ καλοῦ. Ἔτσι ἡ πρωτόγονος θεοκρατία ἀπολιθώνεται, ἐκπίπτει καὶ παγιώνεται ὑποκριτικῶς εἰς τὰ σχήματα τῆς ὀργανωμένης θεοκρατίας, ὡς τὴν ἐγνώρισε καὶ τὴν ὑφίσταται ἀκόμη εἰς πολλὰς περιπτώσεις ἡ ἀνθρωπότης. Ἐνῶ ὅμως εἰς τὴν ὀργανωμένην θεοκρατίαν τὸ κακὸν εἰς τὴν ἐξουσίαν ἐνετάθη ἀγρίως, συνάμα καὶ τὸ καλόν, ὡς ἀγάπη, φιλία, θυσία καὶ ἡρωισμός μετὰ δημιουργικὴν κοινωνικότητα, παρουσιάσθη εἰς τὸ προσκήνιον. Χρειαζόνται ὅμως μάτια ἱκανὰ πού ἡμποροῦν νὰ διακρίνουν τὴν κοινωνικότητα

τα αὐτήν, διότι τὸ κακὸν κάμνει πολὺν θόρυβον καὶ ἐξαπολύει προπετάσματα καπνοῦ¹³. Πάντως ἡ ὀργανωμένη θεοκρατία μετὰ τὴν παγίωσιν τῆς ὑποκρισίας διέφθειρε καὶ τὴν ἀγνότητα τοῦ πρωτογόνου ἀρχηγοῦ, τοῦ ὁποῖου ἡ καθιέρωσις δὲν ἀποτελεῖ κατ' ἀρχὴν τὴν σκλήρυνσιν καὶ τὴν ἐκπτώσιν τῆς ἐξουσίας, ἀλλὰ μόνον ἡ ἀπολίθωσις τῆς ζωτικῆς καὶ χαρισματικῆς τοῦ δυνάμεως ἀπὸ τὴν συμβατικῶς καὶ ὑποκριτικῶς ὀργανωμένην ἱεραρχίαν¹⁴. Ἔτσι τίθενται φραγμοὶ εἰς τοὺς δρόμους καὶ ἡ καρδιά τῆς ἐξουσίας ἀδυνατεῖ νὰ ἐκπληρώσῃ τὴν ζωογόνον ἀποστολήν της. Τὸ διοικούμενον σῶμα ἀπολιθώνεται καὶ ἀπονεκρώνεται. Ἡ κατάχρησις ἐξουσίας δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ ἡ προδοσία ἢ ἡ παρεμπόδις λειτουργίας τῶν χαρισμάτων, τὰ ὁποῖα ἔχουν ἡ κεφαλὴ καὶ τὰ μέλη τοῦ διοικουμένου σώματος. Κατὰ συνέπειαν εἰς τὴν πολιτικὴν ζωὴν πολλάκις ἐλλείπει ἡ κοινωνικότης καὶ ἡ πρόοδος.

Εἶναι γνωστὰ αἱ ἐξελίξεις καὶ οἱ αἱμάτινοι δραματικοὶ ἀγῶνες τῶν λαῶν πρὸς ἀποτίναξιν τοῦ ἀπολιθωμένου συστήματος τῆς θεοκρατίας. Ἀλλὰ ἐν προκειμένῳ εἶναι δυνατὴ κατὰ πάντα ἡ πρόκλησις συγχύσεως καὶ πολλῆς πλάνης. Διότι εἰς πολλὰς περιπτώσεις τὸ θεοκρατικὸν σύστημα, ἐνῶ ἥλλαξε τὸ προσωπεῖον καὶ ἀπέβαλε τὸν μαγικὸν καὶ θρησκευτικὸν μανδύαν καὶ ἐγκατέλειψε τὸν τρόπον ὀργανώσεως παλαιῶν ἐποχῶν, παρεισέφρησεν ὅμως εἰς τὸν σύγχρονον τρόπον κυβερνήσεων καὶ μάλιστα καὶ εἰς αὐτὸν τὸν δημοκρατικὸν (ἴσως εἰς αὐτὸν ἀκόμη περισσότερον). Διότι ἡ θεοκρατία, ὡς ὑποκρισία, στασιμότης, παγίωσις κυριαρχίας καὶ δικαιωμάτων, ποὺ ἔχουν ὀρισμέναι μερίδες, ἐπιβιώνει εἰς τὴν ψυχὴν καὶ τὴν κοινωνίαν. Μία τεραστία γραφειοκρατικὴ μηχανὴ τῶν δημοκρατικῶν κρατῶν λόγου χάριν, καθιερωμένη ὅχι μετὰ τὸ θεῖον ἀλλὰ μετὰ τὸ ἀνθρώπινον Δίκαιον, ἔχει ἐγκλωβίσει τὴν ἐλευθερίαν καὶ τὴν δημιουργικότητά μετὰ τὴν κυριαρχίαν τῶν μετρίων καὶ ἐνίοτε ἀνικάνων ὑπαλλήλων τῆς ἀνωτέρας ἱεραρχίας¹⁵. Ὑφίστανται δὲ τόσαι δολοπλοκίαι καὶ σκοτειναὶ ἐνέργειαι παρασκηνίων, ὥστε εἰς ἀρκετὰς περιπτώσεις νὰ καθίσταται εὐκόλος ὁ σφετερισμὸς τῶν ἐπὶ μέρους ἐξουσιῶν ἀπὸ τὰς μετριότητάς αὐτάς. Ποτὲ βεβαίως ἀπὸ τὸ κοινωνικὸν σῶμα δὲν ἐλλείπουν οἱ δημιουργικοὶ ἄνθρωποι εἰς τὴν ἱεραρχίαν. Ἄν συνέβαινε τοῦτο, ἄλλωστε, θὰ ἦτο ἀδύνατος ἡ ἐπιβίωσις τῶν ἀνθρώπων

13. Εἰς τὰ δύο πρῶτα βιβλία τῆς *Πολιτείας* τοῦ Πλάτωνος, λόγου χάριν, τὰ ἐπιχειρήματα τῶν Θρασυμάχου, Γλαύκωνος, καὶ Ἀδείμαντους περὶ τοῦ θριάμβου τῆς ἀδικίας εἰς τὴν κοινωνικὴν ζωὴν ἔχουν πολλὴν πειστικότητα.

14. Ἡμπορεῖ κανεὶς νὰ συγκρίνῃ τὴν νομαδικὴν ζωὴν τοῦ Ἰσραὴλ καὶ τὴν ὀργανωμένην ζωὴν αὐτοῦ εἰς βασιλείαν καὶ τότε διαβλέπει καθαρῶς τὴν ἀλήθειαν αὐτήν.

15. Χαρακτηριστικὸν ἀπολύτως συγκλονιστικὸν ἐπὶ τοῦ προκειμένου εἶναι τὸ ἔργον τοῦ F. Kafka *Ὁ Πόγγος*, ἀνεξαρτήτως τῶν ἄλλων μεταφυσικῶν αὐτοῦ προεκτάσεων.

ὡς ὀργανωμένου κοινωνικοῦ σώματος. Τὸ κακὸν καὶ τὸ καλὸν συνυπάρχουν καὶ συμπορεύονται. Πρόκειται διὰ τὴν διενέργειαν τοῦ μυστηρίου τῆς δημιουργίας. Ἔτσι μόνον ἡμπορεῖ κανεὶς νὰ ἀποφύγῃ τὴν παραπλανητικὴν τακτικὴν, κατὰ τὴν ὁποίαν ταυτίζεται Χριστιανισμὸς καὶ μεσαιωνικὴ θεοκρατία. Ὁ Χριστιανισμὸς δὲν ἐγέννησε τὴν θεοκρατίαν, ἀλλὰ ἐνεκλωβίσθη εἰς αὐτήν. Τὴν θεοκρατίαν γεννᾷ ἡ δύναμις τοῦ μηδενός, ἐνῶ ὁ Χριστιανισμὸς γεννᾷ τὴν δημιουργικὴν κοινωνικότητα. Κατὰ συνέπειαν ὁ ρόλος τοῦ Χριστιανισμοῦ κατὰ τὸν Μεσαίωνα ἦτο ὁ πόλεμος κατὰ τῆς ὀργανωμένης θεοκρατίας, σήμερον δὲ εἶναι ὁ σκληρὸς καὶ συνεχὴς ἀγὼν κατὰ τοῦ μασκοφορεμένου θεοκρατικοῦ συστήματος. Ἐνίοτε δὲ ἡ μάσκα αὐτὴ βαπτίζεται καὶ λέγεται λαϊκὴ κυριαρχία.

Ἐπανερχόμενοι εἰς τὴν ἑλληνικὴν ἀρχαιότητα, πρέπει νὰ τονίσωμεν καὶ πάλιν ὅτι, θεωρητικῶς τοῦλάχιστον, ἡ πολιτικὴ τέχνη ἐθεωρήθη ὡς δεξιότης καὶ ἐφόδιον, τὰ ὁποῖα συγκροτοῦν ἀρμονικῶς τὸ σύνολον τοῦ πολιτικοῦ ἢ κοινωνικοῦ σώματος. Ἡ ἀρετὴ τῆς δικαιοσύνης κατὰ τὸν Πλάτωνα ἐναρμονίζει τὴν λειτουργικὴν δομὴν τοῦ σώματος αὐτοῦ μετὰ τὸν ἐπιμερισμὸν τῆς ὀρθῆς ἐργασίας εἰς κάθε ὄργανον, τὸ ὁποῖον «πράττει τὰ αὐτοῦ» καὶ δὲν σφετερίζεται ἄλλην ἐργασίαν¹⁶. Ἀποτελεῖ ὄλεθρον καὶ κακουργίαν, ἢ θά ἔλεγε κανεὶς κατάχρησιν ἐξουσίας, ἡ ματαπήδησις ἀπὸ τοῦ ἐνός ἔργου εἰς τὸ ἄλλο, γινομένη ἀπὸ ἓνα μέλος τῆς κοινωνίας ποὺ εἶναι τεταγμένον διὰ τὴν ἐκτέλεσιν τοῦ οἰκείου εἰς αὐτὸ ἔργου¹⁷. Ἔτσι μόνον ὁλόκληρον τὸ σῶμα ἀναπτύσσεται ἀρμονικῶς, ὅταν κάθε μέλος ἐπιτελῇ τὸ ἔργον του καὶ σέβεται τὸ ἔργον τοῦ ἄλλου, πάντοτε δὲ διὰ τὸ γενικὸν καλόν. Κατὰ συνέπειαν ἡ ἐξουσία δὲν εἶναι ἐγωκεντρικὴ κυριαρχία τοῦ ἐνός μέλους ἐπὶ τοῦ ἄλλου, ἀλλὰ προωθητικὴ δύναμις διὰ τὴν αὐξήσιν τῶν χαρισμάτων¹⁸. Εἶναι λίαν χαρακτηριστικὸν τὸ γεγονός ὅτι ἡ εἰκὼν τοῦ σώματος, ὡς ἐνιαίας χαρισματικῆς κοινωνίας, ἡ ὁποία ἀπαντᾷ εἰς τὸν Ἀπόστολον Παῦλον, εὐρίσκεται εἰς τὸ πέμπτον βιβλίον τῆς Πολιτείας τοῦ Πλάτωνος. Ὑγιὴς πολιτεία κατὰ τὸν Πλάτωνα εἶναι ἐκείνη, εἰς τὴν ὁποίαν ὅλα τὰ μέλη ἔχουν τὰ αὐτὰ αἰσθήματα, ὅταν συμβαίνουν δεινὰ εἰς τὴν πόλιν, καὶ δὲν ὑπάρχει «ἰδίωσις», ἐκδηλουμένη κυρίως μετὰ τὰς φράσεις «τὸ ἐμὸν καὶ τὸ οὐκ ἐμόν»¹⁹. Εἰς τοὺς Νόμους ἐπίσης ὁ Πλάτων θεμελιώνει τὴν ἀρχὴν μιᾶς πολιτείας

16. Πλάτωνος, *Πολιτ. Δ'*, 433ab· «Καὶ μὴν ὅτι γε τὸ τὰ αὐτοῦ πράττειν καὶ μὴ πολυπραγμονεῖν δικαιοσύνη ἐστὶ, καὶ τοῦτο ἄλλων τε πολλῶν ἀκηκόαμεν καὶ αὐτοὶ πολλάκις εἰρήκαμεν».

17. Πλάτωνος, *Πολιτ. Δ'*, 434ab· «Ἄλλ' ὅταν γε οἷμαι δημιουργὸς ὢν ἢ τις ἄλλος χρηματιστὴς φύσει, ἔπειτα ἐπαυρόμενος ἢ πλούτῳ ἢ πλήθει ἢ ἰσχύϊ ἢ ἄλλῳ τῷ τοιούτῳ εἰς τὸ τοῦ πολεμικοῦ εἶδος ἐπιχειρῇ ἵέναι, ἢ τῶν πολεμικῶν τις εἰς τὸ τοῦ βουλευτικοῦ καὶ φύλακος ἀνάξιος ὢν...τότε οἷμαι καὶ σοὶ δοκεῖν ταύτην τὴν τούτων μεταβολὴν καὶ πολυπραγμοσύνην ὄλεθρον εἶναι τῇ πόλει».

18. Πλάτωνος, *Πολιτ. Α'*, 346d.

19. Πλάτωνος, *Πολιτ. Ε'*, 462cd. «Ἡ δὲ γε τῶν τοιούτων ἰδίωσις διαλύει, ὅταν οἱ μὲν

ας, ἡ ὁποία ἔχει ἄρχοντας μὲ χαρίσματα ποὺ ἡμποροῦν νὰ ἐξυπηρετήσουν τὸ κοινωνικὸν σύνολον. Ἡ ἐξουσία δὲν ἀποβλέπει λοιπὸν εἰς τὸ «συμφέρον τοῦ κρείττονος» ἢ εἰς τὴν καταπίεσιν τῶν μελῶν τοῦ σώματος. Τοῦτο ἐπιτυγχάνεται μὲ πεπαιδευμένους καὶ χρηστοὺς ἄρχοντας. Ἡ ἀποψὶς αὐτὴ κατοχυρώνεται μὲ τὸ κύρος μύθου, κατὰ τὸν ὅποιον εἰς τὴν ἐποχὴν τῆς βασιλείας τοῦ Κρόνου ἄρχοντες ἐπὶ τῶν ἀνθρώπων δὲν ἦσαν ἄνθρωποι ἀλλὰ δαίμονες. Μόνον εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν ἡμποροῦν οἱ ἄνθρωποι νὰ κυβερνηθοῦν ὀρθῶς καὶ ἁρμονικῶς, ὡς τὰ ζῶα δὲν κυβερνῶνται ὑπὸ ζώων ἀλλὰ ὑπὸ ἀνθρώπων²⁰. Τὸ ἀνθρώπινον γένος εἶναι ἀδύνατον καὶ εὐθραυστον. Δὲν ἔχει τὴν δυνατότητα νὰ δημιουργήσῃ τὴν ἰδανικὴν κοινωνίαν. Ἐν προκειμένῳ ἐπισημαίνεται ἀπλῶς ἡ ἀτέλεια καὶ ἡ ἀδυναμία τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως. Τοῦτο δὲ παρουσιάζεται παραστατικώτατα καὶ εἰς τὸν Πρωταγόραν τοῦ Πλάτωνος μὲ ἀνάλογον μῦθον. Οἱ ἄνθρωποι, ὡς στερούμενοι τῆς πολιτικῆς τέχνης, ἔζων δισκορπισμένοι καὶ κατεσπαράσσοντο ὑπὸ τῶν θηρίων. Ὅσάκις ἐπεχείρουν συγκρότησιν πολιτειῶν, ἀπετύγχαναν. Ἔτσι ὁ Ζεὺς ἐλυπήθη τοὺς ἀνθρώπους καὶ διὰ τοῦ Ἑρμοῦ ἐχάρισεν εἰς αὐτοὺς τὴν αἰδῶ καὶ τὴν δίκην, δύο ἐφόδια τῆς πολιτικῆς τέχνης²¹.

Κατὰ τὰ ἀνωτέρω τονίζονται δύο τινά· ἐν πρώτοις ἡ εὐθραυστος καὶ ἀδύνατος φύσις τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἔπειτα ἡ ἀνάγκη προικίσσεως αὐτοῦ μὲ θεϊκὰ χαρίσματα. Ἄν δὲν ἦτο κανεὶς σύμφωνος μὲ τὴν θεοκεντρικὴν βᾶσιν τοῦ Πλάτωνος, κατὰ πολὺ ἄνετον τρόπον περιώριζε τὰ χαρίσματα αὐτὰ μόνον εἰς τὸν γῶρον τῆς ἡθικῆς καὶ πολιτικῆς ἀγωγῆς. Πάντως ἡ ἐξουσία, ἔστω καὶ μόνον θεωρητικῶς, ἐξητάζετο μὲ βᾶσιν καθαρῶς δημοκρατικὴν. Ἡ κυβέρνησις εἶναι χάρισμα ποὺ συντελεῖ εἰς τὴν αὐξήσιν καὶ τὴν λειτουργικὴν εὐστάθειαν τῶν ἔργων ὁλοκλήρου τοῦ κοινωνικοῦ ὀργανισμοῦ. Ἡ ἀποτυχία καὶ τὰ δράματὰ τῆς ἱστορίας ὀφείλονται εἰς τὴν κακὴν ἀγωγήν, ὡς ἡ ἀσθένεια τοῦ σώματος εἰς τὴν κακὴν δίαιταν καὶ τὴν κακὴν ἰατρικὴν. Ἡ ἐξουσία, ἐνῶ ὅπωςδὴποτε αἱ ἐνστάσεις τοῦ Θρασυμάχου εἰς τὴν Πλατωνικὴν Πολιτείαν ὑφίστανται ὡς θεμελιωμένοι ἐπὶ μιᾷ πραγματικότητος, εἶναι δυνάμεις ποὺ ἐξυπηρετεῖ ὁλόκληρον τὸ κοινωνικὸν σῶμα καὶ ὄχι μόνον μερίδας. Δὲν καταπιέζει μερικὰ μέλη εἰς ὄφελος τῶν ἄλλων, ἀλλὰ ἀκριβῶς ἡ ἀποστολὴ αὐτῆς συνίσταται εἰς τὴν ἐξάλειψιν τῆς καταπίεσεως αὐτῆς μὲ τὴν ἐξισορρόπησιν τῶν ἀντιθέσεων. Θεωρητικῶς ἐν προκειμένῳ τίθεται ἡ ἰδανικὴ εἰκὼν τῆς χαρισματικῆς κοινωνίας, ὅπου ἐπικρατεῖ ἡ ἁρμονία εἰς ὅλα τὰ μέλη τοῦ κοινωνικοῦ σώματος. Ὁμολογουμένως αἱ προϋποθέσεις αὐταὶ συγκλίνουν πρὸς τὰς χριστιανικάς.

περιλαγείς, οἱ δὲ περιχαρεῖς γίνονται ἐπὶ τοῖς αὐτοῖς παθήμασι τῆς πόλεως τε καὶ τῶν ἐν τῇ πόλει; Τί δ' οὐ; Ἀρ' οὖν ἐκ τοῦδε τὸ τοῖνδε γίνονται, ὅταν μὴ ἅμα φθέγγονται ἐν τῇ πόλει τὰ τοιάδε ῥήματα, τότε ἐμὸν καὶ τὸ οὐκ ἐμὸν»;

20. Νομ. Α, 713c-714a

21. Πρωτ. 320d-322d

Ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἀνωτέρω θεώρησιν ἐλλείπει ἡ βαθύτερα ἐξέτασις τοῦ γίνεσθαι τῆς κοινωνικότητος ἐντὸς τῶν δραματικῶν πλαισίων τῆς πτώσεως καὶ τῆς ἀνόδου. Μόνον ὑπὸ τὴν προοπτικὴν αὐτὴν κατανοεῖται ἡ συνύπαρξις μηδενιστικῶν καὶ δημιουργικῶν δυνάμεων εἰς τὸ κοινωνικὸν γίγνεσθαι. Ἔτσι κατανοεῖται ἐπίσης καὶ ἡ ἐκτίμησις τῆς ἐξουσίας ἀπὸ χριστιανικῆς πλευρᾶς. Ἡ ἐξουσία, κατ' αὐτὴν, εἶναι μέγιστον ἀγαθὸν καὶ συνάμα μέγιστον δεινόν. Ὁ Καῖσαρ ἐνίστε ταυτίζεται μὲ τὴν εἰδωλολατρίαν καὶ τὸν Σατανᾶν. Εἰς τὸ 17ον κεφάλαιον τῆς Ἀποκαλύψεως εἰκονίζεται ἡ ἐξουσία εἰς τὸ πρόσωπον τῆς Βαβυλώνης τῆς μητρὸς τῶν πορνῶν καὶ τῶν βδελυγμάτων τῆς γῆς. Τὰ ἀκάθαρτα τῆς πορνείας αὐτῆς γεμίζουν τὴν γῆν, ἀλλὰ συνάμα εἰς τὴν μεγαλυτέραν των ἔντασιν αὐτοδιαλύονται ἐνώπιον τῆς ἀνακαινιστικῆς καὶ δημιουργικῆς δυνάμεως τοῦ Θεοῦ. Ἡ διάκρισις βεβήλου καὶ ἀγίου, καθαρῶ καὶ ἀκαθάρτου δὲν ἔχει μαγικὴν καὶ εἰδωλολατρικὴν ἔννοιαν. Τὸ βέβηλον καὶ τὸ ἀκάθαρτον δηλ. δὲν ταυτίζεται μὲ κανένα μέρος τῆς δημιουργίας οὔτε μὲ καμμίαν λειτουργίαν αὐτῆς οὔτε, φυσικῶ τῷ λόγῳ, καὶ μὲ τὴν ἐξουσίαν. Πρόκειται διὰ τὴν ἐκρηκτικὴν παρουσίαν τοῦ κακοῦ ποὺ αὐτοδιαλύεται καὶ ἐμποδίζει ἐν τούτοις κατὰ τὴν ἔντασιν τοῦ τὴν προκοπὴν τοῦ καλοῦ. Ἔτσι ἡ ἐξουσία, ἀκόμη καὶ αὐτὴ ποὺ δὲν ἔχει φθάσει εἰς τὴν χαρισματικὴν τῆς ἐκφρασιν, ἐνέχει στοιχεῖα δημιουργικὰ ποὺ ἐμποδίζουν τὸν σπαραγμὸν τῆς δημιουργίας εἰς τὰ νύχια τοῦ μηδενός. Ὅσάκις ὅμως ἐντείνεται ἡ κυριαρχικὴ βία, ἡ ὁποία ἐξελλίσσεται εἰς δραματικῶς δαιμονικὴν, τότε ἡ ἐξουσία καθίσταται πόρνη, βέβηλος καὶ ἀκάθαρτος, ἀποπνέουσα τὴν δυσωδίαν τῆς σήψεως τῶν ἀνθρωπομόρφων τεράτων, τὰ ὁποῖα κυβερνοῦν ἐνίστε λαοὺς ὁλοκλήρους. Πρόκειται διὰ τὴν ἐωσφορικὴν μανίαν καταστροφῆς τῆς δημιουργίας μὲ τὴν βίαν, τὸν βιασμὸν καὶ τὸν ἐκβιασμὸν. Ὅσάκις λοιπὸν, ἀπὸ χριστιανικῆς ἀπόψεως, τονίζεται τὸ ἀσυμβίβαστον Ἐκκλησίας καὶ κοσμικῆς ἐξουσίας, ἐννοεῖται ὅπωςδὴποτε τὸ ἀσυμβίβαστον μεταξὺ χαρισματικῆς καὶ δαιμονικῆς ἐξουσίας. Διότι ἡ ἐξουσία δὲν εἶναι ἀπλῶς μία μορφή ὑπαλληλικῆς σχέσεως καὶ ἡ ἐπιτέλεις ἐνὸς ὑπαλληλικοῦ καθήκοντος. Πρόκειται διὰ τὴν (πρωτογενῆ θὰ ἔλεγε κανεὶς) ἐξουσίαν, ἡ ὁποία εὐκόλως ὑπόκειται εἰς τὴν δαιμονικὴν κατάχρησιν. Ἡ καταπίεσις τοῦ ἐνὸς ἐπὶ τοῦ ἄλλου (ἐνα καθαρῶς ἀνθρώπινον γνῶρισμα καὶ ἐφεύρημα) συντελεῖται συνεχῶς, ὡς διάβρωσις τῆς κοινωνικότητος. Ἀλλὰ ἡ δυνάμις τῆς καταπιεστικῆς τάσεως εἶναι ἐγκλωβισμένη εἰς ὅρια ἐντὸς τοῦ ἱεραρχικῶς δαιδαλώδους κοινωνικοῦ σώματος. Ἡ ἐξουσία ἔχει (προσωρινῶς βεβαίως) ἄνεσιν καταπίεσεως καὶ ἡ δαιμονικὴ κατάχρησις εἶναι ἐνας διαρκῆς πειρασμός. Αἱ ἐωσφορικαὶ τάσεις ἐμφωλεύουν ἄλλωστε εἰς τὰ βάθρα τῆς ἀνθρωπίνης ὑπάρξεως καὶ τοῦ κοινωνικοῦ σώματος. Μέγιστον λοιπὸν ἀγαθὸν ἡ ἐξουσία καὶ συνάμα μέγιστον κακόν, διότι εἰς αὐτὴν οἱ ἐξουσιάζοντες εὐρίσκονται εἰς τὰ δύο ἅκρα τῆς πορείας τοῦ δημιουργικοῦ γίγνεσθαι, ἤτοι μεταξὺ μηδενός καὶ τῆς τελειώσεως. Ὁ Χριστιανισμὸς δὲν ζητεῖ ἰδανικὴν ἐξουσίαν, διότι καὶ εἰς τὴν Ἐκκλησίαν ἀκόμη ἡ χα-

ρισματική κοινωνία είναι ένας συνεχής και συνάμα άναμενόμενος θρίαμβος. Ἀξιολογεῖ θετικῶς κάθε ἐξουσίαν, ἡ ὁποία ἔχει ὠρισμένα δημιουργικά στοιχεῖα, ἀνεξαρτήτως ἀκόμη καὶ τοῦ εἰδωλολατρικοῦ της προσωπείου. Ἔτσι τὴν ἀνέχεται καὶ ἔχει ὡς σκοπὸν νὰ τὴν κάμῃ καλυτέραν, νὰ ἀπαλύνῃ τὴν σκληρότητά της, νὰ τὴν καταστήσῃ ὀλιγώτερον εἰδωλολατρικὴν καὶ περισσότερον χαρισματικὴν. Ὁ Καῖσαρ, ὡς εἰδωλολατρικὴ ἐξουσία καὶ ὡς «μεθύουσα πόρνη», ἀποτελεῖ ἀσυμβίβαστον ἢ βέβηλον κατάστασιν πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν. Ὅσακις λοιπὸν ἡ ἐξουσία κρίνεται ἀπὸ χριστιανικῆς πλευρᾶς, μὲ δριμυτάτην ἀυστηρότητα, καταδικάζεται ὁ δαιμονισμὸς καὶ ἡ ἐωσφορικὴ τάσις αὐτῆς πρὸς ὀλοσχερῇ καταστροφὴν τῆς κοινωνικότητος. Ἀλλὰ ἀκόμη καὶ ἡ ἐξουσία τῶν ἀνθρωπομόρφων τεράτων ἔχει νὰ ἐπιδείξῃ τὰ θετικὰ της στοιχεῖα, διότι πάλιν ἐξισορροπεῖ γενικῶς τὰς ἀντιθέσεις τοῦ κοινωνικοῦ σώματος καὶ εἰς ὠρισμένους τοῦλάχιστον περιπτώσεις θριαμβεύουν ἡ δικαιοσύνη, ἡ φιλία καὶ ἡ ἀγάπη. Ἀλλωστε ἡ ἀνθρωπότης ὀλόκληρος ἐπὶ αἰῶνας καὶ κατὰ διαστήματα ἐκυβερνήθη καὶ κινδυνεύει ἀνὰ πᾶσαν στιγμὴν νὰ κυβερνηθῇ ἀπὸ παράφρονος, ἐγκληματίας, σαδιστᾶς, ἀνικάνους καὶ ἡλιθίου. Παρ' ὅλα αὐτά, ἐνῶ ἐπαλινδρόμει, ἡ χαρισματικὴ κοινωνικότης δὲν ἔπαυε νὰ συντηρῇ ὡς ἄλλας τὰ σαπισμένα μέλη τῆς ἐξουσίας καὶ τοῦ κοινωνικοῦ σώματος. Τὸ μυστήριον τῆς δημιουργίας, ὡς μυστήριον τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ, παραλληλίζεται πάντοτε πρὸς τὸν κόκκον τοῦ σίτου ποὺ πεθαίνει καὶ ἀνίσταται.

Ἐν πάσῃ περιπτώσει, ἐφ' ὅσον ἡ ἰδανικὴ κοινωνικότης ἐκφράζεται ὡς χαρισματικὴ κοινότης προσώπων, ἡ ἐξουσία ἐκτρέπεται τῆς ἀποστολῆς της ὡςάκις δὲν ἐξυπηρετεῖ τὴν αὐξήσιν τῆς κοινωνικότητος αὐτῆς. Ἡ ἀσθένειά της ἔχει ὡς συμπτώματα τὰ ἐνσφηνωμένα εἰς τὸ χαρισματικὸν σῶμα παράσιτα, ἥτοι τὰ μέλη ποὺ δὲν ἐπιτελοῦν τὴν χαρισματικὴν λειτουργίαν τοῦ ἔργου των ἀλλὰ κυριαρχοῦν ἐπὶ ἄλλων. Συντελεῖται, θὰ ἔλεγε κανεὶς, δυσκαμψία εἰς τὰς σχέσεις καὶ τὰς ἐξαρτήσεις τῶν μελῶν. Ἔτσι ἡ ἐξουσία, ὡς κυριαρχικὴ δύναμις, ὀλοὴν καὶ γίνεται ἀντικείμενον σφετερισμοῦ πρὸς στέρεωσιν καὶ ἄνοδον ὠρισμένων μελῶν καὶ ὅχι ὀλοκλήρου τοῦ σώματος. Εἰς τὴν ἐξουσίαν τῶν κρατῶν, καὶ μάλιστα τῶν σημερινῶν μὲ τὴν πολύπλοκον δομὴν τῆς λειτουργίας των, ἐγκαθίσταται μονίμως ἡ παρασιτικὴ δύναμις τοῦ κακοῦ ὑπὸ θεσμικὴν μορφήν καὶ ὑπὸ σχήματα καθεστωτικῶν δεδομένων. Ὅσακις λοιπὸν πολεμεῖται μία κακὴ τάσις ἢ ἐξουδετερώνεται, αὐτομάτως γεννᾶται ἄλλη ἀπὸ τοὺς πελωρίους πλοκάμους τῆς θεσμικῆς γραφειοκρατίας καὶ ἱεραρχίας. Ὁ μῦθος τῆς Λερναίας ὕδρας ἔχει τὴν πιστοτέραν ἐφαρμογὴν εἰς τὴν προκειμένην περίπτωσιν. Οἱ ἐξουσιάζοντες, πολλάκις καὶ μὲ τὰς καλυτέρας των διαθέσεις, ἀδυνατοῦν νὰ ἀντιδράσουν εἰς ἀρκετὰς περιπτώσεις ἀποτελεσματικῶς, διότι εἶναι δέσμιοι θεσμῶν καὶ ὀργανωμένων ομάδων ἐντὸς τῆς θεσμικῆς δομῆς τοῦ κοινωνικοῦ σώματος. Καταστροφαὶ καὶ διαλύσεις ἐπέρχονται πλέον ἀπὸ συγκρούσεις ἐντὸς τοῦ παγκοσμίου χώρου, αἱ ὁποῖαι πολλάκις προξενοῦν ἀποτελέσματα ἀπρό-

βλεπτα καὶ ἐντυπωσιακά. Ἡ ἐξουσία τίθεται εἰς ὀδυνηρὰν δοκιμασίαν, ἐνίοτε δέ, ἐνῶ ἀσχεῖ ἐπιρροὴν ἐπὶ ὠρισμένων περιοχῶν, καταδυναστεύεται συγχρόνως ἀπὸ ἄλλας δυνάμεις, τὰς ὁποίας ἀδυνατεῖ νὰ ἐλέγξῃ. Πρόκειται διὰ τὸν κίνδυνον μιᾶς τρομακτικῆς αὐτοδιάλυσεως τοῦ κοινωνικοῦ σώματος. Ἀλλὰ μᾶλλον παραπλανώμεθα, διότι πρόκειται διὰ τὴν αὐτοδιάλυσιν τοῦ κακοῦ, τὸ ὁποῖον ἐντείνεται εἰς τὸ ἔπακρον.

Γενικῶς δὲ ἡ ἐξουσία ἔχει ὡς θετικὰ γνωρίσματα τὴν ἄσκησιν πιέσεων καὶ περιορισμῶν εἰς ὀλόκληρον τὴν λειτουργικὴν δομὴν τοῦ σώματος καὶ τὴν διευκόλυνσιν ἀναπτύξεως κάθε χαρίσματος εἰς τὴν κοινωνικὴν ζωὴν. Ἡ κεφαλὴ ἐπικοινωνεῖ μὲ ὅλα τὰ μέλη, τὰ ὁποῖα περιορίζουν τὰς τάσεις πρὸς ἀπολίθωσιν καὶ συνάμα δυναμικῶς ἀναφέρονται εἰς τὰ χαρίσματα αὐτῆς. Αἱ νεώτεραι δημοκρατικαὶ θεωρίαι περὶ τοῦ λαοῦ, ὡς πηγῆς ἐξουσίας, δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ ἀναβίωσις, εἰς τὴν πρᾶξιν καὶ μὲ δυναμικὴν ἀναμέτρησιν πρὸς τὰ παγιωμένα καθεστῶτα, τῶν ἀντιλήψεων περὶ χαρισματικῆς κοινωνίας. Ὁ περιορισμὸς τῆς ἐξουσίας τῶν ἀρχόντων καὶ τῶν ἀρχουσῶν τάξεων σημαίνει συμμετοχὴν εἰς τὸ ἔργον αὐτῆς ὀλοκλήρου τοῦ κοινωνικοῦ σώματος. Ἡ δὲ συμμετοχὴ αὕτη δὲν περιορίζει μόνον τὴν αὐθαιρεσίαν τῶν καθεστωτικῶν ομάδων, ἀλλὰ συνάμα περιορίζει καὶ ὀλόκληρον τὸ κοινωνικὸν σῶμα ἀπὸ ἰδιοτελεῖς ἐκτροπᾶς. Θεωρητικῶς τοῦλάχιστον λαϊκὴ κυριαρχία σημαίνει λειτουργία τῆς χαρισματικῆς κοινωνίας, ἡ ὁποία προσεγγίζει τὸ πρότυπον τῆς χριστιανικῆς κοινωνίας. Ἡ ἐξουσία νοσεῖ, ὡς καὶ τὸ σῶμα τῆς Ἐκκλησίας, ὅταν δὲν εἶναι ἐκδηλώσις τοῦ καθολικοῦ πληρώματος τοῦ σώματος, ἀλλὰ μόνον ὠρισμένων μελῶν. Ἡ ὑπερτροφία αὕτη ὀδηγεῖ τὸ σῶμα εἰς σπαραγμὸν καὶ μαρασμόν. Συνήθως, ὡς ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὴν κοινὴν πείραν, οἱ ἀνώτεροι ἱεραρχικῶς καὶ οἱ διαθέτοντες κάθε εἶδους ἐξουσίαν μονοπωλοῦν τὴν εὐσυνειδησίαν διὰ τὸν ἑαυτὸν τους καὶ ἔχουν ὡς τᾶσιν ἢ σκοπὸν νὰ ἐλέγχουν μόνον τοὺς κατωτέρους των ἱεραρχικῶς (ἀλλὰ ὅχι πάντοτε καὶ ἀξιολογικῶς), ἀν ἐπιτελοῦν εὐσυνειδήτως τὸ καθήκον των, ποτὲ ὅμως δὲν δέχονται εὐχαρίστως ἐλεγχον διὰ τὰς ἰδικὰς των πράξεις, πολὺ περισσότερον ἀπὸ τοὺς κατωτέρους των. Ἐφ' ὅσον ὑφίσταται ἡ κατάστασις αὕτη, ἡ ἐξουσία κάθε μορφῆς νοσεῖ, διότι στερεῖται τῆς ζωογόνου κοινωνίας ὅλων τῶν μελῶν τοῦ σώματος. Ὑπάρχει δυσκαμψία καὶ ἀκαμψία εἰς τὰς σχέσεις τῶν μελῶν, ὥστε νὰ κυριαρχῇ καταθλιπτικῶς τὸ ἀπρόσωπον τέρας τῆς ὑποκριτικῆς ἱεραρχίας. Αἱ νεώτεραι λοιπὸν ἀντιλήψεις περὶ ἐξουσίας δὲν εἶναι νεώτεραι μὲ τὴν ἔννοιαν τῆς ἀρχικῆς γενέσεως αὐτῶν κατὰ τὴν σύγχρονον ἐποχὴν. Πρόκειται μᾶλλον περὶ ἀγῶνος ἐφαρμογῆς παλαιωτάτων καὶ πανανθρωπίνων ἰδεῶν, ἀναφερομένων εἰς τὴν ἐξουσίαν, ὡς χαρισματικὴν κοινωνίαν. Ἡ πολιτικὴ ἔχει ἴσως διαφορετικὸν λεξιλόγιον καὶ τὰς τάσεις αὐτὰς ἀποκαλεῖ ἀξιοκρατίαν καὶ ἐκδημοκρατισμόν. Πάντως πρόκειται διὰ τὴν συμμόρφωσιν, θὰ ἔλεγε κανεὶς, πρὸς αὐτοὺς τοὺς νόμους τῆς ἀνθρωπί-

νης φύσεως καὶ τῆς δημιουργικῆς ἐλευθερίας. Ἡ δημιουργικὴ λοιπὸν ἐξουσία εἶναι ἀδιανόητες ἐκτὸς τῆς χαρισματικῆς κοινωνίας τῶν μελῶν τοῦ συνολικοῦ σώματος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Η'

ΑΙΣΘΗΤΙΚΗ ΖΩΗ

1. Στατική καὶ δυναμικὴ πραγματικότης

Ἡ συμβατικὴ ἠθικὴ καὶ κοινωνικὴ ζωὴ καταδικάζουν εἰς ἀργὸν θάνατον τὴν ἐλευθέραν προσωπικὴν δημιουργίαν. Τὸ ἠθικὸν καὶ τὸ κοινωνικὸν κακὸν ἐν προκειμένῳ συντελοῦν ἀναποτρέπτως καὶ εἰς τὴν δυσαρμονίαν τῶν ἀνθρωπίνων σχέσεων πρὸς τὸ φυσικὸν περιβάλλον. Ἡ καταστροφικὴ ἀρπακτικότης λόγου χάριν ἰδιοποιεῖται μέρος τοῦ περιβάλλοντος αὐτοῦ καὶ ἄλλο τείνει νὰ τὸ καταστρέψῃ. Συνήθως γίνεται λόγος διὰ τὸ φυσικὸν κακὸν, ἐνῶ τὸ κακὸν εἶναι μόνον πνευματικῆς φύσεως, ἃς εἴπωμεν, ἐπιφέρει δὲ ἀλλαγὰς καὶ καταστροφὰς εἰς τὴν φυσικὴν περιοχὴν. Ὁ ἄνθρωπος ἀδυνατεῖ νὰ προσαρμοσθῇ πρὸς τὸ περιβάλλον του, τὸ βλέπει ὡς ἐχθρικὸν καὶ παλαίει νὰ κυριαρχήσῃ ἐπ' αὐτοῦ κατὰ τὸν τρόπον διεστραμμένον. Πέραν αὐτοῦ καὶ τὸ κοινωνικὸν περιβάλλον καθίσταται ἐχθρικόν. Γενικῶς δὲ ὁ ἄνθρωπος ζῇ εἰς μίαν φυσικὴν καὶ κοινωνικὴν δουλείαν, εἰς ἓνα περιβάλλον στατικόν, τὸ ὅποιον καλεῖται νὰ μορφώσῃ δημιουργικῶς. Ὁ χώρος, κοινωνικὸς καὶ φυσικὸς, ἐκτὸς τοῦ δημιουργικοῦ γίνεσθαι, εἶναι στατικὸς καὶ ἀπολιθωμένος. Ἀντιθέτως, ὅπου ὑπάρχει ἡ προσωπικὴ καὶ κοινωνικὴ δημιουργία εἰς ἔργα φιλίας, ἀγάπης καὶ τελειώσεως, ἐκεῖ τὸ κάθε μορφῆς περιβάλλον καθίσταται μία δυναμικὴ πραγματικότης. Τὸ ἀπρόσωπον στοιχεῖον συντρίβεται μὲ τὴν ἀνοδὸν τῆς προσωπικῆς ἐλευθερίας.

Ἔτσι εἰς τὴν ἀνοδικὴν κίνησιν τῆς ἠθικῆς καὶ κοινωνικῆς συμπεριφορᾶς προστίθεται καὶ ἡ καλλιτεχνικὴ δημιουργία, ἡ ὁποία καὶ αὕτη μὲ τὴν σειρὰν τῆς αἴρει καὶ ὑπερβαίνει τὴν στατικότητα τοῦ συμβατικοῦ τρόπου ζωῆς εἰς τὰ ἠθικὰ καὶ κοινωνικὰ πλαίσια. Ἡ δὲ καλλιτεχνικὴ δημιουργία ἐμφανίζεται εἰς τὴν περιοχὴν κάθε εἵδους πνευματικῆς ζωῆς. Ἡ τέχνη δηλ. ἔχει ὑλικὸν ἀπὸ κάθε τμήμα τοῦ φυσικοῦ καὶ τοῦ πνευματικοῦ ἐπιστητοῦ, ἀπὸ κάθε πτυχὴν τῆς ζωῆς. Τὸ ὑλικὸν αὐτὸ πλάσσεται, μορφοποιεῖται δυναμικῶς καὶ εἰς τὴν τελικὴν φάσιν προκύπτει ἓνα ὡραῖον δημιούργημα τέχνης. Δὲν ὑπάρχει ὁμῶς μόνον τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἐπεξεργασίας, ἀλλὰ συνάμα καὶ ἡ ἀποτύπωσις τῆς προσωπικῆς ζωῆς τοῦ δημιουργοῦ. Ἐν προκειμένῳ ἡ αἰσθητικὴ λειτουργία ὡς δημιουργικὸς τόκος καὶ ὡς συμμετοχὴ προσωπικὴ εἰς τὰ ἔργα τέχνης, εἶναι μία

λειτουργία που έχει τὰς ρίζας της εἰς τὴν ἐλευθερίαν καὶ τὴν προσωπικὴν ζωὴν. Τέχνην δὲν κάμνει μόνον ὁ δημιουργός, ἀλλὰ κατὰ τινὰ τρόπον καὶ αὐτὸς ποὺ μετέχει εἰς τὰ δημιουργήματα τῆς τέχνης. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, δύο εἶναι τὰ βασικὰ στοιχεῖα τῆς αἰσθητικῆς λειτουργίας· 1) ἡ αἰσθητὴ ὕλη ἢ μία μορφή ζωῆς καὶ 2) ἡ προσωπικὴ δημιουργικὴ ἐλευθερία. Ἐπειτα γίνεται ἡ ἀναχώνευσις τῶν δύο αὐτῶν στοιχείων, ὡς ἀκριβῶς μορφοποιεῖται τὸ ὕλικόν. Ἔτσι γίνεται ἓνα οἰκοδόμημα, μία ζωγραφικὴ παράστασις, ἓνα ποίημα, ἓνα πεζογράφημα, μία μουσικὴ δημιουργία. Συντελεῖται δηλ. ὁργανικὴ μίξις αἰσθητικῆς πραγματικότητος καὶ προσωπικῆς ζωῆς. Εἰς τὴν δημιουργίαν αὐτὴν, ἡ ὁποία ὑπακούει εἰς αὐτὸ ποὺ καλεῖται τάλαντον, γεννᾶται καὶ ὁλοκληρώνεται μία αἰσθητὴ πραγματικότης, ἓνα πρόσωπον, ἓνας τρόπος ζωῆς, τὰ ὁποῖα δὲν ὑπάρχουν συγκεκριμένα πουθενά, ἀλλὰ πλάσσονται ἐλευθέρως καὶ δημιουργικῶς, ἔχουν δὲ κατὰ τινὰ τρόπον «ψυχὴν ζωσαν», τὴν ὁποίαν ἐμφυσᾷ εἰς αὐτὰ ὁ δημιουργός. Ἔτσι αἰσθητὴ πραγματικότης καὶ προσωπικὴ ζωὴ ἢ περιεχόμενον αὐτῆς εἶναι τόσον ὁργανικῶς καὶ στενῶς συνδεδεμένα, ὥστε νὰ μὴ διακρίνονται. Μόνον δὲ εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν ἡμπορεῖ νὰ γίνῃ λόγος περὶ τέχνης. Τὰ δημιουργήματα αὐτῆς δὲν ὑφίστανται συγκεκριμένα καὶ ἀπομονωμένα, ἀλλὰ εἶναι πλάσματα, δεμένα ὁργανικῶς μὲ τὸν δημιουργόν τους εἰς τὴν σφαῖραν τῆς προσωπικῆς ζωῆς. Ἔτσι καὶ ὁ μετέχων εἰς ἓνα δημιούργημα τέχνης μετέχει εἰς τὴν προσωπικὴν ζωὴν τοῦ δημιουργοῦ διὰ μέσου τῶν αἰσθητῶν παραστάσεων. Ἡ ὠραιότης τῆς τέχνης δὲν ἀποτυπώνεται μόνον εἰς τὰ αἰσθητὰ πράγματα, ἀλλὰ ταυτοχρόνως καὶ εἰς αὐτὴν τὴν προσωπικὴν ζωὴν. Ἡ αἰσθητικὴ ζωὴ λοιπὸν διαφέρει ἀπὸ τὴν ἠθικὴν καὶ τὴν κοινωνικὴν ὅχι κατὰ τὴν πλευρὰν τῆς προσωπικῆς δημιουργικότητος, ἡ ὁποία εἶναι κοινὴ εἰς ὅλας αὐτὰς τὰς περιοχάς, ἀλλὰ κατὰ τὸν τρόπον ἐκφράσεως αὐτῆς τῆς δημιουργικότητος. Εἰς τὴν αἰσθητικὴν ζωὴν, εἴτε ὡς δημιουργὸς εἴτε ὡς μέτοχος εἰς τὰ δημιουργήματα τῆς τέχνης, ὁ ἄνθρωπος μορφοποιεῖ καὶ ἐκφράζει κατὰ συγκεκριμένον τρόπον καὶ ἀναλόγως πρὸς τὸ εἶδος τῆς τέχνης ὅ,τι ζῇ ὡς δημιουργικὴν κατάκτησιν εἰς τὴν σφαῖραν τῆς ἠθικῆς καὶ τῆς κοινωνικῆς ζωῆς. Διὰ τοῦτο ἡ αἰσθητικὴ ζωὴ, ἐνῶ δὲν ταυτίζεται πρὸς τὰς δύο ἄλλας, σχετίζεται πρὸς αὐτὰς κατὰ τὸν τρόπον ἐλευθέρας παρουσιάσεως καὶ μορφοποιήσεως αὐτῶν εἰς αἰσθητὰ πλάσματα τέχνης. Ἔτσι ὑφίσταται μὲν ὁργανικὴ καὶ στενὴ σχέσις μεταξὺ τέχνης καὶ ζωῆς, ἀλλὰ ἡ πρώτη ἔχει πολλὴν ἀνεξαρτησίαν, χωρὶς νὰ ταυτίζεται πρὸς τὴν ζωὴν καὶ τοὺς σκοποὺς αὐτῆς. Ἡ τέχνη, μὲ ἄλλους λόγους, ἐρμηνεύει ἢ σημασιολογεῖ τὴν ζωὴν μὲ ἐλευθερίαν καὶ δημιουργικὴν πνοήν. Μόνον ἐλεύθερα πρόσωπα ἡμποροῦν νὰ δημιουργήσουν ἔργα τέχνης. Εἶναι δὲ αὐτονόητον ὅτι ἡ ἐλευθερία νοεῖται καὶ ὡς ἀπεριόριστος εἰλικρίνεια. Ἄλλως δὲν ὑπάρχει γνησιότης καὶ αὐθεντικὴ ζωὴ εἰς τὴν τέχνην. Κανεὶς φιλότεχνος, λόγου χάριν, δὲν ἐνοχλεῖται ἀπὸ τὰ δημιουργήματα τῆς θρησκευτικῆς τέχνης, ἀκόμη καὶ ὁ ἄθρησκος ἢ ὁ ἄθεος, ὑπὸ τὴν προϋπόθεσιν ὅμως ὅτι

ὁ καλλιτέχνης ἢ ὁ ποιητὴς εἶναι εἰλικρινὴς καὶ πυρπολεῖται ἀπὸ τὴν φλόγα τῆς θείας ζωῆς.

Ἡ αἰσθητικὴ ζωὴ λοιπὸν εἶναι ἓνας ἀσφαλὴς καὶ ἀπρόσκοπος δρόμος προσωπικῆς ἐπικοινωνίας μεταξὺ ἀγνώστων ἀνθρώπων. Μὲ τὴν ζωὴν αὐτὴν αἴρεται καὶ κατανικᾶται τὸ ἀπρόσωπον στοιχεῖον τῆς συμβατικότητος. Μὲ ἄλλους λόγους διασώζεται τὸ ἀνθρώπινον πρόσωπον καὶ ἀναδεικνύεται εἰς τὴν πνευματικὴν ἀτμόσφαιραν τῆς κοινότητος καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῆς δημιουργίας ἢ τῆς μετοχῆς του εἰς τὰ δημιουργήματα τῆς τέχνης. Τοῦτο δὲ σημαίνει ὅτι μόνον ἡ τέχνη παρέχει τὴν δυνατότητα κατανικήσεως τοῦ ἀπρόσωπου στοιχείου. Ἄλλωστε γενικῶς ἡ δημιουργικὴ πορεία τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τελείωσιν ἐπιτελεῖ τὸ ἔργον αὐτὸ τοῦ ἐξανθρωπισμοῦ. Ἀλλὰ ἡ τέχνη εἶναι μία διαφορετικὴ καὶ ἰδιάζουσα κατὰ πάντα λειτουργία τῆς πνευματικῆς ζωῆς. Τὰ δὲ ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὰ αὐτῆς ἐντοπίζονται εἰς τὴν αἰσθητοποίησιν καὶ μορφοποίησιν κάθε περιεχομένου τῆς δημιουργικῆς ζωῆς καὶ εἰς τὴν ἐκφράσιν κατὰ τὸν αὐτὸν αἰσθητὸν καὶ ζωντανὸν τρόπον τῆς προσωπικῆς ἐλευθερίας. Μὲ τὴν τέχνην δηλ. ἀναπλάσσεται ἢ ἀναδημιουργεῖται ὁ κόσμος καὶ ἡ ζωὴ. Τὰ δημιουργήματα τῆς τέχνης ἔχουν καθολικὴν προέκτασιν εἰς ὁλόκληρον τὴν δημιουργίαν. Ἐνας καλλιμάρμαρος ναός, μία ἀγιογραφία, ἓνα ποίημα, ἓνα θεατρικὸν ἔργον κ. ἄ. δὲν παριστάνουν μίαν συγκεκριμένην περίπτωσιν τῆς ζωῆς ἐνὸς ἀνθρώπου ἢ μιᾶς φυλῆς, ἀλλὰ τὸν ἀγῶνα, τὰς ιδέας, τὴν ὁδύνην καὶ τὴν μοῖραν τῆς ἀνθρωπότητος. Ἔτσι ἡ ἐπικοινωνία κάθε ἀνθρώπου μὲ τὰ δημιουργήματα αὐτὰ προξενεῖ τὴν συγκίνησιν ἐκείνην, ἡ ὁποία τὸν ἀποσπᾷ ἀπὸ τὴν στατικὴν πραγματικότητα τοῦ περιβάλλοντός του καὶ τὸν ἐντάσσει εἰς τὴν προσωπικὴν καὶ κοινωνικὴν σφαῖραν ὁλοκληροῦ τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς. Ἡ τέχνη, θὰ ἔλεγε κανεὶς, εἶναι μίμησις τῆς θείας δημιουργίας, ἥτοι εἶναι μία νέα δημιουργία, ὅχι βεβαίως ἐκ τοῦ μηδενὸς ἀλλὰ ὅπωςδῆποτε μὲ δημιουργικὴν ἐλευθερίαν ποὺ συντρίβει τὸ στατικὸν καὶ ἀπολιθωμένον καθεστῶς τοῦ μηδενός. Ἄλλωστε τὰ δημιουργήματα τῆς τέχνης εἰς τὴν πραγματικότητα δὲν ὑπάρχουν πουθενά· εἶναι κατὰ τινὰ τρόπον αὐτόνομα καὶ ριζικῶς νέα πράγματα εἰς τὸν κόσμον. Ἀποτελοῦν τὸν τόκον τῆς ζωῆς καὶ τῆς δημιουργικῆς ἐλευθερίας ὠρισμένων προσώπων. Αἱ Πυραμίδες τῆς Αἰγύπτου, ὁ Παρθενὸν, ἡ Ἀγία Σοφία, ἡ ὀρθόδοξος ἀγιογραφία, οἱ ἐπιβλητικοὶ καθεδρικοὶ ναοὶ τῆς Δύσεως, τὰ ὁμηρικὰ ἔπη, ἡ ἀρχαία τραγωδία, τὰ ἔργα τῶν μουσουργῶν κ. ἄ. εἶναι δημιουργήματα ἀνεπανάληπτα, μοναδικὰ καὶ αὐτόνομα μὲ τὴν ἐννοίαν ὅτι ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὴν προσωπικὴν ζωὴν τῶν δημιουργῶν τους. Ἄλλοι δημιουργοὶ παρέχουν ἄλλα ἀνεπανάληπτα ἔργα. Τὰ ἔργα δηλ. τῆς τέχνης εἶναι ἀνεπανάληπτα, διότι ἀνεπανάληπτος εἶναι ἡ προσωπικὴ ζωὴ τοῦ κάθε δημιουργοῦ. Ἔτσι κατανοεῖται πῶς ἡ αἰσθητικὴ ζωὴ ἀποτελεῖ θρίαμβον κατὰ τοῦ ἀπροσώπου καὶ στατικοῦ στοιχείου τοῦ κόσμου καὶ τῆς ζωῆς. Τὰ δὲ ἔργα τῆς τέχνης ἀνήκουν εἰς τὴν δυναμικὴν πραγματικότητα, εἰς τὴν διάστασιν τοῦ προσώπου

και της κοινωνίας. Είναι βεβαίως δυνατή η στατικοποίηση και αυτών των αγαθών της τέχνης υπό την καταθλιπτική επιρροή της συμβατικής ήθικης και κοινωνικής ζωής. Η αισθητική ζωή όμως με την ελικρινή και πηγαία έκδηλωσιν ποτέ δεν μπορεί να απολιθωθεί, όταν κινείται εις την περιοχὴν της προσωπικής δημιουργίας. Τα δημιουργήματα της τέχνης πολλάκις καθίστανται θέαμα, χωρίς προσωπική συμμετοχήν. Είναι δε ένδεχόμενον να ένταχθούν εις τους σκοπούς της κυριαρχικής προβολῆς και άναγνωρίσεως ανθρώπων, οί όποιοι ζητούν μόνον την στερέωσιν αυτήν. Οί άριστοκράται, λόγου χάριν, του χρήματος ήμπορούν άνέτως να αγοράζουν με άμύθητα ποσά έργα ζωγραφικής, αλλά τουτο δεν σημαίνει άπαραιτήτως ότι κινούνται από την χαράν της δημιουργικής και προσωπικής συμμετοχής εις τὰ έν λόγω έργα τέχνης.

Έν προκειμένω επιβάλλεται να γίνουν ακόμη ώρισμέναι διευκρινίσεις ως προς την στατική και την δυναμικήν διάστασιν της πραγματικότητας. Η δημιουργία όλόκληρος καθίσταται δυναμική μόνον κατά την σχέσιν της προς την προσωπικήν και κοινωνικήν ζωήν. Δεν ήμπορεί να γνωρίζη κανείς, λόγου χάριν, ποία είναι η δυναμικότης της άλλου φύσεως με τὰ συγκλονιστικά μυστικά της. Όπωςδήποτε υφίσταται μία μορφή δυναμικότητας, αλλά αυτή είναι ασύλληπτος από τον άνθρωπον που δεν έχει άνεπτυγμένην την προσωπικότητα και την κοινωνικότητα. Ο δυναμικός και δημιουργικός χώρος ύπάρχει και όλον και επεκτείνεται εις ευρύτερους όρίζοντας, μόνον όταν αναπτύσσεται το πρόσωπον και η κοινωνία, διότι εις τας διαστάσεις αυτές υφίσταται η δημιουργική έλευθερία. Κατά συνέπειαν, όπου άτροφούν αι μορφαι της προσωπικής και κοινωνικής ζωής, εκεί το περιβάλλον και η ζωή στατικοποιούνται και απολιθώνονται. Ο χώρος λοιπόν της τέχνης είναι κατ' έξοχην δυναμικός, διότι τὰ δημιουργήματά της είναι καρπός μιας άνεπτυγμένης ζωής με τὰ προσωπικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά. Άλλωστε είναι άρκούντως προσιτή η αλήθεια ότι η ζωγραφική τέχνη, λόγου χάριν, που παριστάνει ένα κομμάτι της άψύχου φύσεως η μίαν εγκαταλειμμένην και κλειστήν οικίαν, παρέχει εις το στατικόν, απολιθωμένον και αποσπασματικόν τουτο τμήμα της πραγματικότητας πνοήν και εύλυγισίαν προσωπικήν. Διά τουτο άκριβώς ο θεώμενος την τέχνην αυτήν θεάται μίαν άπέραντον και δυναμικήν πραγματικότητα με την σφραγίδα του προσωπικού άθλου του δημιουργού. Έτσι καλλιτέχνης και δημιουργήματα σμίγουν εις μίαν ένότητα προσωπικού χαρακτήρος άφ' ενός και εις τον θεώμενον και συγκινούμενον αισθητικώς από το θέαμα παρέχουν την δυνατότητα και την εύχρειαν να επικοινωνήσῃ με την προσωπικήν δημιουργίαν του καλλιτέχνου η να αισθανθῇ και την χαράν η την όδύνην μιας ανθρώπινης τύχης άφ' έτέρου. Ο χώρος λοιπόν της προσωπικής και κοινωνικής ζωής του καλλιτέχνου και του μετόχου εις τὰ δημιουργήματά του διευρύνεται και έντάσσεται εις δυναμικήν διάστασιν. Μάλιστα δε και οί δύο πατούν το αυτό έδαφος, βλέπουν την αυτήν φύσιν και αντιμετωπίζουν τὰ αυτά ανθρώπινα προβλήματα. Άλλά κατά

την εύτυχῇ αισθητικήν ταύτισιν των ένδιαφερόντων τους άναπλάσσεται ο κόσμος και η ζωή, έννοποιείται εις προσωπικήν μορφήν και αίρεται το αποσπασματικόν στοιχείον της πραγματικότητας. Ακόμη και η άψυχος φύσις λαμβάνει κατά τινα τρόπον προσωπικήν μορφήν, αυτήν που δίδει εις το έργον ο προσωπικός άθλος του καλλιτέχνου. Αυτή λοιπόν η εκ πρώτης όψεως άλύγιστος και απολιθωμένη κατά πάντα φυσική πραγματικότης δραπετεύει από τὰ άκαμπτα σχήματα της άκινήσιας και της συνηθείας, καταφεύγουσα εις τὰ χέρια του δημιουργού δια να ζωογονηθῇ και να λάβῃ μορφήν. Ός εις την φύσιν ο συγκινούμενος από την θρησκευτικήν πραγματικότητα βλέπει την θείαν μορφήν και την δημιουργικήν παρουσίαν του Θεού, έτσι και ο συγκινούμενος αισθητικώς από τὰ δημιουργήματα ενός ζωγράφου της φύσεως θεάται εις αυτήν την προσωπικήν κατάκτησιν του καλλιτέχνου. Με άλλους λόγους και εις την περίπτωση αυτήν συντελείται μία προσωπική επικοινωνία.

Η τέχνη λοιπόν είναι ένα παιχνίδι που μιμείται την θείαν δημιουργίαν, όπως τὰ μικρά παιδιά με τὰ παιχνίδια τους μιμούνται τὰ οικογενειακά και κοινωνικά έργα των μεγάλων. Έτσι η τέχνη δεν δημιουργεί εκ του μηδενός, με τον τρόπον δηλ. της θείας δημιουργίας, αλλά μιμείται την δημιουργίαν αυτήν. Κατά την μίμησιν όμως συντελείται νίκη και κατάκτησις κατά του άπροσώπου στοιχείου και κατά συνέπειαν η νίκη και η κατάκτησις αυτή άναφέρεται εις την υπέρβασιν των καταλυτικών δυνάμεων του μηδενός, ήτοι της εκπτώσεως από την προσωπικήν ζωήν. Υπό το πρίσμα αυτό κατανοείται και η διαρκής αλλαγή των τάσεων, της τεχνοτροπίας και της μορφῆς, τας όποιας ακολουθεϊ κατά καιρούς η τέχνη. Η ζωή ποτέ δεν νοείται στατικώς, αλλά πάντοτε προοδευτικώς. Όσάκις ύπάρχει στασιμότης, εύλόγως καρποφύρει η ύποψία και ο φόβος περί έπερχομένου θανάτου. Η ζωή, με άλλους λόγους, ώριμάζει και διαρκώς άναμένεται η δημιουργική τελείωσις και έντός των πλέον όδυνηρών έντάσεων του κακού. Η τέχνη κάθε τόσο συλλαμβάνει τους παλμούς της ζωής, τους αισθητοποιεί με έκφραστικά παραστάσεις και έτσι επικρατεί ζωντανή η έρμηνεία της συνόλου πραγματικότητας. Άλλά, έφ' όσον παρουσιάζονται εις την ζωήν αλλαγαι ήτοι κινήσεις προς το μηδέν η προς την δημιουργικότητα, και η τέχνη κάθε τόσο συλλαμβάνει διαφόρως την πραγματικότητα και κατά άναπότρεπτον ανάγκην διαφόρως και μορφοποιεί αυτήν. Όπωςδήποτε η τέχνη ούδόλως έξυπηρετεί πρακτικούς η θεωρητικούς στόχους (διά τους όποιους ύπάρχουν άλλαι λειτουργίαι της πνευματικής ζωής), αλλά ποτέ δεν νοείται εκτός του κλίματος κάθε εποχής. Έτσι η τέχνη, υπό όλα τὰ είδη αυτής, εκφράζει τον βαθμόν του πνευματικού προβληματισμού, την κατάπτωσιν η την πρόοδον, την χαράν η την όδύνην και την κατάστασιν της δημιουργικής έλευθερίας. Η δε έλευθερία αυτή εκδηλώνεται όχι μόνον εις το πλάσιμον του περιεχομένου της πνευματικής ζωής, αλλά και εις την μορφήν που λαμβάνει το πλάσιμον τουτο. Η κλασσική τέχνη της Αρχαίας Ελλάδος ήρμήνευ-

σε, κατὰ τὸν γνωστὸν ἀπαράμιλλον καὶ ἀνεπανάληπτον τρόπον, τὸν κόσμον καὶ τὴν ζωὴν εἰς τὴν ἀρμονικὴν καὶ ἄκρως πειθαρχημένην συγκρότησιν λόγου καὶ αἰσθητῆς πραγματικότητος. Τὸ φῶς, ἡ συμμετρία, ἡ μορφή καὶ πρὸ παντὸς ἡ ἐκφρασις τῆς ἐλευθερίας, ὡς προσωπικῆς ἀντιστάσεως εἰς τὸ ἀμορφοποιήτον χάος, εἶναι τὰ στοιχεῖα τῆς κλασσικῆς πνευματικῆς ζωῆς καὶ ὁπωσδήποτε καὶ τῆς τέχνης. Ἡ Ὁρθοδοξία, πολὺ ἀργότερον, βιώνουσα «ἐκ μέρους» τὴν ἄπειρον δυναμικότητα τοῦ πνεύματος, ἐξέφρασε μὲ τὴν τέχνην τὸν πνευματικὸν θρίαμβον ἐπὶ τῆς στατικῆς φυσικῆς διαστάσεως καὶ αὐτῆς τῆς μορφῆς. Εἰς τὴν ὁρθόδοξον ἀγιογραφίαν, λόγου χάριν, ἐπικρατεῖ καὶ κυριαρχεῖ ἡ πνευματικότης, ὡς ζωὴ καὶ χάρις τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Ἐναντι τῆς ἐλληνικῆς συμμετρίας, τῆς λογικῆς συγκροτήσεως καὶ μορφοποιήσεως ἐνὸς ἀδεσπότου χάους, εἰς τὴν ὁρθόδοξον ἀγιογραφίαν νικᾷται καὶ αὐτὴ ἡ πειθαρχημένη καὶ ἀρμονικὴ συγκρότησις. Τὸ ὕλικόν στοιχεῖον ἔχει βάθος καὶ ὄχι ἐπιφανειακὴν ἀρμονίαν. Φυσικὸς καὶ μεταφυσικὸς κόσμος εὐρίσκονται εἰς μίαν καὶ τὴν αὐτὴν διάστασιν, χωρὶς ἀνάγκην ἐξισορροπήσεως τῶν ἀντιθέσεων τῆς φύσεως καὶ μορφοποιήσεως τοῦ ὕλικου στοιχείου. Τὰ φυσικὰ στοιχεῖα ἐκφεύγουν ἀπὸ τὴν στατικότητα καὶ τὴν λογικὴν συμμετρίαν. Ὑπάρχουν αὐτά, ἀλλὰ ἐντὸς τοῦ πνεύματος¹. Τοῦτο δὲ νοεῖται ὡς συνεκτικὸς κρῖκος φυσικῆς καὶ μεταφυσικῆς διαστάσεως. Τὸ πνεῦμα καὶ ἡ φύσις ἄλλωστε ἀποτελοῦν μίαν πραγματικότητα (ὄχι τὴν στατικὴν) ἐντὸς τῆς ἀπείρου διαστάσεως τῆς θείας βασιλείας.

Μία ἀπὸ τὰς θεωρίας περὶ γενέσεως τῆς τέχνης ὑποστηρίζει τὴν ἀποψιν ὅτι τὸ λίκνον καὶ ἡ γενεσιουργὸς δύναμις τῆς τέχνης εἶναι γενικῶς ἡ θρησκευτικὴ ζωή. Τοῦτο εἶναι ἀληθές, ἀλλὰ ἐπιβάλλεται νὰ γίνουν ὠρισμένοι διεκρινίσεις. Ὡς θρησκευτικὴ ζωὴ δὲν πρέπει νὰ νοηθῇ τὸ σύνολον τῶν τύπων καὶ τῶν κανόνων μιᾶς στατικῆς καὶ ἀπολιθωμένης θρησκευτικότητος. Οὔτε ἐπίσης μόνον ἡ ζωὴ ποὺ ἐκδηλώνεται εἰς τὰ πνευματικὰ πλαίσια τῆς λατρευτικῆς ἀφοσιώσεως εἰς τὸ θεῖον. Ἡ θρησκευτικὴ ζωὴ εἶναι ἡ ἐκφρασις τῆς χαρισματικῆς κοινωνικότητος. Ἡ δὲ κοινωνικότης αὕτη συνενώνει ἀρρήκτως φυσικὴν καὶ μεταφυσικὴν διάστασιν καὶ ὑπερβαίνει τὴν συμβατικὴν ἠθικὴν ζωὴν, τὴν ὅποιαν καθιστᾷ καθαρῶς δημιουργικὴν. Ὅτι, ὡς πνευματικὴ ζωὴ, αἶρει τὸν ἐγωκεντρισμὸν καὶ ἀναπτύσσει δημιουργικῶς τὴν προσωπικὴν καὶ κοινωνικὴν ζωὴν, εἶναι περιεχόμενον θρησκευτικῆς ζωῆς. Εἰς τὴν κοινωνικότητα τῆς ζωῆς αὐτῆς εὐρίσκεται ριζωμένη ἡ μεταφυσικὴ διάστασις, ἐνωμένη ὁργανικῶς πρὸς τὴν φυσικὴν. Ἐτσι ἡ θρησκευτικὴ ζωὴ πολλάκις, ἀκόμη καὶ ἐντὸς τῆς Ἐκκλησίας, παρουσιάζεται μὲ ὅ,τι ἔχει σχέσιν πρὸς τὴν μεταφυσικὴν καὶ τὴν θείαν ζωὴν, ἀλλὰ τοῦτο δὲν ἀληθεύει· ὑπάρχει μία ἀπολιθωμένη μορφή ἐξωτε-

ρικῆς θρησκευτικότητος μὲ τὴν μάσκαν τῆς γνησιότητος. Διότι, ἡ θρησκευτικὴ ζωὴ εἰς ὁλόκληρον τὴν κτίσιν καὶ κατὰ τελειότεραν ἐκδήλωσιν εἰς τὴν χριστιανικὴν κοινότητα εἶναι μία κοινωνικότης βαθέως ριζωμένη εἰς τὰς συγκεκριμένας σχέσεις τῶν ἀνθρώπων πρὸς τὴν φυσικὴν καὶ τὴν μεταφυσικὴν πραγματικότητα. Χωρὶς τὴν ρίζαν εἰς τὴν φυσικὴν καὶ ἱστορικὴν πραγματικότητα καμμία γνησίᾳ θρησκευτικότης δὲν ὑφίσταται, ὡς ἀκριβῶς καὶ ἡ ἀπουσία τοῦ δεσμοῦ τῆς μεταφυσικῆς πρὸς τὴν φυσικὴν διάστασιν σημαίνει ἔλλειψιν δημιουργικῆς θρησκευτικῆς ζωῆς, ὡς λυτρωτικῆς παρουσίας τοῦ πνεύματος κατὰ τῶν δυνάμεων τοῦ ἐκμηδενισμοῦ. Κατὰ συνέπειαν ἡ τέχνη, ὡς λειτουργία ποὺ μορφοποιεῖ τὸ περιεχόμενον δημιουργικῆς ζωῆς, ἔχει στενοτάτην σχέσιν πρὸς τὴν θρησκευτικὴν ζωὴν ἢ καλὺτερον εἶναι ριζωμένη πρὸς τὴν ζωὴν αὐτήν. Τοῦτο δὲν εἶναι ἀπαραίτητον πάντοτε νὰ σχετίζεται ἀμέσως πρὸς μίαν συγκεκριμένην θρησκευτικὴν κοινότητα, εἰς τὴν ὅποιαν νὰ ἀνήκῃ ὁ καλλιτέχνης. Εἶναι ἐνδεχόμενον ἡ θρησκευτικότης νὰ ἀρχίζῃ ἐκδηλουμένη εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ δημιουργοῦ καὶ ὅταν αὐτὸς εὐρίσκεται ἐκτὸς τῶν ὁρίων μιᾶς τοιαύτης κοινότητος. Αἱ ρίζαι τῆς θρησκευτικότητος εὐρίσκονται εἰς ὁλόκληρον τὴν δημιουργίαν. Διὰ τοῦτο, μία χριστιανικὴ κοινότης, ἐνῶ ἐκφράζει τὴν τελειότεραν ζωὴν, ποτὲ δὲν πρέπει νὰ περιχαρακώνεται, διότι ἐκπίπτει εἰς εἰδωλολατρικὴν κάσταν. Ἡ τέχνη λοιπὸν εἰς διαφόρους στιγμὰς τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου διανοίγει ἐμπρός του, κατὰ ἕνα τρόπον παιχνιδιοῦ, τὸν δρόμον πρὸς τὴν δυναμικὴν πραγματικότητα. Πάντως ἡ ἐρμηνεία τῆς τέχνης δὲν εἶναι ἀπαραίτητον νὰ ἐπιμένῃ εἰς τὴν ἐξαρσιν τοῦ καλοῦ, ἀλλὰ κυρίως παρουσιάζει δυναμικῶς τὴν συνολικὴν πραγματικότητα μὲ τὴν ὁδὸν τῆς ἐντάσεως καὶ αὐτοδιαλύσεως τοῦ κακοῦ.

Ἐτσι ὁ δρόμος αὐτὸς διανύεται μὲ ὁδὸν καὶ ἐλευθερίαν, ὅπου κάθε τόσον προβάλλονται διαφορετικαὶ καὶ νέαι ἐρμηνεῖαι τοῦ κόσμου καὶ τῆς ζωῆς. Ἄν δὲν παρατηροῦνται τοιαῦτα ἀλλαγὰι, τότε ὑπάρχει νεκρωμένη τέχνη ἢ τοῦλάχιστον ἀρκετὴ δυσκαμψία εἰς τὴν καλλιτεχνικὴν δημιουργίαν. Κατὰ συνέπειαν, τὰ δημιουργήματα τῆς τέχνης εἰς μίαν θρησκευτικὴν κοινότητα διαφέρουν κατ' ἐποχάς. Ἄν μία τοιαύτη κοινότης ἐπιμένῃ ἐπὶ αἰῶνας νὰ ἀντιγράφῃ τὰ αὐτὰ δημιουργήματα, τοῦτο σημαίνει ὅτι ὑφίσταται ἡ δυσκαμψία ὄχι μόνον εἰς τὴν καλλιτεχνικὴν δημιουργίαν καθ' ἑαυτήν, ἀλλὰ καὶ εἰς αὐτὴν τὴν θρησκευτικὴν ζωὴν. Πῶς ἡμπορεῖ, λόγου χάριν, νὰ νοηθῇ ἄνθις καὶ καλλιέργεια τῆς ποιητικῆς δημιουργίας, ἂν μία πνευματικὴ κοινότης ἀρκεῖται εἰς τὴν ἀντιγραφὴν καὶ τὴν ἀνάγνωσιν τῶν αὐτῶν πάντοτε ποιημάτων; Ἡ συνεχὴς δημιουργία πείθει περὶ τῆς ὑπαρχούσης προόδου καὶ τῆς ὑφισταμένης δυναμικῆς πραγματικότητος. Διότι ἡ τέχνη ἀναπνέει εἰς μίαν τοιαύτην πραγματικότητα καὶ συνάμα τὴν ἐκφράζει καὶ τὴν προωθεῖ ἀποτελεσματικῶς κατὰ τὰ μέσα ποὺ διαθέτει. Ἐτσι ἡ στατικὴ πραγματικότης εἶναι περιοχὴ ὑπὸ τὴν κυριαρχίαν τοῦ κακοῦ, ἐνῶ ἡ δυναμικὴ παρουσιάζει κάθε τόσον δείγματα συντελουμένης προόδου εἰς τὸν τομέα τῆς κοινωνικότητος. Ἡ τέχνη λοιπὸν νοεῖται

1. Πρβλ. Κωνσταντίνου Δ. Καλοκύρη, *Ἡ οὐσία τῆς ὁρθοδόξου ἀγιογραφίας*, Ἀθήναι 1960, σ. 20 - 43.

ὡς ἀναπόσπαστον στοιχείον μιᾶς δυναμικῆς πραγματικότητος καὶ ἀπὸ τὴν ἀποψιν αὐτὴν ἐντάσσεται πάντοτε εἰς τὸ ἐνεργητικὸν τοῦ καλοῦ. Ἄλλωστε τὴν τέχνην πολλάκις ἐπιδιδόκουν νὰ σφετερισθοῦν ὠρισμένοι προπαγανδιστὰι ἰδεολογιῶν καὶ ὁσάκις τὸ ἐπιτυχάνουν διαδίδουν τὰς ἰδέας των μὲ μορφὰς τέχνης. Ἔτσι διαπράττουν τὴν πλέον ἐπανείδιστον πράξιν εἰς τὸν χώρον τῆς πνευματικῆς ζωῆς. Ἄλλως ἔχει τὸ πᾶγμα, ὅταν πρόκειται διὰ τὴν στρατευομένην τέχνην, ἡ ὁποία θεραπεύεται ἀπὸ ταλαντούχους δημιουργούς. Ἡ αἰσθητικὴ ζωὴ, ὡς ἐλέχθη, ἔχει αὐτονομίαν ὡς πρὸς τὴν δημιουργίαν τῶν μορφῶν τέχνης καὶ τὴν συμμετοχὴν εἰς αὐτάς, ἀλλὰ ποτὲ δὲν νοεῖται ἐκτὸς τῆς πραγματικότητος, διότι μόνον αὐτὴν ἐρμηνεύουν καὶ διαφωτίζουν. Ἡ στρατεύσις εἶναι κατὰ τινα τρόπον μόνιμον καὶ καθολικὸν στοιχείον, ἐφ' ὅσον ὁ δημιουργὸς, ὡς γνήσιος θεράπων τῆς τέχνης, δὲν ἤμπορεῖ νὰ ἀσχοληθῇ μὲ τίποτε ἄλλο παρὰ μὲ τὸν κόσμον εἰς τὸν ὁποῖον ζῇ καὶ εἰς τὸν ὁποῖον ἔχει ἄκραν ἐμπιστοσύνην. Ἡ δυναμικὴ πραγματικότης εἶναι μία συνεχὴς ἐργήγορσις εἰς τὴν προσωπικὴν καὶ κοινωνικὴν ζωὴν. Κατὰ συνέπειαν, ὁ δημιουργὸς τῆς τέχνης δὲν ἤμπορεῖ νὰ νοηθῇ ἀνειλικρινὴς ἢ ὑποκριτὴς ἢ ἀμέτοχος πρὸς τὴν πλευρὰν ζωῆς ποῦ ἐκπροσωπεῖ. Ἀντιθέτως ἡ ὠμὴ προπαγάνδα ἐκπροσωπεῖται ἀπὸ τὸν στατικὸν κόσμον τῆς συμβατικῆς ἠθικῆς καὶ κοινωνικῆς ζωῆς. Ἡ στρατευομένη λοιπὸν τέχνη ἀνήκει εἰς τὸν χώρον τῆς δυναμικῆς πραγματικότητος.

2. Τὸ τραγικὸν καὶ τὸ κωμικὸν στοιχεῖον τῆς τέχνης

Ἡ τραγωδία καὶ ἡ κωμωδία κατ' ἀρχὴν εἰς τὴν ζωὴν καὶ μετέπειτα ὡς αἰσθητικὴ ζωὴ εἰς τὴν τέχνην εἶναι ἀδιανόητοι ἐκτὸς τῆς συνυπάρξεως καὶ τῆς συνυφάνσεως τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ. Καὶ μάλιστα τὸ τραγικὸν καὶ τὸ κωμικὸν στοιχεῖον ἐμφανίζονται μόνον εἰς τὴν περιοχὴν ἐκείνην, ὅπου τὸ κακὸν ἐντείνεται καὶ ὀξύνεται εἰς τὸ ἀκρότατον ὅριον, ἐνῶ ἡ δύναμις τοῦ καλοῦ ἀντιστέκεται μὲ ὅλην τὴν ὠριμότητά καὶ τὴν μεστότητά της. Εἰς ἀναιμικὰς καὶ μετρίας μορφὰς ζωῆς, ὅπου τὸ κακὸν καὶ τὸ καλὸν πορεύονται εἰς συμβατικὰ περιγράμματα, δὲν εἶναι δυνατὴ ἡ ἐπισήμανσις στοιχείων τραγικότητος καὶ κωμικότητος. Μὲ ἄλλους λόγους τὸ τραγικὸν καὶ τὸ κωμικὸν στοιχεῖον ἀποτελοῦν τὸν πυρῆνα τῆς δυναμικῆς πραγματικότητος, ὅπου δαιμονισμὸς καὶ τελειώσεις κάμνουν αἰσθητὴν τὴν παρουσίαν των κατὰ τὴν διενέργειαν τοῦ μυστηρίου τῆς δημιουργίας. Ἡ τραγωδία καὶ ἡ κωμωδία τῆς ζωῆς ἀπογυμνώνουν τὴν δημιουργίαν ἀπὸ τὴν ἀπολιθωμένην κρούσταν τῆς στασιμότητος καὶ τῆς ὑποκρισίας καὶ ἔτσι ἤμπορεῖ νὰ ἴδῃ κανεὶς τὰ θεμέλια τῆς δημιουργίας καὶ νὰ ἀκούσῃ τοὺς τριγμούς αὐτῶν ἀπὸ τὰς ἐκρήξεις τοῦ μηδενός. Τὸ τραγικὸν καὶ τὸ κωμικὸν στοιχεῖον ὑπάρχουν, ὡς ἐλέχθη, εἰς τὴν ζωὴν καὶ μετὰ ταῦτα ἐμφανίζονται εἰς τὰ δημιουργήματα τῆς τέχνης μὲ τὴν αἰσθητικὴν λειτουργίαν.

Ἄλλωστε τίποτε ἡ τέχνη δὲν μορφοποιεῖ, τὸ ὁποῖον δὲν λαμβάνει ἀπὸ τὴν ζωὴν καὶ τὸ περιβάλλον. Ἡ τέχνη λαμβάνει τὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὰς περιοχὰς αὐτὰς καὶ τὰ ἐντάσσει εἰς τὸν ἰδικὸν τῆς αὐτόνομον χώρον. Ἔτσι ὑπὸ τὸν προβολέα τῆς αἰσθητικῆς ζωῆς καὶ τὰ στοιχεῖα αὐτά, τὰ ὁποῖα εἰς πολλὰς περιπτώσεις τῆς ζωῆς ἐξαφανίζονται εἰς τὴν συμβατικότητα καὶ τὴν συνήθειαν, ἐπανακτοῦν τὴν εὐλυγισίαν των καὶ τὴν δυναμικὴν των δομὴν. Τόσον εἰς τὴν τραγικότητα ὅσον καὶ εἰς τὴν κωμικότητα διαφαίνονται τὰ ἀκραῖα ὅρια τῆς δημιουργίας· τὸ μὴ δὲν καὶ ἡ κορύφωσις τῆς τελειώσεως.

Κατὰ ταῦτα ἡ τραγικότης παρουσιάζεται μὲ κύριον χαρακτηριστικὸν τὴν σύγκρουσιν δύο δυνάμεων. Αἱ δυνάμεις αὗται ἐμφανίζονται εἰς τὸ προσκλήνιον κρυπτόμεναι ὑπὸ τὸν μανθῦαν πολλῶν περιστατικῶν καὶ ἐπεισοδίων. Πολλάκις εἶναι δύσκολος ἡ ἀκριβὴς διάκρισις τῆς περιοχῆς καὶ τῆς αὐτονομίας κάθε μιᾶς δυνάμεως. Πάντως ὑπάρχει σύγκρουσις εἰς τὴν ἐπιφάνειαν, ὡς παρουσιάζεται αὐτὴ εἰς τὰς λεπτομερείας τῶν ἐπεισοδίων τῆς ζωῆς, καὶ σύγκρουσις εἰς τὸ βάθος τῆς ζωῆς καὶ τῆς ὑπάρξεως. Ἡ καλύτερον, ἡ σύγκρουσις ἀρχίζει ἀπὸ τὸ βάθος καὶ βαθμιαίως ἐκδηλώνεται εἰς τὴν ἐπιφάνειαν μὲ τὴν σύγκρουσιν συγκεκριμένων πράξεων καὶ περιστατικῶν. Ἡ τέχνη, ἡ ὁποία παρουσιάζει καὶ ἐρμηνεύει τὸ τραγικὸν στοιχεῖον τῆς ζωῆς, ἀνιχνεύει ἀκριβῶς αὐτὸ τὸ βάθος, τὸ ὁποῖον εἶναι ἀπρόσιτον εἰς τὰ κοινὰ γυμνά μάτια τοῦ ἀνθρώπου, ὁ ὁποῖος βλέπει συγκεκριμένα περιστατικά, ἄσχετα μεταξὺ των ἢ ὁδυνηρὰ μὲν, ἀλλὰ χωρὶς οὐσιαστικὸν δεσμὸν πρὸς τὴν μοῖραν τῆς ὑπάρξεώς του. Κατὰ συνέπειαν ἡ τραγωδία συντελεῖται εἰς τὰ βάθη τῆς ὑπάρξεως, ὅπου ἐκ θεμελίων ἀναδύεται τὸ μὴδὲν καὶ ἡ δύναμις πρὸς κατοχύρωσιν καὶ ἐξύψωσιν τῆς ζωῆς. Αὐτὴ ἡ σύγκρουσις ἐντὸς τῶν βαθῶν λαμβάνει συγκεκριμένην ἐκδήλωσιν εἰς περιστατικά, γεγονότα καὶ πράξεις τῆς ζωῆς καὶ τῶν δραματικῶν ἱστορικῶν ἐξελίξεων. Ἡ τραγωδία μὲ τὴν σύγκρουσιν τῶν δυνάμεων αὐτῶν ἀποδεικνύει ὅτι ἡ ζωὴ δὲν ἔχει τὴν ἀπλότητα, τὴν λογικὴν συγκρότησιν καὶ τὴν πειθαρχημένην ἰσορροπίαν, ποῦ ἐκ πρώτης ὀψεως πιστεύει ἢ θέλει νὰ πιστεύῃ ὁ ἄνθρωπος αἰσιοδόξως φερόμενος καὶ ἀγωνιζόμενος. Ἡ ζωὴ ὑφαίνεται μὲ ἀντιθέτους δυνάμεις, αἱ ὁποῖαι ἐρμηνεύονται ὑπὸ τὸ χριστιανικὸν πρίσμα ἐντοπίζονται εἰς τὸ ἐκρηκτικὸν μὴδὲν καὶ τὴν ὠλοκληρωμένην δημιουργίαν. Τὸ κύριον χαρακτηριστικὸν λοιπὸν τῆς τραγωδίας εἶναι ἡ ἀμείλικτος σύγκρουσις τῶν δυνάμεων αὐτῶν μέχρις ἐπικρατήσεως τῆς μιᾶς ἐπὶ τῆς ἄλλης ἢ μέχρι συμφιλώσεως αὐτῶν ἢ, θὰ ἔλεγε κανεὶς, ὑπερβάσεως τοῦ μηδενὸς δημιουργικῶς. Ἡ τραγικότης ἐν προκειμένῳ συνίσταται εἰς τὴν πορείαν καὶ τὴν ἐξέλιξιν μιᾶς συγκρούσεως καὶ ὄχι εἰς τὴν διαιώνισιν αὐτῆς. Ἔτσι δὲν εἶναι ὀρθὴ ἡ ἀποψὶς ὅτι τὸ τραγικὸν ἐξαφανίζεται μόλις παύσῃ νὰ ὑφίσταται ἡ σύγκρουσις καὶ τὸ ἀσυμβίβαστον. Εἰς τὴν προκειμένην περίπτωσιν δὲν ἐξαφανίζεται τὸ τραγικὸν στοιχεῖον, ἀλλὰ ὠλοκληρώνεται καὶ τελειώνεται. Αἱ Τριλογίαί τοῦ Αἰσχύλου, λόγου χάριν, ὅπου γίνεται συμφιλώσις καὶ συμβιβασμὸς δὲν ἀποτελοῦν ἄρσιν τοῦ τραγικοῦ, ἀλλὰ ὅλο-

κληρώσιν αὐτοῦ. Θὰ ἔλεγε κανεὶς ὅτι τοιαῦται τραγωδίαὶ ἐγγίζουσιν τὴν ὁλοκληρωμένην μορφήν τῆς χριστιανικῆς τραγικότητος. Εἶναι δὲ ἀληθές, παρ' ὅλον ὅτι μία τοιαύτη ἀποψὶς ξενίζει ἢ ἀκόμη καὶ ἀπορρίπτεται πλήρως, ὅτι ὁ Χριστιανισμὸς ἔδωκεν εἰς τὸν κόσμον κατὰ θεωρίαν καὶ πρᾶξιν τὴν πλέον ὁλοκληρωμένην μορφήν τῆς τραγικότητος. Διότι εἰς αὐτὸν ἡ σύγκρουσις μηδενὸς καὶ δημιουργικῆς ὁλοκληρώσεως διέρχεται τὴν φάσιν τῆς ὑπερβάσεως ἢ καλύτερον τῆς συμφιλιώσεως. Ἐνῶ δὲ ἡ ἀρχαία τραγωδία ἐρμηνεύει τὴν σύγκρουσιν τῶν ἀντιθέσεων ὡς ἔκφρασιν μιᾶς ἀναγκαιότητος ἢ μιᾶς νομοτελείας, εἰς τὴν ὁποίαν ὑπάγεται καὶ ὁ κόσμος τῶν θεῶν, ἡ χριστιανικὴ ἔννοια τῆς τραγικότητος ἐντοπίζει τὴν σύγκρουσιν εἰς τὴν ἐλευθέραν δημιουργικὴν πορείαν. Βεβαίως, ἡ ἐλευθερία, καὶ κατὰ τὴν ἀρχαίαν ἀντίληψιν περὶ τραγικότητος, ὑφίσταται ἀλλὰ ὡς κινουμένη δύναμις ἐντὸς ὁρίων ἀνάγκης ἢ νομοτελείας². Ἐπειτα αἱ μυθικαὶ παραστάσεις τῆς ἀρχαίας τραγωδίας ἐντοπίζουν τὰς συγκρουομένας δυνάμεις εἰς τὴν ἐλευθερίαν καὶ τὰ νομοτελῆ ὅρια, τὴν πατρικὴν καὶ τὴν μητρικὴν ἐξουσίαν, τὴν λογικότητα καὶ τὸ ἀρχέγονον χάος ἀγνώστων καὶ ἀνεξιχνιάστων ἐκρήξεων. Ἡ χριστιανικὴ ἔννοια τῆς τραγικότητος ἀπομυθεύει, θὰ ἔλεγε κανεὶς ὅλα, παρ' ὅλον ὅτι κινεῖται εἰς τὰ ἀρχέγονα καὶ παραδεκτὰ θρησκευτικὰ ἀρχέτυπα. Ἡ σύγκρουσις εἶναι προϊὼν τῆς δημιουργικῆς πορείας καὶ τίποτε περισσώτερον ἢ ὀλιγώτερον.

Πάντως, ὅπως καὶ ἂν ἔχη τὸ πρᾶγμα, ἡ ἀρχαία τραγωδία ἀποτελεῖ τὴν πεμπτουσίαν τοῦ κλασσικοῦ πολιτισμοῦ καὶ τὴν συγκρότησιν αὐτοῦ. Ἐκ τῆς τραγωδίας ἀναπηδᾷ τὸ συγκρουόμενον καὶ ἀντιφατικὸν πλέγμα τῆς πραγματικότητος ὡς πρὸς τὰ ἐπὶ μέρους στοιχεῖα του. Ἡ λογικὴ καὶ ἡ ἀρμονία τῆς ἀρχαίας ἀρχιτεκτονικῆς καὶ γλυπτικῆς συμπληρώνεται ἢ ἐντάσσεται εἰς τὸ πλέγμα αὐτό. Ἡ ζωὴ καὶ ἡ ἀνθρωπίνη ὑπαρξὶς ὑφίστανται ἀνατομικὴν ἐρευναν καὶ προβάλλονται ὡς πρὸς τὸ βάθος, ὅπου συντελοῦνται αἱ συγκρούσεις τῶν ἐπὶ μέρους στοιχείων. Ἐτσι αἱ μυθικαὶ παραστάσεις τῆς ἀρχαίας τραγωδίας διαφωτίζουν αὐτὰ τὰ θεμέλια τῆς ζωῆς καὶ τῆς ὑπάρξεως. Αἵρεται κατὰ συνέπειαν ἡ ἐπιφανειακὴ θεώρησις τῆς ζωῆς. Ἡ δὲ δραματικὴ πορεία τῆς ζωῆς συνίσταται εἰς τὴν σύγκρουσιν δαιμονικῶν (καταστροφικῶν) δυνάμεων τῆς ὑπάρξεως πρὸς μίαν ἱεραρχημένην κοσμικὴν τάξιν. Ἡ τάξις αὐτὴ ἐκπροσωπεῖ ὁπωσδήποτε τὴν λογικὴν συγκρότησιν τῆς πραγματικότητος, ἡ ὁποία ὑφίσταται καὶ εἰς τὴν ζωὴν τῆς ὑπάρξεως. Ἐτσι αἱ δαιμονικαὶ αὐταὶ δυνάμεις συγκρούονται καὶ πρὸς τὴν ἰδίαν τὴν ὑπαρξιν, ἐπιφέρουσαι τὴν καταστροφὴν τῆς εἰς πολλὰς περιπτώσεις. Πάντως ἡ καταστροφὴ δὲν εἶναι ἓνα τέρμα σκοτεινὸν καὶ παράλογον. Ἀποτελεῖ τὴν ὀρίμανσιν καὶ τὴν καταύγασιν τῆς πορείας

ποῦ διανύει ἡ ὑπαρξὶς. Ἡ λογικὴ καὶ ἡ δύναμις τοῦ ἀνθρώπου ἡμποροῦν νὰ ἐκμηδενισθοῦν ὑπὸ τὸ καταθλιπτικὸν βάρος μιᾶς ἐξωλογικῆς δυνάμεως, ἡ ὁποία ταυτίζεται μὲ κοσμικὰς διαστάσεις ἢ μὲ τὴν ἱεραρχημένην τάξιν τῶν θεῶν. Ἡ ὑπαρξὶς καθίσταται ἄθυρμα δαιμονικῶν δυνάμεων καὶ ἡ βεβαιότης κάθε ἀνθρωπίνης ἐπιτυχίας τίθεται εἰς ἀμφιβολίαν. Ὁ Ἡρακλῆς τοῦ Εὐριπίδου ἐν προκειμένῳ εἶναι χαρακτηριστικὴ καὶ ἀντιπροσωπευτικὴ ἐπὶ τοῦ προκειμένου τραγωδία. Εἰς αὐτὴν ὁ Εὐριπίδης θέλει τὸν Ἡρακλέα νὰ συντρίβεται, ἀφοῦ φθάσῃ εἰς τὸ ἀπόγειον τῆς δυνάμεώς του μετὰ τοὺς θαυμαστοὺς ἄθλους του. Αἱ δαιμονικαὶ καὶ ἐξωλογικαὶ δυνάμεις, ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐπιρροὴν τῆς Λύσσας ποῦ ἔστειλεν ἡ Ἥρα ἐναντίον του, ἐγείρονται ἀπὸ τὰ βάθη τῆς ὑπάρξεώς του, ἀλλὰ ὑπακούουν εἰς τὴν σύγκρουσιν πρὸς τὰς δυνάμεις τῆς θείας τάξεως. Σκοτώνει λοιπὸν τὴν γυναῖκα καὶ τὰ παιδιὰ του. Τῇ ἐπεμβάσει τῆς Ἀθηνᾶς διαφεύγει τὸ ἐγκλημα τῆς πατροκτονίας. Ἐνα ἐκθαμβωτικὸν μεγαλεῖον συντρίβεται εἰς μίαν κοσμικὴν καὶ ἐξωλογικὴν τάξιν. Ἡ ὑπαρξὶς κινεῖται εἰς τὰ ἰδικὰ τῆς ὅρια καὶ εἰς τὰ ὅρια τῆς κοσμικῆς αὐτῆς τάξεως. Ἡ ζωὴ παρουσιάζεται μὲ τοὺς πόλους τῆς δημιουργίας καὶ τῆς καταστροφῆς.

Ἡ συντριβὴ τῆς ὑπάρξεως, ὡς ἀποτέλεσμα ἰδικῶν τῆς πρωτοβουλιῶν καὶ ἐπαναστατικῶν διαθέσεων ἐναντίον μιᾶς ἱεραρχημένης κοσμικῆς τάξεως, προκαλεῖ τὸν φόβον καὶ συνάμα καταυγάζει ὁλόκληρον τὴν λειτουργικὴν δομὴν τῶν νόμων τῆς ζωῆς. Ἡ στάσις αὐτὴ τῆς ὑπάρξεως ἐναντι τῆς καθιερωμένης τάξεως καλεῖται ὕβρις, τῆς ὁποίας τὸ ὀντολογικὸν περιεχόμενον ἀνακαλύπτει καὶ διαφωτίζει κατὰ ἀπαράμιλλον καὶ ἀνεπανάληπτον τρόπον ἡ ἀρχαία τραγωδία. Ἡ ὕβρις δὲν εἶναι ἐσφαλμένη πρᾶξις ἠθικῆς φύσεως. Πρόκειται διὰ τὴν διασάλευσιν τῆς δομῆς ὁλοκλήρου τῆς ὑπάρξεως. Ἡδὴ ὁ Αἰσχύλος εἰς τοὺς Πέρσας παρουσίασε τὴν τύφλωσιν τῆς ὑπάρξεως, ἡ ὁποία ὁδηγεῖται ἀναποτρέπτως εἰς τὴν ὑπέρβασιν τῶν ὁρίων τῆς τάξεως. Ἡ συντριβὴ εἶναι τελεσίδικος καὶ ἀμετάκλητος³. Ἡ διασάλευσις τῆς τάξεως αὐτῆς ἡμπορεῖ νὰ προέλθῃ ἀπὸ τὴν αὐτὴν τύφλωσιν, παρ' ὅλην τὴν ἐμμονὴν τοῦ ἥρωος εἰς τὰς ἠθικὰς ἀρχὰς καὶ τὸν σεβασμὸν πρὸς τοὺς ἀγράφους θείους νόμους. Ἐν τούτοις ἡ καταστροφὴ ἐπέρχεται, διότι ἡ ὕβρις καὶ ἡ τύφλωσις πλήττουν πρόσωπα ποῦ ἀσκοῦν ἐξουσίαν καὶ κυριαρχίαν ἐπὶ τοῦ ἥρωος. Ὁ ἀγνὸς Ἰππόλυτος καὶ ἡ αὐτοθυσιαζομένη Ἀντιγόνη, λόγου χάριν, συγκρούονται πρὸς τὴν ὕβριν καὶ τὴν τύφλωσιν τῆς Φαίδρας καὶ τοῦ Κρέοντος. Οἱ θυσιαζόμενοι ἥρωες συντρίβονται εἰς τὴν αὐθαιρεσίαν, ἀλλὰ ἐπιτελοῦν τὸ δημιουργικὸν τῶν χρέος. Ἡ τραγωδία, ὅπως ἄλλωστε καὶ ἡ χριστιανικὴ ζωὴ, δὲν κρίνεται μὲ ἠθικὰ κριτήρια, ἀλλὰ μὲ τὴν ἀνάλυσιν τοῦ ὀντολογικοῦ πυρῆνος τῆς ὑπάρξεως. Ὅταν ἡ δημιουργικὴ προσ-

2. Σοφοκλέους, *Τραχίνιαι*, 1275-78· «Λεῖπου μὴδὲ σύ, παρθέν' ἐπ' οἴκων, μεγάλους μὲν ἰδοῦσα νέους θανάτους, πολλὰ δὲ πῆματα καὶ καινοπαγῆ, κούδεν τούτων ὅ,τι μὴ Ζεὺς».

3. Αἰσχύλου, *Πέρσαι* 827· «Ζεὺς τοι κολαστὴς τῶν ὑπερκόμπων ἄγαν φρονημάτων ἔ-πεστι».

πάθεια απαιτεί τον θάνατον, την θυσίαν και αυτήν την συντριβήν, τότε καμμία έρώτησις ήθικού και νομικού χαρακτήρος δεν έχει θέσιν. Η τραγωδία ανατέμνει την ύψην της υπάρξεως και της κοσμικής διαστάσεως, ανακαλύπτουσα και φέρουσα από το βάθος εις την επιφάνειαν τους νόμους της πορείας και της εξυψώσεως της ανθρωπίνης ζωής. Όταν το χρέος πρέπει να περάση πρώτον εκ της άβυσσου μιᾶς καταστροφής, αΐρονται όλοι αϊ ήθικαί εκτιμήσεις του ξηροῦ και εὐδαιμονιστικοῦ νομικοῦ πνεύματος ή της ακάμπτου λογικής. Αϊ έξω-λογικαί δυνάμεις, αϊ όποῖαι αναφέρονται από μίαν τραγικήν ύπαρξιν και συντρίβουν την αντίστασιν κάθε λογικής αντιδράσεως, ήμπορουν να είναι δαιμονικαί και δια τους άλλους που συγκρούονται με τους δαιμονισμένους, ως είναι ο δαιμονισμός της Μηδείας λόγου χάριν. Αλλά και οί αντιδρώντες έναντίον μιᾶς δαιμονικής και ύβριστικής άνταρσίας, ως είναι ή άνταρσία της Φαίδρας και του Κρέοντος, αναπτύσσουν δημιουργικάς δυνάμεις, καθαρῶς έξωλογικάς. Και αϊ δυνάμεις αὐταί ύπερβαίνουν την καθιερωμένην τάξιν της λογικότητας.

Η τραγωδία γενικῶς δεν ήμπορεῖ να ένταχθῇ εις την λογικήν συγκρότησιν της πραγματικότητας και να έναρμονισθῇ με αὐτήν, διότι έρμηνεύει το συνολικόν πλέγμα αὐτῆς. Η λογική συγκρότησις αποτελεῖ μίαν άπλῆν διάστασιν εις τον κόσμον και την ζωήν. Εἰς τον Ίππόλυτον ή Φαίδρα κλονίζει με τους ίσχυρισμούς και τὰς πράξεις της εκ βάθρων την άποψιν ότι ή φρόνησις προλαμβάνει το κακόν. Οί περισσότεροι γνωρίζουν καλῶς την όρθήν πράξιν, αλλά ή ακαταγώνιστος και έξωλογική δύναμις του πάθους παρασύρει αὐτούς εις καταστροφικὰς ενεργείας⁴. Η θέσις αὐτῇ φαίνεται να επιδιώκῃ την ανατροπήν της σωκρατικής άπόψεως περί σχέσεως γνώσεως και άρετῆς. Ανεξαρτήτως της όρθῆς ή μη έρμηνείας τῶν σωκρατικῶν θέσεων, πρέπει να τονισθῇ ίσχυρῶς ότι ή επιστημονική και όρθολογική όργάνωσις της ζωῆς και της συμπεριφορᾶς αποτελεῖ μεγάλην τυραννίαν και περιορισμόν της ανθρωπίνης δημιουργικότητας. Ο Nietzsche, ταυτίζων την σωκρατικήν γνώσιν με την όρθολογικήν όργάνωσιν του επιστημονικοῦ κόσμου της ραγδαίως έξελισσομένης εποχῆς του, ώμίλησε με περιφρόνησιν δια τον Σωκράτη και τον έλληνικόν λόγον, ενώ έθαύμασε το τραγικόν πνεῦμα της Αρχαιότητος. Κατ' αὐτόν ο δυναμισμός της έλληνικότητος εύρίσκεται εις την σύγκρουσιν του άπολλωνείου και του διονυσιακοῦ πνεύματος εις τὰ κατ' έξοχὴν αὐτὰ τραγικά στοιχεῖα⁵. Δυστυχῶς ο Nietzsche, παραπλανηθεὶς από το ύποκριτικόν χριστιανικόν περιβάλλον, δεν ήδυνήθη να κατανοήσῃ το βάθος και την τελειότητα της χριστιανικῆς τραγικότητος. Η πτώσις και ο θάνατος, ο σταυρὸς και ή ανάστασις μόνον με τραγικά κριτήρια ήμπορουν να έρμηνευθοῦν, και μάλιστα ή έρμηνεία αὐτῇ ήμπορεῖ να διδῇ

4. Εὐριπίδου, Ίππόλυτος 380-81. «Τὰ χρῆστ' επιστάμεθα και γινώσκομεν, οὐκ εκ-πονοῦμεν δέν».

5. F. Nietzsche, *Die Geburt der Tragödie*, μνημ. έργ. σ. 61 - 87.

την ακροτάτην έντασιν του καλοῦ και του κακοῦ, ήτοι μίαν όλοκληρωμένην τραγικότητα. Η διαφορὰ μεταξὺ χριστιανικῆς και έλληνικῆς τραγικότητος είναι μεγάλη, αλλά δεν αναφέρεται εις το συστατικόν της τραγικότητος παρὰ μόνον εις την προϋπόθεσιν και τον τρόπον της δημιουργικῆς πορείας του τραγικοῦ προσώπου. Το συστατικόν όμως της τραγικότητος είναι το αὐτό, εκδηλώνεται δὲ ως σύγκρουσις ακραίων και ακάμπτων δυνάμεων του κακοῦ και του καλοῦ. Το κακόν και το καλόν καταυγάζονται υπό τον προβολέα της τραγωδίας. Αλλως εις ύποτονικήν και χλιαράν μορφήν αποτελοῦν αξιοθρήνητον πλαραρότητα μιᾶς ύποκριτικῆς ζωῆς που άφανίζεται. Η τραγωδία έδίδασκεν εις τον άνθρωπον μίαν άκρως συγκλονιστικήν αλήθειαν· τίποτε το μεγάλο δεν γίνεται ούτε όλοκληρώνεται, αν δεν έγγίση την ακραίαν και άπόλυτον έντασιν. Η πτώσις της ζωῆς, ως αποτέλεσμα άπελπισμένης άμύνης έναντι του μηδενός, είναι ή κατοχύρωσις μιᾶς μετρημένης, τακτικῆς και νομίμου ζωῆς. Ομοιάζει, κατὰ τον συγγραφέα του Περί ὕψους έργου, με το «αδιάπτωτον και ὑγιές» ὕψος του μετρίου Θεοκρίτου, ο όποῖος δεν έχει μεν τὰς γλωσσικὰς ανωμαλίας του Όμηρου αλλά ούτε και την ρωμαλεότητα του ταλάντου του⁶. Αϊ μέτρια φύσεις φαίνονται αναμάρτητοι. Εἰς αὐτὰς δεν έφθασεν εις έντασιν ή δημιουργικότης, ή όποία διέρχεται τὰς φάσεις της πτώσεως και της ανυψώσεως. Ο σταυρὸς και ή ανάστασις ύπερβαίνουν τὰ μέτρια σχήματα της ήθικῆς, της νομιμότητος και της ύποκρισίας. Κινοῦνται εις τὰ όρια μιᾶς όλοκληρωμένης τραγωδίας.

Η τέχνη όμως πλουτίζει την αισθητικήν ζωήν και με το κωμικόν στοιχείον. Πολλοί πιστεύουν ότι το στοιχείον τοῦτο δεν έχει το άβυσσαλέον βάθος της τραγικότητος και δεν θέλουν να δώσουν εις την κωμικότητα μίαν ανάλογον θέσιν πρὸς την τραγικότητα. Η άποψις αὐτῇ είναι άρκετὰ άβασάνιστος. Διότι ή κωμικότης έχει μεν άλλην περιοχὴν και άυτονομίαν, αλλά δεν στερεῖται βάθους. Το κωμικόν στοιχείον ύπάρχει εις την ζωήν και την τέχνην, διότι ύφίσταται ή συνύπαρξις του καλοῦ και του κακοῦ. Και ή κωμικότης προκύπτει από την σύγκρουσιν τῶν δυνάμεων αὐτῶν. Αλλά κατὰ την σύγκρουσιν αὐτῇ δεν έπέρχεται καμμία καταστροφή ούτε και μετά την διάνυσιν μιᾶς πορείας συγκρούσεων επικρατεῖ ο συμφιλιωτικός τόνος. Η σύγκρουσις καλοῦ και κακοῦ, μηδενὸς και δημιουργικότητος, δεν γίνεται με τὰσιν επικρατήσεως του ενός μετά την συντριβήν του άλλου, αλλά συντελεῖται με την εκτόπισιν του καλοῦ και την αντικατάστασιν αὐτοῦ με το κακόν χωρίς εν τούτοις να συμβῇ καμ-

6. Λογγίνου, *Περί ὕψους* 33,1. «Εγὼ δ' οἶδα μεν ως αἱ υπερμεγέθεις φύσεις ημιστὰ καθαρά· τὸ γάρ ἐν παντὶ ἀκριβὲς κίνδυνος μικρότης, ἐν δὲ τοῖς μεγέθεσιν, ὥσπερ ἐν τοῖς ἄγαν πλούτοις, εἶναι τι χρὴ παρολιγορούμενον· μήποτε δὲ τοῦτο καὶ ἀναγκαῖον ἦ, τὸ τὰς μὲν ταπεινὰς καὶ μέσας φύσεις διὰ τὸ μηδαμῇ παρakinδυνεύειν μηδὲ ἐφίεσθαι τῶν ἄκρων ἀναμαρτήτους ὥς ἐπὶ τὸ πολὺ καὶ ἀσφαλεστέρας διαμένειν, τὰ δὲ μεγάλα ἐπισηφελῇ δι' αὐτὸ γίνεσθαι τὸ μέγεθος;».

μία πολεμική έντασις. Τότε τὸ μεγάλο καὶ τὸ ὑψηλὸν παρουσιάζεται ὑπὸ τοῦ μικροῦ καὶ τοῦ ταπεινοῦ μὲ τὴν ἀπατηλὴν μάσκαν τῆς μεγαλωσύνης καὶ τῆς ὑψηλότητος. Ὅσον δὲ ἡ έντασις τῆς ἀλλαγῆς τῶν ρόλων εἶναι ὀξύτερα, τόσον καὶ ἡ κωμικότης προσλαμβάνει έντονον χαρακτήρα. Κατὰ συνέπειαν ἡ συγγένεια τῆς τραγικότητος καὶ τῆς κωμικότητος, εἰς τὴν ζωὴν καὶ τὴν τέχνην, εἶναι ἀρκετὰ οὐσιαστική. Ἀποτελεῖ τραγικὴν πρᾶξιν, λόγου χάριν, ἡ ἀνταρσία τῶν πρωτοπλάστων κατὰ τοῦ θρόνου τοῦ Θεοῦ πρὸς ἀπόκτησιν τῆς ἰσοθείας. Ἡ ἀνταρσία αὕτη προξενεῖ τὴν σύγκρουσιν καὶ τὴν συντριβὴν. Θὰ ἦτο ἡ πρᾶξις κωμική, ἂν δὲν ἐγένετο ἀνταρσία ἀλλὰ οἱ πρωτόπλαστοι ὑπεδύοντο τὸν ρόλον τοῦ Θεοῦ. Τοῦτο δὲ γίνεται συχνὰ καὶ ἔτσι ἡ κωμικὴ αὕτη πρᾶξις συγγενεῦει πρὸς τὴν τραγωδίαν τῆς συγκρούσεως πρὸς τὸν Θεόν. Ὁ ἄγνός Ἰππόλυτος συνεκρούσθη πρὸς τὴν ἐρωτικῶς μαινομένην Φαίδραν, δὲν ὑπῆκουσεν εἰς τὰ προκλητικὰ τῆς κελεύσματα καὶ κατὰ συνέπειαν συνετρίβη. Ἄν ὑπῆκουεν εἰς αὐτὰ καὶ συνάμα ὑπεδύετο τὸν ρόλον τοῦ ἄγνου ἀνθρώπου, ἡ πρᾶξις αὕτη θὰ ἦτο κωμική. Εἰς τὴν τραγικότητα ὑπάρχει σύγκρουσις, συντριβὴ καὶ συμφιλίωσις φανερά ἢ ὑποκρυπτομένη, ἐνῶ εἰς τὴν κωμικότητα ὑπάρχει σύγκρουσις ρόλων καὶ ἔκπτωσις τῆς μεγαλωσύνης εἰς μικρότητα. Ἡ τραγικὴ ζωὴ ἔχει τὸν έντονον καὶ ἡρωϊκὸν χαρακτήρα, ἐνῶ ἡ κωμικὴ τὸν ταπεινὸν καὶ ἐξευτελισμένον. Ἡ πρώτη συνδέεται μὲ τὰ δάκρυα, ἐνῶ ἡ δευτέρα μὲ τὸ γέλιο. Πάντως καὶ εἰς τὰς δύο περιπτώσεις πρόκειται περὶ σχέσεως καὶ συγκρούσεως τοῦ καλοῦ πρὸς τὸ κακόν, τῆς δημιουργικῆς ὁλοκληρώσεως πρὸς τὴν μηδενιστικὴν κατάρπτωσιν. Ἡ διαδικασία βεβαίως καὶ ὁ τρόπος τῆς συγκρούσεως πραγματοποιοῦνται κατὰ διαφορετικὸν τρόπον, ἀλλὰ οἱ συγκρουόμενοι πόλοι εἶναι οἱ αὐτοὶ καὶ τὰ ὀδυνηρὰ ἀποτελέσματα τὰ αὐτά. Διὰ τοῦτο καὶ ἡ κωμικὴ τέχνη ἡμπορεῖ νὰ συνταράξῃ τὸν ἄνθρωπον ἐνώπιον τοῦ προβλήματος τοῦ κακοῦ, παρ' ὅλον ὅτι δημιουργεῖ εὐφορίαν καὶ γέλιο. Ἀλλωστε ὁ πολὺς Kierkegaard εἰς τὸ κωμικὸν στοιχεῖον, ποὺ προκύπτει ἀπὸ τὴν ἀντιφατικότητα τῆς ὑπάρξεως ὡς χρονικῆς καὶ αἰωνίου, έντοπίζει τὸ ἀποφασιστικώτερον κέντρισμα διὰ τὴν ἀφύπνισιν τοῦ ἀνθρώπου νὰ ζήσῃ εἰλικρινῶς καὶ αὐθεντικῶς⁷. Ἡ βίωσις τῆς κωμικότητος, ὡς ἀδιεξόδου τῆς ζωῆς ἐνώπιον ἐνὸς ἀντιφατικοῦ ρόλου πρὸς τὴν δημιουργικὴν ὁλοκλήρωσιν, συνταράσσει τὰ θεμέλια τῆς ὑπάρξεως.

Ἡ κατάστασις αὕτη τῆς κωμικότητος, βιωμένη έντόνως, συντελεῖ εἰς τὴν συνειδητοποίησιν τῆς μηδαμινότητος καὶ τοῦ ἐξευτελισμοῦ, τὰ ὅποια πλήττουν τὴν προσωπικὴν καὶ κοινωνικὴν ζωὴν. Ὅταν δὲ ἡ κωμικότης εἶναι ἐπιφανειακή, χωρὶς νὰ συγχλονίζει τὸν ἄνθρωπον κατὰ τὰ βαθέα στρώματα τῆς ὑπάρξεως, δὲν ὑπάρχει εἰλικρίνεια καὶ γνησιότης ἀλλὰ ἀπομίμησις τοῦ αὐθεντικοῦ στοιχείου. Διὰ τοῦτο ἡ κωμικὴ τέχνη ἔχει ὑψηλὸν καὶ σοβαρὸν χαρακτή-

ρα, ὡς ἀκριβῶς καὶ ἡ τραγικὴ. Ἀλλωστε οἱ συγγραφεῖς ποὺ διακρίνονται διὰ τὴν έντονον σατιρικὴν των διάθεσιν, ἡ ὁποία πολλάκις ἐγγίζει τὰ ὅρια τῆς καυστικῆς εἰρωνείας καὶ τοῦ έντόνου σαρκασμοῦ, εἶναι ἐμποτισμένοι βαθύτατα μὲ τὴν πικρίαν καὶ τὴν ὀδύνην τῆς ζωῆς. Ἡ εἰρωνεία καὶ ὁ σαρκασμός, εἰς τὴν λειτουργίαν βεβαίως μιᾶς γνησίας τέχνης καὶ ὄχι μιᾶς ἀπομιμήσεως, προδίδουν βαθέως τραυματισμένην καὶ πονεμένην ὑπαρξιν. Ἡ ἀπουσία δημιουργικῆς ζωῆς κατὰ μίαν περίοδον ἐνὸς πολιτισμοῦ γεννᾷ τὴν ἀπογοήτευσιν καὶ τὴν πικρίαν εἰς μίαν καλλιεργημένην προσωπικότητα. Ὅταν δὲ ὑπάρχῃ τὸ σχετικὸν τάλαντον, τότε ὁ ἀπογοητευμένος ἐξελίσσεται εἰς σατιρικὸν συγγραφέα. Ἡ καυστικὴ εἰρωνεία ἐπισημαίνει τὴν κατάρπτωσιν καὶ τὴν στασιμότητα τῆς ζωῆς, ἀποκαλύπτουσα τὸν ἀληθινὸν ρόλον ποὺ διαδραματίζει τὸ μασκοφορεμένον κακόν. Διὰ τοῦτο ὁ μεγάλος καὶ ἀμείλικτος ἐχθρὸς τῆς ὑποκριτικῆς ζωῆς εἶναι ἡ σατιρικὴ τέχνη. Ἡ τέχνη αὕτη ἀποσύρει τὴν μάσκαν καὶ ἔτσι ἀποκαλύπτεται ἡ μηδαμινότης καὶ ὁ ἐξευτελιστικὸς χαρακτήρ τοῦ ὑποκριτικοῦ τρόπου ζωῆς. Τὰ τεῖχη τῆς ὑποκρισίας εἰς τὴν περιοχὴν τῆς τέχνης δὲν ἡμποροῦν νὰ παρουσιασθοῦν σαθρὰ καὶ εἰς ἐτοιμόρροπον κατάστασιν μὲ ἐξάρσεις τραγικῶν μορφῶν ζωῆς, ἀλλὰ μὲ τὴν ἀσυμβίβαστον ἀντίθεσιν καλοῦ καὶ κακοῦ, ὅταν αὐτὰ τὰ δύο συγχέονται καὶ παρουσιάζονται μὲ τὴν αὐτὴν ταυτότητα. Ἡ γελοιοποίησις αὕτη ἡμπορεῖ κατὰ ἀποδοτικὸν τρόπον νὰ σαρώσῃ τὴν ἀκαμψίαν καὶ τὴν σοβαροφάνειαν τοῦ κακοῦ. Τὸ ἀπεγυμνωμένον κακόν, ἐξευτελισμένον καὶ αὐτοδιαλυόμενον ὡς καπνός, προκαλεῖ έντονον ὀδύνην ποὺ δὲν ἡμπορεῖ ἐν τούτοις νὰ διαχωρισθῇ ἀπὸ τὴν εὐφορίαν τῆς γελοιοποιήσεως. Ὁ δημιουργὸς τῆς κωμωδίας ἐκκινεῖ ἀπὸ μίαν τοιαύτην ὀδύνην, δὲν εἶναι δὲ σπάνιον τὸ φαινόμενον καὶ ὁ μετέχων μὲ τὸ γέλιο εἰς τὴν κωμωδίαν νὰ συνταραχθῇ ἀπὸ τὴν ὀδύνην αὐτήν. Κατὰ συνέπειαν δὲν εἶναι μόνον ἡ τραγικότης, ἡ ὁποία κινεῖται εἰς τὴν ἀπόλυτον έντασιν τῶν ἄκρων, ἀλλὰ καὶ ἡ γνησία κωμικότης. Ἡ μηδενιστικὴ ἔκπτωσις εἰς τὴν κωμικότητα αὐτὴν εἶναι έντονος καὶ σαρωτικὴ. Μὲ τὴν γελοιοποίησιν γεννᾷ καὶ τὴν ὀδύνην. Ἐτσι τὸ κωμικὸν στοιχεῖον εὐρίσκει τὴν αὐτὴν πρόσβασιν καὶ ένώνεται μὲ τὸ τραγικὸν εἰς τὴν αὐτὴν κοίτην τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς. Πολλάκις δὲ εἰς μίαν έντονον τραγικὴν στιγμὴν ἀναδύεται καὶ ἕνας λεπτὸς τόνος εἰρωνείας. Ὅσον δὲ ἡ εἰρωνεία εἶναι λαμπρὰ καὶ λεπτοτάτης ὕφης, τόσον εἶναι περισσότερον ἀκράϊα καὶ έντονος. Αἱ παραβολαὶ καὶ αἱ ρήσεις τοῦ Χριστοῦ πρὸς τοὺς ὑποκριτὰς ἔχουν έντονον δραματικὸν χαρακτήρα καὶ λεπτοτάτην εἰρωνείαν⁸. Αἱ τραγικαὶ θεωρήσεις τῶν καταστάσεων εἰς τὰ

8. Βλ. ένδεικτικῶς *Ματθ.* 21, 40 - 41· «Ὅταν οὖν ἔλθῃ ὁ Κύριος τοῦ ἀμπελῶνος, τί ποιήσει τοῖς γεωργοῖς ἐκείνοις; λέγουσιν αὐτῷ· κακοὺς κακῶς ἀπολέσει αὐτοὺς καὶ τὸν ἀμπελῶνα ἐκδώσεται ἄλλοις γεωργοῖς, οἵτινες ἀποδώσουσιν αὐτῷ τοὺς καρποὺς ἐν τοῖς καιροῖς αὐτῶν». Ἀπροόπτως καὶ ἐξ ἀγνοίας οἱ ἴδιοι οἱ Φαρισαῖοι ἀπαγγέλλουν τὴν καταδίκην των.

7. S. Kierkegaard, *Étapes sur le chemin de lavie*, Paris 1948, σ. 337 κ. ἑ.

ἔργα τοῦ Kafka διαχέονται ἀπὸ μίαν λεπτήν καὶ πικρὰν σατιρικήν διάθεσιν. Αἱ Σκέψεις τοῦ Pascal εἶναι κράμα ἄκρας δραματικότητος καὶ ἀδιοράτου εἰρωνικῆς διαθέσεως. Γενικῶς δὲ εἰς τὴν γνησίαν καὶ βαθεῖαν τομὴν κάθε τραγωδίας χαίνει μία ἀνεξιχνίαστος ρωγμή, ὅπου μόλις καὶ μετὰ βίας ἡμπορεῖ νὰ ὑποπτευθῇ κανεὶς μίαν εἰρωνικήν ὄψιν. Ἡ κωμικὴ τέχνη συνίσταται εἰς τὴν ἐπιτυχῇ ἄρσιν τῆς σοβαροφανείας ἢ καὶ αὐτοῦ τοῦ σοβαροῦ, ὥστε ἀπροόπτως νὰ εἰσβάλῃ τὸ τίποτε ἢ νὰ ἀποκαλυφθῇ ἡ κενότης τῆς μηδενιστικῆς ἐκπτώσεως. Ἐτσι εἰς μίαν τραγικήν σύγκρουσιν τῶν δυνάμεων τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ καὶ εἰς τὴν συντριβὴν μιᾶς ὑπάρξεως ἢ μιᾶς ἀνθρωπίνης ἀξίας (τῆς ζωῆς, τῆς τιμῆς, τοῦ μεγαλείου κ. ἄ.) εἰσβάλλει ἀπροόπτως καὶ αἰφνιδιαστικῶς ἡ κενότης τοῦ κακοῦ, ἐνῶ τὸ καλὸν ἀπουσιάζει. Τὸ τραγικὸν καὶ τὸ κωμικὸν στοιχεῖον εἰς τὴν προκειμένην περίπτωσιν ἀναδύονται καὶ πορεύονται εἰς τὴν αὐτὴν κατεύθυνσιν.

Κατὰ τὰ ἀνωτέρω κατανοεῖται εὐκόλως ὁ φόβος τοῦ ἀνθρώπου ἔναντι τῆς γελοιοποιήσεώς του. Περισσότερον φοβεῖται τὴν εἰρωνικήν προσβολὴν καὶ τὸν ἐξευτελισμὸν παρὰ μίαν τραγικήν ἀποτυχίαν του. Διότι τὸ ἔντονον κωμικὸν στοιχεῖον ὀξύνει κατὰ ἀπεριόριστον τρόπον τὴν ἀπουσίαν τοῦ καλοῦ. Αἱ ἀπάνθρωποι καὶ ἀτιμωτικαὶ τιμωρίαι, ὡς εἶναι ἡ διαπόμεπυσις καὶ ὁ βασανισμός, προδίδουν τὴν ἐσχάτην κατάπτωσιν τῆς ἀνθρωπίνης κοινωνίας. Ὅχι μόνον ἀπουσιάζει τὸ καλόν, ἤτοι ἡ δημιουργικὴ καὶ ὀλοκληρωμένη κοινωνικότης, ἀλλὰ μετὰ δαιμονικῆς μανίας καταβάλλεται κάθε προσπάθεια τוניσμοῦ αὐτῆς τῆς ἀπουσίας. Αἱ δὲ τοιαῦται τιμωρίαι δὲν ἐπιβάλλονται συνήθως ἐπὶ ἐνόχων, ἀλλὰ ἐπὶ ἀθῶων ἀντιπάλων μὲ σκοπὸν τὴν πλήρη αὐτῶν ἐξόντωσιν. Ἡ πλέον ἀπαισία καὶ διεστραμμένη μορφή ἐπιθετικότητος ἐντὸς τῶν κοινωνικῶν συνθηκῶν ζωῆς εἶναι ἡ τάσις διασυρμοῦ ὑπολήψεων καὶ ἡ ἱκανοποίησις ἐκ τῶν συναφῶν ἀποτελεσμάτων. Πρόκειται διὰ τὴν κορύφωσιν ἐνὸς ἐντόνου δαιμονισμοῦ. Εἰς τὰς περιπτώσεις αὐτὰς δηλ. δὲν ὑφίσταται κωμικὴ τέχνη, ἀλλὰ ἡ πλέον ἔντονος καὶ λυσσώδης προσπάθεια ἀπελπισμένης αὐτοαμύνης ἐνὸς στασίμου καὶ ἀλυτρώτου ἐγωκεντρισμοῦ.

Πάντως, ἀνεξαρτήτως τῆς ἐγωκεντρικῆς στειρότητος, ἡ κωμικὴ τέχνη ἡμπορεῖ νὰ ἀποδώσῃ εὐεργετικὰ ἀποτελέσματα, ὅταν εἶναι γνησία ἐκφρασις ἐνὸς ταλάντου καὶ μιᾶς ὁδύνης. Οἱ δὲ ἀσχολούμενοι μὲ τὴν τέχνην αὐτὴν πολυλάκις διαπνέονται ἀπὸ βαθύτατα ἀνθρωπιστικὰ αἰσθήματα. Γενικῶς δὲ μία τοιαύτη τέχνη εὐδοκιμεῖ εἰς περιόδους διαφθορᾶς καὶ ἐκφράζεται ὡς πολιτικὴ ἢ κοινωνικὴ κωμωδία καὶ σάτιρα. Ὁ Ἀριστοφάνης ζῆ καὶ ἀκμάζει εἰς μίαν περίοδον, κατὰ τὴν ὁποίαν ἤκούοντο εὐκρινῶς οἱ τριγμοὶ τῆς ἐπικειμένης καταρρεύσεως τοῦ μεγαλείου τῆς ἀθηναϊκῆς Πολιτείας. Ἡ δὲ διαφθορὰ τῆς πολιτικῆς καὶ κοινωνικῆς ζωῆς εἶχεν ἀρχίσει νὰ προβληματίζῃ ἐντόνως τοὺς σοβαρῶς σκεπτομένους. Ἡ πλήρης ἀπογύμνωσις τῆς ζωῆς ἀπὸ τὸ δημιουργικὸν στοιχεῖον συντελεῖ κατὰ λίαν πρόσφορον τρόπον εἰς τὴν ἀνθισιν τῆς κωμι-

κῆς τέχνης. Ἀντιθέτως, ἡ ἀρχαία τραγωδία ὀλοκληρώνεται εἰς τὴν κορύφωσιν τοῦ ἀθηναϊκοῦ μεγαλείου. Ἀρχαία παράδοσις ἐπιθυμεῖ τὴν συνύπαρξιν καὶ συσχέτισιν τῶν τριῶν μεγάλων τραγικῶν εἰς τὸν χώρον καὶ τὸ κλίμα τῶν πολέμων ἐναντίον τῶν Περσῶν. Ὁ Αἰσχύλος εἶναι πολεμιστής, ὁ Σοφοκλῆς ἔφηβος καὶ προεξάρχων τοῦ νικητηρίου χοροῦ καὶ ὁ Εὐριπίδης γεννᾶται τὴν ἡμέραν τῆς θριαμβευτικῆς νικητικῆς. Τὸ τραγικὸν στοιχεῖον εἶναι κάτι ποῦ ἐπισημαίνει τὴν φοβεράν σύγκρουσιν δημιουργικῶν καὶ μηδενιστικῶν δυνάμεων, ἀλλὰ μὲ δείκτην πρὸς τὴν ὀλοκλήρωσιν μιᾶς δημιουργικῆς πορείας. Ἡ κατάπτωσις εἶναι ἐπὶ θύραις ἀλλὰ δὲν φαίνεται. Ἡ συντριβὴ τῆς ζωῆς καὶ τῶν ἀξιῶν προετοιμάζει τὴν εἰσβολὴν τοῦ κωμικοῦ στοιχείου, ἀλλὰ τοῦτο δὲν κάμνει ἀκόμη ἐμφανῆ τὴν παρουσίαν. Ὅταν ὅμως ἡ ἀπουσία τοῦ καλοῦ καταστήσῃ ἔντονον τὸ πρόβλημα τῆς ἀνθρωπίνης γυμνότητος, τότε εἰσβάλλει καὶ ἡ κωμικὴ τέχνη. Ὁ Λουκιανός, λόγου χάριν, ἔζησε τὴν βαθμιαίαν καὶ ἐμφανῆ πτώσιν τῆς εἰδωλολατρίας, ἡ ὁποία εἶχε χάσει τὴν σοβαρότητά της. Ὁ Βολταῖρος, κατὰ τὴν περίοδον τοῦ Διαφωτισμοῦ, ἔζησεν ἐπίσης τὴν ἀπογύμνωσιν ἐνὸς ὑποκριτικοῦ τρόπου ζωῆς, ὁ ὁποῖος ἐχαρκτήριζεν ἐν πολλοῖς πολλὰς περιπτώσεις τῆς ὀργανωμένης δυτικῆς Χριστιανισμοῦ. Ὅπου ἀναδύεται λοιπὸν εἰς τὴν τέχνην κυρίως τὸ κωμικὸν στοιχεῖον μὲ ἔντονον προβολήν, ἐκεῖ ὑπάρχει ὁπωσδήποτε ἔντασις τοῦ κακοῦ, τὸ ὁποῖον αὐτοδιαλύεται μὲ γελοιοποίησιν καὶ ἐξευτελισμὸν. Ἡ γνησία κωμικὴ τέχνη ποτὲ δὲν σατιρίζει τὴν θρησκευτικότητα καθ' ἑαυτὴν, ἀλλὰ κακοὺς καὶ ὑποκριτὰς ἐκπροσώπους της.

3. Ἐλευθερία καὶ λύτρωσις

Ἡ αἰσθητικὴ ζωή, εἴτε ὡς δημιουργία εἴτε ὡς συμμετοχὴ εἰς τὰ δημιουργήματα τῆς τέχνης, ἀποτελεῖ κατάκτησιν τῆς ἐλευθερίας καὶ μέσον ἐλευθερώσεως τοῦ προσώπου ἀπὸ τὰ σχήματα τῆς στατικῆς καὶ ἀπολιθωμένης κοινωνικῆς ζωῆς. Ἡ δημιουργικὴ πρόοδος εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς κοινωνικότητος ἡμπορεῖ νὰ ἀποτελέσῃ ὕλικὸν διὰ τὴν τέχνην, ἡ δὲ τέχνη συντελεῖ κατὰ τινὰ τρόπον εἰς τὴν πρόοδον αὐτὴν ἢ ἀνεπτυγμέναι μορφαὶ αὐτῆς τῆς κοινωνικότητος προβάλλονται μὲ ἐνάργειαν ὑπὸ τῆς τέχνης, ἀλλὰ ὅλα αὐτὰ δὲν ἀποτελοῦν τὴν τέχνην οὔτε περιορίζουν τὴν αὐτονομίαν της. Διὰ τοῦτο ἡ τέχνη καθ' ἑαυτὴν θεωρουμένη ἐλευθερώνει τὸν ἄνθρωπον προσωρινῶς ἀπὸ τὸ κακόν, τοῦ παρέχει κατὰ τινὰ τρόπον μίαν ἀναψυχὴν καὶ τελικῶς, ὡς παιχνίδι ἐλευθερίας, ἀποτελεῖ κάθε τόσο μίαν στιγμιαίαν λύτρωσιν ἀπὸ τὴν καταδυνάστευσιν τῆς αὐτομηδενιζομένης ζωῆς τοῦ προσώπου καὶ τῆς κοινωνίας. Συνεπῶς, ὅσάκις ἐλλείπει ἡ δημιουργικότης εἰς ἄλλους τομεῖς τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, ἡ τέχνη ὅσον ἐπαναστατικὴ καὶ ἀνατρεπτικὴ καὶ ἂν εἶναι, ἀποτελεῖ ὅσιν ἐλευθερίας καὶ δημιουργικότητος. Ἀλλὰ ὡς στερουμένη, εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν βιά-

θους και ευρυτέρας υποδομής, κινείται μόνον εις τὰ λυτρωτικά ὄρια τοῦ παιχνιδιοῦ. Ἡ λυτρωτικὴ ὁμως αὐτὴ κίνησις παρέχει στήριγμα, νόημα και προπαντὸς ὠραιότητα εις τὴν ζωὴν. Ἡ ὠραιότης αὐτῇ, εις ὅλας τὰς μορφὰς τῆς τέχνης, καθαίρει τὴν ζωὴν ἀπὸ τὰς μικρότητας και ἐλεεινότητας, τὰς ἀσχημίας και τὰς παραμορφώσεις. Ἡ αἰσθητικὴ λειτουργία βεβαίως ποτὲ δὲν ἔχει ἄμεσον σκοπὸν τὴν πραγμάτων ἠθικῶν και κοινωνικῶν στόχων. Μορφοποιεῖ και παρέχει πνοὴν εις τὰ στατικά και ἀπρόσωπα στοιχεῖα τοῦ κόσμου και τῆς ζωῆς. Ἐτσι πρὸς στιγμὴν αἶρει τὰς παραμορφώσεις και τὰς δυσκαμψίας. Τὸ ἔργον τοῦτο ἡμπορεῖ νὰ ἔχῃ (και ὅπωςδὴποτε πάντοτε ἔχει) ἐπιπτώσεις εις τὴν ἠθικὴν και τὴν κοινωνικὴν ζωὴν, ἀλλὰ ἐκδηλώνεται μὲ ἀνεξαρτησίαν και εἶναι ἀνεπηρέαστον ἀπὸ ἠθικοὺς και κοινωνικοὺς στόχους, ὡς διανοόμενον και ἀναπτυσσόμενον εις τὰ πλαίσια τῆς ἐλευθερίας και τῆς αὐτονομίας μιᾶς ἀνεξαρτήτου δημιουργικῆς ἰκανότητος τοῦ προσώπου, νὰ αἰσθητοποιῇ μὲ παραστάσεις πλάσματα και ὁράματα ἐνὸς δυναμικοῦ και ὠραίου κόσμου. Τὸ παιχνίδι τῆς τέχνης, εις ὅλα τὰ εἶδη αὐτῆς, προεκτείνει τὸν κόσμον και τὴν ζωὴν εις ἄλλας διαστάσεις, ὅπου συντελεῖται ἡ κάθαρσις και ὁ ἐξωραϊσμός των. Ἀλλὰ αὐτὸς ὁ κόσμος και αὐτὴ ἡ ζωὴ εἶναι πλάσματα αἰσθητικῆς και μορφοποιημένης ὁμορφίας και ὄχι πραγματικότητος, ἡ ὁποία εἶναι ἀποσπασματικὴ, στατικὴ και ὑποδουλωμένη εις τὸ ἀπρόσωπον και ἄκαμπτον στοιχεῖον. Ἡ τέχνη, μὲ ἄλλους λόγους, εἶναι μία φυγὴ, ἡ ὁποία παρέχει προσωρινήν, ἀλλὰ ἀποτελεσματικὴν διὰ τὴν στήριξιν τῆς ζωῆς, λύτρωσιν.

Προϋποθέσεις ὁμως διὰ τὴν ἀνάπτυξιν αἰσθητικῆς ζωῆς, ὑπὸ τὰς μορφὰς τῆς δημιουργίας και τῆς μετοχῆς εις τὰ δημιουργήματα τῆς τέχνης, εἶναι ἡ ὑπαρξὶς ταλάντου και σχετικῆς πνευματικῆς καλλιιεργείας. Μὲ ἄλλους λόγους, εις τὴν ζωὴν αὐτὴν εἰσέρχεται κανεὶς μὲ τὴν δημιουργικὴν τελείωσιν τῆς προσωπικῆς και κοινωνικῆς ζωῆς. Εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν ἡ δημιουργικότης και τὰ ἀποτελέσματα αὐτῆς μὲ τὴν τέχνην ἀναδεικνύονται ἀκόμη περισσύτερον και αἰσθητοποιοῦνται εις συγκεκριμένας μορφὰς. Ὁ ἀγιογράφος, λόγου χάριν, ζῇ κατὰ μίαν βαθμίδα τὸ ἰδανικὸν τῆς ἀγιότητος, πυρπολούμενος ἀπὸ τὴν θεῖαν φλόγα. Ἐφ' ὅσον ἔχει τὸ σχετικὸν ἄλγαντον, κινεῖται ἐλευθέρως και δημιουργικῶς εις τὸν πλασματικὸν χῶρον μιᾶς ἄλλης πραγματικότητος πού τὴν καθορίζει ὁ κόσμος τῆς τέχνης. Μὲ τὴν ἐκδήλωσιν τῆς δημιουργικῆς του προσπαθείας εις τὸν κόσμον αὐτὸν ζῇ τὴν ἀγιότητα ἀκόμη περισσύτερον και μάλιστα τὴν ἐνυλώνει εις τὸν πλασματικὸν χῶρον τῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας. Ἡ ἐνύλωσις αὐτῇ εἶναι κόσμος ἀνεξάρτητος και αὐτόνομος πού προῆλθεν ἀπὸ τὴν δημιουργικὴν κατάκτησιν μὲ τὴν ζωὴν και τὸ ἄλγαντον. Ἡ τέχνη ἰσῶς θραύει και τὰς τελευταίας ἀντιστάσεις τοῦ στατικοῦ και ἀπρόσωπου κόσμου· ἀνατρέπει σχήματα και περιγράμματα, τὰ ὁποῖα ἐξακολουθοῦν νὰ κρατοῦν εις ὄρια ἐγκλωβισμένην τὴν ψυχὴν και μετὰ τὴν δημιουργικὴν πρὸοδον. Ἡ τέχνη λοιπὸν μὲ τὸν αὐτόνομον κόσμον τῆς δημιουργικῆς πρὸοδου παρέχει

περισσότεραν ἐλευθερίαν και περισσότεραν λύτρωσιν! Ἀλλὰ ποτὲ δὲν πρέπει νὰ λησμονῇ κανεὶς ὅτι ἡ λειτουργία αὐτὴ εἶναι περιορισμένης δυνάμεως και ὁμοιάζει μὲ παιχνίδι. Ἐτσι τὰ λυτρωτικά ἀποτελέσματα δὲν εἶναι ἀπόλυτα, πολλάκις δὲ οὔτε καν σχετικά. Εἶναι ἀπαραίτητος ἡ προϋπόθεσις τῆς ἀπελευθερώσεως ἀπὸ τὴν τυραννίαν τῆς στατικῆς και ἀπρόσωπου πραγματικότητος μὲ τὴν δημιουργικὴν τελείωσιν τῆς ζωῆς, ἥτοι μὲ τὴν νίκην κατὰ τῶν δυνάμεων τοῦ μηδενός. Πάντως ἡ τέχνη ἀφ' ἐνός μὲν καθιστᾷ ἐλαφρότερον τὸ δυσβάστακτον βάρος τῆς ἀπολιθωμένης ζωῆς, ἀφ' ἐτέρου δὲ συντελεῖ εις τὴν μορφοποιημένην φανέρωσιν τῶν ἀποτελεσμάτων μιᾶς ὑψηλῆς πνευματικῆς ζωῆς. Ὑπὸ τὰς προϋποθέσεις αὐτὰς ἀποτελεῖ τὸ μέσον κρατύνσεως και διαπλάτυνσεως τῆς ἀνθρωπίνης ἐλευθερίας, ἡ ὁποία οὕτως ἢ ἄλλως εἶναι πάντοτε περιορισμένη και ποτὲ δὲν ἡμπορεῖ νὰ φθάσῃ τὸν ἀπόλυτον βαθμὸν ἐκδηλώσεως. Εἰς τὴν κράτυνσιν και διαπλάτυνσιν ὁμως αὐτὴν τῶν ὁρίων τῆς ἐλευθερίας ἐπέρχεται πραγματικὴ ἀναψυχὴ ἐντὸς τῶν δεινῶν τῆς ζωῆς, ἡ ὁποία κατὰ τὰς ἐκάστοτε στιγμὰς χάνει τὸν ἄκαμπτον και δύσκαμπτον τόνον τῆς και ἐνδύεται ὠραιότητα, δυναμικὴν συμμετρίαν και κίνησιν. Ἐνώπιον μιᾶς τοιαύτης κατακτήσεως τὸ κακὸν ἀρχίζει νὰ ἀποδυναμώνεται, νὰ χάνῃ τὴν ὀξείαν του ἐντασιν και προσωρινῶς νὰ φαίνεται ὅτι ὑποχωρεῖ. Ἡ λειτουργία αὐτὴ ἀποτελεῖ συνεχῆ νικητήριον ἡ και θριαμβευτικὴν πορείαν ἐντὸς τῶν ἀπροσώπων στοιχείων τῆς ζωῆς.

Ἡ ἐλευθερία και ἡ λυτρωτικὴ δύναμις, πού χαρίζει εις τὸν ἄνθρωπον ἡ αἰσθητικὴ ζωὴ, ἐνέχουν ὅπωςδὴποτε μεταφυσικὸν βάθος, ἀνεξαρτήτως τοῦ ὅτι τοῦτο δὲν συνειδητοποιεῖται ἢ δὲν γίνεται θεωρητικῶς ἀποδεκτὸν ὑπὸ ὅλων τῶν αἰσθητικῶν. Πολλοὶ μάλιστα ἐξ αὐτῶν ἔχουν ἐχθρικὴν διάθεσιν πρὸς μίαν τοιαύτην ἄποψιν. Τὸ μεταφυσικὸν αὐτὸ βάθος διαφαίνεται εις τὴν νίκην κατὰ τοῦ κακοῦ στοιχείου, πού ἀπολιθώνει τὴν ζωὴν, και εις τὴν κατὰ στιγμιαίας φάσεις ἐμπέδωσιν τοῦ αἰσθήματος τῆς ὁμορφίας, τῆς θριαμβευτικῆς ἐπιβολῆς τοῦ μορφικοῦ στοιχείου και τῆς ἄρσεως κάθε στατικότητος. Ὁ κόσμος και ἡ ζωὴ ἐν προκειμένῳ ἐλευθερώνονται ἀπὸ τὰ ἄκαμπτα και ἀπρόσωπα στοιχεῖα. Ὁ δημιουργὸς ἡ ὁ θεατὴς, εις πᾶσαν μορφήν τέχνης, αἰσθάνονται συνειδητῶς ἢ ἀσυνειδητῶς ὅτι πορεύονται ἔξω ἀπὸ τὰ πραγματικά, τυποποιημένα και ἀντικειμενικά περιγράμματα τῆς πραγματικότητος. Εἰσέρχονται εις τὸ σύμπαν τῆς πλασματικῆς περιοχῆς, ὅπου κυριαρχεῖ ἡ δημιουργικότης μὲ τὰς μορφὰς τῆς τέχνης. Κατὰ συνέπειαν συντελεῖται κατὰ τινὰ τρόπον ἡ ἐγκατάλειψις τοῦ σταθεροῦ και γνωστοῦ διὰ τὴν ἄκαμψίαν τοῦ κόσμου και ἡ μετάβασις εις ἓνα ἄλλον χῶρον, ὁ ὁποῖος εἶναι μὲν πλασματικός, ἀλλὰ ἔχει δομὴν μιᾶς ἄλλης ἀνεξαρτήτου πραγματικότητος. Ἐτσι ὁ ἄνθρωπος αἰσθάνεται ὅτι δραπετεύει ἀπὸ τὸν ἀποσπασματικόν, ἀπρόσωπον και διεσπασμένον κόσμον. Προσωρινῶς και λυτρωτικῶς κινεῖται εις μίαν περιοχὴν ἐλευθερίας, δυνάμενος νὰ προσδοκᾷ κατάκτησιν τοῦ νοήματος τῆς ζωῆς.

Ὅσάκις, λόγου χάριν, τὰ ἐπιβλητικά καὶ καταπλήσσοντα ἔργα ἀρχιτεκτονικῆς ἐντυπωσιάζουν τὸν θεατὴν, τοῦ παρέχουν συνάμα (ὡς κατὰ κύριον λόγον παρέσχον εἰς τὸν δημιουργόν) τὴν αἴσθησιν ὅτι τὰ φυσικὰ στοιχεῖα μὲ τὰς φυσικὰς διαστάσεις ἐνοποιήθησαν καὶ ταυτοχρόνως ἐξέφυγαν ἀπὸ τὰς διαστάσεις τῆς συνήθους σταθερᾶς καὶ ἀκάμπτου πραγματικότητος. Θὰ ἔλεγε κανεὶς ὅτι ἐνίκηθη ἡ ὕλη ἢ ὁ ἄνθρωπος ἀπέβαλε τὸ καταθλιπτικὸν βάρος τῆς, παρουσιαζόμενος πλάστης καὶ δαμαστής τῆς. Ἀλλὰ ὁ πόλεμος αὐτὸς κατὰ τῆς ὕλης δὲν ἔχει καμμίαν ἠθικὴν ἢ διαρκικὴν σημασίαν τῆς πνευματικῆς ζωῆς. Πρόκειται διὰ τὴν αὐτόνομον λειτουργίαν τῆς τέχνης, ἡ ὁποία ἐν προκειμένῳ εἰσάγει τὸν ἄνθρωπον εἰς τὸν χώρον τῆς δημιουργικῆς ἐλευθερίας, μὲ τὴν ἐκδήλωσιν τῆς ἱκανότητος καὶ τὸ πλάσιμον τῶν μορφῶν τῆς ὕλης κατὰ μίαν ἀναλογίαν τῆς θείας δημιουργίας. Εἰς ἓνα τέλειον ἔργον ἀρχιτεκτονικῆς διαφαίνεται ὁ θρίαμβος κατὰ τῶν παραμορφωτικῶν καὶ στατικῶν στοιχείων τοῦ περιβάλλοντος. Ὁ ἄνθρωπος δηλ. κερδίζει ἐλευθερίαν. Τὸ αὐτὸ συμβαίνει ἐπίσης εἰς τὴν γλυπτικὴν ἢ τὴν ζωγραφικὴν. Πρόκειται, θὰ ἔλεγε κανεὶς, διὰ μίαν μεταμόρφωσιν τῆς ὕλης, τῶν χρωμάτων καὶ τῶν σταθερῶν καὶ ἀπροσώπων μορφῶν. Ἡ ἱστορία τῶν θρησκευμάτων ἔχει νὰ μᾶς δείξῃ πολλὰ ἐπὶ τοῦ προκειμένου. Ἡ ἱερότης καὶ ἡ θεία ζωὴ ἀποτυπώνεται καὶ συναδελφώνεται μὲ τὰ ὑλικά στοιχεῖα. Κυρίως δὲ καὶ κατ' ἐξοχὴν ἡ ὀρθόδοξος ἀγιογραφία παρουσίασεν ἐκδήλως καὶ ἐκτύπως ὅχι μόνον θεωρητικὰς δογματικὰς ἀληθείας, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν συγκεκριμένην αὐτὴν μορφολογίαν τῆς τέχνης ἐξέφρασε τὴν ἀλήθειαν περὶ τῆς δημιουργίας ἐκ τοῦ μηδενὸς καὶ τῆς ἀπολυτρώσεως. Ἀπετυπώθη ἡ ἀλήθεια περὶ ζωοποιήσεως καὶ ἀφθαρτοποιήσεως τῆς ὕλης ὑπὸ τοῦ δημιουργικοῦ θεοῦ πνεύματος, ὑπὸ τῆς ζωοποιου θείας χάριτος.

Πέραν αὐτῶν καὶ ἡ λογοτεχνία, κυρίως δὲ ἡ ποίησις, διασώζει τὸν προσωπικὸν χαρακτήρα τῆς γλώσσης καὶ τῶν περιστατικῶν τῆς ζωῆς. Καὶ αὐτὴ ἡ γλῶσσα καὶ τὰ πηγαιὰ ἀκόμη ἐκδηλώματα τῆς ζωῆς στατικοποιούνται, χάνουν τὸ ζωντανὸν βάθος καὶ καθίστανται ἐξαρτήματα ἐνὸς πολυπλόκου καὶ ἐνιαίου μηχανισμοῦ τῆς πραγματικότητος. Ἡ λογοτεχνία καθαίρει τὴν γλῶσσαν, ἀπαλλάσσουσα αὐτὴν ἀπὸ τὴν δυσκαμψίαν καὶ τὴν πλαδαρότητα. Εἰς ὅλας σχεδὸν τὰς ἐκδηλώσεις τῆς πνευματικῆς ζωῆς, ἥτοι εἰς τὴν ἐπιστήμην, ἀκόμη καὶ τὴν φιλοσοφίαν καὶ τὴν θρησκευτικὴν ζωὴν, τὴν πολιτικὴν καὶ ἄλλας μορφὰς κοινωνικῆς ζωῆς, πολλάκις ἡ γλῶσσα χάνει τὴν ζωντανὴν ἐκφρασιν, τὴν ἀκριβολογίαν καὶ τὴν αὐθεντικὴν γνησιότητα. Ἡ λογοτεχνία, ἡ ὁποία ἡμπορεῖ νὰ εἰσχωρήσῃ μὲ τὴν ἐρμηνευτικὴν τῆς ιδιότητος εἰς ὅλας αὐτὰς τὰς ἐκδηλώσεις, διασώζει τὴν γλῶσσαν ἀπὸ τὴν κενύτητα καὶ τὴν φλυαρίαν. Μὲ δημιουργικὴν πνοὴν ἐμφυσᾷ δύναμιν εἰς αὐτὴν καὶ συνάμα ζωντανεῖ τὰ ἐπεισόδια τῆς ζωῆς ὑπὸ τὸ δυναμικὸν πρίσμα. Λογοτεχνικὴ δημιουργία ἡμπορεῖ νὰ ὑπάρχῃ ὅχι μόνον εἰς τὰ γνωστά ἔργα τῶν δημιουργῶν, ἀλλὰ καὶ εἰς καθὲς πτυχὴν τῆς ζωῆς, τῆς ἐπιστήμης, τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς θρησκείας. Ἡ λογο-

τεχνία κατὰ συνέπειαν ἀποτελεῖ τὴν αἰσθητικὴν λειτουργίαν ἐκείνην, ἡ ὁποία ἀνὰ πᾶσαν στιγμὴν συγκρατεῖ τὴν γλῶσσαν ἀπὸ τὴν παραμόρφωσιν καὶ τὴν ἐκπτώσιν εἰς μορφὰς παγεράς, τυποποιημένας καὶ νεκράς. Ἡ γλῶσσα βεβαίως δὲν νοεῖται ὡς σύνολον λέξεων καὶ πλοκῇ γραμματικῶν καὶ συντακτικῶν τύπων, ἀλλὰ ὡς μορφοποιημένη ἐκφρασις τῆς ἀνθρωπίνης δημιουργικῆς ζωῆς. Μὲ ἄλλους λόγους, ἡ ἰδίᾳ ἡ γλῶσσα ἀποτελεῖ καλλιτέχνημα, ἡ δὲ λογοτεχνία μία διαρκὴς προστασία ἀπὸ τὴν ἐκπτώσιν καὶ τὴν παραμόρφωσιν αὐτοῦ τοῦ καλλιτεχνήματος. Ἐτσι ἡ γλῶσσα δὲν εἶναι μόνον μορφή ἀλλὰ καὶ αὐθεντικὴ ζωὴ τοῦ πνεύματος. Ἡ δὲ παραμόρφωσις τῆς γλώσσης δὲν εἶναι μόνον στατικοποίησις καὶ ἀπολίθωσις τύπων, ἀλλὰ αὐτῆς τῆς ζωῆς τοῦ πνεύματος. Ἡ ὑποκριτικὴ καὶ ὑποτονικὴ ζωὴ ἀπολιθώνει τὴν γλῶσσαν καὶ τὴν καθιστᾷ ὄργανον δύσκαμπτον καὶ ἐνίοτε ἄχρηστον. Τοῦτο λοιπὸν σημαίνει ὅτι καὶ ἡ γλῶσσα, ὡς πρωτογενὴς ἐκφρασις τοῦ πνευματικοῦ περιεχομένου, εἶναι καλλιτέχνημα, διότι ἔχει μορφήν καὶ περιεχόμενον τόσον ἀδιασπᾶστος ἡνωμένα, ὥστε μὲ τὴν παραμόρφωσιν τῆς πρώτης ἢ τοῦ δευτέρου νὰ ἐπέρχεται ὁ ἐκμηδενισμὸς τῆς αὐθεντικῆς ζωῆς τοῦ πνεύματος. Ἡ λογοτεχνία λοιπὸν, ὡς ἐντεχνος λόγος, δὲν εἶναι ἀπλῶς οἰκοδόμησις λέξεων καὶ προτάσεων κατὰ ἄψογον τρόπον, ἀλλὰ ἐκφρασις τοῦ γλωσσικοῦ βάρους, ἥτοι τοῦ περιεχομένου τῆς πνευματικῆς ζωῆς. Τὸ καλλιτέχνημα τῆς γλώσσης ἀναδύεται κατὰ τινὰ τρόπον ἐκ τοῦ μὴ ὄντος, παραμορφώνεται, ἐκπίπτει καὶ διασώζεται μὲ τὸν ἐντεχνον λόγον. Ὅτι δὲ συμβαίνει εἰς τὴν γλῶσσαν μὲ τὴν λογοτεχνίαν, τὸ αὐτὸ συμβαίνει μὲ τὴν μουσικὴν εἰς τὸν κόσμον τοῦ ἤχου.

Ἐν προκειμένῳ κατανοεῖται ἡ ἐκάστοτε ἀλλαγὴ ἢ ἀκόμη καὶ ἐπαναστατικὴ ἀνατροπὴ μιᾶς καθιερωμένης τεχνοτροπίας ἢ μιᾶς ἀναλόγου μορφῆς εἰς τὴν λειτουργίαν τῆς τέχνης. Ἐξωτερικαὶ δυσκαμψίαι, ἥτοι στατικά καὶ καθιερωμένα σχήματα τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, καὶ ἀκόμη ἀπολιθωμένοι τρόποι ἢ μορφαὶ λειτουργίας τῆς τέχνης καταπιέζουν τὴν δημιουργικὴν ζωὴν, ἡ ὁποία ἀναζητεῖ διεξόδους καὶ διαφορετικούς τρόπους ἐκφράσεως. Ἐτσι συντελεῖται ἡ ἐπανάστασις εἰς τὰ μορφολογικὰ πλαίσια τῆς τέχνης. Εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν κανεὶς κίνδυνος καταλύσεως τῆς τέχνης δὲν ὑφίσταται, διότι αὐτὴ ποτὲ δὲν ἡμπορεῖ νὰ ὑπαχθῇ εἰς συγκεκριμένην καὶ ἄκαμπτον μορφολογίαν. Τοῦτο δὲ εἶναι εὐεξήγητον, καθ' ὅσον ἡ τέχνη δὲν εἶναι μία Α ἢ Β μορφή, ἀλλὰ δημιουργικὴ ἐκδήλωσις μορφῆς καὶ περιεχομένου εἰς ὀργανικὴν καὶ ἀδιάσπαστον ἐνότητα. Ἡ τυχὸν διάσπασις τῶν δύο τούτων στοιχείων σημαίνει καὶ τὸν ἀφανισμόν κάθε τέχνης. Κατὰ συνέπειαν, ἡ ἀλλαγὴ τοῦ περιεχομένου τῆς ζωῆς, εἴτε αὐτὴ πορεύεται ἀνοδικῶς, εἴτε ἐκμηδενίζεται, συνεπάγει καὶ διαφοροποίησιν τῶν ἐκφραστικῶν μέσων. Ἡ τέχνη ποτὲ δὲν νοεῖται ἀποξενωμένη ἀπὸ τὴν ζωὴν. Ἄν δὲ συνέβαινε τοῦτο, θὰ ἐσήμαινε τὸν θάνατον ἢ τὴν ἀνυπαρξίαν τῆς τέχνης. Ἡ ἐπανάστασις εἰς αὐτὴν προξενεῖται ἀπὸ τὴν ἀνατροπὴν τῶν δεδομένων τῆς ζωῆς, ἡ ὁποία ἢ προοδεύει ἢ καταρρέει εἰς ἀβύσσους ἐκ-

μηδενισμού. Ἐπειδὴ λοιπὸν ἡ τέχνη μόνον εἰς τὸ κλῆμα τῆς εἰλικρινείας ἡμπορῇ νὰ ἀναπνεύσῃ καὶ νὰ ζήσῃ, ἀκολουθεῖ ὅλας αὐτάς τὰς τρικυμίας τοῦ περιβάλλοντος καὶ τῆς «περιρρεούσης ἀτμοσφαίρας». Εἰς τὴν ἀκολουθίαν αὐτὴν κάθε τόσον καὶ νέα δεδομένα διαμορφώνουν νέαν τεχνοτροπίαν καὶ μορφολογίαν εἰς τὴν τέχνην. Ἡ τεχνοτροπία καὶ ἡ μορφολογία τῆς τέχνης δὲν εἶναι ἀπλοῦν ἐνδυμα, τὸ ὁποῖον ἀπλῶς καλύπτει ἢ διακοσμεῖ ἓνα σῶμα· ἀποτελοῦν ὁργανικὰς ἐκφράσεις τῆς κατακτῆσεως τοῦ κόσμου καὶ τῆς ζωῆς εἰς τὰ πλαίσια τῆς αἰσθητικῆς ζωῆς. Ἡ τέχνη λοιπὸν ὑπόκειται εἰς τὴν δραματικὴν ἐπιρροὴν ὁλοκλήρου τῆς ζωῆς, ἢ ὁποία ἡ αὐτοδημιουργεῖται ἢ αὐτοεκμηδνίζεται. Κάθε τυποποίησις εἰς τὴν τεχνοτροπίαν καὶ τὴν μορφολογίαν τοποθετεῖ τὴν τέχνην ἔξω ἀπὸ τὴν ζωὴν, τὴν ὁδὸν, τὴν χαρὰν, τὴν δημιουργικότητα καὶ τὰ προβλήματα τῆς. Οἱ δημιουργοὶ τῆς τέχνης εἶναι εὐαίσθητοι δείκται ἢ πνευματικοὶ σεισμογράφοι. Ἡμποροῦν εὐκόλως καὶ αὐθορμήτως νὰ ἀκροασθῶν ἐπερχομένης ἐξελλίξεως εἰς τὸν χῶρον τῆς ἱστορίας. Τὸ κακὸν ἐντόνως ἐπηρεάζει τὴν τέχνην, ἢ ὁποία κάθε τόσον, εἰς ὅλα τὰ εἶδη αὐτῆς, ἐπανερχεται εἰς τὴν ἐρμηνείαν τοῦ. Ἐνῶ δὲ ἀσχολεῖται μὲ τὸ κακὸν, παρέχουσα τὴν προσωρινὴν λύτρωσιν εἰς τὸν δημιουργὸν καὶ τὸν μέτοχον εἰς τὰ δημιουργήματα αὐτοῦ, ἀναποφεύκτως ἔρχεται εἰς σχέσιν μὲ τὸ καλόν. Ὅσάκις δὲ τονίζει τὸ τελευταῖον, ὁ τονισμὸς αὐτὸς γίνεται μόνον μὲ τὸ πέρασμα ἀπὸ τὸ κακόν. Ἡ ὁδὸν, ὁ φόβος, ὁ θάνατος, ἡ ἀδικία ἔχουν ἀντικρύσματα εἰς τὴν προσωπικὴν καὶ κοινωνικὴν ζωὴν. Συνάμα τονίζονται μὲ τὴν νοσταλγίαν τοῦ καλοῦ ἢ τῆς νίκης. Ἀλλοτε πάλιν κυριαρχεῖ τὸ κακὸν καταθλιπτικῶς, ἢ δὲ ἐρμηνεία αὐτὴ παρέχει τὸ προσωρινὸν καταφύγιον εἰς τὴν λυτρωτικὴν δημιουργίαν τῆς τέχνης. Διότι ἡ κυριαρχία αὐτῆ τοῦ κακοῦ δὲν ἀποτελεῖ διαπίστωσιν μιᾶς ἀντικειμενικῆς καὶ μοιρολατρικῆς νομοτελείας, ἀλλὰ ἐρμηνείαν τοῦ βάθους καὶ τῆς πορείας τῆς ζωῆς. Εἰς τὴν περίπτωσιν δὲ αὐτὴν συντελεῖται ἡ προσωπικὴ ἐπικοινωνία μὲ ἓνα κόσμον ποῦ σπαράσσει καὶ δημιουργεῖται. Ὁ σπαραγμὸς αὐτός, ὁ ὁποῖος ἡμπορεῖ νὰ προσδώσῃ ποικιλίαν ἐπαναστατικῶν μορφῶν εἰς τὴν τέχνην, ἀκόμη καὶ ὅταν μένῃ καθ' ἑαυτὸν καὶ ἀξεπέραστος, δὲν εἶναι ἀποξενωμένος ἀπὸ τὴν δημιουργικὴν πορείαν τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ ἄνθρωπος τοῦλάχιστον κατανοεῖ τὰ ὅριά του, προσγειώνεται, ἀποφεύγει τὴν ὕβριν καὶ ζῇ μὲ γαλήνην καὶ ἡρωισμόν.

Ἐν πάσῃ περιπτώσει πάντοτε ἡ τέχνη εἶναι ἓνας κόσμος ἐλεύθερος καὶ αὐτόνομος, δημιουργικὸς καὶ ἀνατρεπτικὸς εἰς πολλὰς περιπτώσεις. Ἡ καταπίσεις τῆς ἀνθρωπίνης ὑπάρξεως ἀποτελεῖ τὸ ὀδυνηρότερον καὶ τὸ πλέον καταθλιπτικὸν καρκίνωμα τῆς προσωπικῆς καὶ κοινωνικῆς ζωῆς. Ἡ αἰσθητικὴ ζωὴ ἀποτελεῖ ὅσιν εἰς τὴν περιοχὴν τῆς καταπίσεως αὐτῆς. Ἐτσι, ἀκόμη καὶ εἰς τὴν τραγικὴν τέχνην, ἡ καταπίσεις ἀποτινάσσεται (εἰς τὸν κόσμον τῆς τέχνης ἐννοεῖται) μὲ τὴν ὁλοκληρωτικὴν ἄρνησιν καὶ καταδίκην τοῦ κακοῦ, τὸ ὁποῖον μὲ τὴν κωμικὴν τέχνην παρουσιάζεται ἢ ἀποκαλύπτεται ὡς τελείως

κενόν, πλαδαρόν, ἀσυμβίβαστον μὲ τὴν ζωὴν καὶ ὅπωςδήποτε ἀνύπαρκτον! Τοῦτο νοεῖται βεβαίως εἰς τὰ πλαίσια γνησίας τέχνης. Ἐτσι ἡ ἀνυπαρξία τοῦ κακοῦ σημαίνει τὴν κενότητα καὶ τὴν πλαδαρότητά του, ἀλλὰ μόνον κατὰ τὰς στιγμὰς τοῦ παιχνιδίου τῆς τέχνης.

Συνήθης δὲ καὶ παλαιὰ εἶναι ἡ ἄποψις τῆς τέχνης ὡς ψυχικοῦ καθαρμοῦ καὶ διεξόδου ἀπολυτρωτικοῦ ἀπὸ τὰ ψυχικὰ τραύματα καὶ πλέγματα τῆς ἀνθρωπίνης ὑπάρξεως. Τοῦτο ὅπωςδήποτε εἶναι ὀρθόν, ἀλλὰ πρέπει νὰ νοηθῇ ὡς ἀποτέλεσμα τῆς αὐτονόμου καὶ ἐλευθέρας δημιουργίας εἰς τὴν περιοχὴν τῆς τέχνης. Τὸ κέντρισμα διὰ τὴν δημιουργίαν αὐτὴν δὲν εἶναι τὰ τραύματα αὐτά, ἀνεξαρτήτως τοῦ δημιουργικοῦ ταλάντου καὶ τῆς καλλιτεχνικῆς πορείας. Οὔτε ὀρθὸν κατὰ συνέπειαν ἡμπορεῖ νὰ θεωρηθῇ τὸ ἐνδεχόμενον συμπέρασμα ὅτι οἱ ψυχικῶς τραυματισμένοι εἶναι ἀπαραιτήτως καλλιτέχναι. Ἀλλωστε τὰ ψυχικὰ τραύματα ἀποτελοῦν μέρος τῆς ὅλης δομῆς τοῦ στατικοῦ καὶ ἀπροσώπου κόσμου μιᾶς συμβατικῆς ζωῆς. Ἡ καταπίσεις ὑφίσταται εἰς τὴν γενικὴν δομὴν τῆς κοινωνικότητος καὶ ἔχει τὴν ἀρχὴν εἰς τὰς δυνάμεις τῆς διεστραμμένης κυριαρχικότητος μιᾶς αὐτομηδενιζομένης ζωῆς. Ἡ τέχνη ποῦ αἶρει προσωρινῶς τὰ στατικά καὶ ἀπρόσωπα στοιχεῖα μιᾶς τοιαύτης ζωῆς ἀποτελεῖ αὐτὸν τὸν θρίαμβον κατὰ τῶν τραυμάτων τῆς καταπίσεως. Ἡ ψυχανάλυσις ἐν προκειμένῳ ἔχει λόγον διὰ τὴν ἐρμηνείαν τῶν ριζῶν τῆς τέχνης, ἀλλὰ δὲν πρέπει νὰ κυριαρχήσῃ τόσον πολὺ, ὥστε νὰ σκοτεινιάσῃ ὁλόκληρον τὸν ὑπόλοιπον χῶρον, ὅπου δραματικῶς ἀνιδρύνονται ἢ προσωπικὴ καὶ ἡ κοινωνικὴ ζωὴ καὶ ἡ τέχνη ἔχει τὴν θέσιν τῆς εἰς τὸν ἀγῶνα ἐξανθρωπισμοῦ καὶ κατακτῆσεως τοῦ κόσμου καὶ τῆς ζωῆς μὲ ἔργα ὑψηλὰ καὶ δημιουργικά.

Ἡ τέχνη εἰς τὴν περιοχὴν τῆς θρησκευτικότητος ἀποτελεῖ γενικῶς τὸν θρίαμβον κατὰ τῶν δυνάμεων τῆς ἁλλοτριωμένης καὶ ἀγόνου ζωῆς. Μὲ τὴν τέχνην ἡ θρησκείουσα ψυχὴ ζῇ ἀκόμη ἐντονώτερον, προσωπικώτερον καὶ λυτρωτικώτερον τὴν θείαν ζωὴν, ἢ ὁποία κατακλύζει ὁλόκληρον τὸ βάθος αὐτῆς. Θὰ ἔλεγε κανεὶς ὅτι ἡ θρησκευτικότης, ἢ ὁποία εἰς τὴν καθολικότητα καὶ τὴν περιεκτικότητα τῆς ἡθικῆς καὶ τῆς αἰσθητικῆς ζωῆς προσθέτει τὴν βασικὴν ὁλοκλήρωσιν τῆς κοινωνικότητος, μὲ τὴν τέχνην αἶρει τὴν καταπίσεις τῆς στεῖρας καὶ ἀγόνου ζωῆς. Ἡ δὲ θρησκευτικότης αὐτὴ ὑπάρχει μὲν κατὰ ὁλοκληρωμένην μορφήν εἰς τὴν χριστιανικὴν κοινωνικότητα, ὑφίσταται ὅμως ὡς στοιχεῖον εἰς κάθε πτυχὴν δημιουργικῆς ζωῆς. Ἐτσι θρησκευτικὴ ἢ καλὸτερον μεταφυσικὴ τέχνη δὲν εἶναι μόνον κάθε μορφή αἰσθητικῆς λειτουργίας καὶ δημιουργίας, ἢ ὁποία συντελεῖται εἰς τὸν χῶρον μιᾶς θρησκευτικῆς κοινότητος. Ἡ τέχνη αὐτὴ εὐρίσκεται εἰς κάθε ἄλλην περιοχὴν τῆς πνευματικῆς ζωῆς, ἴσως δὲ εἶναι ἡ ρίζα κάθε μορφῆς τέχνης. Διότι ἡ τέχνη καθιστᾷ (προσωρινῶς) δυνατὴν τὴν μεταμόρφωσιν τοῦ κόσμου καὶ τῆς ζωῆς καὶ αἰσθητοποιεῖ μὲ συγκεκριμένην μορφήν τὸν πραγματικὸν καὶ δημιουργικὸν κόσμον τῆς αὐτονομίας καὶ τῆς ἐλευθερίας. Ἀλλὰ ὅλα αὐτὰ εἶναι μορφαὶ ζωῆς τῆς θρησκευτικότητος,

ἤτοι μιᾶς τελείας κοινωνικότητος εἰς τὰ πλαίσια τῆς δημιουργικῆς καὶ χαρισματικῆς ζωῆς. Ἡ θρησκευτικότης ὅμως αὐτὴ δὲν εἶναι παιχνίδι οὔτε προσωρινὴ λύτρωσις καὶ ἀναψυχὴ δημιουργικῆς ἐλευθερίας, ἀλλὰ τὸ ἅλας τῆς ζωῆς, τὸ πρόπλασμα τῆς θείας βασιλείας. Κάθε πλσματικὴ (καὶ κατὰ κανόνα ἀθόρυβος) μεταμόρφωσις τῆς κακότητος τῆς ζωῆς εἰς στοιχεῖα ἡγιασμένα καὶ δημιουργικὰ ἀποτελεῖ μέρος τῆς ἀνοδικῆς πορείας ποὺ διανύει ἡ κοινωνικότης. Ἡ πορεία αὐτὴ εἶναι ἡ συγκεκριμένη ζωὴ μετ' ὀλόκληρον τὴν ὁδὸν καὶ τὴν εὐτυχίαν, τὰ δεινὰ τῆς ἐκπτώσεως καὶ τὰς ἐπιτυχίας εἰς τὴν δημιουργικὴν τελείωσιν. Εἰς καμμίαν περίπτωσιν δὲν νοεῖται θρησκευτικότης ὡς θεωρία ἢ ἀνεξάρτητος στοχασμός. Ἡ θρησκευτικότης εἶναι ζωὴ, ἀγών, δάκρυα καὶ δημιουργικὴ πρόοδος. Εἰς τὸν κόσμον αὐτὸν τῆς πάντοτε καὶ συνεχῶς διαμορφωομένης κοινωνικότητος ἀναδύεται ἡ ἐκδήλωσις τῆς γνησίας θρησκευτικότητος, ἡ ὁποία αἶρει τὸ κακὸν καὶ κατὰ συνέπειαν τὰ ἄκαμπτα καὶ δύσκαμπτα στοιχεῖα τῆς αὐτομηδενιζομένης ζωῆς. Εἰς τὴν περιοχὴν αὐτὴν ὀλοκληρώνεται ἡ ἡθικὴ καὶ ἡ κοινωνικὴ ζωὴ. Ὁ κόσμος τῆς τέχνης, ἡ ὁποία ὡς παιχνίδι ἐλευθερίας καὶ δημιουργίας πάντοτε διατηρεῖ τὴν αὐτονομίαν τῆς, ριζώνεται εἰς τὴν περιοχὴν αὐτὴν καὶ παρουσιάζει μετ' ὁμοιοῦν τοῦ τρόπου τὴν ἐλευθέραν καὶ δημιουργικὴν κίνησιν τῆς ὑπάρξεως. Τὸ κακὸν προξενεῖ εἰς τὸν κόσμον οὐκ ὀλίγην ὁδὸν, ἀλλὰ ἡ ζωὴ ἔχει τὰ μέσα καὶ τὴν δύναμιν τῆς αὐτοδημιουργίας καὶ τῆς συνεχοῦς πάλης πρὸς τὴν παραμορφωτικὴν καὶ ἀπολιθωμένην πραγματικότητά.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Θ'

Ἡ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ ΚΑΙ Ἡ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΑΠΟΛΟΓΗΤΙΚΗ ΕΝΑΝΤΙ ΤΟΥ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΟΣ ΤΟΥ ΚΑΚΟΥ

1. Ἀλήθεια καὶ μῦθος

Κατὰ τὴν συνήθη ἀντίληψιν ὁ θρησκευτικὸς μῦθος γενικῶς ἐκφράζει πεπλανημένην ἢ ἀσαφῆ περὶ θεότητος καὶ ἀπολυτρώσεως διδασκαλίαν, ἐνῶ ὁ Χριστιανισμὸς εἶναι ἡ ἀλήθεια καὶ ἡ γνησία ζωὴ. Μῦθος καὶ Χριστιανισμὸς εἶναι πράγματα ἀσυμβίβαστα, εὐρισκόμενα εἰς ριζικὴν ἀντίθεσιν. Ἡ ἐπιστημονικὴ καὶ ἡ φιλοσοφικὴ ἔννοια ὅμως τοῦ μύθου δὲν ἔμπορεῖ νὰ ἐνταχθῇ εἰς τὴν ἀντίληψιν αὐτήν. Διότι αἱ ἔννοιαι αὗται ἐπισημαίνουν κατὰ ὁρθὴν ἐκτίμησιν τὴν σχέσιν μεταξὺ θρησκευτικῆς ἀληθείας καὶ μύθου. Ὁ μῦθος ποτὲ δὲν ἔμπορεῖ κατὰ περιεχόμενον νὰ συγκρουσθῇ πρὸς τὴν ἀλήθειαν. Οὔτε ἡ ἀλήθεια ἀντιτίθεται πρὸς τὸν μῦθον οὔτε ἡ ἰδίᾳ διαλύει αὐτὸν καὶ τὸν ἀποδεικνύει ἀνυπόστατον. Ἴσως τοῦτο ἐκ πρώτης ὀψεως φαίνεται παράδοξον, ἀλλὰ ὁπωσδήποτε ἡ ἀντίληψις περὶ ἀντιθέσεως μεταξὺ ἀληθείας καὶ μύθου προέρχεται ἀπὸ ἐσφαλμένην ἐρμηνείαν τοῦ περιεχομένου τῶν δύο αὐτῶν ἐννοιῶν. Ὁ μῦθος δὲν ἀποτελεῖ τίποτε ἄλλο παρὰ τὸν τρόπον ἐκφράσεως καὶ ἀνακοινώσεως τῆς ἀληθείας. Κατὰ συνέπειαν εἶναι μέσον ἐπικοινωνίας μετ' ὁμοιοῦν τοῦ περιεχομένου τῆς θρησκευτικῆς ζωῆς. Μετ' ἄλλους λόγους, ὁ μῦθος εἶναι ἡ γλῶσσα τῆς ἀληθείας. Ὡς δὲν εἶναι δυνατόν νὰ καλλιεργηθοῦν τὰ Μαθηματικὰ χωρὶς ἀριθμούς, σύμβολα καὶ σχήματα, νὰ ἀναπτυχθοῦν φιλοσοφικαὶ ἀλήθειαι χωρὶς ὅρους καὶ γενικὰ παραστάσεις, νὰ γίνῃ τέχνη χωρὶς μορφολογικὰ τοιχεῖα, γλῶσσαν καὶ διηγήσεις, ἔτσι εἶναι ἀδύνατος ἡ ἀνακοινώσις θρησκευτικῶν ἀληθειῶν καὶ ἡ ἐπικοινωνία μετ' αὐτὰς χωρὶς τὸν μῦθον. Ἀλλωστε ὁ μῦθος, ὡς γλῶσσα τῆς ἀληθείας, εἶναι χαρακτηριστικὸν καὶ τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς τέχνης. Μετ' αὐτὴν γλῶσσαν ἔμπορεῖ νὰ ἐκφρασθοῦν καὶ νὰ ἀνακοινωθοῦν διαφορετικαὶ θρησκευτικαὶ ἀλήθειαι ἢ ἡ αὐτὴ ἀλήθεια μετ' ὁμοιοῦν τοῦ διαφοροῦ ἐντασιν καὶ περιεχόμενον. Τότε καὶ ὁ μῦθος ὡς γλῶσσα τῆς ἀληθείας, ἀνανεώνεται καὶ ἀποκτᾷ διαφορετικὴν ἐποπτείαν καὶ διαφορετικὴν ἐκφρασιν, ὡς ἀκριβῶς ἡ αὐτὴ γλῶσσα χρησιμοποιεῖται μετ' ὁμοιοῦν τοῦ διαφοροῦ ἐντασιν καὶ περιεχόμενον ἀπὸ τὸν γραφειοκράτην καὶ τὸν ποιητήν. Ἡ γλῶσσα πλάσσεται ἀναλόγως πρὸς τὴν δύναμιν

καὶ τὸν ὀργασμὸν τῆς ζωῆς. Ἔτσι καὶ ὁ θρησκευτικὸς μῦθος, λόγου χάριν, τοῦ θανάτου καὶ τῆς ἀναστάσεως τῆς φύσεως ἢ τῶν διαφόρων σωτήρων εἰς τὰς μυστηριακὰς θρησκείας λαμβάνει νέαν ἔκφρασιν, δυναμικότητα καὶ ριζικῶς διαφορὸν ἔντασιν καὶ περιεχόμενον εἰς τὸ γεγονὸς τοῦ σταυροῦ καὶ τῆς ἀναστάσεως τοῦ Χριστοῦ. Κατὰ συνέπειαν ὁ Χριστιανισμὸς ποτὲ δὲν συνεκρούσθη οὔτε συγκρούεται πρὸς τὸν μῦθον (ἐκτὸς ἂν ἡ σύγκρουσις αὐτὴ ὑπάρχει εἰς τὴν σκέψιν καὶ τὴν πρᾶξιν ἀνθρώπων ποὺ εὐρίσκονται διὰ τὸν Α ἢ Β λόγον εἰς σύγχυσιν), ἀλλὰ πρὸς τὴν διδασκαλίαν περὶ κόσμου, Θεοῦ, κακοῦ καὶ ἀπολυτρώσεως, ἢ ὁποῖα ἐξεφράζετο ὑποτονικῶς καὶ ἀσαφῶς εἰς τὸν θρησκευτικὸν μῦθον. Τὴν διδασκαλίαν δὲ αὐτὴν ἐξέφρασε καὶ τὴν ἐκφράζει ὁ Χριστιανισμὸς δυναμικῶς εἰς μίαν ὁλοκληρουμένην μορφήν ζωῆς καὶ εἰς τὴν ὁρθὴν σχέσιν φυσικοῦ καὶ μεταφυσικοῦ βάθους καὶ μετὰ τὸν αὐτὸν μῦθον. Ἀλλὰ ὁ ὀργασμὸς τῆς χριστιανικῆς κοινωνικότητος ἔδωκε καὶ εἰς τὸν μῦθον νέαν πνοὴν καὶ ζωντανὴν μορφήν, ὥς ὁ ποιητὴς δίδει μετὰ τὸ ζωντανὸν περιεχόμενον τῶν βιωμάτων του εἰς κάθε λέξιν τῆς χρησιμοποιουμένης ὑπὸ ὅλων γλώσσης ἀνανεωτικὴν δύναμιν, ὥστε νὰ φαίνεται ὡς νέα καὶ νὰ ἀποκτᾷ τὸ αὐθεντικὸν τῆς περιεχομένου.

Κατὰ ταῦτα ἡ μυθικὴ γλῶσσα ἀνανεώνεται καὶ μεταπλάσσεται, ποτὲ ὁμῶς δὲν καταργεῖται οὔτε ἐκτοπίζεται. Ἡ θρησκευτικὴ ἀλήθεια ἔχει περιεχόμενον ὑπαρξιακῆς μορφῆς καὶ βάθος μεταφυσικὸν ποὺ γίνεται προσιτὸν μετὰ τὴν ὑπαρξιακὴν ζωὴν. Εἶναι ἀδύνατος ἡ ἐποπτικὴ ἔκφρασις αὐτῆς τῆς ζωῆς χωρὶς τὴν μυθικὴν γλῶσσαν, ἡ ὁποία, λόγῳ τῆς εἰκονικῆς, παραβολικῆς καὶ σχηματικῆς τῆς ἐποπτείας, ἡμπορεῖ ἀνέτως νὰ ἐκφράσῃ τὸ βάθος καὶ τὴν ὑπαρξιακὴν περιεκτικότητα τῆς θρησκευτικῆς ἀληθείας. Ἡ δὲ σφριγηλότης τῆς μυθικῆς γλώσσης ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν γνησιότητα καὶ τὴν δυναμικότητα τῆς ἀληθείας καὶ ἀπὸ τὸν τρόπον μετὰ τὸν ὁποῖον βιώνεται καὶ ἀνακοινώνεται ἡ ἐμπειρία τῆς ἀληθείας αὐτῆς. Ὅσον δηλ. ὠριμάζει καὶ ὁλοκληρώνεται ἡ θρησκευτικὴ ἀλήθεια, τόσον περισσότερον ὁ θρησκευτικὸς μῦθος λαμβάνει στερεότητα, ἐκλαμπρυνόμενος εἰς τὸ φῶς τῆς ἀληθείας. Ὁ Χριστιανισμὸς δὲν κατήργησε τὸν θρησκευτικὸν μῦθον, ἀλλὰ μόνον τὸν ἀποειδωλοποίησεν. Ἡ ἀποειδωλοποίησις αὐτὴ συνίσταται εἰς τὴν ἄρσιν τῆς προσκολληθείσης τοῦ ἀνθρώπου εἰς ἕνα συγκεκριμένον τόπον ἢ ἀντικείμενον ἢ μίαν συγκεκριμένην μορφήν ζωῆς μετὰ καθιερωμένα καὶ μηχανοποιημένα περιγράμματα. Ἔτσι ἡ μυθικὴ γλῶσσα εἰς τὴν Ἀγίαν Γραφὴν ἡλευθερώθη ἀπὸ τὸν ἐγκλωβισμόν αὐτὸν εἰς τὰ περιγράμματα τῆς εἰδωλολατρικῆς τυραννίας. Ἡ εἰδωλολατρία, ὡς γνωστόν, περιορίζει τὸν ἄπειρον Θεόν (εἰς τὴν διδασκαλίαν ἐννοεῖται) καὶ καθιστᾷ μίαν συγκεκριμένην περιοχὴν τοῦ κόσμου καὶ τῆς ζωῆς κυρίαρχον καὶ τυραννικὴν ἐπὶ τῆς δημιουργικῆς ἐλευθερίας τῆς ὑπάρξεως. Ἔτσι ὅσας ἡ ζωὴ τῆς ὀργανωμένης Χριστιανοσύνης ἐγκλωβίζεται εἰς τὰ εἰδωλολατρικὰ σχήματα, ἐπιβάλλεται ὁ συνεχὴς ἀγὼν πρὸς συνεχὴ ἀποειδωλοποίησιν τῆς ὑποκριτικῆς χριστιανικῆς ζωῆς. Κατὰ συνέπειαν ὁ μῦθος εἶναι ἀναντικατάστατος, ὡς κάθε

γλῶσσα εἶναι ἀναντικατάστατος, ὡς μέσον ἐπικοινωνίας. Εἶναι δυνατὴ ἡ μεταπλαστικὴ ἀνανέωσις τοῦ μύθου, ὅπως καὶ τῆς γλώσσης, ποτὲ ὁμῶς ἡ κατάργησίς του, ἐνῶ συνάμα θὰ εἶναι δυνατὴ ἡ ἀνακοίνωσις τῆς θρησκευτικῆς ἀληθείας. Ὅταν βεβαίως ὑπάρχῃ ἀμεσωτάτῃ ἐπικοινωνία εἰς ἐξαιρετικῶς ὑψηλοὺς δεσμοὺς μετὰ τὸν ἀνθρώπινον ὑπάρξεων, τότε ὡς γνωστὸν περιττεῖται ἡ γλῶσσα. Τὸ αὐτὸ συμβαίνει καὶ μετὰ τὴν ἐπικοινωνίαν πρὸς τὴν θρησκευτικὴν ἀλήθειαν. Θὰ ἔλεγε κανεὶς ἡ «πρόσωπον πρὸς πρόσωπον» γνῶσις καὶ γεῦσις τῆς θείας ἀγάπης (ἀκόμη καὶ κατὰ τὴν θεωτικὴν πορείαν εἰς τὴν στρατευομένην Ἐκκλησίαν) καθιστᾷ περιττὴν τὴν μυθικὴν γλῶσσαν, ὡς μέσον ἐπικοινωνίας.

Πάντως ὁ θρησκευτικὸς μῦθος παραμένει εἰς κάθε μορφήν χριστιανικῆς διδασκαλίας καὶ ζωῆς, ἀκόμη καὶ ἂν ὑποχωρῇ ἢ ὑποκρύπτεται. Ἀποτελεῖ πάντοτε τὴν προϋπόθεσιν καὶ τὸ θεμέλιον τῆς ἐκφράσεως καὶ τῆς ἀνακοίνωσεως τοῦ περιεχομένου τῆς θρησκευτικῆς ἀληθείας. Εἰς τὴν πατερικὴν, λόγου χάριν, διδασκαλίαν περὶ θεώσεως, ἡ ὁποία ἀκριβῶς τονίζει τὴν ὀρίμανσιν τῆς χριστιανικῆς κοινωνικότητος, διαφαίνεται εὐκρινῶς τὸ ὑπόβαθρον τῶν βιβλικῶν εἰκόνων καὶ παραβολῶν περὶ συμφιλίωσης καὶ φιλίας τοῦ ἀνθρώπου μετὰ τὸν Θεόν καὶ τὸν πλησίον του. Ἀνακαλοῦνται ἀνὰ πᾶσαν στιγμὴν εἰς τὴν μνήμην τοῦ Χριστιανοῦ αἱ εἰκόνες τῶν γαμηλίων ἐορτῶν, τῶν δειπνῶν καὶ τῶν εὐχύμων καρπῶν τοῦ ἀμπελῶνος. Κατὰ συνέπειαν ἡ θεωτικὴ αὐτὴ μεταμόρφωσις εἶναι ἀδιανόητος ἐκτὸς τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς, τῆς φύσεως, τῆς κοινωνίας καὶ τῶν δραματικῶν πλαισίων τῆς ἱστορίας. Τὸ δόγμα τῆς ἐνανθρωπήσεως καὶ τῆς ὑποστατικῆς ἐνώσεως τῶν δύο ἐν Χριστῷ φύσεων (ὡς διατυπώνεται ὀριστικῶς εἰς τὸν δογματικὸν ὅρον τῆς Δ' ἐν Χαλκηδόνι Οἰκουμενικῆς Συνόδου) δὲν εἶναι μία θεωρητικὴ σύλληψις τῆς θρησκευτικῆς ἀληθείας. Ἡ θεωρητικὴ αὐτὴ κατασκευὴ ἔχει σταθερὰν ὑποδομὴν καὶ ἀδιάσειστον θεμέλιον τὰς παραστάσεις περὶ σωτηρίας εἰς τὴν Ἀγίαν Γραφὴν. Ἀλλωστε ἐπὶ τῆς a priori ἀποδοχῆς καὶ ἐμμονῆς εἰς τὰς παραστάσεις αὐτὰς ἐγένετο ἀποτελεσματικῶς ἡ διατύπωσις τοῦ δογματικοῦ αὐτοῦ ὅρου πρὸς ἀπόκρουσιν ἐσφαλμένων σωτηριολογικῶν προϋποθέσεων¹. Θρησκευτικὴ ἀλήθεια καὶ μῦθος λοιπὸν οὔτε ἀντιτίθενται οὔτε ἡμποροῦν καὶ νὰ ἀποχωρισθοῦν². Ἡ τελεία ἀποκάλυψις, κατὰ τὴν χριστιανικὴν διδασκαλίαν, δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ πραγματικὴ

1. Ἀκόμη καὶ ἡ νομικὴ θεωρία περὶ ἱκανοποιήσεως τῆς θείας δικαιοσύνης στηρίζεται ἐπὶ μυθικοῦ ὑποβάθρου καὶ μυθικῶν προϋποθέσεων.

2. Ὁ Wilhelm Wundt θέλων νὰ ἐξηγήσῃ τὸ θρησκευτικὸν φαινόμενον βάσει ὁμαδικῶν κυρίως παραστάσεων διαχωρίζει τὸν ἀρχέγονον μῦθον καὶ τὴν θρησκευτικὴν ἀνεπτυγμένην μορφήν. Πάντως ὁ ἐν λόγῳ διαχωρισμὸς εἶναι λίαν προβληματικὸς. Ἡ ἀνεπτυγμένη θρησκευτικὴ ἡμπορεῖ νὰ ἐκφραστῇ ἀνεξαρτήτως τῆς μυθικῆς γλώσσης; Βλ. *Völkerpsychologie*, τόμ. 6, Leipzig 1915, σ. 520 - 50.

και ζωντανή παρουσία του Θεού αφ' ενός και εξ' ἑσού παρομοία αποδοχή και συνεργιακή ενέργεια του ανθρώπου αφ' ἑτέρου. Εἰς τὴν προκειμένην περίπτωσιν ὁ θρησκευτικὸς μῦθος ὁμοιάζει με τὸν ἀδάμαντα. Εἰς τὴν ἔντονον και δημιουργικὴν πορείαν τοῦ ἀνθρώπου ἐντὸς τῆς περιοχῆς τῆς θρησκευτικότητος ὁ ἀκατέργαστος μῦθος μεταπλάσσεται και ἐκλαμπρύνεται, ὡς γίνεται ἡ τελεία καλλιτεχνική ἐπεξεργασία, εἰς ἐπακρον σημεῖον, τοῦ ἀδάμαντος. Συμφώνως πρὸς τὰς ἀπόψεις αὐτάς ἡ πολυκροτος και πολλὴν ἀνησυχίαν δημιουργήσασα θεωρία περὶ ἀπομυθεύσεως τῆς Ἀγίας Γραφῆς δὲν ἔχει κανένα ἄλλο νόημα παρὰ τὴν ἐπισήμανσιν τῆς ἀνάγκης μιᾶς ἀποειδωλοποιήσεως τῆς σχολαστικῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας και ἐρμηνείας τῶν κειμένων τῆς Π. και τῆς Κ. Διαθήκης. Οἱ πατέρες τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας μετὰ τὴν διατύπωσιν τῆς δογματικῆς διδασκαλίας και τὴν ἀνάπτυξιν τῆς μυστικῆς ἐμπειρίας δὲν ἐπρατταν τίποτε ἄλλο παρὰ τὴν συνεχῆ ἀποειδωλοποίησιν τῆς χριστιανικῆς ζωῆς, ἡ ὁποία ἐστατικοποιεῖτο και ἐκινδύνευε νὰ ἀλλοιωθῇ ἀπὸ θεωρητικὰς ἢ αἰρετικὰς ἀπόψεις. Ἀπομύθευσις κατὰ συνέπειαν ποτὲ δὲν νοεῖται (ἡ δὲν πρέπει νὰ νοῆται) ὡς κατάργησις ἢ ἀπάλειψις τοῦ θρησκευτικοῦ μύθου, ἀλλὰ ὡς συνεχῆς ἀνανεωτικὴ ἐκμύθευσις και ἀποειδωλοποιήσις κινδυνεύουσας ἀνὰ πᾶσαν στιγμὴν νὰ ἀλλοιωθῇ χριστιανικῆς ἀληθείας. Ἀλλωστε ἡ Ἀγία Γραφή ἀποειδωλοποιεῖ εἰς κάθε περίπτωσιν τὸν θρησκευτικὸν μῦθον.

Ἔτσι κατανοεῖται ἡ λιτότης και ἡ μεστότης τῆς διδασκαλίας μετὰ τὴν ὁποίαν παρουσιάζονται πολλὰ θρησκευτικὰ μυθικὰ ἀρχέτυπα εἰς τὴν Ἀγίαν Γραφήν³. Ἡ ἀποκάλυψις τῆς χριστιανικῆς ἀληθείας δὲν ἦτο δυνατόν νὰ δια-

3. Ἐντύπωσιν ἐν προκειμένῳ προξενεῖ τὸ γεγονός τῆς κοσμογονίας τῆς Π. Διαθήκης, συγκρινομένης λόγῳ χάριν μετὰ τὴν ὁρφικὴν κοσμογονίαν. Εἰς τὴν Γένεσιν δεσπόζει ὁ λιτός και θά ἔλεγε κανεὶς ἐπιστημονικὸς τόνος. Ὁ προσεκτικὸς ἀναγνώστης ἀμέσως διαβλέπει εἰς τὴν διήγησιν τὴν δημιουργίαν τῶν τεσσάρων στοιχείων, τῶν «ρίζωμάτων» κατὰ τὸν Ἐμπεδοκλῆ, ἦτοι τοῦ πυρός (φωτός), τοῦ ὕδατος, τοῦ ἀέρος και τῆς γῆς. Εἰς ὁλόκληρον δὲ τὴν Ἀγίαν Γραφήν διαβλέπει κανεὶς νὰ γίνεται χρῆσις τῶν παραστάσεων τῶν ἱερῶν ἀντικειμένων (λίθων, ὕδρων, τῆς γῆς, τοῦ ὕδατος, τοῦ φωτός, τοῦ ἡλίου κ. ἄ.) μετὰ ριζικῶς διάφορον περιεχόμενον ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχον χρῆσιν εἰς τὰς ἄλλας θρησκείας, πρωτογόνους και προηγμένας. Πρβλ. F. Heiler, *Erscheinungsformen und Wesen der Religion*, Stuttgart 1961, σ. 34 κ. ἑ. Ἐξ ἄλλου εἶναι πολὺ πιθανόν ὅτι ἡ λέξις θεός, ἡ ὁποία ἔχει κεντρικὴν θέσιν εἰς τὴν μετάφρασιν τῶν Ο', τὴν Κ. Διαθήκην και τὰ πατερικὰ κείμενα, σχετίζεται πρὸς τὸ φῶς και τὴν ἡμέραν. Ὑπάρχει ἡ ἀποψις ὅτι ἔχει σανσκριτικὴν ρίζαν, ἀπὸ τὴν λέξιν *deva*, λατ. *deus*. Ὁ οὐρανὸς εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἰνδικὴν εἶναι *dyau* και ἡ ἡμέρα λατινιστὶ λέγεται *dies*. Ὁ Ζεὺς (τοῦ Διὸς) ἔχει ἐπίσης σχέσιν πρὸς τὰς ρίζας αὐτάς. Βλ. Karl Kerényi, *Antike Religion*, München 1971, σ. 207 - 217. Πάντως ἡ ἀποψις, τὴν ὁποίαν διετύπωσε κατ' ἀρχὰς ὁ Πλάτων (Κρατ. 397c), ὅτι ἡ λέξις Θεὸς προέρχεται ἐκ τοῦ θέειν δὲν φαίνεται ὀρθή. Τὴν αὐτὴν ἀποψιν δέχονται ἀριστοὶ πατέρες, εἶναι ὅμως λίαν χαρακτηριστικὸν ὅτι ὁ Ἰωάννης Δαμασκηνὸς θεωρεῖ πιθανὴν τὴν προέλευσιν και ἐκ τοῦ αἰθεῖν (=καίειν). Βλ. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὁρθοδόξου πίστεως* 1, 9, PG 94, 837: «Δεύτερον δὲ τὸ θε-

τυπωθῇ μετὰ διαφορετικὴν γλῶσσαν ἢ μετὰ ἐντελῶς νέαν ἀπὸ ἐκείνην ποὺ ὑφίστατο εἰς τὸ τότε περιβάλλον. Εἰς ἀντίθετον περίπτωσιν ἔπρεπεν οἱ ἄνθρωποι νὰ ἀλλάξουν αὐτομάτως κοινωνικὴν και πολιτιστικὴν ζωὴν, ἡ δὲ ἀποκάλυψις δὲν θὰ ἦτο μόνον ἡ σωτηρία ἐκ τοῦ κακοῦ, ἀλλὰ και ἡ ἄρνησις τοῦ δραματικοῦ ἀνθρωπίνου γίγνεσθαι. Ἔτσι τὰ θρησκευτικὰ ἀρχέτυπα εἶναι οἱ τύποι τῆς μυθικῆς γλῶσσης, ἡ ὁποία ποτὲ δὲν καταργεῖται ἀλλὰ μόνον μεταπλάσσεται. Τὸ κακὸν εἰς τὴν Ἀγίαν Γραφήν ἐρμηνεύεται μετὰ τὸ δραματικὸν γεγονός τῆς πτώσεως, ἡ ὁποία παριστάνεται μετὰ τὰ καθιερωμένα θρησκευτικὰ ἀρχέτυπα, ἡ διήγησις τῆς ὁμοῦς ἔχει σπανίαν λιτότητα και ἀποειδωλοποιεῖ τὰ παράλληλα μυθικὰ σχήματα. Ἀλλὰ ἡ ἀλήθεια τῆς διηγῆσεως αὐτῆς εἶναι ἀδύνατον νὰ ἐκφρασθῇ ἢ νὰ ἐρμηνευθῇ χωρὶς νὰ προηγηθῇ τὸ θρησκευτικὸν ἀρχέτυπον τοῦ μύθου. Τὸ ὅλον ἐπεισόδιον τῆς πτώσεως πλαισιώνεται μετὰ τὴν διδασκαλίαν περὶ Θεοῦ και δημιουργίας. Ἔτσι μόνον ἡμπορεῖ νὰ προχωρήσῃ μετὰ ταῦτα ἡ πατερικὴ θεολογία εἰς τὰς προεκτάσεις περὶ φθαρτότητος και τρεπτότητος τῆς ἐκ τοῦ μηδενὸς δημιουργίας και τῆς σχετικῆς πρὸς αὐτάς ἀληθείας περὶ δημιουργικῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀνθρώπου. Κάθε ἄλλη μυθικὴ ἀντίληψις περὶ πτώσεως δὲν ἡμπορεῖ νὰ ἀποτελέσῃ προϋπόθεσιν διὰ μίαν παρομοίαν περὶ κακοῦ διδασκαλίαν. Ἐν προκειμένῳ τὸ ἐμπόδιον ἢ ἡ ἀπόστασις δὲν εἶναι ὁ μῦθος, ὡς γλῶσσα ἐπικοινωνίας, ἀλλὰ μόνον ἡ ἀπουσία τῆς δυναμικῆς και πραγματικῆς βιώσεως τῆς θρησκευτικῆς ἀληθείας. Διότι μία τοιαύτη ἀλήθεια ἀναδεικνύει τὸν μῦθον και ταυτοχρόνως τὸν ἀποειδωλοποιεῖ. Τὸ κακὸν, κατὰ τὴν χριστιανικὴν διδασκαλίαν, ἔχει τὴν ρίζαν του εἰς τὸ μηδέν, εἰς τὴν προέλευσιν ὁλοκληρου τῆς δημιουργίας ἐκ τῆς θείας ἐνεργείας και ὅχι ἐκ τῆς θείας οὐσίας και εἰς τὴν δημιουργικὴν ἀνθρωπίνην ἐλευθερίαν. Αἱ ἀπόψεις αὐταί, ἐνῶ φαίνονται θεωρητικαὶ κατασκευαί, βασίζονται ἐπὶ τῶν εἰκονικῶν και παρὰβολικῶν διηγῆσεων τῆς Ἀγίας Γραφῆς. Χωρὶς τὰς διηγῆσεις αὐτάς εἶναι ἀδιανόητος ἡ θεωρητικὴ αὐτὴ ἀνάπτυξις τῆς περὶ κακοῦ διδασκαλίας, ἡ ὁποία ἄλλωστε εἶναι καρπὸς τῆς λατρευτικῆς και μυστικῆς ἐμπειρίας, τὴν ὁποίαν εἶχαν οἱ πατέρες τῆς Ἐκκλησίας.

Πέραν αὐτῶν ἡ διαρχία, ὡς σύγκρουσις τοῦ κακοῦ και τοῦ καλοῦ, δὲν ἡμπορεῖ νὰ νοηθῇ ἐκτὸς τῶν μυθικῶν ἀρχετύπων. Ἀλλωστε ἡ κυριαρχία τοῦ σχήματος τῆς διαρχίας εἶναι τόσο καταθλιπτικὴ, ὥστε νὰ διαφθάνεται, ἔστω και ὑποτυπωδῶς, και εἰς αὐτὸν τὸν μονισμόν. Ἡ χριστιανικὴ διδασκαλία περὶ τῆς ἡθικῆς συγκρούσεως μεταξύ θεικοῦ και δαιμονικοῦ κόσμου, Θεοῦ και Σατανᾶ, κινεῖται ὁπωσδήποτε εἰς τὸ ἀρχέγονον θρησκευτικὸν ἀρχέτυπον τῆς διαρ-

ὅς ὄνομα, ὃ λέγεται ἡ ἐκ τοῦ θέειν και περιέπειν τὰ σύμπαντα ἡ ἐκ τοῦ αἰθεῖν ὃ ἐστὶ καίειν (ὃ γὰρ Θεὸς πῦρ καταναλίσκον πᾶσαν κακίαν ἐστίν) ἢ ἀπὸ τοῦ θεᾶσθαι τὰ πάντα· ἀλάθητος γὰρ ἐστὶ και πάντων ἐπόπτης».

χικής συγκρούσεως, ή οποία έχει νά παρουσιάση ποικιλίαν απόψεων και αποχρώσεων εις την κοσμολογικήν και ανθρωπολογικήν περιοχήν. Και έν προκειμένω ή χριστιανική διδασκαλία την διαρχίαν έρμηνεύει με την περί Θεού, περί μηδενός και δημιουργικής έλευθερίας άποψιν. Τόσον εις την 'Αγίαν Γραφήν όσον και εις την πατερικήν θεολογίαν ό Θεός παριστάνεται ως κυρίαρχος επί πάσης πραγματικότητας. 'Ολόκληρος ή δημιουργία ζωοποιείται και συνέχεται υπό του Θεού. Έκτός και μακράν αυτού επικρατεί ό εκμηδενισμός, ή φθαρτότης και ή τρεπτότης. 'Η σύγκρουσις μεταξύ θεϊκού και δαιμονικού κόσμου τοποθετείται εις την επιτυχή ή μη επιτυχή πορείαν προς την δημιουργικήν τελείωσιν. 'Η δαιμονική ζωή είναι ή στάσιμος και αυτομηδενιζομένη ζωή. Πρόκειται δια τó σατανικόν στοιχείον του κόσμου. 'Ο χαρακτήρ της διαρχίας αυτής, ένω κατ' ανάγκην παριστάνεται με τó γνωστόν και προϋπάρχον μυθικόν άρχέτυπον της πάλης του καλού προς τó κακόν, διαφωτίζεται και έρμηνεύεται υπό τó πρίσμα της εκ του μηδενός δημιουργίας. "Αλλως είναι αδύνατος ή προσπέλασις, εις την θεωρίαν, την πρᾶξιν και την ζωήν, του μυστηρίου του καλού και του κακού. Θα ύπάρχη άπλως μία άκατέργαστος μυθική παράστασις, ως συμβαίνει εις τόν Ζωροαστρισμόν. Εις αυτόν ή διαρχία αγαθοῦ και κακού πνεύματος (Spenta Mainyu και Angra Mainyu) δέν καθορίζεται σαφώς ως προς την σχέσιν των με τόν Ahura Mazda, τόν όποϊον ό Ζωροάστρης θεωρεί οὔτως ή άλλως Θεόν αγαθόν και δημιουργόν του κόσμου. Εις τούς "Γymνους, που άνάφέρονται εις την διδασκαλίαν του Ζωροάστρου, παρουσιάζεται σαφής ή αντίθεσις των δύο αυτών πνευμάτων, όχι όμως και ή προέλευσις των. "Αλλωστε παραλλήλως προς τόν κυρίαρχον Ahura Mazda ύπάρχουν και άλλοι θεοί. Πάντως εις την 'Αβέσταν, της οποίας τó περιεχόμενον δέν ήμπορεί νά αποδοθῇ εξ ολοκλήρου εις τόν Ζωροάστρη, βαθμιαίως καθιερώνεται ή όντολογική διαρχία μεταξύ αγαθοῦ και κακού Θεοῦ, δια νά συστηματοποιηθῇ και νά σκληρυνθῇ βραδύτερον εις την άρχέγονον σύγκρουσιν φωτός και σκότους, ως Θεός και άρχηγός δέ του κακού καθιερώνεται ό Ahriman⁴. Συνεπώς ή διαρχία αυτή, όντολογικής και κοσμικής διαστάσεως, εκφράζεται με τόν άρχέγονον μύθον της συγκρούσεως καλού και κακού, πουθενά όμως δέν διαφαίνεται ή χριστιανική σημασία της εκ του μηδενός δημιουργίας και της δημιουργικής έλευθερίας. 'Η αυτή μορφή του μύθου εκφράζει διαφορετικόν περιεχόμενον διδασκαλίας και ζωής. Τό δέ περιεχόμενον της χριστιανικής διδασκαλίας εκλεπτύνει και εκλαμπρύνει τó μυθικόν αυτό άρχέτυπον της διαρχίας.

"Η κεντρική θέσις της χριστιανικής αποκαλύψεως είναι ή όδός της σωτηρίας ή της απολυτρώσεως. 'Η δέ διδασκαλία περί αυτής έχει όπωσδήποτε άρρηκτον σχέσιν προς την διδασκαλίαν περί Θεοῦ και της προελεύσεως του κακού.

"Η αλήθεια περί της ζωής και της απολυτρώσεως από του κακού πραγματώνεται εις την σταυρικήν θυσίαν και την άνάστασιν του ένανθρωπήσαντος Λόγου. Θα έλεγε κανείς, χρησιμοποιών όρθως την γλώσσαν της χριστιανικής αποκαλύψεως, ότι ό Θεός ήθέλησε νά σώσῃ την ανθρωπότητα ακολουθών μίαν παναρχαίαν διαδικασίαν έξευμενίσεως του θεϊκού, ή οποία σχεδόν πανταχοῦ παρουσιάζεται. Πρόκειται δια τας ανθρωποθυσίας και τας ζωοθυσίας και την έξευμενιστικήν δύναμιν του αίματος. Τα άρχέτυπα αυτά, ριζωμένα εις την ανθρωπότητα από τὰ πρώτα της βήματα, αποτελοῦν την μυθικήν γλώσσαν, ή οποία οὔτε ήμπορεί νά αλλάξῃ κατὰ την εμφάνισιν του Χριστιανισμοῦ οὔτε επίσης είναι και άπαραίτητον νά αλλάξῃ. Εις την ποικιλίαν των παραστάσεων της θρησκευτικής ζωής των λαών πολλάκις ή θυσία είναι ανεξάρτητος προς τόν θάνατον και την άνάστασιν. "Οσάκις δέ συνδέονται, ως συμβαίνει λόγου χάριν εις τας μυστηριακάς θρησκείας, δέν ήμποροῦν νά ανεξαρτοποιηθοῦν από συγκεκριμένον τόπον, συγκεκριμένην μορφήν ζωής και μερίδα ή ομάδα ανθρώπων. "Ο φυσιοκρατικός, μαγικός, κοινωνικός και νομικός χαρακτήρ της θυσίας έντάσσεται εις τὰ αυστηρά ειδωλολατρικά περιγράμματα. Πουθενά δέν φαίνεται ή διάστασις ολοκλήρου της δημιουργίας οὔτε και ή παράγων της δημιουργικής έλευθερίας. Περισσότερον κυριαρχεί ό χαρακτήρ της νομοτελείας υπό τας φυσικάς, μαγικάς, κοινωνικάς και νομικάς εκφάνσεις. 'Η μυθική γλώσσα ειδωλοποιείται, ένω εις την χριστιανικήν αποκαλύψιν αποειδωλοποιείται. 'Η σταυρική θυσία συνδέεται στενότερα με την μεταμορφωτικήν δύναμιν της αναστάσεως. Τό λύτρον του αίματος και ή θυσία καθ' έαυτήν θεωροῦνται φάσεις ή διαδικασίαι της μεταμορφωτικής και αναστασίμου πορείας ολοκλήρου της δημιουργίας. 'Η δέ πορεία αυτή ολοκληρώνεται εις την δημιουργικήν τελείωσιν. "Ο έγκλωβισμός εις τὰ περιγράμματα της φύσεως, των μηχανικων διαδικασιων της μαγείας, των συμβατικων κοινωνικων σχημάτων και των νομικων δεσμεύσεων αίρεται και διαλύεται υπό τó φῶς της αναστάσεως, ή οποία συντρίβει την φυλακήν του "Αδου. "Ο θάνατος που καλλιεργεί την τυραννικήν δύναμιν της ειδωλολατρίας κατανικᾶται με τó αίμα της θυσίας. "Οχι μόνον δέν γίνεται μία ειδωλολατρική ή νομική διαδικασία, αλλά αίρεται παντελώς κάθε παρομοία διαδικασία. 'Η καινή κτίσις σημαίνει ακριβώς έλευθερίαν από την τυραννικήν δεσμευσιν εις τὰ ειδωλολατρικά κλειστά περιγράμματα και την νομικήν κυριαρχίαν των τύπων και των μηχανικων διαδικασιων. Τό μυθικόν άρχέτυπον της θυσίας, ως τρόπου έξευμενίσεως και απαλλαγῆς από την ενοχήν, εκλαμπρύνεται εις τó φῶς της ζωής και της αναστάσεως. 'Η μυθική γλώσσα όμιλεῖ και εκφράζει με ζωντανόν τρόπον την αλήθειαν. 'Η αυτή γλώσσα ήμπορεί νά εκφράσῃ ύποτονικῶς και ύποτυπωδῶς την αλήθειαν ή ακόμη και τó ψεῦδος. "Ετσι ή γλώσσα ή γίνεται αυθεντική ή εκπίπτει εις την στατικήν και ειδωλολατρικήν μορφήν. 'Η στατικότητα και ή δυναμικότης εξαρτᾶται όχι από την γλώσσαν καθ' έαυτήν, αλλά από την έντασιν και τó περιεχόμενον της αληθείας.

4. Πρβλ. H. Rousseau, *Le dieu du mal*, Paris 1963, σ. 13 - 30.

Ἔτσι ἐπίσης ἐρμηνεύεται ὁρθῶς καὶ ἡ οὐσία τῶν μυστηριακῶν πράξεων τῆς χριστιανικῆς ἀποκαλύψεως. Τὸ μυστήριον ἢ τὰ μυστήρια εἰς τὸν Χριστιανισμόν ἀποτελοῦν φάσεις τῆς πορείας ἐκείνης, κατὰ τὴν ὁποίαν ὁλόκληρος ἡ δημιουργία ὠριμάζει τελειωτικῶς μὲ τὴν ἐκ νέου ὁργανικωτέραν ἐνταξίν τῆς εἰς τὴν ἁκτιστον χάριν, ἥτοι εἰς τὴν μεταφυσικὴν διάστασιν τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ. Τὰ μυστήρια κατὰ συνέπειαν δὲν εἶναι εἰδωλολατρικά σχήματα ἢ (ὡς ἐκλαμβάνονται ἐνίοτε) ἀπομεμονωμένοι τελεταὶ ποῦ συγκροτοῦν τὴν Ἐκκλησίαν, ὑπεράνω αὐτῆς τοποθετούμενοι. Ὁλόκληρος ἡ Ἐκκλησία, ὡς δημιουργία, εἶναι τὸ μυστήριον μὲ τὰς ἐπὶ μέρους ἐκφάνσεις. Ἔτσι μόνον ἀποειδωλοποιεῖται τὸ μυθικὸν σχῆμα περὶ μύσεως μηχανικῶς εἰς μίαν μορφήν ζωῆς, ἢ ὁποία ὑπόσχεται προστασίαν καὶ ἀθανασίαν. Αὐτὴ ἡ ἀποσπασματικότης, ἡ τυπικότης καὶ ὁ περιορισμὸς εἰς φυσιοκρατικά καὶ πνευματικά σχήματα ἀποτελοῦν τὴν τυραννικὴν φυλακὴν τῆς εἰδωλολατρίας. Τὰ χριστιανικά μυστήρια εἶναι αἱ ἐκφάνσεις τῆς ἀπολυτρωμένης καὶ τῆς ἀπολυτρουμένης δημιουργίας. Ἡ Ἐκκλησία εἰς τὸν κόσμον ἔχει προσωρινὰ ὅρια καὶ περιχαράκωνεται μόνον ὅταν ὑφίστανται λόγοι ἀμύνης ἐναντι διαβρωτικῶν ἐπιδράσεων τοῦ δαιμονισμοῦ. Τὰ ὅριά της ὅμως ἐπεκτείνονται εἰς ὁλόκληρον τὴν ἀνθρωπότητα καὶ τὴν δημιουργίαν. Ὁ περιορισμὸς καὶ ἡ περιχαράκωσις, ἀπὸ ἐσφαλμένην περὶ μυστηρίων ἀποψιν πολλάκις προερχομένην, ἀποτελοῦν τὰ πλέον ὀδυνηρὰ καὶ θανάσιμα ἁμαρτήματα στατικότητος καὶ ἀπολιθώσεως. Ἡ εἰδωλολατρία καὶ ἡ ὑποκρισία χαίρουν ἀπειλητικῶς πρὸ τῶν θυρῶν τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ μυστηριακὴ διάστασις καὶ τὰ μυστήρια ὡς ἐκφάνσεις αὐτῆς ἀποτελοῦν τὴν πρόσληψιν τῆς κτίσεως καὶ τὴν, μετὰ τὴν πρόσληψιν, μεταμόρφωσιν αὐτῆς ὑπὸ τῆς ἀκτίστου δόξης.

Κατὰ ταῦτα εἰς τὴν διδασκαλίαν καὶ τὴν πρᾶξιν ὁ Χριστιανισμὸς παρέχει νέον ὕλικόν εἰς τὴν φιλοσοφίαν τῆς θρησκείας. Ὑπὸ τὴν ἐννοίαν αὐτὴν δὲν πρέπει νὰ νομισθῇ ὅτι ἐπιχειρεῖται εὐθηνὴ ἀπολογητικὴ κατὰ ἀτυχῆ πρότυπα παλαιότερων ἐποχῶν. Ἡ ἀλήθεια τοῦ Χριστιανισμοῦ δὲν ἀποδεικνύεται ἱστορικῶς καὶ ἐπιστημονικῶς. Εἰς ἀντίθετον περίπτωσιν δὲν θὰ ἐγένετο λόγος περὶ μεταφυσικῆς ἀληθείας καὶ περὶ τοῦ μυστηρίου τῆς δημιουργίας. Ἡ ἀλήθεια αὐτὴ ἐπιδοκιμάζεται καὶ βιώνεται ἢ ἀποδοκιμάζεται καὶ ἀπορρίπτεται εἰς τὰ πλαίσια τῆς πορείας πρὸς τελείωσιν. Ἄλλος δρόμος δὲν ὑπάρχει. Ἐν προκειμένῳ ἡ φιλοσοφία τῆς θρησκείας ἀπλῶς πρέπει νὰ ἐπιστημάνῃ τὴν διαμόρφωσιν τῶν μυθικῶν ἀρχετύπων ἢ τῆς μυθικῆς γλώσσης, ἢ ὁποία μεταπλάσσεται κάθε τόσον κατὰ τὴν ὠρίμανσιν τῆς θρησκευτικῆς ζωῆς⁵. Κατὰ συνέπειαν ἡ

5. Εἶναι γνωστὴ ἡ παλαιὰ προσπάθεια θρησκειολόγων νὰ ἐξηγήσουν τὴν γένεσιν τοῦ Χριστιανισμοῦ ἀπὸ μυθικὰς διηγήσεις καὶ παραστάσεις, ὡς ὁ P. Jensen, λόγου χάριν, ἀπὸ τὸν μῦθον τοῦ Gilgamesch καὶ ὁ W. B. Schnith ἀπὸ τὸν ἀρχαῖον γνωστὸν μῦθον. Βλ. A. Schweitzer, *Geschichte der Leben Jesu Forschung*, Tübingen 1951, σ. 466 κ. ἐ.

χριστιανικὴ ἀποκάλυψις ποτὲ δὲν πρέπει νὰ νοηθῇ ἐκτὸς τῆς μυθικῆς γλώσσης τοῦ περιβάλλοντος. Ἡ θεολογία ὅμως, ὡς συνέβη ἀκριβῶς μὲ τὴν πατερικὴν θεολογίαν, γνωρίζει τὰ ὅρια τῆς αὐτονομίας καὶ τῶν ἰδιαιτέρων χαρακτηριστικῶν τῆς ἀποκαλύψεως αὐτῆς. Ἡ ἀλήθεια εἶναι ἀνεξάρτητος ἀπὸ τὴν γλῶσσαν αὐτὴν, ἀλλὰ δὲν ἐκφράζεται χωρὶς τὴν ἰδίαν γλῶσσαν καὶ χωρὶς τὴν μετάπλασιν τῆς εἰς τὴν ρωμαλεότητα τῆς ἀληθινῆς ζωῆς.

Συναφῆς πρὸς τὰς ἀπόψεις αὐτὰς εἶναι καὶ ἡ προβληματολογία περὶ τῆς γενέσεως τοῦ φαινομένου τῆς θρησκευτικῆς ζωῆς. Πολλοὶ ἀπολογηταὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ, τοῦ παρελθόντος κυρίως αἰῶνος καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ παρόντος, ἐθορυβήθησαν ἀπὸ τὰς θρησκειολογικὰς ἐρεῦνας καὶ ἠθέλησαν πολλάκις νὰ ἐντοπίσουν τὴν γένεσιν τῆς χριστιανικῆς θρησκευτικότητος εἰς τελείως διαφορετικοὺς παράγοντας ἀπὸ ὅ,τι εἶχαν ἐπιστημάνει μὲ τὰς ἐρεῦνας τῶν οἱ θρησκειολόγοι καὶ ἐν πολλοῖς οἱ κατήγοροι καὶ πολέμιοι τοῦ Χριστιανισμοῦ διὰ τὸν Α ἢ Β λόγον. Εἶναι εὐκόλος ἡ πολεμικὴ κατὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ μὲ τὰ πορίσματα ἐκεῖνα τῶν ἐρευνῶν, κατὰ τὰ ὁποῖα ψυχολογικοὶ παράγοντες (φόβος, δίψα διὰ τὴν εὐτυχίαν, καταπίσεις) καὶ κοινωνικὰ σχέσεις καὶ συνῆκει (κυριαρχία δυνατῶν, ἐκμετάλλευσις ἀσθενῶν, ὑποταγὴ αὐτῶν) συνετέλεσαν ἀποφασιστικῶς εἰς τὴν διαμόρφωσιν τοῦ φαινομένου τῆς θρησκευτικῆς ζωῆς γενικῶς καὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ἀλλὰ, ἐνῶ ἡ πολεμικὴ αὐτὴ ἔχει ὠρισμένα ἰδιοτελῆ ἢ ἄλλα ἀκαθόριστα κίνητρα καὶ ἐγγίζει τὰ ὅρια τῆς ἀφελείας, παγιδεύει ἐνίοτε καὶ τοὺς ἀπολογητάς, οἱ ὁποῖοι ἐπιχειροῦν νὰ ἀνατρέψουν ὄχι τὰς ἀνορθόδοξους ἀπὸ ἀπόψεως ἐπιστημονικῆς προεκτάσεις τῶν ἐπιστημονικῶν συμπερασμάτων (ἐπεὶδὴ παραδείγματος χάριν ὁ φόβος καὶ ἡ πατρικὴ καταπίσις ἐπέβαλε τὴν λατρείαν ἐνὸς μονάρχου Θεοῦ, ἄρα ἡ θρησκευτικὴ ἐλπίς δὲν ἔχει ἀντίκρουσμα εἰς κανένα μεταφυσικὸν κόσμον), ἀλλὰ αὐτὰ τὰ συμπεράσματα. Ἔτσι εἰς πολλοὺς δὲν ἤρρεσεν ἡ ἀποψις ὅτι ὁ φόβος εἶναι ἀποτελεσματικὸς παράγων διαμόρφώσεως τῆς θρησκευτικῆς ζωῆς καὶ ἠθέλησαν νὰ ὑποστηρίξουν ὅτι ἡ θρησκεία γενικῶς προῆλθεν ἀπὸ τὰς εὐγενεῖς ὁρμὰς καὶ λειτουργίας τῆς ψυχῆς καὶ ἀπὸ τὸν ἔρωτα πρὸς τὸ θεῖον! Ἀλλὰ τοὺς διαψεύδει τὸ τρίτον κεφάλαιον τῆς Γενέσεως, κατὰ τὸ ὁποῖον τὸ δειλινὸν οἱ πρωτόπλαστοι ἤκουσαν ἐντρομοὶ τὰ βήματα τοῦ Θεοῦ εἰς τὸν παράδεισον καὶ αἰσθανόμενοι γυμνοὶ καὶ ἀ-

Τόσον οἱ θελήσαντες νὰ πολεμήσουν τὸν Χριστιανισμόν ὅσον καὶ οἱ θορυβηθέντες ἀπολογηταὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐκινήθησαν ἐπὶ ἐσφαλμένης κατὰ πάντα βάσεως καὶ προϋποθέσεως. Ὁ Χριστιανισμὸς οὕτως ἢ ἄλλως ἔχει σχέσιν πρὸς τὸν θρησκευτικὸν μῦθον, τὸ δὲ ἀντίθετον θὰ ἦτο παράδοξον, ὡς ἡ δημιουργία τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν χωρὶς γλῶσσαν. Ἡ ἀλήθεια ὅμως τοῦ Χριστιανισμοῦ οὔτε στηρίζεται οὔτε κλονίζεται οὔτε κατὰ μείζονα λόγον βιώνεται μὲ τοιαῦτα πορίσματα. Ἐπιδοκιμάζεται ἢ ἀπορρίπτεται ἀπὸ τὸν βαθμὸν τελειώσεως εἰς τὴν δημιουργικὴν πορείαν. Πρβλ. E. S. Brightman, *A Philosophy of Religion*, New York 1946, σ. 122 - 131.

προσπάθειοι ἐκρύβησαν. Ἐπειτα οἱ πρωτόπλαστοι προσεπάθησαν νὰ μεταβιβάσουν τὴν καταπιέζουσαν αὐτοὺς ἐνοχλήν. Ἡ θρησκευτικὴ ζωὴ, ὡς γνωρίζουμε τῆς πτώσεως, ἀρχίζει μὲ τὸν φόβον. Οἱ ψυχολογικοὶ καὶ κοινωνικοὶ παράγοντες διαμορφώνονται ἐντὸς τῆς ἀποτυχημένης πορείας τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὴν τελείωσιν. Ἡ δύναμις τῆς κυριαρχικότητος καὶ τῆς ἐπιθετικότητος, λόγῳ τοῦ φόβου ἐνώπιον τῆς αὐτοεκμηδενιζομένης ζωῆς, καθιστοῦν συμβατικὴν καὶ ὑποκριτικὴν τὴν κοινωνικὴν ζωὴν. Ἐντὸς αὐτῶν τῶν σχέσεων ἡ διὰ μέσου αὐτῶν συντελεῖται ἡ δημιουργικὴ πορεία πρὸς τελείωσιν. Ἡ δὲ χριστιανικὴ ἀποκάλυψις, ὡς παροχὴ ζωοποιήσεως διὰ τὴν μεταμόρφωσιν τῆς ζωῆς δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ ἓνας θρίαμβος κατὰ τοῦ φόβου καὶ τῶν καταπιέσεων. Ἡ ἀποψις, λόγῳ χάριν, τοῦ Freud⁶ ὅτι ὁ μονοθεϊσμός, ὡς λατρεία καὶ ὑποταγὴ εἰς ἓνα κυρίαρχον Θεόν, ἔχει τὰς ρίζας του εἰς τὴν ὑποταγὴν τῶν ἀτόμων τῆς ὁρδῆς καὶ τῶν υἱῶν εἰς τὸν ἀρχηγὸν τῆς ὁμάδος καὶ τὸν πατέρα, ἀπὸ ἀπόψεως διαδικασίας ψυχολογικῆς καὶ κοινωνικῆς, εἶναι μᾶλλον ὀρθή. Ὁ δὲ ἰσχυρισμός, ὅτι ὁ Χριστιανισμός ἀποτελεῖ τὴν ἐπανάστασιν τῶν υἱῶν κατὰ τῆς πατρικῆς κυριαρχίας, εἶναι ἐπίσης ὀρθὸς ἀπὸ τὴν ἀποψιν τῆς αὐτῆς διαδικασίας. Ὁ φόβος, αἱ καταπιέσεις καὶ αἱ ψυχώσεις εἶναι τὸ κακόν, ὡς ἀποτυχία εἰς τὴν δημιουργικὴν πορείαν. Ἡ χριστιανικὴ ἀποκάλυψις, ὡς καὶ κάθε θρησκευτικὴ ἐλπίς τοῦ κατ' εἰκόνα καὶ καθ' ὁμοίωσιν Θεοῦ δημιουργηθέντος ἀνθρώπου, ἀποτελεῖ ἀφύπνισιν καὶ προσπάθειαν ἀνατροπῆς τῆς στατικῆς καὶ φθοροποιῶς τυραννίας διὰ τὴν ἀπρόσκοπτον τελείωσιν τῆς δημιουργικῆς ἐλευθερίας. Κατὰ συνέπειαν, ὅπου φόβος καὶ καταπιέσεις, ἐκεῖ ἡ θρησκευτικὴ δημιουργία. Αἱ ἀπόψεις αὗται δὲν εἶναι πορίσματα ἐπιστημονικῆς, ἀλλὰ θεολογικῆς ἐρεῦνης. Εἰς τὴν περιοχὴν ὅχι τῶν διαδικασιῶν ἐκδηλώσεως τῆς θρησκευτικότητος, ἀλλὰ τῆς πεμπτουσίας της, ὡς ἀπολυτρωτικῆς ἐμπειρίας καὶ δυνάμεως, ποτὲ δὲν εἰσέρχεται ἡ ἐπιστημονικὴ ἐρευνα. Ἡ φιλοσοφία τῆς θρησκείας καὶ ἡ χριστιανικὴ ἀπολογητικὴ κατ' ἀρχὴν ἐρευνοῦν τὰς διαδικασίας αὐτάς, ἐξάγουν τὰ συμπεράσματα καὶ μετὰ ταῦτα, ὡς ἐρμηνευτικὴ προέκτασις, εἶναι δυνατὴ ἡ σημασιολόγησις τοῦ φαινομένου τῆς θρησκευτικῆς ζωῆς γενικῶς.

Τὸ αὐτὸ ἡμπορεῖ νὰ συμβῇ ὅχι μόνον εἰς τὴν περιοχὴν τῆς ἱστορικῆς ἐξελιξέως τῶν φαινομένων τῆς πνευματικῆς ζωῆς, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν σφαῖραν τοῦ λόγου καὶ τῆς ψυχῆς. Ὁ Kant καὶ ὁ Hegel ἡσχολήθησαν μὲ τὴν θρησκείαν καὶ ὁ καθεὶς ἔδωκεν ὀρισμένους ἐξηγήσεις, αἱ ὁποῖαι δὲν ἡμποροῦν νὰ ἀναφεροῦν εἰς τὴν πεμπτουσίαν τῆς θρησκευτικότητος, ὡς καθωρίσθη ἀνωτέρω, ἀλλὰ εἰς τὴν διαδικασίαν ἐκδηλώσεως τοῦ φαινομένου τῆς θρησκευτικῆς ζωῆς. Πολλάκις δὲ αἱ ἐξηγήσεις αὗται ἢ τὰ πορίσματα καλύπτουν μόνον ἓνα μέρος

6. S. Freud, «Der Mann Moses und die monotheistische Religion», ἐν *Gesammelte Werke* XVI, Stuttgart 1964, σ. 180 - 200.

τῆς διαδικασίας αὐτῆς ἢ παρέχουν μίαν γενικὴν καὶ ἀσαφῆ εἰκόνα. Ὁ Kant περιώρισε τὴν θρησκείαν εἰς τὴν ἠθικὴν σφαῖραν. Καὶ ὁ ἴδιος ὅμως αἰσθάνεται τὴν δυσκολίαν καὶ παρουσιάζεται ἀγωνιῶν ἢ προσπαθῶν νὰ χρωματίσῃ τὴν ἠθικότητα μὲ ἓνα διαφορετικὸν χρῶμα ἀπὸ ὅ,τι ἔχει ἡ στενὴ ἠθικὴ ζωὴ⁷. Ὁ Hegel κατέστησε τὴν θρησκείαν ἓνα παιχνίδι ἢ μίαν ἐκφάνσιν τῆς πορείας τοῦ ἀπολύτου. Ἡ θρησκεία ἔχασε τὴν αὐτονομίαν της καὶ ἀπερροφήθη ἀπὸ τὸ ἀπόλυτον πνεῦμα⁸. Ὁ Jung ἔσκαψε τὸ βάθος τῆς ἀσυνειδήτου περιοχῆς, ὡς εἶχε πράξει προηγουμένως καὶ ὁ Freud, καὶ εὗρε τὰ θρησκευτικὰ ἀρχέτυπα ἐγγραμμμένα εἰς τὴν ἀνθρωπίνην ὑπαρξιν. Ὁ θρησκευτικὸς μῦθος δὲν ἔχει μόνον κοινωνικὴν μορφήν ἀλλὰ καὶ ρίξαν εἰς τὰ βάθη τῆς ψυχῆς τοῦ ἀνθρώπου⁹. Τὰ πορίσματα αὐτὰ εἶναι δηλωτικὰ τῆς διαδικασίας τὴν ὁποίαν διέρχεται τὸ φαινόμενον τῆς θρησκευτικῆς ζωῆς, ἀνεξαρτήτως τῆς ὀρθότητος ἢ μὴ αὐτῶν. Τὸ μεταφυσικὸν βάθος ἢ ἡ πεμπτουσία τῆς θρησκευτικότητος ποτὲ δὲν ἡμπορεῖ νὰ διακριθῇ ἐπιστημονικῶς μὲ τοιαῦτα πορίσματα, διότι δὲν ἔχει φυσικὰς διαστάσεις καὶ ἀνάλογον ἐπιστητόν. Τὰ πορίσματα αὐτά, ἐν μέρει ἢ ἐν ὅλῳ ὀρθά, ὑποβοηθοῦν εἰς τὴν ὀρθὴν ἐρμηνείαν αὐτῆς τῆς πεμπτουσίας καὶ τίποτε περὶ σσότερον ἢ ὀλιγώτερον.

Κατὰ ταῦτα ὁ θρησκευτικὸς μῦθος μὲ τὰ ἀρχέτυπά του, εἴτε ἐντοπίζεται εἰς τὴν κοινωνικὴν εἴτε εἰς τὴν ψυχικὴν σφαῖραν, ἀποτελεῖ, ὡς γλῶσσα ἐπικοινωνίας, στοιχεῖον τῆς ζωῆς καὶ μέρος ὁλοκλήρου τῆς δομῆς πού συγκροτεῖ τὴν φυσικὴν καὶ τὴν πνευματικὴν ζωὴν. Ὑπόκειται, κατὰ τὸ ἐφικτόν, εἰς κάθε εἰδους ἐρευναν καὶ ἀξιολόγησιν. Ἡ θρησκευτικὴ ἀλήθεια ἔχει δομὴν ὑπαρξιακὴν, ἀλλὰ συνάμα προεκτείνει καὶ διευρύνει τὰ ὅρια τῆς ὑπάρξεως εἰς τὸν χῶρον ἢ τὸ σημεῖον ὅπου ἐνώνεται ὁ φυσικὸς μὲ τὸν μεταφυσικὸν κόσμον. Κατὰ τὴν χριστιανικὴν διδασκαλίαν πρόκειται διὰ τὸ μυστήριον τῆς δημιουργίας, ἢ ὁποία κτίζεται, ὁλοκληρώνεται καὶ τελειώνεται θεωτικῶς καὶ κατ' ἐξοχὴν εἰς τὴν σφαῖραν τοῦ προσώπου καὶ τῆς κοινωνίας. Τὸ μυστήριον αὐτὸ εἶναι ἀρρήκτως συνυφασμένον μὲ τὸ καλὸν καὶ τὸ κακόν. Ἔτσι τὰ δύο αὐτὰ στοιχεῖα (ἂν ἡμπορῇ νὰ εἴπῃ κανεὶς καὶ τὸ κακόν στοιχεῖον) ἀποτελοῦν μὲ τὴν σειράν τους τὴν κεντρικὴν καὶ τὴν βασικὴν δομὴν τοῦ μυστηρίου τῆς δημιουργίας. Ἡ ἀλήθεια αὕτη δὲν ἐκφράζεται παρὰ μόνον μὲ τὴν μυθικὴν γλῶσσαν, ἢ ὁποία ἔχει προσωρινὸν χαρακτῆρα μέχρι τῆς ὁλοκληρώσεως τῆς θεογνωσίας ἀπὸ «ἐκ μέρους» εἰς «πρόσωπον πρὸς πρόσωπον» γινῶσιν.

7. Νικολάου Μαρτσόκα, Ὑπάρχει χριστιανικὴ φιλοσοφία; μνημ. ἔργ., σ. 324 - 25.

8. Hegel, *Phänomenologie des Geistes*, Berlin 1952, σ. 80 κ. ἐ.

9. C. G. Jung, *Psychologie und Religion*, Zürich und Stuttgart, 1962, σ. 20 - 80.

Ὁ Jung, ὡς καὶ ὁ Otto, τοποθετοῦν τὴν θρησκευτικὴν ἐμπειρίαν εἰς τὴν ἄλογον σφαῖραν. Πρβλ. καὶ R. Otto, *Das Heilige, über das Irrationale in der Idee des Göttlichen und sein Verhältnis zum Rationalen*, München 1947, σ. 12.

2. Θεοδικία ή σατανοδικία;

Όταν αί διαστάσεις του κόσμου και της ζωής, εις την φυσικήν και την μεταφυσικήν περιοχάν, θεωρούνται υπό μίαν νομοτελή λειτουργικήν δομήν, όπου κοσμοδικία και ανθρωποδικία τελούν υπό την κυριαρχίαν απαρασαλεύτων νόμων, τότε δεν υφίσταται κανένα πρόβλημα θεοδικίας. Καί ο Θεός ή οι θεοί υπόκεινται εις την λειτουργικήν αυτήν δομήν της διαδικασίας και της εξέλιξεως βάσει των απαρασαλεύτων νόμων. Αί πανανθρώπιναι και έν πολλοίς έντέχνως παρουσιαζόμεναι υπό της άρχαίας έλληνικής σκέψεως παραστάσεις περί του "Αδου, των άμοιβών και ποινών εις αυτόν, ή διδασκαλία περί συνεχών, και κατά ώρισμένας προϋποθέσεις συμπεριφοράς, μετεμψυχώσεων ή μετενσαρκώσεων, ή παραδοχή μιās ακάμπτου φυσικής και πνευματικής νομοτελείας, ο τρόπος μηχανικών διαδικασιών δια την απόκτησιν της θεογνωσίας και της απολυτρώσεως, ή παραδοχή ενός εξελικτικού κύκλου εις την φυσικήν και πνευματικήν σφαίραν όλων των στρωμάτων της πραγματικότητας, όλα αυτά ποτέ δεν ήμπορούν να θέσουν βασανιστικά έρωτήματα περί του τρόπου συμβιβασμού μεταξύ του κακού, το όποϊον πλήττει άδιακρίτως όλα τα όντα, και της παντοδυναμίας και της δικαιοσύνης του Θεού. Το κακόν ή υφίσταται άρχηγόνως ως δευτέρα πραγματικότης ή αποτελεί μίαν από τās πολλές εξελικτικές διαδικασίας του κοσμικού και του ανθρωπίνου γίγνεσθαι.

Άλλά το πρόβλημα της θεοδικίας αναποτρέπτως εμφανίζεται βασανιστικών εις τον χώρον της βιβλικής και γενικώτερον της χριστιανικής ζωής. Έξ αυτού καταδεικνύεται το ιδιάζον κατά πάντα περιεχόμενον της χριστιανικής διδασκαλίας. Ο Θεός είναι δημιουργός εκ του μηδενός, διότι ακριβώς εις καμμίαν νομοτέλειαν και διαδικασίαν εξέλιξεως των στρωμάτων της πραγματικότητας δεν υπόκειται. Αυτός είναι ή αυτοζωή και το μοναδικόν αίτιον της κτίσεως. Έν προκειμένω ή εκ του μηδενός δημιουργία ανατρέπει έντελώς όλας τās ειδωλολατρικάς περί θεότητας, κόσμου και ζωής αντιλήψεις. Έτσι ή πρώτη και κοινή άπαίτησις του ανθρώπου αναδύεται άυθορμήτως και φυσικώς. Ο Θεός, ως κύριος των πάντων και κυρίαρχος και επί του κακού, δεν πρέπει να επιτρέπη την δυστυχίαν και την οδύνην των άθώων υπάρξεων, κατά ρητήν άπαίτησιν ακόμη και του πλέον στοιχειώδους κανόνος Δικαίου και ήθικης. Κατά συνέπειαν εις κανένα άλλο θρησκευτικόν περιβάλλον, το όποϊον δεν έχει να παρουσιάσῃ μίαν τοιαύτην πίστιν εις ένα αγαθόν και παντοδύναμον Θεόν, δεν είναι δυνατή ή προβολή της άπαιτήσεως αυτής. Άλλά ακριβώς εις το σημείον αυτό εύρίσκεται και ή δυσκολία και ή κατά τινα τρόπον λύσις του προβλήματος. Το πρώτον δε που επιβάλλεται να εξετασθῇ είναι ή όρθότης μιās τοιαύτης άπαιτήσεως ή αί προϋποθέσεις αυτής. Ο προβάλλων την έν λόγω άπαίτησιν κατ' άρχήν όρθώς αντιλαμβάνεται και αποδέχεται το μεγαλειόν και την κυριότητα του Θεού. Άλλά άμέσως ή όρθή αυτή αντίληψις έγκλωβίζεται εις ειδω-

λολατρικάς παραστάσεις. Άτονεί ή ολοκληρωμένη αντίληψις και συνάμα ή έμπειρία του χαρακτήρος της δημιουργικής ζωής του ανθρώπου, ή όποία επιβάλλεται από αυτό το γεγονός της εκ του μηδενός δημιουργίας και της πλήρους κυριότητος του Θεού. Η παντοδυναμία και ή δικαιοσύνη του Θεού εκλαμβάνονται υπό την φυσικήν και την νομικήν έννοιαν. Ός ο άνθρωπος έχει δυνάμεις με τās όποιās κυριαρχεί επί της φύσεως και της κοινωνικής ζωής, έτσι και ο Θεός κατέχων τοιαύτας φυσικάς και νομικάς δυνάμεις ήμπορεί να κυριαρχήσῃ αποτελεσματικώς και επί αυτού ακόμη του κακού. Καταδεικνύεται έν προκειμένω ότι, ένω γίνεται αποδεκτή ή απόλυτος κυριαρχία του Θεού υπεράνω εξαρτήσεων, ταυτίζεται κατά τινα τρόπον ή δύναμις της κυριαρχίας αυτής του Θεού με την αντίστοιχον δύναμιν της φυσικής και της κοινωνικής πραγματικότητας. Έτσι όμως ο Θεός καθίσταται ένα φυσικόν αντικείμενον ή ένα κοινωνικόν όν εις τās μέτρα της ανθρωπίνης ζωής. Παράλλήλως προς την τακτικήν αυτήν επικρατούν και έσφαλμένοι απόψεις περί θείων τιμωριών και του τρόπου διαπαιδαγωγήσεως του ανθρώπου υπό του Θεού. Και πάλιν επιβάλλεται να διευκρινισθῇ και να βιωθῇ από τον κάθε άνθρωπον το μυστήριο του καλού και του κακού εις τās πλαίσια της εκ του μηδενός δημιουργίας και της δημιουργικής ελευθερίας. Έσημειώθη εις προηγούμενον κεφάλαιον ότι το κακόν δεν στέλλεται ειδικώς δια τούς άμαρτωλούς, ως τούς θεωρεί ή μερίς των ύποκριτών δικαίων, αλλά διενεργείται ως μυστήριο εις όλόκληρον την δημιουργίαν, ή όποία τείνει εις τελειωτικήν ολοκλήρωσιν δια μέσου των εκρήξεων του μηδενός. Ο Χριστός, ως αναφέρεται εις το 13ον Κεφάλαιον του Κατά Λουκάν Ευαγγελίου, απέκλεισε τοιαύτας ειδικάς τιμωρίας και έπεσήμανε τον κίνδυνον καταστροφής όλων των άμετανοήτων. Όταν δε έλλείπη ή δημιουργική πορεία, ο άνθρωπος σκληρύνεται από το κακόν, ένω αντιθέτως άσκειται και κρατύνεται. Δια την δημιουργικήν ολοκλήρωσιν του ανθρώπου άπαιτείται το πέραςμα αυτού από το μηδέν. Αν μείνη εις την περιοχάν του, επέρχεται ή στασιμότης, ή σκληρυνσις και ή καταστροφή. Ο άνθρωπος λοιπόν δεν προστατεύεται κυριαρχικώς ή μηχανικώς από τον Θεόν εις την περιοχάν της προσωπικής του ελευθερίας και αυτοδημιουργίας. Άλλως δεν θα ήτο συνδημιουργός. Αν ήθελε να παραιτηθῇ από το δώρον αυτό, δεν θα υπέκειτο εις την άποτυχίαν και την οδύνην του κακού. Θα ήτο ένας λίθος ή μία μηχανή, ποτέ όμως συνδημιουργός.

Όταν λοιπόν ή παντοδυναμία και ή δικαιοσύνη του Θεού εκφύγουν της αποφαιτικής θεωρήσεως και ταυτισθούν με τās αναλόγους ανθρωπίνας έμπειρίας, παρερμηνευθῇ δε ο προσωρισμός του ανθρώπου υπό το πρίσμα της δημιουργίας, τότε ανακύπτει οδυνηρόν το πρόβλημα της θεοδικίας. Τουτό δε συμβαίνει, διότι υπεισέρχεται ειδωλολατρική αντίληψις, ή όποία έτσι συνυπάρχει με την όρθην περί Θεού και κόσμου βιβλικήν άποψιν. Η ειδωλολατρία δεν δημιουργεί τοιοῦτον πρόβλημα, τουλάχιστον υπό τον χαρακτήρα της θεοδικίας

πού εξετάζει ο Χριστιανισμός. "Όταν όμως ή ειδωλολατρία συμπορεύεται με την βιβλικήν περί Θεού έννοιαν, δημιουργείται όπωσδήποτε τὸ πρόβλημα λόγω τοῦ ασυμβιβάστου τῶν δύο απόψεων. Με άλλους λόγους, τὸ πρόβλημα ανακύπτει καθὼς γίνεται αποδεκτὸν ὅτι ὁ Θεὸς εἶναι δημιουργός, παντοδύναμος καὶ δίκαιος, συνάμα δὲ με τὴν ὀρθὴν αὐτὴν βιβλικήν ἀποψιν γίνεται ἐπίσης ἀποδεκτὸν, κατὰ ειδωλολατρικὸν τρόπον, ὅτι ἡ δύναμις τοῦ Θεοῦ ἔχει φυσικὴν καὶ νομικὴν ιδιότητα ὑπὸ τὸ ἀνθρώπινον πρίσμα. Ἡ παρὰ φύσιν αὐτὴ ἐμπλοκὴ δύο ασυμβιβάστων απόψεων ἔχει ὡς ἄμεσον συνέπειαν καὶ τὴν παρερμηνείαν τοῦ δημιουργικοῦ ρόλου τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὴν ὅλην δημιουργίαν. Τὸ κακὸν καὶ ἡ ἀπολύτρωση δὲν θεωροῦνται ὑπὸ τὸ πρίσμα τῆς ἐκ τοῦ μηδενὸς δημιουργίας καὶ τῆς δημιουργικῆς ἐλευθερίας, ἀλλὰ ὑπὸ τὴν φυσικὴν καὶ τὴν νομικὴν τάξιν. Ἔτσι ἐγείρεται ἡ ἀπαίτησις διὰ τὴν χορήγησιν ἀμοιβῶν, τὴν ἀπόκτησιν εὐδαιμονίας καὶ τὴν τιμωρίαν τῶν ἀδίκων, ἐνῶ θὰ ἔπρεπε νὰ γίνεται λόγος καὶ νὰ καταβάλλεται προσπάθεια διὰ τὴν δημιουργικὴν τελείωσιν διὰ μέσου τοῦ μηδενὸς καὶ τῆς ἄρσεως τῶν παραμορφωτικῶν δυνάμεων αὐτοῦ.

Ἐν προκειμένῳ ἡ Ἀγία Γραφή εἰς πολλὰς περιπτώσεις διορθώνει καὶ καταπολεμεῖ τὰς ἀναφωμένους ειδωλολατρικὰς περὶ Θεοῦ ἀντιλήψεις, αἱ ὁποῖαι ἐνσφηνούμεναι εἰς τὴν χριστιανικὴν ζωὴν δημιουργοῦν προβλήματα καὶ ἀδιέξοδα. Χαρακτηριστικὴ δὲ περίπτωσις διὰ τὸ πρόβλημα τῆς θεοδικίας εἶναι τὸ βιβλίον τοῦ Ἰωβ. Πέραν τῆς ἀπαράμιλλου λογοτεχνικῆς δυνάμεως τοῦ βιβλίου αὐτοῦ, τὸ θεολογικὸν περιεχόμενον τοῦ καταυγάζει τὸν ἀνθρώπινον προορισμὸν καὶ τὴν σχέσιν πρὸς τὸν Δημιουργόν του. Οἱ τρεῖς φίλοι τοῦ Ἰωβ παγιδεύονται εἰς τὸ νομικὸν πνεῦμα, θεωροῦντες τὸ κακὸν ὡς μέσον τιμωρίας διὰ τὰς ἀμαρτίας τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ παρέμβασις τοῦ Ἐλιοῦ, μολονότι προωθεῖ τὸ θέμα διὰ τῆς ἀποδοχῆς τοῦ παιδευτικοῦ ρόλου τοῦ κακοῦ, δὲν λύει καὶ αὐτὴ τὸ πρόβλημα. Ἡ κορύφωσις τοῦ δράματος μετὰ τὴν συγκλονιστικὴν θρησκευτικὴν λύσιν καὶ κάθαρσιν εὐρίσκεται εἰς τὸν διάλογον τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸν Ἰωβ. Δὲν ἀρκεῖ νὰ δεχθῶμεν τὴν παντοδυναμίαν, τὴν πανσοφίαν καὶ τὴν δικαιοσύνην τοῦ Θεοῦ· εἶναι ἀπαραίτητον νὰ ἔχωμεν πλήρη ἢ ἀρκετὴν θεογνωσίαν. Ὁ Θεὸς παριστάνεται ὡς ἀπρόσιτος κατὰ πάντα, διότι εἶναι κυρίαρχος μετὰ ῥιζικῶς διάφορον τρόπον ἀπὸ ὅ,τι εἶναι ὁ ἄνθρωπος κυρίαρχος ἐπὶ τῆς φυσικῆς καὶ τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητος. Αἱ ἀπαράμιλλοι εἰκόνες τῶν δύο λόγων τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸν Ἰωβ θέτουν τὸν ἀναγνώστην πρὸ μιᾶς ἀνεξιχνιάστου κατὰ πάντα ἀβύσσου. Ἡ κυριαρχία τοῦ Θεοῦ εἶναι δύναμις πού συντρίβει τὸ μηδὲν καὶ κάθε περιορισμὸν¹⁰. Ὁ Θεὸς δὲν ἔχει ὅρια, εἶναι ἀσύλληπτος καὶ ἀ-

κατάληπτος. Ὁ δὲ ἄνθρωπος εἶναι «γῆ καὶ σποδός¹¹». Ὁ θεόπνευστος συγγραφεὺς μετὰ τὴν ποιητικὴν αὐτὴν δημιουργίαν θέτει τὸν δάκτυλον εἰς τὸν τύπον τῆς ἐσωτάτης δομῆς τοῦ κόσμου καὶ τῆς ζωῆς. Καὶ ἐκεῖ, ἀπὸ τὸ μηδὲν, βλέπει νὰ ἐκρήγνυται τὸ παντοδύναμον μεγαλεῖον τοῦ Θεοῦ. Πῶς ἡμπορεῖ λοιπὸν νὰ ταυτισθῇ ὁ παντοδύναμος, πάνσοφος καὶ δίκαιος Θεὸς μετὰ ἓνα φυσικὸν ἀντικείμενον καὶ μίαν κοινωνικὴν πραγματικότητα, ὅπως τὸν θέλουν οἱ ειδωλολάτραι τῆς θεοδικίας; Ἀφοῦ δὲν γνωρίζεται ὁ Θεός, πῶς εἶναι δυνατὴ ἡ ἐξερεύνησις τοῦ χαρακτῆρος τῆς δυνάμεως καὶ τῆς δικαιοσύνης του; Πῶς ὁ ἄνθρωπος, ὡς «γῆ καὶ σποδός» καὶ κατὰ συνέπειαν δημιουργήμα ἐκ τοῦ μηδενός, ἡμπορεῖ νὰ ἀποδίδῃ εἰς τὸν Θεὸν ιδιότητας εἰλημμένας ἀπὸ τὴν φυσικὴν καὶ τὴν νομικὴν τάξιν; Τὸ βιβλίον τοῦ Ἰωβ μετὰ τὰς εἰκόνας τῶν λόγων τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸν Ἰωβ ἐγκαινιάζει ἀνεπανάληπτον τρόπον ἀποφατικῆς θεωρήσεως τοῦ Θεοῦ. Εἰς δὲ τὸ τέλος τοῦ δράματος καὶ μετὰ τὴν ψυχικὴν συντριβὴν τοῦ Ἰωβ ἐνώπιον τῆς ἀκαταλήπτου θείας δυνάμεως, ὁ Θεὸς ἐπιπλήττει τὸν Ἐλιοφάζ καὶ τοὺς δύο ἄλλους φίλους τοῦ Ἰωβ¹². Πρόκειται διὰ τὴν καταδίκην τοῦ νομικοῦ πνεύματος, τὸ ὁποῖον πολλάκις ἀνεπιτυχῶς καὶ ὑποκριτικῶς τίθεται ὡς βάσις διὰ τὴν ἐξήγησιν τοῦ προβλήματος τῆς θεοδικίας.

Ἡ θρησκευτικὴ λύσις τοῦ δράματος αὐτοῦ, ἡ ὁποία εἶναι συγκλονιστικὴ καὶ πειστικὴ, ἀργότερον ἀντικαθίσταται ἀπὸ τοὺς λογικῶς ἀψόγους συλλογισμοὺς τοῦ Leibniz, ὁ ὁποῖος καθιερώνει καὶ τὸν ὅρον θεοδικίας¹³. Συγκρινόμενῃ ἡ λύσις τοῦ βιβλίου τοῦ Ἰωβ πρὸς τὴν φιλοσοφικὴν ἀποψιν τοῦ Leibniz παρουσιάζεται ὁμολογουμένως κατὰ πολὺ ἐπιβλητικωτέρα καὶ μετὰ ἀσυνήθη ρωμαλεότητα. Ὁ φιλόσοφος τῆς θεοδικίας κινεῖται εἰς παγεροὺς καὶ γεωμετρικοὺς συλλογισμοὺς. Ἐκκινεῖ ἀπὸ τὴν προϋπόθεσιν ὅτι ὁ Θεὸς εἶναι ἀγαθός, παντοδύναμος καὶ πάνσοφος καὶ κατὰ συνέπειαν ὁ κόσμος αὐτὸς εἶναι ὁ ἄριστος τῶν δυνατῶν κόσμων¹⁴. Τὸ κακὸν εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς αὐθαιρέτου ἐκλογῆς τοῦ ἀνθρώπου καὶ ὁπωσδήποτε ἀποτελεῖ μίαν ἔλλειψιν εἰς τὴν ζωὴν αὐτοῦ¹⁵. Τὴν ἔλλειψιν αὐτὴν δημιουργεῖ ὁ ἴδιος ὁ ἄνθρωπος. Εἰς τὸ εἰδικὸν πρὸς τοῦτο σύγγραμμα τοῦ Leibniz, τὸ ὁποῖον ἐπιγράφει καὶ μετὰ τὸν ὅρον τῆς θεοδικίας, ματαίως ἀγωνίζεται κανεὶς νὰ ἴδῃ τὰς προϋποθέσεις καὶ τὰς προεκτάσεις τῆς βιβλικῆς καὶ τῆς πατερικῆς θεολογίας περὶ τῆς ἐκ τοῦ μηδενὸς δημι-

11. Ἰωβ 42, 5· «Διὸ ἐφύλισα ἐμαυτὸν καὶ ἐτάκην, ἤγημαι δὲ ἐμαυτὸν γῆν καὶ σποδόν».

12. Ἰωβ 42, 7· «Ἡμαρτες σὺ καὶ οἱ δύο φίλοι σου· οὐ γὰρ ἐλαλήσατε ἐνώπιόν μου ἀληθὲς οὐδέν».

13. Τὸν ὅρον αὐτὸν χρησιμοποιεῖ καὶ ὁ Kant. Σημαίνει δὲ κοινῶς τὴν δικαιοσύνην τοῦ Θεοῦ ἐναντι τοῦ προβλήματος τοῦ κακοῦ.

14. G.W. Leibniz, *Die Theodicee* (μεταφρ.), Leipzig 1879, σ. 102 κ. ἐ.

15. G.W. Leibniz, *Die Theodicee*, μνημ. ἔργ., σ. 184 - 231.

10. Ἰωβ 38,17· «Ἀνοίγονται δὲ σοι φόβῳ πύλαι θανάτου; Πύλωροί δὲ ἄδου ἰδόντες σε ἔπηξαν;» 38,28· «Τίς ἐστὶν ὑποστῆς πατῆρ; Τίς ἐστὶν ὁ τετονικῶς βώλους δρόσους;»

ουργίας και της δημιουργικής ελευθερίας. Διὰ τοῦτο, παρ' ὅλην τὴν κομψότητα καὶ τὴν τελειότητα τῶν συλλογισμῶν τοῦ βιβλίου, δὲν ἔμπορεῖ κανεὶς νὰ διίδῃ τὸ δραματικὸν βάθος τοῦ προβλήματος, τὸ ὁποῖον ἀποκτᾷ τοιοῦτον βάθος ἀπὸ τὴν ἀβυσσολογίαν δραματικότητος τῆς δημιουργίας. Ὁ Leibniz, ἴσως κατὰ ἀσυνείδητον ἀπομίμησιν, ἀκολουθεῖ τὸν πλατωνικὸν δρόμον, ὡς παρουσιάζεται εἰς τὸν Φαίδωνα. Εἰς μίαν σύγχυσιν καὶ ἀνησυχίαν κατὰ τὴν κρίσιν φάσιν διωχόμενος τοῦ διαλόγου αὐτοῦ περὶ ἀθανασίας τῆς ψυχῆς φαίνεται νὰ χάνεται ἡ ἐμπιστοσύνη τῶν ἀκροατῶν εἰς τὴν δύναμιν τῶν συλλογισμῶν τοῦ Σωκράτους. Τότε ὁ διδάσκαλος κάμνει μίαν παρέκβασιν καὶ προσπαθεῖ νὰ ἀποκαταστήσῃ τὴν ἐμπιστοσύνην εἰς τὸν λόγον. Ἔτσι προτρέπει τοὺς συνομιλητάς του νὰ εἶναι «φιλόλογοι» καὶ ὄχι «μισόλογοι»¹⁶. Ἐν προκειμένῳ ὁ Leibniz πιστεύει ὅτι ἡ ἀφοσίωσις εἰς τὸν λόγον καὶ τὴν ἀψογον διαδιασίαν τῶν συλλογισμῶν ἀνοίγει τὸν δρόμον πρὸς κατάκτησιν τῆς ἀληθείας. Τοῦτο ἀποτελεῖ ὡπωσδήποτε μίαν καλὴν ἀφετηρίαν καὶ ὀρθὴν προϋπόθεσιν, δὲν ἐγγίζει ὅμως τὴν περιοχὴν τῆς χριστιανικῆς σκέψεως καὶ ζωῆς. Πρέπει νὰ ἀποκατασταθῇ ἡ ἐμπιστοσύνη εἰς ὁλόκληρον τὴν ζωὴν, τὴν δημιουργικὴν τῆς πορείας καὶ τὴν δυνατότητα τῆς ελευθερίας. Ἀλλως ὑπάρχει κίνδυνος νὰ ἐγκλωβισθῇ ὁ ἄνθρωπος εἰς τὴν εἰδωλολατρίαν τοῦ λόγου καὶ τῶν συλλογισμῶν.

Ἐπειτα εἶναι ἀμφίβολον κατὰ πόσον οἱ συλλογισμοὶ ἔμπορουν νὰ ἐλευθερώσουν τὸν ἄνθρωπον ἀπὸ τὴν τυραννίαν τῶν εἰδωλολατρικῶν παρραστάσεων. Ἀλλωστε ἡ ὑποδούλωσις τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὴν φυσικὴν καὶ τὴν νομικὴν πραγματικότητα ἐξωθεῖ αὐτὸν εἰς τὴν προβολὴν τῆς ἀπικιτήσεως ἐκείνης περὶ θείας παντοδυναμίας καὶ δικαιοσύνης μετ' ἀλόγους κατὰ πάντα ἰσχυρισμοὺς καὶ συλλογισμούς. Κατ' αὐτοὺς ὁ Θεὸς πρέπει νὰ ἐνεργῇ εἰς τὰς ὀδυνηρὰς δοκιμασίας τῶν ἀνθρώπων, κατὰ τὰς ὁποίας πλήττονται ἀπὸ τὴν ἀσθένειαν, τὸν θάνατον καὶ τὴν ἀδικίαν, ὡς ἐπιδέξιός κατὰ πάντα ἰατρὸς καὶ ἀδέκαστος εἰσαγγελεύς. Οἱ ἐπαναστάται ἥρωες τοῦ Ντοστογιέφσκι (ὡς συμβαίνει καὶ εἰς τὸ ἔργον τοῦ A. Camus, *La peste*) θέτουν τὸ ὀδυνηρὸν καὶ ἀνυποχώρητον ἐρώτημα: διατί νὰ πεθαίνουν τὰ μικρά, ἄθωα παιδιά; Πῶς ἔμπορεῖ ὁ Θεός, ὡς παντοδύναμος καὶ συνάμα δίκαιος, νὰ ἐπιδοκιμάζῃ μίαν τοιαύτην κατάστασιν; Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν λογικὴν θεμελίωσιν τῶν παρομοίων ἀπαιτήσεων καὶ ἰσχυρισμῶν, ὑπάρχει καὶ ἡ ἐπαναστατικὴ διάθεσις καὶ ὁρμή, ἡ ὁποία, ὅσάκις καταλαμβάνει τὸν ἄνθρωπον, τὸν σκληρύνει καὶ τὸν καθιστᾷ ἀνυποχώρητον. Δὲν ἔμπορεῖ νὰ συγχωρήσῃ τὸν θάνατον καὶ τὴν ἀδικίαν. Εἰς τὰ βάθη τῆς ὑπαρξεως τοῦ ἐγείρεται ἐπανάστασις, ἡ ὁποία ἀποβλέπει εἰς τὴν ἀνατροπὴν κάθε τάξεως καὶ πρωτίστως τῆς πίστεως εἰς ἓνα σκληρὸν καὶ ἄδικον Θεόν, ὁ ὁποῖος οὔτε τοῦ ἱατροῦ οὔτε τοῦ εἰσαγγελέως τὸ ἔργον ἐνίοτε ἔμπορεῖ νὰ ἐπιτελέσῃ.

16. Πλάτωνος, *Φαίδ.* 89d.

Οἱ ἄψογοι καὶ σχολαστικοὶ συλλογισμοὶ δὲν εἶναι εἰς θέσιν νὰ βοηθήσουν τὴν ἐπαναστατημένην ἢ ἀνεπανορθώτως τραυματισμένην ψυχὴν. Ἀλλὰ ἡ ἐπανάστασις αὐτὴ κατ' ἀρχὴν εἶναι θετικὴ. Ἀνατρέπει μίαν εἰδωλολατρικὴν ἀποψιν περὶ Θεοῦ καὶ ἀπολυτρώσεως ἀπὸ τοῦ κακοῦ, κατὰ τὴν ὁποίαν πρέπει νὰ ὑπάρχῃ ἁρμονία καὶ ἰσορροπία εἰς τὴν σχέσιν τοῦ *do ut des*. Μετὰ τὴν ἐπανάστασιν καὶ τὴν ἐκθρόνισιν τοῦ εἰδωλολατρικοῦ Θεοῦ δὲν μένει τίποτε, ἀλλὰ ἀνοίγει ὁ δρόμος διὰ τὴν ἐνθρόνισιν ἐνὸς νέου Θεοῦ, τοῦ μόνου ἀληθινοῦ¹⁷. Εἶναι ὁ Θεὸς ποὺ δημιουργεῖ ἀπὸ τὸ μηδὲν πλάσματα κατ' εἰκόνα καὶ καθ' ὁμοίωσίν του. Οἱ ἄνθρωποι, ὡς τοιαῦτα πλάσματα, εἶναι συνδημιουργοὶ καὶ μετ' ὀδύνην θὰ περάσουν ἀπὸ τὴν ἀποτυχίαν καὶ τὸ μηδὲν κατὰ τὴν πορείαν τῆς δημιουργικῆς ελευθερίας. Ὁ Θεὸς εἶναι καταλυτὴς τοῦ δαιμονισμοῦ, ἀλλὰ ὄχι ὡς ἱατρὸς καὶ εἰσαγγελεύς. Καταλύει τὸ κακὸν μετ' τὴν δημιουργίαν, τὴν ὁποίαν ὁλοκληρώνει ὁ ἄνθρωπος κατόπιν τῆς μετοχῆς του εἰς αὐτήν. Ἡ συνεργασία αὐτὴ μεταξὺ Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου δὲν ἀποσκοπεῖ εἰς τὴν ἐξασφάλισιν εὐδαιμονίας, κατὰ τὰ φυσικὰ καὶ νομικὰ μέτρα, ἀλλὰ εἰς τὴν τελείωσιν. Ὁ δρόμος αὐτὸς εἶναι δύσκολος, ἀλλὰ ἔμπορεῖ ἐνδεχομένως νὰ ἀνακαλυφθῇ καὶ νὰ κατακτηθῇ ἀπὸ ἓνα ἐπαναστάτην κατὰ τῆς «χριστιανικῆς» ὑποκρισίας καὶ εἰδωλολατρίας.

Τὸ πρόβλημα τῆς θεοδικίας λοιπὸν πρέπει νὰ ἐνταχθῇ ὡς μία περίπτωσις εἰς τὸ ὅλον μυστήριον τῆς δημιουργίας. Ἀλλὰ τὴν δημιουργίαν, ὡς πρὸς τὴν φύσιν τῆς, τὸν προορισμὸν τῆς καὶ τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς, ἔμπορεῖ κανεὶς νὰ τὴν κατανοήσῃ μόνον μετ' τὴν ὀρθὴν ἐρμηνείαν τοῦ βιβλικοῦ καὶ πατερικοῦ πνεύματος. Ἡ δὲ θεοδικία ὡς πρόβλημα λαμβάνει διάφορον ὄψιν. Ἀπὸ θεοδικίαν ἔμπορεῖ νὰ γίνῃ σατανοδικία¹⁸. Ἀλλὰ ἐδῶ χρειάζεται ἀρκετὴ προσοχή. Ὁ Σατανᾶς καὶ αἱ δαιμονικαὶ δυνάμεις ἀποτελοῦν κυριαρχοῦν στοιχεῖον εἰς τὴν διδασκαλίαν περὶ ἀπολυτρώσεως ἀπὸ τοῦ κακοῦ. Ἐπειδὴ ὅμως, ὡς ἐσημειώθη καὶ προηγουμένως, ὕφίσταται οὕτως ἢ ἄλλως τὸ μυθικὸν ἀρχέτυπον, πρέπει νὰ γίνῃ ἀποειδωλοποιήσις αὐτοῦ. Ἀλλως ὁ Σατανᾶς θὰ ἐκληφθῇ μετ' ἐννοίαν εἰδωλολατρικὴν. Τὸν κίνδυνον αὐτὸν ἴσως δὲν τὸν ἀπέφυγαν οὔτε καὶ μεγάλα πνεύματα¹⁹. Ὁ Σατανᾶς ἐξελήφθη ὡς τιμωρὸν ὄργανον τοῦ Θεοῦ, ἐνῶ εἶναι, κατὰ τὴν διενέργειαν τοῦ μυστηρίου τῆς δημιουργίας καὶ τῆς ἀνομίας, ὁ τυραννικὸς κυρίαρχος ἐπὶ τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς, ὡς ἀρχηγὸς καὶ πρωτεργά-

17. Αἱ προϋποθέσεις φαίνονται μετ' ἀρκετὴν ἐνέργειαν εἰς τὸ θεατρικὸν ἔργον τοῦ Sartre, *Le Diable et le bon Dieu*, τὸ ὁποῖον ἄλλωστε ἔχει ἐμφανῆ τὴν ἐξάρτησιν ἀπὸ τὸν κόσμον τῶν ἡρώων τοῦ Ντοστογιέφσκι.

18. Ὁ ὅρος σατανοδικία δὲν χρησιμοποιεῖται μετ' τὴν ἐννοίαν τῆς δικαιοσύνης τοῦ Σατανᾶ ἀλλὰ τῆς καταδίκης αὐτοῦ καὶ γενικώτερον τοῦ δαιμονισμοῦ.

19. Ὡς εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ Λύγουστίνου. Ἡ σχετικὴ ἀποψὶς αὐτοῦ ἀνεπτύχθη εἰς προηγούμενον κεφάλαιον.

της τῆς ἀνταρσίας κατὰ τοῦ Θεοῦ, ἡ ὁποία δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ τάσις πρὸς ἰσοθειάν ἐξ αἰτίας τοῦ κινδύνου ἐνώπιον τῆς ἀβύσσου τοῦ μηδενός. Ὁ Σατανᾶς ἀρχίζει πρῶτος τὴν ψηλάφησιν τῶν θεμελίων τῆς ὑπάρξεως, ἡ ὁποία ἀναδύεται ἐκ τοῦ μηδενός καὶ πορεύεται πρὸς τὴν τελειωτικὴν τῆς θεμελίωσιν καὶ ρίζωσιν εἰς τὴν θείαν αὐτοζωὴν. Μὲ τὴν ἐκθεμελιωτικὴν δύναμιν τοῦ μηδενισμοῦ κρατεῖ αἰχμάλωτον τὸ ἀνθρώπινον γένος. Δὲν εἶναι τὸ τιμωρὸν ὄργανον τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ ὁ πρῶτος ἐφευρέτης τοῦ δαιμονισμοῦ καὶ ὁ μετέπειτα μέγας καὶ βασικὸς συνεργάτης τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὴν ἀνταρσίαν διὰ τὴν ἐκθεμελίωσιν τῆς ὑπάρξεως καὶ ἐπιστροφῆς αὐτῆς εἰς τὸ μηδέν. Τὸ ὅλον δὲ δράμα τῆς πτώσεως καὶ τῆς τελειώσεως εἶναι ἡ ἰδία ἡ δραματικὴ ἐξέλιξις τοῦ μυστηρίου τῆς δημιουργίας. Ἡ Θεοδικία κατὰ συνέπειαν ἡμπορεῖ ὑπὸ τὸ πρίσμα αὐτὸ νὰ ἀντιμετωπισθῇ ὡς σατανοδικία καὶ δαιμονοδικία. Ὁ Θεὸς συνεχῶς ζωοποιεῖ καὶ τελειώνει τὴν δημιουργίαν, αἱ δὲ δυνάμεις τοῦ δαιμονισμοῦ, κινούμεναι εἰς τὴν προσωπικὴν καὶ κοινωνικὴν περιοχὴν, τείνουν νὰ ἀποβάλλουν τὴν ζωοποιὸν χάριν, νὰ ἀντιστρατευθῶν αὐτὴν τὴν ζωὴν καὶ νὰ καθιερώσουν τὸ βασίλειον τῆς στατικότητος, τοῦ σκότους καὶ τοῦ μηδενός.

Ἐνώπιον τοῦ σκανδάλου, ποῦ προκαλοῦν ὁ θάνατος καὶ ἡ ἀδικία, ὁ ἄνθρωπος πρέπει νὰ γνωρίζῃ ὅτι δὲν ἐρρίφθῃ εἰς τὴν γῆν ἀπλῶς διὰ νὰ ζήσῃ εἰς εὐδαίμονα κατάστασιν, ἀλλὰ νὰ τελειώσῃ ἓνα ἔργον, τὸ ὁποῖον δὲν τελειώνεται, ἀν δὲν περάσῃ καὶ δὲν βυθισθῇ εἰς τὴν κάμινον τοῦ δαιμονικοῦ ἐωσφορισμοῦ. Μία τοιαύτη γνώσις ἢ συνειδητοποίησις ἀποτελεῖ ἔργον δυσκολώτατον καὶ συνάμα τὴν ἐπίτευξιν ἀληθινῆς θεογνωσίας, ἡ ὁποία ἀντικαθιστᾷ τὴν εἰδωλολατρικὴν. Τὸ ἔργον αὐτὸ ἡμπορεῖ νὰ ἐπιτελεσθῇ ἀπολύτως καὶ δημιουργικῶς ἀπὸ τὸν ἀπλοῦν Χριστιανὸν ἕως τὸν πλέον καλλιεργημένον ἀσκητὴν καὶ ἅγιον. Ἡ δημιουργικὴ πορεία εἶναι ἓνα κοινὸν τάλαντον, τὸ ὁποῖον ἀναπτύσσεται εἰς τὰ βάθη κάθε ψυχῆς μὲ ἀπλότητα, αὐθορμησίαν καὶ δυναμικότητα. Ἡ δὲ ζωὴ αὐτὴ δὲν ἔχει ἀνάγκην θεωρητικῶν ἐμπεδώσεων. Ἐτσι βλέπει κανεὶς ὁ Χριστιανισμὸς νὰ βιώνεται καὶ νὰ ἐκπροσωπῆται ἀπὸ ἓνα ἀνώνυμον στρατὸν ἡρώων καὶ δημιουργικῶν τύπων, ἀπλῶν καὶ ἀπολύτων κατὰ πάντα. Ὁ δὲ Χριστιανικὸς καὶ δημιουργικὸς τρόπος ζωῆς δὲν εἶναι μόνον ἡ μετοχὴ εἰς τὴν μυστηριακὴν χάριν τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλὰ καὶ ἡ διενέργεια τοῦ μυστηρίου αὐτῆς εἰς ὅλας τὰς πτυχὰς τῆς δημιουργικῆς ζωῆς. Πολλάκις ἡ περιχαράκωσις τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς καὶ ὁ ἐγκλωβισμὸς εἰς αὐτήν, χωρὶς ἀνοιγμα πρὸς ὁλόκληρον τὴν ζωὴν, ἀποτελοῦν τὰ τυπικὰ καὶ οὐσιώδη χαρακτηριστικὰ τῆς εἰδωλολατρίας. Εὐκόλος εἶναι μετὰ ταῦτα ἡ παραπλάνησις εἰς τὸν ὀλισθηρὸν δρόμον τῆς εἰδωλολατρικῆς θεοδικίας. Μόνον ὁ δημιουργικὸς ἄνθρωπος ἡμπορεῖ νὰ συλλάβῃ καὶ νὰ ζήσῃ ἐντόνως καὶ ἀποτελεσματικῶς τὴν εὐθύνην τῆς ἐλευθερίας ἐκείνης, ἡ ὁποία τελειώνει καὶ ἀναδεικνύει τὸ ἀνθρώπινον πρόσωπον. Ὁ Θεὸς εἶναι ὁ ἀπρόσιτος καὶ ἀκατάληπτος, ἀλλὰ συνάμα ὁ Δημιουργὸς μὲ τὸν ὁποῖον συνεργάζεται ὁ δημιουργικὸς ἄνθρωπος. Τὸ πρόβλημα τῆς θεοδι-

κίας καθίσταται πρόβλημα σατανοδικίας καὶ δαιμονοδικίας.

Πέραν αὐτῶν μία ὁλοκληρωμένη προσπάθεια δημιουργικῆς ζωῆς παρουσιάζει καρποὺς εἰς τὴν πράξιν καὶ κυρίως εἰς τὸν ἀγῶνα κατὰ τοῦ δαιμονισμοῦ. Τότε αἱ δαιμονικαὶ δυνάμεις ἐλέγχονται ἀπὸ τὴν ἀνυψουμένην δημιουργικὴν ζωὴν, τὸ δὲ πρόβλημα τῆς θεοδικίας καθίσταται ἄτονον. Ἀλλωστε καὶ εἰς τὸ προαναφερθὲν βιβλίον τοῦ Ἰώβ, ὅπως καὶ εἰς τὴν θριαμβευτικὴν ἀναστάσιμον ζωὴν τῆς Κ. Διαθήκης, ἡ φοβερὰ δύναμις τοῦ Σατανᾶ παρουσιάζεται ἀνίσχυρος καὶ αὐτοδιαλυομένη. Εἰς τὸ δράμα τοῦ Ἰώβ ὁ Σατανᾶς μόλις καὶ μετὰ βίας κυριαρχεῖ. Οἱ δὲ λόγοι τοῦ Θεοῦ παρέχουν τὴν συγκλονιστικὴν ἐκείνην εἰκόνα, ὅπου τὰ πάντα κυριαρχοῦνται ὑπὸ τῆς θείας δυνάμεως. Ὅπισθεν ὅλων χαίνει τὸ μηδέν, ἡ φθορὰ καὶ τὸ ἀνερμήνευτον τίποτε. Μὲ τὴν παρουσίαν τοῦ Θεοῦ τὰ πάντα ἀποκτοῦν ὑπόστασιν καὶ δύναμιν. Ὁ Σατανᾶς, ὡς μηδενιστικὸς παράγων, ἐξορίζεται ἀπὸ ὅλην τὴν ἐπικράτειαν τοῦ σύμπαντος. Εἶναι εἰς τὸ περιθώριον, ἐκεῖ ὅπου ἀναδύονται αἱ ἐκρήξεις τοῦ μηδενός. Ἡ Κ. Διαθήκη μὲ τὸ μήνυμα τῆς ἀναστάσεως καὶ ἐντὸς τῶν πλέον ὀδυνηρῶν συμπτωμάτων τοῦ σατανισμοῦ ἀνιδρύει καινὴν κτίσιν, καινὸν οὐρανόν, καινὴν γῆν, τὰ πάντα καινά. Ἡ ζωοποιὸς δύναμις τοῦ Δημιουργοῦ Θεοῦ καὶ ἡ δημιουργικὴ τελείωσις τοῦ ἀνθρώπου λύουν τὸ πρόβλημα τῆς εἰδωλολατρικῆς θεοδικίας.

3. Ἀστοχίαι τῆς Χριστιανικῆς ἀπολογητικῆς

Οἱ Χριστιανοὶ ἀπολογηταὶ τοῦ 19ου καὶ τῶν πρώτων δεκαετηρίδων τοῦ 20ου αἰῶνος κατὰ ἓνα μεγάλο ποσοστὸν, ἀμυνόμενοι ἐναντίον τῶν προσβολῶν κατὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἐπαγιδεύθησαν εἰς τὴν τακτικὴν τῶν ἀντιπάλων των. Δύο κυρίως ἦσαν τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς πολεμικῆς κατὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ, κυρίως δὲ κατὰ τῆς ὀργανωμένης Χριστιανοσύνης. Τὸ πνεῦμα τῆς φυσικῆς θρησκείας τῶν διαφωτιστῶν ἀφ' ἑνὸς καὶ ὁ ἐπιστημονισμὸς ἀφ' ἑτέρου ἀπετέλεσαν τὴν βάσιν τῶν κατηγοριῶν καὶ ἀντιπάλων κάθε θρησκείας καὶ περισσότερον τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ἀποτελεῖ δὲ ἄλλο θέμα τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ ἐν λόγῳ ἀντίπαλοι πολλάκις ἐξυπηρέτουν ὀργανωμένα συμφέροντα καὶ ἰδεολογικὰς μερίδας. Οἱ διαφωτισταὶ εἶχαν ἐντοπίσει τὴν γνησιότητα τῆς θρησκευτικότητος εἰς τὴν φύσιν καὶ τὸν λόγον, ἀντετάχθησαν δὲ σφοδρῶς ἐναντίον τῶν ἱστορικῶν καὶ ὀργανωμένων θρησκειῶν. Ἡ ἐρμηνεία τοῦ κακοῦ δι' αὐτοὺς ἦτο μᾶλλον ἀπλὴ καὶ φυσικὴ. Κατὰ βάσιν, συμφώνως πρὸς τὰς θέσεις τῶν διαφωτιστῶν, ἡ ἀνθρωπίνη φύσις εἶναι καλὴ, μία δὲ ὀρθὴ ἀγωγὴ καὶ ὀργάνωσις ἀνέτων ὄρων ἀναπτύξεως τοῦ ἀνθρώπου ἡμποροῦν νὰ ἐξασφαλίσουν ἰδανικὰς προϋποθέσεις διὰ τὴν ἐκδήλωσιν τῆς καλῆς αὐτῆς φύσεως. Ὁ Θεὸς εἶναι προσεγγιστὸς εἰς τὸν λόγον καὶ τὴν ζωὴν τοῦ ἀνθρώπου, χωρὶς τὴν μεσολάβησιν τῶν ὀργανωμένων θρησκειῶν, αἱ ὁποῖαι κατεδυνάστευσαν τὴν γνησίαν θρησκευτικότη-

τα. "Όταν κανείς αναγινώσκη τοὺς Διαλόγους τοῦ Voltaire, λόγου χάριν, βλέπει τὴν μεγάλην καὶ αὐτονόητον ἐμπιστοσύνην του εἰς τὴν λογικὴν, ἡ ὁποία συλλαμβάνει ἀνέτως τὴν ὑπάρξιν τοῦ Θεοῦ. "Ετσι αἱ λογικαὶ ἀποδείξεις ἡ αἱ ἐνδείξεις περὶ ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ θεωροῦνται τὸ σπουδαιότερον κεφάλαιον τῆς θρησκευτικῆς καὶ φιλοσοφικῆς γνώσεως. Παρὰ τὴν ἐκδηλώνεται μία καταφανὴς ἐχθρική στάσις πρὸς τὴν ὀργανωμένην Ἐκκλησίαν τῆς Δύσεως²⁰. Ἐξ ἄλλου τὸ θετικὸν πνεῦμα τῶν ἐπιστημῶν ἀπετέλει πρόσφορον ἔδαφος διὰ τὴν ἀνδρῶσιν τοιούτων ἐχθρῶν κατὰ τῆς ὀργανωμένης θρησκείας τάσεων. Τὰ πορίσματα δὲ τῶν ἐπιστημῶν, εἰς τὴν περιοχὴν τῆς φυσικῆς, τῆς ἱστορίας, τῆς ἀρχαιολογίας καὶ τῆς θρησκευτολογίας, ἐθεωρήθησαν, ὡς μὴ ὠφελε, ἱκανὰ νὰ κλονίσουν τὰς ἀληθείας τῆς Ἀγίας Γραφῆς. Κατὰ τινὰ τρόπον ἡ Ἀγία Γραφή ἐξεληφθῇ παραδόξως ὡς βιβλίον ἐπιστημονικὸν καὶ συνάμα θρησκευτικόν.

Πρώτη ἐπίπτωσης εἰς τὴν ἐν πολλοῖς ἀπροετοίμαστον χριστιανικὴν Δύσιν ὑπῆρξεν ὁ πανικός. Ἰσως τοῦτο ἦτο ἐνδεικτικὸν τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ χριστιανικὴ ζωὴ καθ' ἑαυτὴν διήρχετο κρίσιν καὶ ἐστερεῖτο τοῦ οὐσιαστικοῦ της βάθους. Καὶ πάλιν δὲν πρόκειται νὰ γίνῃ νύξις, παρ' ὅλον τὸ ἐνδιαφέρον, τῶν πολιτικῶν, πολιτιστικῶν καὶ κοινωνικῶν ἀνακατατάξεων καὶ ἀναστατώσεων, αἱ ὁποῖαι ὁπωσδήποτε ἐδοκίμαζαν σκληρῶς τὴν τότε χριστιανικὴν ζωὴν καὶ τὴν χριστιανικὴν διάνοησιν. Ἡ ἐποχὴ ἐκείνη δὲν ἦτο κατάλληλος δι' ἄσκησιν διωγμοῦ κατὰ τῆς ἐλευθερίας τῆς κήψεως καὶ τῆς ἐπιστήμης. Ἐτσι τὴν τάσιν πρὸς διωγμὸν τῶν ἀντιπάλων τῆς χριστιανικῆς πίστεως ἀντικατέστησεν ὁ πανικός. Ἡ θεολογία, καὶ κυρίως ἡ προτεσταντικὴ, ἀνέλαβε νὰ ἀπαντήσῃ καὶ νὰ προσαρμολογήσῃ εἰς τὸ κρατοῦν κλίμα. Ἐτσι συνετελέσθη εὐκόλως καὶ ἀνεπαίσθητως ἡ παγίδευσις. Ἡ θεολογία ἔπρεπε νὰ δεχθῇ ὀρθὰς τὰς ἀπόψεις τῶν διαφωτιστῶν περὶ καλῆς φύσεως καὶ λόγου, ἀλλὰ θὰ ἀνεζήτει τὰ αὐτὰ στοιχεῖα εἰς τὴν χριστιανικὴν ἀποκάλυψιν. Ἐτσι διεμορφώθη ἡ φυσικὴ θεολογία τῶν προτεσταντῶν καὶ συγχρόνως ἡ ἀπολογητικὴ, ἡ ὁποία ἐτόνιζεν εἰς τὸ ἐπακρον τὸν καλὸν καὶ λογικὸν ἄνθρωπον, δυνάμενον νὰ κατανοήσῃ τὰ περὶ ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ, τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς καὶ τῆς ἀναγκαιότητος τῆς χριστιανικῆς ἠθικῆς. Ἐγένετο ἐπίσης δεκτὸν φανερῶς ἡ λεληθότως ὅτι ἐπιστημονικὰ πορίσματα ἡμποροῦν νὰ στηρίζουν τὸ περιεχόμενον τῆς Ἀγίας Γραφῆς καὶ τῆς θεολογίας, ἐφ' ὅσον τοιαῦτα ἐπιχειρήματα ἡμποροῦν νὰ τὸ κλονίσουν. Ἐτσι ἐγινε φρενήρης δρόμος συλλογῆς ὀρθῶν ἐπιστημονικῶν ἀπόψεων, καὶ ὅχι ἐχθρῶν γνώμων ἐπιστημῶν, θρησκευτολογικῶν παρὰ τῶν ἀρχαιολογικῶν δεδομένων

20. Βλ. ἐνδεικτικῶς Voltaire, *Dialogues et anectodes philosophiques*, Paris 1955, σ. 138 - 139: «Je crois une cause admirable quand je vois des effets admirables. Dieu me garde de ressembler à ce fôu qui disait qu' une horloge ne prouve point un horloger, qu' une maison ne prouve point un architecte...». «Jésus n'a institué ni les bénédictins, ni les prémontrés, ni les jésuites».

καὶ ἄλλων πορισμάτων, ὥστε νὰ ἀποκρουσθῶν τὰ δυσμενῆ καὶ ἐχθρικά πορίσματα²¹.

21. Καὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα ἄλλωστε εἶναι γνωστὰ αἱ ἀπολογητικαὶ κατευθύνσεις καὶ κυρίως ἡ τακτικὴ ἐκείνη, κατὰ τὴν ὁποίαν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον οἱ ἀπολογηταὶ συνεμάχουν μὲ ὀρισμένους ἐπιστήμονας μὴ συμφωνοῦντας, λόγου χάριν, πρὸς τὴν θεωρίαν τῆς ἐξελίξεως καὶ ἀπεκάλουν ἡ ἐθεώρουν γενικῶς τοὺς «ἀθέτους» ἐπιστήμονας ὡς ψευδοεπιστήμονας. Παρὰ τὴν ἐκτετατὴν προσπάθειαν συλλογῆς εὐνοϊκῶν πορισμάτων καὶ προσαρμογῆς αὐτῶν εἰς τὰ βιβλικά δεδομένα. Τοῦτο ὅμως γενόμενον μὲ πανικὸν καὶ συνάμα μὲ καχυποψίαν πρὸς τὴν «ψευδοεπιστήμην» ἀπετέλει δεινὴν παγίδευσιν εἰς τὸν τεχνιτὸν καὶ ὑπαγορευόμενον ἀπὸ ποικίλων κοινωνικῶν λόγων πόλεμον μεταξὺ ἐπιστήμης καὶ θρησκείας ἡ καλότερον μεταξὺ ἐπιστημῶν καὶ θεολόγων. Ἡ τακτικὴ αὕτη, ὡς ἀντιλαμβάνεται κανεὶς ἀμέσως, εἶναι ἐσφαλμένη κατὰ πάντα. Διότι αἱ ἐπιστημονικαὶ γνώσεις καὶ ἡ θεολογία ἡμποροῦν νὰ συνυπάρχουν συναδελφωμένοι, ἂν δὲν ὑφίσταται ἡ ἐξ ἄλλων λόγων ἐντασις. Πολλοὶ πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, ὡς ὁ Μ. Βασίλειος καὶ ὁ Ἰωάννης Δαμασκηνὸς λόγου χάριν, ἀνέτως κατὰ τὴν συνήθειαν ἄλλωστε τῆς ἐποχῆς τῶν ἀσχολοῦνται μὲ τὴν ἐπιστήμην καὶ τὴν θεολογίαν χωρὶς νὰ στηρίζουν τὰς θεολογικὰς γνώσεις ἐπὶ τῶν ἐπιστημονικῶν ἡ καὶ ἀντιστρόφως τὰς ἐπιστημονικὰς ἐπὶ τῶν θεολογικῶν. Ἡ θεοπνευστία ἄλλωστε τῆς Ἀγίας Γραφῆς δὲν ἀναφέρεται εἰς ἐπιστημονικὰς ἀληθείας. Ἀντίθετος ἀποψις πρέπει νὰ εἶναι ἀδιανόητος. Ἡ Ἀγία Γραφή ἔχει στοιχεῖα συμφωνοῦντα μὲ πορίσματα τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, τῆς ἱστορίας, τῆς ἀρχαιολογίας, τῆς θρησκευτολογίας κ. ἄ. Ἀλλὰ δὲν εἶναι ἐπιστημονικὸν σύγγραμμα οὔτε ἔχει θεοπνευστοὺς ἐπιστημονικὰς ἀληθείας. Ἐτσι δὲν εἶναι ἀπαραίτητον αἱ ἐπιστημονικαὶ κατακτήσεις, αἱ ὁποῖαι ἄλλωστε κάθε τόσον καὶ ἀναθεωροῦνται ἐν πολλοῖς, νὰ συμφωνοῦν μὲ τὰ ἐπιστημονικὰ στοιχεῖα τῆς Ἀγίας Γραφῆς. Ἐπειτα, ἐφ' ὅσον καθορισθῶν τὰ ὅρια καὶ τῶν δύο περιοχῶν, ἡμποροῦν αἱ ἐπιστημονικαὶ καὶ θεολογικαὶ γνώσεις νὰ συνυπάρχουν συναδελφωμένοι. Ἡ δὲ ἀπολογητικὴ πρέπει νὰ ἐπισημαίνῃ τὰ ἀκρίβη κίνητρα τῆς συγκρούσεως πίστεως καὶ γνώσεως. Πάντως τὸ δεσπόζον εἰς τὴν Ἀγίαν Γραφήν εἶναι τὸ θεόπνευστον περιεχόμενον τῆς πίστεως. Καμμία ἐπιστημονικὴ θεωρία ἡ ἀλήθεια δὲν ἐρχεται εἰς σύγκρουσιν πρὸς αὐτό. Πολλοί, λόγου χάριν, ἀπολογηταὶ χρησιμοποιοῦν τὸ ἐπιχείρημα τοῦ ἀδυνάτου παραγωγῆς ζωῆς ἀπὸ τὴν ἀνόργανον ὕλην πρὸς ἀπόδειξιν τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ, ὑπονοοῦντες ὁπωσδήποτε ὅτι, ἂν συμβῇ τὸ ἀντίθετον, πρέπει νὰ κλονισθῇ τὸ οἰκοδόμημα τῆς πίστεως. Ποῖος ὅμως καὶ βάσει ποίων πορισμάτων καὶ πληροφοριῶν ἔπεισε τοὺς ἐν λόγῳ ἀπολογητὰς ὅτι ὁ Θεὸς δὲν ἐνέβαλε τὰς δημιουργικὰς δυνατότητας τῆς ζωῆς μέσα εἰς τὴν ἀνόργανον ὕλην; Καὶ μόνον τὸ παράδειγμα αὐτὸ δεικνύει πόσον προχειρολόγος καὶ πανικόβλητος ὑπῆρξεν ἡ παγιδευμένη χριστιανικὴ ἀπολογητικὴ. Ἀπουσίαζε λοιπὸν πλήρως ἡ σαφὴς γνώσις τῶν ὁρίων τῆς γνώσεως καὶ τοῦ περιεχομένου τῆς πίστεως. Ἡ δὲ προσαρμογὴ τοῦ περιεχομένου αὐτοῦ κατὰ τὴν διδασκαλίαν εἶναι νοητὴ, ἀλλὰ ὡς ἀνάπτυξις αὐτοῦ μὲ τὸν τρόπον τοῦ σκέπτεσθαι καὶ τὸ γλωσσικὸν ἔνδυμα τοῦ ἐκάστοτε περιβάλλοντος. Αὐτὴν ἄλλωστε τὴν κληρονομίαν ἔδωσαν οἱ πατέρες τῆς Ἐκκλησίας. Αὐτοὶ δὲ εἶναι ὁ ὀρθὸς τρόπος ἀπολογητικῆς. Ἀλλὰ, πρὸς ἕρσιν κάθε παρεξηγήσεως, ὅλα αὐτὰ δὲν σημαίνουν ὅτι εἶναι περὶ τὴν ἐνασχόλησιν μὲ τὰ ἐπιστημονικὰ δεδομένα τῆς Ἀγίας Γραφῆς. Θὰ ἦτο δὲ εὐχὴς ἔργον (ἂν ποτὲ τοῦτο ἐσυνειδητοποιεῖτο ἀρκετὰ) ἡ διδασκαλία τῶν θρησκευτικῶν μαθημάτων νὰ ἐπιμένῃ εἰς τὴν ἐπιστημονικὴν ἀνάπτυξιν (κατὰ τὰς δυνατότητας βεβαίως τῶν μαθητῶν) φυσικῶν, ἱστορικῶν ἀρχαιολογικῶν καὶ θρησκευτολογικῶν θεμάτων. Λίαν περιέργως καὶ κακῶς τὸ θρησκευτικὸν μάθημα δὲν τὸ θέλουν μερικοὶ ὡς δυνάμενον νὰ παράσχῃ γνώσεις, ἐνὼ

Ἡ παγίδευσις αὐτὴ λοιπὸν εἶχεν ὡς ἀποτέλεσμα νὰ μὴ γίνεταί οὐσιαστική ἀνάπτυξις τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας καὶ τὸ σπουδαιότερον παρεμείσθη ἡ θεολογία ὡς ἐρμηνεία τῆς διδασκαλίας αὐτῆς. Περί τοῦ κακοῦ σπανίως ἐγίνετο λόγος, οὔτε κατὰ συνέπειαν περὶ τῆς ἀπολυτρώσεως καὶ τοῦ δημιουργικοῦ προορισμοῦ τοῦ ἀνθρώπου. Ἐνίοτε μόνον ἐγίνετο παρεμβολὴ τοιούτων ἀπόψεων καὶ εἰς τὰς περισσοτέρας τῶν ἐν λόγῳ περιπτώσεων τοῦτο συνέβαιεν ἐντελῶς τυχαίως²². Τὸ πρόβλημα ὅμως τοῦ κακοῦ καὶ ἡ λύσις ἐνὸς τοιούτου προβλήματος ἀποτελοῦν τὴν μόνην καὶ μοναδικήν, θὰ ἔλεγε κανεὶς, αἰτίαν ἀντιστρατεύσεως πρὸς τὴν χριστιανικὴν διδασκαλίαν. Διότι τὸ ἄλυτον τοῦ προβλήματος αὐτοῦ δὲν σημαίνει θεωρητικὴν ἀστοχίαν ἢ ἀποτυχίαν ἀντιμετωπίσεώς του, ἀλλὰ ἀτροφίαν δημιουργικῆς ζωῆς εἰς τὴν προσωπικὴν καὶ κοινωνικὴν σφαῖραν. Πολλοὶ πλανῶνται πιστεύοντες ὅτι ὁ μεταφυσικὸς κόσμος, ὡς ἀπρόσιτος καὶ ἀσυμβίβαστος κατὰ τινὰ τρόπον πρὸς τὸν λόγον καὶ τὰ ἐπιστημονικὰ πορίσματα, ἀποτελεῖ σκάνδαλον διὰ τοὺς χειραφετημένους ἀνθρώπους τῆς ἐποχῆς μας. Τοῦτο ὅπωςδὴποτε εἶναι ἀναληθές καὶ παραπλανητικόν. Ἡ ἄγνοια καὶ μὴ δημιουργικὴ ζωὴ δὲν ἔμπορὲ νὰ κατανοήσῃ τὴν μεταφυσικήν, ἀλλὰ ποτὲ δὲν τὴν θεωρεῖ ὡς σκάνδαλον. Τούναντίον ἡ ἐποχὴ μας ρέπει περισσότερον εἰς μεταφυσικὰς ἀναζητήσεις κάθε ποικιλίας καὶ μάλιστα μὲ τὴν ἡγερμένην εἰλικρίνειαν, τὴν ὁποίαν δὲν εἶχαν ἄλλαι προγενέστεραι ἐποχαί. Τὸ σκάνδαλον προέρχεται ἀπὸ τὴν ἔλλειψιν σοβαρότητος, ἡ ὁποία ἐνίοτε παρατηρεῖται εἰς ἐκπροσώπους τῆς θρησκείας, τὴν ἔλλειψιν εἰλικρινείας καὶ γενικώτερον ἀπὸ τὸ παράλογον καὶ ὑποκριτικὸν στοιχεῖον εἰς τὰς κοινωνικὰς σχέσεις καὶ ὅπωςδὴποτε ἀπὸ τὴν κυριαρχοῦσαν ἀδικίαν. Κατὰ συνέπειαν, τὸ κακὸν εἶναι ἐκεῖνο

τὸ θεωροῦν ἀπαραίτητον νὰ ὑπάρχῃ εἰς τὸ σχολεῖον καὶ μάλιστα νὰ βαθμολογῆται. Αἱ ἐπιστημονικαὶ αὐταὶ γνώσεις, ἐκλαικευμένης μορφῆς, ὅχι μόνον δὲν θὰ βλάπτουν τοὺς μαθητάς, ἀλλὰ θὰ τοὺς ἐντάσσουν εἰς τὸν βιβλικὸν καὶ τὸν θεολογικὸν κόσμον. Ἀρκεῖ μόνον νὰ μὴ γίνεταί ἀπολογητικὴ τῆς γνώσεως καὶ κακῆς τακτικῆς.

22. Ἐδῶ περιοριζόμεθα νὰ ἀναφέρωμεν μόνον ὠρισμένας ἀπολογητικὰς μελέτας, γραμμένας εἰς τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν. Αἱ μελέται αὐταὶ ἔχουν, κατὰ τὴν γνώμην μας, ὅλα τὰ ἀνωτέρω προαναφερθέντα ἐλαττώματα. Ἰω. Σκαλτσούνη, *Θρησκεία καὶ ἐπιστήμη*, Τεργέστη 1884. *Περὶ γενέσεως τοῦ ἀνθρώπου, ἁρμονία Χριστιανισμοῦ καὶ ἐπιστήμης*, Ἀθῆναι 1893. Γρηγορίου Παπαμιχαήλ, *Ἀπολογητικὴ*, Ἀθῆναι 1928. *Ἡ οὐσία καὶ τὸ βάθος τοῦ Χριστιανισμοῦ*, Ἀθῆναι 1937. *Ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς ὡς ἱστορικὸν πρόσωπον*, Ἀθῆναι 1937. *Ἐκδόσεις περιοδικοῦ Ἀκτίνες, Διακήρυξις τῆς Χριστιανικῆς Ἐνώσεως ἐπιστημόνων*, Ἀθῆναι 1946. *Εὐαγγέλιον Θεοδώρου, Ἱστορία τοῦ Χριστιανικοῦ πολιτισμοῦ*, Ἀθῆναι 1950. *Ἡ χριστιανικὴ κοσμοθεωρία*, Ἀθῆναι 1952. *Κριτικὴ εἰσαγωγή εἰς τὸ ζήτημα σχέσεων θρησκείας καὶ γνώσεως*, Ἀθῆναι 1955. *Ἡ φιλοσοφία τῆς θρησκείας τοῦ Karl Jaspers* (Ἀνάτυπον ἐκ τῆς Ἐπιστημονικῆς Ἐπετηρίδος τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς Θεσσαλονίκης), Θεσσαλονίκη 1963. Παναγιώτου Τρεμπέλα, *Μυστηριακαὶ θρησκείαι καὶ Χριστιανισμός*, Ἀθῆναι 1932. *Ὁ Ἰησοῦς ἀπὸ Ναζαρέτ*, Ἀθῆναι 1940. *Ἀπολογητικαὶ μελέται*, τόμ. Α', Ἀθῆναι 1965. *Ἀπολογητικαὶ μελέται*, τόμ. Β', Ἀθῆναι 1969.

ποῦ σκληρύνει καὶ σκανδαλίζει τοὺς ἀνθρώπους καὶ ὅχι, ὡς ἀνεκάλυψαν οἱ σύγχρονοι Χριστιανοὶ ἀπολογηταί, παγιδευθέντες εἰς τὴν μέθοδον καὶ τὴν τακτικὴν τῶν ἀντιπάλων των, ἢ φθοροποιὸς ἐπίδρασις τοῦ θετικοῦ πνεύματος. Ἐτσι κατὰ ἀτυχὴ ἐνέργειαν προσεπάθησαν νὰ «λογικοποιήσουν» τὸ μυστήριον ἢ νὰ ἀποδείξουν ὅτι παραλλήλως πρὸς τὴν μυστηριακὴν διάστασιν ὑφίσταται καὶ ἡ λογικὴ μὲ ὅλα τὰ δικαιώματά της ἐπὶ τῆς θρησκείας. Διὰ τοῦτο ἐχρησιμοποιοῦν τὰ ἐπιχειρήματα ἄλλοτε ἐκ τῆς μυστηριακῆς δομῆς τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ ἄλλοτε ἐκ τῆς λογικῆς ἐνίοτε δὲ χωρὶς συνοχὴν καὶ συνέπειαν. Πολλάκις εἰς τὰ ἐπιχειρήματα τῶν ἐν λόγῳ ἀπολογητῶν ἔμπορὲ κανεὶς νὰ ἐντοπίσῃ ἐιρωνείας χαμηλῆς ποιότητος, κατὰ τὰς ὁποίας οἱ ἄθεοι παραλογίζονται, ἀγνοοῦν τὴν λογικὴν καὶ τοὺς νόμους τῆς καὶ διαπράττουν συλλογιστικὰ σφάλματα, μεταβαίνοντες εἰς ἕτερον γένος! Ἐτσι ἡ ἀθεΐα ἀρνεῖται κατὰ βάσιν τὴν λογικότητα τῆς πίστεως! Ἡ ἀφροσύνη τοῦ ἀθέου ὅμως, κατὰ τὴν ῥῆσιν τῆς Ἀγίας Γραφῆς, δὲν ἀποτελεῖ ἀπόλειαν τῆς κοινῆς καὶ γεωμετρικῆς λογικῆς, ἀλλὰ τὴν νέκρωσιν τῆς εὐσεβείας καὶ τῆς θρησκευτικῆς ζωῆς καθόλου. Πρόκειται διὰ τοὺς λόγους καὶ τὴν συμπεριφορὰν ἐκτὸς τῆς ζωῆς ποῦ διανύεται κατὰ τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ.

Ἐτσι δὲν εἶναι παράδοξον τὸ γεγονὸς ὅτι πρῶτοι εἰς τὴν λαίλαπα τῆς φυσικῆς θρησκείας τῶν διαφωτιστῶν καὶ εἰς τὴν κυριαρχίαν τοῦ ἀκράτου ἐπιστημονισμοῦ ἀντέδρασαν οἱ Χριστιανοὶ καὶ οἱ μηδενισταὶ ὑπαρξισταί, ἐνῶ ἡ θεολογία ἠκολούθησε δευτέρα, ἀφοῦ ἔκαμε τὴν παρουσίαν της μὲ ὠρισμένους ἐκπροσώπους. Πεζογράφοι καὶ θεατρικοὶ συγγραφεῖς, ἀνασύραντες τὰ ρωμαλεὰ ἐπιχειρήματα τῶν μηδενιστῶν ἡρώων τοῦ Ντοστογιέφσκι, παρουσίασαν εἰς τὰ ἐκπληκτὰ μάτια τῆς χριστιανικῆς διανοήσεως τὸ πρόβλημα τοῦ κακοῦ ὑπὸ τὸ χριστιανικὸν βάθος. Χριστιανικὴ ἀπολογητικὴ, προερχομένη ἀπὸ ἀκαδημαϊκοὺς κύκλους θεολόγων καὶ δυναμένη νὰ ἀκολουθήσῃ τὰς ἐξελίξεις αὐτάς, μόλις καὶ μετὰ βίας εἶναι δυνατόν νὰ ἐντοπισθῇ εἰς ὠρισμένας περιπτώσεις²³. Πρέπει βεβαίως νὰ τονισθῇ ἰσχυρῶς τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ θεολογία εἰς τὴν Δύσιν καὶ τὴν Ἀνατολὴν ποτὲ δὲν πορεύεται χωρὶς προηγούμενην προετοιμασίαν καὶ

23. Ἐκ τῶν παλαιότερων παρ' ἡμῖν θεολόγων ὁ Νικόλαος Λούβαρις ἔμπορὲ νὰ θεωρηθῇ ὡς ἀσκήσας ἀπολογητικὸν ἔργον μὲ ὀρθὴν μέθοδον, μολοντί, ὡς βαθὺς θεολόγος, θὰ ἔπρεπε νὰ δώσῃ περισσοτέραν ἐμφασιν εἰς τὴν θεολογίαν. Ὑπάρχουν βεβαίως καὶ νεώτεροι, οἱ ὁποῖοι ἔμπορουν νὰ δημιουργήσουν γεφύρας πρὸς τὴν διάνοησιν. Πάντως ἡ ἀποτυχημένη ἀπολογητικὴ ἀνακαλεῖ εἰς τὴν μνήμην τοῦ καθενὸς τοὺς καυστικούς ἀλλὰ ἀρκοῦντως ἀληθεῖς λόγους τοῦ Ἑλληνοῦ διαφωτιστοῦ Ἐμμανουὴλ Ροῖδου· «Ὅτε ὁ Θεοτοῦμπης ἡσυχολεῖτο πρὸ τινων ἐτῶν περὶ τὴν θεολογίαν, ὑπέκειτο εἰς τὸ ἐξῆς ψυχολογικὸν φαινόμενον· ὁσάκις ἀνεγίνωσκεν ἀπολογητὴν τινὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ ἡσθάνετο τὰς θρησκευτικὰς αὐτοῦ πεποιθήσεις κλονουμένας, ὁσάκις πάλιν ἐλάμβανεν ἀνὰ χεῖρας Λουκιανὸν τινὰ ἢ Βολταῖρον, ἀπεστρέφετο τὴν ἀσέβειαν καὶ ἐγίνετο καλὸς Χριστιανός». Βλ. Ἐμμανουὴλ Ροῖδου. *Τὰ πάντα*, τόμ. Β', Ἀθῆναι 1955, σ. 656.

περισυλλογήν. Ἐσημειώθη ἄνωτέρω ὅτι τὰ νέα δεδομένα ἐπροξένησαν πανικόν, ἡ δὲ θεολογικὴ σκέψις ἔπρεπε νὰ προχωρήσῃ μὲ ἀρκετὴν σύνεσιν. Παραλλήλως ἦτο ἐπιβεβλημένον οἱ θεολόγοι νὰ ἀναβαπτισθοῦν εἰς τὴν ἐμπειρίαν τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς. Τὰ σφάλματα τοῦ παρελθόντος ἀποτελοῦν κατὰ τινὰ τρόπον κεφάλαιον διὰ τὸν ἐμπλουτισμὸν τῆς θεολογικῆς πείρας τῶν νεωτέρων.

Πολλὰ δὲ ἡμπορεῖ νὰ διδαχθῇ ἡ χριστιανικὴ ἀπολογητικὴ τῆς συγχρόνου ἐποχῆς ἀπὸ τοὺς ἀπολογητὰς τοῦ δευτέρου αἰῶνος, οἱ ὅποιοι ἀντιμετώπισαν μὲ θαυμασίαν προσαρμοστικὴν καὶ πολεμικὴν δύναμιν τὸ τότε ἐχθρικὸν περιβάλλον, εἰς τὴν περιοχὴν τῆς πολιτικῆς, πολιτιστικῆς καὶ οἰκουμενικῆς ζωῆς. Οἱ ἀπολογηταί, ἀκόμη καὶ οἱ ἀδιάλλακτοι καὶ ἀσυμβίβαστοι πρὸς τὸν ἐθνικὸν καὶ τὸν ἰουδαϊκὸν κόσμον, εἶναι βαθεῖς γινώσται τῆς χριστιανικῆς ἀποκαλύψεως, εἰς κάθε δὲ περίστασιν δὲν παραλείπουν νὰ ἐκθέσουν τὸ περιεχόμενον τῆς πίστεώς των μὲ εὐληπτον καὶ κατανοητὸν τρόπον. Οἱ ἀπολογηταὶ ἀπετέλεσαν τὴν γέφυραν καὶ τὴν βασικὴν προϋπόθεσιν τῆς ἀναπτύξεως μετέπειτα τῆς ρωμαλέας πατερικῆς σκέψεως. Ἡ ἀπολογητικὴ των μέθοδος, ἀκόμη καὶ τῶν ἀδιαλλάκτων, συνίστατο εἰς τὴν καλὴν καὶ θετικὴν γινῶσιν τῶν ἐκτοξευομένων κατηγοριῶν καὶ τῶν μειονεκτημάτων τοῦ πνευματικοῦ περιβάλλοντος ἀφ' ἑνὸς καὶ εἰς τὴν ἀναίρεσιν αὐτῶν διὰ τῆς προσφορᾶς τῶν βασικῶν ἀρχῶν τοῦ περιεχομένου τῆς χριστιανικῆς ἀποκαλύψεως ἀφ' ἑτέρου. Ἡ προσαρμοστικὴ, λόγου χάριν, δύναμις τοῦ Ἰουστίνου δὲν περιορίζει τὴν ἀποκάλυψιν εἰς τὰ ὅρια τῆς φιλοσοφικῆς σκέψεως, ἐνῶ συνάμα συντελεῖ εἰς τὴν διατύπωσιν τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας μὲ προσιτὰς εἰς τὸν ἐθνικὸν καὶ τὸν ἰουδαϊκὸν κόσμον παραστάσεις. Ἡ προσαρμογὴ αὕτη δὲν ἀλλοιώνει τὸ περιεχόμενον τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας, διότι προηγεῖται καὶ ἡ γινῶσις καὶ ἡ ζωὴ τῆς ἀληθείας, τὴν ὁποίαν ὑπερασπίζονται. Δὲν ἀποδίδουν παραστάσεις τοῦ πνευματικοῦ κόσμου τοῦ περιβάλλοντός των εἰς τὴν ἀλήθειαν αὐτήν, ἀλλὰ ἀπλῶς τὴν ἐκφράζουν κατὰ βασικὰ σημεῖα μὲ τὴν δομὴν τοῦ σκέπτεσθαι τῆς τότε ἐποχῆς. Αὕτη εἶναι ἡ ὀρθὴ προσαρμοστικὴ λειτουργία τῆς ζωῆς τῆς παραδόσεως.

Ἀντιθέτως ἡ χριστιανικὴ ἀπολογητικὴ τοῦ προσφάτου παρελθόντος ἐστερεῖτο θεολογικοῦ πνεύματος, ὡσάκκις δὲ οἱ ἀπολογηταὶ ἐπεχείρουν νὰ θεολογήσουν, ἐνεπλέκοντο εἰς τοὺς πλοκάμους καὶ τὰς βασικὰς ἀπόψεις τῆς φυσικῆς θρησκείας, πολλάκις χωρὶς νὰ ἀντιλαμβάνωνται τὴν ἐκτροπὴν αὐτήν. Εἰς τὰ ὀγκώδη καὶ συμπληρωματικὰ συγγράμματα τῆς ἀπολογητικῆς αὐτῆς ὑπάρχει πολλὴ ἐπιστημονικὴ σοφία (ὡς συλλογὴ ἐπιστημονικῶν πορισμάτων καὶ γνωμῶν), ἀλλὰ ὀλίγη ἢ ὀλιβερώς ὑποτονικὴ θεολογία. Τὸ δὲ παράδοξον ἐν προκειμένῳ ἦτο ἡ συγγραφή τοιούτων ἀπολογητικῶν μελετῶν ἀπὸ βαθεῖς θεολόγους, οἱ ὅποιοι ἐνόμιζαν προφανῶς ὅτι ἡ ἀπολογητικὴ δὲν ἔπρεπε νὰ ἔχῃ θεολογικὸν περιεχόμενον. Τοῦτο ὅμως ἦτο ἀντίθετον πρὸς τὴν ἀπολογητικὴν τοῦ δευτέρου αἰῶνος, ἡ ὁποία καὶ θεολογικὸν περιεχόμενον εἶχε καὶ συνάμα πολλὴν προσαρμοστικότητα. Πέραν τῆς παγιδεύσεως λοιπὸν τῆς ἀπολογητι-

κῆς εἰς ἐπιστημονικὰ καὶ γνωσιολογικὰ σχήματα, παρατηρεῖτο καὶ τὸ φαινόμενον τῆς ἀπουσίας θεολογικῆς σκέψεως. Ἔτσι δὲν εἶναι παράδοξον τὸ γεγονὸς ὅτι κυρίως παρ' ἡμῶν ἡ θεολογία ἔμεινε σχεδὸν ξένη πρὸς τὴν λοιπὴν διανόησιν, ἐνῶ κατὰ τὸν δεύτερον αἰῶνα ὁ Χριστιανισμὸς μὲ τοὺς ἀπολογητὰς εἶχε κερδίσει κατὰ πολὺ τὴν διανόησιν τῆς ἐποχῆς των. Ἡ λυσσώδης ἀντίστασις τοῦ Κέλσου ὀφείλεται κατὰ μέγα μέρος εἰς τὴν ἐπιτυχίαν αὐτὴν τοῦ Χριστιανισμοῦ.

Ἔτσι ὁ ἀθεολόγητος καὶ ἐν πολλοῖς ἐρασιτεχνικὸς χαρακτὴρ τῆς προσφάτου ἀπολογητικῆς ἐρεύνης συνετέλεσεν ἀποφασιστικῶς εἰς τὴν παραμέλησιν τῆς ἐξετάσεως τοῦ προβλήματος τοῦ κακοῦ. Ἡ δὲ παραμέλησις αὕτη εἶχε καὶ ἄλλην ἀρνητικὴν ἐπιρροὴν εἰς τὴν διδασκαλίαν περὶ σωτηρίας καὶ Ἐκκλησίας. Εὐκόλως εἰς τὴν συνείδησιν ἀτόμων καὶ ομάδων ἐκυριάρχησεν ἡ ἀποψις ὅτι ἡ σωτηρία καὶ ἡ ἐκκλησιαστικὴ ζωὴ ἦσαν προσωπικὴ ὑπόθεσις τοῦ καθενός. Ἡ συλλογικὴ ἔννοια τοῦ κακοῦ καὶ τῆς σωτηρίας δὲν εἶχε θέσιν εἰς τὴν ὑποτονικὴν αὐτὴν ζώην ὠρισμένων ἢ πολλῶν Χριστιανῶν. Κατὰ ἓνα φαῦλον κύκλον ἡ κακὴ αὕτη κατάστασις ἐτροφοδοτεῖ ἰσχυρῶς τὴν τάσιν ἀπλουστεύσεως καὶ ἐρασιτεχνικῆς καλλιέργειας τῆς ἀπολογητικῆς, ἡ ὁποία ἐνεγκλωβίσθη ἐπὶ πλέον καὶ εἰς τὰ σχήματα τοῦ εὐσεβισμοῦ. Ὁ Χριστιανισμὸς διὰ τὸν εὐσεβισμόν εἶναι μία ὑπόθεσις τῶν καλῶν, τιμίων καὶ πιστῶν ἀνθρώπων. Ἡ σχολαστικὴ ἢ ἡ ἐν πολλοῖς ὑποκριτικὴ τήρησις ἐντολῶν καὶ παραγγελμάτων λύει τὸ πρόβλημα τῆς κακῆς φύσεως. Ἐμπροσθεν τῶν εὐσεβιστῶν δὲν διανοίγεται καμμία ἐπίπονος καὶ δύσβατος ὁδὸς δημιουργικῆς πορείας καὶ αὐταπαρνήσεως. Ὑπάρχει μόνον ἡ μετρημένη καὶ δικαιομένη ζωὴ τῆς ἠθικῆς των ἀξίας. Ποτὲ δὲν ἡμποροῦν νὰ διανοηθοῦν τὴν δραματικότητα τοῦ κακοῦ καὶ τὸν μεγάλον κίνδυνον νὰ ἐμπλακοῦν εἰς σχήματα ἀντίθετα κατὰ πάντα πρὸς τὸ χριστιανικὸν πνεῦμα καὶ τὴν ζώην τῆς χάριτος. Ἀπὸ τὴν τάξιν τῶν εὐσεβιστῶν ἐξέρχονται οἱ μεγάλοι θρησκευτικοὶ τύραννοι, οἱ ὅποιοι διαμορφώνουν τὴν ἔνοχον συνείδησιν εἰς πολυάριθμα θύματα. Κατὰ τὸν προμνημονευθέντα ψυχαναλυτὴν W. Reich ὁ ἱεροσπουδαστὴς Στάλιν εἶχεν ἤδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴν τῶν μαθητικῶν του χρόνων διαμορφώσει τὸν τυραννικὸν καὶ κυριαρχικὸν χαρακτῆρα ποῦ παρουσίασεν εἰς τὴν πολιτικὴν του σταδιοδρομίαν. Τὸ κακὸν δὲν ἐκλαμβάνεται ὡς κοσμικῆς διαστάσεως καὶ ὡς ἀποτέλεσμα ἀποτυχίας εἰς τὴν δημιουργικὴν πορείαν, ἀλλ' ὡς ἀθέτησις μιᾶς ἐντολῆς καὶ ὡς καθαρῶς προσωπικὸν πρόβλημα. Ἔτσι διαμορφώνονται δύο ἄκρως ἀντίθετοι τύποι· οἱ δικαιομένοι καὶ ἀνοικτίρμονες πιστοὶ καὶ οἱ ἀπελπισμένοι ἔνοχοι. Οἱ μὲν πρῶτοι ἔχουν τὴν συνείδησιν τοῦ προστάτου τῆς θείας τάξεως, οἱ δὲ δεύτεροι φαντάζονται ὅτι ἡ θεία ὀργὴ θὰ τοὺς συνθλίψῃ. Ἡ αὐτάρεσκος συνείδησις τῶν πρῶτων καὶ ἡ ἔνοχος τῶν δευτέρων ἀποτελοῦν τὰ πλέον χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τῆς ἐκπεσμένης καὶ εἰδωλοποιημένης ζωῆς. Ὡς ἡ ζωὴ τῶν χωροφυλάκων τῆς θείας τάξεως εἶναι στείρα καὶ δυσβάστακτος, ἔτσι καὶ ἡ μετάνοια τῶν νοσηρῶς ἐνόχων περιπλέ-

και τὸ πρόβλημα τῆς ἁμαρτίας ἀντὶ τὸ ἐπιλύσῃ. Εἰς τὴν ἔλλειψιν δημιουργικῆς ζωῆς, φιλίας, ἐμπιστοσύνης καὶ ἀγάπης προστίθεται καὶ ἡ ἀπόγνωσις, ἡ ὁποία ὁδηγεῖ βαθμιαίως καὶ σταθερῶς εἰς πλήρη αὐτοκαταστροφήν. Ἡ ἀπολογητικὴ τῶν ἐρασιτεχνῶν καὶ τῶν εὐσεβιστῶν μετὰ τὴν τραγικὴν τακτικὴν τῆς στρουθοκαμήλου ἠθέλησε νὰ ὑποτιμήσῃ τὰς διαστάσεις τοῦ σατανισμοῦ καὶ νὰ ἐντοπίσῃ τὸ κακὸν μόνον εἰς τὴν προσωπικὴν βούλησιν τοῦ καθενός. Ὅταν ὁμῶς ὑποτιμᾶται καὶ δὲν ἀναγνωρίζεται ἡ σοβαρότης τοῦ μυστηρίου τοῦ κακοῦ, τὸ ὁποῖον συνυφαίνεται μετὰ τὸ μυστήριον τῆς δημιουργίας, ὅπως δὴ ποτε ἡ παρερμηνεία αὐτῇ προξενεῖ τὴν ὁδὴν τῆς πλέον τραγικῆς ἀποτυχίας.

Ἡ τοιαύτη τάσις τοῦ εὐσεβισμοῦ, ἐνῶ φαίνεται ἐκ πρώτης ὄψεως ὅτι ἐξαίρει τὸ αἶσθημα τῆς εὐθύνης καὶ τῆς αὐτοπεποιθήσεως, εἰς τὰς περισσοτέρας τῶν περιπτώσεων προξενεῖ τὸ ἄγχος τῆς ἐνόχου συνειδήσεως, ἀφοῦ προσθέτει δυσβάστακτον βάρος ἐνὸς ἀνιάρου καὶ μὴ δημιουργικοῦ ἔργου. Εἰς τὴν κατάστασιν αὐτὴν, ἐφ' ὅσον ὁ ἐνοχος δὲν ἠδυνήθη νὰ καταταγῇ εἰς τὴν τάξιν τῶν προστατῶν τῆς ἠθικῆς καὶ τοῦ νόμου, ὁδηγεῖται εἰς τὴν συνειδητὴν ἢ κατὰ κύριον λόγον εἰς τὴν ἀσυνειδήτον πεποίθησιν ὅτι εἶναι προωρισμένος διὰ τὴν καταστροφήν. Εἰς τὴν ζωὴν του, ἡ ὁποία παρουσιάζεται χωρὶς διεξόδους, βλέπει τὸν ἑαυτὸν του μετὰ μικράς δυνάμεις, ἀνίκανον νὰ ἀνταποκριθῇ εἰς τὸ χρέος καὶ φυσικῶς τῷ λόγῳ ἐνοχον ἐνώπιον τῆς τιμωροῦ δικαιοσύνης τοῦ Θεοῦ. Ἡ εὐθύνη καὶ ἡ ἐλευθερία ὁμῶς ποτὲ δὲν ἠμποροῦν νὰ καταξιωθοῦν, ἂν δὲν ἀναπτύσσονται δημιουργικῶς. Εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν κάθε προτροπὴ δι' ἔργα θεάρεστα εἶναι καταδικασμένη εἰς ἀποτυχίαν. Ἀλλωστε τὸν εὐσεβισμόν κατὰ ἓνα μέγα μέρος ἐπροκάλεσεν ἡ πίστις εἰς τὸν ἀπόλυτον προορισμόν τῶν μεταρρυθμιστῶν. Ὁ ἀπόλυτος προορισμός, στηριχθεὶς ἐπὶ νομικῶν βάσεων καὶ ἐρμηνεύσας τὸ κακὸν ὑπὸ νομικὰ σχήματα, ἐδημιούργησε τὴν στρατιὰν τῶν πουριτανῶν, οἱ ὁποῖοι μετὰ τὰ ἔργα τῶν ἠθέλων νὰ ἀποδείξουν ὅτι εἶναι προωρισμένοι εἰς σωτηρίαν. Ἡ δημιουργικὴ πορεία μετετράπη εἰς ἀγῶνα ἐπιδείξεως, ἡ ὁποία ἐγένετο πρωτίστως διὰ τὴν προσωπικὴν ἱκανοποίησιν²⁴. Ἐτσι ἀπὸ τὰς τάξεις αὐτὰς προῆλθαν οἱ ἀνοικτίρμονες πιστοί, οἱ κοινωνικῶς δραστήριοι καὶ οἱ ἀπελπισμένοι ἐνοχοί. Εἰς τὴν τελευταίαν κατηγορίαν ὑπάρχει πάντοτε ἡ ἀπόγνωσις ἐκείνη, ἡ ὁποία προέρχεται ἀπὸ αἰσθήματα αὐτοπεριφρονήσεως. Πρόκειται διὰ τὴν ὁδυνηροτέραν σατανικὴν παγίδα. Ὅπου καὶ εἰς ὀρθόδοξον ἔδαφος ἐβλάστησεν ὁ εὐσεβισμός, ὅπως δὴ ποτε ἐγένετο καὶ μετὰ μίαν δόσιν ἐπιδράσεως τῆς προτεσταντικῆς αὐστηρότητος τοῦ ἀπολύτου προορισμοῦ. Τὰ καλὰ ἔργα τῶν προτεσταντῶν (καὶ ἃς λέγεται ἀπὸ ὀρθοδόξους καὶ καθολικοὺς ὅτι

24. Πρβλ. Max Weber, *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie*, τόμ. Α', Tübingen 1963, σ. 143 κ. ἑ.

ὁ Προτεσταντισμός δὲν θεωρεῖ τὰ ἔργα ἀπαραίτητα πρὸς σωτηρίαν)²⁵ ἀποτελοῦν ἀποτελεσματικὴν ἄμυναν κατὰ τῆς καταθλιπτικῆς ἐπιδράσεως τῶν ἀνεξιχνιάστων βουλῶν τοῦ Θεοῦ, ὁ ὁποῖος προώρισε κατὰ ἰδικὰ του κριτήρια ἄλλους εἰς σωτηρίαν καὶ ἄλλους εἰς ἀπώλειαν. Τὰ ἔργα λοιπὸν αὐτὰ ἀποτελοῦν ἰσχυρὰ πιστοποιητικὰ σωτηρίας καὶ μέσα ἀπελευθερώσεως τῆς φοβισμένης καὶ ἐνόχου συνειδήσεως. Ὅσάκις τοῦτο δὲν καθίσταται δυνατόν εἰς ὠρισμένα άτομα, ἡ ἐνοχος συνειδήσις τυραννεῖ ἀπελπιστικῶς τὸν φοβούμενον τὴν αἰωνίαν καταδίκην. Ἐτσι κατανοεῖται εὐκόλως ἡ ψυχολογία τοῦ εὐσεβιστοῦ, τοῦ ἔχοντος αὐτοπεποιθήσιν καὶ τοῦ κατατρυχομένου ἀπὸ τὸ αἶσθημα ἐνοχῆς. Ἡ δὲ ψυχολογία αὐτῇ ἦτο πολὺ φυσικὸν νὰ ἀσκήσῃ ἀνάλογον ἐπιρροὴν καὶ εἰς ἄλλας χριστιανικὰς ομάδας, αἱ ὁποῖαι κατὰ ἰδιόμορφον τρόπον ἐνεστερνίσθησαν τὰ συμπτώματα τοῦ ἀπολύτου προορισμοῦ, χωρὶς νὰ δεχθοῦν θεωρητικῶς καὶ τὴν διδασκαλίαν αὐτὴν. Ἡ ἀπολύτρωση ἀπὸ τὴν ἐνοχον καὶ ὑποκριτικὴν αὐτὴν συνειδήσιν ἠμπορεῖ νὰ συντελεσθῇ μόνον μετὰ τὴν ἀνακάλυψιν τῆς θείας ἀγάπης εἰς τὸν δρόμον τῆς δημιουργικῆς τελειώσεως. Τοῦτο δὲ δὲν ἀποτελεῖ θεωρίαν ἀλλὰ ἄσκησιν καὶ πρᾶξιν κατ' ἐξοχήν.

Κατὰ συνέπειαν ἡ ἐσφαλμένη ἀπολογητικὴ μέθοδος καὶ τακτικὴ διεμορφώθησαν κυρίως ἀπὸ ἔλλειψιν ὀρθῆς διδασκαλίας καὶ ἄρα θεογνωσίας. Οἱ ἀπολογηταὶ καὶ οἱ ἀντιαιρετικοὶ συγγραφεῖς τῶν πρώτων αἰώνων τῆς Ἐκκλησίας εἶχαν τὴν πνευματικὴν καὶ χαρισματικὴν γνῶσιν τοῦ Θεοῦ. Διὰ τοῦτο τὰ πολεμικὰ τῶν ἔργων ἔχουν τὸ ἄρωμα τῆς θεολογίας καὶ τῆς θεωτικῆς των ζωῆς. Τοῦτο ἰσχύει κατὰ μείζονα λόγον δι' ὁλόκληρον τὴν πατερικὴν θεολογίαν. Ἀπολογητικά, πολεμικὰ καὶ ἀντιαιρετικὰ ἔργα τῆς ἐποχῆς μας σπανίως ἔχουν θεολογικὴν ὑπόδομήν. Παρόμοια ἔργα τῶν πατέρων, παρ' ὅλην τὴν ἐνίοτε σκληρὰν καὶ εἰρωνικὴν γλῶσσαν, διαπνέονται ἀπὸ θεολογικὴν βαθύτητα. Ἡ θεογνωσία δὲν εἶναι ἀπλῶς γνῶσις καὶ ξηρὰ ἐφαρμογὴ ἐντολῶν· εἶναι ἐμπειρία, θεωμένη ζωὴ καὶ κατὰ συνέπειαν ὀρθὴ κατὰ τὸ ἐφικτὸν ἀντίληψις περὶ τοῦ τί εἶναι ὁ Θεός, ὡς δημιουργὸς καὶ ἀγάπη, τί εἶναι τὸ κακὸν καὶ ποία ἡ ἀπολύτρωση διὰ μέσου τῆς καινῆς κτίσεως. Ἡ θεογνωσία, ἡ ὁποία δὲν ὑπόκειται κατὰ τὰ βιώματα εἰς τοὺς νόμους τῆς γνωσιολογίας, ἀποτελεῖ πλέγμα ἐμπειριῶν, γνώσεων καὶ πράξεων. Ἡ προϋπόθεσις τῆς θεογνωσίας αὐτῆς ἐξασφαλίζει καὶ τὴν ὀρθὴν ἐρμηνείαν τῆς Ἀγίας Γραφῆς καὶ τὴν ἐνδεδειγμένην ἄσκησιν τοῦ ἀπολογητικοῦ ἔργου τῆς Ἐκκλησίας. Τὰ σφάλματα λοιπὸν εἰς τὴν ἀπολο-

25. Ἡ ὀρθὴ διατύπωσις πρέπει νὰ εἶναι ἄλλη· ὁ Προτεσταντισμός γενικῶς δὲν δέχεται τὴν συνεργικὴν συμμετοχὴν τοῦ πιστοῦ εἰς τὰ καλὰ ἔργα καὶ ὅχι ὅτι αὐτὰ δὲν εἶναι ἀπαραίτητα διὰ τὴν σωτηρίαν. Πρβλ. Ἰωάννου Καλογήρου, *Ἡ περὶ «συνεργίας» ἐν τῇ δικαιοσίᾳ τοῦ ἀνθρώπου διδασκαλία ἐξ ἐσώφρου ὀρθοδόξου καὶ αἱ περὶ αὐτὴν συζητήσεις τῶν ἐτεροδόξων*, Θεσσαλονίκη 1953, σ. 21 κ. ἑ, 44 κ. ἑ.

γητικήν τακτικήν προέρχονται κατὰ βάσιν ἀπὸ ἐλαττωματικὴν μετοχήν εἰς τὸ ἔργον τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ κατὰ συνέπειαν ἀπὸ ἔλλειψιν ἐμπειριῶν θεογνωσίας. Ἡ δὲ θεογνωσία αὕτη, ὅταν ὑπάρχῃ γνησίως καὶ ἀσφαλῶς, τότε καθίσταται καὶ τὴν φυσικὴν καὶ τὴν λογικὴν διάστασιν τοῦ ἀνθρώπου μετόχους τῆς ἀπολυτρωτικῆς ἐμπειρίας. Τότε φύσις, λόγος καὶ χάρις πορεύονται δυναμικῶς εἰς ἐνιαίαν γραμμὴν κατευθύνσεως. Τὸ κακὸν κατανικᾶται καὶ χρησιμεύει ὡς πέρασμα καὶ ἄσκησις διὰ τὴν δημιουργικὴν ἐλευθερίαν. Κάθε στοιχεῖον τῆς φυσικῆς καὶ τῆς λογικῆς διαστάσεως συμβάλλει εἰς τὸ δημιουργικὸν ἔργον, ὅχι διότι αἱ διαστάσεις αὗται ἀποτελοῦν αὐτόνομα καὶ θετικὰ στρώματα τῆς ὑπάρξεως, κατὰ τὰς ἀπόψεις τῶν διαφωτιστῶν λόγου χάριν, ἀλλὰ διότι ἐντάσσονται εἰς τὴν αὐτὴν δυναμικὴν καὶ δημιουργικὴν πορείαν.

Τὸ ἔργον λοιπὸν τῆς χριστιανικῆς ἀπολογητικῆς εἶναι κατὰ βάσιν καὶ ριζικῶς συνδεδεμένον μὲ τὴν θεολογίαν. Ἡμπορεῖ νὰ δανείζεται ἀνέτως ἐπιστημονικὰς καὶ φιλοσοφικὰς παραστάσεις, ἀλλὰ ἡ ἀφετηρία του εἶναι ἡ θεολογικὴ ἐμπειρία. Ἄλλως ὁ κίνδυνος παρερμηνειῶν καὶ ὀλισθημάτων εἶναι μέγας. Ὡς δὲ ἐσημειώθη, τὸ λεπτότερον καὶ εὐπαθέστερον πρόβλημα, τὸ ὅποιον ἀναφέρεται εἰς τὸ κακὸν καὶ τὴν ἀπολύτρωσιν, παραγνωρίζεται καὶ ἐνίοτε παραμερίζεται ἐντελῶς. Ἀλλὰ ἡ χριστιανικὴ ἀποκάλυψις εἶναι ἡ διενέργεια τοῦ μυστηρίου τῆς ἐκ τοῦ μηδενὸς δημιουργίας. Τὸ δὲ μυστήριον αὐτὸ συνέχει εἰς τὰ σπλάγχνα του τὸ καλὸν καὶ τὸ κακόν. Ὁ ἄνθρωπος ὡς συνδημιουργὸς μόνον μὲ τὴν καλλιέργειαν τῶν δημιουργικῶν του χαρισμάτων ἡμπορεῖ νὰ προστελᾷ κατὰ τὸ ἐφικτὸν τὴν διενέργειαν τοῦ ἐν λόγῳ μυστηρίου.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Τὸ παρὸν θεολογικὸν δοκίμιον ἐστηρίχθη ἐπὶ τοῦ πνεύματος τῆς πατερικῆς θεολογίας, κυρίως δὲ ἐπὶ τῶν προεκτάσεων αὐτῆς κατὰ τὴν ἐρμηνείαν τοῦ περιεχομένου τῆς. Τὸ κακὸν δὲν ἀντιμετωπίσθη μόνον ὡς πρόβλημα, ἀλλὰ κυρίως ὡς μυστήριον. Ἐχρησιμοποιήθη, κατὰ τὴν ἔρευναν αὐτὴν, ἡ φιλοσοφικὴ καὶ ἡ θρησκευτικὴ πείρα ἀπὸ τὴν ζωὴν καὶ τὴν σκέψιν. Πάντως ἡ ὁλοκλήρωσις τῆς μελέτης τῶν ἐπὶ μέρους προβλημάτων ἐγένετο ὑπὸ τὸ πρίσμα τῆς πατερικῆς θεολογίας. Κατὰ συνέπειαν εἰς τὸ κέντρον δεσπόζει ἐπιβλητικῶς ἡ χριστιανικὴ ἀποψις. Τοῦτο ὁμῶς δὲν σημαίνει ὅτι ἡ ἄλλη πείρα χρησιμοποιεῖται βοηθητικῶς καὶ συμπληρωματικῶς οὔτε ὅτι αὐτὴ τοποθετεῖται πάντοτε εἰς τὸ περιθώριον. Ἀλλωστε βασικὴ θέσις τοῦ δοκιμίου αὐτοῦ εἶναι ἡ ἐπισήμανσις ὅλων τῶν θετικῶν στοιχείων ὁλοκλήρου τῆς δημιουργίας. Ἐπειτα ἡ χριστιανικὴ ἀποκάλυψις, ἐνῶ ἀποτελεῖ οὕτως ἡ ἄλλως τὴν κορύφωσιν τῆς τελειωτικῆς κινήσεως τῆς δημιουργίας, δὲν νοεῖται ξένη πρὸς τὴν δημιουργίαν καὶ τὰς δυνάμεις αὐτῆς. Ἡ πείρα λοιπὸν αὐτὴ δὲν ἀναφέρεται διὰ νὰ γίνῃ ἀπλῶς σύγκρισις μεταξὺ αὐτῆς καὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἀλλὰ διὰ νὰ ὁλοκληρωθῇ προσδευτικῶς ἡ ἐξέτασις τοῦ προβλήματος καὶ νὰ ἐνταχθοῦν καὶ τὰ ἄλλα στοιχεῖα εἰς τὸν Χριστιανισμόν. Τὸ μυστήριον τοῦ κακοῦ συνυφαίνεται ἀρρήκτως πρὸς τὸ μυστήριον τῆς δημιουργίας. Ἔτσι ἡ ἐξέτασις τοῦ προβλήματος τοῦ κακοῦ κατ' ἀναπότρεπτον ἀνάγκην ὑπεισέρχεται εἰς τὰς ἐκδηλώσεις ὁλοκλήρου τῆς ζωῆς.

Κατὰ κανόνα τὰ διαρχικὰ καὶ τὰ μονιστικὰ συστήματα ἐξηγοῦν τὸ κακὸν ὡς ἐκφανσιν μιᾶς νομοτελοῦς τάξεως κινουμένων καὶ ἀλληλοσυγκρουόμενων πραγμάτων. Διαφόρως βεβαίως ἐντοπίζεται τὸ κακὸν ὑπὸ τῶν ἐκπροσώπων κάθε Σχολῆς (εἰς τὴν φύσιν, τὸ πνεῦμα, τὴν κίνησιν, τὴν ἐκλογὴν κ. ἄ), ἀλλὰ κατὰ τὰς περισσοτέρας τῶν περιπτώσεων δεσπόζει ἡ παρουσία μιᾶς νομοτελοῦς δομῆς ἐνὸς γίνεσθαι. Τὰ αὐστηρῶς καθοριζόμενα διαρχικὰ συστήματα ἐντοπίζουν τὸ καλὸν καὶ τὸ κακὸν εἰς δύο ἀνθυπάρχοντες καὶ ἀντιστοίχους πραγματικότητας. Τὸ κακὸν ἀνήκει πάντοτε εἰς τὴν κατωτέραν καὶ ἁλλοιούμενην μὲ τὴν κίνησιν πραγματικότητα, εἰς τὴν ἀντίθεσιν καὶ εἰς τὴν ἀντιδημιουργίαν. Ἐν προκειμένῳ ἡ χριστιανικὴ διδασκαλία δὲν ἀπαλλάσσεται ἀπὸ τὸ μυθικὸν διαρχικὸν σχῆμα, ἀλλὰ δι' αὐτοῦ ἐκφράζει πράγματι ὅλως νέον καὶ ριζικῶς διάφορον περιεχόμενον. Τοῦτο δὲν διαπιστώνεται διὰ λόγους ἀπολογητικούς οὔτε ἡ-

μπορεί ἐξ αὐτοῦ νὰ προκύψῃ συμπέρασμα περὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ, ὡς τῆς μόνης καὶ μοναδικῆς ἀληθείας. Ἀλλωστε τὸ ριζικῶς διάφορον αὐτὸ περιεχόμενον δὲν ἀντιτίθεται ἀσυμβιβάστως πρὸς τὰς ἄλλας ἀπόψεις σκέψεως καὶ ζωῆς, αἱ ὁποῖαι συμπληρώνονται καὶ ὁλοκληρώνονται ὑπ' αὐτοῦ. Τὰ ἀποσπάσματα τοῦ κόσμου συνάγονται καὶ ἐνοποιοῦνται εἰς μίαν μορφήν, ἡ ὁποία, ὑπὸ τὸν προβολέα τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας, διορθώνεται ὡς πρὸς τὰς ἐλλείψεις καὶ ἐμφανίζεται μὲ διαφορετικὴν ὄψιν, ἄγνωστον εἰς τοὺς ἄλλους παρατηρητάς, οἱ ὁποῖοι δὲν διαθέτουν τὸν ἐν λόγῳ προβολέα.

Κατὰ τὴν συνήθη ἀντίληψιν, ὀρθὴν ἀλλὰ χωρὶς ἐρμηνευτικὴν προέκτασιν, τὸ κακὸν προέρχεται ἀπὸ τὴν προαιρετικὴν δύναμιν τοῦ αὐτεξουσίου, τὸ ὁποῖον ἐπιλέγει μεταξὺ καλοῦ καὶ κακοῦ. Κατὰ τὴν χριστιανικὴν δηλ. διδασκαλίαν, τὸ καλὸν ταυτίζεται πρὸς τὴν θεϊκὴν ζωὴν, ἐνῶ τὸ κακὸν πρὸς τὴν ζωὴν, ἡ ὁποία ἀρνεῖται τὸν Θεὸν καὶ τὴν κοινωνίαν μετ' αὐτοῦ. Ἡ ἐλευθερία αὐτῇ πρᾶξις ἐκλογῆς ἔχει προσωπικὴν ἀξίαν καὶ κάθε ἄλλη μορφή βίας πρὸς ἐπιτέλεσιν τοῦ θεοῦ θελήματος εἶναι ἀδιανόητος διὰ τὸν Θεόν, διότι θὰ καθίστα τὸν ἄνθρωπον δούλον καὶ ἐφαρμόζοντα ἐντολάς, αἱ ὁποῖαι δὲν θὰ εἶχαν δι' αὐτὸν καμμίαν ἀξίαν καὶ σημασίαν. Ὅλα αὐτὰ εἶναι ὀρθά, ἀλλὰ, ὑπὸ τὸ πνεῦμα τῆς ἀγιογραφικῆς καὶ πατερικῆς θεολογίας ἐξεταζόμενα καὶ μὲ ὅλας τὰς συνεπεῖς προεκτάσεις τῆς ἐρμηνείας, πρέπει νὰ διευκρινισθοῦν ὡς πρὸς βασικά τῶν σημείων: 1) Ἡ βαθυτέρα ρίζα τοῦ κακοῦ δὲν εἶναι μόνον ἡ ἐλευθερία καὶ μάλιστα ὑπὸ τὴν ψυχολογικὴν ἐννοίαν αὐτῆς, ὡς δυνάμεως ἐκλογῆς μεταξὺ δύο στόχων. Ἡ ρίζα αὐτῇ εἶναι ἡ ἐκ τοῦ μηδενὸς δημιουργία, ἡ ὁποία κατ' ἀρχὴν σημαίνει προέλευσιν κτιστῶν ὄντων καὶ πραγμάτων ἐκ τῆς ἐνεργείας καὶ ὄχι τῆς οὐσίας τοῦ ἀκτίστου Θεοῦ. Εἰσάγεται δηλ. ἡ ἐννοία τοῦ κτιστοῦ, τὸ ὁποῖον δὲν μετέχει εἰς τὴν οὐσίαν τοῦ ἀκτίστου· εἶναι τρεπτόν, ἀλλοιωτὸν καὶ ὑποκείμενον εἰς τὸ μηδέν, ἐκ τοῦ ὁποῖου προῆλθε. Τὸ σχῆμα τοῦτο δὲν ἔχει οὐσιαστικὴν σχέσιν πρὸς τὴν κινήτην καὶ ἀκίνητον πραγματικότητα τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας. Ἡ τρεπτότης, ὡς μηδενιστικὴ ροπή, δὲν προέρχεται ἀπὸ τὴν κίνησιν καθ' ἑαυτὴν (διότι καὶ ὁ Θεὸς κινεῖται), ἀλλὰ ἀπὸ τὴν κίνησιν ποῦ δὲν ὀδεύει πρὸς τὴν δημιουργικὴν τελείωσιν, ἀλλὰ πρὸς τὸ μηδέν. Ἡ δημιουργία ἐκ τοῦ μηδενὸς σημαίνει συνεχῇ πρόνοιαν καὶ θεωτικὴν δύναμιν τοῦ Θεοῦ πρὸς συγκράτησιν τῶν κτιστῶν ὄντων καὶ πραγμάτων. 2) Ἡ ἐλευθερία εἶναι κίνησις προσωπικῶν καὶ κοινωνικῶν ὄντων, ἡ ὁποία κατὰ ἐκρηκτικὴν φορὰν πορεύεται αὐτονοήτως ὄχι μόνον πρὸς τὴν τελείωσιν ἀλλὰ καὶ πρὸς τὸν ἐκμηδενισμόν. Ἐντὸς τῆς πορείας αὐτῆς νοεῖται ἐλευθερία καὶ πούθενά ἄλλου. Ἡ προσωπικὴ αὐτῇ ἐλευθερία εἶναι ἡ μόνη καὶ ἡ μοναδικὴ δυνατότης αἰσθήσεως, γεύσεως, γνώσεως καὶ συλλήψεως τοῦ κακοῦ, ὡς κινήσεως τῆς κτιστῆς καὶ τρεπτῆς πραγματικότητος πρὸς τὸν ἀφανισμόν. Ἐτσι τὸ κακὸν προωθείται καὶ ἐπιβάλλεται ἀπὸ ἐλεύθερα, προσωπικὰ καὶ κοινωνικὰ ὄντα. Ὁ Θεὸς ἔχει δημιουργικὴν ἐλευθερίαν, ἡ ὁποία συντρίβει τὸ μηδέν καὶ τελειώνει τὰ κτιστὰ ὄντα. Ἡ ἐλευ-

θερία αὐτῇ, ὡς κίνησις αὐτοζωῆς, δὲν ὑπόκειται εἰς τὸ μηδέν. Ὁ ἄνθρωπος κατὰ συνέπειαν, ὡς συνδημιουργὸς δὲν συμπορεύεται μὲ τὸν Θεὸν ἐπὶ ἴσοις ὁροῖς. Τὰ ἀνωτέρω, ἐπειδὴ ἀποτελοῦν τὴν ὑποδομὴν ὅλων τῶν ἐπὶ μέρους θεμάτων, ἐπαναλαμβάνονται ἐπιμόνως καὶ ἐνίοτε ἐκ πρώτης ὄψεως ὀχληρῶς. 3) Ἡ ἐλευθερία, ὡς δυνατότης ἐκλογῆς μεταξὺ στόχων καὶ πάντοτε ὑπὸ προϋποθέσεις καὶ ἐντὸς ὁρίων, εἶναι ἓνα ἐπιφανόμενον τῆς ἐκρηκτικῆς καὶ πρωταρχικῆς αὐτῆς κινήσεως μεταξὺ δημιουργικότητος καὶ καταστροφικότητος. Ἀποτελεῖ τὴν περιοχὴν, τὴν ὁποῖαν ἐξετάζει ἡ ἐπιστήμη, ἐν πολλοῖς δὲ καὶ ἡ φιλοσοφία, ἀλλὰ ἡ περιοχὴ αὐτῇ δὲν ἔμπορεῖ νὰ παράσχῃ ὁλοκληρωμένα κριτήρια πρὸς ἐρμηνείαν τῆς δημιουργικῆς ἐλευθερίας ὑπὸ τὸ χριστιανικὸν πρίσμα. Γίνεται δεκτὴ ὑπὸ τῆς θεολογίας, ἀλλὰ πάντοτε ἐντάσσεται (ἢ πρέπει νὰ ἐντάσσεται) εἰς τὴν περιοχὴν ποῦ διανοίγει ὁ προβολεὺς τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας.

Ἐτσι ὑπὸ τὸ ἀνωτέρω πρίσμα ἐξεταζόμενον τὸ κακὸν, διαφωτίζει καλῶς καὶ τὸ περιεχόμενον τῆς χριστιανικῆς ἀπολυτρώσεως. Εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν δὲν ἔμπορεῖ κανεὶς νὰ διακρίνῃ ἀμέσως τί προηγεῖται πρῶτον καὶ τί ἀκολουθεῖ δεύτερον. Ὅταν γίνεται ὀρθὴ ἐρμηνεία τῆς περὶ Θεοῦ, ἀνθρώπου καὶ ἀπολυτρώσεως διδασκαλίας, κατὰ τὴν χριστιανικὴν ἄποψιν, γίνεται ἐπίσης ὀρθὴ ἐρμηνεία καὶ τῆς περὶ κακοῦ διδασκαλίας καὶ ἀντιστροφῆς. Κακὸν καὶ ἀπολύτρωσις ἀποτελοῦν εἰς τὴν θεωρίαν καὶ τὴν πρᾶξιν τὸν κορμὸν τῆς δογματικῆς διδασκαλίας καὶ τὴν κεντρικὴν βάσιν τῆς Ἐκκλησιολογίας. Τὸ κακὸν ἢ χρησιμεύει ὡς μέσον ἀσκήσεως ἢ σκληρύνει καὶ καθιστᾷ τὸν ἄνθρωπον ἐπαναστάτην κατὰ τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς Ἐκκλησίας. Πρέπει ὁ ἄνθρωπος κατὰ τὴν δημιουργικὴν του πορείαν νὰ βιώσῃ τὴν διάστασιν τοῦ κακοῦ, τὰ συμπτώματά του, τὴν ἐπιρροὴν του καὶ τὴν ἀνθεκτικότητά του. Ἄν δὲν ὑπάρχῃ πρόσδος εἰς αὐτὴν, ἡ ἐλευθερία του δεσμεύεται καὶ ἡ ἐντασις τῆς στασιμότητος, τῆς ἀνίας καὶ τοῦ φόβου ἀπειλοῦν τὰ βάρη τῆς ὑπάρξεως μὲ καταστροφὴν. Τὸ κακὸν λοιπὸν εὐρίσκεται ἐντὸς τοῦ ἀγροῦ τῆς ζωῆς εἴτε τὸ θέλει ὁ ἄνθρωπος εἴτε ὄχι. Εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα τῆς κτιστῆς καὶ τρεπτῆς δημιουργίας. Κατὰ τὴν ἀλήθειαν αὐτὴν, συναντᾷ τὸν δημιουργικὸν καὶ ἀπολυτρούμενον ἄνθρωπον ἢ ζωοποιὸς καὶ ἀπολυτρωτικὴ θεία χάρις. Αἱ προϋποθέσεις λοιπὸν ὀρθῆς ἐρμηνείας τοῦ κακοῦ, ὑπὸ τὸ πρίσμα τῆς πατερικῆς θεολογίας, εἶναι 1) ἡ δημιουργία ἐκ τοῦ μηδενὸς, 2) ἡ μηδενιστικὴ τρεπτότης τῆς κτιστῆς πραγματικότητος, 3) τὸ αὐτεξούσιον καὶ 4) τὸ κατ' εἰκόνα καὶ καθ' ὁμοίωσιν Θεοῦ.

DAS PROBLEM DES BÖSEN

Zusammenfassung

Die vorliegende Studie beruht auf dem Geist der patristischen Theologie und besonders auf den Konsequenzen der Interpretation seines Inhalts. In dieser Hinsicht wird das Böse nicht nur als Problem, sondern auch als Geheimnis (Mysterium) untersucht. Darum wurde dieses Thema auf der einen Seite unter den Voraussetzungen der Philosophie, der Psychologie und der Soziologie erforscht, auf der anderen Seite blieb aber als Zentrum dieser Erforschung die Lehre der Heiligen Schrift und der patristischen Theologie. Das Geheimnis des Bösen befindet sich in der Tiefe der Wirklichkeit, während philosophische, psychologische und soziale Betrachtungen sich an der Oberfläche dieses Problems bewegen. Mit anderen Worten, die Erforschung respektiert jeden Bereich und betont in jedem Falle die richtigen Dimensionen der Tiefe und der Oberfläche. Auf den ersten Blick also ist die empirische Erfahrung das Kriterium für die Interpretation des Guten und des Bösen. So kann aber diese Empirie nicht in die Tiefe hineingehen.

Obwohl die Lehre von der Willensfreiheit (αὐτεξούσιον) als der Ursache des Bösen ganz richtig ist, konnte aber der dramatische Gang und Zustand des Menschen und der Geschichte im Ganzen nicht richtig interpretiert werden. Ausserdem konnte eine solche Betrachtung sich von den gewöhnlichen Betrachtungen der Wissenschaft und der Philosophie nicht differenzieren. Trotzdem ist die Lehre von der Willensfreiheit ein grundlegendes Prinzip der patristischen Theologie für die Interpretation des Sündenfalls, der Sünde und des Bösen im allgemeinen. Auf diese Weise wird das Böse ausser der Natur des Menschen und der Geschichte betrachtet. Die Bewegung der Willensfreiheit determiniert die Entwicklungsphasen des menschlichen Lebens. Das Böse also hat keine Wurzel in der Natur, sondern nur in der entsprechenden Bewegung der Willensfreiheit.

Bei genauer Betrachtung erkennt man aber die einseitige Richtung

der obengenannten Lehre, obwohl sie richtig ist. Die patristische Theologie sucht in dieser oder ähnlicher Weise das Problem in einer tiefen Dimension, die mit der Schöpfung ex nihilo verbunden ist. Die Schöpfung der Welt ex nihilo und besonders des Menschen erschliesst die Möglichkeit zur Entwicklung des menschlichen Lebens und der Geschichte im Sinne einer dynamischen Bewegung, die dem Kreise entgegengesetzt ist. So hat diese Bewegung zwei im Gegensatz und in derselben Linie stehenden Richtungen, zum Nichts und zur schöpferischen Vollendung. Im Menschen und in der Geschichte gibt es - und das muss ausdrücklich betont werden - vernichtende und schöpferische Kräfte. Die Vernichtung aber ist Bedrohung und tragischer Zustand vor dem Nichts, in keiner Weise jedoch ein Nichtvorhandensein. Konsequenterweise ist das Geschaffensein (κτιστόν) von diesen Richtungen bestimmt, während das Nichtgeschaffensein (ἄκτιστον) unendliche und vollkommene Bewegung ist. Mit anderen Worten, die Schöpfung, die die Ursache der Existenz nicht in sich hat, wird auf der einen Seite von der Vernichtung vor dem Nichts bedroht, auf der anderen Seite aber kann sie sich zu einer dynamischen Vollendung ohne Ruhe bewegen. Der Mensch also ist nicht in die Welt geworfen für einen Lohn oder für eine Strafe, sondern für eine schöpferische Vollendung und Vergottung durch die göttliche Gnade. Der Mensch als Geschöpf ex nihilo ist nicht wesensgleich mit Gott und braucht die göttliche Gemeinschaft, um das Leben und die Unsterblichkeit zu erlangen. Die apophatische mystische Theologie katexochen erkennt vorbehaltlos diese Voraussetzungen an. Danach ist Gott seinem Wesen nach nicht erkennbar, wohl aber erkennbar ist er in seinem Wirken.

Das Böse also ist theologisch unter vier Punkten zu betrachten 1) Es muss der radikale Unterschied zwischen dem Geschöpf ex nihilo und dem Nichtgeschaffensein betont werden. Das Geschaffensein ist wegen der ex nihilo Entstehung veränderlich und verderblich. Seine Vergottung ist Ergebnis einer Gemeinschaft mit Gott. 2) Jede geschaffene Wirklichkeit hat die vernichtende Tendenz in sich. 3) Der Mensch bewegt sich in einer dynamischen Dimension von dem Zustand des «nach dem Bilde Gottes» (κατ' εἰκόνα) zum vollkommenen Zustand des «nach Ähnlichkeit Gottes» (καθ' ὁμοίωσιν). Die Vollendung dieser Bewegung ist das einzige Ziel des menschlichen Lebens. 4) Die Willensfreiheit spielt eine wichtige Rolle. Sie führt den Menschen entweder zur Vollendung des Ratschlusses Gottes oder zur Vereitelung der menschlichen Vergottung und Vervollkommnung.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΟΥ ΚΑΚΟΥ

Σελ.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

5

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

7

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α'

ΤΟ ΜΗΔΕΝ

1. Δημιουργία καὶ μὴδὲν	25
2. Τὸ γίγνεσθαι τῆς ἐλευθερίας	41
3. Μορφαὶ δαιμονισμοῦ	57

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β'

Ο ΘΑΝΑΤΟΣ

1. Ὁ κίνδυνος τοῦ προσωπικοῦ ἐκμηδενισμοῦ	70
2. Πένος καὶ φόβος	80
3. Ἡ ἀθανασία	89

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'

Ο ΕΡΩΣ

1. Ἐνστικτον καὶ πλήρωσις τῆς ζωῆς	100
2. Ἀγγελικὸν καὶ δαιμονικὸν στοιχεῖον τοῦ ἔρωτος	108
3. Ἀγάπη καὶ γάμος	117

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ'

ΑΜΑΡΤΙΑ ΚΑΙ ΕΝΟΧΗ

1. Ἴσοθεϊα, ἐξομοίωσις πρὸς τὸν Θεὸν καὶ καθ' ὁμοίωσιν Θεοῦ	127

	Σελ.
2. Τὸ μυστήριον τῆς ἀνομίας	135
3. Ἐνοχὴ καὶ τιμωρία	143

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ε΄

Η ΚΟΛΑΣΙΣ

1. Τὸ τραῦμα τῆς δημιουργίας	151
2. Κρίσις καὶ ἰατρεία	160
3. Ἀποκατάστασις τῶν πάντων	169

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΣΤ΄

ΗΘΙΚΗ ΖΩΗ

1. Πνεῦμα καὶ ζωὴ	180
2. Μορφαὶ συμπεριφορᾶς	188
3. Τὸ ἠθικὸν χρέος	195

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ζ΄

ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΖΩΗ

1. Ἡ ὕψις τῆς κοινωνικότητος	205
2. Μορφαὶ βίας	212
3. Ἡ ἐξουσία	221

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Η΄

ΑΙΣΘΗΤΙΚΗ ΖΩΗ

1. Στατική καὶ δυναμικὴ πραγματικότης	231
2. Τὸ τραγικὸν καὶ τὸ κωμικὸν στοιχεῖον τῆς τέχνης	238
3. Ἐλευθερία καὶ λύτρωσις	247

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Θ΄

Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ ΚΑΙ Η ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ
ΑΠΟΛΟΓΗΤΙΚΗ ΕΝΑΝΤΙ ΤΟΥ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΟΣ ΤΟΥ ΚΑΚΟΥ

1. Ἀλήθεια καὶ μῦθος	255
2. Θεοδικία ἢ σατανοδικία;	266
3. Ἀστοχίαι τῆς χριστιανικῆς ἀπολογητικῆς	273

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

283

ZUSAMMENFASSUNG

287

